August Bebel

A NŐ ÉS A SZOCIALIZMUS

AUGUST BEBEL

A NŐ
ÉS A SZOCIALIZMUS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1957

A német eredeti címe:
DIE FRAU UND DER SOZIALISMUS
Dietz Verlag Berlin
1954

Fordította
NYILAS VERA

Felelős kiadó a Kossuth Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Volt idő, amikor a nő kiváltságos, vezető helyet foglalt el a társadalomban. A matriarchátus ideje volt ez, amikor nem ismerték a kizsákmányolást, az ember ember által való elnyomását. Ám a termelési mód fejlődésével létrejött a magántulajdon, az osztálytársadalom, a nő uralmát pedig felváltotta a férfi uralma, a nő alárendelt helyzetbe szorult, pusztán nemi lénnyé, a férfi kiszolgálójává degradálódott.

August Bebel, a német munkásmozgalom kiváló harcosa könyvében a nő társadalmi helyzetének történelmi áttekintését adja, óriási tényanyaggal bizonyítja, hogy a nő a férfival minden tekintetben egyenértékű, s harcba szólít a nő felszabadításáért.

Az a tény, hogy Bebel egy-két megállapítása ma már magától értetődőnek látszik, illetve túlhaladott, nem csökkenti e könyv jelentőségét. Változatlanul helytálló és igaz fő tétele: a szocializmushoz vezető út az útja az összes elnyomottak, tehát a nő felszabadításának is. Ennek a tételnek a helyessége beigazolódott a szocialista országokban. A mi gazdasági, társadalmi, politikai rendszerünk szilárd és széles alapot biztosít a nő egyenjogúságához; ma a termelés fejlődésének meggyorsítása, a technika vívmányainak egyre nagyobb mértékben való felhasználása, a régi előítéletek, szokások elleni küzdelem reális lehetőséget nyújt a nőnek a „házi rabszolgaság" alól való végleges kiszabadítására.

„A nő és a szocializmus" első kiadása 1878-ban jelent meg. Azóta e mű nemcsak a *nők* millióinak volt vezetője, tanítója,

hanem a *szocializmus* kézikönyve is volt egész nemzedékek számára. Minden kultúrnemzet nyelvére lefordították, magyarul eddig négy kiadásban jelent meg — első ízben 1895-ben, majd 1907-ben, 1918-ban és 1929-ben. Most Bebel klasszikus művét a legújabb — ötvennyolcadik — német kiadás alapján készült új fordításban adjuk az olvasók kezébe.

E „minden ízében tudománytalan műnek", ahogy „A nő"-t H. Herkner[1] jellemzi, most jelenik meg a huszonötödik kiadása, ami a német irodalomban igen ritka jelenség, s remélem, ezt a kiadást még továbbiak fogják követni. De nemcsak a német olvasóközönség fogadta szívesen ezt a munkát, hanem számos idegen nyelvre is lefordították. Két angol fordításon kívül (London és New York) megjelent a könyv francia, orosz, olasz, svéd, dán, lengyel, flamand, görög, bolgár, román, magyar és cseh nyelven. Úgy vélem, joggal vagyok büszke „minden ízében tudománytalan" könyvemnek erre a sikerére.

Számos — mégpedig főleg a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó nőktől származó — levél azt is megmutatta, hogy e könyvnek különösen a nők között óriási hatása volt, és hogy *igen meleg* fogadtatásban részesült.

Ezzel kapcsolatban őszinte köszönetet kell mondanom azoknak, akik akár adatok közlésével, akár a közölt tények helyreigazításával és kiegészítésével segítségemre voltak, és ezzel lehetővé tették számomra, hogy könyvemen javítsak.

Ám a lelkes hívek csoportjával szemben áll a heves ellenfelek csoportja. Míg egyesek e könyvet a leghaszontalanabb és legveszélyesebb írásnak mondják, amely az utóbbi időkben megjelent (ilyen értelemben nyilatkozott egy berlini antiszemita lap), mások — köztük két evangélikus lelkész — a legerkölcsösebb és leghasznosabb könyvek egyikének tekintik. Engem mindkét vélemény megelégedéssel tölt el. Az olyan könyv,

[1] Die Arbeiterfrage. Eine Einführung von Dr. H. Herkner (A munkáskérdés. Bevezetés. Írta dr. H. Herkner). Berlin 1894.

amely közügyekkel foglalkozik, *kényszerítsen* állásfoglalásra, éppen úgy, mint egy közügyekről mondott beszéd. Csak ez esetben éri el célját.

Az évek során e könyvvel szemben számos ellenvetés hangzott el, sokan megkísérelték cáfolni. Ezek közül szerzőjének tudományos rangja miatt kettő különösen figyelemre méltó. Az egyik H. E. Ziegler zoológusnak, a freiburgi egyetem rendkívüli tanárának a könyve: „Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie, ihr Verhältnis dargelegt auf Grund der Werke von Darwin und Bebel"[1] (A természettudomány és a szociáldemokrata elmélet, a kettő viszonya Darwin és Bebel művei alapján), a másik pedig dr. Alfred Hegarnak, a freiburgi egyetem szülész professzorának ezt követőleg „Der Geschlechtstrieb[2] (A nemi ösztön) címmel kiadott értekezése.

Mindkét könyv azt a benyomást kelti, hogy szerzőik kölcsönösen megállapodtak ebben: könyvemet „tudományos szempontból szétzúzzák". Erre vall az, hogy mindkét szerző egyazon egyetemen működik, mindketten ugyanannál a kiadónál jelentették meg könyvüket, és könyvük kiadását mindketten azzal indokolták, hogy „hamis" és „tudománytalan elméleteket" tartalmazó könyvem nagy elterjedtsége cáfolásra készteti őket. A kölcsönös megállapodásra utal továbbá a munkamegosztás, amelyre nézve a két szerző (ez a látszata a dolognak) megegyezett. Míg Ziegler kultúrtörténeti és természettudományos nézeteimet igyekszik cáfolni, Hegar elsősorban a nőnek könyvemben található fiziológiai és pszichológiai jellemzését támadja, s igyekszik kimutatni, hogy az téves és hamis. Majd mindkét szerző saját álláspontjáról megkísérli cáfolni gazdasági és szociálpolitikai felfogásomat, s e vállalkozásból kiderül, hogy itt előttük teljesen ismeretlen területre lépnek, ahol éppen ezért még kevesebb babér terem számukra, mint szakterületükön, amelyen inkább várhattam volna szakszerű cáfolatot.

Mindkét könyvnek közös vonása az is, hogy részben az

---

[1] Stuttgart 1894. Ferdinand Enke kiadása.

[2] Ugyanott.

általam megvizsgált területektől távoleső területen mozognak, amelyeknek azokhoz semmi közük sincs, vagy pedig, — különösen Hegar — olyan fejtegetésekbe bocsátkoznak, amelyekkel semmi okom sem volna vitába szállni. Továbbá mindkét írás *tendenciózus*, mindenáron azt akarja bizonyítani, hogy sem a természettudomány, sem az antropológia nem szolgáltat támpontokat a szocializmus szükségességének és hasznosságának bizonyítására. Azonkívül mindkét szerző több helyütt azt a polémiáknál nem szokatlan eljárást követte, hogy művemből az összefüggésükből kiragadott részleteket közölt, elhagyva azt, ami nekik kényelmetlen volt, úgyhogy nemegyszer csak nehezen ismertem rá tulajdon megállapításaimra.

Először Ziegler könyvével kívánok foglalkozni, amely korábban jelent meg.

Ziegler már könyvének címével vétkezett. Ha a szociáldemokrata elméleteket Darwinból kiindulva akarta bírálni, akkor nem lett volna szabad az én könyvemet bírálat tárgyává tennie, mert hallatlan szerénytelenség volna tőlem, ha szocialista teoretikusnak tekinteném magamat; ehhez Marxnak és Engelsnek — az ő vállukon állunk mindnyájan — írásait kellett volna kiszemelnie. Erről bölcsen lemondott. Ám könyvemet pártdogmák gyűjteményének sem tekinthette, mert a bevezetésben pontosan megmondom, mennyire számítok elvtársaim egyetértésére. Ez nem kerülhette el Ziegler figyelmét. Ha könyvének mégis ezt a címet választotta, akkor nyilvánvalóan inkább a pikantériára, mint a szabatosságra törekedett.

Itt először is vissza kell utasítanom egy roppant sértő vádat, amellyel Ziegler Engelst illeti, amikor azt állítja, hogy „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művében *kritikátlanul* átvette Morgan minden elméletét. Engelsnek persze a tudományos világban sokkal nagyobb a tekintélye annál, hogysem Ziegler szemrehányását bárki is komolyan venné. Engels művének tárgyilagos tanulmányozása meggyőzi még a laikust is — s Ziegler ez esetben nem tartozik a laikusok közé —, hogy Engels csak azért fogadta el Morgan nézeteit, mert megegyeztek az ő és Marx nézeteivel, megegyeztek azokkal a tanulmányokkal,

melyeket ő meg Marx ezen a téren folytatott. S amikor Engels átvette Morgan elméleteit, saját munkája alapján meg is indokolta azokat, úgyhogy az ellenfelek aligha harcolhatnak ellenük a siker reményével. Az, amit Ziegler, főként Westermarck és Starcke nyomán, felhoz Morgan, Engels és a Morgannal és Engelsszel lényegében egy álláspontón levők nézetei ellen, az téves, nem helytálló és olyan felszínes gondolkodásról tanúskodik, mely egy cseppet sem emelte szememben a Ziegler-féle tudósok tekintélyét.

Ziegler attól tart (írása 15. oldalán), hogy őt is meg fogják rágalmazni azzal, amivel én állítólag a mai tudósok nagy részét megrágalmaztam, hogy ti. tudományos pozícióját az uralkodó osztályok érdekében használja fel. Tiltakozom azellen, hogy bárkit is megrágalmaztam volna. Úgy látszik professzoraink igen könnyen vádolnak rágalmazással, amint az Häckelnek ellenem intézett támadásából is kitűnik (lásd e könyv 284. oldalát). Amit ebben a könyvben írok, az, amennyiben saját nézeteimet ismertetem, teljes meggyőződésem, amely lehet ugyan *téves*, de amelyet sohasem juttattam kifejezésre *jobb tudásom ellenére* — márpedig csakis ez volna rágalom. Amit tehát tudósaink nagy részéről mondottam, arról nemcsak meg vagyok győződve, hanem számos ténnyel bizonyíthatnám. Arra szorítkozom azonban, hogy olyan férfiúnak a véleménye mellett, mint Buckle (e könyv 280. oldalán), idézem még Friedrich Albert Lange véleményét, aki „Arbeiterfrage" (Munkáskérdés) c. írása második kiadásának 15. oldalán beszél arról a *meghamisított tudományról*, amely a kapitalisták utasításainak serény végrehajtója. A továbbiakban Lange elemzi az államtudományokról és a statisztikáról uralkodó nézeteket, és ezt írja: „Hogy az ilyen nézetektől (amilyenek a monarcháké) a tudomány emberei sem mentek, az könnyen megmagyarázható a szellemi munkamegosztással. Minthogy igen ritka a szabad, az összes tudományok eredményeit egy gócpontba gyűjtő filozófia, a legtanultabb és legeredményesebb kutatóink is bizonyos fokig rabjai az általános előítéletnek, *s bár szűkebb körükben igen tiszta látásúak, azon túl már nem*

tájékozódnak helyesen. Ha még figyelembe vesszük, mennyi bajt okoz az államilag fizetett és iparszerűen űzött „filozófia", amely mindenkor hajlandó a meglevőt nyilvánítani ésszerűnek, akkor elég magyarázatot találunk a tartózkodásra ott, ahol maguk a tudományos kérdések egészen közvetlenül utalnak a jövőbeni világforradalom elemeire, mint például a létért való konkurrencia törvénye esetében."

F. A. Langenak ezek a fejtegetései világosak, ehhez nincs hozzáfűznivalónk. Részletesebb fejtegetést talál Ziegler Lange könyvének első és második fejezetében. Ziegler továbbá azt mondja, hogy azt a tanácsot adták neki, álljon el ellenem irányuló könyve megírásától, s ehelyett fejezze be az embriológiáról szóló könyvét, amelyen már régóta dolgozik, s amely „karrierje szempontjából előnyösebb". Magam is úgy vélem, hogy ez okosabb lett volna, nem csupán karrierje érdekében, hanem tudományos tekintélye érdekében is, amelyet ellenem írott könyve aligha öregbített. — Nem az én dolgom, hogy ezen a helyen tüzetesen kitérjek Zieglernek az emberi fejlődés alsó fokain levő népek nemi viszonyaival kapcsolatos kifogásaira; e viszonyok kutatását Morgan óta egyre inkább bevonták a tudományos vizsgálódás körébe. Alig van nap, amely ne hozna újabb bizonyító erejű tényeket a Bachofen—Morgan-féle nézetek mellett, s e könyv első részében magam is közöltem néhány, a szélesebb körök előtt még ismeretlen tényt, amelyek meggyőződésem szerint ugyancsak cáfolhatatlanul bizonyítják e nézetek helyességét. Cunownak időközben „Die Verwandtschaftsorganisationen der Australneger" (Az ausztrálnégerek rokonsági szervezetei) címen megjelent értekezése, amelyről könyvem első részében szólok, nemcsak tömérdek új ténnyel támogatja ezeket a nézeteket, hanem részletesen foglalkozik Westermarck és Starcke — Ziegler forrásai — felfogásával, amelyet tüzetesen cáfol. A rövidség kedvéért itt csupán felhívom erre Ziegler figyelmét.

Ha Ziegler azt igyekszik bizonyítani, hogy a férfi és a nő közti monogám viszony „a természeten alapuló szokás" (könyve 88. oldala), akkor érvelésében valóban a könnyebb

végén fogja meg a dolgot. Egyrészt a monogám viszony, szerinte, merőben lélektani okokra vezethető vissza: „szerelem, kölcsönös vágyódás, féltékenység", másrészt viszont azt mondja, hogy a házasságra szükség van, „mert a nyilvános házasságkötéssel a férfi a társadalommal szemben elismeri azt a kötelességét, hogy hű maradjon feleségéhez, gondoskodjék gyermekeiről és nevelje őket". Eszerint a monogámia egyrészt „a természeten alapuló szokás", „merőben lélektani okokkal" magyarázható viszony, mely tehát úgyszólván a természeti törvény magától értetődőségével bír, néhány oldallal odébb pedig a házasságot törvényes kényszerként írja le, amelyet a társadalom azért alkotott meg, hogy a férfi hű maradjon feleségéhez, gondoskodjék róla és felnevelje gyermekeiket. „Ó, Örindur grófja, miből ered, hogy ilyen kettős a természet?" Zieglernél a derék polgár elcsábítja a természettudóst.

Ha a hivatalos házasságkötés szükséges a *férfi* szempontjából, hogy ez hű legyen feleségéhez, gondoskodjék róla és felnevelje gyermekeit, akkor miért nem szól Ziegler egy szót sem a nő hasonló kötelezettségeiről? Önkéntelenül sejti, hogy a nő a mai házasságban kényszerhelyzetben van, mely ráerőszakolja azt, amit a férfinál csak külön ünnepélyes fogadalommal kívánnak elérni, s számtalan esetben még így sem tudnak elérni. Ziegler nem az a korlátolt vagy tájékozatlan ember, aki ne tudná, hogy például már az Ó-Testamentumban is a poligámia volt a patriarchális család alapja, hogy ősapáink Salamon királyig bezárólag poligámiában éltek, anélkül hogy „a természeten alapuló szokás" ettől visszatartotta volna őket, vagy hogy „a monogámia lélektani okai" hatottak volna rájuk. A poligámia és poliandria, amelyek a történeti időkben évezredek óta léteznek, és amelyek közül az elsőt Keleten még ma is sok millió ember elismeri társadalmi intézményként, homlokegyenest ellentétben vannak a Ziegler által felhozott „természettudományos" okokkal és azokat ad absurdum viszik. Ide jut az, aki korlátolt polgári előítéletekből kiindulva ítél meg idegen erkölcsöket és társadalmi intézményeket, s természettudományos okok után kutat ott, ahol csakis *társadalmi okok* hatnak.

Ziegler attól is eltekinthetett volna, hogy az emberszabású majmok nemi életéből vett példákkal bizonyítsa, hogy a monogámia úgyszólván természeti szükségesség, minthogy a majmoknak nincs társadalmi szervezetük, mint az embereknek — bármily primitív legyen is az —, mely gondolkodásukat és cselekedeteiket irányítja. Darwin, akire velem szemben hivatkozik, jóval óvatosabb volt. Darwin ugyan szintén hihetetlennek tartotta a „közösségi házasságnak" és a promiszkuitás ezt megelőző állapotának a létezését, de elég objektív volt ahhoz, hogy kijelentse, hogy mindazok, akik a kérdést a legalaposabban tanulmányozták, más véleményen vannak, és a „közösségi házasság" (ez a specifikus kifejezés tőlünk származik. A szerző.) volt az egész földön a nemi érintkezés eredeti és általános formája, beleértve ebbe a testvérek közötti házasságot is[1]. De Darwin óta a társadalom ősállapotának kutatása jelentősen előrehaladt; sokminden amiben akkor még kételkedhettünk, ma világos, s ha ma élne, valószínűleg Darwin is megszűnt volna kételkedni. Ziegler kétségbevonja Darwinnak azt a tanítását, amely szerint szerzett tulajdonságok átörökölhetők, és a leghevesebben küzd e felfogás ellen; de azt a nézetet, amelyet maga Darwin is kétesnek tartott, hogy a monogámia az emberek közti nemi viszony eredeti formája, vitathatatlannak tekinti, egy hivő keresztény buzgóságával, aki lelkiüdvét látja veszélyeztetve, ha nem hisz a szentháromság szent dogmájában, vagy, mint katolikus, Mária szeplőtlen fogantatásában. Ziegler önmagát vezeti félre. Súlyos öncsalás részéről, ha dogmatikus, de történeti és természettudományos szempontból teljesen helytelen módon bebizonyított tényeket kétségbevonva azt hiszi, tagadhatja, hogy az emberiség különböző kultúrfokain a nemi viszony bizonyos fejlődési szakaszokon ment át.

Ziegler és a vele egy nézetet vallók olyasféleképpen vannak a nemi kapcsolatnak Morgan értelmében felfogott fejlődési szakaszaival, ahogy tudósaink nagy többsége a materialista tör-

[1] *Charles Darwin:* Descent of man and selection in relation to sex (Az ember származása és a nemi kiválasztás). 20. fej.

ténelemfelfogással. Ezt a történelemfelfogást, amely olyan egyszerű és természetes, hogy világossá és érthetővé teszi az egyébként olyan ellentmondónak és homályosnak látszó eseményeket, nem értik meg; túlságosan egyszerű és nem hagy helyet a spekuláció számára. Továbbá félnek — anélkül hogy ennek gyakran maguk is tudatában volnának — e történelemfelfogásnak a jelenlegi állam- és társadalmi rendre nézve levonható konzekvenciáitól; mert ha a fejlődés törvényei vonatkoznak a társadalomra is, hogyan állíthatja akkor magáról a polgári társadalom, hogy nem létezik nála jobb társadalmi rend?

Ziegler nem érti Darwin tanainak a szocialista világszemlélettel való összefüggését? Itt is azt ajánlom, olvassa el F. A. Lange „Munkáskérdés"-ének első két fejezetét, amelyeknek a címe: „A létért vívott harc" és „Harc a kiváltságos helyzetért"; talán akkor világossá válik előtte az, ami az én könyvem olvasásakor homályos maradt. Hogy továbbá Zieglernek nincs igaza, ha azt hiszi, felhasználhatja ellenem Virchownak azt a nézetét, hogy a darwinizmus a szocializmushoz vezet, azt e könyv 280. oldalán bebizonyítottam.

Darwin természettudományi tanításait a szocialista világszemléletből kiindulva vizsgálom, Ziegler pedig ezt a felfogást azzal véli cáfolhatónak, hogy hivatkozik Darwinnak a háborúkról mondott ítéletére és malthuziánus nézeteire. Mindenekelőtt megkívánhatom, hogy ha idéznek, helyesen idézzenek. Ziegler írásának 186. oldalán teljesen hamisan idézi az örök békéről vallott felfogásomat, és ez csak azt mutatja, mennyire képtelen beleélni magát egy szocialista gondolatvilágába. Egyes háborúknak pozitív hatásuk volt a kultúra fejlődése szempontjából — ezzel fenntartás nélkül egyetérthetünk, de hogy minden háborúnak ilyen jellege volt, azt csak olyan ember állíthatja, aki teljesen járatlan a történelemben. Azt pedig már csak barbárok hihetik, hogy manapság, amikor a háborúban elpusztulnak a legegészségesebb férfiak, elesik a kultúrnemzetek színevirága, tömegesen megsemmisülnek termelési eszközök, a háborúk az emberiség haladásához hozzájárulhatnának. Ziegler és társai véleménye szerint tehát a huzamosabb békés időszak

nyilván az emberiség ellen irányuló bűncselekmény volna. Amit Ziegler erről könyvében ír, az nem emelkedik felül a leglaposabb nyárspolgári gondolkodáson. Az sem különb, amit Darwin alapján a malthuzianizmusról mond. Darwin a társadalomgazdasági ismeretek teljes hiányában a legmerészebb állításokat kockáztatta meg, mihelyt társadalmi kérdésekről volt szó; de Darwin óta társadalmi téren igen nagy haladás mutatkozik, úgyhogy azt, amit Darwinnak még megbocsáthattunk, tanítványának már nem bocsáthatjuk meg, főként ha mint Ziegler, azzal az igénnyel lép fel, hogy ezen a téren mértékadónak tekintsék. Ezzel kapcsolatos mondanivalómat könyvem „Népesség és túlnépesedés" c. fejezetében kifejtettem, itt tehát csupán utalok erre.

Ziegler egyik fő ütőkártyáját azzal a nézetemmel kapcsolatban játszotta ki, amelyet az embernek, és különösen a nőnek értelmesebb és természetesebb társadalmi viszonyok közötti fejlődőképességéről, mégpedig a nevelés és az öröklés útján elérhető fejlődőképességéről vallok. Ziegler ezzel kapcsolatos eltérő véleményének, amely szerint a szerzett tulajdonságok átörökítése lehetetlen, vagy legalábbis csak végtelenül hosszú idő után lehetséges — amiben Weismannra hivatkozik —, olyan jelentőséget tulajdonít, hogy ettől teszi függővé a szocialista eszmék megvalósítását. Kijelenti: „Mielőtt az emberek alkalmazkodhatnának az új szocialista szervezethez, az új szervezet már régen megszűnik" (19. old.). Ez a mondat arra vall, hogy Zieglernek a jövőbeni társadalmi alakulatokról meglepően naiv elképzelése van. Nem ismeri fel, hogy az új társadalmi alakulatokat a társadalmi szükségletek hozzák létre, a társadalmi alakulat tehát az emberekkel, az emberek pedig a társadalmi alakulattal növekszenek, egyik a másikból, egyik a másikkal szerves kapcsolatban keletkezik. Új társadalmi rend lehetetlen azok nélkül az emberek nélkül, akik akarják, és képesek életben tartani és fejleszteni. Ha valahol, akkor itt beszélhetünk alkalmazkodásról. A kedvezőbb körülmények, amelyek minden társadalmi rendben megvannak az előzőhöz képest, éreztetik az egyénekre gyakorolt hatásukat is, mégpedig nemesítőleg hatnak rájuk.

Ziegler szerint a szerzett tulajdonságok átöröklésére vonatkozó felfogást már annyira megdöntötték, hogy csak elmaradott emberek hisznek benne. Nem vagyok szakember, s annyira elfoglalnak különféle, e területtől távolálló teendőim, hogy nem támaszkodhatom e kérdésben saját tapasztalataimra és megfigyeléseimre, de megállapíthattam, hogy ez a kérdés, amelyet Ziegler annyira apodiktikusan kezel, igen vitatott probléma és a darwinizmus legelismertebb képviselői itt szemben állnak Zieglerrel. Így például dr. Louis Büchner az „Allgemeine Zeitung" mellékletében (München, 1894 március 13) közölt egy „Naturwissenschaft und Sozialdemokratie" (Természettudomány és szociáldemokrácia) c. dolgozatot, amelyben Ziegler írásával foglalkozik. Büchner nemcsak a Weismann—Ziegler-féle felfogással szemben foglal állást, hanem egyben utal arra, hogy Häckelen kívül Huxley, Gegenbauer, Fürbringer, Eimer, Claus, Cope, Lester Ward és Herbert Spencer is a darwini felfogás híve. Ezenkívül Weismann ellen nyilatkozott Hake is — egy a szakemberek által sokra tartott vitairatban: „Gestaltung und Vererbung. Eine Entwicklungsmechanik der Organismen" (Átalakulás és átöröklés. A szervezetek fejlődésmechanikája)[1]. Hegar is támadja Weismannt ellenem irányuló írásában (130. és köv. old.). Teljesen a szerzett tulajdonságok átörökölhetőségének alapján áll továbbá dr. Dodel professzor, aki „Moses oder Darwin. Eine Schulfrage" (Mózes vagy Darwin. Iskolakérdés)[2] c. írása 99. oldalán szó szerint ezt írja: „Igen nagy fontosságúak mármost a progresszív vagy haladó átöröklés tényei. Ennek lényege az, hogy egyéni jegyek, tehát újonnan fellépő jegyek, újabbkeletű tulajdonságok is átörökölhetők az utódokra." És Häckel egy L. Büchnerhez intézett 1894 március 3-i levelében — amelyet Büchner idéz Ziegler könyvéről írt, fentemlített referátumában — ezt mondja: „Az alanti dolgozatból látni fogja, hogy ebben az alapvető kérdésben álláspontom továbbra is változatlanul szigorúan monisztikus (és lamarkiánus).

[1] Lipcse 1893.
[2] Stuttgart 1893. 5., bővített kiadás.

Weismann elméletei és más hasonló elméletek mindig *dualista* és *teleológikus* elképzelésekhez vezetnek, amelyek végül a misztikába fulladnak. Az ontogeniában közvetlenül a régi preformációs dogmához vezetnek" stb.

Ugyanilyen talajon állnak Lombroso és Ferrero „A nő mint bűnöző és prostituált" c. művükben, ahol az alárendelés és odaadás ösztönéről beszélnek, amelyeket a nő az alkalmazkodás során szerzett. Ugyanúgy Tarnowsky[1] is beszél arról, hogy a nemi ösztönnek bizonyos körülmények közt szerzett perverzitása átörökíthető, s Krafft-Ebing[2] beszél a nő jelleméről, beszél arról, hogy a nő jelleme számtalan nemzedékeken át egy bizonyos irányban alakult.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a szerzett tulajdonságok átörökölhetőségéről vallott felfogásommal tekintélyes társaságban vagyok, és Ziegler többet állított, mint amennyit be tud bizonyítani.

Ziegler polgári foglalkozását tekintve természettudós, de mint zoon politikon — hogy Arisztotelésszel szóljunk — minden bizonnyal nacionálliberális. Emellett szól a kifejezésmód gyakori bizonytalansága, amikor érvelésében zavarba jön; emellett szólnak továbbá görcsös erőfeszítései, melyek arra irányulnak, hogy az emberiség egész fejlődését összhangba hozza a jelenlegi polgári viszonyokkal, s kimutassa, hogy a házassággal, családdal és állammal stb. kapcsolatos társadalmi és politikai intézmények minden időkben hasonlóak voltak a mai intézményekhez, s hogy a XIX. század végén a filiszternek nem kell a fejét törnie azon, mit hoz neki a XX. század.

Térjünk át Hegarra, aki könyvét társadalom- és orvostudományi tanulmánynak nevezi. Ha a társadalomtudományit törölné és ennek megfelelően értekezésének megfelelő részét is kihagyná, akkor ezzel munkája értéke jelentősen növekedne, mert a társadalomtudományi rész igen szegényes, és társadalmi

---

[1] Die krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes (A nemi ösztön beteges megnyilvánulásai). Berlin 1886.

[2] Lehrbuch der Psychiatrie (A pszichiátria tankönyve). 1. köt. 2. kiad.

viszonyaink igen hiányos ismeretéről tanúskodik. Hegar egyetlen mondattal sem megy benne túl a polgári középszerűségen, s Zieglerhez hasonlóan teljesen képtelen csak egyetlen olyan gondolatot is megragadni, amely túlmegy a legszűkebb polgári nézeteken. Hegar éppen ezért bölcs önismeretről tett tanúságot, amikor elállt eredeti tervétől (lásd könyve előszavában), az egész nőkérdés feldolgozásától; korlátozott témát választott, „hogy így szálljon szembe ama hamis és rendkívül káros tanításokkal, amelyeket . . . különösen Bebel »A nő és a szocializmus« c. könyve vetett be a nagy tömegek közé". S hozzáfűzi: Jó, valóban tudományosan megalapozott munkáknak, mint például Ribbing „Sexuelle Hygiene" (Szexuális egészségtan) c. művének viszont viszonylag kevés a visszhangjuk.

Ezt a könyvet jól ismerem. Szerzője egy szigorúan vallásos alapokon álló úriember. Könyve ellenben igen csekély értékű és erősen konzervatív irányzatú. Persze igen világos Hegar ellenem irányuló írásának tendenciája is. A cáfolás hevében többet bizonyít, mint amennyit szakemberként bizonyíthat. Amellett mindenütt védelmébe veszi az előkelő osztályokat, amelyeket az erkölcsösség példaképeként tüntet fel, míg a munkásokat kővel dobálja, úgy, hogy számos helyen úgy vélnénk, hogy osztálytudatos burzsoával, nem pedig a tudomány emberével van dolgunk. De ahol Hegar, mint a tudomány embere, írásában valóban tárgyilagos, ott műve számos tanulságos közlést tartalmaz, amelynek terjedése igen kívánatos. Ezzel szemben hiába kutatunk munkájában nagy átfogó szempontok és olyan egészségügyi intézkedések után, amilyeneket csak az állam, illetve társadalom hajthat végre, mihelyt szükségességüket elismerték, hogy így aztán az egész nemzedéket a leghaladóbb tudományos elvek alapján neveljék.

A polgári társadalomnak van két olyan rétege, amelyek nem tartoznak a proletariátushoz, de amelyeknek, ha ki tudnának szabadulni szűkkörű polgári szemléletükből, lelkesen csatlakozniuk kellene a szocializmushoz: ezek a tanítók és az orvosok. Tehát éppen olyan emberektől, mint Hegar meg a hozzá hasonlók, várhatnók el, hogy foglalkozásuk folytán

ismerjék azt a sok szenvedést, amelyet az emberek nagy többségének, kivált pedig a nőknek társadalmi viszonyaink miatt el kell viselniük, s hogy fellépjenek olyan nagyarányú egészségügyi és egyéb átalakulások érdekében, amelyek valóban célravezetők lehetnek. De nem ezt teszik. Ellenkezőleg, védelmeznek olyan állapotokat, amelyek teljesen természetellenesek, s tekintélyükkel fedezik egy olyan társadalom rothadt és korhadt rendjét, amely nap mint nap bebizonyítja, milyen tanácstalanul áll szemben az egyre súlyosabb fizikai és morális bajokkal. Ez a felháborító olyan sok tudós magatartásában, akiknek egyetlen mentségük az lehet, hogy az őket körülvevő társadalmi környezet, s a második természetükké vált előítéletek zavarják tisztánlátásukat; minden tudományuk mellett is „szellemi szegények" maradnak.

Hegar, Zieglerhez hasonlóan, sajátos gyakorlatot követ az idézésben; ő is kiemeli azt, ami jelentéktelen, elhagyja a lényegeset, s aztán megkonstruálja a cáfolatot. Főleg az készteti polémiára ellenem, hogy érett embereknél igen nagy jelentőséget tulajdonítok a nemi ösztön *normális* kielégítésének, s igyekszik a dolgot úgy feltüntetni, mintha én a mértéktelenség szószólója volnék. Kiemeli, hogy én Buddhára és Schopenhauerra hivatkozom, és Hegewisch meg Busch kijelentéseit elavultaknak mondja, azt viszont elhallgatja, hogy olyan tekintélyek, mint Klencke, Ploss és Krafft-Ebing, akik az előbb említetteknél sokkal mélyrehatóbban foglalkoztak a kérdéssel, az én álláspontomon vannak. A jelenlegi kiadásban idézem v. Öttingen konzervatív társadalomstatisztikust is (104. és köv. old.), aki statisztikai tanulmányai alapján az enyéimhez teljesen hasonló eredményekre jut. Mindezekkel Hegar nem tud szembeszegezni egyebet, mint Decarpieux-nek egy franciaországi statisztikáját az 1685—1745. (!!!) évekből, amely a nőtlen férfiak és a hajadon nők halálozási számarányára vonatkozik, továbbá Bauernek egy, a házaséletet élőkre vonatkozó statisztikáját az 1776—1834. évekből. Mindkettő olyan időben készült, amikor a statisztikai tudomány még gyermekcipőben járt, és ezért ezek nem tekinthetők bizonyító erejűeknek.

Hegar emellett súlyos ellentmondásokba bonyolódik. Munkája 9. oldalán annak bizonyítására, hogy a nemi önmegtartóztatás veszélytelen, hivatkozik a katolikus papokra, valamint a férfi és női rendek tagjaira, akik szabad akaratból vállalják a cölibátust. Vitába száll azzal az ellenérvvel, hogy ezek a személyek nem gyakoroltak önmegtartóztatást; szerinte erre kényszeríti őket kötelességtudásukon kívül társadalmi állásuk, az, hogy minden ballépés szóbeszédre ad okot és hamarosan feletteseik fülébe kerül. De könyve 37. és 38. oldalán szó szerint ezt fejtegeti: „Egy Druruy (idézi Bertillon) által megállapított tény *igen világosan arra mutat, hogy az elfojtott nemi ösztönnek közvetlen hátrányos hatása van az ilyen jellegű bűncselekmények* (erőszakos nemi közösülés, gyermekek elleni merényletek stb.) *előidézése szempontjából.* Druruy összehasonlítást végzett a világi és az egyházi iskolákban harminc hónapos időtartam alatt előfordult erkölcsi vétségek között. 34 873 világi iskolában 19 bűncselekményt és 8 vétséget, 3581 kongregációs iskolában 23 bűncselekményt és 32 vétséget követtek el. *A vallási kongregációk által fenntartott intézetekben tehát négyszer több volt az erkölcs elleni vétségek, tizenkétszer több a bűncselekmények száma!*" Úgy vélem, aki így megcáfolja önmagát, azt nekem már nem kell cáfolnom.

Hegar könyvében még más hasonló ellentmondásokat is találunk. A 18. és 19. oldalon halálozási statisztikákat közöl Franciaországra, Párizsra, Belgiumra, Hollandiára, Poroszországra, Bajorországra vonatkozólag, amelyekből kitűnik, hogy 1000—1000 házaséletet élő, illetve házaséletet nem élő közül a különböző korosztályokban milyen a halálozási arányszám. Ezek a táblázatok csaknem egytől egyig az én felfogásom mellett szólnak, mert azt mutatják, hogy a 15. és 20. év közötti, legfiatalabb korosztálytól eltekintve a házaséletet nem élők között nagyobb a halálozási arányszám, mint a házasok között. Persze, a férjes asszonyoknak nem jelentéktelen része 20. és 40. év közötti korban meghal gyermekágyban vagy a szülés következményeiben, s Hegar ebből a tényből, valamint az asszonyoknak a szülés következtében fellépő különféle beteg-

ségeiből arra következtet, hogy a szerelmi szükséglet kielégítése jelentősen növeli a női halandóságot. De figyelmen kívül hagyja, hogy ezek nem a nemi érintkezésben, hanem annak következményeiben halnak meg, s ebben csak egyes nők *testi* alkata a hibás, amely megnehezíti nekik a szülést. S ez a testi gyengeség megint csak nyomorúságos *szociális* viszonyaink — rossz táplálkozási, lakásviszonyok, egészségtelen életmód, egészségtelen foglalkozás, nem megfelelő szellemi és testi nevelés, egészségtelen ruházkodás (fűző) stb. — következménye. Hegarnak mint szakembernek azt is tudnia kell, hogy igen sok esetben a szülő nők bántalmait a megfelelő orvosi segítség hiánya vagy a férj fertőző betegsége idézi elő. Mindezeket a bajokat ki lehetne küszöbölni értelmes intézkedésekkel és nevelési módszerekkel. S amikor Hegar szememre veti, hogy erősen felnagyítom a kielégületlen nemi ösztön káros hatását, a másik végletbe esik: a kielégített nemi ösztönnek a nőre gyakorolt káros hatását olyan élénk színekkel ecseteli, hogy ezzel Pál apostolt igazolja, aki tudvalevően azt tanította: házasodni jó, de nem házasodni jobb.

Hegar vitatja ama nézetem helyességét is, amely szerint a nem házasoknál a nemi ösztön kielégületlensége az öngyilkosságok számát is befolyásolja. Utalok itt elsősorban a könyvem 104. oldalán levő statisztikai adatokra. De maga Hegar is kénytelen elismerni (23. old.): „*Nagyjában és egészében véve a nem házasok öngyilkosságainak gyakorisága nagyobb.*" Min folyik hát a vita?

A továbbiakban Hegar szembeszáll azzal a nézetemmel, hogy a nőknél a nemi ösztön elfojtása gyakran elmebajhoz, szatiriázishoz és nimfomániához vezet. De ennek a nézetemnek a cáfolatával is teljesen sikertelenül próbálkozott. A 80. oldalon kijelenti: „A női nemnél általában véve gyakoribb az elmebaj, mint a férfiaknál, de a különbség nem jelentős. Ezzel szemben *igen nagy a különbség a nem házasok és a házasok között*, ugyanis az *előbbiek* csoportjában ez a szám mintegy *megkétszereződik*. Még *sokkal jobban kidomborodik* ez az arány, ha nem vesszük tekintetbe a gyermekeket, akiknél kedélybetegség csak

ritkán figyelhető meg — hanem csak a tizenöt éven felüli nőtleneket, illetve hajadonokat vesszük számításba. *Ez esetben azt tapasztaljuk, hogy az elmebajosok hányada ez utóbbiaknál négyszer nagyobb, mint a házasoknál.*" Hegar ugyanezt a nem házasok rovására mutatkozó nagy különbséget különböző okokkal próbálja magyarázni, s az általa felhozott okok egy részét annál inkább elfogadhatom, mert sohasem állítottam, hogy az elfojtott nemi ösztön az *egyetlen* oka a beteges állapotnak a nem házasoknál; mindamellett Hegar végül kénytelen elismerni (31. old.): „*Mindamellett a nem házasok és a házasok közti különbség túlságosan nagy ahhoz, hogy csak ezzel* (az általa felhozott okokkal) *magyarázható volna.*" Ismét kérdem: min folyik akkor a vita?

Továbbá a 23. oldalon ezt írja: „Nimfománia és szatiriázis lehet a következménye a nemi szervek vagy a központi idegrendszer jelentős anatómiai elváltozásának is." De hogy e zavarok honnan erednek, arra vonatkozólag egyáltalán nem ad kielégítő választ. Hogy a kielégületlenség hozzájárulhat a baj keletkezéséhez, *azt elismeri.* — „Ám az első és a legfőbb mégis a mesterségesen és erőszakosan előidézett izgalom." (!) De ez az izgalom mégiscsak az ember nemi természetéből fakad, különben lehetetlen volna. Hogy továbbá a hisztéria keletkezését már a régiek is az elfojtott nemi ösztön következményének tulajdonították, azt ugyancsak elismeri Hegar, de ezt az okot nem akarja elfogadni; mégis kijelenti a 35. oldalon: „Régebben — s bár ritkábban, de a mi napjainkban is — *különösen sok hisztériás megbetegedést,* hisztériás pszichózist, vitustáncot figyeltek meg olyan zárt intézetekben, mint *apácakolostorok, leánynevelő intézetek,* s e megbetegedéseket is az elfojtott nemi ösztönnek tulajdonították." Hegar ezt nem cáfolja, csak keresi az okokat, amit annál kevésbé kifogásolok, mert részben már magam is rámutattam ilyen okokra. „A kórkép, kivált a nőknél, könnyen ölt szexuális színezetet", mondja a továbbiakban Hegar, s ezt sem kívánom cáfolni. Majd így folytatja: „Hogy az ilyen szexuális színezetű idegbajok és kedélybetegségek keletkezésénél milyen szerepe volt az illető erejének és korának megfelelő

nemi ösztön elfojtásának, azt nehéz megállapítani." Ezzel az engedménnyel is megelégszem.

Könyve hatodik részében Hegar azokkal a bajokkal foglalkozik, amelyekben a nő a fajfenntartással kapcsolatban szenved. Mint már említettem, Hegar sokkal több veszélyt lát a férjes, mint a hajadon nőre nézve, ha nem is tagadja teljesen a kielégületlenség árnyoldalait. Pedig az öregedő lányok, az ún. aggszűzek külseje még a laikus előtt is nyilvánvalóvá teszi ennek az állapotnak hátrányos voltát. Nem hallgathatja el ezt Hegar sem, s ezért a 30. oldalon ezt írja: „De vannak olyan lányok is, akik teljesen egészségesek, vagy legalábbis nem mutatnak testi fejlődésükben jelentősebb zavarokat, s akik lassanként idősebb életkort érnek el anélkül, hogy férjhez mentek volna. Ezek gyakran többé vagy kevésbé élesen olyan képet mutatnak, mint a tüdővészesek: a gyengeség, elesettség érzése, a munkakedv hiánya, kedvetlenség, nagy ingerlékenység, halovány arcszín, lesoványodás, a nemi funkciók zavara stb." Ezek a mondatok ugyancsak értékes beismerést tartalmaznak. És mégis egyházi átokkal sújtanak, mert én, csak éppen nála kevésbé ködösen, nevén neveztem a gyermeket.

Amit Hegar értekezése hetedik részében a mértéktelen nemi élvezetről és az ún. vad szerelem következményeiről ír, arra kár szót vesztegetnem. Egyrészt, mert amennyiben itt velem polemizál, nyilván félreértett, hogy szándékosan-e vagy sem, azt ne firtassuk, másrészt mert olyan kérdéseket érint, amelyeknek az én fejtegetéseimhez semmi közük.

Megtörténik azután Hegarral, mint minden burzsoá ideológussal, hogy az okot összekeveri az okozattal, például az iszákosságot „etikai defektussal" magyarázza, nem pedig szociális okokkal. Ebben a munkámban olyan részletesen foglalkoztam a társadalmi viszonyoknak az emberek életviszonyaira gyakorolt hatásával, hogy ehelyütt erre nem kívánok visszatérni.

Hegar nagyon méltatlankodik azon, hogy beszélek arról, milyen gyakran elcsábítják a nép gyermekeit „a birtokos és műveltebb osztályok" tagjai. Szerinte ez nem igaz, a vétkesek csaknem mindig katonák, munkások, iparoslegények, szolgák,

ritkán történik meg az ilyesmi a felsőbb rétegekből való férfiakkal, akik aztán hibájukért, amelyért talán nem is egyedül ők felelősek, súlyos árat fizetnek. Ennél arcátlanabb állítást alig tudok elképzelni. Kétségtelen, hogy a mintegy 170 000 törvénytelen gyermeknek — ez az évi átlag Németországban — csak egy része származik a „birtokos és műveltebb osztályok" tagjaitól, de ezek *igen nagy százalékarányban* vannak képviselve. Sajnos nagyon is gyakori eset, hogy előkelő házakban szolgáló munkások, béresek, és főleg szolgák hajlandók uruk bűnét magukra vállalni. Csak végezze el Hegar a megfelelő vizsgálatot a freiburgi szülészeti klinikán, s ha ezen a ponton nem teljesen vak és süket, megismerheti a valóságot. Azonkívül felhívom a figyelmét fiatalabb kollégájának, dr. Max Taube lipcsei orvosnak „Der Schutz der unehelichen Kinder" (A törvénytelen gyermek védelme)[1] c. írására, aki ennek a kérdésnek a vizsgálata során Hegarral homlokegyenest *ellenkező* megállapításokra jut. Hegarból — főleg a szociális mozzanatok megítélésénél — a burzsoá társadalom vak, elfogult védelmezője beszél. Ez a helyzet akkor is, amikor egekig magasztalja a Franciaországban uralkodó kétgyermek-rendszert, amely véleménye szerint eszményi állapotnak tekinthető. E rendszer okairól és hatásairól e könyv második részében részletesen beszéltem. Amikor Hegar e rendszer védelmezőjeként lép fel, megint teljesen figyelmen kívül hagyja e rendszernek a francia népesség *erkölcsi állapotára* gyakorolt következményeit. Hogy a tömeges abortuszokat, a gyermekgyilkosságokat, a gyermekekkel való visszaélést és a természetellenes fajtalankodást ez jelentősen előmozdítja, arról neki, a nőgyógyásznak, nincs tudomása.

Ugyanilyen színvonalúak egyéb szociális és politikai szempontjai, amelyeket ezzel kapcsolatos fejtegetéseimmel szembeszegez. Így például az, amit a munkához való jogról — amelyet a német szociáldemokrácia tudvalevőleg sohasem ismert el programkövetelésnek —, a nemzetközi kapcsolatokról, a munka-

[1] Lipcse 1893. Keil & Co.

egységekről és a pénz természetéről mond. Valóban rendkívüli felszínességre vallanak az agrárkérdésekben kifejtett gazdasági nézetei is. Ezek szerint az angol földművelés tönkremenését az angol gabonavámok eltörlése — ami tudvalevően 1847-ben történt — idézte elő! Könyvemben több ízben hangoztatom, hogy manapság gyakran erdősítenek termékeny földeket, hogy szarvasokat és őzeket tenyésztenek előkelő és gazdag urak vadász-szenvedélyének kielégítésére, s erre (a 94. oldalon) a következő ellenvetést teszi: „A vadászat kedvéért nálunk Németországban semmiféle vagy bizonyára igen kevés más célra alkalmasabb földet erdősítettek vagy vontak el igazi rendeltetésétől. Alig tudunk egyes állatfajtákat, mint például szarvasokat, vaddisznókat a teljes kiirtástól megóvni; persze az egyoldalú hasznossági elv hívének ez közömbös, és nem bánja, ha az utolsó nyulat és az utolsó őzet is lepuffantják. De mi lenne akkor erdőn-mezőn!"

Így csak az írhat, akinek sejtelme sincs arról, mi történik a valóságban, különben tudná, hogy parasztjaink délen és északon, keleten és nyugaton valamennyien egyetértenek abban, hogy a nagyarányú vadtenyésztés Németország minden részén olyan nagy károkat okozott, hogy az szinte katasztrofálisnak mondható. A feudalizmus idején e tekintetben aligha lehettek súlyosabb állapotok, mint most Németország egyes vidékein.

A tulajdonképpeni agrárkérdést is bámulatra méltó egyszerűséggel oldja meg Hegar. Ezt írja (106. old.): „Elsősorban a kereskedelmi politikától, az adó-rendszertől, a törvényhozástól *és a latifundium-tulajdonosok jóakaratától kell várnunk a kis- és középparaszt felemelését . . .*" Tehát a farkastól várja a bárányok megmentését. Itt nem tudok és nem is akarok tovább vitázni.

Ha a német professzorok nem állítanak csatasorba ügyesebb bajnokokat a szocializmus sárkánya ellen, mint amilyen Hegar és Ziegler, akkor ez a modern „szörnyeteg" úrrá lesz a polgári társadalmon. Ilyen Siegfriedek nem okoznak nekünk álmatlan éjszakákat.

1895 húsvétja A. BEBEL

E munka huszonötödik kiadása óta eltekintettem annak kiegészítésétől vagy részbeni átdolgozásától. De a könyv iránti állandó kereslet folytán kívánatosnak láttam a tartalom újabb revízióját.

A könyvben kifejtett alapvető nézeteken változtatni valót nem találtam. De figyelembe vettem több új tényt, amelyek a huszonötödik kiadás megjelenése óta váltak ismertté, s ugyanúgy foglalkozom számos új irodalmi művel, amelyek figyelemre méltó nézeteket tartalmaznak. Tekintetbe vettem továbbá az olvasók köréből érkezett számos közlést és figyelmeztetést, amelyekért az illetőknek ezúttal mondok hálás köszönetet.

Hogy a könyv terjedelmét tovább ne növeljem, kénytelen voltam a beérkezett anyagot megrostálni. A meglevő anyagot tekintve könnyűszerrel megkétszerezhettem volna e könyv terjedelmét. De sok érv szólt az ilyen bővítés ellen.

A könyv azt, amire törekszik, s amit — ezt, azt hiszem, elmondhatom — nagymértékben elért, ti. a nők egyenjogúsítását gátló előítéletek leküzdését, valamint a szocialista eszmék hirdetését, amelyeknek megvalósulása egyetlen záloga a nő társadalmi felszabadulásának, a jelenlegi alakjában is elérheti, sőt úgy vélem, még nagyobb mértékben. Hiszen nem múlik el olyan nap, amely a gondolkodó és értelmes emberek számára nem szolgáltatna újabb bizonyítékokat arra, hogy csakis az állam és társadalom alapos átalakítása vethet véget állami és társadalmi viszonyaink egyre nagyobb mérvű romlásának.

Az ilyen átalakítás szükségességének felismerése nemcsak a proletár nők széles körében vert gyökeret. A polgári nőmozgalom is egyre messzebb ment törekvéseiben, és olyan követeléseket

támaszt, amilyeneket azelőtt csak a leghaladottabb elemek mertek támasztani. A nőmozgalom csaknem minden kultúrországban évről évre egyre inkább tért hódított, s ha e mozgalomban még mindig sok a homályos és felemás elem, e fogyatékossága nem maradhat soká rejtve az e téren működő előtt; akarva, nem akarva tovább kell menniük.

A mozgalom fejlődésének egy különösen fontos ismérve a nőmozgalomra vonatkozó irodalom hatalmas megnövekedése. Ennek az irodalomnak pontos figyelemmel kísérése meghaladja egy ember erőit. Igaz, a minőség itt is ritkán tart lépést a mennyiséggel, de mégis a szellemi mozgékonyság jele és végül is, a szellemi tevékenység más területein sem kisebb ez a különbség. A fő, hogy a mozgalom halad, s amit egyesek esetleg elvétenek, kijavítja a tömeg ösztöne, a tömeg pedig, ha már egyszer megindult, nem téríthető le útjáról.

Berlin-Schöneberg, 1902 november 15. A. BEBEL

Három évtizede annak, hogy e könyv első kiadásban napvilágot látott. Amint már a kilencedik kiadás előszavában kifejtettem, munkám kivételes viszonyok közt jelent meg. Megjelenése előtt néhány hónappal hirdették ki a szocialistatörvényt, amelynek alapján meggátolták minden szocialista irodalom megjelenését. S ha valaki mégis merészkedett egy tiltott írást terjeszteni vagy újra kiadni, akkor, ha tetten érték, hat hónapig terjedő fogház volt a jutalma. S mégis akadtak vállalkozók erre is, arra is.

Az első kiadás Lipcsében készült, de hamis lobogó alatt jelent meg. Kiadónak Zürich-Hottingen, a Volksbuchhandlung kiadója volt feltüntetve, — itt jelent meg a Németországban betiltott „Sozialdemokrat" is. A második kiadással bajok voltak; csak 1883-ban tudtam megjelentetni, mert személyes természetű akadályok előbb nem tették lehetővé. A második kiadás Zürichben jelent meg (J. Schabelitz kiadásában). Ezt a kiadást 1890-ig még hat kiadás követte, mindegyik 2500 példányszámmal. A könyv terjesztését gátló akadályokat leküzdöttük. Néha-néha persze megtörtént, hogy egy-egy szállítmány a rendőrség kezébe került, s hogy házkutatások során néhány példányt elkoboztak. De ezek a könyvek sem mentek veszendőbe, csak — persze ingyen — más kezekbe kerültek, és a rendőrtisztviselők, hozzátartozóik és barátaik talán még nagyobb érdeklődéssel olvasták, mint elvtársaim.

Végül, amikor 1890-ben a szocialista-törvény megbukott, a könyvet teljesen átdolgoztam és jelentős mértékben bővítettem. Így jelent meg 1891-ben a kilencedik kiadás. A jelenlegi, ötvenedik kiadásban ismét sok a tartalmi változtatás. Azonkívül a

könyv sokkal áttekinthetőbbé lett a fejezetek megszaporításával és alpontokra való osztásával.

Munkám eddig tizennégy nyelven jelent meg, több országban több kiadást is elért, például Olaszországban és az Egyesült Államokban. A most megjelenő szerb fordítással együtt tizenötre emelkedik az idegen nyelvű kiadások száma.

E könyv tehát nagy utat tett meg, és szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy *úttörő* munkát végzett. Nem utolsó sorban ellenfelei is gondoskodtak terjesztéséről, akaratuk ellenére. De sok helyütt elismerésre is talált! „Die sexuelle Frage"[1] (A szexuális kérdés) c. könyvében August Forel professzor „fontos és figyelemre méltó könyvnek" nevezi, amely bizonyos fenntartások figyelembevételével „jelentős és kitűnő munkának minősítendő, amellyel lényegileg feltétlenül egyet kell érteni". Egy másik helyen azt mondja, hogy jóllehet számos kérdésben, véleménye szerint, nincs igazam, „a könyvnek, mint jelentős alkotásnak, mégis nagy elismeréssel adózik".

Ez a vélemény az 1883-as, második kiadásra vonatkozik. Forel professzor, úgy látszik, a későbbi, lényegesen átdolgozott és bővített kiadásokat nem ismeri. Ezért nem is foglalkozhatom bírálatával, amellyel az 1883-as kiadást illette.

Egy angol szerző, G. S. Howard, „A History of matrimonial institution" (A házasság intézményének története) c. művében, a 234. és 235. oldalon így nyilatkozik: „»A nő és a szocializmus« c. kiváló művében August Bebel heves támadást intéz a mai házassági viszonyok ellen." Majd rövid tartalmi ismertetés után így folytatja: „Akárhogy vélekedjünk is a szocialista szerzők ajánlotta gyógyszerekről, bármilyen kérdésesnek tartjuk is, hogy egyetlen reménységünk egy kooperatív köztársaság megalapítása lehet, egy bizonyos: a szocialisták értékes szolgálatot tettek a társadalomnak, amikor a tényeket becsületesen tanulmányozták és bátran feltárták. Kíméletlenül leleplezték azokat a bajokat, amelyekben a család a jelenlegi államban

[1] Buchdruckerei M. Müller & Sohn, München. 4. és 5. kiad. 578. és 589. old.

szenved. Világosan bebizonyították, hogy a házasság és a család problémája csakis a mai gazdasági rendszer problémáinak megoldásával kapcsolatban oldható meg. Bebizonyították, hogy a nő teljes felszabadítása és a nemeknek a házasságban való teljes egyenjogúsítása teszi lehetővé a haladást. *Mindezzel elérték, hogy ma már a nagy többségnek sokkal helyesebb elképzelése van a házaséletről.*"

A nőmozgalom — mégpedig a polgári éppenúgy, mint a proletár — a könyvem megjelenése óta eltelt harminc esztendő alatt a föld minden kultúrállamában sokmindent kivívott. Aligha van még egy mozgalom, amely ilyen rövid idő alatt ilyen jelentős eredményeket ért volna el. Jelentős eredményeket ért el a mozgalom a nő politikai és polgári egyenjogúsításában, valamint az egyetemek és főiskolák kapuinak és az eddig a nők előtt elzárt pályáknak a nők előtt való megnyitása terén. Még olyan pártok is, mint a katolikus centrum és az evangélikus kereszténységszocialisták, amelyek azelőtt elvileg szembehelyezkedtek a modern nőmozgalommal, szükségesnek tartották, hogy negatív állásfoglalásukat pozitívvá változtassák, mégpedig abból az egyszerű okból, hogy nem akarták egészen elveszíteni befolyásukat az általuk megközelíthető nők körében.

De ha feltesszük a kérdést: „Mi az oka ennek a jelenségnek?" akkor a válasz így szól: „Ezt az összes viszonyainkban végbement nagy társadalmi és gazdasági átalakulás idézte elő." Ha valakinek, mint például az egyik egykori vagyontalan porosz kultuszminiszternek, hét leányát kell megfelelően elhelyeznie, akkor a rideg tények logikus gondolkodásra és megértőbb állásfoglalásra kényszerítik. S igen sokan hasonló helyzetben vannak ún. felsőbb társadalmi köreinkben, mégha nem is éppen *hét* leánynak az elhelyezéséről kell gondoskodniuk.

Magától értetődik, hogy a vezető nők agitációs tevékenysége is jelentősen hozzájárult ehhez a fejlődéshez. Eredményeik azonban csak azért váltak lehetővé, mert társadalmi és gazdasági fejlődésünk *kezükre játszott,* éppen úgy, mint a szociáldemokráciának. Még az angyaloknak is csak akkor lehet sikerük, ha az, amit hirdetnek, megfelelő visszhangot ver. Nem kétséges, hogy

igéjük egyre jobb talajra hull, s ez biztosítéka a további sikereknek. Immár a szociális forradalomban élünk, bár a legtöbben ezt nem veszik észre. A balga szüzek még nem haltak ki.

Végül hálás köszönetet mondok ehelyütt N. Rjazanov elvtársamnak, azért a hathatós segítségért, amelyet az ötvenedik kiadás átdolgozásában nyújtott. Ő végezte e munka oroszlánrészét. Közreműködése nélkül nem lett volna módomban e könyvet már most lényegesen javított formában megjelentetnem, mert az utolsó két esztendőben betegségem nagymértékben csökkentette munkaképességemet, azonkívül egy más, nagyobb munka is igénybe vette időmet és erőmet.

Berlin-Schöneberg, 1909 október 31. A. BEBEL

Első rész

A NŐ A MÚLTBAN

A nő helyzete az őstársadalomban

1. Az őstörténet fő korszakai

A nőnek és a munkásnak közös sorsa az elnyomatás. Az idők folyamán és a különböző országokban az elnyomás formái változtak, de maga az elnyomás megmaradt. Az elnyomottak a történelmi fejlődés során több ízben tudatára ébredtek ugyan elnyomatásuknak, és ez helyzetük változását, enyhülését eredményezte, de ahhoz a felismeréshez, amely ennek az elnyomásnak voltaképpeni lényegét okaiban fedte fel, a nő, ugyanúgy mint a munkás, csak napjainkban jutott el. Ahhoz, hogy az igazságtalanoknak felismert állapotok megszüntetésére irányuló mozgalmat siker koronázhassa, előbb a társadalom voltaképpeni lényegének és a társadalom fejlődéstörvényeinek felismerésére volt szükség. Ám az ilyen mozgalom kiterjedése és mélysége attól függ, hogy a megrövidített néprétegeknek milyen fokú a tisztánlátásuk és mekkora a mozgási szabadságuk. A nő mindkét tekintetben elmarad a munkás mögött: az uralkodó erkölcsi felfogás és nevelés miatt elmarad a tisztánlátás tekintetében, és kevesebb a szabadsága is. Ehhez járul még egy másik körülmény: a hosszú nemzedékek során át tartó állapot végül szokássá válik, s az átöröklés meg a nevelés erejénél fogva mindkét érdekelt fél „természetesnek" tartja őket. Ez az oka annak, hogy különösen a nő még manapság is magától értetődőnek tekinti alárendelt helyzetét, s nem könnyű megértetni vele, hogy ez a helyzet méltatlan, s arra kell törekednie, hogy a férfival egyenlő jogú, minden tekintetben egyenlő értékű tagjává váljék a társadalomnak.

De bármilyen sok is a hasonlóság a nő és a munkás helyzete közt, egy tekintetben a nő megelőzi a munkást: *ő az első emberi lény, aki rabszolgaságba jutott.* A nő rabszolgává lett, még mielőtt rabszolga volt a világon.

Minden társadalmi függés és elnyomatás az elnyomottnak az elnyomótól való *gazdasági függésében* gyökeredzik. Ilyen gazdasági helyzetben van a nő régtől fogva; tanúsítja ezt az emberi társadalom fejlődésének története.

Ennek a fejlődésnek ismerete persze még viszonylag új tudomány. Mint ahogy a világ teremtésének bibliai mítosza tarthatatlanná vált a számtalan vitathatatlan tényre támaszkodó geológiai, őstörténeti és történeti kutatásokkal szemben, éppen úgy tarthatatlanná vált az ember teremtéséről és fejlődéséről szóló mítosz is. E fejlődéstörténetnek minden részletére még nem sikerült ugyan világosságot derítenünk, és egyik-másik jelenség értelmezése, összefüggései tekintetében még véleménykülönbség van a kutatók közt, de ezekben a kérdésekben ma már nagyjában és egészében tisztán látunk és egyetértünk. Bizonyos, hogy az ember nem kultúremberként jött a világra, mint ahogy a biblia állítja az első emberpárról, hanem végtelen hosszú ideig tartó fejlődési szakaszon ment keresztül, amelyek során állatból lassanként emberré lett, s amelyek során a társadalmi viszonyokban, valamint a férfinak és a nőnek egymáshoz való viszonyában is a legkülönbözőbb változások mentek végbe.

Tudatlan emberek vagy ámítók állandóan hangoztatják azt a kényelmes tételt, hogy a férfi és a nő közti viszony, éppen úgy mint a szegény és a gazdag közti viszony, „mindig ilyen volt" és „örökké ilyen lesz". *Ez a tétel minden tekintetben téves, felületes és hazug.*

Az ebben a munkában kitűzött célok szempontjából különösen fontos, hogy nagy vonalakban ismertessük a nemek közti viszonyt az őskortól kezdve, annak bizonyítására, hogy ez a viszony már az emberiség eddigi fejlődése során együtt változott egyfelől a termelési módnak, másfelől a termelt javak elosztási módjának a változásaival, ebből pedig az következik, hogy

a termelési és elosztási mód további változásaival *változni fog a nemek közti viszony is.* Semmi sem „örök" sem a természetben, sem az emberi életben — csak a változás, az átalakulás.

Amennyire az emberi társadalom fejlődésének múltjába vissza tudunk tekinteni, az első emberi közösség a horda volt[1]. Csak a horda számbeli növekedése és a kezdetben gyökerekből, bogyókból, gyümölcsből álló táplálék megszerzésének megnehezedése vezetett a hordák felbomlására, illetve megoszlására és új területek felkeresésére.

Az embernek erről a csaknem állati állapotáról okmányszerű bizonyítékaink ugyan nincsenek, de hogy az ősember kétségtelenül ilyen állapotban élt, az kitűnik mindabból, amit a történelmi időkben ismeretessé vált vagy még ma is élő vad népek különböző kultúrfokairól megtudtunk. Az ember nem valami teremtőnek a parancsára és nem mint magas fejlettségi színvonalú kultúrlény lépett az élet színpadára, ellenkezőleg, végtelenül hosszú és rendkívül lassú fejlődési folyamat során ment végig a legkülönbözőbb szakaszokon, s minden földrészen és minden éghajlat alatt emelkedő és hanyatló műveltségi korszakokon keresztül állandóan differenciálódva jutott el a műveltség mai magaslatára.

S míg a föld színének egy részén nagy népek eljutottak a legmagasabb műveltségi színvonalra, más népek a föld más részein a kulturális fejlődés legkülönbözőbb fokain foglalnak helyet. Ezek a népek megmutatják nekünk saját múltunkat és azt az utat, amelyet az emberiség hosszú fejlődése során megtett. Ha

---

[1] „Az elszigetelt ember, akit a természetjog (és a „contrat social"-ról szóló tanítás) az emberi fejlődés kezdetére helyez, minden realitást nélkülöző kiagyalás, s ennélfogva az emberi életformák elméleti elemzése szempontjából ugyanolyan értéktelen és megtévesztő, mint a történelmi megismerés szempontjából. Az ember, éppen ellenkezőleg, a csordaállatokhoz tartozik, tehát azokhoz az állatfajtákhoz, amelyeknek egyes individuumai tartósan szoros kötelékek között élnek." *(Ed. Meyer:* Über die Anfänge des Staates und sein Verhältnis zu den Geschlechtsverbänden und zum Volkstum [Az állam kezdeteiről, valamint az államnak a nemzetség-szervezetekhez és a néphez való viszonyáról]. 1907.)

majd valaha sikerül közös, általánosan elfogadott nézőpontokat megállapítanunk, amelyekből a kultúrtörténeti kutatásoknak ki kell indulniuk, tömérdek olyan tényre fogunk bukkanni, amelyek egészen új fényt derítenek arra, milyenek voltak az emberek közti viszonyok a múltban és milyenek jelenleg. Akkor majd érthetőnek és természetesnek tartunk sok olyan jelenséget, amely ma érthetetlen számunkra, és amelyet felületes bírálók oktalannak, sőt gyakran „erkölcstelennek" bélyegeznek. — Bachofen óta számos tudós, így például Tylor, Mac Lennan, Lubbock stb. kutatásai fellebbentették azt a fátylat, amely az emberi nem legrégibb fejlődésének történetére borult. Ezekhez a kutatókhoz csatlakozott Morgan alapvető munkájával, amelyet azután Engels számos gazdasági és politikai természetű történeti ténnyel egészített ki, újabban pedig Cunow részben megerősített, részben helyesbített[1].

Engels kitűnő munkája Morganhoz kapcsolódó, világos és következetes fejtegetéseivel fényt derít számos érthetetlen, illetve részben értelmetlennek látszó jelenségre, amely a kultúra fejlődésének magasabb és alacsonyabb fokán álló népek életében mutatkozik. E mű elsőnek nyújt betekintést az emberi tár-

---

[1] Bachofen könyve 1861-ben jelent meg, címe: Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur (Az anyajog. Az őskor nőuralmának vizsgálata vallási és jogi természetére nézve). Krais és Hoffmann, Stuttgart. — Morgan alapvető munkája német fordításban ezzel a címmel látott napvilágot: Die Urgesellschaft. Untersuchungen über den Fortschritt der Menschheit aus der Wildheit durch die Barbarei zur Zivilisation (Az őstársadalom. Az emberiség fejlődésének vizsgálata a vadság állapotától a barbárságon át a civilizációig). Dietz, Stuttgart 1891. — Ugyanennél a kiadónál jelent meg: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen. Von Friedrich Engels (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Morgan L. H. kutatásai kapcsán írta Engels Frigyes). Negyedik, bővített kiadás, 1892. Továbbá: Die Verwandtschaftsorganisationen der Australneger. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Familie (Az ausztrálnégerek rokonsági szervezetei. Adalék a család fejlődéstörténetéhez). Írta Heinrich Cunow. 1894.

sadalomnak az idők folyamán kialakult szerkezetébe. Megmutatja, hogy a házasságról, a családról és az államról alkotott eddigi nézeteink teljesen hamis szemléleten alapultak, s így nem egyebek, mint minden valóságos alapot nélkülöző fantazmagóriák.

De ami a házasságra, a családra és az államra vonatkozik, az kiváltképpen vonatkozik a nő szerepére, akinek a fejlődés különböző szakaszaiban elfoglalt helyzete ugyancsak lényegesen eltér mostani helyzetétől, attól a helyzettől, amelyet „öröktől valónak" akarnak feltüntetni.

Morgan, akihez Engels ebben a kérdésben csatlakozik, az emberiség eddigi történetét három fő korszakra osztja: a vadság, a barbárság és a civilizáció korszakára. A két első korszakot, a létfenntartási eszközök megszerzési módjának lényeges tökéletesedése szerint, alsó, középső és felső fokra osztja. Morgan a kultúrfejlődés fő ismérvét — egészen Marx és Engels materialista történelemfelfogása értelmében — a népek életviszonyainak abban az átalakulásában látja, amelyet bizonyos korszakokban a termelési folyamatnak, vagyis a létfenntartási eszközök megszerzési módjának fejlődése előidéz. A vadság alsó foka az emberi nem gyermekkora, amikor az ember ugyan még részben fákon él, főképpen gyümölccsel és gyökérrel táplálkozik, de amikor már megtaláljuk a tagolt beszéd kezdeteit is. A vadság középső foka kisebb állatoknak (halaknak, rákoknak) táplálékul való fölhasználásával és a tűz használatával kezdődik. Ekkor kezdődik a fegyvergyártás; eleinte dorongot és lándzsát készítenek fából és kőből, s ezzel megkezdődik a vadászat, s valószínűleg megkezdődik a szomszéd hordákkal való háborúskodás is az élelmiszerforrásokért, a lakó- és vadászterületekért. Ezen a fokon jelenik meg az emberevés, amely még ma is megvan Afrika, Ausztrália és Polinézia egyes törzseinél és népeinél. A vadság felső fokát a fegyverek tökéletesítése jellemzi — megjelenik az íj és a nyíl; ekkor fejlődik ki a szövés legkezdetlegesebb formája, a kosárfonás háncsból és nádból, valamint a csiszolt kőszerszámok előállítása. E szerszámok segítségével azután már lehetővé válik a fa megmunkálása és csónakok meg kunyhók építése. Az életviszonyok tehát most már bonyolultabbakká

válnak. A meglevő szerszámok és segédeszközök felhasználásával immár nagyobb emberi közösségek fenntartására is elegendő táplálékot lehet szerezni.

A *barbárság* alapfoka Morgan felosztása szerint a fazekassággal kezdődik. Ugyancsak ekkor kezdődik az állatok megszelídítése és tenyésztése is, és ezzel a hús- és tejtermelés, a bőr, szaru és szőr feldolgozása különféle használati célokra. Együtt jár ezzel a növénytermesztés. Nyugaton kukoricatermesztés folyik, keleten majdnem minden ismert gabonafajtát termesztenek, csak kukoricát nem. A barbárság középső fokán keleten egyre jobban terjed az állatok szelídítése, nyugaton tápláléknövényeknek mesterséges öntözéssel való termesztése. Ekkor kezdenek napon szárított téglával és kővel építeni. Az állatszelídítés és a tenyésztés kedvez a nyájalakításnak, és kialakul a pásztorélet. Majd az a körülmény, hogy az emberek és barmok számára táplálékra van szükség, a gabonatermesztéshez vezet. Ezzel pedig együtt jár az állandóbb letelepedettség, a több és változatosabb táplálék. Lassanként megszűnik az emberevés.

A barbárság felső foka a vasérc olvasztásával és a betűírás feltalálásával kezdődik. Feltalálják a vasekét is, s ez lehetővé teszi a belterjesebb földművelést, kezdődik a vasfejsze és vasásó használata, ami megkönnyíti az erdőirtást. A vas megmunkálásával lehetőség nyílik egy egész sereg olyan tevékenységre, amely az életmódot megváltoztatja. A vasszerszámok megkönnyítik a ház- és hajóépítést meg a szekérkészítést; továbbá, a fém megmunkálásával megszületik a kézművesség, tökéletesedik a fegyverkészítés, megkezdődik a fallal körülvett városok építése. Az építés művészetté emelkedik, a betűírás feltalálása lehetővé teszi a mitológia, a költészet termékeinek és írott történeti dokumentumoknak a fennmaradását, terjedését.

Különösen a Keleten és a Földközi-tenger melléki országokban — Egyiptomban, Görögországban és Itáliában — fejlődik ki ez az életmód, s ez olyan társadalmi átalakulásoknak veti meg az alapját, amelyek az idők folyamán döntő hatással lesznek Európa és az egész föld kulturális fejlődésére.

A vadság és a barbárság korszakának megvoltak a maga sajátos nemi és társadalmi viszonyai, amelyek lényegesen különböznek a későbbi idők nemi és társadalmi viszonyaitól.

Bachofen és Morgan alapos kutatásokat végeztek e viszonyok felderítésére. Bachofen igen behatóan tanulmányozta a régi írásokat, hogy így megismerje olyan jelenségek lényegét, amelyek a mitológiában, a mondákban és a történeti dokumentumokban teljesen idegenszerűeknek hatnak, holott nem egy vonást találunk bennük, amely rokon későbbi idők, sőt a mi korunk jelenségeivel és eseményeivel. Morgan évtizedeket töltött a New York államban lakó irokézek közt és ezalatt olyan megfigyeléseket tett, amelyek az említett indián törzsek élet-, családi és rokonsági viszonyainak egészen új, addig nem sejtett összefüggéseit tárták fel, és amelyek alapján sikerült másutt tett megfigyeléseket is helyesen megvilágítani és értelmezni.

Bachofen és Morgan — mindegyik a maga módszere segítségével — felfedezte, hogy az emberiség fejlődésének őskorában a nemek közti viszony lényegesen különbözött a nemek közt a történelmi időkben és a mai kultúrnépeknél fennálló viszonyoktól. Morgan az észak-amerikai irokézek közti sok évi tartózkodása alatt és azon összehasonlító tanulmányok révén, amelyekre az ott tett megfigyelések adták az ösztönzést, felfedezte, hogy valamennyi, a kultúrában jelentősen elmaradt népnek olyan családi és rokonsági rendszerei vannak, amelyek alapvetően különböznek a miénktől, de amelyek egykor, a legkezdetlegesebb műveltségi fokon az összes népeknél kétségkívül fennállottak.

Morgan tapasztalata szerint az irokézek közt abban az időben, amikor ő közöttük élt, egy mindkét részről könnyen felbontható egyes házasság rendszere állott fenn, amelyet ő „páros-család" névvel jelöl. De azt is tapasztalta, hogy ott a rokonsági fok megjelölését, az atya, anya, fiú, leány, fivér, nővér megjelölést — noha a mi véleményünk szerint ezek alkalmazása nem lehet kétséges — egészen más kapcsolatokra alkalmazták, mint

nálunk. Az irokéz nemcsak saját gyermekeit nevezi fiainak és leányainak, hanem valamennyi fivérének a gyermekeit is, akik őt atyjuknak nevezik. Az irokéz nő viszont nemcsak saját fiait és leányait nevezi gyermekeinek, hanem valamennyi nővérének a gyermekeit is, akik őt anyjuknak nevezik. Ezzel szemben *fivéreinek* gyermekeit unokaöccseinek és unokahúgainak nevezi, ezek pedig őt nagynénjüknek. A fivérek gyermekei egymást fivérnek és nővérnek nevezik és ugyanez a helyzet a nővérek gyermekeinél is. Ellenben egy nőnek és fivérének a gyermekei unokatestvéreknek nevezik egymást. Itt tehát, különös módon, a rokonság megjelölése nem a rokonság foka szerint történik, mint nálunk, hanem a rokonok *neme* alapján.

Ez a rokonsági rendszer teljes egészében fennáll az összes amerikai indiánoknál, valamint India őslakóinál, Dekánban a dravida törzseknél és Hindosztánban a gaura törzseknél, sőt a Bachofen óta végzett kutatások szerint az őskorban mindenütt ilyen rendszer állott fenn. Ha majd e megállapítások alapján mindenütt kutatásokat fognak végezni a még élő vad vagy barbár népek nemi és családi viszonyaira vonatkozóan, akkor ki fog tűnni, hogy azok a viszonyok, amelyeket Bachofen az őskor számos népénél, Morgan az irokézeknél, Cunow az ausztrálnégereknél és mások más népeknél találtak, olyan társadalmi és nemi formációk, melyek *a földön élő összes népek fejlődésének alapjául szolgáltak.*

Morgan kutatásai fényt derítenek más érdekes tényekre is. Az irokézek páros családja és a náluk használatos rokonsági megjelölések közt ugyan feloldhatatlan ellentmondás van, de kiderült, hogy a Sandwich-szigeteken (Hawaii) még a XIX. század első felében is olyan családforma állott fönn, amely valóban megfelelt annak a rokonsági rendszernek, mely az irokézeknél már csak név szerint volt meg. Ám az a rokonsági rendszer, amely Hawaiiban érvényben volt, szintén nem felelt már meg az ott ténylegesen fennálló családformának, hanem egy még régebbi, még ősibb, de már letűnt családformára mutatott vissza. Ott ugyanis kivétel nélkül minden unokatestvért egymás fivérének és nővérének tekintettek; a gyermekek

nemcsak anyjuknak és anyjuk nővéreinek, vagy apjuknak és apjuk fivéreinek voltak közös gyermekei, hanem mindkét szülő valamennyi (férfi- és nő-) testvérének is.

A hawaii rokonsági rendszer tehát olyan fejlődési foknak felelt meg, amely a tényleges családformánál is alacsonyabb volt. Kiderült az a sajátságos tény, hogy Hawaiiban és az észak-amerikai indiánoknál két különböző rokonsági rendszer állott fenn, amelyek már nem feleltek meg a valóságos állapotnak, mert egy magasabb fokú családforma túlhaladta őket. Morgan erről így nyilatkozik: „A család az aktív elem; *sohasem* állandó, *hanem folytonosan halad az alacsonyabb fejlődési formától a magasabb felé, abban a mértékben, amelyben a társadalom az alacsonyabb fokról a magasabb fokra fejlődik.* A rokonsági rendszerek ellenben passzívak; csak nagy időközökben regisztrálják azt a haladást, amelyet a család az idők során tett, és gyökeres változáson csak akkor mennek át, ha a család is gyökeresen megváltozott."

A kutatóknak e felfedezései után tökéletesen hamis és tarthatatlan az a még manapság is általánosan elfogadott álláspont, amelyet a fennálló viszonyok védelmezői konok állhatatossággal helyesnek és megdönthetetlennek hirdetnek, az tudniillik, hogy a mostani családforma ősidőktől fogva létezik és annak — hacsak az egész kultúrát veszélyeztetni nem akarjuk — örökké fenn kell maradnia. Az őstörténet tanulmányozása kétségtelenné teszi, hogy az emberiség legalsó fejlődési fokain a nemek közti viszony egészen más volt, mint a későbbi időkben, és hogy ezeken az alsó fokokon olyan helyzet alakult ki, amely a mi korunkban szörnyűségnek, az erkölcstelenség fertőjének látszik. De ahogy minden társadalmi fejlődési foknak megvannak a maga termelési feltételei, úgy megvan a maga erkölcsi kódexe is, *amely csak tükörképe a társadalom helyzetének.* Erkölcsös az, ami szokásos, szokásos pedig az, ami valamely korszak legbensőbb lényegének, azaz társadalmi szükségleteinek megfelel.

Morgan arra a következtetésre jut, hogy a vadság alsó fokán az egyes nemzetségen belül korlátlan volt a nemi érintkezés, azaz minden nő minden férfival és minden férfi minden nővel

közösült. Ez volt az általános összekeveredés (promiscuitas) állapota. Minden férfi soknejűségben és minden nő sokférjűségben él. Általános nő- és férfiközösség áll fenn, és ezzel együtt jár a gyermekek közössége. Strabo (i. e. 66-ban) beszámol arról, hogy az araboknál a fiú nővéreivel és saját szülőanyjával is közösült. Kezdetben másképp mint vérfertőzés útján az emberiség szaporodása sehol sem lehetséges, kiváltképpen, ha a bibliához hasonlóan abból a feltevésből indulunk ki, hogy az emberek egyetlen emberpártól származnak. A biblia még ezen a kényes ponton is ellentmondásba kerül önmagával; elbeszéli, hogy Kain, miután testvérét, Ábelt megölte, távozott az Úr színe elől és Nod földjén telepedett le. Ott megismeré feleségét, aki terhes lőn és neki fiút szült. De honnan származott felesége? Hiszen Kain szülei voltak az első emberek. A zsidó hagyomány szerint Kainnak és Ábelnek két leánytestvére is volt, akikkel vérfertőző együttélésben gyermekeket nemzettek. A keresztény bibliafordítók ezt a kínos tényt, úgy látszik, elhallgatták. Az ősidőbeli promiszkuitás mellett — vagyis amellett, hogy a horda endogám, a nemi érintkezés a hordán belül korlátlan volt — szól az is, hogy az indus mítosz szerint Brahma saját leányát, Saravastit vette nőül; ugyanezzel a mítosszal találkozunk az egyiptomiaknál és az északi Eddában is. Az egyiptomi Ammon isten saját anyjának a férje volt és kérkedett ezzel; Odin isten pedig, az Edda szerint, saját leányát, Friggát vette feleségül[1]. Dr. Adolf Bastian pedig ezt írja: „Svaganwarában a rajah (fejedelem) leányainak megvolt az a kiváltságuk, hogy szabadon választhatták férjeiket. A négy fivér, aki

[1] Ziegler az előszóban említett írásában gúnyolódik azon, hogy a mítoszoknak a művelődéstörténet szempontjából egyáltalán fontosságot tulajdonítanak. Ebben a felfogásban a természettudós egyoldalúsága mutatkozik meg. A mítoszok mély értelmet rejtenek magukban, a „néplélekből" sarjadtak ki és olyan ősrégi népszokásokon, erkölcsökön alapulnak, amelyek lassanként eltűntek, de a vallásos elem dicsfényével övezve tovább élnek a mítoszban. Ha pedig olyan tényekre akadunk, amelyek a mítoszt megmagyarázzák, akkor teljes joggal elismerhetjük a mítosz történeti jelentőségét.

Kapilapurban telepedett le, öt nővér közül a legidősebbet, Priyát, anyakirálynővé tette, *a másik négyet pedig feleségül vette*"[1].

Morgan feltételezi, hogy a nemek általános promiszkuitásának az állapotából hamarosan kialakult a nemi érintkezés fejlettebb formája. Ezt a formát *vérrokonsági családnak* nevezi. Itt a nemi érintkezésben álló csoportok *generációk* szerint vannak elkülönítve, úgy hogy egy nemzetségen belül a nagyapák és a nagyanyák férjek és feleségek. Gyermekeik, mihelyt elérték a megfelelő életkort, ugyancsak közös házastársi csoportot alkotnak, s ugyanígy az ő gyermekeik is. Itt tehát, a legalsó fejlődési fokra jellemző korlátlan nemi érintkezéstől eltérően, *az egyik generáció a másik generációval való nemi érintkezésből ki van zárva.* Viszont van nemi kapcsolat ezen a fokon fivérek és nővérek, első-, másodfokú és távolabbi unokafivérek és unokanővérek közt. Ezek valamennyien testvérei egymásnak, de ugyanakkor férj és feleség viszonyában vannak egymással. Ennek a családformának megfelel az a rokonsági viszony, amely a XIX. század első felében Hawaiiban, ha ténylegesen nem is, de névlegesen még fennállott. Az amerikai és indiai rokonsági rendszerben fivér és nővér *sohasem* lehetett egyazon gyermek apja és anyja, de a hawaii családrendszerben igen. Vérrokonságon alapuló családra mutat az az állapot is, amely Herodotosz idején a masszagétáknál fennállott, s amelyről Herodotosz így ír: „Minden férfi egy nőt vesz feleségül, de azt valamennyi használhatja" . . . „Mihelyt egy férfi megkíván egy nőt, tegzét a kocsi elejére akasztja és nyugodtan közösül a nővel . . . Botját a földbe szúrja, mintegy cselekedete jelképeként . . . A közösülés nyíltan történik"[2]. Ugyanez volt a helyzet, Bachofen tanúsága szerint, a lykiaiknál, etruszkoknál, krétaiaknál, athénieknél, leszbosziaknál, egyiptomiaknál is.

---

[1] *Dr. Adolf Bastian:* Reisen im Innern des Archipel, Singapore, Batavia, Manila und Japan (Utazások a szigetvilágban — Szingapurban, Batáviában, Manilán és Japánban). Jena 1869. 12. old.

[2] *Bachofen:* Az anyajog.

Morgan szerint a vérrokonsági családot a családi köteléknek egy harmadik, fejlettebb formája követte, melyet punalua-családnak nevez. Punalua = kedves társ.

Cunow fent említett könyvében szembeszáll Morgannak azzal a felfogásával, amely szerint a nemzedékek szerint kialakított házassági osztályok szervezetére épülő vérrokonsági család a punalua-családot megelőző eredeti szervezet volt. Cunow a vérrokonsági családot nem tartja a nemi érintkezés eddig felfedezett formái közt a legprimitívebbnek, hanem egy a nemzetségszervezettel egyidejűleg kialakult közbülső formát lát benne, átmeneti fokot a tiszta törzs-szervezethez. Ezen az átmeneti fokon Cunow szerint az úgynevezett vérrokonsági családra jellemző, korosztályok szerinti beosztás változott alakban egy ideig még fennmarad a totem-szervezetek szerinti megoszlás mellett[1]. „Az osztályok szerinti beosztás — fejtegeti továbbá Cunow —, amely szerint mindenki, férfi és nő egyaránt, osztálya és nemzetsége (toteme) nevét viseli, nem csupán azt célozza, hogy kizárják az oldalági rokonok közötti nemi érintkezést, hanem azt is, hogy meggátolja a közösülést a *fel- és lemenő ági* rokonok: szülők és gyermekek, nagynénék és unokaöccseik, nagybátyák és unokahúgaik között. Olyan kifejezések, mint nagynéni, nagybácsi stb. — rétegnevek."

Cunow bizonyítékokkal támasztja alá azon nézeteit, amelyekben — egyes kérdéseket illetően — eltér Morgantól. De bármennyire eltér is tőle egyes kérdésekben, Westermarck és mások támadásaival szemben határozottan védelmébe veszi Morgant. Azt mondja:

„Még ha Morgan hipotézisei közül egyesek téveseknek bizonyulnak is, mások pedig csak feltételes érvényűeknek, akkor

---

[1] A totem-szervezet nemzetség-szervezet. Minden nemzetségnek megvan a maga totem-állatja, például a leguan-gyík, az opposzum, az emu, a farkas, a medve stb., amelyről a nemzetséget elnevezték. A totem-állatot a nemzetség nagy tiszteletben tartotta, szentnek tekintette; a nemzetség tagjainak tilos volt a totem-állatot megölniük vagy húsából enniük. A totem-állatnak olyanféle jelentősége van, mint a középkori céhek védőszentjeinek.

sem vitatható el az az érdeme, hogy elsőül állapította meg az észak-amerikai totem-szervezeteknek a rómaiak törzs-szervezeteivel való azonosságát és bebizonyította, hogy mai rokonsági rendszereink és családformáink hosszú fejlődés eredményei. Úgyszólván ezzel tette lehetővé az újabb kutatásokat, ezzel rakta le a fundamentumot, amelyen tovább lehet építeni." Előszavában is megjegyzi, hogy munkája részben kiegészítése annak a könyvnek, amelyet Morgan az őstársadalomról írt.

Westermarcknak és Strackénak, akikre Ziegler elsősorban hivatkozik, kénytelen-kelletlen bele kell törődniük abba, hogy a család keletkezése és fejlődése nem az ő polgári előítéleteikhez igazodik. Cunow olyan meggyőzően cáfolta a Ziegler idézte tekintélyeket, hogy még a legfanatikusabb híveik is tisztán láthatnak és megítélhetik a Morgan ellen felhozott érvek értékét.

3. Az anyajog

A punalua-házasság Morgan szerint a testvéreknek, mégpedig az anyai testvéreknek a házasságból való kizárásával kezdődik. Ahol a nőnek több férje van, ott az apaságot nem lehet bizonyítani. Az apaság fikcióvá válik. Az apaság ma is, a monogám házasság korában is — mint Goethe mondatja Friedrichhel a „Wilhelm Meisters Lehrjahre"-ben — „csak a jóhiszeműségen" alapul. A monogámiában az apaság gyakorta kétséges, a poligámiában pedig egyenesen bizonyíthatatlan; csakis az anyától való származás kétségtelen és vitathatatlan, s ezért az anyajog idején a gyermeket a „spurius", „vetett" névvel illették. Miként a primitívebb kultúrfokon az emberek szociális viszonyainak minden mélyreható átalakulása csak lassan megy végbe, ugyanúgy a vérrokonsági családnak punalua-családba való átalakulása is hosszú időbe tellett, s eközben ez nemegyszer visszaesett az előző fokra, még a jóval későbbi időszakokban is. A punalua-család kialakulásának legközvetlenebb külső oka az lehetett, hogy szükségessé vált az erősen megszaporodott nemzetség megosztása, hogy új legelőket és szántóföldeket

foglalhassanak el. De valószínű az is, hogy magasabb kultúrfokon lassanként kialakult az a felfogás, hogy a testvérek és közeli rokonok közti nemi érintkezés ártalmas és nem illő dolog, s ez is szükségessé tette az új házassági rendet. Hogy ez így volt, azt alátámasztja egy érdekes monda, amelyet Cunow közlése szerint Gason a dél-ausztráliai dieyerie-törzs tagjaitól hallott. Eszerint a murdu (a nemzetségi kötelék) így keletkezett:

„A teremtés után apák, anyák, nővérek, fivérek és más közeli rokonok összevissza házasodtak egymással, amíg az ilyen kapcsolatok rossz hatása világosan meg nem mutatkozott. A vezetők tanácsot tartottak és megvitatták, mi módon lehetne ennek az állapotnak véget vetni. A tanácskozás eredményeként kéréssel fordultak Muramurához (a nagy szellemhez). Válaszában Muramura megparancsolta, hogy a törzset osszák különböző ágakra, s megkülönböztetésül mindegyik ágat nevezzék el valamely élő vagy élettelen dologról, például a dingóról, az egérről, az emuról, az esőről, a leguan-gyíkról stb. Ugyanazon csoporthoz tartozók nem köthettek egymással házasságot, de az egyik csoport tagjai a másik csoport tagjaival igen. Egy dingó-fiú például nem vehetett nőül dingó-lányt, de mindketten házasságra léphettek az egér-, az emu-, a patkány- vagy más család tagjával."

Ez a monda meggyőzőbb, mint a bibliai történet; a legegyszerűbb formában magyarázza meg a nemzetség-szervezetek keletkezését. Egyébként Paul Lafargue a „Neue Zeit"-ben[1] igen elmésen és nézetünk szerint teljes sikerrel bizonyítja, hogy olyan nevek, mint Ádám és Éva, nem egyes személyek, hanem azon törzsek nevei, amelyekben a zsidók a történelem előtti időkben egyesültek. Érvelésével Lafargue megoldja Mózes I. könyvének néhány különben homályos és ellentmondásos részét. Továbbá M. Beer szintén felhívja a figyelmet a „Neue Zeit"-ben[2] arra, hogy zsidók közt még ma is van egy olyan

[1] 9. évfolyam, 1891. 224. és köv. old.
[2] 12. évfolyam, 1893/94. 119. old.

házassági szokás, amely szerint a menyasszonynak és a vőlegény anyjának *semmi esetre sem lehet ugyanaz a neve,* különben szerencsétlenség éri, betegség és halál sújtja a családot. Ez újabb bizonyíték amellett, hogy Lafargue felfogása helyes. A nemzetség-szervezet megtiltotta a házasságot az egy nemzetségből származó személyek között. Márpedig nemzetség-szervezeti fogalmak szerint közös származásra lehet következtetni akkor, ha a menyasszony és a vőlegény anyja azonos nevet visel. A mai zsidók persze már nem is sejtik, hogy előítéletük azokban a régi nemzetségi törvényekben gyökerezik, amelyek tiltották az ilyen rokonok közti házasságokat. Ennek pedig az volt a célja, hogy elejét vegye a vérrokonok közti házasságok elkorcsosító következményeinek, s jóllehet a nemzetségi szervezet a zsidóknál már évezredek óta megszűnt, nyomai, mint látjuk, fennmaradtak a babonás szokásokban.

A beltenyészet ártalmas voltára nyilván azok a tapasztalatok is felhívták a figyelmet, amelyeket már a régi időkben az állattenyésztésben szereztek. Hogy ezek a tapasztalatok milyen széleskörűek voltak, kitűnik Mózes I. könyvéből (30. fej. 32. és köv. sorok). Jákob rászedte apósát, Lábánt, oly módon, hogy gondoskodott pettyes és tarka bárányok meg gidák ellésérőI, mert ezek Lábán ígérete szerint őt illették meg. A régi izraeliták tehát már jóval Darwin előtt a gyakorlatban alkalmazták a darwinizmust.

Minthogy már szóba kerültek a régi zsidóknál uralkodó viszonyok, idézünk még néhány *tényt* annak alátámasztására, hogy az őskorban a zsidóknál csakugyan az anyajog volt érvényben. Igaz ugyan, hogy Mózes I. könyvében (3, 16) az asszonyról ezt olvassuk: „És epekedel a te férjed után ő pedig uralkodik terajtad." Ez a gondolat ilyen változatban is szerepel: „Az asszony hagyja el apját és anyját és kövesse a férjét", de Mózes I. könyvében (2, 24) ezt is olvashatjuk: „*Annakokáért elhagyja a férfiú az ő atyját és anyját és ragaszkodik feleségéhez:* és lesznek egy testté." Ugyanez ismétlődik Máténál (19, 5), Márknál (10, 7) és az efézusiakhoz írott levélben (5, 31). Itt tehát csakugyan olyan parancsolatról van szó, amely az *anyajogból* következik,

s amelyet a bibliamagyarázók, mivel nem tudnak mit kezdeni vele, teljesen hamis megvilágításba helyeznek.

Az anyajogra utal Mózes IV. könyvének egy másik helye (32, 41) is. Itt arról van szó, hogy Jairt, akinek atyja Juda törzséből származott, anyja azonban Manasse törzséből, *Manasse fiának* nevezik és Jair Manasse törzséből is kap örökséget. Találunk utalást a régi zsidóknál érvényben volt anyajogra Nehémiásnál is (7, 63). Itt egy papnak a gyermekeit, aki Barzillai — egy zsidó nemzetség — lányai közül vett magának feleséget, Barzillai fiainak nevezik; tehát nem apjuk, hanem anyjuk nevét viselik.

A punalua-családban Morgan szerint egyazon családi kötelékbe tartozó nőtestvérek egy vagy több sora feleségül ment *egy másik* családi kötelékbe tartozó fitestvérek egy vagy több sorához. A nővérek, illetve az első-, másodfokú és távolabbi unokanővérek közös feleségei voltak közös férjeiknek, ezek azonban nem lehettek fivéreik. A fitestvérek, vagy különböző fokú unokafivérek, közös férjei voltak közös feleségeiknek, ezek azonban nem lehettek nővéreik. A vérrokonok közti házasság tehát megszűnt, s az új családforma kétségtelenül hozzájárult a törzsek gyorsabb és egészségesebb fejlődéséhez. Azok a törzsek, amelyek elfogadták ezt a családformát, előnybe jutottak azokkal szemben, akik még megtartották a kapcsolatok régi formáját.

A punalua-családból a következő rokonsági fokozatok adódnak: Anyám nővéreinek a gyermekei gyermekei anyámnak, és apám fivéreinek a gyermekei gyermekei apámnak, s nekem valamennyien testvéreim. De anyám *fivéreinek* a gyermekei anyám unokaöccsei és unokahúgai, és apám nővéreinek a gyermekei apám unokaöccsei és unokahúgai, s nekem valamennyien unokafivéreim és unokanővéreim. Továbbá: Anyám nővéreinek a férjei még mindig anyám férjei, és apám fivéreinek a feleségei még atyám feleségei is, de apám nővérei és anyám fivérei ki vannak rekesztve a családi közösségből és gyermekeik nekem unokatestvéreim[1].

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott Művek. 2. köt. Szikra 1949. 197. old.

A kultúra fejlődésével lassanként kialakul egy olyan felfogás, amely elítéli a testvérek közti nemi érintkezést, és ez a tilalom fokozatosan kiterjed a legtávolabbi anyai ági rokonokra is. Új vérrokonsági csoport jön létre, a gens (nemzetség), amely eredeti formájában a közös anyától származó édes nővérekből, távolabbi unokanővérekből és ezek gyermekeiből, valamint a közös anyától való édes és távolabbi fivérekből alakul ki. A gensnek van egy törzsanyja, akitől a nőutódok nemzedékei származnak. A feleségek férjei nem a feleségek vérrokonsági csoportjába, gensébe, hanem nővéreik gensébe, ellenben e férfiak gyermekei anyjuk családcsoportjába tartoznak, mert a származás az anya után igazodik. Az anya a család feje, s így alakul ki az „anyajog", amely sokáig alapja a családi kapcsolatoknak és az örökösödési viszonyoknak. Ennek megfelelően — amíg az anyától való származást ismerték el döntőnek — az asszonyoknak a gens tanácsában helyük és szavazati joguk volt, részt vettek a sachemek (békebírák) és a vezérek megválasztásában és leváltásában. Amikor Hannibal szövetséget kötött a gallokkal Róma ellen, az volt a megállapodás, hogy a szövetségesek közti vitákban a gall matrónák döntenek. Ennyire megbízott Hannibal e matrónák pártatlanságában.

A lykiaikról, akiknél az anyajog uralkodott, Herodotosz ezt írja: „Szokásaik részben a krétai, részben a káriai szokásokhoz hasonlítanak. Van azonban egy olyan szokásuk, amely a világ összes népeitől megkülönbözteti őket. Ha megkérdezzük egy lykiaitól, kicsoda, akkor megmondja saját nevét, az anyjáét és így tovább a női ágon. Mi több, ha egy szabad nő feleségül megy egy rabszolgához, akkor gyermekeik szabad polgárok, ha azonban egy szabad férfi külföldi nőt választ feleségül vagy ágyastársat vesz, akkor gyermekeinek — még ha a férfi az első ember is az országban — semmiféle állampolgári joguk nem lesz."

Abban az időben matrimoniumról (anyai örökségről) beszélnek, nem pedig patrimoniumról (atyai örökségről), mater familias-ról (családanya) pater familias (családapa) helyett, s a hazát édes anyaföldnek nevezik. Akár az előző családformák, a

gens is a vagyonközösségen, azaz a kommunisztikus gazdálkodáson alapul. A nő a vezetője és irányítója ennek a családközösségnek, ennélfogva nagy tekintélye van mind a házban, mind pedig a család és a törzs között felmerülő ügyekben. A nő a békebíró és a bíró, ő végzi, mint papnő, a vallási szertartásokat. Az anyajogból következett az ókorban az, hogy gyakori volt a királynők, fejedelemnők uralma, s hogy nagy volt a befolyásuk akkor is, ha fiaik voltak hatalmon, például Egyiptomban. Akkortájt a mitológia alakjai közt túlsúlyban vannak a nők; Astarte, Demeter, Ceres, Latona, Isis, Frigga, Freia, Gerda stb. A nő sérthetetlen, az anyagyilkosság a legnagyobb bűn, melynek megtorlása valamennyi férfi kötelessége. A vérbosszú a törzshöz tartozó férfiak közös ügye, mindegyik köteles megbosszulni azt az igazságtalanságot, amelyet a családközösség valamely tagján egy másik törzs tagja elkövetett. A nők védelme a legnagyobb hősiességre ösztönzi a férfiakat. Az anyajog kihatása megmutatkozott tehát a régi népek életének minden vonatkozásában, a babilóniaiaknál, az asszíroknál, az egyiptomiaknál, a hőskor előtti görögöknél, az itáliai népeknél Róma alapítása előtt, a szkítáknál, a galloknál, az ibéreknél, a kantábroknál, a germánoknál stb. A nő helyzete abban az időben jobb volt, mint azóta bármikor. Tacitus írja a „Germaniá"-ban: „A germánok azt hiszik, hogy a nő lényében van valami szent és prófétikus, ezért hallgatnak az asszonyok tanácsára és adnak véleményükre." Diodorosz, aki Caesar idejében élt, nagy felháborodással ír az egyiptomi nők helyzetéről; megtudta, hogy Egyiptomban nem a fiúk, hanem a lányok tartják el öregedő szüleiket. Ezért lenézi a nílusi papucshősöket, akik a gyengébb nemnek a családi és a közéletben olyan jogokat és szabadságot adtak, amilyenek a görög vagy a római szemében elképzelhetetlenek.

Az anyajog idején jobbára a viszonylagos béke állapota uralkodott. A megélhetési viszonyok szűkösek voltak, az életmód primitív volt. Az egyes törzsek elkülönültek egymástól, de kölcsönösen tiszteletben tartották egymás területét. Ha valamelyik törzset megtámadták, a férfiakra hárult a védelem kötele-

zettsége, és a nők erélyesen támogatták őket. Herodotosz szerint a szkítáknál a nők is részt vettek a harcban; állítása szerint a hajadon csak akkor mehetett férjhez, ha már egy ellenséget megölt. Általában az őskorban a férfi meg a nő közti testi és szellemi különbségek sokkal kisebbek voltak, mint a mi társadalmunkban. Csaknem minden vad és barbár népnél kisebbek a különbségek az agy súlyát és nagyságát tekintve, mint a civilizált népeknél. De testi erő és ügyesség dolgában sem igen marad el ezeknél a népeknél a nő a férfi mögött. Ezt nemcsak a régi íróknak az anyajogban élő népekre vonatkozó tanúságai igazolják. Emellett szólnak a nyugat-afrikai asantik és a dahomei király női hadseregei is, amelyek kitűntek bátorságukkal és harci kedvükkel. Megerősítik ezt a tényt Tacitusnak a régi germán, Caesarnak az ibér és a skót nőkre vonatkozó adatai is. Columbus Santa-Cruznál csatát vívott egy indián bárkával, s ebben a csatában a nők épp olyan bátran harcoltak, mint a férfiak. Igazolja továbbá ezt a felfogást Havelock Ellis: „A Kongó mellett lakó andombikról beszéli H. H. Johnstone, hogy a nőknek sokat kell dolgozniuk, nagy terheket kell cipelniük, mégis boldogan élnek. Gyakorta erősebbek, mint a férfiak, fejlettebbek náluk, és nem egynek gyönyörű alakja van. Parke az ugyanazon vidéken lakó arruwimi manynema törzsről ezt mondja: »Szép teremtések, különösen az asszonyok igen csinosak, és ugyanolyan nehéz terheket elbírnak, mint a férfiak.« Észak-Amerikában egy indián törzsfőnök ezt mondta Hearnenek: »Az asszony munkára termett, egy közülük annyit tud vinni vagy emelni, mint két férfi.« Schellong, aki alapos antropológiai vizsgálatokat végzett az új-guineai német gyarmaton élő pápuák között, azt tapasztalta, hogy a nők erősebb testalkatúak, mint a férfiak. Közép-Ausztráliában gyakori eset, hogy ha egy féltékeny férj megveri a feleségét, az asszony visszaadja a kölcsönt, és jól ellátja a férj baját minden idegen segítség nélkül. Kubában a nők a férfiak oldalán harcoltak és nagy szabadságot élveztek. Néhány indiai törzsnél, az észak-amerikai pueblóknál és a patagoniaiaknál a nők épp olyan magasak, mint a férfiak; sőt testhossz tekintetében még az oroszoknál

sincs akkora különbség a két nem között, mint az angoloknál vagy a franciáknál"[1].

De helyenként a gensben is szigorú fegyelmet tartottak az asszonyok, s jaj volt annak a férfinak, aki túlságosan lusta vagy ügyetlen volt és nem vette ki részét a közös munkából. Kitették a szűrét, és vagy visszatért a maga gensébe, amelyben aligha fogadták tárt karokkal, vagy belépett egy másikba, ahol elnézőbbek voltak iránta.

Livingstone, amint „Missionary travels and researches in Southern Africa" (Egy misszionárius utazásai és kutatásai Dél-Afrikában — London 1837) c. művében írja, nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy az Afrika belsejében élő bennszülötteknél még mindig megvan a házaséletnek ez a jellege. A Zambezi-folyó mellett a balondákra, egy szép, erős földművelő néger törzsre bukkant, s megállapította, hogy a portugálok hihetetlennek látszó közlései megfelelnek a valóságnak, hogy tudniillik a nők kiváltságos helyzetben vannak. A nők helyet foglalnak a tanácsban; ha egy fiatalember megnősül, falujából felesége falujába kell költöznie; emellett kötelezettséget vállal, hogy feleségének az anyját élete végéig ellátja tűzifával, s ha válásra kerül a sor, a gyermekek az anya birtokában maradnak. Az asszony viszont köteles gondoskodni férje élelmezéséről. Noha olykor voltak apróbb civakodások férfiak és nők között, Livingstone azt tapasztalta, hogy a férfiak nem lázadoztak a fennálló helyzet ellen, azokat a férjeket viszont, akik megsértették feleségeiket, érzékeny — mégpedig a gyomrukat érintő — büntetéssel sújtották. A férfi hazamegy enni, írja Livingstone, de az egyik asszony a másikhoz küldi, és nem kap semmit. Fáradtan és éhesen felmászik egy fára a falu legnépesebb helyén és panaszos hangon kiáltja: „Halljátok, halljátok! Azt hittem, nőket vettem feleségül, de ezek boszorkányok! Legényember vagyok, egyetlen feleségem sincs! Hát szabad így bánni olyan férfival, mint én vagyok!"

---

[1] Idézve a német kiadásból: *Havelock Ellis:* Mann und Weib (Férfi és nő) Lipcse 1894. 3—4. old.

Harc az anyajog és az apajog között

1. Az apajog elterjedése

A népesség szaporodásával számos testvérnemzetség keletkezik, majd ezekből ismét új ágak hajtanak ki. Az anyanemzetség velük szemben a phratria szerepét tölti be. A törzs bizonyos számú phratriából áll. Ez a társadalmi szervezet olyan szilárd, hogy még akkor is alapja a régi államok katonai szervezetének, amikor a régi nemzetség-szervezet már felbomlott. A törzs idővel több új törzsre oszlik, amelyeknek mind azonos a szervezete, s amelyek mindegyikében megtalálhatók a régi nemzetségek. A nemzetség-szervezet azonban maga ássa alá magát azzal, hogy az anyai ágon tiltja a házasságot a testvérekkel, sőt a legtávolabbi rokonokkal is. Mivel az egyes nemzetségek egymás közötti viszonya a társadalmi és gazdasági fejlődés során egyre bonyolultabbá válik, a különböző nemzetségek közötti házasság tilalma idővel irreális lesz, s a nemzetség-szervezet vagy magától összeomlik, vagy szétzúzzák. Amíg az élelem termelése még a legalacsonyabb fokon volt és csak igen szerény igényeket elégített ki, addig a férfi és a nő tevékenysége lényegében azonos volt. Az egyre jobban kialakuló munkamegosztással azonban együtt jár nemcsak a munkakörök, hanem a szerzemény különválása is. A halászat, vadászat, állattenyésztés különleges ismereteket követel, s még inkább áll ez a szerszámok és eszközök előállítására, amelyek elsősorban a férfi tulajdonává lettek. A férfi, aki az ilyen irányú fejlődés során előtérbe került, e gazdagságforrások voltaképpeni ura és birtokosa lett.

A népesség szaporodásával, az újabb legelők és szántóföldek

minél teljesebb birtoklására való törekvéssel nemcsak az járt együtt, hogy súrlódások és viszályok keletkeztek a legjobb földek birtoklása körül, hanem szükséglet támadt újabb munkaerő iránt is. Minél több volt a munkaerő, annál jobban gyarapodott a terményekből és barmokból álló gazdagság. Ez először is nőrabláshoz vezetett, továbbá ahhoz, hogy a foglyul ejtett férfiakat, akiket régebben megöltek, rabszolgamunkára használták fel. Ezzel két olyan elem került be a régi nemzetség-szervezetbe, amely azzal tartósan nem fért össze.

Hozzájárult mindehhez még egy mozzanat. A munka nagyobb differenciálódásával a szerszámok, munkaeszközök, fegyverek stb. iránti növekvő szükséglet létrehozza a kézművességet, amely önálló fejlődésnek indul és lassanként leválik a földművelésről. Kialakul egy különálló, iparűző népréteg, amelynek megvannak a maga sajátos érdekei mind a tulajdon, mind e tulajdon öröklésére vonatkozóan.

Ameddig az anyai ágon való származás volt az irányadó, a nemzetség tagjai anyai ágon örököltek elhalt rokonaik után. A vagyon a nemzetségben maradt. Az új helyzetben az apa — mint kézműves vagy kereskedő — lett a tulajdonos, vagyis a nyájak és rabszolgák, a fegyverek és készletek birtokosává. Vagyona, amíg ő még anyja nemzetségéhez tartozott, halála után nem gyermekeire, hanem fivéreire és nővéreire, valamint nővéreinek gyermekeire vagy utódaira szállt. Saját gyermekei semmit sem kaptak. Igen erős érdekek kívánták tehát e helyzet megváltoztatását, s az meg is változott. Először is, a csoportházasság helyébe a párocscsalád lépett. Egy bizonyos férfi egy bizonyos asszonnyal élt együtt, és az ebből a viszonyból származó gyermekek az ő gyermekeik voltak. E párocscsaládok olyan mértékben szaporodtak, ahogy a nemzetség-szervezetből eredő házassági tilalmak megnehezítették a házasságot és az említett gazdasági okok a családi élet új formáját kívánatosnak tüntették fel. A régi állapot, amely közös gazdálkodáson alapult, nem fért össze a személyi tulajdonnal. Most a *rang* és a *foglalkozás* lett a döntő szempont a lakóhely megválasztásában. Az ekkor kezdődő árutermeléssel együtt járt a szomszédos és idegen népek-

kel folytatott kereskedelem, ez pedig feltételezte a pénzgazdálkodást. A férfi volt az, aki ezt a fejlődést szervezte és irányította. Magánérdekeinek tehát nem voltak többé lényeges érintkező pontjai a régi nemzetség-szervezettel, sőt ez utóbbinak az érdekei gyakran szemben álltak az övéivel. Ilyenformán a nemzetség-szervezet jelentősége egyre csökkent. Végül a nemzetségnek nem maradt más szerepe, mint a vallási funkciók elvégzése a család számára, — a nemzetség-szervezet gazdasági jelentősége megszűnt, és teljes felbomlása már csak idő kérdése volt.

A régi nemzetségi rend bomlásával azután rohamosan csökkent a nő befolyása, rosszabbodott társadalmi helyzete. Az anyajog eltűnt és helyébe az apajog lépett. A férfinak, mint magántulajdonosnak az volt az érdeke, hogy legyenek olyan gyermekei, akiket *törvényeseknek* tekinthet és vagyona örököseivé tehet. *Ezért rákényszerítette a nőre a más férfiakkal való nemi érintkezés tilalmát.*

Ő maga viszont jogot formált arra, hogy tulajdonképpeni feleségén vagy feleségein kívül még annyi ágyast tarthasson, amennyit vagyoni viszonyai megengedtek. Ezeknek az ágyasoknak a gyermekeit törvényes gyermekekként kezelték. Erre vonatkozólag két fontos bizonyítékot találunk a bibliában. Mózes I. könyvében (16, 1. és 2.) ezt olvassuk: „És Szárai, az Ábrahám felesége, nem szüle néki; de vala néki egy Egyiptomból való szolgálója, kinek neve Hágár vala. Monda azért Szárai Ábrahámnak: Imé az Úr bezárolta az én méhemet, hogy ne szüljek: kérlek, menj be az én szolgálómhoz, talán az által megépülök; és engede Ábrahám a Szárai szavának." A másik figyelemre méltó bizonyítékot Mózes I. könyvének 30. fejezetében találjuk (1. és köv. versek): „És látá Rákhel, hogy ő nem szüle Jákobnak, irigykedni kezde Rákhel az ő nénjére, és monda Jákobnak: Adj nékem gyermekeket, mert ha nem, meghalok. Felgerjede azért Jákob haragja Rákhel ellen, és mondá: Avagy Isten vagyok-é én, ki megtagadta tőled a méhnek gyümölcsét. És monda ez: Imhol az én szolgálóm Bilha, menj be hozzá, hogy szüljön az én térdeimen, és én is megépüljek ő általa. Adá tehát az ő szolgálóját Bilhát feleségül, és beméne ahhoz Jákob."

Jákobnak tehát nemcsak Lábán két leánya volt egyidejűleg a felesége, hanem mindketten még szolgálóikat is neki adták, ami abban a korban teljesen „erkölcsös" dolog volt. Két fő feleségét tudvalevően úgy vette meg Jákob, hogy mindegyikükért hét évig szolgált apjuknál, Lábánnál. Abban az időben az asszony megvásárlása általános szokás volt a zsidóknál, de emellett igen általános volt az is, hogy a legyőzött népektől elrabolták az asszonyokat, így például a benjaminiták elrabolták Siló leányait[1]. Az elfogott nő rabszolga, ágyas lett. De a törvényes feleségek sorába emelkedhetett, ha teljesítette a következő feltételeket: le kellett vágatnia haját és körmeit, le kellett vetnie azt a ruhát, amelyben elfogták, s elcserélni egy másikkal, amelyet adtak neki; ezután egy hónapig siratnia kellett apját és anyját, hogy ezáltal meghaljon népe számára, elidegenedjék tőle. Ezután a nászágyba fekhetett. A legtöbb felesége tudvalevően Salamon királynak volt, — a Királyok I. könyve 11. fej. 700 feleséget és 300 ágyast tulajdonít neki.

Mihelyt az apajog, vagyis a leszármazásnak az apától való számítása felülkerekedett a zsidó nemzetség-szervezetben, a leánygyermeket kirekesztették az örökségből. Később ezen változtattak, legalábbis olyan esetben, amikor az apának nem volt fiúgyermeke. Kitűnik ez Mózes IV. könyvéből (27, 2—8): Célofhád fiúgyermek hátrahagyása nélkül halt meg, leányai pedig keservesen panaszkodtak, hogy kizárják őket atyjuk örökéből, amely így József törzsére száll vissza. Mózes ekkor úgy döntött, hogy ebben az esetben a leányok örököljenek. De amikor a leányok a régi szokásnak megfelelően más törzs fiaihoz akartak feleségül menni, József törzse panaszra ment, mert ezáltal számára az örökség elveszett. Mire Mózes úgy határozott (4, 36), hogy bár Célofhád lányai ahhoz mennek feleségül, akihez akarnak, de kötelesek atyáik törzsebeli férfit választani. Tehát a tulajdon kedvéért megdöntötték a régi házassági rendet. Egyébként a zsidóknál az ótestamentumi, tehát történeti korban az apajog volt túlsúlyban, és a clan- és törzsszervezet,

[1] Bírák könyve, 21. fej. 20. és köv. versek.

akár a rómaiaknál, férfiutódláson alapult. Ennek megfelelően a leánygyermekek ki voltak zárva az örökségből, amint azt már Mózes I. könyvében is olvashatjuk (31, 14—15), ahol Lea és Rákhel, Lábán leányai, panaszkodnak: „Vajon vagyon-é még nékünk valami részünk és örökségünk a mi atyánk házában? Avagy nem úgy tartott-é minket mint idegeneket? midőn minket eladott, és értékünket teljesen megemésztette."

Mint minden népnél, ahol a patriarchátus lépett a matriarchátus helyébe, a nő a zsidóknál is teljesen jogfosztott volt. A házasság adásvételen alapult. A nőt a legszigorúbb szüzességre kötelezték, a férfit azonban nem, s amellett a férfinak joga volt több feleséget tartani. Ha a férfi a nászéjszakán úgy tapasztalta, hogy felesége már a házasság előtt elvesztette szüzességét, joga volt feleségét eltaszítani, sőt, az ilyen nőt meg is követték. Ugyanezzel a büntetéssel sújtották a házasságtörő nőt, a férfit azonban csak akkor büntették így, ha zsidó nővel követte el a házasságtörést. Mózes V. könyve szerint (24, 1—4) a férfinak ahhoz is joga volt, hogy a házasságkötés után az asszonyt, ha nem nyerte meg kegyét, eltaszítsa, akár puszta szeszélyből is. Ez esetben válólevelet kellett írnia, azután kezet kellett fognia az asszonnyal és úgy elküldeni őt a házából. Hogy a nők a későbbi időkben a zsidóknál milyen elnyomott helyzetben voltak, mutatja az is, hogy a zsinagógában még ma is a férfiaktól elkülönített helyen hallgatják az istentiszteletet, s az imába nem foglalják be őket[1]. A régi zsidó felfogás szerint a nő nem tartozik a gyülekezethez, vallási és politikai tekintetben nulla. Ha tíz férfi van együtt, tarthatnak istentiszteletet. Nőknek, akárhányan vannak is, ehhez nincs joguk.

[1] Prága legrégibb városrészében van egy kis zsinagóga, amely a VI. században épült, s állítólag Németország legrégibb zsinagógája. Ha a látogató mintegy hét lépcsőfokon lemegy és belép a meglehetősen sötét helyiségbe, a szemközt levő falon néhány lőréshez hasonló nyílást lát, amelyek egy teljesen sötét helyiségbe vezetnek. Arra a kérdésre, hová vezetnek ezek a nyílások, a vezető azt feleli, hogy a nők helyiségébe, ahol a nők az istentiszteletet hallgatják. A modern zsinagógáknak a belseje ugyan barátságosabb, de a nők és férfiak elkülönítése ezekben is megvan.

Hasonlóképpen Szólon elrendelte Athénban, hogy a feleségnek az apai ágon legközelebbi férfirokonához kell újra férjhez mennie, még ha mindketten ugyanahhoz a nemzetséghez tartoznak is, jóllehet a régebbi törvények tiltották az ilyen házasságot. Szólon azt is elrendelte, hogy a tulajdonos, ha gyermektelenül hal meg, nem köteles tulajdonát, mint régebben, a nemzetségére hagyni, hanem végrendeletileg bárkit örökösévé tehet. Látjuk tehát: nem az ember uralkodik a tulajdonon, hanem a tulajdon uralkodik rajta és urává lesz.

A magántulajdon uralma megpecsételte a nőnek a férfi általi leigázását. Elkövetkezett a nő lebecsülésének, sőt megvetésének ideje.

Az anyajog uralma a kommunizmust, az általános egyenlőséget, az apajog uralma a magántulajdon uralmát, s ugyanakkor a nő elnyomását és szolgaságba döntését jelentette. Felismerte ezt a konzervatív Arisztophánész is; „A nők ünnepe" című vígjátékában az államban uralomra jutott nők bevezetik a kommunizmust, amelyről, hogy a nőket nevetségessé tegye, Arisztophánész szörnyű torzképet rajzol.

Azt, hogy ez az átalakulás részleteiben miképpen ment végbe, nehéz nyomon követni. Ez az emberiség életében lezajlott *első nagy forradalom* az összes kultúrnépeknél nem egyidejűleg, s nyilván nem is mindenütt egyformán ment végbe. Görögország államai közül Athénban jutott elsőnek uralomra az új rend.

Engels véleménye szerint ez a nagy átalakulás teljesen békésen ment végbe, amikor az új jogrendnek minden feltétele már adva volt; ahhoz, hogy az apajog kerüljön az anyajog helyébe, nem kellett egyéb, mint a nemzetségek szavazása. Bachofen ezzel szemben — régi írókra hivatkozva — azt állítja, hogy a nők hevesen ellenálltak e társadalmi átalakulásnak. Különösen az ázsiai, keleti, továbbá dél-amerikai és kínai amazon-birodalmakról szóló mondákban látja annak bizonyítékait, hogy a nők ellenállást fejtettek ki és harcoltak az új rend ellen.

A férfiuralom idején a nők elvesztették a közösségi életben elfoglalt pozícióikat is, kizárták őket a tanácsgyűlésekből és minden vezetésből. A férfi a nőt házastársi hűségre kényszeríti,

amelyet azonban magára nézve nem tart kötelezőnek; ha a nő házasságtörést követ el, az a legnagyobb csalás az új állampolgár ellen; idegen gyermekeket csempész be házába vagyonának örököséül. Ezért van az, hogy a nő házasságtörését minden régi népnél halállal vagy rabszolgasággal büntették.

2. *Utalások az anyajogra görög mítoszokban és drámákban*

A nők régebbi vezető szerepe tehát megszűnt, de a régi szokásokkal kapcsolatos vallási szertartások még évszázadokon át hatottak az emberek érzelmi életére, jóllehet e szertartások mélyebb értelme lassanként feledésbe merült. Csak a jelenkor igyekszik ismét kikutatni a régi szokások értelmét. Így például Görögországban fennmaradt az a vallási szokás, hogy a nők csak istennőkhöz könyörögtek tanácsért és segítségért. A *thesmophoriák* évente visszatérő ünnepe is *az anyajog* idejéből származott. A görög nők még a késői korban is öt napon át tartották ezt a Demeter-ünnepet, amelyen nem vehetett részt férfi. Ugyanilyen ünnepet ültek a régi Rómában Ceres tiszteletére. Demeter és Ceres a termékenység istennője volt. Németországban szintén, még a késői keresztény középkorban is rendeztek ilyen ünnepeket Friggának, a régi germánok termékenységet adó istennőjének tiszteletére, s a férfiaknak ezektől ugyancsak távol kellett maradniuk.

Athénban az anyajog a legkorábban, de kétségkívül a nők kemény ellenállása közepette adta át helyét az apajognak. Ez az átalakulás a maga tragikumában megkapóan fejeződik ki Aiszkylosz „Eumenidák" c. tragédiájában. A tragédia cselekménye a következő: Agamemnon, Mykéne királya, Klytaimnesztra férje, amikor Trója ellen indul, a jósda parancsára feláldozza leányát, Iphigéniát. Az anyát felháborítja leányának feláldozása, aki az anyajog szerint nem a férj tulajdona, és Agamemnon távollétében Aigisztoszt fogadja férjéül, amivel a régi jog szerint nem követ el erkölcstelenséget. Amikor Agamemnon sok év után visszatér Mykénébe, Aigisztosz

Klytaimnesztra felbujtására megöli. Oresztész, Agamemnon és Klytaimnesztra fia, Apolló és Athéné unszolására bosszút áll apja meggyilkolásáért — megöli anyját és Aigisztoszt. A régi jogrendet képviselő Erinnyszek az anyagyilkosságért üldözőbe veszik Oresztészt. Védelmezői az új jog, az apajog képviselői Apolló és Athéné, akinek a mítosz szerint *nincs anyja*, mert teljes fegyverzetben pattant ki Zeusz fejéből. Az areopagosznak kell ítélkeznie, s itt a következő párbeszéd folyik le, amely kifejezi a két ellentétes felfogást:

Erinys: E jós beszélt rá (Apollo), hogy megöld saját anyádat?
Orestes: Úgy van s máig sem bántam meg, hogy megtevém.
Erinys: Mindjárt nem így beszélsz ha ítél a bíró.
Orestes: Atyámba' bízom: ő a sírból küld segélyt.
Erinys: *Anyád* megölted: holtakban hát bízhatol!
Orestes: Mert kétszeres bűn undok mocska szennyezé.
Erinys: Hogy-hogy? világosítsd fel a bíráidat.
Orestes: Férjét megölvén, jó atyámat ölte meg.
Erinys: Csakhogy te élsz, míg *őt* megváltá a halál.
Orestes: Hát őt, ameddig élt, miért nem üldözéd?
Erinys: *Nem vérrokona volt a férfi, kit megölt.*
Orestes: *De én anyámnak nemde vérrokona vagyok?*
Erinys: *Nem szíve vére táplált-é te szörnyeteg,*
Anyádnak drága vérét megtagadhatod?[1]

Az Erinnyszek tehát nem ismerik el az apa és a férj jogát, csupán az anyáét. Hogy Klytaimnesztra megölette férjét, az számukra közömbös, hiszen a férj idegen volt; de követelik az anyagyilkos megbüntetését, mert Oresztész, midőn anyját megölte, a régi nemzetségi rend törvényei értelmében a legsúlyosabb bűnt követte el. Apolló viszont az ellenkező álláspontot képviseli. Ő vette rá Zeusz megbízásából Oresztészt arra, hogy Agamemnon meggyilkolásáért bosszút álljon anyján s a bírák előtt védi ezt a cselekedetet:

„Megmondom azt is, tudd meg azt, e szó helyes:
A gyermeknek nem anyja adja életét,
Az elvetett mag ápolója ő csupán.
Az atya nemzi: anya őrzi magzatát.

[1] Csengery János fordítása.

Hogy visszaadja, hogyha isten élteti.
Ez állításom támogatja jó tanú.
Atyává lenni lehet anya nélkül is:
Itt áll a példa: Zeusnak égi magzata
Kit a fejében isten-atyja hordozott.
Nem anyaméh sötét homálya érlelé,
És mégis oly sarj, milyet istennő se szül."

Apolló szerint tehát az atyának mint nemzőnek van a legtöbb joga, míg a régebbi felfogás szerint a gyermek egyedüli tulajdonosa az anya, aki vérével táplálta és világra hozta magzatát, s aki számára gyermekének atyja *idegen* marad. Ezért felelték az Erinnyszek Apollónak:

„Te a világnak ős rendjét felforgatád . . .
Oh ifjú égi nemzedék! letiprád az ős törvényeket . . ."

A bírák ítélethirdetésre készülnek, de felerészben a régi, felerészben az új joghoz szítanak. Az a veszély fenyeget, hogy egyenlően oszlanak meg a szavazatok. Ekkor Athéné felkapja a szavazókövet az oltárról, bedobja az urnába és így szól:

„Enyém a tiszt, e pörben végül dönteni,
S Orestesé lesz ez a szavazó kövecs.
Engem nem asszony szült, anyát nem ismerek,
Azért — *nem férjül bár — a férfit pártolom*
Teljes szívemből, mint atyám hű magzata.
A nő kimultát *nem veszem hát oly zokon,*
Aki megölte férjét, *háza jó urát.*
És győz Orestes, bárha egyenlő a voks."

Egy másik monda a következőképpen írja le az anyajog bukását Athénban. „Kekropsz uralkodása alatt kettős csoda történt. A földből ugyanazon időben egyhelyütt olajfa, másutt víz tört elő. A megrémült király Delphibe küldött, hogy megkérdezze a jósdától, mit jelentenek ezek az események. A válasz így szólt: Az olajfa Athénét jelenti, a víz Pozeidont, s most a polgároktól függ, hogy a két istenség közül melyikről nevezik el városukat. Kekropsz egybehívja a népgyűlést, amelyben a férfiaknak is, a nőknek is volt szavazati joguk. A férfiak Pozeidonra szavaztak, a nők Athénére, s minthogy a nőknek eggyel több szavazatuk volt, Athéné győzött. Pozeidon emiatt

haragra gerjedt és tengerárt bocsátott az athéniek földjére. Az athéniek ekkor, hogy lecsillapítsák az isten haragját, hármas büntetéssel sújtották asszonyaikat: *veszítsék el szavazati jogukat, gyermekeik ne viseljék többé anyjuk nevét, őket magukat ne nevezzék többé athéni nőknek*"[1].

Így győzött az új jogrend. Az anyajogot legyőzi az apajog, az a házasság, mely az apát tette a család fejévé[2].

3. Törvényes feleségek és hetérák Athénban

Athénhoz hasonlóan a kultúra megfelelő fokán mindenütt bekövetkezett az anyajogról az apajogra való áttérés. A nő visszaszorul a családi tűzhely mellé, elszigetelődik és külön lakóhelyiségekben — gynaikonitis — tölti életét. Még a ház férfi-látogatóival való érintkezést is megtiltják neki. Hiszen éppen ez volt elkülönítésének fő célja.

A szokásoknak ez a megváltozása már az Odysszeiában is kifejezésre jut. Így például Telemachosz megrója anyját, Penelopét, amiért megjelent a kérők között, s megparancsolja neki:

„Menj csak vissza, s ügyelj a magad dolgára szobádban;
rokka, szövőszék legyen a gondod, szolgaleánynak
ossz munkára parancsot; a szó meg a férfiaké lesz
és legelől az enyém, aki úr vagyok ebben a házban."[3]

Abban az időben már ez volt az általános felfogás Görögországban. Sőt, az asszony, még ha özvegy is, legközelebbi férfirokona uralma alatt áll, még férjét sem választhatja szabadon. Amikor a kérők megunják, hogy a fortélyos Penelopé

---

[1] *Bachofen:* Az anyajog.

[2] Amikor 1899—1900 telén Berlinben, Bécsben és másutt színre került Aiszkülosz Oreszteiája Wilamowitz-Möllendorf új átdolgozásában, a közönség és a kritika képtelen volt megérteni a tragédia mélyebb jelentését és teljesen értetlenül állt vele szemben.

[3] *Homérosz:* Odysseia. Devecseri Gábor fordítása. Első ének.

oly régóta hitegeti őket, Antinoosz a kérők nevében Telemachoszhoz fordul, ezzel a követeléssel:

„Tudd meg, ilyen választ adnak szavaidra a kérők,
ezt a szívedbe fogadd s tudják meg az összes achájok.
Küldd el anyádat a házadból s mondd: menjen olyanhoz,
kit férjéül az apja kiválaszt és neki tetszik."[1]

A nő szabadságának tehát vége. Ha elhagyja a házat, le kell fátyoloznia magát, nehogy idegen férfiban vágyat ébresszen. Keleten, ahol a forró éghajlat következtében a legerősebb a nemi szenvedély, még ma is a legszigorúbb formában fennáll az elkülönítés rendszere. A régi népek az új rendet illetően Athént tekintették követendő példának. A férj a feleséggel megosztja ugyan az ágyát, de asztalát nem; a feleség nem szólítja férjét nevén, hanem „urának" nevezi; a feleség a férj szolgálója. Sehol sem jelenhetett meg nyilvánosan, az utcán mindig lefátyolozva és igen egyszerű öltözetben járt. Ha házasságtörést követett el, Szólon törvénye értelmében halállal vagy szabadsága elvesztésével lakolt bűnéért. Férje eladhatta rabszolgának.

A görög nő helyzetét plasztikusan ábrázolja Euripidész a „Medeá"-ban[2]. Medea így panaszkodik:

„A földnek lelkes, eszes teremtési közt
Legszánandóbb az asszonyok szegény neme.
Először is pénz halmazával kell nekünk
Férjet szerezni, *aztán úrnak vallani*
Magunk fölött, mi annál is nagyobb csapás.
S a legnagyobb kockázat: vajon jót kapunk,
Vagy rosszat? Mert a nőre nem dícséretes
Elválni, *bár a kérőt meg nem vetheti.*
Új házba lépve új törvényt lát, új szokást
És jós legyen — hisz' otthon nem tanulta meg —
Hogy férjével miképpen kell bánnia.
Ha a szerencse kedvez s mindez sikerül,
S igáját a férj súlyosnak nem érezi,
Éltünk irigyelt, ám ha nem, meghalni jobb.

[1] Ugyanott, 2. ének.

[2] *Euripidész:* Medeia. Csengery János fordítása. (Euripidész i. e. 480-ban született Szalamiszban.)

A férj, ha már megunta a családi kört,
Kimegy s *máshol* talál enyhületet, vigaszt.
Barátival mulatva vagy kortársival:
Nekünk *csak ő van*, másra rá se nézhetünk.
Azt mondják, a mi életünk veszélytelen'
Foly otthon, míg ők harci síkon küzdenek.
Mily balga hit! *Inkább háromszor állanék*
A harci sorba, semhogy szüljek egyszer is."

Egészen más volt a férfi helyzete. A férfi a nőt — a törvényes örökösök nemzésére való tekintettel — más férfiakkal szemben szigorú önmegtartóztatásra kötelezte, maga viszont korántsem volt hajlandó ugyanilyen önmegtartóztatásra idegen nőkkel szemben. Így alakult ki a *hetéraság* intézménye. Olyan nők, akik szépségükkel és szellemességükkel kiváltak, általában más állambeliek, a házasság rabszolgasága helyett inkább a szabadságot, a férfiakkal való szabad érintkezést választották. Ezért abban a korban nem is ítélték el őket. E hetérák bensőséges viszonyban voltak Görögország legkiválóbb férfiaival, részt vettek tudós vitáikban és lakomáikon; nevük és hírük napjainkig fennmaradt, míg a törvényes feleségek neve jórészt feledésbe merült. Így például a szép Aszpázia a híres Periklész barátnője volt, aki később feleségül is vette; Phryné hetéra neve később jelképe lett azoknak a nőknek, akik pénzért árulják szerelmüket. Phryné bensőséges viszonyban volt Hyperidésszel, s Praxitelesz, Görögország egyik legnagyobb szobrásza róla mintázta Aphrodité szobrát. Danae Epikurosznak, Archaeanassza Platónnak volt a szeretője. Híres hetérák voltak még a korinthoszi Laisz, Gnathanea stb. Nincs olyan híres görög férfi, aki ne érintkezett volna hetérákkal. Ez hozzátartozott életformájukhoz. Démoszthenész, a nagy szónok, Neaira ellen mondott beszédében így jellemzi az athéni férfiak nemi életét: „*Feleséget azért veszünk, hogy törvényes gyermekeink szülessenek és legyen házunknak hű őre; ágyasokat azért tartunk, hogy kiszolgáljanak és gondozzanak bennünket, hetérákat pedig a szerelmi élvezetre tartunk.*" A feleség csak gyermekszülő gép volt, hűséges házőrző eb. A ház ura viszont úgy élt, ahogy kedve tartotta. Gyakran még ma is ez a helyzet.

Annak az igénynek a kielégítésére, amely a megvásárolható nők iránt különösen a fiatalabb férfiaknál jelentkezett, kialakult az anyajog idején *ismeretlen* prostitúció. A prostitúció a szabad nemi érintkezéstől abban különbözik, hogy a nő anyagi előnyökért eladja testét *egy* vagy több férfinak. Prostitúcióról akkor beszélünk, ha a nő foglalkozásszerűen áruba bocsátja magát. Szólon, aki Athén számára az új jogot formába öntötte, és akit az új jogrend atyjaként tisztelnek, volt az alapítója a nyilvános házaknak, a deikterionnak (állami bordélyház), ahol minden látogató egyforma árat fizetett. Philemon szerint ez a díj egy obulus volt, a mi pénzünkön körülbelül 5 forint. A deikterion, éppúgy mint a görögök, a rómaiak és a középkori keresztények templomai, sérthetetlen volt, s hatósági oltalom alatt állt. Kb. az i. e. 150. évig a jeruzsálemi templom is az örömlányok rendes gyülekező helye volt.

Szólont azért a jótéteményért, amelyben a deikterion megalapításával az athéni férfiakat részesítette, egyik kortársa így énekelte meg: „Dicsőség néked, Szólon! Mert nyilvános nőket vásároltál a város érdekében, egy olyan város erkölcsei érdekében, amely tele van erős ifjú férfiakkal, akik a te bölcs intézményed nélkül a tisztességes nők üldözésére vetemednének." Látni fogjuk, hogy a mi időnkben ugyanezzel igazolják a prostitúció és az állami bordélyházak szükségességét. Az állami törvények tehát a férfiak természetes jogának ismertek el olyan cselekedeteket, amelyeket, ha nők követték el őket, megvetendő és súlyos bűnnek tekintettek. Tudvalevő, hogy manapság is sokan vannak az olyan férfiak, akik szívesebben töltik idejüket egy szép bűnös nő társaságában, mint hites feleségükkel, s akik amellett gyakran „az állam támaszai", „a rend pillérei", „a házasság és a család szentségének az őrei".

De úgy látszik, a görög nők elnyomott helyzetükért gyakran bosszút álltak férjeiken. A monogámia egyik oldalon a prostitúcióval, a másik oldalon pedig a nők házasságtörésével és a férjek felszarvazásával jár együtt. A görög drámaírók közül Euripidészt nőgyűlölőnek tekintik, mert drámáiban gyakran támadja a nőket. Hogy mi mindent vet szemükre, az a leg-

jobban Arisztophánésznak „A nők ünnepe" c. vígjátékából derül ki, amelyben egy nő hevesen kifakad Euripidész ellen:

„Mert hisz mi rosszat ránk nem kent ez ember? (Euripidész)
Hol nem gyalázott, a meddig csak egy
Tragoedia-kar van és néző közönség?
Nevünk előtte korcs, férfit-bűvő,
Áruló, fecskelocska, borszipák.
Semmirevaló, férjek nagy veszedelme;
Kik, ha belépnek színházból jövet,
Ránk sanda szemmel nézve, azt lesik
Nincs-é szobánkban elbujt kedvesünk.
Csinálni meg, mint másszor, nem szabad
Semmit nekünk! Úgy elkapatta *ez*
A férjeinket hogy csak koszorút
Ha fon szegény nő már »szerelmes« és ha
Egy tört edényt, a mint jár-kel, ledob:
Már kérdi férje: kinek tört a fazék?
Korinthi vendégednek, bizonyos!"[1]

Érthető, hogy az ékesszóló görög nő így válaszol neme vádlójának, de Euripidész aligha emelhetett volna ilyen vádakat, és vádjai aligha találtak volna hitelt a férfiaknál, ha azok nem tudták volna nagyon is jól, hogy e vádak bizony nem alaptalanok. E vádbeszéd utolsó soraiból ítélve, a régi görögöknél nem volt meg az a szokás, amely régebben Németországban és sok más országban dívott, hogy a házigazda a vendégnek éjszakára rendelkezésre bocsátotta feleségét vagy leányát. Murner erről a szokásról, amely Hollandiában még a XV. században is uralkodott, ezt mondja: „Németalföldön az a szokás, hogy ha a házigazdának egy kedves vendége van, barátságból hozzá fekteti a feleségét"[2].

A görög államokban egyre élesződő osztályharc, továbbá az a körülmény, hogy sok ilyen apró államban igen szomorú állapotok uralkodtak, arra késztette Platónt, hogy kutassa,

[1] Arany János fordítása.

[2] *Joh. Scherr:* Deutsche Kultur- und Sittengeschichte (Német művelődés- és erkölcstörténet). 9. kiadás. Otto Wigand, Lipcse 1887. — Sudermann „A becsület" c. színművében köztudomásúan szintén feldolgozza ezt a témát.

melyik a legjobb alkotmány és melyik a legjobb államberendezés. Eszményi „Állam"-ában az állampolgárok első osztálya, az őrök számára a nők teljes egyenjogúságát kívánja. A nők, a férfiakhoz hasonlóan vegyenek részt minden fegyvergyakorlatban és legyenek a férfiakéval azonos kötelességeik, csupán azzal a különbséggel, hogy „nemük gyengeségére" való tekintettel rájuk a könnyebb munkát kell kiosztani. Platón állítása szerint mindkét nemben egyaránt megvannak ugyanazok a természetes képességek, csak éppen a nő mindenben gyengébb a férfinál. A nők legyenek a férfiak közös feleségei, hasonlóképpen legyenek közösek a gyermekek, úgy hogy sem az apa gyermekét, sem a gyermek apját ne ismerje[1].

Arisztotelész már „polgáribb" gondolkodású. Mint „Politiká"-jában írja, a nő kapjon szabad kezet férje megválasztásában, s azután legyen alárendelve férjének, de élhessen azzal a joggal, hogy „jó tanácsot adjon" neki. Thukydidész olyan véleményt hangoztat, amelyet minden filiszter csak helyeselhet. Azt mondja, hogy az a feleség érdemli a legnagyobb dicséretet, akiről a házon kívül sem jót, sem rosszat nem hallani.

Természetes, hogy ott, ahol ilyen nézeteket vallottak, egyre kevesebb tisztelettel adóztak a nőnek. Sőt, a túlnépesedéstől való félelem sok esetben a feleséggel való intim viszony kerülésére és a nemi ösztön természetellenes kielégítésére vezetett. A görög államok csekély földdel rendelkező városok voltak, s ez a föld csak korlátolt számú lakosságot tudott megfelelően eltartani. A túlnépesedéstől való félelem indította Arisztotelészt arra, hogy a férfiaknak a feleségüktől való tartózkodást és a pederasztiát ajánlja. Ő előtte már Szokratész is magasztalta a pederasztiát, mint magasabbfokú műveltség jelét. Végül Görögország legjelentékenyebb férfiai a természetellenes szenvedély rabjai lettek. A nő tisztelete a mélypontra jutott. A női prostituáltak házai mellett voltak házai a férfi prostituáltaknak is. Ilyen társadalmi légkörben megtehette Thukydidész azt a kijelentést, hogy az asszony rosszabb, mint a vihartól korbácsolt

[1] *Platón:* Politeia (Az állam). 5. könyv, 17. fej.

tenger árja, mint a perzselő tűz és a hegyi patak vad sodra. „Ha isten az, aki a nőt teremtette, bárhol van is tudja meg, hogy a legnagyobb rossznak szerencsétlen előidézője."

Míg a férfiak a pederasztiának hódoltak Görögországban, a nők ugyancsak tartottak fenn homoszexuális szerelmi kapcsolatokat. Különösen gyakori eset volt ez a Leszbosz szigetének lakói között. Ezért ezt az eltévelyedést leszboszi szerelemnek nevezték és nevezik ma is, mert ezzel a perverzióval napjainkban is találkozunk. A szerelem e formájának fő képviselője Sappho, a híres költőnő, a „leszboszi csalogány" volt, aki i. e. 600 körül élt. Szenvedélyét lángoló szavakkal fejezi ki Aphroditéhoz írt ódájában. Így fohászkodik az istennőhöz:

„Királynő, aki virágtrónuson ülsz,
Ó habokból született, Zeus leánya, cselforraló,
Halld kiáltásomat,
Ne engedj, istennő, nyomorúságos, keserves kínban
Elpusztulni! —"

Még érzékibb szenvedélyről tanúskodik a szép Atthiszhoz írt ódája.

Athénban és Görögország többi részében már az apajog érvényesült, amikor a hegemóniáért Athénnal versengő Spártában még az anyajog uralkodott, olyan állapot, amely a legtöbb görögtől már teljesen idegen volt. A hagyomány szerint egyszer egy görög megkérdezte egy spártaitól, milyen büntetéssel sújtják Spártában a házasságtörést. A kérdezett így felelt: „Idegen, nálunk nincsenek házasságtörők!" Az idegen: „De ha mégis akadna ilyen?" „Akkor büntetésből — gúnyolódott a spártai — akkora ökröt kell beszolgáltatnia, amely fejét a Tajgetoszon átnyújtva, inni tud az Eurotasz vizéből." Az idegen csodálkozó kérdésére: „Hogyan lehetséges ekkora ökör?" nevetve válaszolta a spártai: „Hogyan lehetséges Spártában házasságtörés?" A spártai nő öntudatát fejezte ki Leonidász felesége, aki egy idegen nő szavaira: „Ti lakedaimóniak vagytok az egyedüli nők, akik uralkodtok férjeiteken!" büszkén így válaszolt: „S mi vagyunk az egyedüli nők, akik férfiakat szülünk."

Az a szabadság, amelyet a nő az anyajog idején élvezett,

emelte szépségét, büszkeségét, méltóságát és önállóságát. Az összes régi írók megegyeznek abban, hogy ezek a tulajdonságok az anyajog idején nagymértékben ki voltak fejlődve a nőben. A szabadság elvesztése szükségképpen hátrányos hatással volt rá; a változás még a ruházat különbözőségében is kifejeződik. A dór nő ruhája lazán és könnyedén omlott le válláról, szabadon hagyva a kart és a lábszárat, — ilyen ruhát visel Diána, akit a múzeumainkban látható szobrok szabad és bátor nőnek ábrázolnak. Az ion ruha ezzel szemben eltakarta az alakot és gátolta a mozgást. A nő ruházkodása még manapság is jele függő helyzetének és egyik oka gyámoltalanságának, — sokkal nagyobb mértékben, mint általában hiszik. A női ruházat még ma is gyámoltalanná teszi a nőt és a gyengeség érzését kelti fel benne, ami végül kifejezésre jut tartásában és jellemében is. Az a spártai szokás, hogy a lányokat a nemi érettség idejéig meztelenül járatták, amit az ottani éghajlat lehetővé tett, egy régi író véleménye szerint jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy egyszerűségre és illemtudásra nevelje őket, s az akkori felfogás szerint ez egyáltalán nem sértette a szemérmet és nem izgatta az érzékeket. A lányok a fiúkhoz hasonlóan részt vettek minden testgyakorlatban. Így erős, öntudatos nőket neveltek fel, akik tudatában voltak értéküknek, amint azt Leonidász feleségének válasza bizonyítja.

4. Az anyajog maradványai különféle népek szokásaiban

A letűnt anyajoggal a legszorosabb összefüggésben voltak bizonyos szokások, amelyeket a modern írók értelmüket teljesen félreismerve „prostitúciónak" bélyegeznek. Így például Babilóniában az éretté vált hajadonnak *vallási* kötelessége volt, hogy megjelenjen egyszer Mylitta templomában, s ott feláldozza szüzességét, odaadja magát egy férfinak. Hasonló szertartásokat tartottak a memphiszi Serapeumban Anaitisz istennő tiszteletére, Örményországban, Cyprusban, Tyrusban és Szidonban Asztarte vagy Aphrodité tiszteletére. Ugyanilyen

szokás szolgálatában álltak az egyiptomiak Izisz-ünnepei is. A szüzességnek ilyen feláldozásával akarták kiengesztelni az istennőt azért, mert a házasságban a nő csak egy férfinak adja oda magát. „A természet ugyanis a nőt nem azért ruházta fel minden bájjal, hogy egyetlen férfi karjaiban hervadjon el. Az anyag törvénye elvet minden korlátozást, gyűlöl minden bilincset, s minden kizárólagosságot istensége ellen elkövetett bűnnek tekint"[1]. Az istennő további jóakaratát a leánynak úgy kellett megvásárolnia, hogy feláldozta szüzességét egy idegennek. — A régi felfogásnak felelt meg az is, hogy a libiai lányok testük árubabocsátásával szereztek maguknak hozományt. Az anyajog szerint házasságuk előtt nemileg szabadok voltak, s a férfiak ezt a keresetforrást annyira nem tartották megbotránkoztatónak, hogy a legszívesebben azt a nőt vették feleségül, aki a legkeresettebb volt. Hasonló volt a helyzet Herodotosz idején a trákoknál. „A hajadonokat nem őrzik, hanem teljes szabadságot engednek nekik, úgyhogy akárkivel összeállhatnak. Az asszonyokat viszont szigorúan őrzik; nagy áron vásárolják őket szüleiktől." Híresek voltak a hierodulok a korinthoszi Aphrodité-templomban, itt ezernél több leány volt együtt, akik nagy vonzóerőt gyakoroltak a görög férfiakra. Keopsz egyiptomi király leánya a monda szerint a teste árubabocsátásából szerzett pénzen piramist építtetett.

Ilyenféle állapotok uralkodnak még ma is a Mariana-, a Fülöp-, valamint a polinéziai szigeteken, továbbá Waitz szerint több afrikai néptörzsnél. A Baleári-szigeteken sokáig fennállott egy olyan szokás, amely annak kifejeződése volt, hogy minden férfinak joga van a nőhöz, s amely szerint a nászéjszakán a férfi vérrokonait kor szerinti sorrendben bebocsátották a menyasszonyhoz. Csak utolsónak került sorra a vőlegény. Más népeknél e szokás úgy módosult, hogy a törzsbeli férfiak képviseletében papok vagy törzsfőnökök (királyok) gyakorolják ezt az előjogot. Így például Malabar szigetén a caimarok patamarokat (papokat) fogadnak arra, hogy fele-

[1] *Bachofen:* Az anyajog.

ségeiket szüzességüktől megfosszák ... A főpap (namburi) kötelessége, hogy a királynak (zamorin) nősülése alkalmával ezt a szolgálatot megtegye, és a király ötven aranyat fizet neki[1]. Hátsó-Indiában és a Csendes-óceán több szigetén, hol a papok, hol a törzsfőnökök (királyok) töltik be ezt a tisztséget[2]. Így van ez Senegambiában is, ahol a törzsfő a hajadon defloreálását hivatali kötelességként gyakorolja és ezért ajándékot kap. Más népeknél a hajadon, sőt olykor a néhány hónapos leánygyermek defloreálására különleges bálványt használnak. Az is feltehető, hogy a ius primae noctis (az első éj joga), amely Németországban sőt Európa-szerte a késő középkorig érvényben volt, ugyanennek a tradíciónak köszönheti keletkezését. A földesúr, aki jobbágyai urának tekintette magát, a törzsfőnökről rászállt jogot gyakorolta. Erre még visszatérünk.

Az anyajog nyomaira mutat továbbá a dél-amerikai törzseknek az a különös szokása, hogy a gyermekágyas asszony helyett a férj fekszik az ágyba, úgy viselkedik, mint egy vajúdó nő és a gyermekágyas asszonnyal ápoltatja magát. Ez a szokás állítólag fennmaradt a baszkoknál is, akik ősrégi szokásaikat és szertartásaikat a mai napig megőrizték. E szokás azt jelenti, hogy az apa elismeri az újszülöttet gyermekének. Állítólag ez a szokás megvan több kínai hegyi törzsnél, s a XIX. század második felében még élt Korzikában is.

Azok között az emlékiratok között, amelyeket a birodalmi kormány a német gyarmatok helyzetéről a birodalmi gyűlésnek (az 1894/95. ülésszaknak) benyújtott, a délnyugat-afrikai területekről szóló emlékirat 239. oldalán ezt olvassuk: „A tanács nélkül, amelynek tagjai a legöregebbek és a legmódosabbak, semmiféle döntést nem hozhat (ti. egy herero-falu törzsfőnöke), és a tanácsban nemcsak a férfiak, *hanem elég gyakran a nők,* sőt a szolgák is *nyilvánítják véleményüket.*" A Marshall-szigetekről szóló jelentés 254. oldalán pedig ezt olvassuk: „A Marshall-

[1] *K. Kautsky:* Die Entstehung der Ehe und der Familie (A házasság és a család kialakulása). Kosmos 1883.

[2] Idézve a német kiadásból: *Mantegazza:* Die Liebe in der Menschheit (A szerelem az emberiség történetében).

szigetcsoport összes szigetei feletti uralom sohasem összpontosult egyetlen törzsfőnök kezében ... *Mivel azonban az irodyk osztályának már egy nőtagja sincs életben, a gyermek pedig csak az anyától örökölheti a nemességet és a rangot, az irodyk a törzsfőkkel kihalnak.*" A jelentések szerzőinek kifejezésmódja mutatja, mennyire idegenek tőlük a leírt viszonyok, mennyire nem tudnak rajtuk eligazodni[1].

Dr. Heinrich v. Wlislocki, aki hosszú évekig élt az erdélyi cigányok között, és akit végül az egyik ilyen cigánytörzs tagjává fogadott, közli[2], hogy abból a négy cigánytörzsből, amelyek abban az időben, amikor ő köztük élt, még megtartották régi alkotmányukat, kettőnél (az asani és a tcsale törzsnél) az anya-

---

[1] Hasonló a helyzet Kamerunban és Nyugat-Afrika más részein. Egy német hajóorvos, aki e vidéket és lakóit saját tapasztalatai alapján ismerte meg, így tájékoztatja e mű szerzőjét: „Számos törzsnél az anyaságon alapszik az örökösödési jog. Az apaság közömbös; csak az anya gyermekei testvérek. A férfi tulajdonát nem gyermekei öröklik, hanem nővérének a gyermekei, tehát unokahúgai és unokaöccsei, mint bizonyíthatóan a legközelebbi vérrokonok. Egy way törzsfőnök szörnyen tört angolsággal magyarázta nekem: »Nővérem meg én egészen bizonyosan vérrokonok vagyunk, mert egy anyának vagyunk a gyermekei; nővérem pedig biztosan vérrokona fiának, tehát az ő fia az én örökösöm és halálom után ő lesz városom (town) királya.« »És az ön apja?« kérdeztem. »Nem tudom, mi az, hogy apám«, válaszolta. Amikor ezután feltettem neki azt a kérdést: vajon *neki* nincsenek-e gyermekei, azt válaszolta, miközben gurult a nevetéstől, hogy náluk a férfiaknak nincsenek gyermekeik, csak az asszonyoknak."

„Biztosíthatom önt — írja az orvos —, hogy még Kamerun királyának, Bellnek is *az unokaöccse* az örököse, *nem pedig egyik fia.* Bell úgynevezett gyermekei, akik közül néhányat most német városokban dresszíroznak, csak feleségeinek a gyermekei, akiknek *az apjuk ismeretlen*; az egyikre alighanem magam tarthatnék igényt."

Hogyan vélekednek az anyajog tagadói erről a jelenkorból való közlésről? Informátorunk nyíltszemű ember, aki a végére jár a dolgoknak; hányan teszik meg ezt azok közül, akik e félvad népek közt élnek? Ezért beszélnek annyit e bennszülöttek „erkölcstelenségéről".

[2] *H. v. Wlislocki*: Bilder aus dem Leben der Siebenbürger Zigeuner. Geschichtliches, Ethnologisches, Sprache und Poesie (Képek az erdélyi cigányok életéből. Történetük, néprajzuk, nyelvük és költészetük). Hamburg 1890.

jog volt érvényben. Ha a vándorcigány megnősül, belép feleségének családjába, s a feleség a birtokosa a cigányháztartás egész berendezésének. A vagyon a feleségnek, illetve a feleség családjának a tulajdona, a férj idegen. És az anyajog értelmében a gyermekek is az anya családjában maradnak. Még a mai Németországban is van anyajog. A „Westdeutsche Rundschau" 1902 június 10-i száma például beszámol arról, hogy Haltern községben (Westfalen) a polgári vagyon öröklését még a nemzetségek ősrégi anyajoga szabja meg. *A gyermekek az anya után örökölnek.* Eddig hasztalan volt minden igyekezet e régi „copf" megszüntetésére.

Hogy a most fennálló családforma és a monogámia mennyire nem tekinthető ősrégi és örök intézménynek, azt bizonyítja az adásvételi házasság és a nőrablás, a poligámia és a poliandria elterjedtsége is.

Görögországban is vásár tárgya lett a nő. Mihelyt férje házának küszöbét átlépte, megszűnt létezni családja számára. Ennek jelképes kifejezése az volt, hogy a szépen feldíszített kocsit, amely az asszonyt férje házába hozta, a ház kapuja előtt elégették. Szibériában az osztyákoknál még ma is eladja az apa a leányát; a vőlegény megbízottjával tárgyal a fizetendő vételár összegéről. Egyes afrikai törzseknél még mindig él az a szokás, hogy a férfi, aki egy lányt megkér, mint Jákob korában, beáll leendő anyósához szolgálni. Ismeretes, hogy az adásvételi házasság nálunk sem halt ki, sőt a polgári társadalomban elterjedtebb, mint bármikor a múltban. Az érdekházasság, amely vagyonos osztályainknál úgyszólván általános, nem egyéb, mint adásvételi házasság. A feleség megvételét jelképezi a nászajándék is, amelyet a fennálló szokás szerint a vőlegény ad a menyasszonynak.

Az adásvételi házasság mellett a nőrablás is szokásban volt. A nőrablást nemcsak a régi zsidók gyakorolták; ez az ókorban általánosan elterjedt szokás volt, megtaláljuk csaknem minden népnél. Legismertebb történeti példa rá a szabin nők elrablása. A nőrablás magától kínálkozó módja volt az asszonyszerzésnek ott, ahol nőhiány volt vagy ahol többnejűség dívott, mint

Keleten általában. Keleten különösen az arab birodalom fennállása idején, a VII. századtól a XII. századig öltött igen nagy arányokat.

Jelképesen még ma is szokásos a nőrablás például az araukánoknál, Chile déli részén. Míg a vőlegény barátai a menyasszony apjával tárgyalnak, a vőlegény a ház közelébe lopódzik és igyekszik a menyasszonyt megfogni. Amint ez sikerült neki, feldobja lovára és a közeli erdőbe menekül vele. Erre az asszonyok, férfiak és gyerekek nagy lármát csapnak és igyekeznek a szökést megakadályozni. Mihelyt azonban a vőlegény menyasszonyával eléri az erdő sűrűjét, a házasságot megkötöttnek tekintik. Ez a helyzet akkor is, ha a leányszöktetés a szülők akarata ellenére történt. Hasonló szokásokat találunk egyes ausztráliai törzseknél.

Nálunk a nászutazás szokása még utal a nőrablásra; a menyasszonyt megszöktetik a szülői házból. A gyűrűváltás ellenben azt jelképezi, hogy a nő alá van rendelve a férjnek, hozzá van láncolva. Ez a szokás eredetileg Rómában keletkezett. A menyasszony, férjéhez való láncolása jeléül, vasgyűrűt kapott tőle. Később a gyűrűt aranyból készítették, s csak jóval később vált szokásossá a gyűrűváltás, mint a kölcsönös függés jelképe.

A többnejűség (poligámia) mellett, amely a keleti népeknél fennállott és még ma is megvan, amelyet azonban a rendelkezésre álló nők korlátolt száma és eltartásuk költségei miatt csak kiváltságosok és vagyonosok gyakorolhatnak, — szólnunk kell a többférjűségről (poliandria) is. Ezzel főként hegyvidéki népeknél találkozunk, Tibetben, a Kína és India határán élő garráknál, Godwanában a baigáknál, a dél-indiai nairoknál és állítólag az eszkimóknál meg az aleutáknál is. A származást természetesen — ez másként nem is lehet — az anya határozza meg, a gyermek az övé. A feleség férjei általában fivérek. Ha a legidősebb fivér megnősül, akkor a többi fivér szintén a feleség férjévé lesz, de a feleségnek joga van ahhoz, hogy más férjeket is vegyen. Viszont a férfiaknak is joguk van ahhoz, hogy több feleségük legyen. Hogy a poliandria milyen viszonyokból keletkezett, az még tisztázatlan. Minthogy a poliandrikus

népek kivétel nélkül mind vagy magas hegyvidékeken, vagy hideg éghajlat alatt élnek, a poliandriának valószínűleg legalábbis egyik magyarázata az a jelenség, amelyre Tarnowsky utal[1]. Tarnowsky megbízható utazóktól arról értesült, hogy a nagy magasságokban való huzamosabb tartózkodás csökkenti a nemi ösztönt, amely újult erővel jelentkezik a sík vidékre való visszatéréskor. A nemi tevékenységnek ez a csökkenése, mondja Tarnowsky, magyarázatul szolgálhat a magas hegyvidékeken élő lakosság viszonylag csekély szaporulatára, s minthogy ez öröklődik, előidézheti a nemi ösztön bizonyos elfajulását is.

A nagyon magas vagy hideg vidék, az ottani életmód lehet az oka annak is, hogy a többférjűség nem támaszt túlságosan nagy követelményeket a nővel szemben. Az éghajlati viszonyok a nő fejlődésére is hatással vannak: például az eszkimó lányoknál a menstruáció általában csak 19 éves korban kezdődik, a forró égöv alatt lakó nőknél viszont már 9—10 éves korban, a mérsékelt égöv alatt 14—16 éves korban. A forró éghajlat, mint köztudomású, stimuláló hatással van a nemi ösztönre, s ezért a többnejűség éppen itt a legelterjedtebb; a hideg éghajlat viszont — ide tartoznak a magas hegyvidékek is — nagyon gyengíti a nemi ösztönt. Azonkívül az a tapasztalat, hogy a több férfival közösülő nőnél ritkábban következik be a fogamzás. Ezért a poliandriában élő népeknél csekély a népszaporulat, és a létszükségleti eszközök megszerzésének a hideg éghajlat alatt és a magas hegyvidékeken fennálló nehézségeihez idomul. Ezzel bizonyítottnak tekinthető, hogy a poliandriának számunkra oly idegenszerű állapotában a termelési mód döntő befolyással van a nemek viszonyára. Meg kellene még állapítani, vajon ezeknél a magas hegyvidékeken vagy hideg égöv alatt lakó népeknél a leánygyermekek megölése szokásban van-e, amint azt a Kína hegyvidékein élő mongol néptörzsekről beszélik.

---

[1] *Tarnowsky:* Die krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes (A nemi ösztön beteges megnyilvánulásai). Berlin 1886.

5. *Az államrend kialakulása. A római gensek felbomlása*

Amikor az anyajogon alapuló nemzetség megszűnt, helyébe az apajogon alapuló nemzetség lépett, lényegesen kisebb funkciókkal. Fő feladata a közös vallási ügyek és a temetkezések intézése volt, a kölcsönös védelem és segítség biztosítása, továbbá annak a jognak, illetve kötelezettségnek érvényesítése, hogy a nemzetség tagjai a nemzetségen belül házasodjanak, kiváltképpen ha gazdag örökösnőkről vagy árvaleányokról volt szó. Azonkívül a nemzetség kezelte a még meglévő közös vagyont.

A magántulajdonnal és a vele járó örökösödési joggal továbbá kialakultak az osztálykülönbségek és az osztályellentétek. Idők folyamán a vagyonosok egyesültek a vagyontalanok ellen. Igyekeztek az új közösségben kezükbe ragadni és örökölhetővé tenni a közigazgatási tisztségeket. A szükségessé vált pénzgazdálkodás nyomán kialakult az adósok régebben ismeretlen kategóriája. A külső ellenség elleni harcok, és a belső érdekellentétek, valamint a földművelés, az ipar meg a kereskedelem különböző érdekei és egymás közötti kapcsolatai bonyolult jogszabályokat tettek szükségessé és olyan szerveket igényeltek, amelyek őrködtek a társadalmi gépezet szabályszerű működésén és eldöntötték a vitás kérdéseket. Ugyanez vonatkozott az úr és rabszolga, az adós és hitelező közt fennálló viszonyra. Szükség volt egy olyan hatalomra, amely mindezeket a viszonyokat áttekintette, irányította, rendezte, kiegyenlítette, s ha kellett, oltalmazóként vagy büntetőként lépett közbe. *Így keletkezett az állam, amely szükségszerű terméke volt az új társadalmi rendben felmerülő érdekellentéteknek.* Az állam irányítása természetszerűleg azoknak a kezébe került, akiknek a legnagyobb érdeke fűződött az állam megalapításához és akiknek társadalmi hatalmuk révén a legnagyobb volt a befolyásuk, — *vagyis a vagyonosok kezébe.* A vagyon arisztokráciája és a demokrácia tehát ott is szemben álltak egymással, ahol politikai tekintetben teljes volt a jogegyenlőség.

A régi anyajogi viszonyok között nem volt írott jog. Az élet-

viszonyok egyszerűek voltak, és a szokást szentnek tartották. A sokkal bonyolultabb új rendben az írott jog a legfontosabb követelmények egyike volt, s külön szervek kellettek annak alkalmazására. De amint a jogi vonatkozások és a jogviszonyok egyre bonyolultabbá váltak, külön osztály alakult ki azokból, akik a jogszabályok tanulmányozását tekintették hivatásuknak, s akiknek végül fontos érdeke lett, hogy ezeket a jogszabályokat egyre bonyolultabbá tegyék. Ezek voltak a jogtudósok, jogászok, akiket az újonnan alkotott jognak az egész társadalomban betöltött fontos szerepe igen befolyásos réteggé emelt. Az új polgári jogrend legklasszikusabb formáját a római államban találjuk meg, — s ez a magyarázata annak, hogy a római jog még ma is él és hat.

Az államrend tehát szükségszerű következménye az olyan társadalomnak, amely a munkamegosztás magasabb fokán különböző foglalkozási ágakra oszlik, amelyeknek különböző, gyakran egymással szemben álló és egymás ellen küzdő érdekeik vannak. Szükségszerűen adódik ebből a gyengébbek elnyomása. Felismerték ezt a nabataeusok (egy arab törzs) is, akiknek Diodorus szerint ez volt az irányelvük: ne vessenek, ne ültessenek, bort ne igyanak, házat ne építsenek, sátrakban lakjanak, *különben egy felsőbb hatalom* (államhatalom) *könnyen engedelmességre kényszerítheti őket.* A rahebitáknál, Mózes apósának utódainál, hasonló szabályok voltak érvényben[1]. Általában Mózes törvényhozása arra irányult, hogy *a zsidók ne emelkedjenek a földművelő társadalomnál magasabb fokra, különben — a törvényhozók attól tartottak — elpusztul demokratikus-kommunisztikus szervezetük.* Ezért választottak az „ígéret földjéül" olyan területet, amelyet az egyik oldalon nehezen járható hegyvonulat, a Libanon, a másikon, keleten és délen, meglehetősen terméketlen vidék és részben sivatag határolt, ami lehetővé tette az elszigetelődést. Ezért tartották magukat távol a zsidók a tengertől is, amely kedvez a kereskedelemnek, a kolonizációnak

[1] *Joh. David Michaelis:* Mosaisches Recht (Mózesi jog). 1. köt. 2. kiad. Reutlingen 1793.

és a vagyonfelhalmozásnak; ezért hozták a más népektől való elzárkózást célzó szigorú törvényeket, ezért tiltották szigorúan az idegennel való házasságot, erre irányultak a szegényekre vonatkozó törvények, az agrártörvények, a jubileumi év. Mindezek az intézkedések arra szolgáltak, hogy meggátolják nagy vagyonok felhalmozódását egyesek kezében. A cél az volt, hogy a zsidó ne lehessen *államalkotó* nép. Ezért maradt fenn teljes felbomlásáig és ezért érezteti hatását még ma is a nemzetségi renden alapuló törzs-szervezet.

Róma alapításában nyilvánvalóan olyan latin törzsek vettek részt, amelyek már túljutottak az anyajog fejlődési fokán. Mivel kevés volt náluk a nő, mint már említettük, elrabolták a szabinok asszonyait és quirites-nek nevezték el magukat róluk. A népgyűlésen még a későbbi időkben is quirites-nek szólították a római polgárokat. Populus romanus általában a római szabad lakosságot jelentette, de a populus romanus quiritium kifejezés a leszármazásra és a római polgári minőségre vonatkozott. A római gens (nemzetség) az apajogon alapult. A gyermekek örököltek, mint természetes örökösök; ha gyermekek nem voltak, a vagyon a férfiági rokonokra, ha ilyenek sem voltak, a gensre szállt. A házasság következtében az asszony elveszítette a jogot ahhoz, hogy apjának és annak fivéreinek a vagyonát örökölje; kilépett a genséből, s így az apától vagy annak fivéreitől sem ő, sem gyermekei nem örökölhettek. Hiszen különben az apai gens számára az örökség elveszett volna. A gensekre és phratriákra való felosztás Rómában még évszázadokon át alapja volt a katonai szervezetnek és a polgári jogok gyakorlásának. De az apajogon alapuló gensek hanyatlásával és jelentőségük csökkenésével a római nők szempontjából a körülmények kedvezőbben alakultak; később nemcsak örökölhettek, hanem joguk volt vagyonuk önálló kezeléséhez is, tehát sokkal jobb helyzetben voltak, mint a görög nők. A nő lassanként nagyobb szabadságot élvezett, s ez indította az idősebb Catót (szül. i. e. 234-ben) erre a panaszra: „Ha minden családfő, őseinek példáját követve, igyekezne feleségét a kellő alárendelt helyzetben tartani, nem

volna nyilvánosan annyi bajunk az egész női nemmel." S amikor néhány néptribun i. e. 195-ben indítványozta egy, a fényűző női ruházat és ékszerek ellen hozott régebbi törvény eltörlését, Cato így mennydörgött: „Ha saját asszonyánál mindegyikünk bölcsen megóvta volna a férj jogait és felsőbbségét, akkor kevesebb bajunk volna itt az összes nőkkel: a családi tűzhelynél megnyomorított szabadságunkat most már itt a fórumon is szétzúzza és lábbal tiporja a női féktelenség, s minthogy különkülön nem tudunk velük szemben helytállni, a nők összességétől is félünk ... Elődeink azt akarták, hogy a nők semmiféle ügyet, még magánügyet se intézhessenek gyám közbejötte nélkül, hogy apjuk, fivéreik, férjük kezében legyenek; mi már azt is eltűrjük, hogy birtokukba vegyék a köztársaságot és beavatkozzanak a népgyűlésekbe ... Csak engedjétek át a gyeplőt ennek a féktelen, uralomravágyó teremtésnek, s még reméljétek, hogy ő maga fog önkényének korlátot szabni. Hiszen ez még a legkevesebb, amit a nő kelletlenül elszenved, a szokások vagy a törvények kényszerítő ereje folytán. Igazat szólva, a nők mindenben szabadságot, nem, féktelenséget kívánnak ... S ha egyszer odáig jutottak, hogy velünk egyenlőek, akkor bizony csakhamar fölibénk fognak kerekedni."

Azokban az időkben, amelyeket Cato beszédében említett, az apa, amíg élt, gyámságot gyakorolt leánya felett, még annak férjhezmenetele után is, hacsak maga helyett más gyámot nem nevezett ki. Amikor az apa meghalt, apai ágon a legközelebbi férfirokon (az agnatus) vette át a gyám tisztét, még akkor is, ha mint agnatus erre nem volt alkalmas. A gyámnak megvolt az a joga, hogy a gyámságot bármikor átruházhassa harmadik személyre. A római nőnek tehát eleinte nem volt önálló akarata a törvény előtt.

A házasságkötésnek különböző formái voltak, és e formák a századok során többször változtak. A legünnepélyesebb házasságkötés a főpap előtt, legalább tíz tanú jelenlétében történt, s a jegyespár, egyesülése jeléül, közösen elfogyasztott egy sóval és vízzel sütött kalácsot. Látjuk, hogy ez a szertartás sokban hasonlít a keresztény úrvacsora kenyértöréséhez. A házasság-

kötésnek egy másik formája a birtokbavétel volt, amelyet akkor tekintettek befejezettnek, amikor a nő, apja vagy gyámja beleegyezésével, egy évig közös födél alatt élt választottjával. A harmadik forma a kölcsönös adásvételnek egy neme volt, amely abban állt, hogy a jegyesek pénzdarabokat adtak át egymásnak és kijelentették, hogy házastársak kívánnak lenni. Cicero korában[1] már érvényben volt a szabad válás mindkét fél részére, s még azt is vitatták, hogy a válást előre be kell-e jelenteni. A lex Julia de adulteriis azután kimondta, hogy a válást ünnepélyesen be kell jelenteni. Ezt azért rendelték el, mert a házasságtörő nők, amikor felelősségre vonták őket, gyakran arra hivatkoztak, hogy felbontották a házasságot. Justinianus (a keresztény)[2] megtiltotta a válást, kivéve azt az esetet, ha mindkét házastárs kolostorba kívánt vonulni. Utódja, II. Justinus azonban kénytelen volt a válást ismét engedélyezni.

Amint Róma hatalma és gazdagsága növekedett, a korábbi szigorú erkölcsök helyét a bűn és a kicsapongás foglalta el. Róma lett az a gócpont, ahonnan a fajtalankodás, az élvezethajhászás, a felfokozott érzékiség szétáradt az egész akkori kultúrvilágban. A kicsapongások főként a császárság idején, jórészt a császárok jóvoltából, olyan formákat öltöttek, amelyeket csak tébolyult elmék agyalhattak ki. Férfiak és nők egymáson akartak túltenni a paráználkodásban. A nyilvános házak száma egyre nőtt, s amellett a férfiak között egyre gyakoribbá vált a görög szerelem (a fiúszerelem). Volt idő, amikor Rómában a prostituált férfiak száma nagyobb volt a prostituált nők számánál[3].

A hetérák udvarlóiktól körülvéve, drága ruhákban jelentek

---

[1] Szül. i. e. 106-ban.

[2] Élt i. sz. 527—565.

[3] Szent Pál így ír a rómabeliekhez (1, 26—27): Annakokáért adja őket az isten tisztátalan indulatokra; mert az ő asszonynépeik is elváltoztatták a természet folyását természetellenesre. Hasonlóképpen a férfiak is elhagyván az asszonyokkal való természetes élést, egymásra gerjedtek bujaságukban, férfiak férfiakkal fertelmeskedvén, és az ő tévelygésöknek méltó jutalmát elvevén önmagokban.

meg az utcán, a sétatereken, a cirkuszban és a színházban, gyakran nyugágyakon, melyeket négerek vittek, ők maguk pedig tükörrel kezükben ragyogó ékszerekkel és drágakövekkel borítva, félig meztelenül feküdtek, mellettük legyezős rabszolgák, körülöttük egy sereg fiú, eunuch, fuvolás; groteszk törpék zárták be a menetet.

Ezek a kicsapongások a római birodalomban olyan méreteket öltöttek, hogy a birodalom létét veszélyeztették. A férfiak példáját követték a nők; voltak olyanok, írja Seneca[1], akik az éveket nem a konzulokon számolták, mint szokásban volt, hanem férjeik számán. A házasságtörés általános jelenség volt; s a nők, köztük Róma legelőkelőbb hölgyei is, hogy megmeneküljenek a házasságtörésre kiszabott súlyos büntetésektől, az aedilisekkel beiratták magukat a prostituáltak lajstromába.

E kicsapongásokon kívül a polgárháborúk és a latifundiumok rendszere folytán oly mértékben csökkent a házasságok száma és oly gyakorivá vált a gyermektelenség, hogy a római polgárok és patríciusok száma jelentősen leapadt. Ezért adta ki Augustus i. e. 16-ban a lex Juliát[2], amely a római polgárokat és patríciusokat jutalmazta a gyermeknemzésért és büntette a nőtlenség miatt. Akinek gyermekei voltak, az a törvény értelmében rangban a gyermektelenek és nőtlenek elé került. Nőtlenek mástól, mint legközelebbi rokonaiktól, nem örökölhettek. Gyermektelenek csak a hátrahagyott vagyon felét örökölhették, a többi az államra szállott. Olyan asszonyoknak, akiket házasságtöréssel vádoltak meg, hozományuk egy részéről le kellett mondaniuk a megcsalt férj javára. Voltak férfiak, akik azért nősültek, mert feleségük házasságtörésére spekuláltak. Ezért jegyezte meg Plutarhosz: A rómaiak nem azért nősülnek, hogy örököseik legyenek, hanem, hogy örökösökké legyenek.

Később a lex Juliát még jobban megszigorították. Tiberius elrendelte, hogy nem adhatja el magát egy olyan nő sem, akinek nagyapja, apja vagy férje római lovag. Azokat a fele-

[1] Élt i. sz. 2—65.

[2] Augustus, Caesar fogadott fia, az örökbefogadás következtében a Gens Julia tagja lett: innen a lex Julia elnevezés.

ségeket, akik felíratták magukat a prostituáltak lajstromára, száműzni kell Itáliából. A férfiakat természetesen nem sújtották ilyen büntetésekkel. Juvenalis beszámol arról, hogy a korabeli Rómában (az i. e. I. század első felében) a férj megmérgezése gyakori jelenség volt.

A kereszténység

A zsidóknál egészen más volt a helyzet, mint a császárság korabeli Rómában, ahol a nőtlenség és a gyermektelenség mindjobban terjedt. A zsidó nő ugyan nem választhatott szabadon, hiszen apja jelölte ki férjét, de a házasság kötelesség volt, amelyet híven teljesített. A talmud ezt tanácsolja: „Ha leányod elérte a nemi érettség korát, szabadítsd fel egyik rabszolgádat, és jegyezd el vele." Ugyanígy derekasan teljesítették a zsidók istenüknek parancsolatát: „Legyetek termékenyek és sokasodjatok." Ennek megfelelően minden üldözés és elnyomás ellenére serényen szaporodtak; esküdt ellenségei a malthusianizmusnak.

Már Tacitus ezt mondja róluk: „Erős köztük az összetartás, és egymással szemben bőkezűek, de minden idegen iránt ellenséges gyűlölet tölti el őket. Sohasem étkeznek, sohasem alszanak együtt ellenségeikkel, s bár roppant érzékiek, tartózkodnak az idegen nőkkel való közösüléstől... De törekszenek népük szaporítására. Mert megölni egy utódot, bűn náluk; és a csatában elesettek vagy kivégzettek lelkét halhatatlannak tartják. Ezért van meg náluk a fajfenntartásra való törekvés a halál megvetése mellett." Tacitus gyűlölte és megvetette a zsidókat, mert ősi vallásuk parancsai ellenére gazdagságot és kincseket gyűjtöttek. A „legrosszabb embereknek", „csúf népnek" nevezi őket[1].

A rómaiak uralma alatt a zsidók összetartása egyre inkább erősödött. És az üldözések ama hosszú korszaka alatt, amely csak-

[1] *Tacitus:* Történetek. 5. könyv.

nem az egész keresztény középkoron át tartott, kialakult az a bensőséges családi élet, amely ma az egész polgári világ előtt mintaképként lebeg. A római társadalomban viszont bomlási folyamat ment végbe, amely az egész birodalmat végromlásba vitte. A tébollyal határos kicsapongást most egy másik véglet, a legszigorúbb önmegtartóztatás követte. Mint azelőtt a kicsapongás, most az aszkézis bújt vallási mezbe. A rajongó fanatizmus csinált neki propagandát. Az uralkodó osztályok korlátlan dőzsölése és fényűzése a legélesebb ellentétben volt azoknak a millióknak a nyomorával és szenvedéseivel, akiket a hódító Róma az akkor ismert világ minden részéből Itáliába hurcolt rabszolgának. Volt ezek közt sok nő is, akik családjuktól, szüleiktől és férjüktől elválasztva, gyermekeiktől elszakítva szenvedtek és megváltás után epekedtek. Számos római nő, megundorodva attól, amit maga körül látott, ugyanilyen lelkiállapotban volt. Helyzetüknek bármiféle megváltozását kívánatosnak tekintették. A változás, a megváltás utáni mélységes vágy széles rétegeken lett úrrá, s a megváltó közeledni látszott. Amikor a rómaiak meghódították a zsidó birodalmat és elfoglalták Jeruzsálemet, a zsidók nemzeti önállósága megszűnt. A leigázott ország aszkéta szektái között rajongók jelentek meg, akik hirdették egy új birodalom keletkezését, amely mindenkinek meghozza a szabadságot és a boldogságot.

Jött Krisztus és megszületett a kereszténység. A kereszténység testesítette meg a szembenállást azzal az állatias materializmussal, amely a római birodalom vezető és gazdag rétegeiben uralkodott, s a kereszténység képviselte a lázadást a tömegek megvetése és elnyomása ellen. De minthogy a zsidóságból nőtt ki, amelyben a nő jogfosztott volt, és amely, a biblia elfogult szellemében, a nőben látta minden rossznak az okát, a kereszténység is a nő megvetését, az önmegtartóztatást és a testnek, amely ama korban olyan súlyosan vétkezett, leigázását hirdette; s kétértelmű szavakkal egy — némelyek által mennyei, mások által földi birodalomnak felfogott — eljövendő birodalomra utalt, amely mindenkinek meghozza a szabadságot és méltányosságot. E tanok a római birodalomban termékeny talajra

hullottak. A nő az összes nyomorultakhoz hasonlóan szabadulást és megváltást remélve, buzgón és készségesen csatlakozott hozzájuk. Hiszen a mai napig egyetlen olyan valamelyest jelentős mozgalom sem volt a világon, amelynek ne lettek volna kiváló női harcosai és mártírjai. Azok, akik a kereszténységet nagy kulturális haladásként magasztalják, ne feledjék, hogy éppen a nő az, akinek a sikerek jórésze köszönhető. A nő mint buzgó térítő a római birodalomban és a középkori barbár népek között egyaránt fontos szerepet játszott. Nem egy hatalmas uralkodót nő térített meg. Például Klotild bírta rá Klodvigot, a frankok királyát a kereszténység felvételére. Kentbe Berta királyné és Magyarországra Gizella királyné vitte be a kereszténységet. Sok uralkodó megtérésében játszott közre női befolyás. De a kereszténység hálátlan volt a nő iránt. Tanai a nőnek ugyanazt a megvetését hirdetik, mint Kelet minden vallása. Azt parancsolja a nőnek, hogy a férj engedelmes szolgája legyen. A nő még ma is engedelmességet fogad a férfinak az oltár előtt.

Lássuk, mit mond a biblia és a kereszténység a nőről és a házasságról.

Az ótestamentum tízparancsolata csupán a férfinak szól. A kilencedik parancsolat egy sorban említi a nőt a cselédséggel és a háziállatokkal. A férfit óvja attól, hogy felebarátja feleségét, szolgáját vagy szolgálóját, vagy ökrét, vagy szamarát, vagy bármiféle jószágát megkívánja. A nő tehát tárgy, vagyon, amelyet, ha más birtokában van, a férfinak nem szabad megkívánnia. Jézus, aki egy olyan szektának volt a tagja, amely a legszigorúbb aszkézist (önmegtartóztatást) és szüzességet fogadta[1], ezt válaszolja tanítványainak, amikor megkérdezték, hogy helyes-e házasodni: „Nem mindenki veszi be ezt a beszédet, hanem akinek adatott. Mert vannak heréltek, akik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, akiket az emberek heréltek ki; és vannak heréltek, *akik maguk herélték ki magukat a mennyeknek országáért.* Aki beveheti, vegye be" (Máté 19, 11—12).

---

[1] *Mantegazza:* A szerelem az emberiség történetében.

Az öncsonkítás eszerint istennek tetsző cselekedet, és a szerelemről és a házasságról való lemondás csak helyeselhető.

Pál apostol, aki inkább tekinthető a kereszténység megalapítójának, mint maga Jézus, s aki a kereszténységet nemzetközi jellegűvé tette, kiragadva azt a zsidó szektásság szűk köréből, így ír a korinthusbelieknek: „Ami felől pedig írtatok nékem, jó a férfiúnak asszonyt nem illetni. De a paráznaság miatt minden férfiúnak tulajdon felesége legyen, és minden asszonynak tulajdon férje . . ." (I. 7, 1—2). „A házasság alantas állapot; házasodni jó, de nem házasodni jobb." „Cselekedjetek az ige szerint és álljatok ellen a test vágyainak. A test feltámad a szellem ellen és a szellem a test ellen." „Azok, akiket Krisztus megnyert, keresztre feszítették testüket, annak szenvedélyeivel és vágyaival együtt." Ő maga következetesen tartotta magát saját tanításához és nem nősült meg. A test iránti gyűlölet voltaképpen nem más, mint *gyűlölet a nő iránt, de félelem is a nőtől*, akit a férfi csábítójának tekintenek — lásd a paradicsomi jelenetet. Ebben a szellemben hirdették az igét az apostolok és az egyházatyák, ebben a szellemben működött az egyház az egész középkorban, amikor kolostorokat alapított és elrendelte a papi nőtlenséget, s ebben a szellemben működik ma is.

A kereszténység szerint a nő a *tisztátalan*, a csábító, aki a bűnt a világra hozta és a férfit tönkretette. Ezért az apostolok és az egyházatyák a házasságot mindig éppolyan szükséges rossznak tartották, amilyennek ma a prostitúciót tartják. Tertullianus így kiált fel: „Asszony, mindig gyászban és rongyokban kellene járnod, szemedben a bűnbánat könnyeivel, s így feledtetned azt, hogy tönkretetted az emberi nemet. Asszony! Te vagy a pokol kapuja!" Továbbá: „A nőtlenséget kell választani, még ha elpusztul is az emberi nem'.' Hieronymus ezt mondja: „A házasság mindig bűn, minden amit tehetünk, az az, hogy megbocsátjuk és megszenteljük", s ezért egyházi szentséggé avatták. Origenes kijelenti: „A házasság szentségtelen és tisztátalan dolog, az érzéki élvezet eszköze", s hogy a kísértésnek ellenálljon, kiherélte magát. Augustinus ezt tanítja: „A nőtlenek fényes csillagokként fognak ragyogni az égen, míg szüleik (akik nemzették őket) a sötét csillagokhoz

hasonlatosak." Eusebius és Hieronymus egyetértenek abban, hogy a biblia kijelentése — „legyetek termékenyek és sokasodjatok" — már nem időszerű és a kereszténységre nem vonatkozik. Még sok száz idézetet felsorolhatnánk a legtekintélyesebb egyházatyáktól, akiknek a tanításai mind hasonló elveken alapulnak. E tanításaikkal természetellenes felfogást terjesztettek el a nemi dolgokra és a nemi érintkezésre vonatkozólag, holott a nemi érintkezés természetes szükséglet és *természeti parancs, amelynek teljesítése egyik fontos kötelességünk az életben.* Ezeket a tanításokat a mai társadalom még mindig sínyli, s csak nehezen épül fel következményeiből.

Péter apostol így kiált fel: „Asszonyok, engedelmeskedjetek férjeteknek." Pál ezt írja az efézusbeliekhez: „Mert a férj feje a feleségnek, mint a Krisztus is feje az egyháznak" (5, 23), a korinthusbeliekhez pedig így szól: „A férfiú az istennek a képe és dicsősége, de az asszony a férfiú dicsősége" (I. 11, 7). Eszerint minden tökfilkó különbnek tarthatja magát a legkiválóbb asszonynál, s a gyakorlatban még ma is ez a helyzet. A nő magasabb fokú képzése ellen is tiltakozik Pál, mégpedig a Timótheushoz írt első levelében: „Az asszony csendességben tanuljon teljes *engedelmességgel. A tanítást pedig nem engedem meg az asszonynak, sem hogy a férfin uralkodjék, hanem legyen csendességben*" (2, 11—12). „A ti asszonyaitok *hallgassanak* a gyülekezetben, *mert nincsen megengedve nékik, hogy szóljanak; hanem engedelmesek legyenek,* amint a törvény is mondja. Hogyha pedig tanulni akarnak valamit, *kérdezzék meg otthon az ő férjüket; mert éktelen dolog asszonynak szólni a gyülekezetben*" (Pál I. levele a korinthusbeliekhez. 14, 34—35). Aquinói Szent Tamás (1227—1274) ezt mondja: „A nő gyorsan növekvő gaz, tökéletlen ember, akinek teste csak azért éri el gyorsabban a teljes kifejlődést, mert csökkent értékű és mert a természet kevésbé foglalkozik vele." „A nő arra született, hogy örökké urának és mesterének igájában legyen, mert a természet a férfit, akit minden tekintetben előnyökkel ruházott fel, uralomra szánta."

Az ilyen tanítások nem csupán a kereszténységre jellemzők. Mivel a kereszténység a zsidóságnak és a görög filozófiának a

keveréke, s mivel e kettő a hinduk, babilóniaiak, egyiptomiak régebbi kultúrájában gyökerezik, ezért az anyajog megszűnése után általános volt a régi kultúrvilágban az az alárendelt szerep, amelyet a kereszténység a nő számára kiszab. Így például Manu indiai törvénykönyve leszögezi: „A becstelenség oka a nő, az ellenségeskedés oka a nő, a világi lét oka a nő; ezért a nőt kerülni kell." A nő lealacsonyítása mellett mindig újra felbukkan — naiv formában — az asszonytól való félelem is. Manu a továbbiakban ezt mondja: „A nő természeténél fogva mindig hajlik a férfi elcsábítására: ezért a férfinak még legközelebbi nőrokonaival sem szabad magányos helyen együtt lennie." A nő tehát a csábító, mind a hindu, mind az ótestamentumi és a keresztény felfogás szerint. Minden uralmi viszony magában foglalja az alárendelt fél lealacsonyítását. A nő a mai napig is alárendelt helyzetben van, a kulturális fejlődésben elmaradt keleti népeknél még inkább, mint a keresztény kultúrkörben élő népeknél. Itt a nő helyzetén nem a kereszténység javított, hanem a *keresztény világnézet elleni harcban kialakult nyugati kultúra.*

Nem a kereszténység érdeme, hogy ma a nő helyzete jobb, mint a kereszténység keletkezésekor volt. A kereszténység a nő kérdésében csak kelletlenül és kényszerűségből tagadta meg igazi lényegét. Azoknak, akik lelkesednek „a kereszténységnek az emberiséget felszabadító küldetéséért", persze más erről a véleményük. Ezek azt állítják, hogy a kereszténység kiszabadította a nőt korábbi elnyomott helyzetéből, s ezt főképpen a kereszténységben később érvényre jutott Mária- illetve Istenanya-kultusszal támasztották alá, amelyet a női nem iránti tisztelet jelének tekintettek. A katolikus egyház, amely ezt a kultuszt ápolja, aligha osztja e felfogást. A szenteknek és egyházatyáknak már idézett kijelentései, amelyek száma tetszés szerint szaporítható, egytől egyig nő- és házasságellenesek. A mâçoni zsinat, amely a VI. században arról vitázott, van-e a nőnek lelke, és egy szótöbbséggel úgy döntött, hogy van, ugyancsak nem éppen nőbarát felfogásról tanúskodik. Csak az egyháznak a testi vágyak bűnösségéről szóló tanításai adhatták az

elvi alapot VII. Gergelynek a papi nőtlenség elrendeléséhez[1], amivel az volt a célja, hogy a szerzeteseket semmiféle családi érdek ne vonja el az egyház szolgálatából. A reformátorok, nevezetesen Kálvin és a skót papok, akik hevesen támadták a „testi örömöket", ugyancsak a kereszténység nőellenes felfogását tanúsítják[2].

A katolikus egyház a Mária-kultuszt bölcs számítással azért vezette be, hogy kiszorítsa vele a pogány istennők kultuszát, amely megvolt az akkoriban kereszténységre áttért *összes* népeknél. *Mária* a déli népeknél Cybele, Mylitta, Aphrodité, Venus, Ceres stb. helyébe, a germán népeknél Freia, Frigga stb. helyébe lépett, mint ezeknek az istennőknek keresztény-spiritualista változata.

---

[1] Ezt az intézkedést sokan nehezményezték, többek között a mainzi egyházkerület plébánosai, akik így nyilatkoztak: Nektek, püspököknek és apátoknak, nagy vagyonotok, fejedelmi udvartartásotok van, nekünk viszont, szegény, egyszerű papoknak egyetlen vigaszunk az asszony. Az önmegtartóztatás nemes erény lehet, a valóságban azonban „nehéz és kemény". Lásd *Yves Guyot:* Les théories sociales du Christianisme (A kereszténység szociális elméletei). 2. kiad. Párizs.

[2] Erre vonatkozólag tömérdek példát találunk Buckle angol művelődéstörténetében.

A nő a középkorban

1. A nő helyzete a germánoknál

Azok az egészséges és bár durva, de romlatlan primitív népek, amelyek időszámításunk első századaiban elemi erejű áradatként törtek elő keletről meg északról és elözönlötték az ernyedt római világbirodalmat, amelyben lassanként úrrá lett a kereszténység, minden erejükkel szembehelyezkedtek a keresztény prédikátorok aszketikus tanításaival. E prédikátoroknak — akarva, nem akarva — számolniuk kellett egészséges természetükkel. A rómaiak csodálkozva tapasztalták, hogy e népek erkölcsei egészen mások voltak, mint az övéik. *Tacitus* ezt a tényt a következő szavakban ismerte el: „Házaséletük nagyon tiszta, erkölcseikben ez a legdicséretesebb, mert úgyszólván ők az egyedüli barbárok, akik beérik egy asszonnyal; e nagyszámú népnél igen keveset hallunk házasságtörésről, s ha megtörténik ilyesmi, azonnyomban megtorolják, ami magának a férjnek a joga. A férj a házasságtörő asszony haját levágja és meztelenül űzi ki, a rokonság szeme láttára, a faluból, mert az erkölcs megsértését nem nézik el. Az ilyen nő sem szépsége, sem fiatalsága, sem vagyona árán nem talál többé férjet. Ott senki sem nevet az erkölcstelenségen, s a csábítást és az elcsábíttatást nem nevezik életformának. Az ifjak későn házasodnak, s ezért jó erőben maradnak; a hajadonokat sem adják férjhez idő előtt, ezért ők is sokáig megőrzik ifjúságukat, s termetük ugyanolyan magas, mint a férfiaké. Az ifjak és a hajadonok egykorúak, egyforma erősek, amikor egybekelnek, s a szülők ereje átöröklődik a gyermekekre."

Tacitus, hogy példaképet állítson a rómaiak elé, nyilvánvalóan rózsás színekkel ecsetelte a régi germánok házaséletét. Tény, hogy szigorúan büntették náluk a házasságtörő nőt, a házasságtörő férfi esetében ellenben ezt a szigort nem alkalmazták. Tacitus idején a germánok között még virágzott a nemzetség-szervezet. A fejlett római viszonyok közt élő Tacitus idegenül és értetlenül állt szemben a régi nemzetség-szervezettel és annak alapjaival, s csodálkozva beszéli el, hogy a germánoknál az anya fivére saját fiának tekinti az unokaöccsét, sőt egyesek az anyai nagybácsi és unokaöccse közötti vérségi köteléket szentebbnek és szorosabbnak tekintik, mint az apa és fiú közöttit. Amikor például túszokat kellett adni, a nővér fiát jobb biztosítéknak tartották, mint az érdekelt saját fiát. Engels ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ha a nemzetség egyik tagja ígéretének biztosítékául fiát adta át és a fiú apja szerződésszegésének áldozata lett, az apának önmagával kellett ezt elintéznie. De ha nővére fia esett áldozatul, akkor a legszentebb nemzetségi törvényt sértették meg, mert legközelebbi nemzetségi rokona okozta a fiú halálát, az, aki mindenkinél inkább tartozott volna oltalmazni. Vagy nem volt szabad őt zálogba adnia, vagy meg kellett volna tartania a szerződést"[1].

Egyébként, mint Engels bebizonyítja, Tacitus idején a germánoknál az anyajog helyébe már az apajog lépett. A gyermekek az apa után örököltek, ha a férfinak nem voltak gyermekei, akkor fivérei és apai meg anyai nagybátyjai voltak az örökösök. Az anya fivérének örökösödési jogát — noha az atyától való leszármazás volt az irányadó — az magyarázza, hogy a régi jog részben még érvényesült. A régi jogszokások emlékei magyarázzák a germánoknak a női nem iránti tiszteletét is, amely Tacitust annyira meglepte. Tacitus azt is tapasztalta, hogy a nők a férfiakat a legnagyobb bátorságra ösztönözték. A régi germán számára szörnyű gondolat volt, hogy felesége fogságba eshet és rabszolgaságba juthat, és ez a végsőkig fokozta

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott Művek. 2. köt. Szikra 1949. 284—85. old.

ellenállását. De a nőket is olyan szellem hatotta át, amellyel kivívták a rómaiak elismerését. Amikor Marius megtagadta az elfogott teuton nők azon kívánságának teljesítését, hogy Vesta (a szűzi tisztaság istennője) papnői lehessenek, a foglyok öngyilkosságot követtek el.

Tacitus idején a germánok már megtelepedtek. A föld kiosztása évente történt sorsolás útján; az erdők, vizek és legelők közös tulajdonban maradtak. Életmódjuk igen egyszerű volt, gazdagságuk elsősorban marhából állott; ruházatuk durva gyapjúköpeny vagy állatbőr volt. A nők és az előkelők vászon alsóruhát viseltek. A fémek feldolgozása csupán azoknál a törzseknél volt szokásban, amelyek túlságosan távol laktak ahhoz, hogy római ipari termékeket vásárolhassanak. Az igazságszolgáltatást kisebb ügyekben az elöljárók tanácsa, fontosabbakban pedig a népgyűlés gyakorolta. Az elöljárókat választották, mégpedig többnyire ugyanabból a családból; az apajogra való áttérés előmozdította a tisztség örökölhetőségét és végül a törzsi nemesség kialakulására vezetett, amelyből később a királyság származott. A német nemzetség-szervezetet ugyanúgy tönkretette a magántulajdon létrejötte, az ipar meg a kereskedelem kifejlődése, valamint az idegen törzsekkel és népekkel való keveredés, mint Görögországot vagy Rómát. A nemzetség helyébe a mark-közösség, a szabad parasztok demokratikus szervezete lépett, amely századokon át szilárd bástya volt a nemesség, az egyház és a fejedelmek elleni harcokban, s amely még akkor sem tűnt el teljesen, amikor kialakult a feudális állam és a hajdan szabad parasztok tömegesen süllyedtek jobbágyságba.

A mark-közösséget a családfők képviselték. A feleségek, leányok és menyek ki voltak rekesztve a tanácsból és a vezetésből. Elmúltak azok az idők, amikor az asszonyok intézték valamely törzs ügyeit — ezen egyébként Tacitus nagyon megütközött, és megvetően nyilatkozott róla. Az V. században a sali törvény (lex Salica) megszüntette a nőknek a törzsi birtokokra vonatkozó örökösödési jogát.

A mark-közösség minden férfitagjának, ha megnősült, joga

volt a közös földben való részesedéshez. Nagyszülők, szülők és gyermekek általában egy födél alatt, házközösségben éltek; az apa, hogy még egy birtokrészhez jusson, nemegyszer érett hajadonnal házasította össze kiskorú és nemileg éretlen fiát, s a fia helyett teljesítette a férji kötelességeket[1]. Fiatal házasok egy szekér bükkfát kaptak, azonkívül épületfát gerendaház építéséhez. Ha lányuk született, egy szekér fa járt nekik, ha fiú volt az újszülött, kettő[2]. A női nemet csökkent értékűnek tekintették[3].

A házasságkötés egyszerű volt. Vallási szertartással nem volt egybekötve, a két félnek csak házasságkötési szándékát kellett kinyilvánítania, s a nászágy elfoglalásával a házasságot megkötöttnek tekintették. Az a szokás, hogy a házasság érvényességéhez egyházi szertartás szükséges, a kilencedik században keletkezett; szentséggé pedig csak a tizenhatodik században, a trienti zsinat határozata alapján nyilvánították a házasságot.

2. A feudalizmus és a ius primae noctis

A feudális állam létrejöttével a közszabadok helyzete sok helyütt rosszabbodott. A győztes hadvezérek felhasználták

---

[1] Ugyanez a szokás dívott az oroszországi faluközösségekben. Idézve a német kiadásból: *de Laveleye:* Das Ureigentum (Az őstulajdon). Lipcse 1879. 35. old.

[2] Minden (a mark-közösséghez tartozó) férfi, kinek felesége leánygyermeket szül, egy kocsi hulladék-tűzifát adhat el a szombati napon. Ha a gyermek fiú, akkor kedden és szombaton adhat el egy-egy fuvar kiszáradt vagy hulladékfát. A pénzen feleségének fehér kenyeret és bort kell vennie, mindaddig, míg az gyermekágyas. Lásd *G. L. v. Maurer:* Geschichte der Markverfassung in Deutschland (A mark-szervezet története Németországban).

[3] Ez még ma is megesik. Például Amrischwendben, St. Blasien mellett az a szokás, hogy az apa, ha leánygyermeke születéséről értesül, így szól: száz mennydörgős mennykő! Ha fia született, így szól: ezer mennydörgős mennykő! Lásd *Eduard Hugo Maier:* Badisches Volksleben im neunzehnten Jahrhundert (Badeni népélet a tizenkilencedik században). Strassburg 1900.

hatalmukat arra, hogy nagy földterületeket ragadjanak magukhoz; a közösségi tulajdont a magukénak tekintették s hűséges szolgáiknak, többnyire idegen származású rabszolgáknak, hűbéreseknek, szabadoknak ajándékozták — vagy meghatározott időre, vagy pedig öröklési joggal. Ezzel udvari és hivatali nemességet teremtettek maguk körül, amely mindenben kedvükben járt. A nagy frank birodalom megalakulása a régi nemzetség-szervezet utolsó maradványait is felszámolta. Az elöljárók tanácsa helyébe a hadsereg alvezérei és az új nemesek léptek.

A közszabadok nagy tömegeit lassanként kimerítették és tönkretették a nagyurak szakadatlan hódító hadjáratai és viszályai, amelyeknek a terhét ők viselték. Már nem tudtak eleget tenni katonai kötelezettségüknek. A fejedelmek és a főnemesek zsoldosokat fogadtak helyettük. A parasztok pedig egy világi vagy egyházi úr oltalma alá helyezték magukat és birtokukat (az egyház ugyanis néhány évszázad alatt nagyhatalommá nőtt) — s ezért különféle adókat meg szolgáltatásokat fizettek. Így lett az addig szabad parasztbirtok hűbéri birtokká, amelyre az idők során egyre újabb kötelezettségeket róttak. A paraszt, ha már egyszer ilyen függő helyzetbe került, hamarosan személyi szabadságát is elvesztette. Mindjobban terjedt a jobbágyság.

A földesúr csaknem korlátlanul rendelkezett jobbágyaival. Joga volt ahhoz, hogy házasságra kényszerítsen minden férfit, mihelyt 18. életévét, és minden nőt, mihelyt 14. életévét betöltötte. Megszabhatta, hogy a férfi kit vegyen nőül, a nő kihez menjen feleségül. Ugyanez a joga megvolt az özvegyekkel szemben is. Mint alattvalóinak ura, rendelkezett női jobbágyaival nemi tekintetben is. Ez a ius primae noctis-ban (az első éjszaka joga) jutott kifejezésre. Ez a joga megvolt képviselőjének (intézőjének) is, hacsak e jog gyakorlásáról le nem mondott bizonyos szolgáltatás fejében, melynek természetét már neve is elárulja: Bettmund (ágypénz), Jungfernzins (szűzadó), Hemdschilling (ingpénz), Schürzenzins (kötényadó) stb.

A ius primae noctis fennállását sokan tagadják, mert kelle-

metlen nekik, hogy ez a jog érvényben volt még abban az időben is, amelyet egyesek szívesen tüntetnek fel az erkölcs és a vallásosság korszakának. Már utaltunk rá, hogy ez a jog eredetileg az anyajoggal függött össze. A régi családszervezet letűnése után egy ideig még fennállott az a szokás, hogy a nászéjszakán a menyasszonyt kiszolgáltatták a közösség férfitagjainak. De e jog egyre jobban korlátozódik és végül a törzs fejére vagy a papra száll át. A hűbérúr szintén él vele, mint a földbirtokához tartozó személyek feletti hatalmának velejárójával, s ha kedve tartja, gyakorolja, vagy lemond róla természetbeni vagy pénzbeli szolgáltatás fejében. Hogy mennyire élő valóság volt az első éjszaka joga, kitűnik Jakob Grimm „Weistümer" (Reszponzumgyűjtemény) c. munkájából (I, 43), ahol ezt olvassuk: „Az udvarosok azt mondják, hogy aki errefelé megházasodik, annak meg kell hívnia a majorost (Gutsverwalter) és feleségét. A majoros a vőlegénynek akkora fazekat adjon ajándékul, amelyben egy juhot meg lehet főzni. A majorosék ezenkívül egy kocsi fát és egy negyed sonkát hozzanak a lakodalomra. Ha a lakodalomnak vége, a vőlegénynek át kell engednie feleségét a majorosnak az első éjszakára, de ha nem akarja, megválthatja 5 schilling 4 pfennigért."

Sugenheim[1] véleménye szerint a ius primae noctis, mint földesúri jog, abból ered, hogy a házasságkötéshez szükség volt a földesúr beleegyezésére. Ebből a jogból származott Béarnban az a jogszokás, hogy az olyan házasságból származó elsőszülött gyermek, amelyben gyakorolták a ius primae noctis-t, szabad volt. Később általánossá vált a ius primae noctis jogának adóval való megváltása. Sugenheim szerint a legszívósabban az Amiens-i püspökök ragaszkodtak ehhez az adóhoz, egészen a XV. század elejéig. Skóciában az első éjszaka jogát III. Malcolm király a XI. sz. végén adóval megválthatónak nyilvánította. Németországban e jog sokkal tovább volt érvény-

[1] Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts (Az európai jobbágyság megszüntetésének története a XIX. század közepéig). Szentpétervár 1861.

ben. A sváb adelbergi kolostor 1496. évi raktárkönyve szerint a Börtlingenben lakó jobbágyoknak úgy kellett megváltaniuk ezt a jogot, hogy a vőlegény egy tábla sót szolgáltatott be, a menyasszony pedig 1 font 7 fillért vagy egy akkora serpenyőt, amelybe „belefér az alfele". Másutt a menyasszony a földesúrnak annyi sajtot vagy vajat tartozott beszolgáltatni váltságdíjul, „amilyen széles és súlyos az alfele volt". Megint másutt egy csinos kordovánbőrszéket kellett adni, „amelyet éppen kitölthettek vele"[1]. Welsch, bajor fellebbviteli bírósági főtanácsos közlése szerint a ius primae noctis megváltásának kötelezettsége Bajorországban még a XVIII. században is fennállott[2]. Továbbá Engels[3] közli, hogy ez a jog a walesieknél és a skótoknál az egész középkoron át érvényben volt (ha meg nem váltották), csakhogy, mivel fennmaradt a nemzetség-szervezet, nem a földesúr vagy képviselője gyakorolta, hanem a clan főnöke az összes férjek képviselőjeként.

Nem kétséges tehát, hogy az első éjszaka joga nemcsak a középkorban, hanem még az újkor elején is érvényben volt és szerepelt a hűbéri jog kódexében. Lengyelországban a nemesek jogot formáltak arra, hogy bármely hajadont megbecstelenítsenek, ha kedvük tartja, és száz bottal büntették azt, aki emiatt panaszt emelt. Hogy a szűzi tisztesség feláldozását a földesúr és emberei még ma is magától értetődőnek tartják, az nemcsak Németországban tapasztalható sokkal gyakrabban, mint hinnők, hanem igen gyakori eset egész Kelet- és Délkelet-Európában.

A hűbériség idején a házasságkötést a földesúr érdeke is kívánta, mert a házasságból származó gyermekek éppúgy

---

[1] *Memminger, Stälin és mások:* Beschreibung der württembergischen Ämter (A württembergi hivatalok leírása). 20. füzet. (Oberamt Göppingen). *Hormayr:* Die Bayern im Morgenlande (A bajorok Keleten). A 38. old. jegyzete. Lásd Sugenheimnél id. mű, 360. old.

[2] Über Stetigung und Ablösung der bäuerlichen Grundlasten mit besonderer Rücksicht auf Bayern, Württemberg, Baden, Hessen, Preussen und Österreich (A paraszti földterhek állandósításáról és megváltásáról, különös tekintettel Bajorországra, Württembergre, Badenra, Hessenre, Poroszországra és Ausztriára). Landshut 1848.

[3] Idézett mű, 282—83. old.

alattvalói lettek, mint szüleik; tehát szaporodott a rendelkezésére álló munkaerő, gyarapodott a jövedelme. Ezért az *egyházi* és a *világi* földbirtokosok egyaránt előmozdították alattvalóik házasságkötését. Más volt a helyzet, ha az egyháznak kilátása nyílt arra, hogy házasságok meggátlásával birtokhoz jusson. Ilyen esetek rendszerint csak alacsonyabb rendű szabadokkal fordultak elő: ezek a már ismertetett okokból egyre tarthatatlanabb körülmények közt éltek, s birtokukat átengedték az egyháznak, hogy a kolostor falai között találjanak oltalmat és nyugalmat. Mások szintén az egyház védelme alá helyezkedtek, de ezért adókat meg szolgáltatásokat róttak le. De gyakran utódaik jutottak arra a sorsra, amelyet elődeik el akartak kerülni: lassanként függőségbe kerültek az egyháztól, vagy pedig noviciusoknak adták őket.

3. A városok felvirágzása. A kolostorok és a prostitúció

A XI. század óta felvirágzó városoknak érdekük volt a népesség növelése, a letelepedésnek és a házasságkötésnek minél nagyobb mérvű megkönnyítésével; a városok menedékhelyeivé lettek az elviselhetetlen nyomás alól szabadulni vágyó falusiaknak, szökött jobbágyoknak. Később azonban változott a helyzet. A városok hatalomra tettek szert és jómódú iparosréteg alakult ki. Ez mind ellenségesebben fogadta az új jövevényeket, akik mint kézművesek akartak megtelepedni, s akikben kellemetlen vetélytársakat látott. Korlátozták tehát a városba költözést. A nagy letelepedési illetékek, a drága mestervizsgák, az egyes céhekbe tartozó mesterek és segédek számának korlátozása ezreket kényszerítettek az önállóságról való lemondásra, a házasságon kívüli nemi életre és csavargásra. Amikor aztán a XVI. század folyamán a városok virágzásának vége szakadt — ennek okaira később visszatérünk —, és megkezdődött a városok hanyatlása, az akkori idők korlátolt felfogása miatt még inkább megszaporodtak a megtelepedés és önállósulás akadályai. Ebben más okok is közrejátszottak.

A földesurak zsarnoksága évtizedről évtizedre annyira fokozódott, hogy sok jobbágy inkább felcserélte nyomorúságos sorsát a koldulással, a csavargással és az útonállással, aminek a sok kiterjedt erdőség meg az utak elhanyagolt állapota nagyban kedvezett. Mások — az állandó háborús viszályok közepette — zsoldosnak szegődtek, mégpedig ahhoz, akitől a legtöbb zsoldot kapták és a leggazdagabb zsákmányt remélték. Kialakult a lumpenproletárok — férfiak és nők — nagyszámú rétege, amely országos csapássá vált. Az egyház a maga részéről derekasan hozzájárult az általános romláshoz. A papi nőtlenség már maga is egyik fő oka volt a nemi kicsapongásoknak, s ezeket előmozdította az Olaszországgal és Rómával való szoros kapcsolat is.

Róma mint a pápaság székhelye nemcsak a kereszténység központja volt, hanem múltjához, a pogány császárság korához híven, az új Bábellé, az erkölcstelenség európai főiskolájává vált. A kicsapongás fő fészke a pápai udvar volt. Bukásakor a római birodalom minden bűnét örökül hagyta a keresztény Európára. Ezek Itáliában tovább tenyésztek és innen, a papság római kapcsolatai révén — behatoltak Németországba. A jórészt olyan férfiakból álló roppant nagyszámú papság, akiknek a nemi szükségleteit a tunya és kényelmes életmód a végsőkig fokozta, és akik a rájuk kényszerített nőtlenség miatt törvénytelen kielégülésre vagy természetellenes utakra kényszerültek, az erkölcstelenséget a társadalom minden körében terjesztette, és pestishez hasonló veszedelemmé lett a női nem erkölcseire városban és falun egyaránt. A szerzetes- és apácakolostorok, amelyeknek száma légió volt, gyakran csak abban különböztek a nyilvános házaktól, hogy lakóik még féktelenebb és kicsapongóbb életmódot folytattak. S számtalan bűn — például gyermekgyilkosság — e kolostorok falai között annál is könnyebben rejtve maradhatott, mert ott csak azok tölthették be a joghatóság szerepét, akik gyakran elöl jártak az erkölcstelenségben. A parasztok sok esetben úgy igyekeztek megóvni feleségüket és leányaikat az egyházi férfiak csábításától, hogy csak olyan lelkipásztort fogadtak el, aki kötelezte magát ágyas tartására.

E körülmény az egyik konstanzi püspököt arra késztette, hogy ágyasadót vessen ki egyházkerülete lelkészeire. Ezek az állapotok magyarázzák azt a hiteles történeti tényt, hogy a középkorban, amelyet romantikusaink olyan jámbornak és erkölcsösnek írnak le, például az 1414-es konstanzi zsinaton 1500 prostituált volt jelen.

Ezek az állapotok azonban korántsem csupán a középkor hanyatlásának idejét jellemezték, hanem már korábban kialakultak, s szakadatlan panaszra adtak okot. E bajokat számtalan intézkedéssel próbálták orvosolni. Nagy Károly például 802-ben rendeletet adott ki, amelyben meghagyja: „Az apácakolostorokra szigorúan vigyázni kell, az apácák ne csatangoljanak, hanem igen gondos őrizetben legyenek, ne veszekedjenek és ne marakodjanak egymással, és ne legyenek engedetlenek főnöknőikkel vagy apátnőikkel szemben, ne cselekedjenek ellenükre. A kolostor szabályait szigorúan tartsák tiszteletben. Ne kurválkodjanak, ne részegeskedjenek, ne legyenek kapzsik, hanem minden tekintetben éljenek igaz módon és józanul. Férfi ne lépje át kolostoruk küszöbét, hacsaknem misét mondani, és utána azonnal távozzék." Egy 869. évi rendelet kimondja: „Ha egy pap *több* asszonyt tart, vagy pedig keresztény vagy pogány vért ont, avagy megszegi a kánoni szabályt, fosztassék meg papi méltóságától, mert rosszabb az ilyen a világiaknál!" Az a tény, hogy abban az időben megtiltották a papoknak több asszony tartását, amellett szól, hogy a IX. században még nem ment ritkaságszámba a többnejűség. Ténylegesen nem volt olyan törvény, amely azt tiltotta volna.

Sőt még később, a XII—XIII. században, a minnesängerek idején sem ütköztek meg a többnejűségen. Felvetődik e kérdés például Albrecht von Johansdorf egyik költeményében, amelyet a „Minnesangs-Frühling" gyűjtemény tartalmaz[1].

---

[1] Karl Lachmann és Moritz Haupt gyűjtése. Lipcse 1857. S. Hirzel.
Illő lenne-e, ha valaki két asszonyt mondhatna magáénak?
Mondjad Uram, illő lenne-e?
(A férfiaknak megengedhető, a nőknek nem.)

A kor erkölcseire különösen végzetes hatással voltak a keresztes hadjáratok, amelyek a férfiak tízezreit hosszú évekig távoltartották otthonuktól. A férfiak, főleg a kelet-római birodalomban, olyan erkölcsöket ismertek meg, amilyenek Nyugat-Európában addig úgyszólván nem léteztek.

A házasságot és letelepedést egyre jobban megnehezítő akadályokon kívül kedvezőtlenül befolyásolta a nők helyzetét az a körülmény is, hogy számuk jelentősen felülmúlta a férfiakét. Ennek magyarázatát elsősorban a rengeteg háborúban, harcban, csatározásban és a kereskedelmi utazások veszélyes voltában kell keresnünk. Továbbá a mértéktelenség és a dőzsölés miatt a férfiak halandósága nagyobb volt; a betegség iránti nagyobb fogékonyságuk különösen megmutatkozott a középkorban oly gyakori pestisjárványok idején. 1326 és 1400 között 32, 1400 és 1500 között 41, 1500 és 1600 között pedig 30 járványos esztendő volt[1].

A nők, mint komédiások és énekesek seregestül csatangoltak az országutakon, garabonciás diákok, szerzetesek társaságában és elárasztották a vásárokat meg a búcsúkat. A zsoldos seregekben külön részlegeket alkottak, amelyeknek külön vezetőjük volt, s a kor céhszellemének megfelelően céhszerű szervezetük: a nők szépség és kor szerint voltak a különböző rangú katonák mellé beosztva. Súlyos büntetés terhe mellett tilos volt e körön kívül mással viszonyt folytatniuk. A táborokban a szekerészekkel együtt szénát, szalmát, fát hordtak, árkokat, tavakat és gödröket töltöttek fel, gondoskodtak a tábor takarításáról is. Ostrom idején az árkokat rőzsével, szalmakötegekkel, földzsákokkal töltötték meg a rohamozás megkönnyítésére; segédkeztek az ágyúk felállításában, és ha az ágyúk a járhatatlan úton megfeneklettek, segíteniük kellett továbbszállításukban[2].

Hogy e nagyszámú szerencsétlen nő helyzetén némiképpen könnyítsenek, a XIII. sz. közepétől fogva sok városban úgynevezett begina-házakat létesítettek, amelyek a város kezelésé-

[1] *Dr. Karl Bücher:* Die Frauenfrage im Mittelalter (A nőkérdés a középkorban). Tübingen 1882. 6—7. old.

[2] Ugyanott, 35. old.

ben voltak. Az itt elhelyezett nőknek tisztességes életmódot kellett folytatniuk. De sem ezek az intézmények, sem az apácakolostorok nem fogadhatták be az összes segélykérőket.

A házassági akadályok, a nagy kísérettel utazó fejedelmek, világi és egyházi hatalmasságok városi látogatásai, maguknak a városoknak a fiatalsága, nem is szólva a nős férfiakról, akik tele életkedvvel, skrupulusok nélkül változatosságra törekedtek az élvezetben, — mindez a középkori városokban is létrehozta a prostituáltak iránti keresletet. S minthogy abban az időben minden foglalkozást megszerveztek, szabályoztak és céhekbe tömörítettek, ezt tették a prostitúcióval is. Minden nagyobb városban voltak nyilvános házak, amelyek városi, fejedelmi vagy egyházi regáliák voltak, s amelyeknek tiszta jövedelme az illető tulajdonos pénztárába folyt be. Ezekben a házakban a nőknek egy választott nagymesternőjük volt, akinek ügyelnie kellett a rendre meg a fegyelemre, és különös gonddal kellett őrködnie, hogy a céhhez nem tartozó vetélytársnők, „kontárok", ne rontsák a törvényes üzletet. Az ilyeneket, ha rajtakapták őket, a hatóság megbüntette. Egy nürnbergi nyilvános ház lakói például panaszt emeltek a városi tanácsnál céhen kívüli vetélytársnőik ellen, „hogy más háztulajdonosok is tartanak nőket, akik éjjel kimennek az utcára, és házasembereket meg más férfiakat fogadnak, és mesterségüket sokkal szemérmetlenebbül űzik, mint a céhbeli nyilvános ház lakói, s igen sajnálatos, hogy ebben a tekintetes városban ilyesmi történhet"[1]. A nyilvános házak különleges védelem alatt állottak; a közelükben történő rendzavarásért különösen szigorú büntetés járt. A céhhez tartozó nőknek joguk volt részt venni a körmeneteken és ünnepségeken, amelyekben a céhek mindig közreműködtek. Az is megtörtént, hogy meghívták őket a fejedelem vagy a városi tanács lakomáira. A nyilvános házakat hasznos intézményeknek tartották „a házasság és a szűzi erény megvédése" szempontjából. Ezzel igazolták Athénban is az állami bordélyházak létesí-

[1] *Joh. Scherr:* Geschichte der deutschen Frauenwelt (A német nők helyzetének történelmi áttekintése). 4. kiad. Lipcse 1879.

tését, és ma is ezzel mentegetik a prostitúciót. Emellett ismeretesek az örömleányok üldözésének, bántalmazásának esetei is, — ezt ugyanazok a férfiak rendelték el, akik igényeikkel és pénzükkel a prostitúciót fenntartották. Így például Nagy Károly elrendelte, hogy egy prostituáltat mezítelenül a piacra hurcoljanak és ott megvesszőzzenek; neki magának, a „legkeresztényibb" királynak és császárnak, nem kevesebb, mint hat felesége volt egyszerre; leányai pedig, akik nyilván apjuk példáját követték, ugyancsak messze voltak a női erény mintaképeitől. Életmódjukkal sok kellemetlen órát szereztek császári atyjuknak és több törvénytelen gyermeket hoztak a világra. Alcunius, Nagy Károly barátja és tanácsadója, amikor óvta tanítványait „a koronás galamboktól, akik éjszakánként a palotában röpködnek", Nagy Károly leányaira célzott.

Ugyanazok a községek, amelyek a bordélyokat hivatalosan szervezték és oltalmukba vették, s különféle kedvezményeket biztosítottak Venus papnőinek, a legszigorúbb és legkegyetlenebb büntetéssel sújtották a szegény, elhagyott, bukott nőt. A gyermekgyilkos anyára, aki kétségbeesésében megölte méhe gyümölcsét, kínhalál várt, a lelkiismeretlen csábítónak pedig a hajaszála sem görbült. Sőt esetleg ő is ott ült a bírák között, akik kimondták a halálos ítéletet a szerencsétlen áldozatra. Ilyesmi megesik manapság is[1]. Az asszonyt, ha házasságtörést követett el, szintén a legszigorúbb büntetéssel sújtották, legalábbis pellengérre állították, de a férj házasságtörésére a keresztényi szeretet fátyla borult.

Würzburgban a bordélygazda megesküdött a városi tanácsnak, hogy „hű lesz a városhoz és nőket szerez". Nürnbergben, Ulmban, Lipcsében, Kölnben, Frankfurtban stb. hasonló-

---

[1] *Léon Richter* La femme libre (A szabad nő) című munkájában a következő esetet beszéli el: Párizsban egy cselédlányt gyermekgyilkosságért *saját gyermekének az atyja* ítélt el, egy tekintélyes, *vallásos* ügyvéd, aki az esküdtszék tagja volt. Mi több, *az ügyvéd maga volt a gyilkos és az anya teljesen ártatlan,* mint azt az ítélet kihirdetése *után* a bíróság előtt elmondotta.

képpen. Ulmban, 1537-ben a nyilvános házakat megszüntették, de 1551-ben a céhek kérték visszaállításukat, „hogy nagyobb bajnak elejét vegyék"! Előkelő idegeneknek a város költségén örömlányokat bocsátottak a rendelkezésére. Amikor László király 1452-ben bevonult Bécsbe, a városi tanács egy kéjhölgyekből álló küldöttséget menesztett hozzá. A nők könnyű, fátyolszerű anyagokba voltak burkolva, amelyen át látni lehetett testük szép formáit. V. Károly császárt Antwerpenbe való bevonulásakor ugyancsak mezítelen leányokból álló küldöttség köszöntötte; ezt a jelenetet Hans Makart megörökítette egy nagy festményen, amely a hamburgi múzeumban látható. Ilyen esetek abban az időben nem keltettek megütközést.

4. A lovagság és a nő tisztelete

Nagy képzelőerővel megáldott romantikusok és ravasz számítók megkísérelték, hogy a középkort különösen erkölcsös kornak tüntessék fel, amelyben a nőket a legnagyobb tisztelet övezte. Erre főleg a minnesängerek kora — a XII—XIV. század — adja az alapot. A minnedienst (szerelmi szolgálat), amelyet a lovagok először a spanyolországi móroknál tapasztaltak, bizonyítja állítólag azt, hogy abban az időben a nő nagy tiszteletben állott. Ehhez volna néhány megjegyzésünk. Először is a lovagok a népességnek csak igen kis hányadát alkották, következésképpen a lovagi rend hölgyei is csak kis hányadát alkották a nőknek; másodszor a lovagok közül is csak elenyészően kevesen gyakorolták az annyira magasztalt minnedienstet; harmadszor ennek a minnedienstnek a valódi természetét nagyon félreismerték vagy elferdítették. Az az időszak, amikor ez a minnedienst virágzott, *a kíméletlen ököljog kora* volt Németországban, az a kor, amikor a rend minden köteléke felbomlott és a lovagok útonállással, rablással, gyújtogatással foglalkoztak. Ilyen korban, a legdurvább erőszak idején, nem a szelíd és költői érzelmek dominálnak. Ellenkezőleg. E kor jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy szétrombolja a női nem iránti tisztelet

utolsó maradványait is. A lovagok — a városokban éppenúgy mint falun — javarészt nyers, bárdolatlan fickók voltak, akiknek legelőkelőbb szenvedélye, a verekedésen és a mértéktelen iváson kívül, nemi vágyaik korlátlan kielégítése volt. A krónikások nem tudnak eleget beszélni azokról az erőszakosságokról, amelyeket a nemesek nemcsak a falun, hanem a városokban is elkövettek, amelyeknek az igazgatása a XIII. századig, illetve részben a XIV—XV. századig az ő kezükben volt. A bántalmazottaknak ritkán volt módjukban jogorvoslást keresni, mert a városban a nemesek töltötték be a bírói tisztet, falun pedig a földbirtokosnak pallosjoga volt. Nagy túlzás tehát azt állítani, hogy azok a nemesek és urak, akiknek ilyen erkölcseik és szokásaik voltak, különösképpen tisztelték a nőt, s valami felsőbbrendű lényként tenyerükön hordozták.

A lovagoknak csak elenyészően kis része rajongott a női szépségért, de e rajongás korántsem volt plátói, hanem igen reális célokat követett. Még a „szeretetre méltó asszonyok" iránti rajongás bohóca, a nevetséges emlékezetű Ulrich von Lichtenstein is csak addig volt platonikus, amíg kénytelen volt vele. Alapjában véve a szerelmi szolgálat nem egyéb, mint a szerető istenítése a törvényes feleség rovására, vagyis: a *keresztény középkor talajába átültetett hetérizmus*, hasonlatos ahhoz, amely Görögországban virágzott Periklész idején. A feleségek kölcsönös elcsábítása már a lovagság korában is igen gyakori minnedienst volt, s ma is erősen dívik a burzsoázia bizonyos köreiben.

A középkor *nyíltan* számolt az érzéki vággyal, s ezzel kétségtelenül elismerte, hogy a minden egészséges és érett emberbe beoltott természetes ösztönnek joga van a kielégülésre. Ennyiben az egészséges természet győzött a keresztény aszkézis felett. Másrészt mindig hangsúlyoznunk kell, hogy a kielégülés jogát csak az egyik nemre vonatkozólag ismerték el, a másik nemet viszont úgy kezelték, mintha nem lehetnének hasonló ösztönei. Azt a nőt, aki a legcsekélyebb mértékben is áthágta a férfiak által rákényszerített erkölcsi törvényeket, a legszigorúbb büntetéssel sújtották. Végtére, az állandó elnyomás és a sajátos

nevelés következtében a női nem annyira magáévá tette a rajta uralkodó férfiak gondolkodásmódját, hogy ezt az állapotot még ma is természetesnek tekinti.

De a rabszolgák milliói is természetesnek tartották a rabszolgaságot és sohasem vívták volna ki szabadságukat, ha nem támadtak volna felszabadítóik a rabszolgatartók osztályából. A porosz parasztok, amikor megtudták, hogy a Stein-féle törvények értelmében felszabadítják a jobbágyokat, kérelmezték, hogy hagyják meg őket a régi állapotban, „mert hát ki gondoskodna róluk, ha megbetegszenek vagy megvénülnek?" S vajon nem tapasztalunk-e hasonló jelenségeket a modern munkásmozgalomban? Nem egy olyan munkás akad, aki kizsákmányolóinak befolyása alatt van, s akinek nincs önálló akarata.

Az elnyomottnak ösztönzőre és buzdítóra van szüksége, mert neki nincs meg a kezdeményezéshez szükséges függetlensége. Így volt ez a modern proletármozgalomban, így van ez a női emancipációért vívott harcban. Még a viszonylag kedvező helyzetben levő polgárság szabadságharcában is nemesek és papok voltak az úttörők.

Bármennyi hibája volt is a középkornak, volt benne valami egészséges érzékiség, amely a nép erős, egészséges természetéből fakadt, s amelyet a kereszténység nem tudott elfojtani. A középkor nem ismerte a mi korunkat jellemző képmutató prüdériát és leplezett érzékiséget; manapság nem merik a dolgokat nevükön nevezni és nem hajlandók természetes hangon beszélni természetes dolgokról. A középkor nem ismerte azt a pikáns kétértelműséget sem, melybe olyan dolgokat burkolnak, amelyekről a természetesség hiányában vagy szokássá vált prüdériából nem akarnak nyíltan beszélni; az ilyen kétértelműség annál veszedelmesebb, mert csak izgat, de nem elégít ki, csak sejtet, de nem mond meg világosan semmit. Társasági beszélgetéseink, regényeink és színházaink tele vannak ilyen pikáns kétértelműségekkel, amelyek hatása nyilvánvaló. A rouéknak ez a vallási spiritualizmus mögé rejtőző spiritualizmusa óriási hatalom.

A reformáció

1. Luther

A középkor egészséges érzékisége Lutherben találta meg klaszszikus tolmácsát. Itt kevésbé a vallási reformátor érdekel bennünket, mint inkább Luther, az ember. Az emberi problémákban hamisítatlanul megnyilatkozik Luther erős, egészséges természete; ez kényszerítette őt arra, hogy tartózkodás nélkül pregnáns kifejezésre juttassa szerelmi és élvezetszükségletét. Mint volt szerzetes, sok mindent tapasztalt, kinyílt a szeme. A szerzetesi és apácaélet természetellenességét a gyakorlatban, úgyszólván saját bőrén ismerte meg. Ezért harcolt olyan hevesen a papi, a szerzetesi cölibátus ellen. Szavait még ma is megszívlelhetik azok, akik azt hiszik, hogy vétkezhetnek a természet ellen, és akik összeegyeztethetőnek vélik erkölcsi felfogásukkal azt, ha a társadalmi és államrend milliókat gátol természetes rendeltetésük teljesítésében. Luther azt mondja: „Az asszony, hacsak külön isteni kegyelemben nincs része, éppúgy nem nélkülözheti a férfit, mint az evést, az alvást, az ivást és a többi természetes szükségletet. Hasonlóképpen a férfi sem nélkülözheti a nőt. Ennek oka pedig ez: a gyermekek nemzése éppen olyan mélyen be van oltva a természetbe, mint az evés és ivás. Isten ezért adta a testnek a tagokat, az ereket, a nedveket és mindent, ami ehhez tartozik. Aki pedig útját akarja állni a természetes ösztönnek, és nem akarja engedni, hogy a természet menjen a maga útján, az azt akarja, hogy a természet ne természet legyen, a tűz ne égessen, a víz ne nedvesítsen, az ember ne egyék, ne igyék, ne aludjék." És a házaséletről szóló prédikációjában ezt mondja: „Aminthogy nincsen hatalmamban, hogy ne legyek

férfi, éppoly kevéssé van neked hatalmadban, hogy férfi nélkül élj, mert nem önkényes dolog, vagy másnak a tanácsa az, hogy mindenkinek, aki férfi, legyen felesége, és mindenkinek, aki nő, legyen férje." De Luther nemcsak erélyesen állást foglal a házasélet és a nemi érintkezés szükségessége mellett, hanem ugyanakkor tiltakozik azellen, hogy a házasságnak és az egyháznak bármi köze legyen egymáshoz. Ebben teljesen a régi felfogást vallotta: a házasság őszerinte is az érdekeltek szabad akaratnyilvánítása, amelyhez az egyháznak semmi köze. Erről a kérdésről így szól: „Tudd meg tehát, hogy a házasság külső dolog, mint bármely más világi cselekedet. Ahogy valamely pogánnyal, zsidóval, törökkel, eretnekkel ehetem, ihatom, alhatom, lovagolhatok, vásárolhatok, beszélhetek és kereskedhetem, *úgy házasodhatom és házaséletet élhetek vele. És ne törődj a bolondok törvényeivel, amelyek ezt tiltják* . . . A pogány is férfi vagy nő, aki éppen úgy isten teremtménye, mint Szent Péter, Szent Pál és Szent Lukács, nem is szólva a laza erkölcsű, hamis keresztényekről." Luther továbbá, más reformátorokhoz hasonlóan, a házasság korlátozása ellen foglalt állást és meg akarta engedni az elváltak újbóli házasodását is, amit az egyház ellenzett. Az mondja: „Azt, hogy házassági és válási ügyekben most nálunk hogyan kell eljárni, mondottam, *a jogászokra kell bízni és a világi hatóságok döntésére kell bocsátani, mert a házasság nagyon is világi, külső dolog.*" Ezzel a felfogással magyarázható, hogy a protestánsoknál az egyházi esküvő csak a XVII. század végén lett az érvényes házasság feltétele. Addig az úgynevezett lelkiismereti házasság volt érvényben, vagyis a kölcsönös kötelezettségvállalás arra, hogy a felek férjnek és feleségnek tekintik egymást és házasságban kívánnak együtt élni. Az ilyen házasságot a német jog törvényesnek tekintette. Sőt Luther odáig ment, hogy a házasságban ki nem elégített félnek — még ha a nő volt is az — megadta a jogot a házasságon kívüli kielégülésre, „hogy eleget tegyenek a természetnek, amellyel nem lehet szembeszegülni"[1].

[1] *Dr. Karl Hagen:* Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter (Németország irodalmi és vallási viszonyai a reformáció korában). Majna-Frankfurt 1888.

Luther itt olyan alapelveket szögez le, amelyek a legnagyobb felháborodást fogják kelteni korunk „tiszteletre méltó férfiai és asszonyai" nagy részében, akik jámbor buzgóságukban szívesen hivatkoznak Lutherre. „A házaséletről" írt traktátusában (II, 146, Jena 1522) ezt mondja Luther: „Ha egy derék asszony egy tehetetlen férfival lépne házasságra, és nyilvánosan nem tarthatna férje mellett más férfit, és nem is szívesen cselekedne házassága ellen, akkor szóljon emígyen a férjéhez: Látod, kedves uram, nem tudsz nekem eleget tenni, megcsaltál engem és megcsaltad fiatal testemet, amellett veszélybe sodortad becsületemet meg üdvösségemet, és isten előtt nincs becsület kettőnk között, engedd hát, hogy fivéreddel vagy legjobb barátoddal titkos házasságban éljek, te pedig név szerint maradj a férjem, *hogy vagyonod ne szálljon idegen örökösökre, s engedd, hogy én a te akaratoddal megcsaljalak, aminthogy te akaratlanul megcsaltál engem.*" A férj, fejtegeti tovább Luther, köteles ezt megengedni. „Ha nem akarja, akkor az asszonynak joga van őt otthagyni és más vidékre költözni és máshoz férjhez menni. Ha viszont az asszony nem akarja teljesíteni hitvestársi kötelességét, a férjének joga van más asszonyt keresni, csak előbb mondja meg ezt a feleségének"[1]. Látjuk, a nagy reformátor igen radikális, sőt a képmutatáshoz és prüdériához szokott korunk fogalmai szerint igen erkölcstelen nézeteket fejt ki.

Luther csak az akkori idők közfelfogását juttatta kifejezésre. Jakob Grimm közli[2]:

„Ha a férj hites felesége házastársi jogainak nem tudna eleget tenni, vegye nejét hátára és vigye el a környékre, tegye le szép szelíden, rossz szó vagy bántó tekintet nélkül. Hívja elő szomszédait, hogy azok segítsenek felesége testi szükségén. Ha pedig szomszédai ezt nem tudnák vagy nem akarnák megtenni, akkor küldje el feleségét a legközelebbi búcsúra, tisztán felöltözve és kicsinosítva; kössön az oldalára arannyal hímzett

[1] Ugyanott, 234. old.

[2] Deutsche Rechtsaltertümer. Weistum aus dem Amte Blankenburg (Német jogi régiségek. Responsorium a blankenburgi hivatalból). 444. old.

zacskót, hogy ő maga is szerezhessen valamit. Ha az asszony így is eredmény nélkül térne vissza, akkor segítsen rajta az ördög."

A középkori paraszt a házasság révén elsősorban örökösökhöz akart jutni, s ha maga nem volt képes örökösök nemzésére, gyakorlati felfogású emberként ezt az élvezetet különösebb skrupulus nélkül másnak engedte át. A fő az volt, hogy elérje célját. Ismételjük: Nem az ember uralkodik a tulajdonon, a tulajdon uralkodik őrajta.

A Luther írásaiból és beszédeiből a házasságra vonatkozólag idézett helyek azért különösen fontosak, mert a bennük kifejtett nézetek szöges ellentétben állnak az egyház mai vezetőinek felfogásával. A szociáldemokrácia abban a harcban, amelyet a klérus ellen kell megvívnia, teljes joggal hivatkozhat Lutherre, aki a házasság kérdéseiben igen elfogulatlan álláspontot foglal el.

Luther és a reformátorok a házasság kérdésében még messzebb is mentek — persze bizonyos opportunizmusból, hogy kedvében járjanak egyes fejedelmeknek, kiknek erélyes támogatását vagy állandó jóindulatát igyekeztek megnyerni, illetve megtartani. I. Fülöpnek, a reformációval rokonszenvező hesseni tartományi grófnak, törvényes hitvese mellett volt egy kedvese, aki az együttélést házassághoz kötötte. Az eset kényes volt. A válás, alapos indok nélkül, nagy botrányt okozott volna, s az újkorban egy keresztény fejedelemnek nem lehetett egyidejűleg két felesége sem; ez ugyancsak példátlan és botrányos eset lett volna. A szerelmes Fülöp mégis az utóbbi lépésre szánta el magát. Csak azt kellett megállapítani, hogy lépése nincs ellentétben a bibliával, s a reformátoroknak, nevezetesen Luthernek meg Melanchtonnak nincs kifogásuk ellene. A tartományi gróf előbb Butzerrel tárgyalt, aki egyetértett a tervvel és megígérte, hogy megnyeri Luthert és Melanchtont. Butzer azzal indokolta nézetét, hogy nincs ellentétben az evangéliummal az, ha valakinek egyidejűleg több felesége van. Pál apostol sok emberről kijelenti, hogy nem kerülhetnek be isten országába, de azokról, akiknek két feleségük van, nem szól, sőt azt mondja, hogy a

püspök egynejű legyen, hasonlóképpen a diakónus is. Ha szükség lett volna arra, hogy mindenkinek egy felesége legyen, ezt rendelte volna és megtiltotta volna a többnejűséget. Luther és Melanchton elfogadták ezt az érvelést és helyeselték a kettős házasságot, miután a tartományi gróf felesége beleegyezett a második házasságba azzal a feltétellel, hogy „férje házastársi kötelességét még az eddiginél is nagyobb mértékben fogja vele szemben teljesíteni"[1]. Luthernek már régebben fejtörést okozott a bigámia jogosultságának a kérdése, ti. amikor a VIII. Henrik angol király kettős házassághoz való hozzájárulásról volt szó. Kitűnik ez egy leveléből, amelyet 1524 januárjában Brink szász kancellárhoz intézett, s amelyben ezt írta: „*Elvi szempontból persze ő, Luther, nem vetheti el a bigámiát*, mert az nem ellenkezik a szentírással[2], de bosszantónak tartaná, ha előfordulna keresztények között, akiknek megengedett dolgoktól is tartózkodniok kell." És a tartományi gróf esküvője után, amelyet 1540 márciusában csakugyan megtartottak, a gróf elismerő levelére Luther így válaszolt (április 10): „Érezze jól magát Kegyelmességed tanácsunk szerint, *amelyet szeretnénk titokban tartani. Különben megtörténhet, hogy durva parasztok* (a tartományi gróf példáját követve) *talán ugyanolyan nyomós, sőt még nyomósabb okokat hoznának fel, s eléggé sok gondot szereznének nekünk.*"

Melanchtonnak alighanem azért sem esett túlságosan nehezére a tartományi gróf kettős házasságába való beleegyezés, mert már korábban azt írta VIII. Henriknek, hogy „minden fejedelemnek joga van országában bevezetni a poligámiát". Ámde a tartományi gróf bigámiája olyan nagy és kínos feltűnést keltett országszerte, hogy szükségesnek látta 1541-ben egy olyan írás terjesztését, amely védi a poligámiát, minthogy az nem vét a

---

[1] *Joh. Janssen:* Geschichte des deutschen Volkes 1525-bis 1555 (A német nép története 1525-től 1555-ig). i. B.

[2] Ami tökéletesen igaz, de megmagyarázható, mert a biblia olyan időből származik, amikor a nyugati és keleti népek között a poligámia nagyon el volt terjedve, a XVI. században viszont ez éles ellentétben volt a kor erkölcseivel.

szentírás ellen[1]. De akkoriban már határozottan elítélték a többnejűséget, nem úgy, mint a IX. vagy a XII. században, amikor az ilyesmi még nem keltett nagyobb feltűnést. Egyébként a hesseni tartományi gróf bigámiája nem az egyetlen ilyen, kínos feltűnést keltő eset volt. A fejedelmek bigámiájára több példa volt mind a XVII., mind a XVIII. században. Erre később még visszatérünk.

Amikor Luther a nemi ösztön kielégítését természeti törvénynek nyilvánította, csak kimondotta azt, amit kortársai gondoltak, s csak olyan elvet szögezett le, amelyet kortársai, kivált a férfiak, életmódjukban követtek. A reformáció a protestáns országokban megszüntette a papi nőtlenséget meg a kolostorokat, s ezzel százezreknek tette lehetővé, hogy törvényes formák közt elégíthessék ki természetes ösztönüket. Persze ugyancsak százezreknek — a fennálló tulajdonrendszer és az annak alapján hozott törvények következtében — továbbra sem volt erre lehetőségük.

A reformáció a kialakulóban levő nagypolgárság tiltakozása volt az egyházi, állami és társadalmi téren meglevő feudális kötöttségek ellen. Ez a kialakuló nagypolgárság át akarta törni a céhes, a nemesi, valamint egyházi jogok és kiváltságok szűk korlátait, az államhatalom központosítására, az egyház fényűzésének és pazarlásának korlátozására törekedett, meg akarta szüntetni a henyélőknek menedékül szolgáló kolostorokat, s a henyélőket hasznos munkára akarta szorítani.

Luther vallási téren képviselte ezeket a polgári törekvéseket. Amikor a házasság szabadságáért szállt síkra, természetesen csak a polgári házasságról lehetett szó, amely csak a mi korunkban valósult meg, s amelynek biztosítékai a polgári házasságról szóló törvény és a vele kapcsolatos polgári törvények, valamint a szabad költözködésről, a szabad iparűzésről és a szabad letelepedésről szóló törvény. Hogy ezzel a nő helyzete mennyiben változott, azt később fogjuk megvizsgálni. Egyelőre, a reformáció idején, még nem fejlődtek idáig a dolgok. A refor-

[1] *Joh. Janssen*, id. mű, 3. köt.

pangott a kereskedelem és az ipar, sőt sok helyütt teljesen tönkrement, s csak lassanként kapott erőre. A lakosság nagy része eldurvult, lezüllött és elszokott minden rendszeres munkától. A háborúk idején zsoldosseregek garázdálkodtak szerte Németországban, raboltak, fosztogattak, gyilkoltak, megerőszakolták a nőket, barátot, ellenséget egyaránt megsarcoltak és tönkretettek, a háborúk után viszont rablók, koldusok és csavargók megszámlálhatatlan hadai tartották rémületben a lakosságot, s gátolták, sőt lehetetlenné tették a kereskedelmet és a közlekedést. Különösen a nőknek kellett sokat szenvedniük. A féktelenség e korszakában a nő lebecsülése még általánosabb jelenséggé lett, s ráadásul a nők vállára nehezedett a legsúlyosabban az általános nyomor terhe. A nők a csavargó férfiakhoz hasonlóan ezrével csatangoltak az országutakon meg az erdőkben, s megtöltötték a szegényházakat és a börtönöket. E szenvedésekhez hozzájárult az is, hogy a földéhes nemesség igen sok parasztcsaládot elűzött földjéről. A nemesség, amely a reformáció óta egyre jobban meghunyászkodott a fejedelmi hatalom előtt, s egyre nagyobb függőségbe került vele szemben az udvari hivatalok meg a katonai állások révén, a paraszti birtokok elrablásával kétszeresen, háromszorosan igyekezett kárpótolni magát a fejedelmek okozta kárért. A fejedelmeknek a reformáció ürügyet szolgáltatott arra, hogy hatalmukba kerítsék a gazdag egyházi vagyont, a hozzá tartozó hallatlanul nagy területekkel együtt. Ágost szász választófejedelem például a XVI. század végéig nem kevesebb mint háromszáz egyházi birtokot vont el eredeti rendeltetésétől[1]. És hozzá hasonlóan cselekedett a többi protestáns fejedelem is, elsősorban a Hohenzollernek. A nemesség követte példájukat: magához ragadta a még meglevő községi földeket vagy gazdátlanná vált parasztbirtokokat, elűzte a szabad parasztokat és jobbágyokat egyaránt, s birtokukkal gyarapította vagyonát. A XVI. század levert parasztfelkelései megfelelő okot szolgáltattak erre. S ha egyszer a kísérlet sikerült, mindig találtak alkalmat, hogy hasonló erőszakos módon

[1] *Joh. Janssen*, id. mű, 3. köt.

folytassák a garázdálkodást. A parasztbirtokokat a nemesi birtokok kikerekítése céljából mindenféle zaklatással, törvénycsavarással, amely számára az időközben általánosan meghonosodott római jog tág lehetőségeket nyitott, potom áron kisajátították, vagy pedig kitúrták a parasztokat birtokukból. Egész falvak, fél tartományok parasztgazdaságait tették így tönkre. Hogy csak egy példát idézzek, 12 543 lovagi birtokon levő paraszttelekből, amelyek Mecklenburgban még a harmincéves háború alatt megvoltak, 1848-ra már csak 1213 maradt. Pomerániában 1628 óta több mint 12 000 parasztgazdaság szűnt meg. A paraszti gazdálkodásmódnak a XVII. században végbement átalakulása további ösztönzést adott a parasztgazdaságok kisajátítására és arra, hogy a nemesek birtokukba vegyék a községi földek utolsó maradványait is. Ugyanis meghonosodott a legelőgazdaság, amely lehetővé tette a váltó-művelést. A gabonaföldeket egy ideig legelőnek használták, ami kedvezett az állattenyésztésnek, és ezáltal mód nyílt a munkaerők számának csökkentésére.

A városokban sem volt jobb világ, mint a falvakban. Azelőtt nőknek is megengedték, hogy megszerezzék a mesteri címet és legényeket meg inasokat tartsanak; sőt, kötelezték őket a céhbe való belépésre, hogy egyenlő versenyfeltételek mellett dolgozzanak. Női mesterek működtek a vászon-, a gyapjúszövő, a posztókészítő, a szőnyegszövő és a szabóiparban, voltak női aranyfonók, aranyfüstverők, rézművesek, szíjgyártók stb. Találunk például női szűcsöket Frankfurtban és a sziléziai városokban, pékeket a középrajnai városokban, címerhímzőket és rézműveseket Kölnben meg Strassburgban, szíjgyártókat Brémában, posztónyírókat Frankfurtban, cserzővargákat Nürnbergben, aranyfonókat és aranyfüstverőket Kölnben[1]. De amilyen mértékben romlott az iparosok helyzete, úgy nőtt az ellenszenv éppen a női vetélytársak iránt. Franciaországban a nőket már a XIV. század végén kirekesztették az iparból,

[1] *Dr. Karl Bücher:* Die Frauenfrage im Mittelalter (A nőkérdés a középkorban).

Németországban csak a XVII. század vége felé. Eleinte csak azt nem engedték meg nekik, hogy mestervizsgát tegyenek — kivéve az özvegyeket —, később már segédek sem lehettek. A protestantizmus mellőzte a katolikus szertartások fényűző pompáját, s ez ugyancsak súlyos kárt okozott számos iparágnak, főként az iparművészetnek, illetve teljesen meg is semmisítette őket, holott éppen ezek az iparágak foglalkoztattak sok nőt. Továbbá a nagy egyházi birtokok elkobzása és szekularizálása miatt leromlott a szegénygondozás színvonala, amit elsősorban az özvegyek és az árvák sínylettek meg.

Az általános gazdasági hanyatlás, amely a már idézett okokból a XVI. században bekövetkezett és a XVII. században is folytatódott, a házassági törvények állandó szigorítására vezetett. Iparoslegényeknek és szolgaszemélyzetnek tilos volt a házasság, hacsak be nem bizonyították, hogy majdani családjukkal nem lesznek terhére annak a községnek, amelyhez tartoznak. Azt, aki a törvényes feltételek megtartása nélkül kötött házasságot, szigorú, sőt barbár büntetéssel sújtották, a bajor jog értelmében például megkorbácsolták és börtönbe zárták. Különösen kegyetlenül üldözték az úgynevezett vadházasságot, amely annál gyakoribb jelenséggé vált, minél nehezebb volt a házassági engedély megszerzése. A túlnépesedéstől való félelem uralkodott a lelkeken, s a fejedelmek szigorúbbnál szigorúbb rendeletekkel igyekeztek csökkenteni a koldusok és csavargók számát.

A tizennyolcadik század

1. A németországi fejedelmi udvarok

XIV. Lajos francia király példájára az akkoriban igen nagyszámú német fejedelmi udvarok nagy részében, főleg a maîtresse-rendszer révén, hallatlan fényűzés és pazarlás folyt, s ez általában fordított arányban volt az illető ország nagyságával és lehetőségeivel. A XVIII. századi fejedelmi udvarok története a történelem legrútabb fejezetei közé tartozik. Az egyik hatalmasság túl akart tenni a másikon az üres felfuvalkodottságban, esztelen pazarlásban és a költséges katonai játékokban. De főképpen az esztelen maîtresse-rendszer volt az oka a legvadabb tékozlásnak. Nehéz megmondani, melyik német udvart illeti a pálma ebben a pazarló, a közéletet lezüllesztő életmódban. Hol az egyik, hol a másik udvar járt ebben elöl; egy német állam sem mondhatta magát különbnek a többinél. A nemesség a fejedelem példáját követte, s a székvárosok polgársága a nemességét. Ha valamely polgári családból származó leányt olyan szerencse ért, hogy az udvar egy előkelősége vagy éppen a fenség szemet vetett rá, akkor húsz közül tizenkilenc boldognak érezte magát, és a család hajlandó volt beleegyezni abba, hogy a lány nemes, vagy fejedelmi maîtresse legyen. Ugyanez volt a helyzet a legtöbb nemesi családnál, ha valamelyik leány megnyerte a fejedelem tetszését. A gerinctelenség és a szemérmetlenség szinte általános jelenséggé vált.

A helyzet alighanem a két német fővárosban, Bécsben és Berlinben volt a legrosszabb. Bécsben — a német Capuában — hosszú évtizedekig a szigorú erkölcsű Mária Terézia uralkodott

ugyan, de ő is tehetetlen volt a gazdag, érzéki élvezetekbe merült nemességgel és a nemeseket majmoló polgársággal szemben. Szüzességi bizottságaival, amelyeket időnként leváltott, és amelyeknek segítségével kiterjedt spionhálózatot építtett ki, részben elkeseredést keltett, részben nevetségessé vált. Az eredmény a semmivel volt egyenlő. A XVIII. század második felében ilyen mondások forogtak közszájon a frivol Bécsben: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, vagyis szeresd felebarátod feleségét, mint a magadét." Vagy: „Ha az asszony jobbra megy, a férj mehet balra. Ha ő udvarlót tart, a férj kereshet magának barátnőt." Hogy milyen frivol módon gondolkozott ez a kor a házasságról és a házasságtörésről, kiderül Kleistnek, a költőnek, 1751-ben barátjához, Gleimhez intézett leveléből. Ebben ezt írja: „Hiszen ismeri már Henrik őrgróf kalandját. Elküldte nejét a birtokára, és el akar válni tőle, mert Holstein hercegét felesége ágyában találta ... Az őrgróf alighanem okosabban tette volna, ha hallgatott volna az ügyről, mert így egész Berlin és a fél világ erről beszél. Azonkívül *nem kell ennyire rossz néven venni az ilyen természetes dolgot,* különösen annak, aki, mint az őrgróf, maga sem valami szigorú erkölcsű ember. Hiszen a megundorodás a házasságban feltétlenül bekövetkezik, és *minden férfit és nőt hűtlenségre kényszerítenek más szeretetre méltó emberekre vonatkozó elképzeléseik. S hogyan lehet büntetni azt, amire kényszerítve vagyunk?*" A berlini állapotokról Lord Malmesbury angol követ 1772-ben ezt írta: „Mind a két nem — bármely osztályhoz tartozik is — teljes erkölcsi fertőben él, s ehhez járul még az ínség, amelyet természetszerűleg előidézett részben a mostani király által kivetett sok súlyos adó, részben pedig a mostani király nagyapjától tanult fényűzés. A férfiak csekély anyagi eszközökkel bár, de kicsapongó életet élnek, a nők pedig szemérmetlen hárpiák. *Annak* adják el magukat, aki a legjobban fizet, a gyengédséget és az igazi szeretetet nem ismerik."

A legrosszabb a helyzet Berlinben II. Frigyes Vilmos idején, aki 1786-tól 1797-ig uralkodott. A porosz király igen rossz példát mutatott a népnek. Udvari papja, Zöllner, odáig süllyedt,

hogy összeadta a királyt maîtresse-ével, Julie von Voss-szal, aki így második felesége lett. S amikor ez az asszony nemsokára gyermekágyban meghalt, ugyancsak Zöllner Sophie von Dönhoff grófnővel eskette össze az uralkodót.

Ám néhány más fejdelemnek már a század elején ugyanilyen viselt dolgai voltak; II. Frigyes Vilmos tehát csak a nyomdokukban járt. 1706 július végén württembergi Eberhard Ludwig herceg második feleségül magához vette maîtresse-ét, Grävenitz asszonyt, akiről Württembergben ma is mint az „országmegrontóról" beszélnek. A házasságkötésnél egy fiatal pap, M. Pfähler mühleni lelkész működött közre. Eberhard Ludwigon is túltett unokafivére, Leopold Eberhard mömpelgardi herceg, mert egyidejűleg *három* felesége volt, akik közül ketten nővérek voltak. Tizenhárom gyermeke közül kettőt összeházasított. Az említett uralkodók magatartása nagyon megbotránkoztatta alattvalóikat, de ez mit sem változtatott a helyzeten. Csak a württembergi hercegnek Grävenitz asszonnyal kötött házasságát sikerült a császár közbelépésére 1708-ban semmisnek nyilváníttatni. Grävenitz asszony azonban nem sokkal később látszatházasságot kötött egy gróf Würben nevű züllött egyénnel, és még húsz éven át a herceg szeretője és a svábok „országmegrontója" maradt.

2. A merkantilizmus és az újabb házassági törvények

A XVI. században megerősödött a fejedelmi hatalom, s ezzel elkezdődött a nagyobb államok kialakulásának a korszaka. Ennek egyik következménye az állandó hadseregek megteremtése volt. Ezek a hadseregek csak nagy adók kivetése árán voltak fenntarthatók. Súlyosbította a helyzetet a legtöbb udvar tékozló életmódja, amely tömérdek pénzt nyelt el.

Ezeket az igényeket csupán nagyszámú és adófizetésre képes lakosság elégíthette ki, s ezért — a XVIII. századtól kezdve — a kormányok, különösen a nagyobb államokban, megfelelő

intézkedésekkel igyekeztek minél jobban növelni a lakosság számát és fokozni adófizetőképességét.

A cél eléréséhez vezető utat megjelölte az a társadalmi és gazdasági átalakulás, amely, mint említettük, Amerika felfedezésének, Afrika körülhajózásának és a kelet-indiai tengeri út felfedezésének volt a következménye, s amelyet a földnek minden újabb körülhajózása előmozdított. Ez az átalakulás először Nyugat-Európában kezdődött, s később átterjedt Németországra is. Az új közlekedési utak eddig ismeretlen és nem is sejtett kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét nyitották meg. Elsősorban a portugálok, spanyolok, hollandok, angolok igyekeztek hasznot húzni e változásból. De a változás Franciaországnak, s végül Németországnak is javára vált. Az utóbbi a vallásháborúk és a politikai szétforgácsoltság miatt rengeteg kárt szenvedett és gazdaságilag jelentősen elmaradt a nyugateurópai országok mögött. A világpiac új szükségletei, amelyek az európai kisipari és ipari termékek egyre újabb felvevő piacainak megnyitása következtében alakultak ki, nemcsak a kézműipari termelési módot forradalmasították, hanem az európai népek és kormányaik nézeteit, érzelem- és gondolatvilágát is.

Az eddig kizárólag kézműipari jellegű és csupán a helyi és a közvetlen környékbeli napi szükségletek kielégítésére dolgozó termelés helyébe a tömeges termelés, a manufaktúra lépett, amely nagyobbszámú munkást alkalmaz lehetőleg fejlett munkamegosztás mellett. A nagy anyagi eszközökkel rendelkező és tágabb látókörű kereskedő volt az, aki ennek az új termelési formának a kialakulását előmozdította. Ez a forma részben pótolta, részben kiszorította a kézműipart, s lerombolta annak céh-szervezetét is. Ezzel olyan időszak kezdődött, amikor a nő ismét érvényesülhetett az ipari tevékenység terén. Tág tere nyílt a női munkának a vászonkészítésben, gyapjúfonásban és szövésben, hurkolásban, posztónyírásban, paszománykészítésben stb., mégpedig a háziiparban és a manufaktúrában egyaránt. A XVIII. század vége felé már vagy 100 000 nő és 80 000 gyermek dolgozott az angliai és skóciai fonodákban, szövödék-

ben és nyomdákban, persze általában olyan munkakörülmények között, amelyek a bér és a munkaidő tartama tekintetében egyszerűen hajmeresztők voltak. Hasonló helyzet alakult ki Franciaországban, ahol ez idő tájt ugyancsak a nők tízezreit foglalkoztatták a gyárak.

De ez a gazdasági fejlődés még több embert igényelt. Ez a körülmény — mivel a XVI., XVII. és XVIII. századi hódító háborúk a népességet mind Európában, mind a tengerentúl erősen megritkították, és mivel a XVIII. század elején megkezdődött a kivándorlás a tengerentúlra — a haladottabb országok kormányait a házasságkötés és a letelepedés megkönnyítésére késztette.

A világuralmi célokat követő politikája miatt korán megfogyatkozott népességű Spanyolország már 1623-ban kénytelen volt kibocsátani egy törvényt, amely több évi adó- és illetékmentességet biztosított mindazoknak, akik 18. és 25. életévük között házasságot kötöttek. Vagyontalan személyeknek a közpénztárból még hozományt is kiutaltak. Továbbá azoknak a szülőknek, akiknek legalább hat élő, törvényes fiúgyermekük volt, teljes adó- és illetékmentességet engedélyeztek. Spanyolország elősegítette a bevándorlást és a kolonizációt is.

Franciaországban XIV. Lajos kénytelen volt a háborúk okozta emberveszteséget azzal ellensúlyozni, hogy az összes adóköteleseknek — márpedig adóköteles volt a lakosság legnagyobb része — négy vagy öt évi adómentességet engedélyezett, ha 21 vagy 20 éves koruk előtt megházasodtak. Továbbá teljes adómentességet élveztek azok az adóköteles egyének, akiknek tíz élő gyermekük volt, feltéve, ha a gyermekek közül egy sem ment papnak, szerzetesnek vagy apácának. 1000—2000 livre évjáradékot kapott az a nemesember, akinek tíz gyermeke volt, ha ezek közül egy sem lépett az egyház szolgálatába; az adófizetésre nem kötelezett polgárok ugyanilyen feltételek mellett ezen összeg felét kapták. Szász Móric marsall azt tanácsolta XV. Lajosnak, hogy a házasságkötéseket csak öt évre engedélyezze.

Poroszországban az 1688., 1721., 1726., 1736. évi rendeletekkel és megfelelő állami intézkedésekkel igyekeztek a bevándorlást előmozdítani, különösen azokét, akik Franciaországban és Ausztriában vallási üldözéstől szenvedtek. Nagy Frigyes benépesítési elmélete drasztikus módon jut kifejezésre 1741 augusztus 26-án Voltaire-hez intézett levelében, amelyben ezt írta: „Úgy tekintem az embereket, mint egy nagy úr vadaskertjének szarvascsordáját, amelynek csak az a rendeltetése, hogy benépesítse a vadaskertet." Háborúi mindenesetre szükségessé tették vadaskertjének újabb benépesítését. Ausztriában, Württembergben és Braunschweigben ugyancsak igyekeztek elősegíteni a bevándorlást, s ezekben az országokban, éppúgy mint Poroszországban is, bevezették a kivándorlási tilalmat. Továbbá a XVIII. században Anglia és Franciaország megszüntetett minden házassági és letelepedési akadályt. E példát más országok is követték. A XVIII. század három első negyedében a nemzetgazdászok és a kormányok a nagyszámú népességben látták az állam boldogulásának legbiztosabb alapját. Csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején következett be e tekintetben újabb változás. Ezt a nagy gazdasági válságok és azok a forradalmi és háborús események idézték elő, melyek a XIX. század első felében, kivált Dél-Németországon és Ausztrián végigvonultak. Ekkor ismét felemelték a házasságkötés korhatárát, s a házasulóktól megkövetelték annak igazolását, hogy rendelkeznek egy bizonyos vagyonnal vagy biztosított jövedelemmel, és van állásuk. A vagyontalanok számára a házasságkötést lehetetlenné tették, és nagy befolyást engedtek nevezetesen a községeknek a község kötelékébe való felvételben és a házasságkötési feltételek megállapításában. Az is megtörtént, hogy a parasztoknak megtiltották munkaházak létesítését, és — mint például Bajorországban, melynek mind a mai napig elmaradott törvényhozása van — elrendelték a választófejedelmi hozzájárulás nélkül emelt munkaház lebontását. Csak Poroszországban és Szászországban maradtak érvényben viszonylag szabadelvű házassági törvények. Ezeknek a házassági korlátozásoknak az volt a következményük, hogy

(mivel az emberi természeten nem lehet erőszakot elkövetni) minden akadály és kellemetlenkedés ellenére tömeges jelenséggé vált a vadházasság, s a törvénytelen gyermekek száma egyes kisebb német államokban csaknem elérte a törvényes gyermekek számát. Ide vezetett az az „atyai" kormányzati rendszer, amely olyan nagyra volt erkölcsiségével és kereszténységével.

3. A francia forradalom és a nagyipar

A polgári osztályhoz tartozó férjes asszony abban a korban szigorú visszavonultságban élt; mint lelkiismeretes háziasszonynak annyit kellett dolgoznia és annyi mindent kellett intéznie, hogy kora reggeltől késő estig talpon lehetett, ha el akarta végezni munkáját, s még így is csak lányai segítségével volt erre képes. Nemcsak azokat a házkörüli teendőket kellett ellátnia, amelyek még ma is a kispolgári háziasszony kötelezettségei közé tartoznak, hanem még sok más munkát is, amelyek alól a mai nőt a modern fejlődés mentesítette. Font és szőtt, vásznat fehérített, fehérneműt és ruhát varrt, szappant főzött, gyertyát öntött, sört főzött — egyszóval hamupipőke-életet élt, s egyetlen szórakozása a vasárnapi templombajárás volt. Házasságot csak meghatározott társadalmi körön belül lehetett kötni; mindenütt a legszigorúbb és legnevetségesebb kasztszellem uralkodott. A lányokat is ilyen szellemben és a legszigorúbb házi fegyelemben nevelték; szellemi képzésük jelentéktelen volt, és látókörük nem terjedt túl a kicsinyes háztartási kérdéseken. Mindehhez üres és lélektelen formalizmus járult, amely a műveltséget és a szellemet helyettesítette és az asszony életét valóságos taposómalommá változtatta. A reformáció szelleme elviselhetetlen copfszellemmé fajult. Az ember legtermészetesebb ösztöneit és életkedvét „méltóságteljesen" előadott, de lélekölő szabályok tömegével fojtották el. Szellemi üresség és korlátoltság uralkodott a polgárság körében, amely mintegy ólomsúly alatt és igen elmaradott viszonyok közt élt.

Kitört a francia forradalom, amely Franciaországban elsöpörte a

régi társadalmi és államrendet. Szellemének egy fuvallata eljutott Németországba is, ahol a régi nem tudott már soká ellenállni neki. A franciák uralma Németországban forradalmi hatású volt; megdöntötte az önmagát túlélt régit, vagy pedig, mint Poroszországban, meggyorsította összeomlását. Az 1815-öt követő reakciós időszakban megpróbálták ugyan visszafelé forgatni az idő kerekét, de az új túlságosan erős volt már és végül is győzedelmeskedett.

A céhkiváltságok, személyi kötöttségek, vásártartási jogok, privilégiumok a haladott országokban lassanként a lomtárba kerültek. A technikai fejlődés, az új találmányok, elsősorban a gőzgép feltalálása és tökéletesítése, s az áruknak ebből következő olcsóbbodása — mindez biztosította a tömegek, s köztük a nők foglalkoztatását. Megszületett a nagyipar. Gyárakat, vasutakat, gőzhajókat építettek, rohamos fejlődésnek indult a bányászat, a kohászat, az üveg- és porcelángyártás, a textilipar, a gép- és szerszámgyártás, az építkezés stb.; egyetemek és technikai főiskolák nevelték azokat a szakembereket, akikre e fejlődésnek szüksége volt. A felemelkedő osztály, az összes haladó erők támogatását élvező tőkés nagypolgárság, a burzsoázia, arra törekedett, hogy megváltoztassa az egyre tarthatatlanabb állapotokat. Amit az alulról jövő forradalom 1848-ban és 1849-ben megingatott, azt az 1866-os felülről jövő forradalom megdöntötte. Megvalósult a burzsoázia szíve szerint való politikai egység, s követte ezt a még meglevő gazdasági és társadalmi korlátok ledöntése. Elkövetkezett az iparszabadság, a szabad költözködés, a házassági korlátozások megszüntetése, a letelepedési szabadság, egyszóval az a törvényhozás, amelyre a kapitalizmusnak fejlődéséhez szüksége volt. A munkáson kívül különösen a nő volt az, aki hasznát látta ennek a számára nagyobb szabadságot biztosító új fejlődésnek.

Már a dolgoknak 1866-tal bekövetkezett új rendje előtt is sok korlát ledőlt a különböző német államokban, s ez arra késztette a megcsontosodott reakciósokat, hogy az erkölcsök hanyatlását jósolják. Így például már 1863-ban arról panaszkodott Ketteler mainzi püspök, „hogy a házasságkötés korlátai-

nak ledöntése a házasság felbomlását jelenti, mert most módjuk van a házastársaknak arra, hogy szétszaladjanak, amikor kedvük tartja". Ezzel önkéntelenül bevallja, hogy a mai házasságban igen gyengék az erkölcsi kötelékek, s csak a legerősebb kényszer tudja a házastársakat együtt tartani.

A házasságkötések számának növekedése és az ebből következő nagy népességszaporulat, valamint az új korszakban óriási ütemben fejlődő iparral együttjáró sok, addig ismeretlen társadalmi visszásság azt eredményezte, hogy — mint korábbi időszakokban — ismét felütötte fejét a túlnépesedéstől való félelem. A továbbiakban megmutatjuk, mi ennek a félelemnek a jelentősége; le fogjuk szállítani valódi értékére.

Második rész

A NŐ A JELENKORBAN

A nő mint nemi lény

1. A nemi ösztön

A polgári társadalomban a nő másodrendű lény. Előbb jön a férfi, azután a nő. Tehát a köztük levő viszony úgyszólván fordítottja az anyajog idején fennálló viszonynak. Annak a fejlődésnek, amely a primitív kommunizmustól a magántulajdon uralmához vezetett, elsősorban ez a változás volt a következménye.

Platón az isteneknek nyolc jótéteményükért adott hálát. Első jótéteménynek azt tekintette, hogy nem rabszolgának, hanem szabad embernek, a másodiknak pedig, hogy nem nőnek, hanem férfinak született. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a zsidó férfiak reggeli imája: „Dicsértessél, te örökkévaló, mi istenünk, világnak királya, *aki engem nem nőnek teremtettél.*" A zsidó nők imájának megfelelő helye viszont így szól: „. . . . *aki engemet akaratod szerint teremtettél.*" A nemek ellentétes helyzete aligha juthat kifejezésre élesebben, mint Platón szavaiban, vagy a zsidók imájában. A tulajdonképpeni ember a férfi; erről tanúskodik a biblia számos helye, valamint az angol és a francia nyelv is, amely a férfi és az ember fogalmát egyazon szóval jelöli. Mikor népről beszélünk, rendszerint akkor is csak a férfiakra gondolunk. Az asszony elhanyagolt mennyiség; ura és parancsolója minden esetben a férfi. Ezt az állapotot a férfitársadalom rendben levőnek tartja, és a nők többsége mind ez ideig elfogadta, mint a sors akaratát. Ebben a felfogásban a női nem helyzete tükröződik.

Teljesen függetlenül attól a kérdéstől, hogy vajon a nő mint proletár elnyomott-e vagy sem, a magántulajdon világában mint nemi lény mindenképpen el van nyomva. Lépten-nyomon

máció ugyan sokaknak lehetővé tette a házasságot, de a szabad nemi érintkezést kíméletlenül üldözte. A katolikus papság a nemi kicsapongásokkal szemben bizonyos türelmet és megértést tanúsított, a protestáns papság viszont, minthogy a maga nemi szükségleteit ki tudta elégíteni, annál dühödtebben harcolt ellenük. Hadat üzent a nyilvános házaknak, bezárta őket mint „a sátán barlangjait", a prostituáltakat mint „az ördög leányait" üldözte, s minden nőt, aki „ballépést" követett el, továbbra is pellengérre állított mint a legelvetemültebb bűnöst.

A középkor életvidám, az életet élvező és másokat is élni hagyó kispolgára bigott, szigorú erkölcsű, sötét kedélyű nyárspolgárrá vált, aki takarékoskodott, hogy későbbi nagypolgári utódai minél jobban élhessenek és minél többet tékozolhassanak. A merev nyakkendős, szűk látókörű, szigorú erkölcsű, de képmutató tisztes polgár lett a társadalom prototípusa. A törvényes feleség, akinek nem nagyon volt ínyére a középkornak a katolicizmus által megtört érzékisége, nagyon egyetértett a protestantizmus puritán szellemével. De más körülmények, amelyeket az általános német viszonyok kedvezőtlenül befolyásoltak, a nőkre is kedvezőtlenül hatottak.

2. A reformáció következményei. A harmincéves háború

A termelési, pénz- és piacviszonyok megváltozása, amelyet Németország szempontjából főként Amerika és a kelet-indiai tengeri út felfedezése idézett elő, társadalmi téren erősen érezteti hatását. Németország megszűnt az európai forgalom és kereskedelem központja lenni. A német ipar és kereskedelem hanyatlásnak indult. Ugyanakkor az egyház reformja szétrombolta a nemzet egységét. A német fejedelmek ugyanis a reformáció révén akartak kiszabadulni a császári hatalom alól. Másrészt e fejedelmek igájukba hajtották a nemességet, és, hogy céljaikat könnyebben elérjék, kedveztek a városoknak. Ezért a mind zavarosabb viszonyokra való tekintettel sok város

önként egy-egy fejedelem fennhatósága alá helyezkedett. Végül a gazdasági hanyatlás miatt anyagi alapjaiban fenyegetett polgárság igyekezett egyre magasabb korlátokat emelni a kellemetlen konkurrencia ellen, s a fejedelmek ezt a törekvést szívesen támogatták. A helyzet egyre jobban megmerevedett, a szegénység fokozódott.

A reformáció további következményei a vallásháborúk és a vallásüldözések voltak, amelyeket a fejedelmek politikai és gazdasági céljaik leplezésére használtak fel. Németországban rövid megszakításokkal több mint egy évszázadon át dúltak a vallásháborúk, amelyek az ország teljes kimerülésével a harminc éves háború után értek véget. Németország óriási temetővé és romhalmazzá vált. Egész vidékek és tartományok pusztultak el, városok százai és falvak ezrei égtek le részben vagy egészben, s sok közülük örökre eltűnt a föld színéről. A lakosság sok helyütt a harmadára, negyedére, ötödére, sőt nyolcadára vagy tizedére csökkent. Ez történt például Nürnbergben és egész Frankhonban. Ebben a végső szükségben, az elnéptelenedett városok és falvak lehetőleg mielőbbi benépesítése végett itt-ott ahhoz a drasztikus eszközhöz folyamodtak, hogy kivételesen megengedték a férfiaknak a *bigámiát.* A háborúk kipusztították a férfilakosságot, de asszony fölös számmal maradt. Így azután 1650 február 14-én a frank kerületi gyűlés úgy döntött, hogy „60 éven aluli férfiakat nem szabad a kolostorokba felvenni", továbbá elrendelte, hogy „azok a papok, plébánosok, akik nem tartoznak szerzetesrendhez vagy nem kanonokok, nősüljenek meg". „Azonkívül minden férfinak engedtessék meg két feleség tartása, de minden férfit figyelmeztetni és *a templomi szószékről* is gyakran inteni kell, hogy úgy viselkedjék és cselekedjék, valamint teljes és kellő diszkrécióval azon legyen, hogy ő, mint házas ember, aki két asszonyt vett nőül, mindkét hitvestársát ne csak kellőképpen ellássa, hanem az egymással való ellenségességben megakadályozza."

Tehát még a templomi szószéket is felhasználták a kettős házasság népszerűsítésére és arra, hogy a férjeknek utasításokat adjanak magatartásukra vonatkozólag. E hosszú idő alatt

egy sereg olyan nehézségbe és akadályba ütközik, amelyet a férfi nem ismer. Sok minden, amit a férfinak megengednek, neki tilos; számos társadalmi jogot és szabadságot, amelyet a férfi élvez, hibául vagy bűnül rójják fel, ha őróla van szó. A nő szenved úgy is mint társadalmi, úgy is mint nemi lény. Nehéz megállapítani, hogy a két vonatkozás közül melyik okoz neki több szenvedést, s ezért érthető, ha sok nő inkább szeretett volna férfinak születni.

Az ember természetes ösztönei közül a létfenntartási ösztön után a nemi ösztön a legerősebb. A fajfenntartás ösztöne az „élniakarás" kifejezése. Ez az ösztön benne él minden egészséges emberben és kielégítése a nemileg érett embernél a testi és lelki egészség lényeges feltétele. Luthernek igaza van, amikor ezt mondja: „Aki pedig útját akarja állni a természetes ösztönnek, és nem akarja engedni, hogy a természet menjen a maga útján, az azt akarja, hogy a természet ne természet legyen, a tűz ne égessen, a víz ne nedvesítsen, az ember ne egyék, ne igyék, ne aludjék." E szavakat kőbe kellene vésni azon templomaink kapuja fölött, amelyekben olyan buzgón prédikálnak „a bűnös test" ellen. Találóbban sem orvos, sem fiziológus nem fejezhetné ki az ember szerelmi szükséglete kielégítésének szükségességét. Az embernek, hogy normálisan és egészségesen fejlődjék, kötelessége önmagával szemben, hogy egyetlen testrészének gyakorlását se hanyagolja el és egyetlen természetes ösztönnek se tagadja meg normális kielégítését. Minden testrész teljesítse a természet által megszabott funkcióját, ha nem akarjuk, hogy a szervezet kárt szenvedjen. Az ember fizikai fejlődésének a törvényeit ugyanúgy tanulmányozni és követni kell, mint szellemi fejlődésének a törvényeit. Az ember szellemi tevékenysége szerveinek fiziológiai alkatától függ. Az egészséges testi és szellemi működés között a legszorosabb kapcsolat van. Az egyik zavara szükségképpen zavarólag hat a másikra. Az úgynevezett „állati" szükségletek semmi esetre sem kevésbé fontosak, mint a szellemiek. Mindkét féle szükséglet ugyanannak a szervezetnek a függvénye és kölcsönhatásban van egymással. Vonatkozik ez a férfira és a nőre egyaránt.

Ebből az következik, hogy a nemi szervek tulajdonságait éppoly fontos ismernünk, mint a többi szerv tulajdonságait, és ezek ápolására ugyanolyan gondot kell fordítanunk, mint a többi szerv ápolására. Világosan látnunk kell, hogy olyan szervek és ösztönök, amelyek minden emberben megvannak, és amelyek az emberi természet igen lényeges részét alkotják, sőt az élet bizonyos időszakaiban *teljesen* uralkodnak az emberen, nem lehetnek titkolódzás és álszemérem tárgyai, és nem lehetünk felőlük teljes tudatlanságban. Ebből továbbá az következik, hogy a férfiaknak és a nőknek a különböző szervek fiziológiáját és anatómiáját, valamint funkcióit éppen úgy kell ismerniük, mint az emberi tudás bármely más ágát. Ha majd az ember pontosan ismeri saját fizikai természetét, akkor az élet számos jelenségét egészen más szemmel fogja nézni. Akkor könnyen kiküszöbölhetők lesznek olyan visszásságok, amelyek mellett a társadalom most szent borzadállyal halad el, de amelyekkel csaknem minden család kénytelen foglalkozni. Minden más téren a tudást erénynek, az ember legnemesebb céljának tekintik, amelynek elérésére törekedni kell, csak *azoknak* a dolgoknak az ismeretét nézik más szemmel, amelyek a legszorosabban összefüggenek saját énünk lényegével és egészségével, valamint a társadalmi fejlődés alapjaival.

Kant ezt mondja: „Férfi és nő csak együtt alkot egész és teljes embert, az egyik nem a másikat kiegészíti." *Schopenhauer* megállapítja: „A nemi ösztön az élniakarás legtökéletesebb megnyilvánulása, és így minden akarás koncentrációja." „. . .Az élniakarás igenlése a nemzési aktusban koncentrálódik, s ez az élniakarás leghatározottabb kifejezése." S már jóval előttük kijelentette *Buddha:* „A nemi ösztön élesebb a horognál, amelylyel a vad elefántokat szelídítik, izzóbb a parázsnál; olyan mint a nyíl, amely az ember lelkébe fúródik."

A nemi ösztön ilyen intenzitása mellett nem lepődhetünk meg azon, hogy érett korban az önmegtartóztatás nőknél és férfiaknál egyaránt igen rossz hatással van az idegrendszerre és az egész szervezetre, s súlyos zavarokhoz és eltévelyedésekhez, olykor elmezavarhoz és öngyilkossághoz vezet. Persze a nemi

ösztön nem minden emberben egyformán erős. Neveléssel és önuralommal sokat tehetünk megfékezésére, különösen a helytelen irányú beszélgetések, olvasmányok és az alkoholfogyasztás stb. által keltett inger elkerülésével. Általában az inger nőknél állítólag kevésbé erős, mint férfiaknál, sőt egyes nőknél bizonyos ellenállás tapasztalható a nemi aktussal szemben. De e jelenségek csak elenyésző számban fordulnak elő; okukat fiziológiai és pszichológiai adottságokban kell keresni.

Elmondhatjuk tehát, hogy az ember — férfi és nő egyaránt — annál tökéletesebb, minél jobban kifejezésre jutnak az ösztönök és az életmegnyilvánulások testi és lelki vonatkozásban, mind a formában, mind a jellemben. Mindegyik nem eljutott önmaga legnagyobb kiteljesüléséhez. „Az erkölcsös ember — írja *Klencke* „Das Weib als Gattin" („A nő mint hitvestárs") c. munkájában — a nemi ösztön kényszerét kétségkívül alá tudja rendelni az értelem diktálta erkölcsi elv irányításának, de még a lehető legnagyobb szabadság mellett *sem volna lehetséges* teljesen elhallgattatni a fajfenntartási ösztön kényszerítő intését, hiszen ezt a természet mindkét nem normális organikus megnyilvánulásává tette. Ha egy egészséges férfi vagy nő ezt a természet iránti *kötelességét* egész életén át *nem* teljesíti, akkor ennek okát *nem a szabad elhatározásból született ellenállásban* kell keresnünk — még akkor sem, ha annak nevezik vagy *önámításból* akaratszabadságnak mondják —, *hanem olyan szociális akadályokban* és következtetésekben, amelyek *megnyirbálták a természet jogát* és elsorvasztották ezeket a szerveket, sőt, az egész szervezetre mind külső alakjában, mind jellemében rányomják az elnyomorodás, a nemi ellentét bélyegét, és amelyek ideges depresszió által a test és lélek beteges tendenciáit és állapotát idézik elő. A férfi külsőleg és belsőleg nőiessé, a nő férfiassá válik, mert a nemi ellentét nem bontakozhatott ki, az ember *egyoldalú* maradt, s *nem jutott el önmaga kiegészítéséhez, léte igazi csúcspontjához.*" Dr. Elisabeth *Blackwell* „The moral education of the young in relation to sex" („A fiatalok erkölcsi nevelése kapcsolatban a nemi kérdéssel") című munkájában ezt írja: „A nemi ösztön az életnek és a társadalom megszer-

vezésének feltétele. Az emberi természetben ez a legnagyobb erő... Még ha nincs is kifejlődve, s nem is tárgya a gondolkodásnak, mégis ez az elkerülhetetlenül ható ösztön a *központi tüze az életnek*, s természetes védelmet nyújt a megsemmisülés minden lehetősége ellen"[1]. A gyakorlati Luther mindjárt pozitív tanácsokat ad. Ezt ajánlja: „Aki nem érzi magát alkalmasnak a szüzességre, az idejében gondoskodjék, hogy legyen min munkálkodnia és fáradoznia, és azután isten nevében vágjon neki és házasodjon meg. A fiú legkésőbb akkor, ha húsz esztendős; a leányka tizenöt-tizennyolc éves korában; ekkor még egészségesek és ügyesek, s bízzák istenre, hogyan fognak megélni gyermekeikkel. Isten adja a gyermekeket, gondoskodik majd táplálásukról is"[2]. Luther jó tanácsait a mi társadalmi viszonyaink között sajnos nem lehet követni, ami pedig a gyermekek táplálását illeti, az istenbe vetett bizalomról sem a keresztény állam, sem a keresztény társadalom nem kíván tudomást venni.

A tudomány tehát megegyezik a bölcselők nézeteivel és Luther egészséges józaneszével. Mindebből következik: az embernek módot kell adni arra, hogy normális úton elégíthesse ki azokat az ösztöneit, amelyek belső lényével szorosan összeforrtak, sőt, azonosak belső lényével. Ha ezt a társadalmi berendezés vagy a társadalmi előítéletek lehetetlenné teszik, akkor ez fejlődésének gátjává lesz. Hogy az ilyesminek mi a következménye, arról sokat beszélhetnének az orvosok, a kórházak, az elmegyógyintézetek és a fogházak, nem is szólva a feldúlt családi tűzhelyek ezreiről. Egy Lipcsében megjelent írás szerzője ugyan kijelenti: „A nemi ösztön sem nem erkölcsös, sem nem erkölcstelen, egyszerűen természetes ösztön, mint az éhség és a szomjúság; a természet mit sem tud az erkölcsről"[3], de a társadalom még nagyon messze van e tétel elfogadásától.

---

[1] *E. Blackwell:* Essays in medical sociology (Tanulmányok az orvosi szociológia köréből). London 1906. 177. old.

[2] Luthers sämtliche Werke (Luther összes művei). 10. köt. Halle an der Saale 1744. 742. old.

[3] *Veritas:* Die Prostitution vor dem Gesetz (A prostitúció a törvény előtt). Lipcse 1893.

2. *Házasság és öngyilkosság*

Orvosok és fiziológusok között igen elterjedt az a felfogás, hogy még egy tökéletlen házasság is jobb a semminél, és ezt mutatja a tapasztalat is. „Hogy a halandóság (ha összehasonlítunk például 1000 harmincéves nőtlent illetve hajadont és 1000 harmincéves házast) a házasok között kisebb, az teljesen kétségtelennek látszik, és e jelenség meglehetősen feltűnő. Különösen a férfiaknál vannak itt nagy különbségek. Egyes korosztályoknál éppen kétszer akkora a nőtlenek halandósága, mint a házasoké. Feltűnően magas a halálozási arányszáma a korán özvegységre jutott férfiaknak is"[1].

Azt állítják, hogy az öngyilkosságok számát is növeli az egészségtelen nemi élet. Általában minden országban sokkal gyakoribb az öngyilkosság a férfiak, mint a nők között. Mutatja ezt a következő táblázat:

	Év	100 000 emberből öngyilkos		A női és férfi öngyilkosok aránya
		férfi	nő	
Németország	1899—1902	33,0	8,4	25,5
Ausztria	1898—1901	25,4	7,0	27,6
Svájc	1896—1903	33,3	6,4	19,2
Olaszország	1893—1901	9,8	2,4	24,5
Franciaország	1888—1892	35,5	9,7	27,3
Németalföld	1901—1902	9,3	3,0	32,3
Anglia	1891—1900	13,7	4,4	32,1
Skócia	1891—1900	9,0	3,2	35,6
Írország	1901	2,3	1,2	52,2
Norvégia	1891—1900	10,0	2,5	25
Svédország	1891—1900	21,1	8,6	40,8
Finnország	1891—1900	7,8	1,8	23,1
Eur. Oroszország	1885—1894	4,9	1,6	32,7[2]

[1] *Dr. G. Schnapper-Arndt:* Sozialstatistik (Szociálstatisztika). Lipcse 1908. 196. old.

[2] *F. Prinzing:* Handbuch der medizinischen Statistik (Az orvosi statisztika kézikönyve). Jena 1906. 356. old.

Németországban 1898 és 1907 között az öngyilkosok száma a következőképpen alakult:

	1898	1899	1900	1902	1904	1907
Férfi	8 544	8 460	8 987	9 765	9 704	9 753
Nő	2 291	2 301	2 406	2 571	2 764	3 024
Összesen ..	10 835	10 761	11 393	12 336	12 468	12 777

100 öngyilkos férfira 1898-ban 26,8, 1899-ben 27,2, 1900-ban 26,8, 1904-ben 28,5 és 1907-ben 31 nő jutott. De a 15—30. életév között a *női* öngyilkosok százalékaránya általában magasabb, mint a férfiaké. Így például a 15—20. és a 21—30. életév közötti öngyilkosok átlagos arányszáma a következőképpen alakult:

	Év	15—20 év között		21—30 év között	
		férfi	nő	férfi	nő
Poroszország	1896—1900	5,3	10,7	16,0	20,2
Dánia	1896—1900	4,6	8,3	12,4	14,8
Svájc	1884—1899	3,3	6,7	16,1	21,0
Franciaország	1887—1891	3,5	8,2	10,9	14,2[1]

Szászországban 1000 21—30 év közötti öngyilkos közül átlagban:

	Férfi	Nő
1854—1868	14,95	18,64
1868—1880	14,71	18.79
1881—1888	15,3	22,3

Az özvegyek és az elváltak között is több az öngyilkos, mint az egész lakosság átlagában. Az öngyilkosságok százalékos

[1] *H. Krose:* Die Ursachen der Selbstmordhäufigkeit (Az öngyilkossági gyakoriság okai). Freiburg 1906. 28. old.

aránya Szászországban az elvált férfiak között *hétszerese*, az elvált nők között *háromszorosa* a férfi, illetve női öngyilkosságok százalékarányának. Gyakoribb az öngyilkosság az olyan özvegy vagy elvált férfiak, illetve nők között, akik gyermektelenek. A 21—30. év közötti öngyilkos hajadon nők közül sokan szerelmi csalódásukban vagy egy „ballépés" miatt menekülnek a halálba. A statisztika azt mutatja, hogy a törvénytelen gyermekek arányszámának növekedésével csaknem mindig együttjár a női öngyilkosságok számának a növekedése. A női öngyilkosok között szembetűnően sok a 16—21. év közötti nő, amiből szintén arra kell következtetnünk, hogy a kielégítetlen nemi ösztön, szerelmi bánat, titkolt terhesség, szerelmi csalódás nagy szerepet játszik az öngyilkosság elkövetésében.

A nőnek mint nemi lénynek a helyzetéről *Krafft-Ebing* professzor ezt írja[1]: „A nőknél az elmebajnak egyik nem elhanyagolható forrása igen gyakran a nő szociális helyzetében keresendő. A nőben természettől fogva erősebb a nemi szükséglet, mint a férfiban, legalábbis ideális értelemben, de a házasságon kívül tisztességes úton nem elégítheti ki e szükségletét" (Maudsley).

Ellátását is csak a házasság biztosítja. Jelleme számtalan nemzedéken át ilyen irányban alakult. Már a kislány anyát játszik babájával. A modern élet a maga fokozott követelményeivel egyre kevesebb reményt nyújt arra, hogy a nő a házasság útján kielégülhessen. Különösen vonatkozik ez a felsőbb rétegekre, ahol ritkábban és később kötnek házasságot.

Az erősebb férfi nagyobb szellemi és testi ereje és nagyobb szabadsága folytán könnyűszerrel jut nemi kielégüléshez, vagy könnyen talál kárpótlást egész energiáját igénybe vevő élethivatásban. A felsőbb rétegekhez tartozó hajadon nő elől ezek az utak el vannak zárva. Ennélfogva a nő, tudatosan vagy öntudatlanul, elégedetlen lesz a világgal és önmagával, s a beteges képzelődésbe menekül. Van, aki egy ideig a vallás-

---

[1] Lehrbuch der Psychiatrie (A pszichiátria tankönyve). 1. köt. 2. kiad. Stuttgart 1883.

ban keres kárpótlást, de hiába. A vallási rajongásból, akár maszturbációval párosul, akár nem, mindenféle idegbaj fejlődik ki, amelyek között gyakori a hisztéria és az elmezavar. Csak így válik érthetővé az a tény, hogy a hajadon nőknél az elmebaj leginkább a 25—35. év között jelentkezik, vagyis abban az időben, amikor a fiatalság elmúlásával szertefoszlanak a remények. A férfiaknál viszont az elmebaj a 35—50. év között a leggyakoribb, amikor a létért való küzdelem a legnagyobb erőfeszítéseket követeli tőlük.

Aligha véletlen, hogy minél jobban növekszik a pártában maradtak száma, annál inkább napirendre kerül a nőemancipáció kérdése. Ezt vészjelnek tekinthetjük, amely figyelmezteti a modern társadalmat: a nő társadalmi helyzete egyre elviselhetetlenebb, s a nő joggal követeli e társadalomtól, hogy kárpótolja őt azért, ami természetes szükséglete, s amit a modern szociális viszonyok részben megtagadnak tőle."

És dr. *H. Ploss* „Das Weib in der Natur- und Völkerkunde" („A nő a természetrajzban és a néprajzban") c. művében[1] — a kielégületlen nemi ösztönnek a hajadon nőre gyakorolt hatását taglalva — így ír: „Igen nagy figyelmet érdemel nemcsak az orvos, hanem az antropológus részéről is az, hogy van egy hatékony szer, amely mindig bevált, s amely (öregedő hajadonoknál) nemcsak megállítja a hervadást, hanem — ha nem is régi pompájában, de mégis igen nagy fokban — visszahozhatja a már letűnt ifjúságot; csak éppen kár, hogy társadalmi viszonyaink csak a legritkább esetben engedik meg és teszik lehetővé e szer alkalmazását. Ez pedig nem más, mint a rendszeres és rendezett nemi érintkezés. Nem ritka jelenség, hogy egy elvirágzott vagy hervadó lány, ha még alkalma nyílik a házasságra, rövid idővel az esküvő után visszanyeri gömbölyded formáit, arcának rózsáit, szemének régi ragyogását. *Tehát a házasság az ifjúság igazi csodaforrása a nő számára.* A természetnek megvannak a maga szilárd törvényei, amelyek kérlelhetetlen szigorral követelik jogukat. Minden vita praeter na-

[1] 8. kiad. 2. köt. Lipcse 1905. 606. old.

turam (minden természetellenes élet), minden kísérlet a fajtának meg nem felelő életviszonyokhoz való alkalmazkodásra, szükségképpen rányomja az állati vagy emberi szervezetre az elfajulás bélyegét."

Felmerül hát a kérdés: Vajon kielégíti-e a társadalom különösen a női nemnek a racionális életmódra vonatkozó igényeit? És ha a válasz tagadó, felmerül a másik kérdés: Képes-e kielégíteni őket? Ha pedig mindkét kérdésre tagadó választ kell adnunk, akkor felmerül a harmadik kérdés: Miként lehetséges ezeknek az igényeknek a kielégítése?

A modern házasság

1. A házasság mint hivatás

„A házasság és a család az állam pillére, aki tehát a házasságot és a családot támadja, az a társadalmat és az államot támadja és mindkettőt aláássa" — harsogják a jelenlegi rend védelmezői. A monogám házasság, amint azt világosan bebizonyítottuk, a polgári kereseti és tulajdonviszonyok eredménye, tehát vitathatatlanul a polgári társadalom egyik legfontosabb pillére. Az már más kérdés, vajon megfelel-e a természetes szükségleteknek és előmozdítja-e az emberi társadalom egészséges fejlődését. Ki fogjuk mutatni, hogy a polgári tulajdonviszonyokon nyugvó házasság többé-kevésbé kényszerházasság, amelynek igen sok hibája van, és amely rendeltetését gyakran csak részben vagy éppen sehogyan sem teljesíti. Kimutatjuk továbbá, hogy ez a házasság olyan társadalmi berendezés, amely milliók számára elérhetetlen és korántsem a szabad szerelmi választáson alapul, holott ez utóbbi felel meg egyedül — mint apologétái állítják — a természet által kitűzött célnak.

A mai házasságról mondja John Stuart Mill: „*A házasság az egyetlen igazi jobbágyság, amelyet a törvény ismer.*" Kant felfogása szerint férfi és nő csak együtt alkot egész embert. A nemek normális kapcsolata az emberiség egészséges fejlődésének az alapja. A nemi ösztön kielégítése a férfi és a nő egészséges testi és szellemi fejlődésének feltétele. De az ember nem állat, s ezért heves ösztönének igazi kielégítéséhez nem elég a testi kielégülés; lelki vonzalmat és összhangot is kíván. Ha ez nincs meg, akkor a nemi aktus merőben mechanikus, s éppen ezért

erkölcstelen. A kultúrember azt kívánja, hogy a kölcsönös vonzalom a nemi aktus után is megmaradjon *és annak nemesítő hatása kiterjedjen a kölcsönös kapcsolatból származó élőlényre is*[1]. Az a tény, hogy a mai társadalomban számtalan házassággal szemben nem támasztható ilyen igény, *Varnhagen v. Ense*-t is a következő meggondolásokra indította: „Amit e tekintetben tapasztaltunk, mind a már megkötött, mind a megkötendő házasságok terén, nem volt alkalmas arra, hogy az ilyen kapcsolatról kedvező vélemény alakuljon ki bennünk; ellenkezőleg, az egész intézményt, amelynek csak szerelem és tisztelet lehetne az alapja, amely azonban az általunk ismert esetekben inkább alapult minden egyében, mint ezen, alantasnak és megvetendőnek láttuk, és élénken helyeseltük Friedrich Schlegelnek az »Athenaeum«-ban olvasott mondását: »A házasság csaknem minden esetben nem más mint ágyasság, balkézről való házasság vagy még inkább ideiglenes kísérlete és távoli megközelítése az igazi házasságnak, amelynek voltaképpeni lényege minden egyházi és világi törvény szerint az, hogy több személy eggyé válik«"[2]. Ez teljesen Kant szellemében fogant gondolat.

Az utódok feletti öröm és az irántuk fennálló kötelezettségek két ember szerelmi viszonyát tartós jellegű viszonnyá teszik. Ha két ember házasságra akar lépni, legyenek tisztában azzal, hogy tulajdonságaik alkalmasak-e az ilyen kapcsolatra. Persze az ilyen kérdésre adott választ nem szabad semmiféle más szempontoknak befolyásolniuk. De ez csak akkor lehetséges, ha *nem játszhat közre semmiféle olyan érdek*, amelynek semmi köze a kapcsolat voltaképpeni céljához, a természetes ösztön kielégíté-

[1] „Azok a hangulatok és érzések, amelyekkel két házastárs közeledik egymáshoz, kétségtelenül döntő befolyást gyakorolnak a nemi aktusra, és beoltanak bizonyos jellemvonásokat a születendő gyermekbe." Lásd *Dr. Elisabeth Blackwell:* The moral education of the young in relation to sex (A fiatalok erkölcsi nevelése kapcsolatban a nemi kérdéssel). Lásd Goethe „Wahlverwandtschaften" c. művét is, amelyben a költő leírja azoknak az érzelmeknek a hatását, amelyek két embert intim érintkezésre késztetnek.

[2] Denkwürdigkeiten (Emlékiratok). 1. köt. Lipcse, F. A. Brockhaus. 239. old.

séhez és saját lényünknek a faj fenntartása útján való továbbplántálásához, továbbá akkor, ha a vak szenvedélyt bizonyos józan belátás fékezi. De minthogy a jelenlegi társadalomban rengeteg esetben nincsenek meg ezek a feltételek, a mai házasság sok szempontból korántsem teljesíti valódi rendeltetését, ennélfogva nem tekinthető eszményi intézménynek.

Nem lehetnek számszerű adataink arról, hogy hány házasságkötésnél érvényesülnek egészen más, a fentiektől eltérő szempontok. A házastársaknak érdeke, hogy házasságukat a világ előtt egészen más színben tüntessék fel, mint amilyen a valóságban. Sohasem uralkodott ezen a téren akkora képmutatás, mint korunkban. És az államnak, e társadalom politikai képviselőjének, nem érdeke, hogy olyan kutatásokba kezdjen, amelyeknek eredménye kedvezőtlen megvilágításba helyezné a társadalmat. Maga az állam is olyan irányelvekhez ragaszkodik hivatalnokainak és szolgáinak a házasságkötésénél, *amelyre semmiképpen sem alkalmazható az igazi házasság mércéje.*

2. A születések csökkenése

A házasságnak olyan kapcsolattá kellene lennie, amelyet két egymást szerető ember azért köt, hogy természetes rendeltetését teljesítse. De manapság ez az indítóok igen ritka esetben jut érvényre *tisztán.* A nők nagy többsége a házasságot olyan révnek tekinti, amelybe mindenképpen be kell jutnia. A férfiak jó része viszont a házasságot merőben üzleti szempontból nézi, s anyagi megfontolások alapján mérlegeli, számítgatja annak előnyeit és hátrányait. A nyers valóság olyan sok zavaró és bomlasztó anyagot visz be még azokba a házasságokba is, amelyeknél nem alantas és önző szempontok voltak az irányadók, hogy csak ritka esetben teljesülnek a házasulóknak első fellángolásukkor táplált reményei.

Ez természetes is. A házasság csak úgy biztosíthat kielégítő együttélést mindkét házastárs számára, ha a kölcsönös szeretet en és megbecsülésen kívül *biztosítva van a megélhetés, ha megvan*

az életszükségleteknek és a kényelemnek az a mértéke, amelyre a házastársak maguk és gyermekeik számára igényt tartanak. A sok súlyos gond, a létért vívott kemény harc veri az első szögeket a boldog házasélet koporsójába. A gondok annál súlyosabbak, minél termékenyebb a házasság, *tehát minél nagyobb mértékben felel meg rendeltetésének.* A paraszt például örül minden borjúnak, amelyet tehene ellik, vidáman számolja a malacokat, amelyekkel a koca állományát gyarapította, és elégedetten számol be az eredményről szomszédjának; de komor a tekintete, ha felesége eggyel szaporítja gyermekeik számát, s így még egy utód járul azokhoz, akiket véleménye szerint — ez a szám pedig *semmiképp* sem *nagy* — még súlyos gondok nélkül fel tud nevelni. Különösen komor akkor, ha az újszülött, szerencsétlenségére, *leánygyermek.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy mind a házasságkötések, mind a születések száma függ a gazdasági viszonyoktól. A legklasszikusabb példa erre Franciaország, ahol a mezőgazdaságban a parcellarendszer uralkodik. Ám a föld, ha szétdarabolása túllép egy bizonyos határt, többé már nem elég egy család eltartására. Ez az oka a híres, sőt hírhedt kétgyermek-rendszernek, amely Franciaországban társadalmi intézménnyé vált, s amely miatt a népesség száma sok vidéken — a kormányzat rémületére — egyáltalán nem növekszik, hanem ellenkezőleg, csökken. Amit az árutermelés és a pénzgazdálkodás kifejlődése a falun előidéz, ugyanazt eredményezi még sokkal inkább a városban az ipar. A házasságok termékenysége a városokban csökken a leggyorsabban.

Franciaországban a házasságkötések számának emelkedése ellenére állandóan csökken a születések száma, és a legtöbb kultúrállamban ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk. Ez a szociális viszonyokból fakadó tendencia gondolkodóba ejthetné az uralkodó osztályokat. Franciaországban 1881-ben 937 057 gyermek született, 1906-ban már csak 806 847, 1907-ben pedig 773 969. A születések száma tehát 1907-ben az 1881. évihez képest 163 088-cal csökkent. Jellemző azonban, hogy Franciaországban a házasságon kívül született gyermekek száma,

amely 1881-ben 70 079-re rúgott és amely az 1881 és 1890 közötti időszakban, 1884-ben érte el a csúcspontját (75 754), 1906-ban még mindig 70 866 volt, vagyis a születések csökkenése kizárólag a házasságból született gyermekeknél mutatkozott. A születések csökkenése egyébként olyan jelenség, amely az egész századra jellemző. A születések száma Franciaországban a következőképpen alakult (10 000 lakosra számítva):

1801—1810	332	1841—1850....	273	1891—1900....	221
1811—1820	316	1851—1860....	262	1905.....	206
1821—1830	308	1861—1870....	261	1906.....	206
1831—1840	290	1881—1890....	239	1907.....	197

Tehát 1907-ben a 10 000 lakosra eső születések száma az 1801. évihez képest (332) 136-tal csökkent. Képzelhetjük, hogy ez a jelenség a francia államférfiaknak és szociálpolitikusoknak sok fejfájást okoz. De Franciaország ebben nem áll egyedül. Németországban, főként Szászországban, már jó idő óta ugyanez a jelenség tapasztalható, sőt, a születések száma itt még gyorsabb ütemben csökken. A 10 000 lakosra eső születések száma Németországban így alakult:

1875	423	1890.....	370	1905.....	340
1880	391	1895.....	373	1906.....	341
1885	385	1900.....	368	1907.....	332

Más európai államokban jórészt hasonló a helyzet.
Az 1000 lakosra eső születések száma így alakult:

	1871—1880	1881—1890	1891—1900	1901—1905	1907
Anglia és Wales..	35,4	32,5	29,9	28,1	26,3
Skócia.....	34,9	32,3	30,2	28,9	27
Írország	26,5	23,4	23	23,2	23,2
Olaszország	36,9	37,8	34,9	32,6	31,5
Svédország.....	30,5	29,1	27,2	26,1	25,5
Ausztria	39	37,9	37,1	35,8	35 (1906)
Magyarország	44,3	44,0	40,6	37,2	36
Belgium	32,3	30,2	29	27,7	25,7 (1906)
Svájc	30,8	28,1	28,1	28,1	26,8
Hollandia.....	36,2	34,2	32,5	31,5	30,0

A születések számának csökkenése tehát általános jelenség, és jóllehet Franciaországban és Írországban a legalacsonyabb az arány, a csökkenés üteme Angliában, Németországban (Szászországban) és Skóciában a leggyorsabb. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk az Egyesült Államokban és Ausztráliában is. Még erősebben kidomborodik ez a tendencia, ha a születések átlagos száma helyett a házasságok termékenységét vizsgáljuk, vagyis azt, hogy miképpen aránylik a házasságból született gyermekek száma a 15. és 50. év közötti, tehát termékeny korban levő férjes asszonyok átlagos számához:

Évtized	1000 15—50 éves férjezett asszonyra eső élve született törvényes gyermekek száma									
	Anglia és Wales	Skócia	Írország	Dánia	Norvégia	Svédország	Finnország	Ausztria	Magyarország	Svájc
1876—1885 ..	250	271	250	244	262	240	259	246	234	239
1886—1895 ..	229	255	245	235	259	231	246	250	225	230
1896—1905 ..	203	235	264	217	246	219	244	242	216	225

Évtized	Német Birodalom	Poroszország	Bajorország	Szászország	Württemberg	Baden	Hollandia	Belgium	Franciaország	Olaszország
1876—1885 ..	268	273	276	267	288	266	293	264	167	248
1886—1895 ..	258	265	263	250	259	248	286	236	150	249
1896—1905 ..	243	250	259	216	262	251	272	213	132	232

A felsorolt tényekből kitűnik, hogy egy embernek — amint a vallásos emberek mondják: „isten képmásának" — a születésénél általában többre becsülik egy háziállat születését — ez mutatja, milyen áldatlan állapotok uralkodnak. Nem egy vonatkozásban alig különbözik felfogásunk a barbár népekétől, amelyeknél az újszülöttet gyakran megölték, főként a leánygyerme-

ket; egyes néptörzsek ezt még ma is megteszik. Mi már nem öljük meg a leánygyermekeket, ehhez túlságosan civilizáltak vagyunk, de még igen gyakran páriákként kezeljük őket. Az erősebb férfi a létért folyó harcban mindenütt háttérbe szorítja a nőt, és ha a nő mégis felveszi a harcot, akkor az erősebb nem gyakran mint gyűlölt versenytárssal bánik vele. Különösen a felsőbb rétegekhez tartozó férfiak harcolnak elkeseredetten a női konkurrencia ellen. Az csak kivételesen fordul elő, hogy munkások is követelik a női munka kizárását. Amikor például 1876-ban egy francia munkáskongresszuson ilyen értelmű indítványt tettek, a többség ellene foglalt állást. Azóta az egész világ osztálytudatos munkásai között még sokkal mélyebben gyökeret vert az a felfogás, hogy a munkásnő a munkással egyenjogú, — különösen a nemzetközi munkáskongresszusok határozatai tanúsítják. Az osztálytudatos munkás tudja, hogy a jelenlegi gazdasági fejlődés kényszeríti rá a nőt a férfival való versengésre, de tudja azt is, hogy a női munkát megtiltani éppolyan értelmetlen dolog lenne, mint megtiltani a gépek használatát. Ezért arra törekszik, hogy a nőt felvilágosítsa a társadalomban elfoglalt helyzetéről *és hogy harcostársává nevelje a proletariátusnak a kapitalizmus ellen vívott szabadságharcában.*

3. Az érdekházasság és a házassági tőzsde

A mai társadalom kétségkívül magasabb fokon áll bármely megelőző társadalomnál, de a két nem viszonyát lényegében ma sem látják másként, mint régebben. L. Stein professzor 1876-ban „Die Frau auf dem Gebiet der Nationalökonomie" („A nő a nemzetgazdaságban") címmel közzétett egy munkát, amelynek tartalma nemigen felel meg a címnek, s amely igen poétikus képet fest a házasságról. De ez a kép is megmutatja a nő alárendelt helyzetét az „erős" férfival szemben. Stein ezt írja: „A férfinak olyan lényre van szüksége, aki őt nemcsak szereti, hanem meg is érti. Szüksége van valakire, akinek nemcsak érte dobog a szíve, hanem akinek a keze kisimítja homlo-

kán a redőket, akinek a lénye békét, nyugalmat, rendet sugároz, s aki szelíden uralkodik önmagán és azon az ezernyi dolgon, amelyhez a férfi nap mint nap visszatér; szüksége van valakire, aki a nőiesség csodálatos illatát, a családi tűzhely éltető melegét árasztja maga körül."

A nőnek e látszólagos dicsőítése mögött voltaképpen a nő megalázása és a férfi önzése rejtőzik. A professzor úr a nőt lenge lénynek ábrázolja, aki azonban, rendelkezvén a szükséges gyakorlati érzékekkel és számtani ismeretekkel, egyensúlyban tudja tartani a háztartás mérlegét, különben pedig lágy tavaszi zefirként lengi körül a ház urát és parancsolóját, hogy a szeméből ellesse minden óhaját, s puha kacsójával kisimítsa homlokát, melyet „a ház ura" talán saját ostobaságai feletti tépelődésében ráncol össze. Egyszóval, a professzor úr olyan asszonyt és olyan házasságot ír le, amilyen alig akad és alig akadhat akár *egy* is száz között. Mit sem tud, fogalma sincs a sokezer boldogtalan házasságról, arról a sok-sok nőről, aki sohasem mehet férjhez, sem arról a sokmillió asszonyról, aki hajnaltól késő estig barom módjára húzza az igát a férj mellett, és agyondolgozza magát, hogy megszerezhessék a betevő falatot. Az ő életükről a rideg, kegyetlen valóság könnyebben letörli a költői színeket, mint a durva kéz a lepke szárnyáról a hímport. Egy pillantás e szerencsétlenekre elég lett volna ahhoz, hogy elrontsa a poétikus kép harmóniáját és hogy a professzor úr belezavarodjon dicshimnuszába. Azok az asszonyok, akiket ő ismer, csupán elenyésző kisebbségben vannak, s az sem kétséges, hogy ezek nem állnak koruk színvonalán.

Gyakorta idézett mondás, hogy „valamely nép kultúrája legjobban a nő társadalmi helyzetén mérhető le". Mi ezt nem vitatjuk, de ebből csak az derül ki, hogy nem kérkedhetünk túlságosan oly nagyratartott kultúránkkal. „Subjection of Woman" („A nők leigázása") című művében — a cím már maga is kifejezi a szerzőnek a nő helyzetéről alkotott felfogását— Stuart Mill kijelenti: „A férfiak családiasabbak lettek. A civilizáció fejlődése a nővel szemben több bilincset rak a férfira." Ez feltételesen igaz, tudniillik abban az esetben, ha férfi és nő

között őszinte házastársi viszony van, de fölöttébb kétséges, hogy ez az állítás vonatkoztatható-e a nagy többségre. Az értelmes férfi a maga számára is előnyösnek tartja, ha a nő a házimunka szűk köréből kilép az életbe és megismeri a kor áramlatait. A „bilincsek", amelyeket ezáltal magára rak, nem túl szorosak. Ezzel szemben felvetődik az a kérdés, hogy vajon a modern élet nem vitt-e be a házasságba olyan tényezőket, amelyek — jobban, mint a múltban — romboló hatással vannak a házasságra.

A házasság nagymértékben anyagi spekuláció tárgyává lett. A férfi, aki házasodni készül, igyekszik asszonnyal együtt vagyonhoz is jutni. Már régi időkben is ez volt a legfőbb oka annak, hogy a lányok, akiket kezdetben, az apajog uralomrajutásakor, kizártak a öröklésből, ismét öröklési jogot kaptak. De soha, semmiféle korban nem volt a házasság ilyen cinikusan, úgyszólván a nyílt piacon spekuláció tárgya és pusztán pénzügylet, mint ma. Manapság a házasságközvetítést gyakran olyan szemérmetlenül űzik, hogy a házasság „szentségéről" unosuntalan ismételt frázis merő gúnyolódásnak látszik. Ennek a jelenségnek, mint mindennek, megvan a maga oka. Nem volt még olyan korszak, amikor az emberek többsége olyan nehezen érhetett el bizonyos jómódot, mint manapság; és nem volt olyan korszak, amikor ilyen *általános* lett volna a jogos törekvés az emberhez méltó életre és az élvezetekre. Ha valaki nem éri el a kitűzött célt, az igen nehezen viseli ezt el, főleg, mert mindenki úgy érzi, hogy *egyenlő joga* van az élvezetekhez. *Formailag nincsenek* rang- és osztálykülönbségek. Mindenki el akarja érni azt, amit a maga helyzetében törekvései méltó céljának tekint. De sokan vannak a hivatalosak, és kevesen a választottak. Hogy a polgári társadalomban egyvalaki kényelemben élhessen, ahhoz húsz másnak szűkölködnie kell. És hogy egyvalaki minden jóban dúskálhasson, ahhoz százaknak vagy ezreknek kell nyomorban élniük. De mindenki a kiváltságosak közé akar tartozni, és felhasznál minden célravezetőnek vélt eszközt, feltéve, hogy nem kompromittálja magát túlságosan. A kiváltságos társadalmi helyzet elérésének egyik kényelmes és önként

kínálkozó eszköze az *érdekházasság*. Egyrészt a lehetőleg sok pénz utáni törekvés, másrészt a rang, cím és méltóság utáni vágy így elégül ki kölcsönösen a társadalom felsőbb rétegeiben. Itt a házasságot többnyire üzletnek, konvencionális kötelléknek tekintik, amelyet mindkét fél tiszteletben tart, egyébként mindkét fél nagyon gyakran a maga hajlamait követi[1].

Minden nagyobb városban meghatározott helyeken és napokon találkoznak a felsőbb osztályok tagjai főképpen abból a célból, hogy előmozdítsák a házasságkötéseket. Ezeket az összejöveteleket ezért igen találóan „házassági tőzsdéknek" nevezik. Mert akár a tőzsdén, itt is elsősorban spekuláció és üzérkedés folyik, s a csalás meg a szédelgés sem megy ritkaság számba. Eladósodott tisztek, akik azonban régi nemességgel büszkélkedhetnek, züllött életmódjuk következtében letört korhelyek,

---

[1] A politikai érdekek diktálta házasságot, amely a legfelsőbb körökben gyakori jelenség, csak a teljesség kedvéért említem meg. Ezekben a házasságokban is rendszerint érvényesült az a hallgatólagosan elfogadott szokás, s ez a privilégiumuk kivált a férfiaknak volt meg, hogy mindegyik fél *a házasságon kívül* szerez magának kárpótlást, szeszélyei és szükségletei szerint. Volt idő, amikor a „bon ton"-hoz tartozott, hogy a fejedelem legalább *egy* szeretőt tartson — ez úgyszólván hozzátartozott a fejedelmi attributumokhoz. Így például — Scherr szerint — a különben meglehetősen puritán I. Frigyes Vilmos porosz király (1713—1740) legalább a látszat kedvéért viszonyt folytatott egy tábornok feleségével. Ismeretes, hogy például Erős Ágost, Lengyelország és Szászország királya, vagy 300 törvénytelen gyermeknek volt az apja, Viktor Emmanuel olasz király pedig, a „rè galantuomo", 32 törvénytelen gyermeket hagyott hátra. Nemrégen még megvolt egy kies fekvésű kis német helység, ahol az illető uralkodó tucatnyi gyönyörű villát építtetett kiszolgált maîtresse-ei részére. Erről a témáról vastag köteteket lehetne írni. Egyébként ismeretes, hogy e pikáns eseményeknek csakugyan gazdag irodalma van. A legtöbb európai fejedelmi udvar és nemesi család intim története, mint azt a beavatottak tudják, egyetlen, csaknem megszakítás nélküli botránykrónika. Ilyen tényekkel szemben csakugyan nagy szükség van arra, hogy a történelemhamisító udvaroncok kétségbe ne vonják a különböző, egymást követő uralkodók és uralkodónők „törvényességét", sőt, megpróbálják a családi erény mintaképeinek, hű férjeknek és jó anyáknak feltüntetni őket. Még nem haltak ki az augurok, és — akár a rómaiak idején — ma is a tömegek tudatlanságából élnek.

akik a házasság révében szeretnék tönkretett egészségüket helyreállítani, és akiknek ápolónőre van szükségük, továbbá gyárosok, kereskedők, bankárok, akik olykor a csőd szélén és a börtön küszöbén állnak és menekülést keresnek, hivatalnokok, akiknek kilátásuk van előmenetelre, de egyelőre pénzhiányban szenvednek, s végül mindazok, akik pénzre vagy gazdagságra, vagy meglevő vagyonuk gyarapítására vágynak, megjelennek itt mint vevők és megkötik a házassági üzletet. S gyakran teljesen közömbös számukra, hogy a jövendőbeli feleség fiatal-e vagy öreg, szép vagy rút, jóalakú vagy púpos, művelt vagy műveletlen, vallásos vagy frivol gondolkodású, keresztény vagy zsidó. Hiszen egy nagyon híres államférfi tette ezt a kijelentést: „Nagyon ajánlatos a házasság egy keresztény csődör és egy zsidó kanca között"[1]. A jellemző módon a lóistállóból vett kép, amint a tapasztalat mutatja, nagyon tetszett a társadalom felsőbb köreinek. A pénz mindenért kárpótol és minden hibát ellensúlyoz. A német büntetőtörvénykönyv (180. és 181. §§) a kerítést súlyos fegyházzal vagy börtönnel bünteti, de ha szülők, gyámok vagy rokonok válnak gyermekeik, gyámoltjaik vagy rokonaik kerítőivé, és ezáltal egész életükre egy gyűlölt férfihoz vagy nőhöz kötik őket, csupán a pénz, a haszon, a rang vagy más előny kedvéért, az államügyész nem léphet közbe, holott súlyos bűntett esete áll fenn. Számos jól szervezett házasságközvetítő iroda, mindenféle rendű és rangú kerítő meg kerítőnő működik, akik zsákmányra lesnek, és jelölteket fognak „a szent házasság" számára. Különösen hasznothajtó az ilyen üzlet, ha a felsőbb rétegek számára „dolgoznak". 1878-ban méregkeverésért pert indítottak Bécsben egy kerítőnő ellen s a vádlottat 15 évi fegyházra ítélték. A per során többek közt megállapították, hogy Banneville gróf, Franciaország volt bécsi követe, ennek a nőnek 22 000 forint kerítési díjat fizetett a feleségéért. A magas arisztokrácia más tagjait is súlyosan kompromittálta ez a per. Bizonyos állami szervek éveken át

[1] Lásd *Busch*: Fürst Bismarck und seine Leute (Bismarck herceg és emberei).

tűrték ennek az asszonynak sötét és bűnös üzelmeit. Hogy miért, azt a mondottak után nem nehéz kitalálnunk. A német birodalmi fővárosban hasonló történetek forognak közszájon; nap mint nap előfordul ilyesmi mindenütt, ahol vannak, akik ferjhezmenni vagy nősülni akarnak. Az elszegényedett európai nemesség az utóbbi évtizedekben különösen szívesen fordult a gazdag észak-amerikai burzsoázia leányai és örökösnői felé; ez a burzsoázia viszont éppen a rangra és a címekre vadászik, amelyeket hazájában nem talál meg. Ezekről az üzelmekről jellemző képet adott néhány közlemény, amely 1889 őszén a német sajtó egy részében látott napvilágot. Egy Kaliforniában élő nemesi származású iparlovag házassági ügynökként ajánlkozott német és osztrák lapokban. A hozzá beérkezett ajánlatok világosan mutatják, hogy az illető körökben milyen felfogás uralkodik a házasság „szentségéről" és „etikai" oldaláról. Két porosz gárdatiszt, mindkettő a legrégibb porosz nemesség tagja, — hajlandónak mutatkozott házassági ajánlatok elfogadására, mert, mint nyíltan beismerték, együttesen több mint 60 000 márka adósságuk volt. A közvetítőhöz intézett levelükben szószerint ezt írták: „Magától értetődik, hogy nem fizetünk előre. Jutalékát Ön a nászút után kapja meg. Csak olyan hölgyeket ajánljon nekünk, akiknek a családja ellen semmiféle kifogás nem merülhet fel. Ugyancsak igen *kívánatos*, hogy lehetőleg minél megnyerőbb külsejű hölgyekkel ismertessen meg bennünket. Ha kívánja, ügynökének, aki nekünk részletesebb felvilágosításokkal, fényképekkel stb. fog szolgálni, átadjuk fényképeinket diszkrét felhasználásra. Az egész ügyet teljes bizalommal *becsületbeli* (!) ügynek tekintjük, és természetesen ugyanezt kívánjuk Öntől. Várjuk mielőbbi válaszát, ha van helybeli ügynöke, akkor annak az útján.

Berlin, Friedrichstrasse 107,

1889 december 15

M. . . . báró
W. Arthur"

Egy fiatal német nemes, Hans v. H., Londonból küldött levelében azt írta magáról, hogy 5 láb 10 hüvelyk magas, ősi nemesi családból származik és diplomáciai szolgálatban van. Bevallotta, hogy mivel szerencsétlen lóversenyfogadások következtében vagyona nagyon összezsugorodott, a deficit fedezése céljából kénytelen gazdag menyasszonyt keresni. Hajlandó azonnal elutazni az Egyesült Államokba.

Az említett iparlovag azt állította, hogy számos grófon, bárón stb. kívül három királyi herceg és tizenhat herceg jelentkezett vőlegényjelöltnek. De nemcsak nemesek, hanem polgári származású férfiak is szívesen vennének el gazdag amerikai nőt. Így például Max W. lipcsei építész olyan menyasszonyt kívánt, aki nemcsak gazdag, hanem szép és művelt is. A Rajna melletti Kehlből Robert D., egy fiatal gyártulajdonos azt írta, hogy megelégszik olyan menyasszonnyal, akinek csak 400 000 márkája van, és előre megígérte, hogy boldoggá teszi. De minek kalandozzunk a távolba, midőn olyan közel vannak jó példák. Csak vessünk egy pillantást a jelentékenyebb polgári lapok házassági hirdetéseire. Gyakran találunk köztük olyanokat, amelyeket csak teljesen züllött erkölcsi felfogás diktálhatott. Az utcalány, akit a keserves szükség kényszerít mestersége folytatására, gyakran a tisztesség és az erény mintaképe lehetne e házasulandókhoz képest. Ha egy szociáldemokrata lap kiadóhivatali tisztviselője ilyen hirdetést felvenne lapjába, kizárnák a pártból. A polgári sajtó azonban nem ütközik meg az ilyen hirdetéseken, hiszen pénzt hoznak neki. Úgy gondolkozik, mint Vespasianus császár: pecunia non olet (a pénznek nincs szaga). De mindez nem gátolja e sajtót abban, hogy mennydörögjön a szociáldemokrácia házasságromboló tendenciái ellen. Képmutatóbb kor a mostaninál még nem volt.

A legtöbb újság hirdetési rovata manapság valóságos házasságszerző iroda. Bárki — akár hím akár nőstény — aki diszkrétebb úton nem talál megfelelő partit, szíve óhaját vallásos konzervatív vagy erkölcsös liberális újságokra bízza, amelyek jó pénzért gondoskodnak róla, hogy a rokonlelkek egymásra találjanak. Oldalakat tölthetnénk meg azzal az anyaggal, amelyet egyetlen

nap alatt néhány nagyobb újságban találhatunk. Hébehóba még olyasmit is tapasztalhatunk, hogy hirdetés útján egyesek *lelkész* férjet keresnek, vagy ellenkezőleg, lelkészek vadásznak feleségre. Az ajánlkozók gyakran arra is hajlandónak mutatkoznak, hogy elnézzék a nő *ballépését*, feltéve, ha az illető gazdag. Egyszóval, bizonyos társadalmi körök erkölcsi züllöttségét aligha tudnánk jobban kipellengérezni, mint az ilyen házassági hirdetések felsorolásával.

A család bomlása

1. A válások számának növekedése

Az állam és az egyház sem játszik valami dicső szerepet a „szent házassággal" kapcsolatban. A házasságkötést végző állami tisztviselő vagy lelkész meg lehet ugyan győződve arról, hogy az előtte álló jegyespárt a legszennyesebb praktikák hozták össze; lehet nyilvánvaló, hogy a házasulandó felek sem korban, sem testileg vagy szellemileg nem illenek egymáshoz: például a menyasszony húsz éves, a vőlegény meg hetven vagy fordítva, vagy például a menyasszony szép, fiatal, tele életkedvvel, a vőlegény öreg, beteges, mogorva — az állam vagy az egyház képviselőjét mindez egyáltalán nem aggasztja. A házasságot „megáldja", mégpedig annál ünnepélyesebben, minél több pénz üti a markát a „szent aktusért".

Ha azonban idővel kiderül, hogy az ilyen házasság szerencsétlen lett, amint azt *mindenki* előre látta, még maga a szerencsétlen áldozat is, aki a legtöbb esetben a nő, és ha az egyik fél válásra határozza el magát, akkor az állam és az egyház, amely addig nem kérdezte, hogy vajon szerelem és erkölcsi indíték vagy meztelen, piszkos önzés hozta-e létre a köteléket, — a legnagyobb nehézségeket támasztja. Ekkor az erkölcsi undort nem tekintik elégséges oknak a váláshoz, hanem kézzelfogható bizonyítékokat követelnek, olyan bizonyítékokat, amelyek az egyik felet a nyilvánosság előtt megbélyegzik, vagy becsületében sértik, különben nem mondják ki a válást. A katolikusok helyzetét súlyosbítja az a körülmény, hogy a katolikus egyház a válást egyáltalán nem engedi meg, csak külön pápai

diszpenzációval, amelyet igen nehéz megszerezni, és amely a legjobb esetben is csak az ágytól és asztaltól való elválásba ad beleegyezést. A német polgári törvénykönyv is jelentős nehézségeket támasztott: megszűnt a közös megegyezés alapján való válás, amelyet például a porosz jog megengedett. Régebben a bíróság ezen az alapon sok esetben kimondta a válást, gyakran olyan esetekben is, amelyeknek sokkal súlyosabb okai voltak, de ezeket a hibás fél károsodásának elkerülése végett elhallgatták. Így például Berlinben, az 1886 és 1892 közt tárgyalt 5623 válás közül 1400-at, kereken 25%-ot mondtak ki közös megegyezés alapján. Sok esetben csak akkor mondható ki a válás, ha a keresetet beadják hat hónapon belül attól az időponttól számítva, hogy a panaszt tevő házastárs tudomást szerzett a válóokról (Német polgári törvénykönyv 1565—1568. §§). A porosz jog ezt a határidőt egy évben szabta meg. Vegyük például azt az esetet, hogy egy fiatal asszony a házasság után hamarosan felfedezi, hogy olyan férfihoz ment nőül, aki nem tud eleget tenni férji kötelességének. Ez esetben nem mindig várható el a nőtől, hogy hat hónapon belül beadja a válókeresetet, amihez bizonyos jellemerő szükséges. A megnehezítés okául azt hozták fel, hogy „csak a válás minél nagyobbfokú megnehezítésével akadályozható meg a család egyre *fokozódó* bomlása és érhető el a család megszilárdulása". Ebben az indokolásban belső ellentmondás van. A tönkretett házasság nem lesz ismét elviselhető, ha a házastársakat rákényszerítjük, hogy bár elidegenedtek egymástól és kölcsönösen ellenszenvet éreznek egymás iránt, együtt maradjanak. Az ilyen állapot, amelyet a törvény támogat, teljesen erkölcstelen. Ennek igen sok esetben házasságtörési ok a következménye, amelyet a bírónak tekintetbe *kell* vennie, márpedig ebből nincs haszna sem az államnak, sem a társadalomnak. A katolikus egyháznak tett engedmény az is, hogy szerepel az ágytól és asztaltól való elválás, amelyet a korábbi polgári jog nem ismert. Nem válóok többé az sem, ha a házasság az egyik fél hibájából gyermektelen marad. Ugyancsak a katolikus egyháznak tett engedmény, hogy a polgári törvénykönyvbe bevették ezt a rendelkezést is

(1588. §): „E szakasz (házasságra vonatkozó) rendelkezései a házassággal kapcsolatos egyházi kötelezettségeket nem érintik"; igaz, ennek inkább dekoratív jelentősége van, de azért jellemzi a XX. sz. elején Németországban uralkodó szellemet. Nekünk elég az a beismerés, hogy a válást azért nehezítették meg, hogy akadályozzák a család egyre fokozódó felbomlását.

Tehát házastársakat akaratuk ellenére élethossziglan egymáshoz láncolnak. Az egyik fél a másik rabszolgájává lesz, és arra kényszerül, hogy „házastársi kötelességből" eltűrje a másik öleléseit, amelyektől talán minden szidásnál és bántalmazásnál jobban irtózik. Teljes joggal mondja Mantegazza: „Aligha van nagyobb kínszenvedés, mint az, ha egy emberi lényt arra kényszerítenek, hogy eltűrje egy neki kellemetlen személy kedveskedéseit . . ."[1]. Vajon az ilyen házasság nem rosszabb-e a prostitúciónál? A prostituáltnak bizonyos fokig megvan az a szabadsága, hogy felhagyjon szégyenletes foglalkozásával, és, ha nem nyilvános házban él, joga van visszautasítani annak az ölelését, aki valamely okból nem tetszik neki. De egy eladott feleségnek el kell tűrnie férje öleléseit, még ha ezer oka van is rá, hogy ezt a férfit gyűlölje és megvesse.

Ha a házasságot mindkét fél tudtával már eleve mint érdekházasságot kötötték meg, akkor a helyzet kedvezőbb. A házastársak kölcsönösen alkalmazkodnak egymáshoz és találnak egy modus vivendit. El akarják kerülni a botrányt, illetve kénytelenek ezt elkerülni, tekintettel az esetleg meglevő gyermekekre, holott éppen azok szenvednek a legjobban szüleik hideg, szeretet nélküli együttélésétől, még akkor is, ha ez nem fajul nyílt ellenségeskedéssé, civakodássá és marakodássá. Még gyakoribb az alkalmazkodás anyagi károk elkerülése érdekében. Rendszerint a férfi okozza viselkedésével a botrányt a házasságban; erről tanúskodnak a válóperek. Uralkodó helyzeténél fogva másutt talál magának kárpótlást, ha a házasság nem felel meg neki, vagy nem lel benne kielégülést. A nő sokkal kevésbé térhet mellékutakra, egyrészt fiziológiai okokból,

[1] A szerelem fiziológiája.

ugyanis ez rá nézve sokkal veszélyesebb, hiszen ő termékenyül meg, másodszor pedig azért, mert neki bűnül róják fel a házastársi hűség megszegését, s ezt a bűnt a társadalom sem bocsátja meg. Csak a nő követ el „ballépést" — akár feleség, akár özvegy vagy hajadon —, a férfi legfeljebb „inkorrekt". Ugyanazt a cselekedetet tehát egészen másként ítélik meg aszerint, hogy férfi vagy nő követte el, s rendszerint maguk a nők ítélik el a legszigorúbban és legkönyörtelenebbül „bukott" sorstársukat[1].

A nő rendszerint csak férjének legsúlyosabb hűtlensége vagy bántalmazása esetén szánja rá magát arra, hogy a házasság felbontását kérje, mert hiszen anyagilag függő helyzetben van, s kénytelen a házasságot megélhetésnek tekinteni; az elvált asszony társadalmi helyzete különben sem valami irigylésre méltó. Úgyszólván semlegesnemű lénynek tekintik és így is kezelik. Ha mégis az a helyzet, hogy a legtöbb válókeresetet nők adják be, ez arra mutat, hogy a nőknek elviselhetetlen lelki kínokat kell elszenvedniük. Franciaországban már az új válási törvény életbelépése (1884) előtt is a nők nyújtották be a legtöbb keresetet ágytól és asztaltól való elválasztás iránt. Bontópert csak akkor indíthattak, ha a férj a feleség akarata ellenére befogadta a közös lakásba azt a nőt, akivel benső viszonyt folytatott. Az ágytól és asztaltól való elválasztást kérők száma évi átlagban a következő volt:

	1856—1861	1861—1866	1866—1871	1901—1905
Nő	1729	2135	2591	2368
Férfi	184	260	330	591

Ezek az adatok nemcsak azt mutatják, hogy a legtöbb válókeresetet nők adják be, hanem azt is, hogy a válókeresetek száma állandóan növekszik.

[1] Alexandre Dumas igen helyesen mondja a „Monsieur Alphonse"-ban: „A férfi kétfajta erkölcsöt alkotott: az egyiket a maga, a másikat a nő számára; egyet, amely megengedi neki a szerelmet bármely nővel, s egy másikat, amely a nőnek, kárpótlásul az örökre elvesztett szabadságáért, csak egyetlen férfi iránti szerelmet enged meg." Lásd még Gretchen önvádját a Faustban.

Amennyiben megbízható adatokkal rendelkezünk, másutt is az tapasztalható, hogy a válókeresetek többségét nők nyújtják be. A következő táblázat lehetővé teszi az összehasonlítást[1]:

	év	A benyújtott válókeresetek százalékos aránya		
		a férj részéről	az asszony részéről	mindkét fél részéről
		Válás		
Ausztria	1893—1897	4,4	5,0	90,6
Románia	1891—1895	30,6	68,9	0,5
Svájc	1895—1899	26,4	45,4	8,2
Franciaország	1895—1899	40,0	59,1	—
Baden	1895—1899	36,0	59,1	4,9
Anglia és Wales	1895—1899	60,4	39,6	—
Skócia	1898—1899	43,3	56,7	—
		Elválasztás ágytól és asztaltól		
Ausztria	1897—1899	4,9	16,6	78,5
Franciaország	1895—1899	15,9	84,1	—
Anglia és Wales	1895—1899	3,0	97,0	—
Skócia	1898—1899	—	100	—

Az Egyesült Államokban, ahol most negyven évre kiterjedő statisztikát állítottak össze, a válókeresetek a következőképpen oszlanak meg:

	1867—1886	%	1887—1906	%	1906	%
Férfiak részéről	112 540	34,2	316 149	33,4	23 455	32,5
Nők részéről	216 176	65,8	629 476	66,6	48 607	67,5
Összesen	328 716	100	945 625	100	72 062	100

[1] *Georg v. Mayr:* Statistik und Gesellschaftslehre (Statisztika és társadalomtudomány). 3. köt. Tübingen 1909. 253. old.

Látjuk tehát, hogy az összes válókereseteknek több mint a kétharmad részét nők nyújtják be[1]. Hasonló képet nyújt Olaszország, ahol 1887-ben és 1904-ben 1221 illetve 2103 válást mondtak ki. A válókeresetek közül 593-at illetve 1142-t az asszony, 214-et illetve 454-et a férj, 414-et illetve 507-et a két fél együtt adott be.

A statisztika azonban nemcsak azt mutatja, hogy a legtöbb válópert a nők indítják, hanem azt is, hogy a válások száma gyors ütemben emelkedik. Franciaországban 1884-ben új válási törvény lépett életbe, s azóta a válások száma évről évre jelentékenyen nőtt: 1884-ben 1657, 1885-ben 4123, 1890-ben 6557, 1895-ben 7700, 1900-ban 7820, 1905-ben 10 019, 1906-ban 10 573, 1907-ben 10 938 volt.

Svájcban is emelkedőben van a válások száma. 1886—1890-ben a válások évi átlaga 882 volt, 1891—1895-ben 898, 1897-ben 1011, 1898-ban 1018, 1899-ben 1091, 1905-ben 1206, 1906-ban 1343.

Ausztriában 1899-ben a válások száma 856, a különéléseké 133, 1900-ban 1310 illetve 163, 1905-ben 1885 illetve 262 volt. Egy évtized alatt tehát a válások és különélések száma több mint a kétszeresére emelkedett. Bécsben 1870—1871-ben 148 válás fordult elő, ez a szám évről évre emelkedett és 1878—1879-ben elérte a 319-et. Bécsben, amelynek túlnyomórészt katolikus lakossága van, a válás nagyon nehéz; mindamellett egy bécsi bíró már a nyolcvanas évek derekán ezt a kijelentést tehette: „A házasságtörés miatt indított perek ugyanolyan gyakoriak, mint az ablaktörés miatt indított perek."

Az Egyesült Államokban a válások száma 1867-ben 9937, 1886-ban 25 535, 1895-ben 40 387, 1902-ben 61 480, 1906-ban 72 062 volt. Ha a válások száma a lakosság egészéhez viszonyítva 1905-ben ugyanaz lett volna, mint 1870-ben, akkor 1905-ben a válások abszolút száma csak 24 000 lett volna, nem pedig — mint a valóságban — 67 791. A válások száma

[1] Marriage and divorce. 1887—1906. Bureau of the Census. Bulletin 96 (Házasság és válás. 1887—1906. Népszámlálási Hivatal 96. sz. közlöny). Washington 1908. 12. old.

1867—1886 között 328 716, 1887—1906 között 945 625 volt. Általában az Egyesült Államokban a legtöbb a válás, abszolúte és relatíve egyaránt. 100 000 házasságra 1870-ben 107, 1890-ben 148, 1900-ban 200 válás esett.

Hogy az Egyesült Államokban miért több a válás mint bárhol másutt, annak okát egyrészt abban kell keresnünk, hogy ott a válás, kivált egyes államokban, könnyebb mint a legtöbb más országban, másodszor abban, *hogy a nő ott sokkal függetlenebb, mint bármely más országban, és ezért kevésbé tűri el a férfi zsarnokságát.*

Németországban 1891 és 1900 között a válást kimondó jogerős ítéletek száma a következőképpen alakult:

1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
6678	6513	6694	7502	8326	8601	9005	9143	9563	7928

Látjuk, hogy 1900-ban 1899-hez képest 1635-tel csökkent a válások száma, mégpedig azért, mert 1900 január 1-én érvénybe lépett a polgári törvénykönyv a válást megnehezítő előírásaival. De az élet erősebbnek bizonyult a törvénynél. A válások száma, miután 1900 és 1902 között csökkent, ismét évről évre emelkedett, még gyorsabb ütemben. Az emelkedést a polgári törvénykönyv (a házastársi viszony megromlásáról szóló) 1568. §-ának gyakoribb alkalmazása teszi lehetővé. A következő számok mutatják, hogy a válások milyen gyakoriakká váltak 1900 után: 1901 — 7964, 1902 — 9069, 1903 — 9933, 1904 — 10 868, 1905 — 11 147, 1906 — 12 180, 1907 — 12 489. Szászországban a válások száma minden ingadozás ellenére ugyancsak emelkedő görbét mutat:

Év	Válás	100 000 házasságra jut	Év	Válás	100 000 házasságra jut
1836—1840 ...	356	121	1891—1895 ..	921	138
1846—1850 ...	395	121	1896—1900 ..	1130	151
1871—1875 ...	581	122	1901—1905 ..	1385	168

Poroszországban 100 000 házasság közül a felbontott házasságok évi átlaga 1881—1885 között 67,62, 1886—1890 között 80,55, 1891—1895 között 86,77, 1896-ban 101,97, 1905-ben 106, 1908-ban 121 volt.

Ez jelentős emelkedés. A válások számának ez a növekedése nemzetközi jelenség. Így a 100 000 házasságra eső válások (ágytól és asztaltól elválasztó és felbontó ítéletek) évi átlaga a következőképpen alakult:

	1876—1880	1881—1885	1886—1890	A századforduló körül
Ausztria	—	19,4	19,7	31
Magyarország	31,6	30,4	30,5	58
Románia	37,3	52,3	73,1	98
Olaszország	11,8	11,3	10,6	15
Franciaország	33,9	75,9	80,9	129
Anglia és Wales	6,5	7,4	7	10,6
Skócia	12,3	13	16,7	26
Irország	0,6	0,4	1,1	1
Belgium	25,5	31,9	43	72
Hollandia	—	—	—	78
Norvégia	13,9	12,1	19,3	33
Svédország	28,5	28,6	31,6	45
Finnország	16,1	7,8	10,0	29
Svájc	220	200	188	199,9

Tévedés volna, ha a felsorolt különböző számadatokból kedvező vagy kedvezőtlen következtetéseket vonnánk le az illető országok „erkölcsi viszonyaira" vonatkozólag. Aligha állíthatja bárki is, hogy a svéd lakosságnak négyszer több oka van a válásra, mint az angolnak. Elsősorban a törvényhozást kell tekintetbe venni, amely az egyik országban megnehezíti, másutt pedig többé vagy kevésbé megkönnyíti a válást[1]. Csak másodsorban

[1] Angliában a válás a gazdagok kiváltsága. A perköltségek olyan nagyok, hogy a válás a vagyontalanok számára, akik ráadásul még kénytelenek Londonba utazni, csaknem lehetetlen. Az egész országban egyetlen törvényszék foglalkozik válóperekkel, s ez Londonban van.

vehető tekintetbe az erkölcsi állapot, vagyis az, hogy a férfi vagy a nő általában milyen okokat tart elégségesnek a válókereset benyújtására. Az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy a válások száma általában gyorsabban emelkedik, mint a lakosság száma, *s a válások számának emelkedésével párhuzamosan a házasságkötések száma erősen csökken.* Erre még visszatérünk.

Igen jelentős tényező a válásoknál a házastársak közti nagy korkülönbség, akár a férfi, akár a nő az, aki sokkal idősebb a másiknál. Ezt bizonyítja a hivatalos svájci statisztika alapján készült következő kimutatás:

A válások évi száma 100 000 ugyanazon korkülönbséggel kötött házasságra számítva	1881—1890	1891—1900
A férfi legalább 26 évvel idősebb	271	328
„ „ 11—25 évvel idősebb	189	198
„ „ 1—10 „ „	193	181
A férfi és a nő egyidősek	195	190
A férfi 1—10 évvel fiatalabb	226	226
„ „ 11—25 „ „	365	431
„ „ legalább 26 évvel fiatalabb	759	870

Hogy a válókeresetek miként oszlanak meg a népesség különböző rétegei között, arra vonatkozóan Szászországból 1905—1906-os, és Poroszországból 1895—1905-ös adatok állnak rendelkezésünkre[1].

	A válások évi száma 100 000 nős férfira számítva	
	Szászország	Poroszország
Mező- és erdőgazdaság	59	34
Ipar	220	158
Kereskedelem és közlekedés	297	229
Közszolgálat és szabad pályák	346	165

[1] *Paul Kollmann:* Die Ehescheidungen in Sachsen (A válások Szászországban). Zeitschrift des Königl. Sächs. Stat. Landesamtes 1907. II. és *F. Kühnert:* Die Ehescheidungsbewegung in Preussen in den Jahren

Szászországban tehát a hivatalnoki körökben és a szabad foglalkozásúak között, Poroszországban pedig a kereskedelemben és a közlekedésben voltak a leggyakoribbak a válások. Sorrendben ezután Szászországban a kereskedelem és a közlekedés, Poroszországban pedig a közszolgálat és a szabad foglalkozás következik. Az ipar — Szászországban 220, Poroszországban 158 válással — a harmadik helyen áll. A legkevesebb a válás a mezőgazdaságban. Az a tény, hogy a városi lakosok körében a falusi lakossághoz képest növekszik a válások száma, azt mutatja, hogy az egész társadalom fokozódó iparosodásával és a közélet egyre csökkenő stabilitásával mind kedvezőtlenebbek a viszonyok a házasság számára és mindinkább szaporodnak a házasságot bomlasztó tényezők. Másrészt e számadatok azt bizonyítják, hogy mind több nő próbálja lerázni magáról az elviselhetetlennek érzett igát.

2. Polgári házasság és proletár házasság

A házassággal kapcsolatos problémák egyre súlyosabbak, a házasság egyre inkább lezüllik, s ennek oka abban rejlik, hogy egyre élesedik a létért való küzdelem, és hogy a házasság egyre inkább érdekházassággá, illetve adásvételi házassággá lesz. A család fenntartásának növekvő nehézségei sok férfit arra késztetnek, hogy egyáltalán lemondjon a házasságról, s így egyre inkább *üres frázissá* válik az olyan beszéd, hogy a nőnek a háztartásra kell korlátoznia tevékenységét, s mint háziasszonynak és anyának kell teljesítenie hivatását. Másrészt e viszonyok szükségképpen kedveznek a nemi ösztön házasságon kívüli kielégítésének, és szaporítják a prostituáltak számát; mind többen vannak az olyanok is, akik a nemi ösztön természetellenes, beteges kielégítésének útjára térnek.

1895 bis 1905. (A válási mozgalom Poroszországban 1895 és 1905 között). Zeitschrift des Königl. Preuss. Stat. Landesamtes 1907. II.

A vagyonos osztályokban a nő, akár a régi Görögországban, gyakran egyszerűen törvényes gyermekeket szülő géppé, a ház őrzőjévé vagy a kicsapongásokba belebetegedett férj ápolójává süllyed. Szórakozására és szerelmi szükséglete kielégítésére a férj hetérákat tart, akiket nálunk courtisane-nak vagy maîtressenek hívnak, s akik a legszebb városrészekben laknak. Akiknek nem futja maîtresse tartására, azok, mint házasságuk előtt, most is a phrynékkel mulatnak, akikért hevesebben dobog a szívük, mint hitvesükért; s nem egy feleség elég korrupt ahhoz, hogy az ilyen szórakozást rendben levőnek tekintse[1].

A társadalom felső és középső osztályaiban tehát a házassági problémák fő forrása az érdekházasság. Ámde a házasságot még jobban elrontja ezeknek az osztályoknak az életmódja. Vonatkozik ez a nőre is, aki gyakran átadja magát a henyélésnek vagy züllesztő időtöltésnek. Szellemi tápláléka nem egy esetben kétértelmű regények és pornográf irodalom olvasására, frivol színdarabok megnézésére, érzékcsiklandó zene hallgatására, izgató élményekre s különféle botrányos ügyek megbeszélésére korlátozódik. Vagy pedig a henyélés és unalom gáláns kalandokra csábítja (bár ilyeneket különösen a férfiak keresnek). Hajszolja az élvezeteket, egyik dáridóról a másikra siet, a nyarat fürdő- és üdülőhelyeken tölti, hogy kipihenje a tél fáradalmait és újabb élvezeteket találjon. A botránykrónikának az ilyen életmód mellett bőven akad anyaga; csábítanak és engedik magukat elcsábítani.

Az alsóbb társadalmi osztályokban az érdekházasság úgy-

[1] Bücher „Die Frauenfrage im Mittelalter" című, már több ízben idézett könyvében a házas- és családi élet züllését panaszolja; elítéli a női munka egyre szélesebb körű alkalmazását az iparban, s azt kívánja, hogy „a nő térjen vissza saját területére", a háztartásba és a családba, mert csak ott teremt „értékeket". A modern nőbarátok törekvéseit „dilettantizmusnak" tekinti, s végül reméli, „hogy az emberek hamarosan helyes ösvényre térnek"; de a helyes út megjelölésére nyilvánvalóan képtelen. Polgári álláspontról ez csakugyan lehetetlen is. A házasságnak valamint a nőknek a helyzete — nem önkényesen előidézett jelenség, hanem társadalmi fejlődésünk természetes produktuma. A kulturális fejlődés azonban immanens törvényszerűségek szerint megy végbe.

szólván ismeretlen. A munkás általában a szívére hallgat a párválasztáskor, de a házasságból itt sem hiányzanak a zavaró mozzanatok. A bő gyermekáldás sok gonddal és fáradsággal, sőt nemegyszer nyomorral jár. Betegség és halál gyakori vendég a munkáscsaládoknál. A munkanélküliséggel a nyomor tetőfokára hág. S milyen gyakran csökken vagy szűnik meg teljesen a munkás keresete. Kereskedelmi és ipari válságok munkanélkülivé teszik, új gépek vagy munkamódszerek bevezetése következtében feleslegessé válik és az utcára kerül; háborúk, kedvezőtlen vám- és kereskedelmi szerződések, újabb közvetett adók bevezetése, a vállalkozók részéről való megrendszabályozás mozgalmi tevékenység kifejtéséért stb. lehetetlenné teszik egzisztenciáját vagy súlyosan ártanak neki. Hol az egyik, hol a másik eset következik be, s ezáltal a munkás hosszabb vagy rövidebb időre munkanélkülivé vagyis éhezővé válik. Állandó létbizonytalanságban él. Az ilyen sorscsapások rossz hangulatot és elkeseredést keltenek benne, aminek hatása elsősorban a családi életben érződik, ha minden nap, sőt minden órában azt tapasztalja, hogy képtelen kielégíteni legelemibb igényeit is. Nézeteltérések merülnek fel, veszekedések törnek ki, s ennek következtében tönkremegy a házasság és szétzüllik a család.

Vagy pedig férj is, feleség is dolgozik, munkába jár. A gyermekeket magukra hagyják vagy idősebb testvéreikre bízzák, akik még maguk is felügyeletre és nevelésre szorulnak. Délben a szülők kapkodva nyelik le a többnyire nyomorúságos ebédet, ha van egyáltalán idejük arra, hogy hazasiessenek, ami ezer meg ezer esetben nem lehetséges, mert a munkahely túlságosan távol van lakásuktól, vagy mert az ebédszünet túlságosan rövid; este pedig mindketten fáradtan és elcsigázva térnek haza. Barátságos, derűs otthon helyett szűk, egészségtelen lakás várja őket, mely gyakran sötét, levegőtlen, és híján van a legelemibb kényelemnek. A növekvő lakásínség a belőle fakadó egészségtelen állapotokkal együtt társadalmi rendszerünk egyik sötét oldala és számos bajnak, bűnnek, bűncselekménynek a forrása. S a lakásínség, bárhogy próbálják is orvosolni, évről

évre fokozódik a városokban és az iparvidékeken. Egyre szélesebb rétegeket érint: kisiparosokat, hivatalnokokat, tanítókat, kiskereskedőket stb. A munkásasszonynak, aki esténként fáradtan és agyonhajszolva tér haza, otthon is annyi a munkája, hogy alig győzi; megállás nélkül kell dolgoznia, hogy akár csak a legszükségesebbet is elvégezhesse háztartásában. A gyerekeket gyorsan lefekteti, s éjszakákon át varr, foltoz. Szórakozásban és pihenésben, melyre oly nagy szüksége volna, soha sincs része. A férj gyakran tudatlan, az asszony pedig még nála is kevesebbet tud, s ami kevés mondanivalójuk akad, néhány szóban közlik egymással. A férj a kocsmában keresi azokat az örömöket, amelyeket otthon nem talál meg; iszik, s bármily keveset költ is, viszonyaihoz mérten ez túlságosan sok. Megtörténik, hogy hatalmába keríti a játékszenvedély, mely a felsőbb társadalmi körökből is sok áldozatot szed, s ekkor még többet kártyázik el, mint amennyit eliszik. Eközben az asszony otthon ül és zsörtölődik, neki igavonó baromként kell dolgoznia, számára nincs megállás, nincs pihenés, míg a férfi él azzal a szabadsággal, melyet annak a véletlennek köszönhet, hogy férfinak született. Így aztán egyre fokozódik a házastársak között a diszharmónia. Ha meg az asszony kevésbé kötelességtudó, ha esténként, amikor fáradtan hazatért munkájából, a megérdemelt pihenést keresi, akkor a háztartás lezüllik, s nyomorúságuk megkétszereződik. De mégis — ez a világ „a lehető világok legjobbika".

Tehát a proletárok házassága is egyre inkább széthullik. Még kedvező üzleti viszonyoknak is bomlasztó a hatásuk, mert a munkást vasárnapi munkára és túlórázásra kényszerítik, s így elveszik tőle azt az időt, amely még családja számára megmaradt. Számtalan esetben több órás utat kell megtennie, amíg eljut munkahelyére; ebédszünetkor nincs ideje hazamenni; kora hajnalban kel, amikor gyermekei még az igazak álmát alusszák, s csak késő este tér meg a családi tűzhely mellé, amikor gyermekei már ismét alszanak. A munkások ezrei, főleg az építőmunkások, a nagy távolságok miatt az egész hetet a nagyobb városokban töltik, távol otthonuktól és csak

a hét végén vannak együtt családjukkal. Ilyen körülmények között hogyan is fejlődhetne ki egészséges családi élet? A női munka is egyre terjed, különösen a textiliparban, ahol a gőzszövőszékek és fonógépek ezreit olcsó női és gyermekkezek szolgálják ki. A korábbi viszony megfordult. Az asszony meg a gyermekek járnak a gyárba, s gyakran a kenyér nélkül maradt férj van otthon és végzi el a házimunkát. „Így például a chemnitzi kerület appretura-üzemeiben sokan vannak az olyan asszonyok, akik csak télen dolgoznak az üzemben, mert férjük mint napszámos, kőműves, ács stb. télen nem jut vagy alig jut munkához. Más vidékeken az építőmunkások feleségei keresnek a téli hónapokra munkát a gyárakban. Igen gyakori eset, hogy az asszony távollétében a férfi látja el a háztartást"[1]. Észak-Amerikában, ahol a rohamos kapitalista fejlődés következtében az európai ipari országok összes visszásságai sokkal élesebb formában jelentkeznek, az említett viszonyok előidézte állapotot igen találó névvel jelölik. Az olyan iparvárosokat, ahol főleg a nők dolgoznak, míg a férfiak otthon ülnek, asszonyvárosoknak — she-towns — nevezik[2].

Ma már mindenütt, minden iparban megengedik nők alkalmazását. A profitot és nyereséget hajszoló polgári társadalom már réges-rég felismerte, milyen pompás tárgya a kizsákmányolásnak a férfihoz képest könnyebben alkalmazkodó és igénytelenebb munkásnő[3]. Így évről évre növekszik azoknak a

---

[1] Technik und Wirtschaft. 1909 augusztus. 377. old.

[2] Erre utal az 1893. évi „Levest. Journ." következő megjegyzése: „A maine-i *gyártelepek egyik sajátossága*, hogy van a férfiaknak egy csoportja, akiket találóan neveznek »háztartásbelieknek«. Csaknem *minden* olyan városban, ahol sok az *ipari* üzem, *nagy számban* vannak ilyen férfiak. Aki közvetlenül ebéd után ellátogat házukba, edénymosogatás közben talál rájuk. Máskor súrolnak, ágyaznak, mosdatják a gyerekeket, takarítanak, főznek ... Ezek a férfiak azon *egyszerű* okból végeznek házimunkát, mert *feleségük többet keres a gyárban mint ők*, és anyagilag jobban járnak, ha az asszony dolgozik."

[3] „E. úr, egy gyáros, értésemre adta, hogy kizárólag nőket foglalkoztat mechanikai szövőszékein; előnyben részesíti a *férjes* nőket, különösen az olyanokat, akiknek otthon családjuk van, *amely függ tőlük*

foglalkozásoknak és munkaterületeknek a száma, ahol nőket alkalmaznak. A gépek terjedése és tökéletesedése, a munkafolyamatnak a mind nagyobbfokú munkamegosztás következtében végbemenő egyszerűsödése, a tőkések valamint a világpiacon versengő ipari országok közti növekvő konkurrenciaharc igen kedvez a női munka egyre szélesebbkörű alkalmazásának. Ez a jelenség minden ipari államban megfigyelhető. De amilyen mértékben emelkedik a női munkások száma, olyan mértékben válnak a nők a férfiak versenytársaivá. Igazolják ezt a gyárfelügyelőknek a nők foglalkoztatásáról szóló jelentései, valamint a megfelelő statisztikai adatok is.

A nők helyzete azokban az iparágakban a legrosszabb, amelyek, mint például a ruházati és a fehérneműipar, túlnyomórészt női munkaerőt alkalmaznak; különösen akkor, ha a munkásnő saját lakásán végzi munkáját a vállalkozó részére. Mint kiderült azokból a vizsgálatokból, amelyeket a szövetségi tanács 1886 folyamán a fehérnemű- és a konfekcióiparban dolgozó nők helyzetével kapcsolatosan végzett, a nyomorúságos bérek sok esetben arra kényszerítik e munkásnőket, hogy testük árubabocsátásából igyekezzenek mellékkeresethez jutni.

A mi keresztény államunk, amelynek kereszténységét rendszerint hasztalanul keressük ott, ahol szükség volna rá, de megtaláljuk, ahol az felesleges vagy káros, nos, ez a keresztény állam úgy jár el, mint a keresztény polgár. Ezen nem lepődik meg az, aki tudja, hogy keresztény államunk csak a keresztény polgár kiszolgálója. Az állam nehezen szánja rá magát olyan törvények meghozására, amelyek a női munkát elviselhető mértékűre korlátozzák és a gyermekmunkát megtiltják, hiszen sok hivatalnokának sem biztosít sem megfelelő vasárnapi

---

megélhetésében; ezek a nők sokkal figyelmesebbek és tanulékonyabbak, mint a hajadonok, és *rákényszerülnek erőik végsőkig való megfeszítésére,* hogy a szükséges létfenntartási eszközöket megszerezzék. Az erények, a női jellem sajátságos erényei így kárukra fordulnak — s minden, ami természetükben erkölcsös és gyöngéd, rabszolgaságuk és szenvedésük eszközévé lesz." Lord Ashley beszéde a tízórás törvényről. 1844. Lásd *Marx.* A tőke. 1. köt. 3. kiad., Szikra 1955. 375. old.

pihenést, sem pedig normális munkaidőt, s ezáltal káros befolyást gyakorol azok családi életére. Postai, vasúti, börtön- stb. tisztviselőknek gyakran kell a megengedhető munkaidőn túl szolgálatot teljesíteniük, díjazásuk azonban a munkaidővel fordított arányban van.

Minthogy továbbá a lakbérek a munkás, a kistisztviselő és általában a kisember jövedelméhez képest túlságosan magasak, ezek az emberek kénytelenek összehúzni magukat. Ágyrajárókat tartanak, gyakran egyidejűleg férfiakat is, nőket is[1]. Öregek és fiatalok szűk helyen vannak összezsúfolva, férfiak és nők vegyesen, s gyakran tanúi a legintimebb jeleneteknek. Hogy a szeméremérzetnek és az erkölcsöknek ez mennyire válik javára, arról ijesztő tények beszélnek. Az ifjúság sokat emlegetett eldurvulása és elvadulása főleg a városokban és vidéken uralkodó viszonyoknak tulajdonítható. S milyen hatása van a gyermekekre a pénzkereső munkának? Az elképzelhető legrosszabb, testi és erkölcsi szempontból egyaránt.

A férjes asszonyok egyre nagyobb arányú ipari foglalkoztatása végzetes következményekkel járhat, kivált a terhesség, a szülés idején és a gyermekek első életéveiben, amikor még azoknak anyatejre, anyai gondoskodásra van szükségük. A terhesség alatt különféle betegségek léphetnek fel, amelyek mind a magzatra, mind a nő szervezetére romboló hatással vannak és elvetélést, koraszülést idézhetnek elő. Ha a gyermek megszületett, az anya kénytelen mielőbb visszatérni a gyárba, hogy helyét el ne foglalhassa egy vetélytársa. A szerencsétlen kisgyermekekre nézve ennek elmaradhatatlan következménye: a gondozás elhanyagolása, nem megfelelő, esetleg hiányos

[1] Az 1900. évi porosz népszámlálás adatai szerint Poroszországban 3 467 388 olyan személyt tartottak nyilván, akik nem voltak rokonságban a háztartás fejével. Poroszországban a háztartások ezen idegen elemeinek átlag 25 százaléka albérlőkből és ágyrajárókból állt (378 348 albérlő, 455 322 ágyrajáró), vidéken ez az arány egyheted, a városokban viszont egyharmad, Berlinben pedig jóval meghaladja az 50 százalékot (57 180 albérlő, 99 795 ágyrajáró). Lásd *G. v. Mayr:* Statistik und Gesellschaftslehre (Statisztika és szociológia). 3. köt. Tübingen 1909. 89. old.

táplálkozás; hogy csendben maradjanak, ópiumkészítményeket adnak nekik. S a további következmények: tömeges csecsemőhalálozás vagy pedig megbetegedés és elsatnyulás, egyszóval: a faj degenerálódása. Sok gyermek úgy nő fel, hogy nem ismeri az igazi anyai vagy apai szeretetet, az igazi szülői szeretetet. Így születnek, élnek és halnak meg a proletárok. Az állam és társadalom meg csodálkozik, hogy terjed a durvaság, erkölcstelenség és bűnözés.

Amikor a múlt század hatvanas éveinek elején az északamerikai rabszolgaháború következtében az angol textilipari vidékeken sokezer munkásnő munka nélkül maradt, az orvosok azt a meglepő felfedezést tették, hogy a népesség nagy nyomora ellenére *csökkent* a gyermekhalandóság. Ennek az volt az oka, hogy a gyermekeket most az anya táplálta, és a gyermek jobb gondozásban részesült, mint annakelőtte. Ugyanezt állapíthatták meg az orvosok a hetvenes évek válsága idején Észak-Amerikában, főleg New York és Massachusetts államban. A munkanélküliség miatt a nők munka nélkül maradtak, és volt idejük gyermekeik gondozására. Hasonló megfigyeléseket tettek a svédországi általános sztrájk idején (1909 augusztus és szeptember). Stockholmban és más nagyobb svéd városokban már rég nem alakult olyan kedvezően a halálozási arányszám, mint e tömegsztrájk heteiben. Stockholm egyik legnagyobb orvosi szaktekintélye úgy nyilatkozott, hogy ezek az igen megnyugtató halálozási adatok és általában az egészségügyi viszonyok kétségtelenül közvetlen összefüggésben vannak a tömegsztrájkkal. A legfontosabb kétségkívül az a körülmény, hogy azoknak a nagy tömegeknek, amelyek a sztrájk hetei alatt „a munkakerülők hadseregét" alkották, módjukban volt úgyszólván *szakadatlanul a szabadban*, friss levegőn tartózkodni, ami persze egészségüknek javára szolgált. Bármennyire átfogók is a munkahelyekre érvényes egészségügyi intézkedések, ezeken a helyeken általában mégis mindig olyan a levegő, hogy az egészségi szempontból többé-kevésbé károsnak mondható. Annak a körülménynek a jelentősége sem becsülhető le, hogy a sztrájk idején *alkoholtilalmat* léptettek életbe.

A háziiparban, amelyet a közgazdasági romantikusok olyan idilli színekkel ábrázolnak, egyáltalán nem jobb a helyzet. A férj mellett az asszony is hajnaltól késő éjszakáig robotol, és a gyermekeket is már igen korán ugyanerre a munkára kényszerítik. Szűk helyen összezsúfolva, anyaghulladékok közt, kellemetlen kigőzölgésekkel és bűzzel telített levegőben él és dolgozik a férj, a feleség, a család és az esetleges segédszemélyzet. A lakó- és munkahelyiséghez hasonlóak a hálóhelyiségek. Általában szellőzetlen sötét lyukak, tehát már akkor is ártalmasak volnának az egészségre, ha a bennük elhelyezett embereknek csak egy része használná őket.

A létért vívott egyre súlyosbodó küzdelem nőket és férfiakat egyaránt gyakran kényszerít olyan cselekedetekre, amelyektől más viszonyok között undorodnának. Így például 1877-ben Münchenben megállapították, hogy a rendőrség által nyilvántartott és ellenőrzött prostituáltak között 203 munkás- illetve iparosfeleség volt. S hány férjes asszony bocsátja áruba a testét anélkül, hogy alávetné magát a szeméremérzést és az emberi méltóságote gyébként mélyen sértő rendőri ellenőrzésnek.

A házasság mint életbiztosítás

1. A házasságkötések csökkenése

Aligha van szükség további bizonyítékokra annak igazolására, hogy az ismertetett viszonyok között növekszik azoknak a száma, akik a házasságot nem tekintik paradicsomnak és idegenkednek tőle. Ezzel magyarázható az a jelenség, hogy a házasságkötések száma a legtöbb kultúrállamban csökkenőben van vagy stagnál. A tapasztalatok tanúsága szerint már egyetlen esztendő magas gabonaárai is hátrányos hatást gyakoroltak a házasságkötések és a születések számára. Ámde minél nagyobb mértékben iparosodik valamely ország, annál inkább meghatározza ezt a számot az állandóan változó gazdasági konjunktúra. Gazdasági válságok és az általános gazdasági helyzet állandó rosszabbodása huzamosan kedvezőtlen hatást gyakorolnak. Igazolja ezt csaknem minden kultúrállam házassági statisztikája.

A legújabb hivatalos adatok szerint az Egyesült Államokban 1887 és 1906 között 12 832 044 házasságot kötöttek.

1887	483 096	1902	746 733
1891	562 412	1903	786 132
1892	577 870	1904	781 145
1893	578 673	1905	804 787
1894	566 161	1906	853 290

Látjuk tehát, hogy az 1893/94. évi válság miatt a házasságkötések száma 1894-ben nem emelkedett, sőt 12 512-vel csökkent. Ugyanez a jelenség megismétlődik 1904-ben, amikor 4987-tel csökkent a házasságok száma.

Franciaországban a házasságkötések a következő képet mutatták:

1873—1877	299 000	1893—1897.....	288 000
1878—1882	281 000	1898—1902.....	296 000
1883—1887	284 000	1903—1907.....	306 000
1888—1892	279 000		

A legtöbb házasságot 1873-ban kötötték (321 238). Ettől fogva a házasságkötések száma csökken, hogy a gazdasági élet fellendülésével ismét emelkedjék. Ez a szám Franciaországban 1873 után 1907-ben a legnagyobb (314 903). Ez az emelkedés bizonyos mértékben az 1907 június 21-i új törvény következménye, amely leegyszerűsíti a házasságkötéssel járó formaságokat és amely a szegényebb vidékeken a házasságok számának ugrásszerű emelkedéséhez vezetett.

Az 1000 lakosra eső házasságkötések átlagos száma:

Államok	1871—1875	1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1901—1905	1907
Német Birodalom	18,84	15,68	15,40	15,68	15,88	16,83	16	16,2
Ezen belül								
Poroszország ..	18,88	15,86	15,92	16,32	16,40	16,86	16,2	16,4
Bajorország ..	18,92	14,65	13,64	13,96	14,76	16,09	15,2	15,4
Szászország ...	19,96	17,70	17,62	18,64	17,52	18,76	16,6	16,8
Ausztria	18,30	15,52	15,88	15,40	15,76	16,04	15,8	15,8[1]
Magyarország ...	21,50	19,30	20,24	17,72	17,92	16,05	17,2	19,6
Olaszország	15,54	15,06	14,08	17,64	14,96	14,40	14,8	15,4
Svájc.....	16,06	14,90	13,80	14,00	14,72	15,59	15	15,6
Franciaország ...	16,96	15,16	15,04	14,48	14,90	15,14	15,2	16
Anglia és Wales	17,08	15,34	15,14	14,70	15,16	16,14	15,6	15,8
Skócia	14,98	13,76	13,76	18,02	13,68	14,94	14	14
Írország	9,72	9,04	8,66	8,66	9,48	9,87	10,4	10,2
Belgium	15,44	13,94	13,94	14,34	15,24	16,45	16,2	16,2
Hollandia	16,64	15,76	14,28	14,04	14,48	14,88	15	15,2
Dánia	15,88	15,54	15,38	13,94	13,84	14,79	14,4	15,2

[1] 1906-os adat.

Államok	1871—1875	1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1901—1906	1907
Norvégia	14,58	14,40	13,82	12,76	12,92	13,73	12,4	11,8
Svédország	14,04	13,20	12,84	12,20	11,45	12,04	11,8	12
Finnország	17,68	15,72	14,90	14,40	12,98	15,34	13	13,6
Eur. Oroszország a Visztula vidékén kívül ..	19,62	17,62	18,06	17,94	17,08	17,80	—	—
Bulgária	—	—	18,04	17,24	16,07	—	—	—
Szerbia	22,80	23,32	22,14	21,76	19,84	—	—	—

Azt a tényt, hogy a házasságkötések száma a legtöbb országban ingadozik, a gazdasági fellendüléstől vagy a válságtól függően, meggyőzően mutatja Németország példája. 1872-ben, a porosz—francia háború utáni első esztendőben Németországban — éppen úgy mint 1873-ban Franciaországban — a házasságkötések száma elérte a csúcspontot (423 900). 1873-tól kezdve ez a szám csökken és a legalacsonyabb 1879-ben, a válság mélypontjának évében (335 113); azután lassan emelkedik 1890-ig, — ez az év még a fellendülés idejére esik; 1892-ben ismét csökken, majd a fellendülés éveiben megint csak emelkedik, hogy 1899-ben és 1900-ban, az ipari virágzás idején elérje a tetőpontját (1900-ban 476 491, 1899-ben 471 519). Az újabb válság csökkenést eredményez. A házasságkötések száma 1902-ben újra csökken (457 208-ra), hogy 1906-ban és 1907-ben ismét elérje a legmagasabb pontot (498 990 és 503 964). És jóllehet 1906-ban a házasságkötések száma 13 004-gyel meghaladta az 1905. évi színvonalat, az 1907-es válság hatása már megmutatkozik az abszolút növekvés csökkenésében (1906-hoz képest csupán 4974) és a relatív csökkenésben (ezer lakosra 8,2 helyett csak 8,1 házasság jut).

Általában azonban a számok a legtöbb országban a házasságkötések süllyedő irányzatára utalnak. A házasulandók száma a hetvenes évek derekán a legnagyobb; ezt a színvonalat a kilencvenes évek végéig csak kivételesen érik el; s amint az

alábbi táblázatból látható, a legtöbb európai ország elmarad mögötte.

De nemcsak a kereseti viszonyok, hanem a *tulajdonviszonyok* is erősen befolyásolják a házasságkötéseket. Schmoller 1885-ös évkönyvének 1. füzete ismerteti Württemberg királyság népességstatisztikáját, amelyből vitathatatlanul kitűnik, hogy a *nagybirtok* növekedésével a 25—30 éves *nős* férfiak száma *csökken*, míg a 40—50 éves *nőtlen* férfiak száma *emelkedik*.

	A földbirtok százalékaránya hektárban			A férfiak százalék-aránya	
	5-ig	5—20	20 felett	25—30 éves nős férfiak	30—40 éves nőtlen férfiak
Neuenbürg kerület	79,6	20,4	0,0	63,6	4,4
Stuttgarttól keletre	78,9	17,7	3,4	51,3	8,1
Stuttgarttól délre	67,6	24,8	7,6	48,6	8,7
Stuttgarttól északra	56,5	34,8	8,8	50,0	10,0
Schwarzwald	50,2	42,2	7,6	48,6	10,1
Felső Neckar	43,6	40,3	16,1	44,3	10,8
Az ettől keletre eső kerületek	39,5	47,6	12,8	48,7	10,0
Északkelet, kivéve a Halltól északra eső részt	22,2	50,1	27,7	38,8	10,6
Sváb Jura	20,3	40,8	38,3	38,8	7,5
Oberschwaben északi része	19,7	48,0	32,3	32,5	9,7
Halltól keletre	15,5	50,0	34,5	32,5	13,8
Bodensee vidéke	14,2	61,4	24,4	23,5	26,4
Oberschwaben középső és déli része	12,6	41,1	46,3	30,0	19,1

A kisbirtok kedvez a házasságkötéseknek, mert nagyobbszámú család számára teszi lehetővé a biztos, bár szerény egzisztenciát, a nagybirtok ellenben kedvezőtlenül hat a házasságkötésekre. Az ország fokozód óiparosodásával növekszik a házasságkötések száma a városi foglalkozásoknál. Így például Svédországban az 1000 foglalkoztatottra eső házasságkötések száma 1901—1904-ben a következőképpen alakult:

Mezőgazdaság	4,78
Ipar és bányászat	7,17
Kereskedelem és közlekedés	7,75
Szabadpályák és egyéb	6,33
Átlag	5,92

Mindezek a számok azt bizonyítják, hogy nem *erkölcsi*, hanem *anyagi* okok a döntők. *A házasságkötések száma, éppen úgy mint valamely társadalom erkölcsi állapota, kizárólag a társadalom anyagi alapjaitól függ.*

2. *Gyermekgyilkosság és magzatelhajtás*

Főként a szükségtől való félelem és az az aggodalom, hogy a gyermekeket nem tudják társadalmi helyzetüknek megfelelő nevelésben részesíteni, készteti az asszonyokat — *minden* társadalmi osztályban — olyan cselekedetekre, amelyek nincsenek összhangban a természet céljával, sőt gyakran a büntetőtörvénykönyvbe ütköznek. Ide tartozik a különböző fogamzásgátló szerek használata, vagy ha a fogamzás mégis megtörtént, a magzat eltávolítása, az abortus. Tévedés volna azt állítani, hogy csak könnyelmű, lelkiismeretlen nők folyamodnak ilyen eszközökhöz. Ellenkezőleg, gyakran éppen a kötelességtudó asszonyok akarják korlátozni a gyermekek számát; és inkább kiteszik magukat az abortív szerek használatával járó veszélynek, semhogy megtagadják magukat a férjüktől, vagy pedig olyan utakra tereljék, amelyeken járni nincs kedve. Vannak persze olyan asszonyok is, akik azért követnek el ilyen cselekedeteket — drága pénzt fizetve az orvosi és szülésznői segédletért —, mert egy „ballépésüket" akarják leplezni, vagy mert nem hajlandók vállalni a terhesség, a szülés és a gyermeknevelés kényelmetlenségeit, vagy pedig mert félnek, hogy bájaik hamarabb elvirulnak és ezáltal kisebb hatással lesznek férjükre vagy a férfiakra.

A mesterséges abortus, különböző jelekből ítélve, egyre

általánosabb jelenséggé válik. Már a régi népeknél is nagyon el volt terjedve, és ma is élnek ezzel az eszközzel a legműveltebb népek és a barbár népek egyaránt. A régi görögök nyíltan űzték, törvényeik ezt nem tiltották. Platón idején megengedték a bábáknak, hogy mesterségesen abortust idézzenek elő, és Arisztotelész a férjes asszonyoknál abban az esetben ajánlja a magzatelhajtást, amikor „az asszony minden óvintézkedés ellenére teherbe esett"[1]. Jules Rouyer szerint a római nők több okból folyamodtak abortushoz. Részben a tiltott viszony gyümölcsét akarták eltüntetni, részben pedig nem akarták megszakítani kicsapongó életmódjukat, s azokat a változásokat is el akarták kerülni, amelyeket a nő testén a terhesség és a szülés előidéz[2]. A rómaiaknál a nő 25—30 éves korában már öreg volt, s ezért minden olyasmit került, ami árthatott szépségének. Az abortust a középkorban súlyos testi fenyítéssel, sőt halállal is büntették, ha pedig szabad nő abortust hajtott végre, jobbággyá lett.

Jelenleg főleg Törökországban és az Egyesült Államokban gyakorolják a magzatelhajtást. „A törököknek az a felfogásuk, hogy a foetus az 5. hónap előtt voltaképpen még nem él; éppen ezért skrupulus nélkül idéznek elő mesterséges abortust. De még akkor is gyakran előidézik az abortust, amikor az már büntetendő cselekménnyé válik. Konstantinápolyban 1872-ben csupán hat hónap leforgása alatt több mint 3000 mesterséges abortus ügye került a bíróság elé"[3].

A magzatelhajtást még nyíltabban űzik az Egyesült Államokban. Minden nagyobb észak-amerikai városban vannak olyan intézetek, amelyekben lányok és asszonyok idő előtt lebetegedhetnek; számos amerikai újság közli az ilyen intézetek hirdetéseit[4].

[1] *E. Metschnikoff:* Studien über die Natur des Menschen (Tanulmányok az ember természetéről). Lipcse 1904. 135. old.

[2] *Jules Rouyer:* Études médicales sur l'ancienne Rome (Orvosi tanulmányok a régi Rómáról). Párizs 1859.

[3] *E. Metschnikoff,* id. mű, 134, 135. old.

[4] *P. Brouardel:* L'avortement (A magzatelhajtás). Párizs 1901. 36—39. old. — Egy hivatalos statisztika szerint New Yorkban több mint 200 személy foglalkozott hivatásszerűen magzatelhajtással.

Az ottani társasági körökben csaknem ugyanolyan fesztelenül beszélnek a mesterséges abortusról, mint egy szabályszerű szülésről. Németországban és más európai államokban e téren más felfogás uralkodik, a német büntetőtörvénykönyv például a tettest és a bűntársat bizonyos esetekben fegyházbüntetéssel sújtja.

Sok esetben az abortusnak igen súlyos következményei vannak, nemritkán halál, sok esetben pedig örökös betegség. „A legnehezebb terhességgel és a szüléssel járó bajok eltörpülnek a mesterséges abortusból származó szenvedések mellett"[1]. Egyik igen gyakori következmény a meddőség. Mindamellett a magzatelhajtás Németországban is egyre gyakoribbá válik. 1882—1886-ban 839 személyt, 1897—1901-ben 1565 személyt, 1902—1906-ban 2236 személyt ítéltek el magzatelhajtásért[2]. A legutóbbi évek botránykrónikája gyakran foglalkozott olyan magzatelhajtásokkal, melyek nagy feltűnést keltettek, mert tekintélyes orvosok és a legelőkelőbb társasághoz tartozó asszonyok voltak a szereplőik. Az újságokban olvasható ajánlatokból ítélve növekszik az olyan intézetek száma is, ahol férjes asszonyoknak és hajadonoknak lehetőségük van arra, hogy „ballépésük" következményeit titokban várják be[3].

A bőséges gyermekáldástól való félelem a szülő rendelkezésére álló anyagi javak korlátozott volta és a gyermeknevelés nagy költségei miatt egész társadalmi osztályoknál és népeknél olyan rendszerré fejlesztette a preventív eszközök alkalmazását, amely már-már közveszedelemmé válik. Köztudomású például, hogy a francia társadalom majdnem minden rétegében elterjedt a

---

[1] *Ed. Reich:* Geschichte und Gefahren der Fruchtabtreibung (A magzatelhajtás története és veszélyei). 2. kiad. Lipcse 1893.

[2] Statistik des Deutschen Reiches. 85. köt. Kriminalstatistik für das Jahr 1906.

[3] Svédországban 100 000 lakosra átszámítva, bűnös magzatelhajtás miatt 1851—1880-ban 3,04, 1881—1890-ben 6,66 és 1891—1900-ban 19,01 alkalommal indítottak bírói vizsgálatot. Lásd *F. Prinzing*, id. mű, 44. old.

kétgyermek-rendszer. Alig akad olyan kultúrállam, ahol a házasságkötések arányszáma olyan magas, mint Franciaországban, és nincs olyan ország, ahol a születések száma olyan kicsiny és a népességszaporulat olyan lassú ütemű, mint ott. A francia polgár, a kispolgár és a parcellaparaszt ehhez a rendszerhez tartja magát, és a francia munkás is követi példájukat. Úgy látszik, Németország egyes vidékein a sajátos paraszti viszonyok hasonló állapotot idéztek elő. Így például Délnyugat-Németországban van egy igen kedves vidék, ahol minden parasztudvarban ott virágzik a boróka, amelyet magzatelhajtásra használnak. Ugyancsak Délnyugat-Németországnak egy másik vidékén már régóta elterjedt a kétgyermek-rendszer; a parasztok nem akarják portáikat szétforgácsolni. Az is feltűnő, hogy Németországban egyre nagyobb és keresettebb irodalom tárgyalja és javasolja a „fakultatív sterilitás" eszközeit. Persze mindig „tudományos lobogó" alatt és utalva a túlnépesedés állítólagos veszélyére.

Az abortus és a fogamzás mesterséges megakadályozása mellett van szerepe a bűnözésnek is. Franciaországban növekszik a gyermekgyilkosságok és az elhagyott gyermekek száma. Ezt a tendenciát elősegíti az, hogy a francia polgári törvénykönyv megtiltja az apa kutatását. A Code Civil 340. §-a így intézkedik: „La recherche de la paternité est interdite", a 314. § viszont kimondja: „La recherche de la maternité est admise". Tilos a gyermek apját bírói úton kutatni, az anya kutatása meg van engedve. Ez a törvény leplezetlenül kifejezi az elcsábított nővel szemben elkövetett igazságtalanságot. A francia férfiak elcsábíthatnak annyi asszonyt és leányt, amennyit akarnak; felelősség nem terheli őket, s tartásdíjat sem kell fizetniük. Ezeket a rendelkezéseket azzal az ürüggyel iktatták törvénybe, hogy a nőket vissza kell riasztani a férfiak elcsábításától. Látjuk, mindig az erősebb nemhez tartozó „gyenge" férfi az, akit elcsábítanak, és sohasem ő a csábító. A Code Civil 340. §-ából egyenesen következik a 312. §, amely kimondja: „L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari" (A házasság alatt fogamzott gyermek atyja a férj). Ha tilos az

apát kutatni, akkor, amint az ebből logikusan következik, a felszarvazott férjnek tűrnie kell, hogy azt a gyermeket, akit felesége egy idegentől szerzett, az ő gyermekének tekintsék. A francia burzsoáziától a következetességet semmiképpen sem lehet elvitatni. Eddig a 340. § visszavonására irányuló minden kísérlet csődöt mondott.

Másrészt a francia burzsoázia lelencházak alapításával iparkodott jóvátenni azt a kegyetlenséget, amellyel törvényileg lehetetlenné tette, hogy a megcsalt nő tartásdíjat követelhessen gyermeke apjától. Az újszülöttet tehát nemcsak apjától fosztották meg, hanem anyjától is. A francia felfogás szerint a lelencek árva gyermekek; a francia burzsoázia a házasságon kívül született gyermekeket *államköltségen* mint „a haza gyermekeit" nevelteti fel. Pompás intézmény ez. Németország is kezd a francia útra térni. A Német Birodalom polgári törvénykönyvének a házasságon kívül született gyermek jogviszonyait szabályozó intézkedései olyan elveken alapulnak, amelyek részben ellentétben vannak a régebben érvényesült humánusabb jogszabályokkal. Például kimondja: „A törvénytelen gyermek és annak apja nem tekinthetők rokonoknak." Ezzel szemben már II. József császár kimondta a törvénytelen gyermeknek a törvényes gyermekkel való egyenjogúságát. „Nincs apja annak a törvénytelen gyermeknek, akinek anyjánál a conceptio plurium (több férfival való érintkezés) a fogantatás idejére esik." Az anya könnyelműségét, gyengeségét vagy nyomorát gyermekében büntetik. „Az anyának joga és kötelessége, hogy törvénytelen gyermekéről gondoskodjék. Szülői hatalom nem illeti meg. A házasságon kívül született gyermek apja köteles gyermeke számára 16. éve betöltéséig *az anya társadalmi helyzetének* megfelelő eltartást biztosítani, beleértve ebbe a neveltetési és képzési költségeket is. Az apának ez a kötelezettsége a 16. életéven túl is fennáll akkor, ha a gyermek valamely fogyatkozás miatt képtelen eltartani magát. Az apa köteles megtéríteni az anyának a szülés költségeit, valamint a szülést követő hat hét ellátási költségeit és a terhesség vagy szülés következtében felmerülő esetleges egyéb költségeket." És így

tovább. De a porosz jog szerint egy házasságon kívül teherbe ejtett feddhetetlen hajadont vagy özvegyet a teherbe ejtő tartozott a maga társadalmi állása és vagyoni helyzete szerint kielégíteni, de a kielégítésképpen fizetett összeg nem haladhatta meg az illető férfi vagyonának egynegyedrészét. A törvénytelen gyermek igényelhette az apától eltartását és nevelését, tekintet nélkül arra, hogy az anya feddhetetlen személy volt-e vagy sem, de csupán olyan összeg erejéig, amennyibe paraszti vagy közönséges polgári szülők gyermekeinek a neveltetése került. Ha házassági ígéret is elhangzott, akkor a bíróság tartozott az elcsábított nőnek megítélni a névviselést, a teherbe ejtő állását és rangját, valamint az elvált, de ártatlan félnek elismert feleséget megillető összes jogokat, és az ilyen esetben a törvénytelen gyermek a teljes érvényességű házasságból származó gyermek jogaival rendelkezett. Ma már nem ez a helyzet. Törvénykezésünkben a visszafejlődés lett a vezérmotívum.

Az 1831-től 1880-ig terjedő időszakban a francia bíróságok 8568 gyermekgyilkossági ügyet tárgyaltak; ezeknek az eseteknek a száma 1831 és 1835 közt 471 volt, 1876 és 1880 között pedig már 970-re emelkedett. Ugyanebben az időszakban több mint 1032 magzatelhajtási perben hoztak ítéletet; 1880-ban 100 ilyen eset volt[1]. Természetesen a mesterséges abortusoknak csak egy jelentéktelen százaléka jut a bíróság tudomására; általában csak azok az esetek, amelyeknek súlyos megbetegedés vagy halál a következménye. A gyermekgyilkosságok 75 %-át falusi lakosok, az abortus-esetek 67 %-át városi lakosok követték el. A városi nő több eszközzel rendelkezik a normális szülés megakadályozására, ez az oka annak, hogy nagy az abortusok és viszonylag kicsi a gyermekgyilkosságok száma. Falun éppen ellenkező a helyzet. Németországban 1882—1886 között 884, 1897—1901 között 887, 1902—1906 között 745 személyt ítéltek el gyermekgyilkosságért[2].

---

[1] *A. Pouzol:* La recherche de la paternité (Az apaság kutatása). Párizs 1902. 134, 471. old.

[2] Statistik des Deutschen Reiches. 185. köt.

Ilyen képet mutatnak a mai társadalom legbensőbb viszonyai. S ez a kép nagyon is eltér attól, amelyet a költői fantázia fest e társadalomról, van azonban egy előnye — megfelel a valóságnak. De néhány jellemző ecsetvonással még ki kell egészítenünk.

3. A házasságra nevelés

Hogy ma a nők átlaga szellemi téren elmarad a férfi mögött, azzal általában mindenki egyetért. Balzac, aki egyáltalán nem volt nőbarát, ugyanezt állítja: „Az a nő, aki a férfiéhoz hasonló képzésben részesült, a legragyogóbb és legtermékenyebb képességekkel rendelkezik a saját maga és férje boldogságának megteremtésére", és Goethe, aki korának asszonyait és férfiait egyaránt jól ismerte, csípősen jegyzi meg Wilhelm Meisters Lehrjahre c. művében: „Nevetségessé tették a tudós nőket, és a tanult nőket sem akarták tűrni, alighanem azért, mert udvariatlan dolognak tartották annyi tudatlan férfi megszégyenítését." Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a nő általában elmarad a férfi mögött szellemi téren. Ez a különbség *szükségszerű* is, hiszen *a nő csupán olyan, amilyenné ura és parancsolója, a férfi tette.* A nő képzését, még jobban mint a proletárét, mindenkor elhanyagolták, és a javulás, mely ebből a szempontból mostanában mutatkozik, édeskevés. Olyan időben élünk, amikor minden körben fokozódik az eszmék kicserélése iránti igény, és amikor a nő szellemi képzésének elhanyagolása olyan hiba, amely a férfin bosszulja meg magát.

A férfi képzésének célja — legalábbis ezt állítják, jóllehet az alkalmazott eszközökkel nem érik el, s gyakran nem is akarják elérni a célt — az értelem fejlesztése, a gondolkodási képesség élesítése, a tárgyi tudás bővítése, az akaraterő megszilárdítása, egyszóval az értelmi funkciók kibontakoztatása. Ezzel szemben a nők képzése a felsőbb társadalmi osztályokban főleg az *érzelmi* élet elmélyítésére, a formális művelődésre irányul. E képzés, melynek eszközei a zene, a szépirodalom,

a művészet, a költészet, csupán az idegek ingerlékenységét és a képzelet működését fokozza. Ez a lehető legelhibázottabb dolog. Itt mutatkozik meg, hogy azokat a tényezőket, amelyek a nők műveltségének mértékét megszabják, csupán a női természet lényegére és a nő korlátozott élethivatására vonatkozó előítéletek vezetik. A nő érzelmi életét és képzeletét nem szabad még jobban fejleszteni, mert ez csak fokozza idegességre való hajlamát, hanem, akár a férfinál, nála is az értelmet kell kiművelni. A nőt képessé kell tenni arra, hogy a gyakorlati életben jól és biztosan tájékozódjék. Mindkét nemre nézve igen előnyös lenne, ha a nő a gyakran igen kellemetlenül túltengő érzelmek helyett jókora adag éles értelemmel és egzakt gondolkodóképességgel rendelkezne, ha az ideges ingerlékenység, félénkség helyett több jellemereje és fizikai bátorsága lenne, s ha az irodalmi műveltség helyett, amennyiben van neki egyáltalán ilyen műveltsége, ismerné az életet, az embereket és a természeti erőket.

Általában eddig a nő érzelmi és lelki életét mértéktelenül fejlesztették, értelmi fejlődését ellenben gátolták, súlyosan elhanyagolták és elnyomták. Emiatt a nő a szó szoros értelmében az érzelmi és lelki élet túltengésében szenved, könnyen hitelt ad mindenféle babonának és csalásnak, minden vallási és egyéb sarlatánságnak, s engedelmes játékszer minden reakció kezében. A korlátolt férfiak ezt gyakran felpanaszolják, mert szenvednek miatta, de nem változtatnak ezen az állapoton, hiszen többségükben maguk is előítéletek rabjai.

Mivel a nők általában olyanok, amilyeneknek itt leírtuk őket, s mivel másként látják a világot, mint a férfiak, ez újabb forrása a két nem közötti súrlódásoknak.

A közéletben való részvétel ma minden férfinak egyik fontos kötelessége; mit sem változtat a dolgon az, hogy sok férfi ennek még nem ébredt tudatára. De egyre többen ismerik fel, hogy a közintézmények a *legszorosabb* kapcsolatban vannak az egyén magánérdekeivel, hogy az egyén és a család jó vagy balsorsa sokkal nagyobb mértékben függ az államberendezéstől, mint az egyén tulajdonságaitól és cselekedeteitől. Felismerik, hogy

az egyén legnagyobb erőfeszítései is hiábavalók az olyan hibákkal szemben, amelyek a dolgok rendjében gyökereznek, és amelyek az egyén helyzetét meghatározzák. Másrészt a létért való küzdelem most sokkal nagyobb erőfeszítéseket követel, mint régebben. Manapság a férfi általában olyan kívánalmaknak kénytelen eleget tenni, amelyek egyre nagyobb mértékben veszik igénybe erejét és idejét, a tudatlan, közönyös nő pedig értetlen vele szemben. Megállapíthatjuk, hogy a férfi és a nő közti szellemi különbségek manapság nagyobbak, mint régebben, amikor az életviszonyok még egyszerűbbek voltak, és a nő könnyebben át tudta őket tekinteni. Továbbá, ma a közügyekkel való foglalkozás sok férfit annyira igénybe vesz, mint azelőtt soha; ez szélesíti ugyan látókörüket, de a családtól egyre jobban eltávolítja őket. A nő ezért mellőzöttnek érzi magát, és ez az érzés újabb forrásává válik a nézeteltéréseknek. A férfi csak ritkán tudja megértetni magát feleségével és ritkán tudja őt meggyőzni. Általában az a nézete, hogy a nőnek semmi köze az ő dolgaihoz, úgysem ért hozzájuk. Sajnálja a fáradságot arra, hogy felvilágosítsa. „Te ezt nem érted", — ez a stereotip válasz, mihelyt a nő panaszkodik amiatt, hogy háttérbe szorítják. A nők hozzáértésének hiányát még csak fokozza a legtöbb férfi értetlensége. Kedvezőbb viszony alakulhat ki a proletariátusban férj és feleség között, ha mindketten felismerik, hogy ugyanazt az igát húzzák és hogy az emberhez méltó jövő megteremtésének csak egy útja van: a gyökeres társadalmi átalakulás, amely minden embernek meghozza a szabadságot. Amilyen mértékben a proletár nők is magukévá teszik ezt a felismerést, olyan mértékben válik házaséletük *szebbé* és *jobbá* szükség és nyomor ellenére. A házastársak ekkor egy közös cél felé törekednek, és kiapadhatatlan ösztönző erőt merítenek abból az eszmecseréből, amely közös harcukból adódik. Évről évre több az olyan proletár asszony, aki eljut ehhez a felismeréshez. Olyan mozgalom van kibontakozóban, mely döntő jelentőségű az emberiség jövőjére nézve.

Más házasságokban azok a művelődésbeli és felfogásbeli különbségek, amelyek kezdetben, amikor még a szenvedély

uralkodik, könnyen elhalványulnak, érettebb korban egyre érezhetőbbekké válnak. Minél inkább kialszik a nemi szenvedély, annál inkább kell azt a lelki harmóniának pótolnia. De függetlenül attól, hogy van-e fogalma a férfinak állampolgári kötelességeiről és teljesíti-e őket, már foglalkozásánál és a külvilággal való állandó érintkezésénél fogva is a legkülönbözőbb alkalmakkor, a legkülönbözőbb elemekkel és nézetekkel ismerkedik meg, s ezáltal olyan szellemi atmoszférába kerül, amely tágítja látókörét. A férfi — mondhatni — állandóan a szellemi vedlés állapotában van, ellentétben a nővel, akit a háztartás reggeltől késő estig igénybe vesz, s aki, nem lévén ideje a művelődésre, szellemileg beszűkül, elsatnyul.

Azt a házi nyomorúságot, amelyben a mai háziasszonyok zöme él, igen híven írja le a teljesen polgári gondolkodású Gerhard v. Amyntor „Randglossen zum Buche des Lebens" („Széljegyzetek az élet könyvéhez")[1] című művében. A „Halálos szúnyogcsípések" című fejezetben többek közt ezt mondja:

„Üdeségét és erejét nem azok a megrázó események ássák alá, amelyektől senki sem menekülhet — mint például a férj halála, egy szeretett gyermek erkölcsi romlása, egy súlyos betegség, egy régóta táplált remény szertefoszlása —, hanem a kicsiny, állandóan visszatérő, csontot és velőt emésztő napi gondok... Hány millió derék családanya főzi és súrolja el életkedvét, orcáinak pírját és nevető gödröcskéit a házi gondok szolgálatában, míg ráncos arcú, kiszáradt, megtört múmiává nem válik. Az örökké új kérdés: »mit főzzünk ma?«, a söprés, a porolás, a kefélés, a portörlés örökké visszatérő szükségessége az a folyton hulló csöpp, amely a lelket és a testet lassan de biztosan tönkreteszi. A tűzhely mellett vonják meg a bevételek és kiadások szomorú mérlegét, s ott hangzanak el a legnyomasztóbb megállapítások az élelmiszerek folytonos drágulásáról és a szükséges pénz előteremtésének egyre növekvő nehézségeiről. Azon a lángoló oltáron, ahol a levesesfazék rotyog, áldozza fel a nő ifjúságát és elfogulatlanságát, szépségét és

[1] Sam. Lucas, Elberfeld.

jókedvét. Vajon ki ismeri fel az öreg, csípás szemű, hajlott hátú szakácsnőben az egykor viruló, pajkos, szemérmesen kacér mirtuszkoszorús menyasszonyt? — Már a régiek szemében is szent volt a házi tűzhely, mellette állították fel Lareseiket és védőisteneiket — tartsuk hát mi is szentnek a tűzhelyet, amely mellett a kötelességtudó német háziasszony, feláldozva magát, lassú halállal hal meg a házi kényelem, a terített asztal, a család egészsége érdekében."

Ilyen vigaszban részesíti a polgári társadalom a dolgok mostani rendje miatt nyomorultul pusztuló nőt.

Azoknak a nőknek, akik társadalmi helyzetük folytán szabadabb életet élhetnek, általában egyoldalú és felületes műveltségük van, s ez az örökölt női jellemvonásokkal párosulva erősen kifejezésre jut. Általában csak külsőségek iránt van érzékük, csak a tánccal meg a cicomával törődnek; életcéljukat elrontott ízlésük és buja szenvedélyeik kielégítésében látják. A gyermek és a gyermeknevelés iránt nem nagyon érdeklődnek; az ilyesmi fárasztja, untatja őket, ezért a gyermekeket dajkákra és a cselédség gondjaira bízzák, később pedig intézetben neveltetik. Azt mindenképpen feladatuknak tekintik, hogy lányaikból divatbábukat, fiaikból pedig aranyifjakat neveljenek, akik közül a sok gigerli regrutálódik, a férfiaknak az a megvetésre méltó csoportja, amely úgyszólván egy színvonalra helyezhető a selyemfiúkkal. Ebből a jeunesse dorée-ből kerül ki a zöme azoknak, akik a dolgozó nép leányait elcsábítják, s a semmittevést, a pazarlást tekintik élethivatásuknak.

Az ismertetett viszonyokban találjuk a magyarázatát a nő bizonyos jellembeli sajátságainak, amelyek nemzedékről nemzedékre egyre jobban kifejlődnek. A férfiak szeretnek ebbe belekapaszkodni, de elfelejtik, hogy ők maguk okozzák és magatartásukkal elősegítik e tulajdonságok kifejlődését. E gyakran felrótt női tulajdonságok: a rettegett nyelvesség, a pletykásság, az a hajlam, hogy a legjelentéktelenebb és legérdektelenebb dolgokról igen sokat beszéljenek, a külsőségekre, a cicomázkodásra irányuló érdeklődés, a tetszenivágyás és az ebből származó divatőrület; továbbá a könnyen felkelthető irigység és

féltékenység más nők iránt, a hazudozásra való hajlam és a színlelés művészete.

E tulajdonságokat a nőknél, ha különböző mértékben is, de általában véve már az ifjúkorban megtaláljuk. Olyan tulajdonságok ezek, amelyek a társadalmi viszonyok nyomására alakultak ki, és amelyeket az öröklés, a példa és a nevelés még erősebben kifejleszt. Aki maga is helytelen nevelésben részesült, az másokat sem tud okosan nevelni.

Ha tisztán akarjuk látni a nemek és egyes népek tulajdonságainak okait és azt, hogy miként fejlődnek ki ezek a tulajdonságok, akkor azt a módszert kell alkalmaznunk, amellyel a modern természettudomány az élőlényeknek és jellembeli sajátságaiknak keletkezését és fejlődését vizsgálja. Az anyagi létfeltételek nagymértékben meghatározzák minden élőlény jellemvonásait. Az élőlény kénytelen az adott létfeltételekhez alkalmazkodni, és az így kialakult reakciók végül természetévé válnak.

Az ember sem kivétel azalól, ami a természetben minden élőlényre vonatkozik;[1] az ember nem áll fölötte a természeti törvényeknek, biológiai szempontból tekintve ő a legfejlettebb állat. Ezt persze nem akarják elismerni. A régieknek, jóllehet nem ismerték a modern természettudományokat, már évezredekkel ezelőtt sok emberi dologról értelmesebb nézeteik voltak, mint a mai embernek, és ami a fő: a tapasztalatokon alapuló nézeteiket alkalmazták a gyakorlatban. Manapság csodálják és magasztalják a görög férfiak és nők szépségét és erejét, de nem akarnak tudomást venni arról, hogy egyáltalán nem a szerencsés éghajlat és a soköblű tenger partján elterülő ország természeti szépségei hatottak olyan kedvezően a népesség fejlődésére, hanem az állam következetesen megvalósított testnevelési és nevelési elvei, amelyek arra irányultak, hogy szépség, erő, ügyesség párosuljon az elme élességével és rugalmasságával. Igaz, hogy a nőt a férfihoz képest szellemi téren már

[1] Lásd Krafft-Ebing véleményét a 106–107. oldalon.

akkor is elhanyagolták, de ez nem áll a testi nevelésre[1]. Spártában, amely mind a két nem testi nevelésében a legmesszebbre ment, fiúk és lányok a nemi érettség idejéig mezítelenül jártak és együtt gyakorolták magukat a tornában, játékokban és birkózásban. Hozzászoktak a meztelen emberi test látványához, a természetes dolgokat természetesen kezelték, s ennek az volt az eredménye, hogy elkerülhették az érzékek túlságos ingerlését, amelyet nálunk főként a két nem érintkezésének meggátlásával mesterségesen idéznek elő. A fiúk előtt nem volt titok a leány teste és megfordítva. Itt nem fejlődhetett ki a kétértelműségekkel való játék. Az egyik nembeli örült a másik szépségének.

S az emberiségnek vissza kell térnie a nemek fesztelen, természetes érintkezéséhez, el kell vetnie az emberre vonatkozólag most uralkodó egészségtelen, spiritualista nézeteket, és olyan nevelési módszereket kell kialakítania, amelyek fizikai és szellemi újjászületéshez vezetnek.

Nálunk a nevelésre, kiváltképpen a nők nevelésére vonatkozóan, még igen maradi nézetek uralkodnak. „Eretnek" elképzelésnek tartják, hogy a nőben is legyen erő, bátorság és határozottság, bár senki sem tagadhatja, hogy sok bajtól és kellemetlenségtől óvhatná meg magát a nő, ha megvolnának benne ezek a tulajdonságok.

Ezzel szemben testi fejlődését, éppúgy mint szellemi fejlődését, lehetőleg gátolják, s ebben az oktalan ruházkodásnak is szerepe van. A ruházat nemcsak megbocsáthatatlanul akadályozza a nő testi fejlődését, hanem gyakran egyenesen tönkreteszi egészségét, s mégis alig akad orvos, aki itt közbe merne lépni. Attól való félelmében, hogy elveszti a páciens kegyeit,

---

[1] *Platón* az „Állam"-ban azt követeli, „hogy a nőket úgy neveljék, mint a férfiakat". Továbbá gondos *faji kiválasztást* kíván, ismerte tehát a gondos kiválasztás hatását az ember fejlődésére. *Arisztotelész* a „Politiká"-ban a következő nevelési elvet fogalmazza meg: „Előbb a testet kell képezni és azután az értelmet." Nálunk, ha egyáltalán megteszik, csak utoljára gondolnak a testre, holott az szolgáltatja az értelemnek a szükséges vértezetet.

a legtöbb orvos hallgat vagy éppenséggel támogatja divathóbortjait. A mai ruházat nagymértékben gátolja a nőt a szabad mozgásban, árt testi fejlődésének, s a tehetetlenség és gyengeség érzését ébreszti benne. De még a környezet egészségére is káros ez a ruházkodás, mert a nők a lakásban, az utcán felverik a port. A nemek szigorú különválasztása az iskolában és a társadalmi érintkezésben, ami teljesen megfelel a kereszténység által mélyen belénk oltott spiritualista nézeteknek, ugyancsak fékezően hat a nő fejlődésére.

A nő, aki hajlamait és képességeit nem bontakoztathatja ki, akit a legszűkebb eszmekörben tartanak fogva, és aki úgyszólván csak a saját neméhez tartozókkal érintkezik, *képtelen* felülemelkedni a hétköznapin és megszokotton. Érdeklődése csak a közvetlen környezetében lejátszódó eseményekre, a rokoni kapcsolatokra és az ezzel összefüggő kérdésekre korlátozódik. Ez igen erősen előmozdítja a legjelentéktelenebb semmiségek körül forgó szószátyár társalgást és a pletykahajlamot, hiszen a nőben meglevő szellemi tulajdonságok működési teret keresnek. S a férj, akit ezek a tulajdonságok sokszor bajba kevernek és a kétségbeesésbe kergetnek, átkozza azokat a tulajdonságokat, amelyeknek kialakulása főként „a teremtés koronájának" a lelkiismeretét terheli.

Nyilvánvaló, hogy manapság józanabb, ésszerűbb életfelfogás kezd tért hódítani, de ez csak kezdet, és csak a társadalom keskeny rétegeit érinti.

4. A mai házasélet nyomorúsága

Társadalmi viszonyaink, valamint a két nemnek társadalmunkban fennálló kapcsolata miatt a nőnek azt diktálják létérdekei, hogy törekedjék a házasságra. Ezért egészen természetes, hogy beszédtémáját a házassági ügyek alkotják, s hogy fő célja a házasság. A testileg gyengébb, a szokások és törvények hatalmánál fogva a férfinak alárendelt asszony legfőbb fegyvere a férfival szemben a nyelve, és ezt természetesen

használja is. Ugyanez a helyzet az annyira kifogásolt cicomázkodással és tetszenivágyással, mely az egyre excentrikusabb divathóbortokban éri el csúcspontját, és apákat és férjeket gyakran a legnagyobb szükségbe és bajba sodor. Ennek nagyon egyszerű a magyarázata. A nő a férfi számára elsősorban élvezeti cikk; s minthogy nem szabad sem gazdaságilag, sem társadalmilag, a házasságban kell keresnie sorsának biztosítását. A nő tehát a férfitól függ, és annak mintegy tulajdonává válik. Helyzetét csak súlyosbítja, hogy a nők általában többen vannak, mint a férfiak — erről a kérdésről még részletesen fogunk szólni. Ez a kedvezőtlen arány fokozza a nők egymás közti vetélkedését, s hozzájárul ehhez még az is, hogy a legkülönbözőbb okokból számos férfi nem házasodik meg. A nő ezért kénytelen arra törekedni, hogy külső megjelenésével vonja magára az érdeklődést, versenyre keljen más nőkkel a férfi meghódításáért.

Figyelembe véve azt, hogy ezek az egészségtelen viszonyok nemzedékek hosszú sora óta tartanak, nem fogunk csodálkozni, ha e jelenségek a tartósan ható azonos okok következtében a mai szélsőségekig fajultak. Ehhez az is hozzájárul, hogy talán nem volt kor, amikor a nőknek a férfiakért folytatott vetélkedése olyan hevesen dúlt volna, mint ma, részben a már említett, részben később tárgyalandó okokból. S a tisztességes megélhetés biztosításának egyre nagyobb nehézségei, valamint az egyre növekvő társadalmi követelmények arra késztetik a nőt, hogy — ma még inkább, mint valaha — a házasságot tekintse élete egyetlen biztos, sőt egyetlen lehetséges megoldásának.

A férfinak ezek az állapotok nagyon megfelelnek, mert előnye származik belőlük. Az úr szerepe büszkeséggel tölti el, hízeleg hiúságának, meg érdekeinek is kedvez. Az ilyen uralkodó szerepben tetszelgő férfira persze észokok nehezen hatnak. Annál inkább érdeke hát a nőnek olyan viszonyok megteremtése, amelyek kiszabadítják ebből a méltatlan helyzetből. A nőknek éppolyan kevéssé szabad a férfiak segítségére várniuk, mint ahogy a munkások sem várnak a burzsoázia segítségére.

Ha továbbá fontolóra vesszük, hogy milyen jellemvonásokat fejleszt ki a kiváltságos helyzetért vívott küzdelem más terüle-

teken, például az iparban, mihelyt a vállalkozók szemben állnak egymással; hogy milyen aljas, sőt gaz eszközökkel folyik a harc; hogyan ébresztik fel a gyűlöletet, irigységet és a rágalmazási hajlamot — akkor megkapjuk a magyarázatát annak a ténynek, hogy a nőknek a férfiakért folyó konkurrenciaharcában hasonló jellembeli tulajdonságok érvényesülnek. Ez az oka annak, hogy a nők általában kevésbé férnek össze egymással, mint a férfiak, hogy még a legjobb barátnők is könnyen összevesznek, ha egy férfiról van szó, vagy női hiúságukban sértve érzik magukat. Ezért állíthatják egyesek, hogy bárhol találkoznak a nők, rendszerint ellenségekként néznek szembe egymással, még akkor is, ha addig sohasem látták egymást. Egyetlen pillantással felméri az egyik a másikat, nyomban látja, hogy a másik hol alkalmazott oda nem illő színt, vagy hol helyezett el helytelenül egy szalagot, vagy követett el más hasonló főbenjáró bűnt. Azokkal a pillantásokkal, amelyekkel egymást méregetik, önkéntelenül elárulják egymásról alkotott véleményüket. Mintha ezt akarnák mondani egymásnak: „Én mégis jobban értek az öltözködéshez és jobban magamra tudom vonni a figyelmet, mint te."

Másrészt a nő természettől fogva impulzívabb, mint a férfi, kevesebbet fontolgat, önzetlenebb, naivabb, s éppen ezért szenvedélyesebb; ezek a tulajdonságok különösen szépen megnyilvánulnak abban az igazán hősies önfeláldozásban, amellyel gyermekéről vagy hozzátartozóiról gondoskodik és betegségükben ápolja őket. A fúriában viszont e szenvedélyesség rút oldala nyilvánul meg. De a rossz és jó oldalak egyaránt elsősorban a társadalmi helyzet függvényei, ez fejleszti ki, gátolja vagy alakítja át e vonásokat. Ugyanaz az ösztön, amely kedvezőtlen körülmények közt hibának számít, kedvező körülmények közt a boldogság forrása lehet az illetőre és másokra nézve. Fourier meggyőzően kimutatta, hogy az embernek egy és ugyanazon ösztöne különböző viszonyok között egészen ellentétes eredményeket hozhat létre[1].

[1] *A. Bebel:* Charles Fourier, sein Leben und seine Theorien (Charles Fourier, élete és elméletei). Dietz, Stuttgart 1907.

A helytelen szellemi nevelés hatása mellett érződik a természetes hivatás szempontjából helytelen vagy hiányos testi nevelés hatása is. Minden orvos egyetért abban, hogy a nőt anyai és gyermeknevelői hivatásának teljesítésére úgyszólván nem készítik elő. „A katonát megtanítják a fegyverforgatásra, a kézművest szerszámainak kezelésére, minden hivatásra fel kell készülni; még a szerzetesnek is vannak novicius évei. Csak a nőt nem készítik elő rendkívül komoly anyai hivatására"[1]. Kilenctized része azoknak a hajadonoknak, akik férjhez mehetnek, az anyaságot és a házastársi kötelességeiket illetően teljesen tudatlanul lép a házaséletbe. Az anyák megbocsáthatatlan idegenkedése attól, hogy beszélgessenek felnőtt leányukkal az oly fontos nemi funkciókról, azt eredményezi, hogy a nő a legsötétebb tudatlanságban marad az önmaga és férje iránti kötelességei felől. A nő számára a házasság rendszerint teljesen ismeretlen terület; olyan elképzelései vannak róla — többnyire a nem éppen legajánlatosabb regények alapján —, amelyeknek édeskevés közük van a valósághoz[2]. A háztartáshoz való hozzáértés hiánya, ami a mai világban még igen nagy hiba — még ha sok, azelőtt természetesnek tartott munkát le is vettek a nő válláról —, ugyancsak nézeteltérésekre ad okot. Egyes nők azért nem értenek semmit a háztartáshoz, mert rangjukon

---

[1] *Irma v. Troll-Borostyani:* Die Mission unseres Jahrhunderts. Eine Studie zur Frauenfrage (Századunk küldetése. Tanulmány a nőkérdéshez). Pozsony és Lipcse.

[2] Az ifjabb Dumas „Les femmes qui tuent et les femmes qui votent" („A nők, akik ölnek, és a nők, akik szavaznak") című művében elmondja: Egy magasállású katolikus pap társalgás közben közölte vele, hogy száz volt leánynövendéke közül férjhezmenés után egy hónap elteltével legalább nyolcvan keresi fel és panaszkodik, hogy csalódott házasságában, s megbánta, hogy férjhez ment. Ez igen valószínűnek látszik. A voltairiánus érzelmű francia burzsoázia összeegyeztethetőnek tartja lelkiismeretével, hogy leányait zárdában neveltesse, s abból indul ki, hogy egy tudatlan asszony könnyebben irányítható, mint az olyan, akinek vannak bizonyos ismeretei. Természetes, hogy ebből konfliktusok és csalódások származnak. Laboulaye éppenséggel azt tanácsolja, hogy a nőt tartsák mérsékelt tudatlanságban, mert „notre empire est détruit, si l'homme est reconnu" (vége uralmunknak, mihelyt a férfit megismerték).

alulinak tartják az ilyesmivel való törődést, s úgy vélik, az a cselédség dolga; másokat pedig, az alsóbb néprétegből származó nőket, a létért való küzdelem gátol abban, hogy a háziasszonyi hivatásra kiképezzék magukat, ugyanis reggeltől estig a műhelyben vagy a gyárban robotolnak. Egyre nyilvánvalóbb, hogy az egyéni háztartás a viszonyok fejlődése folytán egyre kevésbé időszerű, és csak képtelen pénz- és időáldozatok árán tartható fenn.

Egy másik körülmény, amely miatt meglehetősen sok férfi számára elérhetetlenné válik a házasság célja, az, hogy sok nő testileg fejletlen. Táplálkozási, lakás-, munkaviszonyaink, szórakozásaink, egyszóval egész életmódunk inkább romboló, mint fejlesztő hatású. Teljes joggal beszélhetünk arról, hogy korunk az idegesség kora; ámde az idegesség együttjár a testi degenerálódással. Az anémia (vérszegénység) és az idegesség főleg a nők közt rendkívül elterjedt jelenség, s egyre inkább társadalmi csapássá válik, amely néhány nemzedék múltán, ha nem sikerül társadalmi szervezetünk fejlődésének alapjait biztosítani, romlásba döntheti az emberi nemet[1].

A női szervezetnek a nemi célra való tekintettel egészen különleges ápolásra, nevezetesen jó táplálékra és bizonyos időszakokban kellő kíméletre van szüksége. A nők zömének mindebben nincs része, és a mai viszonyok között nem is áll módjában ezt biztosítani a maga számára. Azonkívül a nők hozzá is szoktak az igénytelenséghez; sokan például házastársi kötelességüknek tartják, hogy a jó falatokat férjük elé rakják, s maguk beérjék a gyengébb étellel. Az is gyakori jelenség,

[1] A progresszív paralízis (agylágyulás) sokkal gyorsabb ütemben terjed a nők, mint a férfiak között. Poroszországban például a paralitikus eredetű elmebajban megbetegedettek aránya 100 felvett betegre számítva így alakult:

	Férfi	Nő		Férfi	Nő
1876—1879	17,0	3,7	1895—1897	18,5	7,6
1880—1891	17,3	5,4	1898—1901	16,2	7,5
1892—1894	17,7	6,8			

Lásd *F. Prinzing*, id. mű, 177. old.

hogy a fiúkat jobban táplálják, mint a leánygyermekeket. Általánosan elterjedt tévhit, hogy a nő a férfiénál nemcsak kevesebb, hanem rosszabb minőségű étellel megelégedhet. Ezért nyújt főként női ifjúságunk olyan szomorú látványt a szakértő számára[1]. A fiatal nők nagy része testileg gyenge, vérszegény, roppant ideges. Ebből származnak a menstruációs zavarok, a nemi szervek megbetegedései, s gyakori eset, hogy ezek miatt a gyermekszülés vagy a szoptatás lehetetlenné vagy életveszélyessé válik a nő számára. „Ha nálunk a nő degenerálódása továbbra is úgy halad előre, mint mostanáig, akkor nem lehet messze az az idő, amikor kétségessé válik, vajon a kultúrember még az emlősök közé sorolható-e"[2]. Így aztán egészséges és vidám élettárs, derék anya, családi kötelezettségeinek megfelelni képes feleség helyett a férfi oldalán beteg, ideges asszony tengődik, akit állandóan gyógykezeltetni kell, aki a legkisebb léghuzatot, a legcsekélyebb zajt sem viseli el. Nem akarunk ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni, ki-ki további részletekkel gazdagíthatja ezt a képet; saját családjában vagy ismeretségi körében akad rá példa bőven.

Tapasztalt orvosok azt állítják, hogy a férjes asszonyok nagy része, kivált városokban, többé-kevésbé abnormális állapotban van. Az ilyen házasságok a baj foka és a házastársak jelleme szerint többé vagy kevésbé boldogtalanok, s ez a közvélemény előtt feljogosítja a férfit, hogy házasságon kívül keressen kielégülést, ami természetesen szerencsétlenné teszi a nőt. Olykor a házastársak igen különböző nemi igényei idéznek elő mélyreható különbségeket, anélkül, hogy az oly kívánatos válásra mód volna.

Emellett nem hallgathatjuk el, hogy *a férfiak nagyrészt maguk az okai azoknak a súlyos fizikai szenvedéseknek, amelyek feleségüket a házasságban sújtják.* A férfiak nem jelentéktelen része kicsapongásai következtében krónikus nemi betegségben

[1] Részletesebben lásd erről: Dr. med. H. S. Adams asszony „Frauenbuch" („Nők könyve") Stuttgart című művét.

[2] *Dr. F. B. Simon:* Die Gesundheitspflege des Weibes (A női higiéne). 7. kiad., Dietz, Stuttgart 1909. 240. old.

szenved, s ezt — minthogy nem jár nagyobb kellemetlenségekkel — gyakran félvállról veszi. De a nemi érintkezésben e bajok a nőnek kellemetlen, sőt végzetes altesti megbetegedéseket okoznak. E betegségek a házasságkötés után igen hamar bekövetkeznek és gyakran lehetetlenné teszik a fogantatást vagy a szülést. A szerencsétlen asszony rendszerint nem is sejti, mi az oka betegségének, mely nyomasztólag hat kedélyére, megkeseríti életét és elérhetetlenné teszi a házasság célját. Az asszony szemrehányásokat tesz magának és szemrehányásokat kap egy olyan állapotért, amelyben a másik fél a vétkes. Sok viruló asszony közvetlenül a házasságkötés után krónikus betegségbe esik, aminek okát nem tudja sem ő, sem a hozzátartozók, mert az orvosnak hallgatnia kell.

Mint az újabbkeletű vizsgálatok kiderítették, az a körülmény, hogy ti. a gonorrhea következtében a férfi ondófolyadéka nem tartalmaz ondószálakat, és ezért a férfi képtelen gyermekek nemzésére, *viszonylag gyakori oka a házasság meddőségének. Ez persze ellentétben áll a teremtés urainak régi jó szokásával, akik mindig hajlamosak a nőt okolni a gyermekáldás elmaradásáért*[1].

Mint látjuk, számos ok játszik közre abban, hogy az esetek túlnyomó részében a mai házasélet nem válhat azzá, amivé válnia kellene. Nagyon kétes értékű megoldás tehát, ha még tudósok is azzal akarják elintézni a nő emancipációs törekvéseit, hogy a nőnek a házasságot ajánlják, amely pedig társadalmi viszonyaink folytán egyre inkább eltorzul és egyre kevésbé felel meg valódi céljának.

[1] *Dr. F. B. Simon*, id. mű, 267. old. — A szerző részletesen taglalja ezt a kérdést, valamint az ezzel rokon problémát, hogy ti. miért betegszik meg olyan sok asszony az esküvő után anélkül, hogy tudná az okát; s e fejtegetések során tükröt tart a férfiak elé.

A házasság esélyei

1. A nemek számaránya

Azt szokták tanácsolni a nőnek, hogy üdvét a házasságban, voltaképpeni hivatásában keresse. Ez a tanács azonban, amelyet a férfiak többsége gondolkodás nélkül helyesel, maró gúnyként hangzik, ha a tanácsadók és a helyeslők éppen az ellenkezőjét cselekszik. Schopenhauer, a filozófus, csak a nyárspolgár szemével nézi a nőt és helyzetét. Azt mondja: „A nő nincs hivatva nagy munkákra. Jellemzője nem a cselekvés, hanem a *szenvedés*. Azért a bűnért, hogy a világra jött, a szülés fájdalmaival, a gyermekért való gonddal, *a férfinak való alárendeltséggel* lakol. A sors megtagadta tőle az életerő és az érzelem leghevesebb megnyilvánulásait. Életének csendesebbnek és jelentéktelenebbnek kell lennie, mint a férfi életének. A nő arra van rendelve, hogy a *gyermekek* gondozója és nevelője legyen, mert *ő maga is gyermeteg lévén, egész életében nagy gyermek marad*, valami közbülső lény a gyermek és a férfi, *a tulajdonképpeni ember* között ... A lányokat háziasságra és *engedelmességre* kell nevelni ... *A nő ízig-vérig és gyógyíthatatlanul filiszter.*"

Schopenhauer szellemében íródott Lombroso és Ferrero műve is: „A nő mint bűnöző és prostituált". Nem ismerünk még egy ilyen vaskos tudományos művet — terjedelme 590 oldal —, amely a vizsgált tárgyhoz ennyire kevés adatszerű bizonyítékot közölne. A statisztikai anyag, amelyből a legmerészebb megállapításokra jutnak, javarészt igen szegényes. Gyakran a szerzők megelégednek egy tucatnyi esettel ahhoz, hogy a leg-

súlyosabb következtetéseket vonják le belőlük. Azt az anyagot, amely ebben a műben a leghasználhatóbb, jellemző módon egy nő, dr. Tarnowskaja gyűjtötte. A társadalmi viszonyok, a kulturális fejlődés hatását úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyják, mindent egyoldalú fiziológiai-pszichológiai szempontból ítélnek meg, s érvelésükbe igen sok, a legkülönbözőbb népekre vonatkozó etnográfiai anyagot beleszőnek anélkül, hogy e közléseket gondosan ellenőrizték volna. A szerzők szerint a nő, mint Schopenhauer felfogásában, nagy gyermek, par excellence hazug, gyenge ítélőképességű lény, aki a szerelemben ingatag, képtelen igazán heroikus cselekedetre. A nő inferioritását a férfival szemben, azt mondják, számos testi különbség és sajátság bizonyítja. „A nő szerelme voltaképpen nem egyéb, mint az anyaság másodlagos jellemvonása; a rokonszenvnek mindazon érzelmei, amelyek a nőt a férfihoz fűzik, nem szexuális impulzusokból keletkeznek, hanem *az engedelmeskedésnek és odaadásnak az alkalmazkodás útján elsajátított ösztönéből.*" De hogy ezeket az „ösztönöket" miként szerezte a nő, és hogy ezek miként alkalmazkodtak, azt a szerzők elmulasztják megvizsgálni; ez esetben ugyanis kénytelenek lettek volna megvizsgálni a nő szociális helyzetét évezredeken át, amelynek hatására a nő azzá lett, ami. A szerzők leírják ugyan, hogy a nő a különböző népeknél és a különböző kultúrkorszakokban milyen rabságban és függőségben élt, de mint szemellenzős darwinisták, mindezt nem társadalmi és gazdasági, hanem fiziológiai okokkal magyarázzák, holott a nő fiziológiai és pszichológiai fejlődését a legnagyobb mértékben a társadalmi és a gazdasági tényezők befolyásolják.

Szólnak a szerzők a női hiúságról is, és azt állítják, hogy az alacsonyabb kultúrfokon álló népeknél a férfi a hiúbb nem; ma is ez a helyzet például az Új-Hebridákon, Madagaszkár szigetén, az Orinoko-népeknél, a polinéziai szigetcsoport sok népénél és számos afrikai és déli-tengeri népnél. A magasabb kultúrfokon álló népeknél viszont a nő a hiú nem. De miért és mi okból? A válasz nagyon közelfekvő. Az alacsonyabb kultúrfokon álló népeknél anyajogi viszonyok uralkodnak, vagy legalábbis még megvannak a maradványaik. Az ilyen népeknél a

nőnek nincs szüksége arra, hogy versenyezzen a férfiért, mert a férfi az, aki a nő meghódítására törekszik, s e célból cicomázza magát, hiú lesz. A magasabb kultúrfokon álló népeknél, nevezetesen az összes kultúrnépeknél, kevés kivétellel mindenütt az a helyzet, hogy nem a férfi törekszik a nő meghódítására, hanem a nő a férfiéra, bár olykor megtörténik az is, hogy a nő ragadja meg a kezdeményezést és felkínálja magát a férfinak. Ez utóbbit tiltja neki az úgynevezett illendőség, de ténylegesen fellépésének módjával, ruházkodásával, fényűzésével, cicomázkodásával, társaságbeli viselkedésével és kacérkodásával kínálja fel magát. A nőkre rákényszeríti ezt a magatartást számszerű túlsúlyuk, valamint az a szociális szükségesség, hogy a házasságot életbiztosításnak vagy olyan intézménynek tekintsék, amely egyedül képes hozzásegíteni őket nemi ösztönük kielégítéséhez és a társadalmi érvényesüléshez. Tehát ezúttal is *merőben gazdasági és szociális okok* hatására fejlődik ki hol a férfiban, hol a nőben egy olyan jellemvonás, amelyet megszoktunk a szociális és gazdasági okoktól teljesen függetlenül szemlélni. Ebből továbbá arra következtethetünk, hogy mihelyt olyan társadalmi viszonyok alakulnak ki, amelyek között megszűnik az egyik nemnek a másiktól való mindenfajta függése, és mindkét nem egyformán szabad lesz, akkor *a hiúság és a divathóbort ugyanúgy el fog tűnni, mint sok más gyarlóság, amelyet ma kiirthatatlannak tartunk, mert állítólag az emberek veleszületett tulajdonságai.*

Ami Schopenhauert illeti, filozófus létére ugyanolyan egyoldalúan ítéli meg a nőt, mint legtöbb antropológusunk és orvosunk, akik a nőben csupán a nemi lényt és sohasem a társadalmi lényt látják. Schopenhauer egyébként sohasem nősült meg, a maga részéről tehát nem járult hozzá ahhoz, hogy eggyel több nő teljesítse az általa neki tulajdonított rendeltetést. És most lássuk az érem másik — korántsem szebbik — oldalát.

Mindenki tudja, hogy sok nő azért nem megy férjhez, mert nincs rá módja. Az erkölcs tiltja a nőnek, hogy felkínálkozzék; várnia kell, amíg megkérik vagyis kiválasztják, ő maga nem léphet fel mint kérő. Ha nem akad kérője, akkor csatlakozik azoknak a szerencsétlen nőknek nagy táborához, akik elhibáz-

ták életüket és biztos anyagi alap hiányában többnyire a szükségnek és a nyomornak esnek áldozatul, s akikből ráadásul elég gyakran még csúfot is űznek. De miből származik a nemeknek ez a kedvezőtlen aránya? Sokak gyorsan készek a válasszal: túlságosan sok leány születik. Akik ilyesmit állítanak, azok, mint látni fogjuk, tájékozatlanok. Mások abból a tényből, hogy a nők száma a kultúrállamokban meghaladja a férfiak számát, arra a következtetésre jutnak, hogy akár akarjuk, akár nem, meg kell engednünk a poligámiát (többnejűséget). De a poligámia nemcsak hogy ellenkezik erkölcseinkkel, hanem lealázza is a nőt, ami persze a nőellenes Schopenhauert nem tartja vissza ettől a kijelentéstől: „*A női nem egészére nézve a poligámia jótétemény.*"

Sok férfi azért nem nősül meg, mert attól tart, hogy nem lesz képes *egy* nőt és az esetleges gyermekeket társadalmi állásának megfelelő színvonalon eltartani. Két nőt eltartani csak jelentéktelen kisebbségnek van módjában, s ezek közül igen soknak amúgy is két vagy több feleségük van, egy törvényes és egy vagy több törvénytelen. A vagyonuk révén kiváltságos helyzetben levőket semmi sem tartja vissza attól, hogy kedvük szerint éljenek.

Keleten, ahol a poligámia erkölcs és törvény szerint évszázadok óta fennáll, szintén viszonylag kevés férfi tart több feleséget. Beszélnek arról, hogy a török háremélet rossz hatással van az erkölcsökre. De megfeledkeznek róla, hogy csupán a férfiak egy *parányi* töredéke — s ez az *uralkodó osztályhoz* tartozik — tud háremet fenntartani. A férfiak nagy tömege egynejűségben él. Algír városában a hatvanas évek végén 18 282 házasság közül 17 319 volt monogámia, 888 kétnejűség és csak 75 többnejűség esete. Konstantinápolyban, a török birodalom fővárosában, körülbelül hasonló lehet az arány. A falusi lakosság körében még inkább a monogámia javára billen a mérleg. Keleten, akár nálunk, tekintetbe kell venni az anyagi viszonyokat, amelyek a legtöbb férfit egynejűségre kényszerítik[1]. De ha min-

[1] „A poligámia egész Indiában csak mérsékelten van elterjedve. Az 1901. évi népszámlálás adatai szerint az egész birodalomban, az

den férfi egyformán kedvező anyagi helyzetben volna, a poligámia akkor sem lenne megvalósítható, mert ehhez nincs elég nő. *Az a tény, hogy a két nem létszáma normális viszonyok közt csaknem egyenlő, mindenütt indokolttá teszi a monogámiát.*

Ennek bizonyítására ideiktatjuk a következő táblázatot, melyet Bücher az „Allgemeines Statistisches Archiv"-ban (Általános Statisztikai Archivum-ban) közölt[1].

	Férfiak	Nők	Az egész népesség	Az 1000 férfira eső nők száma
Európa	170 818 561	174 914 119	345 732 680	1024
Amerika	41 643 389	40 540 386	82 183 775	973
Ázsia	177 648 044	170 269 179	347 917 223	958
Ausztrália	2 197 799	1 871 821	4 069 620	852
Afrika.....	6 994 064	6 771 360	13 765 424	968
	399 301 857	394 366 865	793 668 722	988

Ez a táblázat bizonyára sok olvasót meglep. Európa kivételével ahol 1000 férfilakosra átlag 1024 nő jut, minden más földrészen kevesebb a nő, mint a férfi. Ha feltesszük is, hogy az idegen világrészeken, ott is, ahol volt népszámlálás, e népszámlálás adatai a nőkre vonatkozóan különösen hiányosak — feltehető ez például minden mohamedán lakosságú országban, ahol a nők számát nyilván alacsonyabbnak vették, mint amekkora a valóságban — mégis kétségtelen, hogy egyes európai országoktól eltekintve, a nők száma sehol sem haladja meg jelentékenyen a férfiak számát.

összes vallásokat egybevéve, 1000 férjre 1011 feleség jut; a monogám egyensúlyt tehát a poligámia nem befolyásolja jelentősen." *G. v. Mayr*, id. mű, 77. old.

[1] *Karl Bücher:* Über die Verteilung der beiden Geschlechter auf der Erde (A két nem megoszlása a földön). — A Földrajzi és Statisztikai Egyesületben Majna-Frankfurtban 1892 január 6-án tartott előadás. Allgemeines Statistisches Archiv. Dr. Georg. v. Mayr szerkesztésében. 2. évfolyam. Tübingen 1892.

Időközben a berlini Császári Statisztikai Hivatal, feldolgozva az 1900. évi népszámlálás adatait, újabb, 838 millió embert felölelő összeállítást tett közzé az európai és Európán kívüli országokra vonatkozólag. „Ha figyelembe vesszük még az alábbi táblázatokba bele nem vett olaszországi, bosznia-hercegovinai, costaricai, argentínai, transvaali, oranjei, ciprusi, formosai és Pescadores-szigeti népszámlálások eredményét, akkor a föld lakosságának száma 882 millióra rúg, s az 1000 férfira jutó nők száma átlagosan 991 . . . A föld megszámlált lakosságában tehát a két nem feltehetően egyenlően van képviselve — illetve a férfilakosság száma valószínűleg egész kis mértékben túlhaladja a nőkét"[1].

Más a helyzet Európában, amely kiváltképpen érdekel bennünket. Itt — kivéve a délkelet-európai országokat, Boszniát és Hercegovinát, Szerbiát, Bulgáriát, Romániát és Görögországot, — a női lakosság száma mindenütt nagyobb, mint a férfilakosságé. A nagyobb államok között ez az arány Magyarországon és Olaszországban a legkedvezőbb: 1000 férfira 1009 illetve 1010 nő jut; ezután Belgium következik, ahol 1000 férfira 1013 nő jut. Az arány Portugáliában (1093) és Norvégiában (1082) a legkedvezőtlenebb. Ezekhez Nagybritannia és Írország áll a legközelebb, itt az arány 1000:1063. Franciaország, Németország, Ausztria és Oroszország, ahol 1000 férfira 1033 illetve 1032, 1035 és 1029 női lakos jut, középütt foglalnak helyet[2].

Németországban az utóbbi két évtized során minden népszámláláskor kedvezőbben alakult a nő- és a férfilakosság számaránya. 1885 december 1-én 988 376-tal volt több nő, mint férfi, az 1890 december 1-i népszámláláskor ez a többlet még 966 806 volt, 1895-ben 957 401, 1900-ban 892 684, az 1905 december 1-i népszámláláskor pedig 871 916-ra süllyedt (1029

---

[1] *G. v. Mayr*, id. mű, 36—37. old. — Ugyanerre az eredményre jut *dr. G. Schnapper-Arndt* is (Sozialstatistik, 105. old. Lipcse 1908): „Nagyjában és egészében a két nem számaránya alighanem egyenlő."

[2] G. Schnapper-Arndt közlése nyomán, id. mű, 107—108. old. — A számok újabb, főként a századforduló idejéből származó adatokon alapulnak.

nő jutott 1000 férfira). Ennek a jelenségnek egyik fő oka a kivándorlás jelentős csökkenése; a kivándorlók közt ugyanis igen nagy volt a férfiak túlsúlya. Világosan kitűnik ez, ha megnézzük a nemek megoszlását az Észak-Amerikai Egyesült Államokban, ahová a kivándorlás elsősorban irányul, s ahol éppolyan nagy a nőhiány, mint Németországban a nőfelesleg (1000 férfira 1900-ban csak 953 nő jutott). A Németországból való kivándorlás az 1881. évi 220 902 főről 1901-ben 22 073-ra, majd 1908-ban 19 883-ra csökkent.

A két nem számaránya közti különbséget tehát elsősorban az okozza, hogy sokkal több férfi vándorol ki, mint nő. Ez a magyarázata annak, hogy Olaszország, ahol a negyvenes évek elején még a férfiak voltak túlsúlyban, a rendkívül nagymértékű kivándorlás következtében nőfelesleggel rendelkező országgá vált.

Továbbá a mezőgazdaságban, a nagy- és kisiparban, a közlekedésben stb. sokkal több férfi esik áldozatul üzemi balesetnek, mint nő; azonkívül az átmenetileg külföldön tartózkodó férfiak száma is jóval nagyobb, mint a nőké (kereskedők, tengerészek stb.).

Egy másik, statisztikailag megállapított fontos jelenség, hogy a nők átlagosan *magasabb* életkort érnek el, mint a férfiak, és ezért az *idősebb* korosztályokban több a nő, mint a férfi. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint a két nem kor szerinti megoszlása a következő volt:

Életkor	Férfi	Nő	Férfi túlsúly	Női túlsúly	Nőfelesleg
10 év alatt	6 904 732	6 871 599	33 133	—	—
10—15 év között.	2 925 918	2 912 573	13 345	—	—
15—21 „ „	3 179 813	3 162 448	17 365	—	—
21—30 „ „	4 251 204	4 293 775	—	42 571	—
30—40 „ „	3 669 656	3 731 556	—	61 900	—
40—50 „ „	2 770 451	2 923 228	—	152 777	—
50—60 „ „	2 053 085	2 320 273	—	267 188	—
60—70 „ „	1 300 637	1 545 808	—	245 171	—
70 év felett.....	681 751	868 671	—	186 920	—
	27 737 247	28 629 931	63 843	956 527	892 684

Mint e táblázat mutatja, a 21. életévig a fiúk száma túlhaladja a leányokét[1].

A fiúknak ezt a túlsúlyát elsősorban a születések megoszlása magyarázza. Mindenütt több fiú születik, mint lány; a Német Birodalomban például:

1872-ben	100	lány	106,2	fiú
1884-ben	100	„	106,2	„
1900-ban	100	„	106,0	„
1905-ben	100	„	106,3	„
1907-ben	100	„	106,3	„

De a férfiak korábban haláloznak el, mint a nők, s ez már a gyermekkorban is megmutatkozik, amikor több fiú hal meg, mint leány. Az előző oldalon levő táblázatból kitűnik, hogy a 21. életévtől kezdve a nők száma túlhaladja a férfiakét.

100 férfi illetve 100 női lakosra számítva a halálozási arányszám a következőképpen alakult:

Évek	Férfi	Nő	Évek	Férfi	Nő
1872—1875	29,5	26,3	1891—1895	24,6	22,1
1876—1880	27,8	24,5	1896—1900	22,6	20,0
1881—1885	27,3	24,2	1901—1905	21,0	18,8[2]
1886—1890	25,8	23,1			

A **171.** oldalon levő táblázat továbbá azt mutatja, hogy a házasságkötés korában, 21—50 év között a nők száma 257 248-cal (1890-ben 422 519-cel), 50—70 éves, valamint 70 éven felüli

[1] Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint csak a 10. éven aluli korosztályban voltak túlsúlyban a fiúk, az 1895. évi népszámlálás adatai szerint pedig a 16. éven aluli korosztályban.

[2] Das Deutsche Reich in gesundheitlicher und demographischer Beziehung (A Német Birodalom egészségügyi és demográfiai vonatkozásban). Berlin 1907. 29. old. — 1907-ben 100 elhalálozott nőre 109,3 elhalálozott férfi jutott.

korban pedig 699 279-cel (1890-ben 566 400-zal) haladja túl a férfiakét. Mint Angliában, ugyanúgy Németországban is évről évre növekszik az idős korban levő nők száma.

A nemek közti arány évről évre fokozódó, igen erős eltolódását mutatja továbbá az özvegyek és elváltak statisztikája.

Az 1890. és 1900. évi népszámláláskor az özvegyek száma így alakult:

	1890	1900
Férfi	774 967	809 238
Nő	2 157 870	2 352 921
Nőfelesleg	1 382 903	1 543 683

Ezeknek az özvegyeknek az életkora:

	1890		1900	
	férfi	nő	férfi	nő
40—60 év közötti.....	222 286	842 920	225 191	900 357
60 éven felüli	506 319	1 158 712	537 116	1 299 905

Az elváltak száma 1890-ben 25 271 férfi és 49 601 nő, 1900-ban 31 279 férfi és 60 738 nő volt.

Közülük:

	1890		1900	
	férfi	nő	férfi	nő
40—60 év közötti.....	13 825	24 842	16 976	30 385
60 éven felüli	4 917	7 244	5 713	8 452

Ezek a számok továbbá megmutatják, hogy az *özvegységre jutott* és elvált asszonyok úgyszólván el vannak zárva az újabb házasság lehetőségétől, mégpedig azok is, akik olyan korban

vannak, hogy még férjhez mehetnének; ugyanis a 15—40 év közti özvegységre jutott férfiak száma 1890-ben 46 362, 1900-ban 46 931, az özvegységre jutott nőké pedig 1890-ben 156 235, 1900-ban 152 659 volt, az elvált férfiaké 1890-ben 6519, 1900-ban 8590, az elvált asszonyoké 1890-ben 17 515, 1900-ban 21 901. Íme, itt a számszerű bizonyítéka annak, milyen kár háramlik a nőre a házasság felbontásából.

A hajadon nők illetve nőtlen férfiak száma 1900-ban:

	Nőtlen férfi	Hajadon
15—40 év között	6 700 352	5 824 464
40—60 „ „	426 388	503 406
60 éven felül	141 416	252 134[1]

Tehát 15—40 év között 875 888-cal több a nőtlen férfi, mint a hajadon, ami ez utóbbiakra nézve kedvező körülménynek látszik. De a 15—21 év közötti férfiak kevés kivétellel nem nősülhetnek, márpedig az ilyen korú férfiak száma 3 175 453 volt 3 064 567 nővel szemben. A 21—25 év közötti férfiak nagy része nincs abban a helyzetben, hogy családot alapítson — csak utalunk a katonákra, diákokra stb. —, ezzel szemben az ilyen korú nők mind férjhez mehetnének. Ha továbbá feltesszük, hogy igen sok férfi a legkülönbözőbb okokból egyáltalán nem nősül meg — csupán a 40 éven felüli nőtlen férfiak száma 567 804-re rúgott, amihez még hozzájárulnak az özvegyek és az elváltak, ezzel szemben volt 812 181 hajadon, akikhez ugyancsak hozzá kell számítani a több mint 2 milliónyi özvegy és elvált asszonyt —, akkor kitűnik, hogy a házasságkötés tekintetében a nők helyzete rendkívül kedvezőtlen. Igen sok nő tehát arra kényszerül a mai viszonyok közt, hogy lemondjon a nemi ösztön törvényes kielégítéséről, a férfiak viszont a prostituál-

[1] Statistik des Deutschen Reiches: Die Volkszählung am 1. Dezember 1900 im Deutschen Reiche. 150. köt. 98—99. old.

taknál keresik és találják meg a kielégülést. A nő helyzete egészen más lenne, ha a társadalmi viszonyok átalakulásával megszűnnének azok az akadályok, amelyek ma sok százezer férfi számára lehetetlenné teszik a házasságkötést.

Mint említettük, a tengerentúlra irányuló kivándorlás jelentős eltolódást idéz elő a két nem arányában. A katonakötelezettség is a külföldre űz sok fiatal férfit, éppen a legerősebbeket. 1900-ban a hadkiegészítésügyről a Reichstag elé terjesztett hivatalos jelentés szerint 135 168 férfit ítéltek el meg nem engedett kivándorlás miatt, 13 055 ellen pedig hasonló okból még vizsgálat folyt. Az adatok a 45. életévig terjednek. Németországot a férfiaknak e meg nem engedett kivándorlása miatt meglehetősen jelentős veszteség éri. Különösen fokozódik a kivándorlás a nagy háborúk utáni években: megmutatkozott ez 1866 után és 1871—1874-ben.

Nagy a férfiveszteség a balesetek következtében is. Poroszországban 1883 és 1905 között 297 983 személyt ért halálos kimenetelű baleset (közülük 1905-ben 11 792 férfit és 2922 nőt). 1886 és 1907 között a biztosításköteles ipari, mezőgazdasági, valamint állami és községi igazgatású üzemekben 150 719 volt a halálos kimenetelű balesetek áldozatainak a száma, s ezeknek csak egy kis töredéke volt nő. Az említett üzemekben foglalkoztatott személyeknek egy másik, jelentős része a balesetek következtében nyomorékká és családalapításra alkalmatlanná válik (1886 és 1907 között 40 744). Mások korán meghalnak, s családjukat szükségben és nyomorban hagyják hátra. A hajózás is sok halálos áldozatot követel. Az 1882 és 1907 közti időszakban 2848 tengerjáró hajó pusztult el; az áldozatok száma: 4913 főnyi legénység — kevés kivétellel mind férfi, és 1275 utas.

A társadalom meg tudja majd előzni, főként a tengeri közlekedésben, a balesetek legnagyobb részét, ha az emberéletet valódi értéke szerint fogják becsülni, — ami egy szocialista társadalomban teljes mértékben így is lesz. Számtalan esetben a vállalkozók helytelen takarékossága okozza emberek pusztulását vagy megnyomorodását, sok más esetben pedig a túlságosan gyors ütemű munka vagy a munkás kimerültsége a baleset okozója. Az ember-

élet olcsó; ha egy munkás elpusztul, akad száz, aki betöltse a helyét.

Különösen a tengeri hajózásban tapasztalunk sokszor nagy felelőtlenséget. Mint a hetvenes évek derekán Plimsoll képviselőnek az angol parlamentben tett leleplezéseiből köztudomásúvá vált, sok hajótulajdonos bűnös nyereségvágytól hajtva, magas összegre biztosított *tengerjárásra alkalmatlan* hajókat, és ezeket legénységükkel együtt lelkiismeretlenül kitette a pusztulásnak, hogy megkapja a nagy biztosítási összegeket. Ezek az úgynevezett *koporsóhajók*, amelyek Németországban sem ismeretlenek. Nincs év, amikor a tengerészeti hivataloknak ne kellene szakvéleményt nyilvánítaniuk számos hajószerencsétlenségről abban az értelemben, hogy a szerencsétlenséget a hajó magas életkora, vagy túlterheltsége, vagy rossz állapota, vagy nem megfelelő felszerelése okozta, vagy hogy több ilyen tényező együttesen játszott közre. A szerencsétlenül járt hajók nagy részénél egyáltalán nem lehet megállapítani pusztulásuk okát, mert a nyílt tengeren, a partoktól távol süllyedtek el, és senki sem maradt életben, aki a katasztrófa okáról felvilágosítást adhatott volna. Éppen ezen a téren terhelik társadalmunkat a legsúlyosabb vétkek. A hajótöröttek megmentését célzó parti óvintézkedések még ugyancsak nagyon hiányosak és elégtelenek, mert a mentőakciók szervezése úgyszólván kizárólag magánjótékonyságra van utalva. Egészen vigasztalan a helyzet a hajótöröttek megmentésével kapcsolatban a távoli, idegen partokon. Az a közösség, amely legfőbb feladatának fogja tekinteni, hogy minden egyes tagja javát szolgálja, a lehetőséghez képest ki fogja küszöbölni az ilyen szerencsétlenségek okait. De a most uralkodó rablógazdaság, amely az embereket csak sakkfiguráknak tekinti, és amelynek célja a lehető legnagyobb nyereség kisajtolása, gyakran elpusztít egy emberéletet egy tallér profitért.

Még más mozzanatok is vannak, amelyek a házasságkötést megnehezítik vagy lehetetlenné teszik. Igen sok férfit az állam akadályoz a házasságkötésben. Azok, akik szemforgató képmutatással elítélik a katolikus papságra kötelező cölibátust, ugyanakkor egyetlen szóval sem kifogásolják, hogy a katonáknak jóval nagyobb száma ugyancsak nőtlenségre van kárhoztatva. A tiszteket nemcsak az korlátozza a házasságban, hogy feletteseik beleegyezésére van szükségük, hanem az is, hogy nem választhatnak szabadon, mert a leendő feleségnek meghatározott nagyságú vagyonnal kell rendelkeznie. *Az osztrák tisztikar* 1889-ben társadalmi rangemelésben részesült. Azóta a tisztnek mint *férjjelöltnek* az ára emelkedett: *a harminc éven felüli* kapitány ára kerek *8000 forinttal*, míg *a harminc éven aluli* nehezen kapható, és semmi esetre sem olcsóbban 30 000 forint hozománynál. Azelőtt a tiszttől, ha meg akart nősülni és ha harminc éves elmúlt, 12 000 forint közös vagyon vagy 600 forint mellékjövedelem igazolását kívánták meg, és olykor még e csekély mellékjövedelem dolgában is szemet hunytak, könnyítéseket adtak. Az új házassági szabályok szigorúbbak. A kapitánynak harminc éven alul most 30 000 forint, harminc éven felül 20 000 forint, a törzstisztnek pedig ezredesi rangig 16 000 forint kauciót kell letennie; emellett a csapattiszteknek csak a *negyedrésze* lehet nős, s a menyasszonytól megkövetelik a feddhetetlen előéletet és a vőlegény rangjához illő társadalmi helyzetet. Ez a csapattisztekre és a katonaorvosokra vonatkozik. Egyéb tiszti rangban levő katonai hivatalnokokra nézve az új házassági szabályok enyhébbek, vezérkari tisztekre vonatkozólag azonban még szigorúbbak. A vezérkarba beosztott tisztnek a jövőben *egyáltalán nem szabad nősülnie*, a tényleges vezérkari századosnak 30 éven alul 36 000, később 24 000 forint kauciót kell letennie. Németországban 1902 óta a következő főbb intézkedések vannak érvényben: Olyan tiszt vagy egészségügyi tiszt, akinek fizetése kevesebb az első fizetési osztályba tartozó kapitány fizetésénél, nem kérhet házassági engedélyt, amíg nem igazolta,

hogy *szolgálaton kívüli jövedelme* is van, mégpedig, ha második fizetési osztályba tartozó kapitány vagy 4500 márka fizetésű kerületi csendőrtiszt az illető, legalább évi 1500 márka, ha 3300 márka fizetésű kerületi csendőrtiszt — évi 2100 márka, ha főhadnagy és hadnagy, ideértve a lovasított tábori vadászok fővadászait és tábori vadászait — évi 2500 márka. Az altiszti karra vonatkozólag is fennállnak házassági korlátozások: a házassághoz a felettes hozzájárulására van szükség. Mindez drasztikusan bizonyítja az államnak a házasságról alkotott *materialista felfogását.*

Általában azt tartják, hogy 24 vagy 25 éven aluli férfiak ne nősüljenek, mégpedig azért ne, mert rendszerint csak ebben a korban biztosíthatják maguknak a polgári függetlenséget. Csak olyan személyeknél tartják rendbenlevőnek a házasságot — ha férfiról van szó, esetleg 18 vagy 19 éves korban, ha leányról, 15 vagy 16 éves korban —, akik abban a kellemes helyzetben vannak, hogy nem kell előbb független egzisztenciát teremteniük. Ilyenek például a fejedelmi személyek. A fejedelem egyébként már 18 éves korában nagykorúvá lesz, és ezzel képessé válik arra, hogy akár a legnagyobb népet is kormányozza. Közönséges halandók viszont csak 21 éves korukban érik el a nagykorúságot.

Tehát különböznek a nézetek arra vonatkozóan, hogy milyen korban kívánatos a házasságkötés, s ez azt mutatja, hogy itt társadalmi szempontok a mértékadók, s az ember mint nemi lény nemigen jön számba. Ám a természetes ösztön nem alkalmazkodik meghatározott társadalmi viszonyokhoz és a belőlük fakadó nézetekhez. Mihelyt az ember a nemi érettség korát elérte, a nemi ösztön elemi erővel megnyilvánul.

A nőnél a nemi érettség ideje az egyéntől, az éghajlattól, az életmódtól függően különböző. A forró égövben már 9—10 éves korban bekövetkezik: vannak nők, akik ilyen korban már első gyermeküket dajkálják, s 25—30 éves korukban már el is virágzottak[1]. A mérsékelt égöv alatt általában 14—15 éves

[1] *E. Metschnikoff:* Studien über die Natur des Menschen (Tanulmányok az ember természetéről). Lipcse 1904. 118—119. old.

korban lesz érett a nő, egyes esetekben még később; az érettség időpontja vidéki és városi leányoknál is különböző. Egészséges, erős parasztlányoknál, akik sokat dolgoznak, a menstruáció általában később kezdődik, mint rosszul táplálkozó, elpuhult, gyenge idegzetű, finom városi kisasszonyainknál. Az előbbieknél a nemi érettség rendszerint normálisan következik be, az utóbbiaknál a normális fejlődés kivétel: mindenféle beteges tünetek lépnek fel, amelyek az orvost gyakran kétségbeejtik. Számtalan esetben kénytelen kijelenteni az orvos, hogy a gyógyulás legbiztosabb szere a házasság. De hogyan alkalmazható e gyógyszer? Áthághatatlan akadályok állnak az orvosi tanács követésének útjába.

Mindez mutatja, milyen változásokra van szükség. Egyrészt egészen más alapokra kell helyezni a nevelési rendszert, amelynek a testi és szellemi sajátságokat egyaránt figyelembe kell vennie, továbbá, egészen más élet- és munkafeltételeket kell teremteni. De ez is, az is csak *teljesen megváltozott társadalmi viszonyok közt lehetséges.*

Társadalmi viszonyaink következtében mélyreható ellentét keletkezett az ember mint nemi lény és az ember mint társadalmi lény között. Ez az ellentét, amely soha nem volt olyan nyilvánvaló, mint a mi korunkban, egy sereg bajnak és betegségnek a forrása, amelyek kiváltképpen a nőt érik. Egyrészt a nő szervezete sokkal szorosabban összefügg a nemi rendeltetéssel, mint a férfié — gondoljunk például a havonta rendszeresen visszatérő menstruációra —, másrészt a nőre nézve sokkal több az olyan korlátozás, amely gátolja őt legerősebb természetes ösztöneinek természetes kielégítésében. A természetes szükséglet és a társadalmi kényszer közti ellentét a természetellenes kielégülés keresésére, titkos bűnökre és kicsapongásokra vezet, amelyek aláássák a nem eléggé erős szervezetet.

A természetellenes kielégülést sokszor szemérmetlen módon elősegítik. Többé vagy kevésbé nyíltan dicsérnek bizonyos gyártmányokat — többnyire a családba behatoló hírlapok és képeslapok hirdetési rovataiban ajánlgatják őket. E hirdetéseket főként a társadalom jobbmódú részének szánják, mert az efféle

gyártmányok olyan drágák, hogy kispénzű embernek nemigen telik rájuk. E hirdetéseken kívül a férfiak és nők körében egyaránt propagálják az obszcén képeket (egész fényképsorozatokat), hasonló jellegű verseket és prózai írásokat, amelyeknek már a címe is a szexuális izgalom felkeltését célozza, és amelyeknek terjesztése hivatalból üldözendő. Persze a rendőrség és az államügyész sokkal jobban el van foglalva a „kultúrát, házasságot és családot" romboló szociáldemokrácia üldözésével, semhogy kellő figyelmet fordíthatna az efféle üzelmekre. Regényirodalmunk egy része ugyanilyen célzatú. Így aztán az volna a csoda, ha a még mesterségesen is táplált nemi kicsapongások nem válnának társadalmi nyavalyává.

A vagyonos osztályokhoz tartozó nők nagy részének henye, kényelmes életmódja, a legraffináltabb eszközökkel elért idegizgalmak, túlhajtott élvezete olyan művészi termékeknek, amelyeket bizonyos műfajokban szinte melegházban tenyésztenek, s amelyeket az érzelmi élet túltengésében és túlzott idegizgalmakban szenvedő nő egyetlen szórakozásának és művelődési eszköznek tekint — csak növeli a nemi izgalmat és szükségképpen kicsapongásokra vezet. A szegényeknél bizonyos megerőltető munkák, nevezetesen az ülő foglalkozások, kedveznek az altesti szervekben keletkező vértolulásnak és ugyancsak nemi izgalmat ébresztenek. Az egyik legveszélyesebb foglalkozás e tekintetben a varrás, amely ma sokak foglalkozása. A varrógép melletti görnyedés olyan romboló hatású, hogy napi 10—12 óra munka mellett néhány év alatt a legerősebb szervezet is tönkremegy. Túlságosan nagy nemi gerjedelmet okoz a tartósan magas hőmérsékletű helyiségekben — például cukorfinomítókban, fehérítőkben, kelmenyomó üzemekben — való huzamos munka, valamint túlzsúfolt munkahelyiségekben, gázvilágításnál végzett éjjeli munka, különösen ott, ahol férfiak és nők együtt dolgoznak.

Ezek ismét olyan jelenségek, amelyek élesen megvilágítják a mai állapotok fonák és egészségtelen voltát. Ám ezek a társadalmi viszonyainkban mélyen benne gyökerező bajok nem küszöbölhetők ki sem erkölcsprédikációkkal, sem olyan fájdalomcsillapító

szerekkel, amelyek szociális és vallási kuruzslóinknak és kuruzslónőinknek mindig keze ügyében vannak. Gyökerében kell a bajt orvosolni. Olyan társadalmi viszonyokat kell teremteni, amelyek lehetővé teszik a természetes nevelést, az egészséges életet és munkát, s minden egyén természetes és egészséges ösztöneinek normális kielégítését.

A férfi sok szempontból könnyebb helyzetben van, mint a nő. Uralkodó helyzeténél fogva szabadon választhatja meg a párját, ha társadalmi korlátok nem állnak útjában. Az a körülmény, hogy a házasságnak a nő számára életbiztosítás-jellege van, továbbá a nők számbeli túlsúlya, a szokások stb. meggátolják a nőt akaratának nyilvánításában, és arra kényszerítik, hogy várjon, amíg ki nem választják. Rendszerint kapva kap a kínálkozó alkalmon, ha akad egy férfi, aki megmenti őt a társadalmi számkivetéstől és mellőzéstől — mert hiszen ez a sorsuk a szerencsétlen „aggszüzeknek". Gyakran lekicsinylik azokat a nőket, akik emberi méltóságuk tudatában nem adják el magukat házassági prostitúcióra az első jöttmentnek, hanem inkább egyedül járják az élet göröngyös útjait.

Másrészt az a férfi, aki a házasságban kívánja megtalálni szerelmi szükségletének a kielégítését, többnyire szociális korlátokba ütközik. Az ilyennek fel kell tennie magában a kérdést: el tudom-e tartani a feleségemet és esetleges gyermekeimet úgy, hogy távol maradnak tőlem a nyomasztó gondok? Minél tisztábbak a szándékai, minél szilárdabb az az elhatározása, hogy csak szerelemből nősül, annál komolyabban kell felvetnie ezt a kérdést. A mai kereseti és tulajdonviszonyok mellett sokak nem adhatnak igenlő választ erre a kérdésre, — ezek tehát inkább nőtlenek maradnak. Másoknak, akik kevésbé lelkiismeretesek, más meggondolásaik vannak. A férfiak ezrei csak viszonylag későn jutnak önálló, igényeiknek megfelelő állásba, és még akkor is csak úgy tudnak eltartani egy nőt „társadalmi állásuknak megfelelően", ha annak nagy vagyona van. Sok fiatalembernek minden bizonnyal túlzott elképzelései vannak az úgynevezett „társadalmi állásnak megfelelő" életszínvonalról, mindazonáltal — a nők nagy részének helytelen

irányú neveltetése és társadalmi szokásai következtében — a férfinak feltétlenül számolnia kell azzal, hogy felesége olyan anyagi igényeket támaszthat vele szemben, amelyek meghaladják erejét. Derék, szerény igényű nőkkel ritkábban van alkalmuk megismerkedni, mert az ilyenek tartózkodóbbak és nem találhatók azokon a helyeken, ahol feleséget szokás keresni. Akikkel találkoznak, azok gyakran inkább külső megjelenésükkel, külsőségekkel igyekeznek a férfit meghódítani, és a maguk egyéni tulajdonságai és anyagi helyzete felől tévedésbe ejteni. A nő különösen akkor nyúl a csábítás legkülönbözőbb eszközeihez, ha érzi, hogy eljárt fölötte az idő, s abban a korban van, amikor már sürgős a házasság. Mire az ilyennek sikerül egy férfit meghódítania, addigra úgy hozzászokott a reprezentáláshoz, cicomázkodáshoz és drága szórakozásokhoz, hogy a házasságban sem akar lemondani róluk. A férfiak lába előtt szakadék tátong, és sokan inkább otthagyják a szakadék szélén nyíló virágot, amelynek leszakítása a nyaktörés veszélyével fenyeget. Az ilyen férfiak egyedül járják az élet útját, s szabadságukat megtartva keresnek szórakozást és élvezetet. A csalással és becsapással a polgári társadalom életében lépten-nyomon találkozunk. Nem csoda, hogy az ilyesmi a házasságkötésnél is előfordul, s ha sikerrel alkalmazzák, mindkét fél megissza a levét.

A statisztika szerint a jobb társadalmi helyzetben levő és műveltebb rétegek körében rendszerint magasabb életkorban kötnek házasságot, mint az alsóbb társadalmi rétegekben. Így például Koppenhágában az átlagos nősülési életkor 1878 és 1882 között (Westergaard szerint) a következő volt: szabad pályákon levők, gyárosok, nagykereskedők és bankárok 32,2 év; kisiparosok és kiskereskedők 31,2; kereskedősegédek és alkalmazottak 29,7; pincérek és cselédek 28; gyári munkások, matrózok és napszámosok 27,5. Poroszországban 1881 és 1886 között az átlagos nősülési kor: bányászoknál 27,6; gyári munkásoknál 27,7; vasmunkásoknál 28; kőfejtőknél 28,2; az építőiparban 28,6; a faiparban 28,7; a gépgyártásban 29; pedagógusoknál 29,1; a mezőgazdaságban 29,6; a közlekedésben 30; a kereskedelemben 30,9; az egészségügyi dolgozók, egyházi

személyek, tisztviselők közt 31,8—33,4 év. Angliában Ansell szerint 1840 és 1871 között a jobb anyagi helyzetű és műveltebb rétegekben a házasulási kor átlagosan 29,95 év volt, de azóta ezeknél a rétegeknél kitolódott. A különböző foglalkozási ágakban 1880 és 1885 között az átlagos házasulási kor a következőképpen alakult:

	Év		Év
Bányamunkások ...	23,56	Kereskedősegédek	25,75
Textilmunkások ...	23,88	Kereskedők	26,17
Konfekcióipar.....	24,42	Bérlők	28,73
Kisiparosok.....	24,85	Szabad foglalkozásúak és járadékosok	30,72
Napszámosok	25,06		

Ezek a számok újabb meggyőző bizonyítékot szolgáltatnak arra, miként hat a társadalmi helyzet a házasságkötésre. Az a tény, hogy az átlagos házasodási életkor a XIX. század utolsó évtizedei során a legtöbb európai országban valamivel alacsonyabb lett, megint csak az erős iparosodás következménye. Ez a helyzet a Német Birodalomban, Ausztriában és Svédországban, ahol a fiatal korban kötött házasságok száma összefügg az ipari munkásság jelentős gyarapodásával. Ezzel szemben a régi ipari országokban, Franciaországban, Angliában a házasodási kor kitolódott. Kivétel Oroszország, ahol a házasodási kor emelkedése a földközösség felbomlásának a következménye.

Állandóan növekszik azoknak a száma, akik a legkülönbözőbb okokból nem nősülnek meg. Az úgynevezett felsőbb rétegekben és az értelmiségi pályákon gyakori eset, hogy a férfiak nem házasodnak meg, egyrészt, mert túlzottan nagyok az igényeik, másrészt, mert éppen az ezekhez a körökhöz tartozó férfiaknak nyílik lehetőségük a szórakozásra és a házasságon kívüli élvezetekre. A nők helyzete különösen ott kedvezőtlen, ahol sok családos nyugdíjas lakik, és ahol kevés a fiatalember. Az ilyen helyeken a pártában maradó nők számaránya 20—30 százalékra, vagy még ennél is többre emelkedik. A házasuló

férfiakban mutatkozó hiány általában azokat a nőket érinti a legérzékenyebben, akik társadalmi helyzetük folytán nagyobb követelményeket támasztanak, de vagyont nem nyújthatnak az arra igényt tartó férfinak. Különösen vonatkozik ez azoknak a vagyontalan családoknak a nőtagjaira, amelyek fizetésükből élnek, s amelyek a társadalomban eléggé előkelő helyet foglalnak el. Az ehhez a réteghez tartozó nők élete különösen szomorú. Főként közülük regrutálódik az a kellemetlen konkurrencia, amely megnehezíti a himzőnők, fehérneművarrónők, divatáru-, művirág-, kesztyű-, szalmakalapkészítők és általában mindazokban a szakmákban dolgozó munkásnők helyzetét, amelyekben a vállalkozó szívesen alkalmaz otthonmunkát. Ezek a hölgyek a legalacsonyabb bérért dolgoznak, hiszen sok esetben nem arról van szó, hogy eltartsák magukat, hanem csak a ruházkodás és szórakozás stb. költségeinek megszerzéséről. A vállalkozó szívesen használja fel e hölgyeket arra, hogy lenyomja a szegény proletár nők bérét és kisajtolja utolsó csepp vérüket; így kényszerül a proletár nő erejének a végkimerülésig való megfeszítésére. Sok hivatalnokasszony, akinek kisfizetésű férje nem tudja biztosítani a „társadalmi helyzetének megfelelő" életmódot, szabad idejét erre a piszkos konkurrenciára használja fel, amely olyan súlyosan nehezedik a proletár nők széles rétegeire.

Az a tevékenység, amelyet a polgári nőegyletek a női munka fokozottabb elismertetése és az értelmiségi pályáknak a nő előtt való megnyitása érdekében kifejtenek, főként a felsőbb rétegekhez tartozó nők helyzetének javítására irányul. Hogy a sikerre több reményük legyen, előkelő, sőt igen magas rangú hölgyeket igyekeznek védnökül megnyerni. A polgári nők itt csak a polgári férfiak példáját követik, akik ugyancsak szeretik az ilyen pártfogókat, és akik szintén olyan ügyekért küzdenek, amelyekben *részleteredményeket* ugyan elérhetnek, de jelentős sikereket soha. Sziszifuszi munkát végeznek, ámítják önmagukat és ámítanak másokat, amikor nem veszik tudomásul, hogy alapvető reformokra van szükség. Igyekeznek elfojtani minden kétséget, mely társadalmi és államrendünk alapjainak helyességét illetően felmerülhet. E törekvések konzervatív természete

meggátolja, hogy az ilyen egyesületekben destruktív tendenciák kerekedjenek felül. Amikor az 1894 tavaszán megtartott berlini nőnapon egy kisebbség felvetette azt a gondolatot, hogy a polgári nők küzdjenek egy sorban a proletár, vagyis a szociáldemokrata nőkkel, a többség felháborodottan tiltakozott. A polgári nők azonban nem lesznek képesek arra, hogy saját hajuknál fogva húzzák ki magukat a mocsárból.

Hogy hányan vannak az olyan nők, akik a felsorolt okoknál fogva kénytelenek lemondani a házaséletről, azt nem lehet pontosan megállapítani.

A Német Birodalom nőfeleslege nagyon egyenlőtlenül oszlik meg az egyes országok és vidékek, valamint a különböző korosztályok között. Az 1900. évi népszámlálás adatai például a következő képet mutatják (Statistik des Deutschen Reiches, 150. köt. 92. old.):

	Az 1000 férfira jutó nők száma kor szerint			
	15 éven alul	15—40	40—60	60 felett
Berlin	1012	1044	1191	1659
Szászország	1015	1030	1107	1360
Bajorország a Rajnától jobbra	1015	1024	1083	1163
Bajorország a Rajnától balra	986	997	1070	1157
Württemberg	1015	1041	1134	1179
Baden	1000	974	1079	1173
Hamburg	999	1031	1038	1454
Brandenburg tartomány	993	1015	1089	1276
Pomeránia	989	1035	1099	1214
Rajna tartomány	991	954	1009	1120
Német Birodalom	995	1008	1087	1218

A 15 és 40 év közötti, házasságra képes korban levő nőkből tehát az egész Német Birodalomban 1008 jut 1000 férfira, s minthogy ezekben a korosztályokban a férfiak száma 11 100 673, s a nőké 11 187 779, a nőfelesleg 87 106. S ez könnyen érthető

is, hiszen az 1900-ban szülésre alkalmas (18—45 éves) korban levő 11 146 833 nő közül csak 6 432 772 (57,71%) volt férjnél, 283 629 (2,54%) özvegy, 31 176 (0,28%) elvált és 4 399 286 (39,47%) hajadon volt.

Ugyanezeket a korcsoportokat véve alapul, más országokban a következőképpen alakul a nemek megoszlása (Statistik des Deutschen Reiches, 150. köt. 91. old.):

	Év	A nők száma 1000 férfihoz viszonyítva			
		15 éven alul	15—40	40—60	60 felett
Németország	1900	995	1008	1087	1218
Ausztria	1890	1005	1046	1079	1130
Magyarország	1900	998	1029	982	1033
Szerbia	1896	969	952	925	804
Olaszország	1881	963	1021	1005	980
Svájc	1888	999	1059	1103	1148
Franciaország	1896	998	1012	1029	1108
Luxemburg	1900	992	853	988	1063
Belgium	1890	992	984	1018	1117
Németalföld	1899	986	1031	1031	1145
Dánia	1890	978	1080	1073	1179
Svédország	1899	971	1016	1146	1252
Anglia és Wales	1891	1006	1075	1096	1227
Skócia	1891	973	1073	1165	1389
Írország	1901	968	1037	1103	1032
Amerikai Egyesült Államok	1900	979	969	889	987
Egyiptom	1897	943	996	943	1015
Japán	1891	978	962	951	1146
New South Wales	1891	978	827	679	665
Queensland	1891	976	698	559	611
Tasmánia	1891	977	877	898	632
Új-Zéland	1891	979	927	661	654
Fokföld	1891	989	1008	939	1019

Látjuk, az azonos vagy hasonló gazdasági struktúrájú országokban a nemek korcsoport szerinti megoszlása is hasonló. Ezekben az országokban tehát a nők egy jelentékeny részének

az említett okokon kívül már ezért sincs reménye a férjhezmenésre. Így például 1901-ben 1000 15 éven felüli nő közül férjezett volt Angliában 496,4; Skóciában 442,8; Írországban 370,9; Svédországban 468,2; Norvégiában 469,9.

Vajon mi a véleményük erről azoknak, akik a nő függetlenségre, egyenjogúságra való törekvését azzal utasítják el, hogy a nő hivatása a házasság és a háztartás? Nem a nőkön múlik, hogy oly sokan nem mennek férjhez közülük.

De mi a sorsa társadalmi viszonyaink ezen áldozatainak? A megsértett természet bosszúja fejeződik ki azokban a sajátságos arc- és jellemvonásokban, amelyek az úgynevezett aggszüzeket, valamint aszketikus agglegényeket minden országban és minden éghajlat alatt más emberektől megkülönböztetik, és amelyek az elfojtott természetes ösztönök erős romboló hatását mutatják. A nőknél az úgynevezett nimfománia, továbbá a hisztéria számos formája a legtöbb esetben szintén ebből fakad. Hisztériás rohamokat idézhet elő továbbá a házasságban való kielégületlenség, amely a meddőségnek is gyakori oka.

Ilyen főbb vonásaiban a mai házasélet és ilyenek a kihatásai. Összefoglalva: A mai házasság olyan intézmény, *amely a fennálló társadalmi renddel a legszorosabban összefügg és azzal áll vagy bukik. De ez a házasság a bomlás és pusztulás útján van, akárcsak maga a polgári társadalom.* Mert mit állapítottunk meg a polgári házasságról?

1. A születések viszonylagos száma csökken, jóllehet a népesség száma nő, ami arra mutat, hogy a család létfeltételei rosszabbodnak.
2. Emelkedik a válóperek száma, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy a népesség szaporodik, s az esetek többségében a nő indítja a válópert, noha gazdaságilag és társadalmilag ő szenved jobban a válástól. Ez azt mutatja, hogy erősödnek a házasságra kedvezőtlenül ható tényezők, a házasság tehát bomlik és széthullóban van.
3. A házasságkötések *viszonylagos száma csökken*, jóllehet a

népesség szaporodik, ami azt bizonyítja, hogy a házasság sokak véleménye szerint már nem teljesíti szociális és morális rendeltetését és értéktelen vagy kétes értékű.

4. Csaknem valamennyi kultúrállamban aránytalanság mutatkozik a nemek számában, mégpedig a nők rovására. Ennek okát nem a születések számában kell keresnünk — hiszen átlagban *több* fiú születik, mint lány —, hanem a kedvezőtlenül ható *társadalmi* és *politikai* tényezőkben, amelyek a társadalmi és államberendezkedésben gyökereznek.

Minthogy ezek a természetellenes és főképpen a nő szempontjából káros állapotok a polgári társadalom lényegéből következnek és e társadalom további fennállásával tovább romlanak, nyilvánvaló, hogy a polgári társadalom képtelen e bajok megszüntetésére és a nő felszabadítására. Ehhez tehát más társadalmi rendre van szükség.

Miért szükségszerű a prostitúció intézménye a polgári társadalomban

1. Prostitúció és társadalom

A polgári társadalomban a házasság a nemi élet egyik oldala, a prostitúció — a másik. A házasság az érem felső, a prostitúció az alsó oldala. Ha a férfi nem talál a házasságban kielégülést, akkor azt általában a prostitúcióban keresi. Az a férfi, aki valamilyen okból lemond a házasságról, rendszerint ugyancsak a prostitúcióban talál kielégülést. Az önkéntes vagy kényszerű nőtlenségben élő férfiak, valamint azok számára, akiknek a házasság nem nyújtja azt, amit vártak tőle, hasonlíthatatlanul kedvezőbbek a lehetőségek a nemi ösztön kielégítése terén, mint a nők számára.

A férfi a prostitúció felhasználását mindenkor olyan privilégiumnak tekintette, amely őt „jog szerint" megillette. Annál éberebben őrködik afölött, hogy az a nő, aki nem prostituált, el ne kövessen valami „ballépést", ha pedig megtörténik, az ilyesmit a legszigorúbban elítéli. Hogy a nőnek ugyanolyan ösztönei vannak, mint a férfinak, sőt, hogy ezek az ösztönök életének bizonyos időszakaiban különösen erősek, az őt nem érdekli. Uralmi helyzeténél fogva a férfi kényszeríti a nőt, hogy erőszakkal elfojtsa leghevesebb ösztöneit, s a nő társadalmi megbecsülését és házassági esélyeit tisztaságától teszi függővé. Mi sem mutatja drasztikusabban s ugyanakkor felháborítóbban a nőnek a férfitól való függőségét, mint ugyanazon természetes ösztön kielégítésének ez a teljesen ellentétes felfogása és megítélése.

A férfi helyzete különösen kedvező. A nemi aktus követ-

kezményeit a nő viseli, a férfi csak élvez minden fáradság és felelősség nélkül. Ez az előnyös helyzet fokozta azt a féktelenséget a nemi igényekben, amely a férfiak nagy részét jellemzi. Minthogy azonban a nemi ösztön törvényes úton való kielégítését számos körülmény gátolja, vagy pedig csak részben engedi meg, a férfiak törvénytelen úton keresik a kielégülést.

A prostitúció tehát a polgári társadalomban szükségszerű szociális intézmény, éppen úgy, mint a rendőrség, az állandó hadsereg, az egyház, a magánvállalkozás.

Hogy ez nem túlzás, könnyűszerrel bebizonyíthatjuk.

Már beszéltünk arról, milyen felfogás uralkodott a prostitúcióról az ókorban: szükséges valaminek tekintették, sőt államilag szervezték, Görögországban és Rómában egyaránt. A keresztény középkornak erre vonatkozó nézeteit szintén ismertettük. Még Szent Ágoston is, akit Pál apostol mellett a kereszténység legjelentősebb oszlopának kell tartanunk, és aki buzgón hirdette az aszkézist, kénytelen volt kijelenteni: „Töröljétek el az örömlányok intézményét, és a szenvedélyek hatalma mindent halomra fog dönteni." Aquinói Szent Tamás pedig, aki mindmáig a legnagyobb teológiai szaktekintély, még drasztikusabban kimondta: „A prostitúció a városokban hasonlít a paloták kloákáira; szüntessétek meg a kloákát, s a palota tisztátalan és bűzös hellyé válik." Az 1665. évi milánói tartományi zsinat ugyanilyen értelemben foglalt állást.

Halljuk, mit mondanak a modern kor emberei.

Dr. F. S. Hügel így ír: „A civilizáció terjedésével a prostitúció egyre tetszetősebb formákat fog ölteni; de *amíg a világ világ*, a prostitúciót nem lehet eltörölni a föld színéről"[1]. Ez merész állítás, de aki a polgári társadalmon kívül nem tud elképzelni más társadalmat, aki nem ismeri el, hogy a társadalom át fog alakulni, és egészséges, természetes állapotok fognak kifejlődni, az igazat ad dr. Hügelnek.

---

[1] *F. Hügel:* Zur Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution in Wien (A bécsi prostitúció történetéről, statisztikájáról és szabályozásáról). 1865.

Hasonlóképpen nyilatkozik M. Rubner, a híres egészségügyi szakember, a berlini egyetem tanára és az Egészségügyi Intézet igazgatója: „Női prostitúció minden időben és a föld minden népénél létezett: elpusztíthatatlan, mert a nemi érintkezést szolgálja, *az emberi természetből fakad*, és mert a prostitúcióra való hajlam sok esetben úgyszólván egyes nők *veleszületett* hibáival magyarázható. Mint ahogy ugyanannál a népnél képviselve van a lángész és az imbecillitás, az óriási és a törpe testalkat, s az átlagtól való több más eltérés, ugyanúgy a természet játéka létrehozza azokat az abnormitásokat, amelyeknek a prostitúcióhoz kell vezetniük"[1].

Az idézett szerzők közül senki sem gondol arra, hogy egy más társadalmi rend megszüntethetné a prostitúció okait, senki sem kísérli meg maguknak az okoknak a vizsgálatát. E kérdéssel foglalkozók egyike-másika jól sejti, hogy sok nő elsősorban azért bocsátja áruba testét, mert nyomorúságos helyzete kényszeríti erre, de mégsem tudja levonni senki sem azt a következtetést, hogy más szociális viszonyokat kell teremteni. Th. Bade[2] azon kevesek közé tartozik, akik elismerik, hogy a prostitúció oka főként a gazdasági viszonyokban keresendő: „Ama mérhetetlen erkölcsi fertőnek az okai, amelyből a prostituált lány kikerül, a jelenlegi *szociális* viszonyokban rejlenek... *Ilyen ok nevezetesen a középosztályoknak és egzisztenciájuknak, főleg pedig* a ma már csak töredéknyi részben önálló ipari tevékenységet végző *kézművesosztálynak burzsoá felbomlása.*" Fejtegetését Bade ezzel a megállapítással zárja le: „A megélhetés anyagi nehézségei, amelyek a középosztálybeli családokat részben már felőrölték, részben a jövőben fogják felőrölni, a családnak és különösen a női nemnek erkölcsi züllését is előidézik"[3].

---

[1] *Max Rubner:* Lehrbuch der Hygiene (A higiéne tankönyve). 8. kiad. Lipcse 1907. 654. old.

[2] *Th. Bade:* Über Gelegenheitsmacherei und öffentliches Tanzvergnügen (A kerítésről és a nyilvános táncos szórakozásról). Berlin 1858.

[3] Ez kiderül például abból a statisztikából, amelyet a berlini rendőr-

Ám a prostitúció nemcsak a természet rendjéből szükségképpen következő intézmény, amely, amint R. Schmölder mondja, „emberi számítás szerint *az emberiség állandó kísérője marad*"[1]. Egyben társadalmi intézmény is, amely nélkül a polgári társadalom elképzelhetetlen volna.

Dr J. Kühn lipcsei rendőrorvos kijelenti: „A prostitúció nemcsak olyan baj, amelyet meg kell tűrni, *hanem szükséges rossz* is, mert megóvja az asszonyokat a hűtlenségtől (csak férfinak van joga a hűtlenségre. A szerző.), az erényt (persze a női erényt, a férfinak erre nincs szüksége. A szerző.) a támadásoktól (sic!) s ezzel az elbukástól is"[2]. Ezek a szavak a legleplezetlenebbül jellemzik a férfiak rideg önzését. Kühn a rendőrorvos korrekt álláspontjára helyezkedik, akinek az a feladata, hogy a prostitúció ellenőrzésével megmentse a férfiakat a kellemetlen betegségektől. Csak a férfira gondol, akinek az önmegtartóztató élet borzalom és kínszenvedés; de a férjhez menni nem tudó nők milliói nyugodjanak bele sorsukba. Ami a férfi esetében jogos, az a nő esetében jogtalanság, erkölcstelenség és bűn.

Egy másik érdekes szerző, dr. Fock, a prostitúciót „a civilizált társadalom szükséges korrelátumának" tekinti[3]. Fél attól,

---

főkapitányság 1871/72-ben a prostituáltak szociális származásáról készített. Eszerint 2224 bejegyzett prostituált közül 1015-nek (47,9%-nak) az apja kézműves, 467-nek (22,0%) gyári munkás, 305-nek (14,4%) kishivatalnok, 222-nek (10,4%) kereskedelmi és közlekedési dolgozó, 87-nek (4,1%) mezőgazdasági dolgozó és 26-nak (1,2%) katona volt. 102 esetben az apa foglalkozását nem lehetett megállapítani.

[1] *R. Schmölder:* Die Bestrafung und polizeiliche Behandlung der gewerbsmässigen Unzucht (Az iparszerűen űzött fajtalankodás büntetése és az ezzel kapcsolatos rendőri eljárás). Düsseldorf 1892.

[2] *J. Kühn:* Die Prostitution im neunzehnten Jahrhundert vom sanitäts-polizeilichen Standpunkt (A prostitúció a tizenkilencedik században, egészségügyi és rendészeti szempontból). Lipcse 1892.

[3] *Dr. Fock:* Die Prostitution in *ethischer* und sanitärer Beziehung (A prostitúció *etikai* és egészségügyi vonatkozásban). Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentliche Gesundheitspflege. 20. köt. 1. füzet.

hogy ha a nemzőképesség elérése után mindenki házasságot kötne, túlságosan megszaporodnának az emberek, s ezért fontosnak tartja a prostitúció állami „szabályozását". Indokoltnak véli, hogy az állam szabályozza és ellenőrizze a prostitúciót, és szifiliszmentes örömlányokat biztosítson a férfiak részére. Szerinte a legszigorúbban ellenőrizni kell mindazokat a fehérszemélyeket, akikre rábizonyult, hogy ledér életmódot folytatnak. És ha a „ledér életmódot" folytató hölgyek az előkelő osztályokhoz tartoznak? Ez a régi nóta. Dr. Fock a prostituáltak megadóztatását és *bizonyos utcákban* való koncentrálását is követeli. Más szóval, *a keresztény állam* teremtsen magának bevételi forrást a prostitúcióból oly módon, hogy a férfiak érdekében a prostitúciót államilag szervezi és védi. Mit is mondott Vespasianus császár hasonló esetben? Pecunia non olet! (A pénznek nincs szaga!) Sajátos nézetet vall dr. Heinrich Severus[1], aki szintén a prostitúció törvényes elismerése mellett foglal állást. Ő ugyanis a prostitúciót, mint a házasság szükségszerű kísérő jelenségét igen *hasznos* intézménynek tekinti, amely nélkül a házasságkötésre való elhatározás szabadsága csorbát szenvedne. Úgy véli, hogy a prostitúció afféle biztosító szelepe a polgári társadalomnak. Ezt állítja: „Az a nyomor, amely napjainkban olyan szomorú szociális állapotokat hozott létre, jórészt arra vezethető vissza, hogy sokan meggondolatlanul kötöttek házasságot, s nem vizsgálták meg, honnan teremtik majd elő a megélhetéshez szükséges anyagi eszközöket. Az államnak érdeke, hogy ilyen házasságok ne jöjjenek létre, mert a belőlük származó gyermekek, akiknek eltartásáról a szülők nem tudnak kellőképpen gondoskodni, de akik törvényes gyermekek lévén lelencházba sem valók, *a társadalom biztonságát* veszélyeztetik." A prostitúció viszont Severus szerint elejét veszi annak, hogy „a természeti törvény kényszerítő hatására kössenek házasságokat, amelyek *a lakosságot olyan elemekkel szaporítják*, akiket a nyomor következtében meg-

[1] *Dr. H. Severus:* Prostitution und Staatsgewalt (Prostitúció és államhatalom). Drezda 1899.

szakadt nevelésükből és örömtelen ifjúságukból fakadó *államellenes érzelmeik a társadalom ellenségeivé* tesznek". Eszerint tehát az államilag szabályozott prostitúció egyúttal orvosság a szociáldemokrácia ellen is. Végre egy felfogás, amely legalább eredetinek mondható.

Tehát abban maradunk, hogy a prostitúció a polgári társadalomban szükségszerű szociális intézmény, éppen úgy, mint a rendőrség, az állandó hadsereg, az egyház és a magánvállalkozás!

2. A prostitúció és az állam

A Német Birodalomban a prostitúció csak megtűrt, nem pedig, mint Franciaországban, államilag szervezett és ellenőrzött intézmény. A törvény tiltja hivatalos nyilvános házak létesítését, a kerítésre pedig súlyos büntetést szab ki. Ez azonban nem akadálya annak, hogy igen sok német városban, többek közt Mainzban, Magdeburgban, Altonában, Kielben, Nürnbergben, Wormsban, a breisgaui Freiburgban, Lipcsében, Regensburgban, Hamburgban, Augsburgban, Würzburgban stb., ne legyenek most is, mint azelőtt, a rendőrség által megtűrt nyilvános házak[1]. Ez az állapot aligha érthető, s a kormányférfiak jól tudják, hogy ellenkezik törvényeinkkel. A német büntetőtörvény még arra is büntetést szab ki, aki lakást ad ki prostituáltnak. Másrészt azonban a rendőrség kénytelen ezer meg ezer prostituált nőt megtűrni és nekik foglalkozásuk gyakorlásában védelmet nyújtani, mihelyt mint prostituáltak felvétetik magukat a rendőrségi nyilvántartásba és alávetik magukat a prostituáltakra vonatkozó szabályoknak — pl. a havonta megismétlendő orvosi vizsgálatnak stb. Ám ha az állam megtűri és ezzel foglalkozásuk gyakorlásában támogatja a

[1] *Paul Kampffmeyer:* Die Prostitution als soziale Klassenerscheinung und sozialpolitische Bekämpfung (A prostitúció mint társadalmi osztályjelenség és szociálpolitikai ellenszer). Berlin 1905. 41. old.

prostituáltakat, akkor lakást is kell engedélyeznie nekik; sőt a közegészségügy és a közrend érdeke is azt kívánja, hogy legyen olyan lakásuk, amelyben foglalkozásukat gyakorolhatják. Micsoda ellentmondás! Egyrészt, az állam hivatalosan elismeri: prostitúcióra szükség van, másrészt üldözi és bünteti a prostituáltakat meg a kerítést. Az államnak ez a magatartása azt bizonyítja, hogy a prostitúcióban a modern társadalom szfinxet lát, amelynek talányát nem tudja megfejteni. Az uralkodó vallás és erkölcs elítéli a prostitúciót, a törvény bünteti elősegítését, s az állam mégis megtűri és védi. Más szóval, erkölcsösségével, vallásosságával, civilizációjával és kultúrájával kérkedő társadalmunknak el kell tűrnie, hogy az erkölcstelenség és korrupció lassú méregként pusztítson szervezetében. De még valami kiviláglik ebből az állapotból. *A keresztény állam elismeri a házasság elégtelenségét és azt, hogy a férfinak joga van nemi ösztönének törvénytelen úton való kielégítésére.* A nő ugyanezt az államot csak annyiban érdekli, amennyiben hajlandó testét rendelkezésre bocsátani a férfiak illegitim vágyainak kielégítésére — ha tehát prostituálttá lesz. Az az ellenőrzés, amelyet az állami szervek a nyilvántartott prostituáltak felett gyakorolnak, nem érinti a férfit, aki a prostituáltat felkeresi, holott erre magától értetődően szükség volna ahhoz, hogy a rendőrorvosi ellenőrzésnek értelme és valamelyes haszna legyen — s különben is méltánytalanság, ha a törvényt nem alkalmazzák egyenlően mind a két nemre.

Az állam tehát védelmébe veszi a férfit a nővel szemben — s ezzel *olyan színezetet ad a dolognak, mintha a férfi volna a gyengébb, és a nő az erősebb nem, mintha a nő volna a csábító, és a szegény, gyenge férfi az elcsábított.* Ádám és Éva paradicsomi csábítási mítosza tovább él nézeteinkben és törvényeinkben, s igazolja a kereszténységet: „A nő a nagy csábító, a bűnnek edénye." A férfi nemnek szégyenlenie kellene e szomorú és méltatlan szerepét. De jól érzi magát a „gyenge" és „elcsábított" szerepében, *mert minél jobban oltalmazzák, annál többet vétkezhet.*

Ha férfiak valahol nagy számban összegyűlnek, úgy látszik, prostituáltak nélkül nem tudnak szórakozni. Erre vallanak

többek között az 1890 nyarán Berlinben tartott lövészünnepség eseményei, amelyek 2300 asszonyt a német birodalmi főváros főpolgármesteréhez intézett petíciójukban ilyen kifakadásra indítottak: „Kegyeskedjék megengedni, hogy az ezidei, július 6. és 13. közt Pankowban megtartott német szövetségi lövészünnepségről elmondjuk azt, amit a sajtó és más hírforrások útján erről az ünnepélyről a vidék is megtudott. A tudósítások, amelyeket mély megbotránkozással és felháborodással olvastunk, az ünnepség látványosságait a következőképpen ismertetik: »Az első német hírnök, a világ legnagyobb dalosa.« »Száz hölgy, negyven úr.« Emellett kisebb tingli-tanglik és céllövőbódék, amelyekben roppant tolakodó nőszemélyek kínálták fel magukat a férfiaknak. Továbbá »Walpurgiséji verseny«, ahol igen szellős ruházatú pincérnők a gimnazistát csakúgy mint a családapát, az ifjút csakúgy mint a meglett férfit csábító mosollyal, szemtelenül és nyíltan hívogatták egy kis »lövészpihenőre«... Legalább azt a csaknem pucér »hölgyet«, aki a »Hamburg titkai vagy egy éjszaka St. Pauliban« feliratú bódéba hívogatta a közönséget, bátran eltávolíthatta volna a rendőrség. És mindehhez járul az a szörnyűség, amelyet egyszerű vidéki polgárok és polgárasszonyok aligha tudtak volna elképzelni az annyit magasztalt birodalmi fővárosról; az a hír, amely szerint az ünnepség rendezősége megengedte, hogy az ajánlkozó pincérek helyett nagyszámú »fiatal nőszemélyt« alkalmazzanak fizetés nélküli felszolgálólánynak... Mi német nők, mint hitvesek, anyák és nővérek ezernyi alkalommal engedjük férjeinket, gyermekeinket, leányainkat és fivéreinket Berlinbe a haza szolgálatára, s ezért teljes bizalommal azt az alázatos kérést intézzük Méltóságodhoz, hogy nagy befolyásánál fogva, amellyel mint a birodalmi főváros legfőbb hivatalnoka rendelkezik, indítson vizsgálatot e méltatlan események tárgyában, vagy tegyen más, Méltóságod által célszerűnek tartott intézkedéseket az irányban, hogy ilyen orgiák megismétlődésétől, nevezetesen a küszöbönálló *Sedan-ünnepségek* alkalmából, ne kelljen tartanunk..." (!!!)

Minden nagyobb, még úgynevezett nemzeti ünnepen is, ahol

férfiak nagy számban összesereglenek, megismétlődnek az ilyen esetek[1].

A német kormányok több ízben megpróbálták megszüntetni azt az ellentmondást, amely a prostitúció kérdésében a végrehajtó hatalom gyakorlata és a büntetőtörvénykönyv közt fennáll. Törvényjavaslatokat nyújtottak be, amelyek például felhatalmazták a rendőrséget arra, hogy a prostituáltaknak meghatározott lakóhelyet jelöljön ki. Elismerték, hogy a prostitúciót nem lehet megszüntetni, és ezért a leghelyesebbnek tartották, ha a prostituáltakat bizonyos helyeken eltűrik és ellenőrzik. Egy ilyen törvény — s ebben mindenki egyetértett — ismét életre hívta volna a bordélyházakat, amelyeket Poroszországban a múlt század negyvenes éveiben hivatalosan megszüntettek. Ezek a törvényhozási kísérletek nagy izgalmat keltettek: sokan tiltakoztak azellen, hogy az állam a prostitúció védelmezőjeként lépjen fel és ezzel azt a hitet keltse, hogy a prostitúció felhasználása nem erkölcstelen dolog és a prostitúció az állam által helyeselt foglalkozás. E törvényjavaslatokat, amelyek a Reichstag plénumán és megfelelő bizottságában a leghevesebb ellenállásba ütköztek, a mai napig sem fogadták el. De hogy egyáltalában a Reichstag elé kerülhettek, már az is mutatja, milyen fonák helyzetben van az államhatalom.

A prostitúció állami szabályozása és ellenőrzése nemcsak azt a hitet kelti a férfiakban, hogy az állam pártolja a prostitúciót, hanem azt is, hogy az állami ellenőrzés megvédi őket a megbetegedéstől. E hit előmozdítja a prostitúció felhasználását és fokozza a férfiak könnyelműségét. A bordélyházak nem csökkentik a nemi betegségek előfordulását, ellenkezőleg, hozzájárulnak terjedésükhöz, mert *a férfiak könnyelműbbekké és elővigyázatlanabbakká válnak.* Hogy a bordélyházak állami védelme milyen nézeteket szül, kiderül abból is, hogy az angliai

---

[1] „Ha a Busch-cirkuszban a mezőgazdák szövetsége ülésezik, vagy nagy kongresszust tartanak Berlinben, emelkedik . . . az emberhús ára." Lásd *Satyr:* Lebeweltnächte der Friedrichstrasse (A Friedrichstrasse vidám éjszakái). Berlin 1907. 16. old.

prostitúció-törvény alapján nyilvántartott prostituáltak tréfásan *a királynő hölgyeinek* nevezték magukat, mert a királynő által kihirdetett törvény alapján nyerték kiváltságukat.

A tapasztalatok szerint sem a rendőrileg ellenőrzött prostitúciós intézetek (nyilvános házak, bordélyházak), sem a rendőrség által elrendelt orvosi vizsgálatok nem nyújtanak biztosítékot a fertőzés ellen.

Dr. Albert Eulenburg titkos orvostanácsos 1898-ban így válaszolt a prostituáltak kaszárnyaszerű elhelyezése ellen alakult bécsi nőbizottság kérdésére: „A prostituáltak rendőri felügyelet alá helyezésének a kérdésében — nem feledkezve meg persze a rögtöni megvalósítás gyakorlati nehézségeiről — elvileg teljesen és tökéletesen az Önök petíciója alapján állok, és a legtöbb országban érvényben levő gyakorlatot igazságtalannak, méltatlannak és ezenkívül a kitűzött cél elérésére teljesen alkalmatlannak tartom."

1892 július 20-án a berlini orvosegyesület úgy nyilatkozott, hogy sem egészségügyi, sem erkölcsi szempontból nem ajánlatos újból megnyitni a bordélyházakat.

A nemi betegségek gyakran nem ismerhetők fel könnyen és azonnal, és némi bizonyosságot csak napi többszöri vizsgálattal lehetne szerezni. Erre persze, a szóba kerülő nők számát és a költségeket tekintve, nincs lehetőség. Ahol egy óra alatt 30—40 prostituáltat kell „elintézni", ott a vizsgálat alig több puszta komédiánál, s a heti egy-két vizsgálat ugyancsak teljesen elégtelen. Ezért mondja dr. Blaschko[1]: „Az a vélemény, hogy a prostituáltak ellenőrzése biztosítékot nyújt a fertőzés ellen, sajnos igen elterjedt és végzetes tévedés. Inkább azt mondhatjuk, hogy mindenki, aki prostituálttal vagy könnyelmű leánnyal érintkezik, mindenkor nagy veszélybe sodorhatja magát."

---

[1] Handbuch der Hygiene. Herausgegeben von Dr. med. Th. Weyl. 10. Band. „Hygiene der Prostitution und venerischen Krankheiten." Bearbeitet von Dr. A. Blaschko. Berlin. (A higiéne kézikönyve. Kiadta dr. med. Th. Weyl 10. köt. „A prostitúció és a venereás betegségek higiénéje." Feldolgozta dr. A. Blaschko, Berlin.) Jena 1901. 111. old.

Az ellenőrző intézkedések eredményességét az is csökkenti, hogy a férfiak, akik a betegséget az egyik nőről a másikra átviszik, semmiféle ellenőrzés alatt nem állnak. Egy prostituált, miután megvizsgálták és egészségesnek találták, még ugyanabban az órában nemi betegséget kaphat egy férfitól, és a legközelebbi ellenőrzésig, vagy amíg a bajt ő maga észre nem veszi, megfertőzheti egy sereg látogatóját. Ezek a parancsszóra történő vizsgálatok, amelyeket nők helyett férfiorvosok végeznek, azonkívül, hogy teljesen illuzórikusak, mélyen sértik a szeméremérzetet és hozzájárulnak annak teljes eltűnéséhez. Igen sokan megállapítják ezt azon orvosok közül, akiknek vannak az ellenőrzéssel kapcsolatos tapasztalataik[1]. Kitűnik ez a berlini rendőrfőkapitányság jelentéséből is: „El kell ismernünk, *hogy az érintettek a nyilvántartásbavétel következtében erkölcsileg még mélyebbre süllyednek*"[2]. A prostituáltak meg is tesznek minden tőlük telhetőt, hogy kibújjanak az ellenőrzés alól. Másrészt azonban e rendőri intézkedések roppantul megnehezítik, sőt lehetetlenné teszik a prostituáltaknak, hogy ismét visszatérjenek valamilyen tisztességes foglalkozáshoz. *A rendőri ellenőrzés alá került nő elveszett a társadalom számára; többnyire néhány év alatt nyomorultul tönkremegy.* Találóan és igen kimerítően nyilatkozott Genfben az erkölcstelenség leküzdése céljából tartott ötödik kongresszus, állást foglalva a prostitúció rendőri szabályozása ellen: „A prostituáltak kötelező orvosi vizsgálata kegyetlen büntetés a nőre nézve, annál is inkább, mert a vizsgálatnak erőszakkal alávetett szerencsétleneket végleg romlásba dönti, minthogy a szeméremérzet utolsó maradványát is, amely

[1] „A valóság az, hogy a szabályozás jelenlegi rendszere nem képes a venereás betegségek eredményes leküzdésére, de még a csökkentésére sem. A férfiakat a látszatbiztonság elővigyázatlanná teszi; a kölcsönös kapcsolatok szaporodása legalább annyira növeli a fertőzés veszélyét, mint amennyire néhány súlyos betegnek az orvos által való kikapcsolása csökkenti." Lásd *August Forel:* Die sexuelle Frage (A nemi kérdés). München 1907. 338—339. old.

[2] A berlini királyi rendőrfőkapitányság második jelentése az 1881—1890. évekre vonatkozóan. 351—359. old.

pedig még a legelvetemültebbekben is megmaradhatott, kiirtja belőlük. Az állam, amely a prostitúciót rendőrileg akarja szabályozni, megfeledkezik arról, hogy mindkét nemet egyenlő védelemben kellene részesítenie, s erkölcsileg lesüllyeszti, lealacsonyítja a nőt. A prostitúció hivatalos szabályozásának mindenféle rendszere rendőri önkényeskedéssel, valamint azoknak a jogi garanciáknak a megsértésével jár, amelyeket önkényes letartóztatás és elzárás ellen a törvény nyújt minden egyénnek, még a legelvetemültebb gonosztevőnek is. Minthogy pedig e jogsértés csak a nő rovására történik, a nő és férfi közötti természetellenes egyenlőtlenség a következménye. A nőt puszta eszközzé alacsonyítják le és nem bánnak vele úgy, mint jogi személlyel. *Törvényen kívül állónak tekintik.*"

Hogy a rendőrorvosi ellenőrzésnek milyen kevés haszna van, azt Anglia meggyőzően példázza. Hivatalos jelentés szerint az 1867-ben bevezetett törvényes szabályozás előtt a katonaságnál 91 ezrelék volt a fertőző nemi betegségek aránya. Ez a szám 1886-ban, tehát az ellenőrzés fennállásának 19. évében 110 ezreléket, de 1892-ben, hat évvel a szabályozás megszüntetése után csak 79 ezreléket ért el. A szifilitikus megbetegedések száma a polgári lakosság körében az 1879—1882 közötti — tehát a szabályozás alatti — 10 ezrelékről, 1885—1889 között, tehát a szabályozás megszüntetése után, 8,1 ezrelékre csökkent.

A vizsgálatnak alávetett prostituáltakra azonban a vonatkozó törvény egészen másként hatott, mint a katonaságra. 1866-ban 1000 prostituáltra 121 megbetegedés jutott, 1868-ban, a törvény kihirdetése után két évvel, 202; ez a szám azután lassanként csökkent, de 1874-ben még mindig 16-tal több volt, mint 1866-ban. A prostituáltak közt előforduló halálesetek száma is ijesztően emelkedett a törvény életbelépése után. 1865-ben 1000 prostituált közül 9,8, 1874-ben viszont 23 halt meg. Amikor a hatvanas évek vége felé az angol kormány az orvosi ellenőrzést az összes angol városokra ki akarta terjeszteni, az angol nőkből a felháborodás vihara tört ki. A törvényt az egész női nemre sértőnek tekintették. A nőkre vonatkozólag hatályon kívül akarják helyezni — mondották — a habeas corpust, azt az

alaptörvényt, amely az angol polgárt megvédi a rendőrség túlkapásaival szemben; minden durva, bosszúvágyó vagy már alantas indulatoktól hajtott rendőrtisztviselőnek megengedik, hogy megtámadja akár a legtisztességesebb nőt is, prostitúcióval gyanúsítva őt, ezzel szemben a férfiak féktelenségét a törvény nem bünteti, ellenkezőleg, védi és előmozdítja.

Az angol nők — noha egyes korlátolt férfiak félremagyarázták és megvető megjegyzésekkel kísérték a női nem söpredéke érdekében való fellépésüket — Josephine Butler vezetésével erélyesen harcoltak e törvény életbeléptetése ellen. Újságcikkekben és röpiratokban tárgyalták a pro és contra érveket, s meggátolták a vizsgálat kiterjesztését, 1886-ban pedig sikerült magát a törvényt is hatályon kívül helyeztetniük[1].

A német rendőrségnek is megvan az a hatalma, melyet az angol nők nem akartak tűrni. A Berlinben, Lipcsében, Kölnben, Hannoverben és másutt megtörtént és nyilvánosságra jutott esetek bizonyítják, hogy e hatalom gyakorlása során gyakoriak a visszaélések vagy „félreértések", ám nálunk nemigen hallani e túlkapások elleni erélyes tiltakozásokról[2]. Még a kispolgári

---

[1] A nők legmegbízhatóbb segítőtársai az angol munkások voltak. „Elhatároztuk — írja Josephine Butler „Personal Reminiscences of a Great Crusade" (Személyes emlékek egy nagy keresztes hadjáratról) című híres munkájában — hogy felhívással fordulunk a nemzethez. Már 1869 őszén levelet intéztünk a parlament mindkét házának tagjaihoz és a világi és egyházi pártok sok más vezetőjéhez. A válaszlevelek között volt néhány, amelynek írója teljes mértékben egyetértett velünk ... Minthogy azoktól a köröktől, amelyeknek megnyerésében elsősorban reménykedtünk, igen kevés bátorítást kaptunk, az ország munkásaihoz fordultunk. Ezek egészen másként fogadtak bennünket. Tudatában vagyok annak, hogy a dolgozó osztályoknak is vannak hibáik, és éppenúgy nem mentek az önzéstől, mint más néprétegek; de rendíthetetlenül szilárd az a meggyőződésem, hogy a nép, mihelyt az igazság nevében fordulnak hozzá, csaknem mindenkor lojális és megbízható érzelmekről tesz tanúbizonyságot." Idézi P. Kampffmeyer, id. mű, 69. old.

[2] 1901-ben Bécsben a csőcselék ordítozása közepette Neuhofer rendőrbiztos egy francia nőt bántalmazott, majd börtönbe záratott prostituáltak közé és erőszakos orvosi vizsgálatnak vetette alá. Az eset nyomán öt interpelláció hangzott el a Birodalmi Tanácsban. 1902-ben Hamburg-

Norvégiában is *betiltották* 1884-ben a bordélyházakat, 1888-ban pedig Krisztiániában, a fővárosban *eltörölték* a prostituáltak kényszer-nyilvántartását és az ezzel kapcsolatos orvosi vizsgálatot. *1893 januárjában e rendelet hatályát kiterjesztették az egész országra.* Igen helyesen mondja Guillaume-Schack asszony a férfiak érdekében hozott állami „óvintézkedésekről": „Minek tanítjuk fiainkat az erény és az erkölcs tiszteletére, ha az állam az erkölcstelenséget szükséges bajnak nyilvánítja és a fiatalembernek, mielőtt egyáltalán elérte volna a szellemi érettséget, a hatóságilag áruvá bélyegzett nőt odadobja szenvedélyeinek játékszeréül?"

Egy nemibeteg férfi féktelenségében akárhányat megfertőzhet e szerencsétlen teremtések közül, akik vagy csábítás, vagy pedig a szörnyű nyomor következtében űzik e szégyenletes mesterséget, s a férfinak a hajaszála sem görbül meg, de jaj a beteg prostituáltnak, ha nem fordul azonnal orvoshoz. A helyőrségi városok, az egyetemi városok, a kikötők stb., ahol sok erős, egészséges férfi gyűlik össze, valóságos melegágyai a prostitúciónak és az ezzel járó veszélyes betegségeknek, amelyeket innen az ország legtávolabbi zugaiba széthordoznak, mindenütt terjesztve a romlást. Hogy milyen az erkölcsi színvonala diákjaink nagy részének, arról a „Korrespondenzblatt zur Bekämpfung der öffentlichen Sittenlosigkeit" (Tudósítások a közerkölcsök védelmében)[1] így nyilatkozik: „*A diákság túlnyomó részének az erkölcsi felfogása manapság ijesztően alacsony, sőt egyenesen romlott.*" És éppen ezekből a körökből, amelyek németségükkel és „német erkölcseikkel" kérkednek, kerülnek ki közhivatalnokaink, államügyészeink és bíráink.

Hogy különösen a diákság körében milyen súlyos a helyzet, az kiderül abból, hogy 1901 őszén számos egyetemi tanár és

---

ban és Kielben letartóztattak és részben durván bántalmaztak prostitúcióval gyanúsított hölgyeket. Ezen esetek után szeptember 8-án óriási tüntető gyűlést tartottak Hamburgban, amelyen az összes pártok tagjai résztvettek." P. Kampffmeyer, id. mű, 66. old.

[1] 1893 augusztus 15. Berlin.

orvos, köztük több elsőrendű szaktekintély, felhívással fordult a német diáksághoz, nyomatékosan felhívta a figyelmét a nemi kicsapongások szomorú következményeire, és óvta a túlzott alkoholfogyasztástól is, amely oly sok esetben előmozdítja a nemi kicsapongást is. Végre kezdik megérteni, hogy nem lehet tovább hallgatni ezekről a kérdésekről, hanem nevükön kell nevezni a dolgokat, ha némileg elejét akarjuk venni a legnagyobb bajoknak. Más rétegeknek is fel kellene figyelniük ezekre az intelmekre.

„És bűneidért lakolni fogsz utódaidban harmad- és negyedízíglen." Ez a bibliai mondás a szó szoros értelmében vonatkozik a kicsapongó nemibeteg férfira, és sajnos, ártatlan feleségére is. „Fiatal férfiakat és nőket érő szélhűdés, a gerincsorvadás és agylágyulás, az idegbajok számos különféle formája, látási zavarok, csontszú és bélbajok, meddőség és sorvadás oka többnyire nem más, mint régen fel nem ismert, vagy érthető okokból elhallgatott szifilisz . . . Ma az a helyzet, hogy tudatlanság és könnyelműség következményeképpen viruló leányaink beteg, hervadt nőkké válnak, akik krónikus medencegyulladással lakolnak férjük házasság előtti és házasságon kívüli kicsapongásaiért"[1]. Dr. A. Blaschko többek közt ezt mondja: „A lakosságnak rémei az olyan járványok, mint például a kolera és a himlő, a diftéria és a tífusz, amelyeknek hatása mindenki előtt azonnal és közvetlenül nyilvánvaló, jóllehet veszélyesség tekintetében alig, elterjedtség tekintetében pedig egyáltalán nem mérhetők össze a szifilisszel . . . A szifiliszt mégis úgyszólván ijesztő közönnyel kezeli a társadalom"[2]. Ennek az az oka, hogy az ilyen kérdések nyílt megbeszélése „illetlen" dolognak számít. Hiszen még a német Reichstag sem tudta magát rá-

---

[1] *Dr. Oskar Lassar:* Die gesundheitsschädliche Tragweite der Prostitution (A prostitúciónak az egészségre káros kihatása). Berlin 1892. August Hirschwald.

[2] Die Behandlung der Geschlechtskrankheiten in Krankenkassen und Heilanstalten (A nemi betegségek kezelése betegpénztárakban és gyógyintézetekben). Berlin 1890. Fischers Medizinische Buchhandlung.

szánni arra, hogy törvényileg kötelezze a betegpénztárakat a nemibetegeknek más betegekhez hasonló ellátására[1].

A szifilisz hatását tekintve a legszívósabb és a legnehezebben kiirtható kór. Sok évvel a betegség lezajlása után, amikor a felgyógyult beteg már úgy véli, hogy a baj teljesen megszűnt, gyakran jelentkeznek a betegség következményei a feleségen vagy az újszülött gyermeken. A feleség és a gyermek számos betegsége a férj, illetve a szülők nemi betegségéből ered. A Gyermekvédelmi Egyesület 1899 őszén petíciót terjesztett a Reichstag elé, amely szerint gonorrheás (tripperes) fertőzés következtében Németországban mintegy 30 000 gyermek született vakon, és a gyermektelen asszonyok 50 %-ánál ugyanez okozta a meddőséget[2]. A gyermektelen házasságok száma valóban ijesztően nagy, s továbbra is emelkedik. Gyengeelméjű vagy hülye gyermekek nyomorúságát gyakran ugyanezen okoknak lehet betudni, és hogy egyetlen csöpp szifilitikus vér milyen szörnyű bajt okozhat a himlőoltásnál, arról szomorú példák tanúskodnak.

A nemi betegségek óriási elterjedtsége következtében többször kezdeményezték egy olyan birodalmi törvény kibocsátását, amely elrendeli a nemibetegek orvosi kezelését. Az illetékes tényezők eddig még nem tudták rászánni magukat erre a lépésre: valószínűleg attól félnek, hogy akkor kiderülne a baj nagysága. A szakértők általában arra a meggyőződésre jutottak, hogy a korábban veszélytelennek tartott kankó igen veszélyes betegség. Még a látszólagos gyógyulás után is tovább hat az emberi szervezetben. Amint dr. Blaschko 1898 február 20-án Berlinben tartott előadásában megállapította, a berlini

---

[1] A betegbiztosítási törvénynek ezt a rendelkezését (6a §), amely lehetővé tette a községek számára az olyan intézkedést, hogy nemi kicsapongásból származó megbetegedés esetén a táppénz egyáltalán nem vagy csak részben fizetendő ki, az 1903 május 25-én elfogadott és 1904 január 1-én életbe lépett novella hatályon kívül helyezte.

[2] A vakok intézeteinek lakói közül Berlinben 21,3, Bécsben 31, Breslauban 35,1, Budapesten 47,9, Münchenben 73,8% a születéskor történt fertőzés következtében vakult meg. *Th. Weyl:* Soziale Hygiene. Jena 1904. 62. old.

erkölcsrendészeti vizsgálatok során a kankóval fertőzött prostituáltaknak egynegyed vagy legfeljebb egyharmad részénél ismerhető fel ez a betegség. A valóságban a prostituáltak legnagyobb része gonorrheás, jóllehet az ellenőrzés csak egy kis töredéküknél állapítja meg ezt a betegséget. S minthogy ezeknek is csak egy kis részét gyógyítják ki betegségéből, a társadalomnak olyan fekélye ez, melyet egyelőre nem tud orvosolni, s amely a lakosság női részét súlyos veszedelemmel fenyegeti.

3. A leánykereskedelem

Amilyen mértékben a férfiak, önként vagy kényszerűségből, lemondanak a házasságról és más úton keresik a nemi ösztön kielégítését, olyan mértékben szaporodnak az ehhez kínálkozó alkalmak is. Az erkölcstelenségre spekuláló vállalkozások igen nagy nyereséget hajtanak, s ez a lelkiismeretlen üzletembereket arra csábítja, hogy a legravaszabb fogásokkal csalogassák magukhoz az ügyfeleket. Figyelembe veszik a „kuncsaft" minden igényét rangja és társadalmi állása szerint, anyagi teljesítőképességét, áldozatkészségét. Ha a „nyilvános házak" kifecseghetnék titkaikat, kiderülne, hogy lakóikat, akik többnyire sem előkelő származással, sem magasabb műveltséggel, sem jó neveléssel nem rendelkeznek, de annál több bennük a női vonzóerő, a legszorosabb kötelékek fűzik a társadalom felső rétegeihez, nagytudású és nagyműveltségű férfiakhoz. Mindennapos vendégek az ilyen helyeken miniszterek, magasrangú katonatisztek, titkostanácsosok, képviselők, bírák stb., a születés, a pénz, a kereskedelem és az ipar arisztokráciája mellett tehát olyan férfiak, akik nappal, a társadalomban „az erkölcs, a rend, a házasság és a család védelmezői és őrei", s a keresztény jótékonysági intézmények és „a prostitúció leküzdésére" alakult egyesületek vezetőségi tagjai. Berlinben egy ilyen, kerítésre szolgáló . . . -utcai lokál tulajdonosa képeslapot is kiad, amely ismerteti az ott megforduló társaság üzelmeit. A lokálban több mint 400 ülőhely van, s esténként előkelő közönség, még-

pedig — mint a lap írja — a legelőkelőbb születési és pénzarisztokráciához tartozó törzsközönség fordul meg benne. A dáridózás szinte ijesztő méreteket ölt, ha — s ez majdnem minden nap így van — a színésztársadalom számos hölgytagja és az éjjeli élet ismert csillagai is jelen vannak, és a találékony igazgatóság, hogy a jó hangulat tetőfokára hágjon, a hajnali órákban ángolnafogást rendez... A medence körül feltűrt szoknyával guggolnak a szép nővendégek és igyekeznek megfogni az ángolnát. És így tovább. A rendőrség jól ismeri ezeket az üzelmeket, de óvakodik megzavarni az előkelő társaság szórakozását. Az sem egyéb közönséges kerítésnél, amikor egy berlini mulató a következő meghívót küldi szét az előkelő férfiközönségnek: „Alulírottak, mint a vadászterem igazgatósága, tudomást szerzett arról, hogy Ön szenvedélyes vadász, s tisztelettel felhívják Nagyságod becses figyelmét egy újonnan megnyílt, pompás vadállománnyal rendelkező pompás vadászterületre, s a f. hó 26-án tartandó első nemesvad-hajtásra. Egy különleges körülmény rendkívül kellemessé és kényelmessé teszi új vadászterületünket, az ti., hogy e terület a főváros központjában van, és hogy semmiféle vadászati korlátozás nincs." Polgári társadalmunk olyan, mint valami nagy farsangi társaság, amelyben mindenki igyekszik mindenkit rászedni, bolonddá tenni. Mindenki méltóságteljesen viseli hivatalos maskaráját, hogy aztán nem-hivatalosan annál féktelenebbül áldozhasson szenvedélyeinek és hajlamainak. *Látszatra* pedig minden csak úgy csöpög a vallásosságtól és az erkölcsösségtől. Nem volt még kor, amely annyira képmutató lett volna, mint a miénk. Az augurok száma napról napra növekszik.

A szórakozási célokra ajánlkozó nők száma gyorsabban növekszik, mint az irántuk mutatkozó kereslet. Az egyre romló szociális helyzet, a szükség, a csábítás, a látszólag fényűző, szabadabb életforma iránti vágy minden társadalmi rétegből szállít jelölteket. Jól jellemzi a német birodalmi fővárosban uralkodó állapotokat Hans Wachenhusen regénye[1]. A szerző

[1] Was die Strasse verschlingt (Amit az utca elnyel). Társadalmi regény 3 kötetben. A. Hoffmann & Komp. Berlin.

így jelöli meg regénye célját: „Könyvem főként a társadalom női áldozatairól és *a nő fokozódó elértéktelenedéséről szól, melynek oka társadalmi és polgári viszonyaink* természetellenessége, de esetleg a nő tulajdon hibája, a rossz nevelés, a fényűzés utáni vágy, és az egyre növekvő könnyelmű kínálat az élet piacán. Szól az egyre nagyobb nőfeleslegről, amely napról napra csökkenti a születő nemzedék reményeit, a felnövekvő nemzedék lehetőségeit ... Úgy írtam, ahogyan például az államügyész összeállítja egy gonosztevő életrajzát, hogy abból levezesse a vádlott bűnösségét. Ha regényen valami kitalált dolgot, olyan írást értünk, amely büntetlenül hazudhat, akkor ez nem regény, hanem a kendőzetlen valóság." Berlinben a helyzet nem jobb és nem rosszabb, mint más nagyvárosokban. Nehéz megmondani, vajon a görögkeleti Szentpétervár, a katolikus Róma, a keresztény-germán Berlin, a pogány Párizs, a puritán London vagy a vidám Bécs hasonlít-e jobban a régi Babilonhoz. Azonos társadalmi viszonyok azonos jelenségeket hoznak létre. „A prostitúciónak megvannak a maga írott és íratlan törvényei, segélyforrásai, sorozóhelyei (various resorts) a legnyomorúságosabb kunyhótól a legfényesebb palotákig mindenütt; a legkülönbözőbb fokozatai, a legalacsonyabbon kezdve a legkifinomultabbig és legkulturáltabbig; megvannak a maga különleges szórakozásai és nyilvános találkozóhelyei; megvannak a kórházai és fogdái, megvan a rendőrsége és az irodalma"[1]. „Manapság már nem üljük meg Osiris ünnepeit, nem tartunk bacchanáliákat és indus orgiákat a tavaszi hónapban, de Párizsban és más nagyvárosokban sötét éjszaka, nyilvános és magánházak falai közt olyan orgiákat és bacchanáliákat rendeznek, amelyeknek leírására a legmerészebb toll sem vállalkozhat"[2].

Ilyen viszonyok közt az asszonyhússal való kereskedelem hatalmas arányokat öltött. Nagyszerű szervezettséggel, nagy méretekben űzik a városokban, a civilizáció és kultúra köz-

[1] *Dr. Elisabeth Blackwell:* The moral education (Az erkölcsi nevelés).
[2] *Mantegazza:* A szerelem az emberiség történetében.

pontjaiban, s a rendőrség csak ritkán szerez tudomást róla. Férfi és női ügynökök, közvetítők és szállítók egész serege űzi ezt a foglalkozást, olyan hidegvérrel, mintha bármely más közönséges portékáról volna szó; okmányt hamisítanak, bizonyítványokat állítanak ki, amelyekben megvan az egyes „darabok" pontos leírása; a szállítók pedig a vevőhöz juttatják az árut. Az ár, mint minden árucikknél, függ a minőségtől; s az árut a különböző vidékek vagy országok vevőközönségének ízlése, igényei szerint osztályozzák és szállítják. A legravaszabb mesterkedésekkel igyekeznek a rendőrséget kijátszani; gyakran pedig nagy összegeket áldoznak arra, hogy elaltassák a törvény őreinek éberségét. Különösen Párizsban tudódott ki több ilyen eset[1].

Németország híres arról, hogy a fél világ nőpiaca. A németek vándorlási ösztöne úgylátszik megvan a német nők egy részében is, mert — az osztrák és magyar nőket kivéve — a többi népnél nagyobb kontingensét adják a nemzetközi prostitúciónak. Német nők népesítik be a törökök háremeit, valamint a nyilvános házakat Szibéria belsejétől Bombayig, Singapore-ig, San Franciscóig és Chicagóig. W. Joest „Aus Japan nach Deutschland durch Sibirien" (Japánból Németországba Szibérián át) című útleírásában így beszél a német leánykereskedelemről: „Erkölcsös Németországunkban sokszor felháborodnak azon, ha valamelyik nyugat-afrikai néger király rabszolgakereskedelemmel foglalkozik, vagy a kubai és brazíliai állapotokon, holott jobb volna, ha saját szemükben látnák a

[1] A rendőrségnek a prostitúció kérdésében elfoglalt álláspontja egyébként is több szempontból figyelemre méltó. 1899-ben például Berlinben egy per során megállapították, hogy egy rendőrbiztos egy prostituáltat használt fel egy anarchizmussal gyanúsított diák szemmeltartására és kihallgatására. Prágában 1902 augusztusában a rendőrfőnök közölte egy ottani hírlappal, hogy egy alacsony beosztású rendőrtisztviselő feleségétől megvonták a nyilvános ház fenntartására kiadott engedélyt, mert férje bántalmazott egy foglyot. A prágai rendőrség tehát nyilvános házakra szóló engedélyekkel jutalmazza tisztviselőit. Paradicsomi állapotok.

gerendát: *egyetlen ország sem folytat ilyen leánykereskedelmet, egyetlen ország sem exportál annyit ebből az élő áruból, mint éppen Németország és Ausztria.* E lányok útját könnyű követnünk. Hamburgban behajózzák őket Dél-Amerika felé, Bahia, Rio de Janeiro megkapja a maga kvótáját, a legnagyobb részt Montevideónak és Buenos Airesnek tartják fenn, míg egy kis maradékot a Magellán-szoroson át Valparaisóba irányítanak. A másik vonal Anglián át vagy közvetlenül Észak-Amerikába vezet, de itt a külföldi áru csak nehezen tud versenyezni a belföldivel, éppen ezért tovább halad a Mississippi mentén lefelé New Orleansig illetve Texasig, vagy nyugat felé Kaliforniába. Onnan látják el a partvidéket egészen Panamáig, míg Kuba, Nyugat-India és Mexico New Orleansban szerzi be szükségletét. A német lányok további csoportjait »cseh lányok« elnevezéssel az Alpokon át Olaszországba exportálják, onnan pedig tovább délre, Alexandriába, Szuezba, Bombayba, Kalkuttába, Singapore-ba, sőt Hongkongba, egészen Sanghajig. Holland-India és Kelet-Ázsia, s főleg Japán rossz piac, mivel Hollandia nem tűri meg gyarmatain az ilyen fehér nőket, Japánban pedig az ottani lányok túlságosan csinosak és olcsók; azonkívül a San Franciscóból kiinduló amerikai konkurrencia is rontja a kedvező üzleti konjunktúrát. Oroszországot Kelet-Poroszországból, Pomerániából és Lengyelországból látják el. Az első állomás többnyire Riga. Itt látják el magukat áruval a pétervári és moszkvai kereskedők, majd nagy tételekben szállítják ezt az árut Nyizsnyij Novgorodba, egészen az Urálon túl levő Irbitbe és Kresztovszkojeba, sőt Szibéria belsejébe; találkoztam például egy ilyen módon eladott lánnyal Csitában. E nagyszerű üzletág tökéletesen meg van szervezve, ügynökök és kereskedelmi utazók közvetítik az árut, és *ha a Német Birodalom külügyminisztériuma erre vonatkozóan jelentéseket kérne konzulaitól, igen érdekes statisztikai kimutatásokat lehetne összeállítani.*"

Ez az üzletág virágzik, mint azt a szociáldemokrata képviselők a német Reichstagban ismételten megállapították.

Különösen sok leányt exportálnak Galíciából és Magyar-

országról Konstantinápoly és más török városok felé. Főképpen zsidó nőket adnak el oda, akik pedig különben nem nagy számmal találhatók nyilvános házakban. Az útiköltségre és egyéb kiadásokra szükséges pénzt rendszerint már előre megküldik az ügynöknek. A hatóságok megtévesztése céljából megfelelően szövegezett sürgönyöket küldenek a megrendelőnek.

Lássunk néhány ilyen táviratot: „*5 hordó magyar bor érkezik holnap Várnába*" — értsd: öt szép magyar lány —; vagy „*3 zsák burgonyát a Lloyd Minerva gőzössel elküldtünk*". Itt három kevésbé szép leányról vagyis „közönséges áruról" van szó. Egy másik távirat szövege: „*Pénteken a Cobrával érkezem. Két bála finom selymet viszek.*"

4. A prostitúció terjedése. Leányanyák

A prostituáltak számát hozzávetőleg is nehéz felmérni, pontosan meghatározni pedig lehetetlen. A rendőrség megközelítőleg megállapíthatja azoknak a számát, akiknek a prostitúció fő foglalkozásuk, de nincsenek adatai azokról, akik mellékfoglalkozásként űzik, holott ezeknek a száma sokkal nagyobb. De még a hozzávetőleges számok is elképesztően nagyok. Öttingen szerint Londonban a prostituáltak számát már a hatvanas évek végén 80 000-re becsülték. Párizsban 1906 január 1-én a nyilvántartott prostituáltak száma 6196 volt, de ezeknek több mint egyharmada kivonja magát a rendőrorvosi ellenőrzés alól.

Egész Párizsban 1892-ben mintegy 60 bordélyház és 600—700 prostituált, 1900-ban pedig 42 bordélyház volt. Ez a szám állandóan *csökken* (1852-ben 217 bordélyház működött). Ezzel szemben a titkos prostituáltak száma jelentősen emelkedett. A párizsi városi tanács által 1889-ben végzett vizsgálat a prostituáltak számát 120 000-re teszi — ami óriási szám. Léfrine párizsi rendőrfőnök a nyilvántartott prostituáltak számát kb. 6000-re, a titkos prostituáltak számát kb. 70 000-re becsüli. 1871-től 1903-ig a rendőrség 725 000 prostituáltat állított elő;

közülük 150 000-ret fogházbüntetésre ítéltek. 1906-ban az előállítottak száma 56 196 volt[1].

Berlinben 1886-ban 3006, 1890-ben 4039, 1893-ban 4663, 1897-ben 5098, 1899-ben 4544, 1905-ben 3287 prostituált szerepelt a rendőri nyilvántartásban.

1890-ben hat orvos végzett naponta két órán át ellenőrző vizsgálatokat. Azóta az orvosok számát tizenkettőre emelték, és néhány évvel ezelőtt egy orvosnőt is alkalmaztak, bár ezt több férfikollegája ellenezte. A rendőrileg nyilvántartott prostituáltak Berlinben is csak *csekély* töredékét alkotják a prostituáltaknak, akiknek a számát szakértők *legalább* 50 000-re becsülik. (Mások, például Lesser, 24 000—25 000-re, Raumer pedig 30 000-re teszi a számukat.) 1890-ben csupán a berlini kocsmákban 2022 pincérnő dolgozott, akik csaknem mind prostituálták magukat. Az erkölcsrendészeti előírások áthágása miatt évről évre több nőt állítanak elő, s ez is arra mutat, hogy Berlinben a prostitúció állandóan terjed. Az előállítottak száma 1881-ben 10 878, 1890-ben 16 605, 1896-ban 26 703, 1897-ben 22 915 volt. Az 1897-ben előállított nőszemélyek közül 17 018-nak az ügyében eljárást indítottak — tehát minden tárgyalási napra 57 ilyen ügy jutott.

Mekkora a prostituáltak száma egész Németországban? Egyesek szerint hozzávetőlegesen 200 000. Ströhmberg a nyilvántartott és titkos prostituáltak számát Németországban 92 200-ra, illetőleg 75 000—100 000-re becsüli. Kamillo K. Schneider 1908-ban megpróbálta pontosan megállapítani a nyilvántartott prostituáltak számát. Kimutatása az 1905-ös évre és 79 városra vonatkozik. „Minthogy a nagyobb helységek, amelyekben jelentékenyebb számú prostituálttal számolhatunk, fel vannak véve — állapítja meg a szerző —, a 15 000 elég pontosan fedi a valóságot. Ez azt jelenti, hogy ha az összlakosságot kereken 60 600 000 főnek vesszük, akkor 4040 lakosra átlag 1 prostituált jut." Berlinben 608, Breslauban 514, Hannoverben 529, Kielben 527,

[1] *Dr. Sicard de Plauzoles:* La fonction sexuelle (A nemi funkció). Párizs 1908. 67. old.

Danzigban 487, Kölnben 369, Braunschweigben 363 lakosra jut 1 prostituált. Az ellenőrzött prostituáltak száma állandóan csökken[1]. Különböző számítások szerint a hivatalos és a titkos prostituáltak száma úgy viszonylik egymáshoz, mint 1 az 5—10-hez. Egész hadseregével van hát dolguk azoknak, akik a prostitúciót létfenntartásuk eszközének tekintik, s ennek megfelelően alakul a betegség és halál által szedett áldozatok száma[2].

A prostituáltak többsége szívből nja saját életmódját, sőt undorodik tőle, — ez olyan tapasztalat, amellyel minden szakértő egyetért. De aki egyszer a prostitúció útjára lépett, az igen ritkán tud megmenekülni. A brit, a kontinentális és az általános szövetség hamburgi fiókegyesülete 1899-ben körkérdést intézett a prostituáltakhoz. Jóllehet csak igen kevés válasz érkezett a feltett kérdésekre, a válaszok mégis igen tanulságosak. Erre a kérdésre: folytatná-e mesterségét, ha meg tudna élni másképpen? az egyik így válaszolt: mihez kezdhet az, akit mindenki megvet? Egy másik: a kórházban segítséget kértem. Egy harmadik: a barátom kiváltott azzal, hogy kifizette adósságomat. A bordélyháztulajdonosok adósszolgaságában senyved valamennyi. Az egyik közli, hogy 700 márkával tartozik a tulajdonosnak. Ruhát, fehérneműt, piperecikkeket, mindent uzsoraáron szállít nekik a tulajdonos, és az ellátásért is a legmagasabb árakat számítja. Azonkívül naponta egy bizonyos százalékot kell leadniuk a lakás fejében. Ez a lakbér napi 6, 8, 10 márka vagy több; az egyik azt írja, hogy neki 20—25 márkát kell fizetnie. Amíg adósságát ki nem fizeti, nem engedi el a tulaj-

[1] *Kamillo Karl Schneider:* Die Prostituierte und die Gesellschaft. Eine soziologisch-ethische Studie (A prostituált és a társadalom. Szociológiai-etikai tanulmány). Lipcse 1908. 40—41, 188—189. old.

[2] A berlini szakegyleti betegpénztár 1000 tagjánál a nemi betegségek megoszlása a következő:

	Gonorrhea		Lágyfekély		Szifilisz	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1892—1895	34,6	9,8	8,8	1,5	10,2	7,7
1896—1900	42,4	8,4	11,9	1,6	12,1	4,5
1901—1902	45,8	9,7	13,0	2,0	15,9	7,0

donos. A válaszok azonkívül érdekes szempontból világítják meg a rendőrség magatartását is; a rendőrség ugyanis inkább a gazdáknak, mint a tehetetlen lányoknak fogja pártját. Egyszóval a keresztény kultúrával még ma is összefér a legrosszabbfajta rabszolgaság. S a bordélyháztulajdonosok, hogy *érdekeiket* jobban megvédhessék, még egy nemzetközi jellegű *szaklapot* is kiadnak.

A prostituáltak száma olyan mértékben növekszik, amilyen mértékben növekszik azoknak a nőknek a száma, akiket különböző iparágakban alkalmaznak. Ezeknek a munkásnőknek gyakran olyan bért fizetnek, amely az éhenhaláshoz sok, de a megélhetéshez kevés. A prostitúciót előmozdítják a polgári társadalomban szükségszerűvé vált ipari válságok, amelyek nyomán a családok százezreinek jut osztályrészül a szükség és a nyomor. A boltoni rendőrfőnöknek 1865 október 31-én egy gyárfelügyelőhöz intézett levele szerint az észak-amerikai rabszolgaháború következtében kitört angol gyapotválság idején a fiatal prostituáltak száma jobban megnőtt, mint bármikor a megelőző 25 év alatt[1]. Ám nemcsak munkásnők esnek áldozatul a prostitúciónak; a „magasabb körökből" is regrutálódik megfelelő „utánpótlás". Lombroso és Ferrero Macét idézik, aki azt mondja Párizsról, „hogy az alsó- vagy felsőfokú nevelőnői bizonyítvány nem annyira kenyérre, mint inkább *öngyilkosságra, lopásra és prostitúcióra* szóló utalvány".

Parent-Duchatelet annak idején statisztikai kimutatást készített, amely szerint 5183 prostituált közül 1441 a nyomora miatt lett prostituálttá, 1255 árva és vagyontalan volt, 86 szegény szüleit, testvéreit vagy gyermekeit akarta ily módon eltartani, 1425-öt elhagyott a szeretője, 404-et tisztek vagy katonák elcsábítottak és Párizsba csaltak, 289 a gazdájától elcsábított majd elbocsátott cselédlány volt, 280-an pedig Párizsba költöztek, hogy ott kenyérkeresethez jussanak.

Mrs. Butler, aki olyan lelkesen harcolt a legszegényebb és legszerencsétlenebb nők helyzetének javulásáért, ezt mondja a

---

[1] *Marx*: A tőke. 1. köt. 427. old.

prostituáltakról: „Véletlen körülmények, apjuk, anyjuk halála, munkanélküliség, elégtelen bér, nyomor, hazug ígéretek, csábítás, kelepce — ez döntötte őket romlásba." Igen tanulságos tényeket közöl Karl Schneidt „Das Kellnerinnenelend in Berlin" (A pincérnők nyomora Berlinben)[1] című brosúrájában azokról a körülményekről, amelyek a pincérnőket olyan gyakran prostitúcióba hajszolják. A pincérnők, s ami ezzel csaknem mindig egyértelmű, a prostituáltak közt feltűnően sok a cselédlány. A pincérnőkhöz intézett kérdőívére Schneidt többek közt ilyen válaszokat kapott: „Mert a gazdámtól gyerekem lett, és keresnem kellett." Mások ilyesmit válaszoltak: „Mert rossz véleményt írtak be a cselédkönyvembe", vagy: „Mert ingvarrással és hasonló munkákkal nem lehet eleget keresni", vagy: „Mert a gyárból elbocsátottak, és nem kaptam többé más munkát", vagy: „Mert apám meghalt és négy kisebb testvérem volt." Közismert dolog, hogy a prostituáltak jelentős hányada olyan cselédlányokból regrutálódik, akiket a *gazdájuk* elcsábított. A *gazda* vagy annak fiai által elcsábított cselédlányok feltűnően nagy számáról igen elítélően nyilatkozik dr. Max Taube[2]. De a felsőbb rétegekből is kerülnek ki prostituáltak, csakhogy itt nem a nyomor, hanem a csábítás, a könnyelmű életre, cicomázkodásra és a szórakozásra való hajlam viszi a nőket erre az útra. Erről olvashatunk a „Die gefallenen Mädchen und die Sittenpolizei" (A bukott leányok és az erkölcsrendészet)[3] című írásban:

„Az ijedtségtől és rémülettől dermedten hallja nem egy derék polgár, nem egy lelkész, tanító, magasrangú hivatalnok és katonatiszt, hogy leánya titkon prostituálja magát, és *ha nyilvánosságra lehetne hozni mindezen leányok nevét, akkor vagy szociális forradalom törne ki, vagy pedig súlyos zavar keletkezne a népnek a tisztességről és erényről alkotott fogalmaiban.*"

A finomabb, a haute volée-hoz tartozó prostituáltak regrutálódnak ezekből a körökből. Azoknak a színésznőknek jó része

[1] Berlin 1893. Moderner Verlag.

[2] *Dr. med. Max Taube:* Der Schutz der unehelichen Kinder (A házasságon kívül született gyermekek védelme). Lipcse 1893. Veit & Komp.

[3] Berlin 1889. Wilh. Issleib (Gustav Schuhr).

is, akiknek a fizetéséből semmiképpen sem futja a ruházkodás költségeire[1], szintén ehhez a mocskos kereseti forráshoz folyamodik. Ugyanez vonatkozik sok olyan lányra, akik elárusítónőnek vagy más effélének szegődnek el. Van sok olyan vállalkozó is, aki elég becstelen ahhoz, hogy a „barátok" támogatására való hivatkozással próbálja igazolni a bér alacsonyságát.

Varrónők, szabónők, masamódok, gyári munkásnők százezrei vannak hasonló helyzetben. Munkaadók és tisztviselőik, kereskedők, földbirtokosok stb. gyakran szinte kiváltságuknak tekintik azt, hogy női munkásaik és alkalmazottaik mint férfiakat is kiszolgálják őket. A jámbor konzervatívok a nagyvárosok és iparvidékek erkölcseihez képest szívesen tüntetik fel idillikus színben a falusi állapotokat. De aki ismeri ezeket az állapotokat, tudja, hogy idillről szó sincs. Igazolja ezt egy nagybirtokosnak 1889 őszén tartott előadása is, amelyről a szász lapok így számoltak be:

„*Grimma.* Dr. *Wächter* röcknitzi nagybirtokos egy itteni egyházkerületi gyűlésen nemrégiben előadást tartott *falvaink rossz nemi erkölcseiről*, és az itteni viszonyokat nem éppen rózsás színekkel ecsetelte. Az előadó igen nyíltan beismerte, hogy a *munkaadók*, még a *nős emberek* is, gyakran *intim kapcsolatban vannak* női cselédeikkel, és e kapcsolat következményeit vagy *bizonyos pénzösszeg kifizetésével* intézik el, vagy pedig valamely *bűncselekménnyel* rejtik el a világ szeme elől. Sajnos nem tagadható, hogy a rossz erkölcsöket nemcsak azok a lányok terjesztik, akik mint dajkák szolgáltak a városban és ott szívták magukba ezt a mérget, és nemcsak azok a legények, akiket a katonaságnál elrontottak, hanem a *művelt körök* is, a nemesi birtokok *tiszttartói* és a fegyvergyakorlatra kivonuló *katonatisztek* is. Dr. Wächter közlése szerint *ezen a vidéken kevés lány éri el a tizenhetedik életévét úgy, hogy nem ejtették meg.*" Az őszinte előadót

[1] „Kapital und Presse" (Tőke és sajtó) Berlin 1891. c. írásában dr. F. Mehring megállapítja, hogy egy igen ismert színház által 100 márka havi gázsival szerződtetett, nem is tehetségtelen színésznőnek csupán a ruhaszámlája havi 1000 márkára rúgott. A deficitet egy „barátja" fedezte.

társadalmi bojkottal büntették igazságszeretetéért a magukat sértve érző katonatisztek. Hasonlóképpen járt Pritzerbében Wagner lelkész, aki „Die Sittlichkeit auf dem Lande" (A falusi erkölcsök) című írásában kellemetlen igazságokat mondott a nagybirtokos uraknak[1].

A prostituáltak zöme olyan korban süllyed bele ebbe a fertőbe, amikor még aligha tekinthető helyes ítélőképességgel rendelkező felnőtt embernek. „A Párizsban letartóztatott titkos prostituáltak közül 1878—1887-ben 12 615 (47,7%), 1888—1898-ban 14 072 (48,8%) volt kiskorú. Le Pilleur lakonikus és egyben szomorú meghatározása a párizsi prostituáltak zömére vonatkozóan a következő sémát állítja fel: defloreálták 16 éves korában, prostituált 17 éves korában, szifilitikus 18 éves korában"[2]. 1898-ban Berlinben 846 újonnan bejegyzett prostituált között a kiskorúak így oszlottak meg:

15 éves	7	18 éves	59
16 „	21	19 „	49
17 „	33	20 „	66[3]

1894 szeptemberében egy Budapesten lefolyt botrányper során kiderült, hogy mintegy 400 12—15 éves leány esett áldozatul néhány gazdag kéjencnek. A „vagyonos és művelt" körökhöz tartozó fiatalemberek is gyakran úgy vélik, megilleti őket az a jog, hogy elcsábítsák és aztán faképnél hagyják a nép egyszerű gyermekeit. Ezek a lányok hiszékenyek, tapasztalatlanok,

---

[1] Wagner lelkész kezdeményezésére az erkölcsvédelmi egyesületek 1894 szeptember 20-i konferenciája elhatározta, hogy ankétot rendez. Ennek eredményeit kétkötetes műben hozták nyilvánosságra: Die geschlechtlich-sittlichen Verhältnisse der evangelischen Landbewohner im Deutschen Reiche. 1895 bis 1896 (Az evangélikus vallású vidéki lakosság nemi-erkölcsi viszonyai a Német Birodalomban. 1895-től 1896-ig).

[2] *Professor S. Bettmann:* Die ärztliche Überwachung der Prostituierten. „Handbuch der sozialen Medizin." 8. Band. (A prostituáltak orvosi ellenőrzése. „A szociális orvostudomány kézikönyve". 8. köt.) Jena 1905. 82. old.

[3] *S. Bettmann,* id. mű, 794. old.

nem ismerik az életet, többnyire örömtelen, baráttalan életet élnek, s ezért igen könnyen engednek a csábításnak, amely ragyogó, vonzó alakban környékezi meg őket. A következmény: csalódás, nyomorúság és végül bűn. 1907-ben Németországban 2 060 973 gyermek született, közülük 179 178 házasságon kívüli gyermek volt. Képzeljük el, mennyi gondot és szívfájdalmat okoz a leányanyák legtöbbjének e gyermekek születése, még ha feltételezzük is, hogy a gyermekek egy részét később az apa törvényesíti. *A női öngyilkosságok és a gyermekgyilkosságok okát sokszor az elhagyott nők nyomorúságában kell keresni.* A gyermekgyilkossági pörök tárgyalásai komor és tanulságos példákkal illusztrálják e megállapítást. Egy fiatal lányt szülés után 8 nappal a bécsi szülészeti klinikáról gyermekével együtt egy fillér nélkül kitettek az utcára; az anya kétségbeesésében megölte a gyermeket, s ezért a kremsi (Alsó-Ausztria) esküdtszék *kötél általi halálra ítélte.* Hogy ki az a gazfickó, aki a gyermek apja, az senkit sem érdekelt. 1899 tavaszán Posenből jelentették: „*A poseni* esküdtszék hétfőn tárgyalta a gyilkossággal vádolt *Katharina Gorbacki*, 22 éves *munkásnő* ügyét. A vádlott 1897-ben és 1898-ban a Neustadt melletti Alexanderruhban *Merkel prépostnál szolgált.* A prépositall folytatott intim viszonyából múlt év júniusában egy leánygyermeke született, akit rokonaihoz adott ki gondozásba. A *prépost* az első két hónapban havi $7^1/_2$ márka kosztpénzt fizetett a gyermekért, de *nem* óhajtotta magát további költségekbe verni — legalábbis a vádlott ezt állította. Mivel a nőnek a gyermekre mosnia kellett és egyéb kiadásai is voltak, elhatározta, hogy *a kicsikét elteszi láb alól.* Múlt év szeptemberében egy vasárnap *párnával megfojtotta a gyermeket. Az esküdtek bűnösnek mondották ki előzetes megfontolás nélkül elkövetett szándékos emberölésben, s tekintetbe vették az enyhítő körülményeket.* Az államügyész a legsúlyosabb büntetés, *öt évi börtön* kiszabását indítványozta. A bíróság gyilkosságért három évi börtönbüntetésre ítélte." Az elcsábított, azután gyalázatosan cserbenhagyott, kétségbeesésbe és szégyenbe kergetett nő a végső eszközhöz folyamodik, megöli méhének gyümölcsét, amiért bíróság elé állítják, és fegy-

házzal vagy halálbüntetéssel sújtják. A tulajdonképpeni gyilkos, a lelkiismeretlen csábító büntetlen marad, talán nemsokára feleségül vesz egy „tisztességes, jó családból való" leányt, és derék, köztiszteletben álló emberré lesz. Jónéhányan vannak, akiket tisztelünk, becsülünk, holott becsületüket és lelkiismeretüket ilyen módon beszennyezték. Ha a törvényhozásban volna szavuk a nőknek, sok minden megváltozna. Egyébként számos gyermekgyilkosság nyilván nem is tudódik ki. 1899 július végén a Rajna melletti Frankenthalban egy cselédlányt azzal vádoltak meg, hogy házasságon kívül született csecsemőjét a Rajnába fojtotta. Az ügyészség jelentést kért a Ludwigshafen és a holland határ közötti rajnamenti helységek rendőrhatóságaitól, hogy egy bizonyos időpontban nem vetett-e ki a víz egy gyermekhullát. Ennek a felszólításnak az volt a meglepő eredménye, hogy a hatóságok nem kevesebb mint 38 olyan gyermekholttestről tettek jelentést, amelyeket a megjelölt időben húztak ki a Rajnából, s amelyeknek eredetét a mai napig sem tudták megállapítani.

A legkegyetlenebb, mint már említettük, a francia törvényhozás, amely tiltja az apaság kutatását, lelencházakat alapít. Az 1793 július 28-i konvent erre vonatkozó határozata így szól: „La nation se charge de l'éducation physique et morale des enfants abandonnés. Désormais, ils seront désignés sous le seul nom d'orphelins. Aucune autre qualification ne sera permise." (A nemzet magára vállalja az elhagyott gyermekek testi és erkölcsi nevelését. Ezentúl csupán árvagyermekeknek fogják őket nevezni. Minden más megjelölés tilos.) Ez a férfiaknak nagyon kényelmes volt: az egyén kötelezettségét ezzel áthárította a közösségre, nehogy a nyilvánosság és a feleség előtt lelepleződjék. E célból állami árvaházakat és lelencházakat alapítottak. 1833-ban 130 945 árvát és lelencet tartottak nyilván; a becslések szerint minden tizedik lelenc törvényes gyermek volt, akitől szülei szabadulni akartak. E gyermekek egyáltalán nem részesültek kellő gondozásban, s ezért igen nagy volt köztük a halandóság. Ebben az időben egy éves koráig az árvák és lelencek 59%-a, tehát több mint a fele halt meg, tizenkét éves koráig 78%-a, vagyis

100 gyermek közül csak 22 érte meg a 12. életévét. A hatvanas évek elején még 175 lelencház működött; ezekben 1861-ben 42 194 enfant trouvé (lelenc) volt elhelyezve, hozzájuk számítandó még 26 156 enfant abandonné (elhagyott gyermek) és 9716 árva; vagyis összesen 78 066 gyermeket neveltek állami költségen. 1905-ben 3348 lelencet tartottak nyilván. Az elhagyott gyermekek száma 84 271 volt. Általában véve az elhagyott gyermekek száma az utolsó évtizedek során alig csökkent.

Ausztriában és Olaszországban ugyancsak alapítottak lelencházakat, amelyeknek fenntartását az állam vette át. „Ici on fait mourir les enfants" (ezen a helyen megölik a gyermekeket) — állítólag ezt a felírást javasolta egy uralkodó a lelencházak homlokzatára. De Ausztriában ezek az intézmények lassanként eltűnnek, ma már csak 8 van, s ezekben a kilencvenes évek elején több mint 9000 gyermeket gondoztak, míg 30 000-et az intézeteken kívül helyeztek el. E gyermekekre évente körülbelül 2 millió forintot fordítottak. Az utóbbi években a lelencek száma jelentékenyen csökkent, de 1888-ban még 40 865 gyermeket gondoztak Ausztriában, beleértve Galíciát is, mégpedig 10 466-ot intézetben, 30 399-et családokhoz helyeztek ki; az erre fordított költségek 1 817 372 forintot tettek ki. A halandóság az intézetekben kisebb volt, mint a családokhoz kihelyezett gyermekek között, különösen Galíciában. Itt 1888-ban az intézeti gyermekek 31,25 százaléka halt meg, tehát több mint más országokban; ezzel szemben a családokhoz kihelyezett gyermekek halandósága 84,21% volt, ami valóságos tömeggyilkosság. Úgy látszik, a lengyel slahta-uralom arra törekszik, hogy e szerencsétlen porontyokat mielőbb kipusztítsa az élők sorából.

Egész Olaszországban 1894—1896-ban 118 531 gyermeket vettek fel a lelencházba. Évi átlagban 29 633-at: 58 901 fiút, 59 630 leányt; 113 141 törvénytelen gyermeket, 5390 törvényes gyermeket (csak 5 százalék). Hogy mekkora volt a halandóság, az kitűnik a következő kimutatásból[1]:

[1] *S. Turcsanyi és S. Engel:* Das italienische Findelwesen (Az olasz lelencellátás). Vierteljahrshefte für öffentliche Gesundheitspflege. 1903. 35. köt. 771. old.

	1890—1892	1893—1896	1897
A felvett gyermekek száma	91 549	109 899	26 661
Meghalt egyéves koráig	34 186	41 386	9 711
Százalékos arány	37,3	37,6	36,4
A törvénytelen gyermekek halálozása Olaszországban	25,0	27,2	23,4
A törvényes gyermekek halálozása.	18,0	17,5	15,9

A rekordot a nápolyi Santa Cosa dell'Annunziata lelencház érte el, amelyben 1896-ban 853 csecsemő közül 850 halt meg. Még 1907-ben is 18 896 gyermeket helyeztek el lelencházban. 1902—1906-ig e szerencsétlen kicsinyek közt a halandóság 37,5 százalék volt, tehát a menhelyi gyermekeknek több mint egyharmada hal meg egy éves kora előtt[1].

Általában közismert tény, hogy a törvénytelen gyermekek között sokkal nagyobb a halandóság, mint a törvényesek között. A porosz adatok szerint 10 000 újszülött halálozási statisztikája a következőképpen alakult:

		1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1904
Törvényes	város ...	211	210	203	195	179
	falu	186	187	187	185	172
Törvénytelen	város ...	398	395	385	374	333
	falu	319	332	336	336	306

„Jól jellemzi és döntően bizonyítja a prostitúció és a háztartási alkalmazottak meg a gazdasági cselédek szomorú helyzete közötti szoros összefüggést az a körülmény, hogy 1906-ban 94 779 törvénytelen gyermek anyjának a foglalkozása a következő volt: háztartási alkalmazott 21 164, gazdasági cseléd

[1] Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Artikel Findelhäuser oder Findelanstalten. (Az államtudományok zsebszótára. Lelencházak címszó). 3. kiad. 4. köt. 1909.

18 869, tehát összesen 40 033, vagyis 42 százalék. Ha a gazdasági cselédek valamint a mezőgazdasági napszámos- és munkásnők kategóriáját összevonjuk, akkor a rájuk eső hányad 30 százalék lesz, míg a gyáriparban és a kisiparban foglalkoztatottaké 14 százalék (13 460)"[1].

A törvényes és törvénytelen gyermekek halálozási aránya közti különbség különösen az első életévben szembetűnő; a házasságon kívül született gyermekek halálozása ebben a korban átlag *háromszor* akkora, mint a törvényes gyermekeké. Ennek nyilvánvaló okai: nem megfelelő életmód a terhesség idején, rossz ellátás a szülés után stb. A hírhedt „angyalcsinálás" és a rossz bánásmód szaporítja az áldozatok számát. A halva született gyermekek száma is nagyobb a törvénytelenek, mint a törvényesek között, ami bizonyára elsősorban annak tulajdonítható, hogy az anyák egy része már a terhesség alatt megpróbálja előidézni a gyermek halálát. Továbbá vannak olyan gyermekgyilkosságok, amelyek nem kerülnek napvilágra, mert a meggyilkolt gyermeket halva születettnek tekintik. „Eszerint ahhoz a 205 gyermekgyilkossághoz, amelyet a franciaországi bírósági dokumentumok közölnek — írja Bertillon —, hozzá kell számítani még legalább 1500 állítólagos halvaszülést és 1400 olyan esetet, amikor a gyermeket kiéheztetéssel szándékosan megölték"[2].

100 szülés közül a halvaszületések száma:

	Év	Törvényes	Törvénytelen
Németország	1891—1900	3,15	4,25
Poroszország	1900—1902	3,02	4,41
Szászország	1891—1900	3,31	4,24
Bajorország	1891—1900	2,98	3,61
Württemberg	1891—1900	3,30	3,48
Baden	1891—1900	2,62	3,35

[1] *G. v. Mayr*, id. mű, 140. old.
[2] *Schnapper-Arndt*, id. mű, 181. old.

	Év	Törvényes	Törvénytelen
Ausztria	1895—1900	2,64	3,86
Svájc	1897—1903	3,40	6,14
Franciaország	1891—1895	4,40	7,54
Németalföld	1891—1900	4,38	8,13
Dánia	1893—1894	2,40	3,20
Svédország	1891—1895	2,46	3,30
Norvégia	1891—1900	2,47	4,06
Finnország	1891—1900	2,54	4,43
Olaszország	1891—1896	3,89	5,16[1]

Az életben maradó törvénytelen gyermekek bosszút állnak a társadalmon az őket ért bántalmakért: a legkülönbözőbb bűnözők *rendkívül nagy* százaléka kerül ki közülük.

5. Az erkölcs elleni vétségek és a nemi betegségek

Érintenünk kell még röviden egy másik gyakori bajt. A nemi élvezetekből a túl sok jóval ártalmasabb, mint a túl kevés. A mértéktelenség által megtámadott szervezet is tönkremegy. Impotencia, meddőség, gerincmegbetegedés, hülyeség, gyengeelméjűség és több más betegség jár a mértéktelenség nyomában. A *mértékletességre* a nemi érintkezésben éppúgy szükség van, mint az evésben, ivásban és egyéb emberi szükségletek kielégítésében. Ám a mértéktartás főként a bőségben élő ifjúságnak esik nehezére. Ezért olyan sok a „fiatal aggastyán" a felsőbb társadalmi rétegekben. Nagy a száma a fiatal és öreg rouéknak, akiknek — minthogy a mértéktelen élvezettől érzékeik eltompultak — különleges ingerekre van szükségük. Nem számítva azokat akiknek veleszületett hajlamuk van a saját nemük iránti szerelemre (homoszexualitásra), sokan tévednek a görög idők természetellenes ösztönkielégítésének útjára. A férfi-

[1] *F. Prinzing:* Die Ursachen der Totgeburten (A halvaszületések okai). Allgemeines Statistisches Archiv. 7. köt. 1907. 43—44. old.

szerelem sokkalta elterjedtebb jelenség, mint általában hinnők; erről egyes rendőrhatóságok titkos aktái megdöbbentő adatokat közölhetnének[1]. A nők között is mind nagyobb mértékben újjáélednek a régi Görögország perverziói. A leszboszi, sapphói szerelem Taxel szerint meglehetősen gyakori a párizsi férjes asszonyok között általában, az előkelő párizsi hölgyek között pedig éppenséggel hihetetlen arányokat ölt. Berlinben állítólag a prostituáltak 25 százaléka űzi a tribádiát, de az előkelő hölgyek között is bőven akadnak követői Sapphónak.

A nemi ösztönnek egy másik természetellenes kielégítése a gyermekeken elkövetett erőszak. Az ilyen esetek száma az utóbbi évtizedekben meghatványozódott. Németországban erkölcsökbe ütköző bűncselekményért vagy vétségért 1895-ben 10 239, 1905-ben 13 432, 1906-ban 13 557 személyt ítéltek el. Köztük a 174. paragrafus alapján (gyermekeken elkövetett fajtalanság) 1902-ben 58, 1907-ben 72 személyt, és a 176. paragrafus 3. pont alapján (14 éven aluli egyénekkel elkövetett fajtalanság) 1902-ben 4090, 1906-ban 4548, 1907-ben 4397 személyt. Olaszországban az erkölcs elleni bűntettek száma 1887-től 1889-ig 4590, 1903-ban 8461, vagyis 100 000 lakosra számítva 19,44 illetve 25,67 volt. Ugyanezt a tényt állapították meg Ausztriában. „Az erkölcs ellen elkövetett bűntettek rohamos szaporodása 1880 és 1890 között — mondja teljes joggal H. Herz — azt mutatja, hogy a jelenlegi gazdasági struktúra, valamint a nőtlen férfiak számának emelkedése és e jelenségnek az országon belüli vándorlással való összefüggése nem kis mértékben lett okozója az erkölcsök romlásának"[2].

Németországban a büntetőjogba ütköző cselekményeknek 5,6 százalékát olyan egyének követik el, akik „szabad pályákon" működnek, akik tehát zömében a felsőbb körök tagjai; de a

---

[1] Azóta a Moltke-, Lynar-, Eulenburg-perekből még sokkal szomorúbb tények kerültek nyilvánosságra. Ezek a perek megmutatták, hogy a homoszexualitás a felsőbb rétegekben, különösen katonai és udvari körökben, igen elterjedt jelenség.

[2] *Dr. Hugo Herz:* Verbrechen und Verbrechertum in Österreich (Bűn és bűnözés Ausztriában). Tübingen 1908. 65. old.

gyermekeken elkövetett erőszakosságoknak kb. 13 százaléka jut az említett kategóriára. Ez a százalékos arány még nagyobb lenne, ha e körök nem rendelkeznének különféle eszközökkel a bűncselekmények eltitkolására. Azok a hátborzongató leleplezések, amelyek a múlt század nyolcvanas éveiben a „Pall Mall Gazette" hasábjain a gyermekeken elkövetett erőszak angliai eseteiről megjelentek, rávilágítottak a helyzetre.

A venereás megbetegedésekről, e megbetegedések számának növekedéséről képet nyújthatnak a németországi kórházak ápoltjaira vonatkozó alábbi számadatok:

	Kankó	Szifilisz		Kankó	Szifilisz		Kankó	Szifilisz
1877—1879	23 344	67 750	1886—1888	32 275	53 664	1895—1897	53 587	74 092
1880—1882	28 700	79 220	1889—1891	41 381	60 793	1898—1901	83 374	101 225
1883—1885	30 038	65 980	1892—1894	50 541	78 093	1902—1904	68 350	76 678

Ha az évi átlagot vesszük, akkor 25 év alatt az esetek száma 7781-ről (kankó) illetve 22 583-ról (szifilisz) 22 750-re illetve 25 559-re emelkedett. A népesség száma csak 25 százalékkal nőtt, míg a gonorrheás megbetegedéseké 182, a szifilitikusoké pedig 19 százalékkal!

Rendelkezésünkre áll még egy statisztika. Ez nem ölel fel több esztendőt, csupán egyetlen napot ragad ki: azoknak a betegeknek a számát tartalmazza, akik 1900 április 30-án kankó, lágyfekély és szifilisz miatt orvosi kezelés alatt állottak. E statisztikát a porosz kultuszminisztérium készítette: kérdőívet küldött az összes poroszországi orvosoknak. Jóllehet a megkérdezetteknek csak 63,5 százaléka válaszolt, a vizsgálatból kitűnt, hogy Poroszországban 1900 április 30-án csaknem 41 000 nemibeteget kezeltek, közülük 11 000-et friss szifilisszel. Ezen a napon csak magában Berlinben 11 600 nemibeteg volt, ebből 3000 friss szifilitikus. 100 000 felnőtt lakos közül orvosi kezelésben állott:

	Férfi	Nő
Berlinben	1419	457
17 város 100 000-nél több lakossal	999	279
42 város 30 000—100 000 lakossal	584	176
47 város 30 000-nél kevesebb lakossal	450	169
A többi város és község	80	27
Egész Németországban	282	92

Különösen sok a nemibeteg a kikötővárosokban, a főiskolákkal, helyőrséggel és iparral, valamint a kereskedelemmel, iparral és helyőrséggel rendelkező városokban. (Königsbergben 100 000 lakosból 2152 férfi és 619 nő, Kölnben 1309 és 402, Majna-Frankfurtban 1505 és 399.)

Ami Berlint illeti, Blaschko úgy véli, hogy „olyan nagyvárosban, mint Berlin, 1000 20 és 30 év közötti fiatalemberből évente csaknem 200, tehát majdnem egyötöd rész betegszik meg kankóban, és kb. 24 szifiliszben. Az az időszak azonban, amíg a férfi ifjúságot a nemi fertőzés veszélye fenyegeti, hosszabb egy évnél; egyes néprétegekben öt, sőt 10 év vagy még több. Egy fiatalember tehát öt évi cölibátus után egyszer, tíz év alatt kétszer lesz gonorrheás. Négy-öt év alatt minden tizedik, nyolc-tíz év alatt minden ötödik fiatalember kap vérbajt. Más szóval: a 30 éves koruk után házasságra lépő férfiak közül mindegyiknek kétszer lehetett kankója, és minden negyedik vagy ötödik lehetett szifiliszes. Olyan számadatok ezek, amelyek az elképzelhető legóvatosabb számításokból adódtak, és amelyeket mi orvosok, akiknek olyan sok, a világ előtt titkolt bajt meggyónnak, nem tartunk túlzottaknak."

Az 1900 április 30-i statisztikát igazolja egy 1907-ből származó ilyen tárgyú részletes munka, amely a porosz hadseregre vonatkozik, s amelynek szerzője D. Schwiening törzsorvos[1].

---

[1] *Prof. Dr. Schumburg vezértörzsfőorvos:* Die Geschlechtskrankheiten, ihr Wesen, ihre Verbreitung (A nemi betegségek, jellegük, elterjedtségük). Lipcse 1909.

Kiderül, hogy az egyes hadtestkörzetekből, amelyek nagyjában és egészében — ha nem is mindig teljesen — azonosak a tartományi körzetekkel — évente körülbelül azonos százalékarányú nemibeteg újonc kerül ki. Néhány hadtest azonban különösen nagy számokkal tűnik ki. Így kivált a harmadik, Brandenburgból regrutált hadtest. Lényegében Berlinre kell hárítani a felelősséget a 2 százaléknyi nemibeteg újoncért. A kilencedik hadtestben Berlint Altona (Hamburg), a tizenkettedikben Drezda és a tizenkilencedikben Lipcse pótolja. A nemi betegségeknek a civil lakosság körében való elterjedését még pontosabban tükrözik Schwiening számításai, amelyek a nemibeteg újoncoknak az egyes közigazgatási területekre jutó százalékarányát mutatják. 1000 állításkötelesből nemi betegségben szenvedett:

	1903	1904	1905
Berlin	40,9	37,2	45,2
27 város 100 000-nél több lakossal	14,9	16,7	15,8
26 város 50 000—100 000 lakossal	11,6	9,6	9,5
33 város 25 000—50 000 lakossal	8,2	6,8	9,1
25 000 lakosúnál kisebb városok és községek	4,3	5,0	4,0
Egész Németország	7,6	8,1	7,8

Az első helyen Schöneberg van, ahol 1000 állításköteles újoncra 58,4 nemibeteg jut. A nem porosz nagyvárosok közül Hamburg 1000 újoncból 29,8, Lipcse 29,4, Drezda 19, Chemnitz 17,8, München 16,4 nemibeteget állított.

G. v. Mayr szerint 1903 04-ben 1000 lakosra Poroszországban évi átlagban 19,6 nemibeteg, Ausztria-Magyarországon 60,3, Franciaországban 27,1, Olaszországban 85,2, Angliában 125, Belgiumban 28,3, Németalföldön 31,4, Oroszországban 40,5, Dániában 45 jutott. Különösen nagy a megbetegedések száma a tengerészetben: a külföldön, úton levő tengerészek közt 1905/06-ban 113,6 ezrelék, a belföldi vizeken 58,8, szárazföldön

57,8; az angol tengerészek közt 1905-ben 121,55, 1906-ban 121,94 volt a nemi betegségek aránya.

Látjuk tehát, hogyan terem meg és szaporodik társadalmi viszonyaink talaján a bűn, a kicsapongás minden fajtája. Az egész társadalom a nyugtalanság állapotába kerül, s emiatt a nők szenvednek a legtöbbet.

A nők ezt egyre jobban érzik és kiutat keresnek. Elsősorban gazdasági önállóságra és függetlenségre törekszenek, azt követelik, hogy a nők, éppenúgy mint a férfiak, gyakorolhassanak minden olyan foglalkozást, amelyre erőik és képességeik alkalmassá teszik; különösképpen az ún. „szabad pályák" megnyitását követelik. Jogosultak-e ezek a törekvések? Megvalósíthatók-e? Segít-e megvalósulásuk a bajokon? Olyan kérdések ezek, amelyekre válaszolnunk kell.

A nő mint kenyérkereső

1. A női munka múltja és elterjedése

A polgári társadalom bizonyos fokig jogosultnak tekinti a nőnek önálló keresetre és egyéni függetlenségre való törekvését, mint ahogy jogosultnak tekinti a munkásnak a mozgási szabadságra való törekvését is. Ennek az engedékenységnek a fő okát a burzsoázia osztályérdekeiben kell keresnünk. A burzsoáziának szüksége van a férfi és női munkaerő teljes szabaddátételére, hogy a termelést a legmagasabb fokra fejleszthesse. A női munkaerő olyan mértékben válik egyre keresettebbé, amilyen mértékben tökéletesedik egyrészt a gépi berendezés és a technika, s tagozódik mind kevesebb technikai végzettséget és erőt igénylő részmunkákra a munkafolyamat, másrészt pedig, amilyen mértékben fokozódik a vállalkozók versengése és egész termelési ágaknak egymással — országnak országgal, földrésznek földrésszel — vívott konkurrenciaharca.

Már előzőleg részletesen kifejtettük, miért alkalmaznak egyre több nőt egyre több kereseti ágban. A nőt a férfi mellett vagy helyett azért is alkalmazzák mind gyakrabban, mert anyagi igényeiben szerényebb, mint a férfi. Nemi lény mivoltából fakadó körülmények miatt kénytelen olcsóbban ajánlkozni; általában gyakrabban lépnek fel nála olyan zavaró testi folyamatok, amelyek a munka megszakítását teszik szükségessé, s amelyek a munkaerőknek a nagyiparban szükséges kombinációja és szervezése mellett könnyen okozhatnak fennakadást a munkában. Terhesség és lebetegedés meghosszabbítja ezeket a

kieséseket[1]. A vállalkozó kihasználja ezt a körülményt, s az ilyen zavarokból eredő *kényelmetlenségekért busásan kárpótolja magát azzal, hogy jóval kisebb bért fizet.* Azonkívül a nő kötve van lakásához vagy annak közvetlen környékéhez; nem változtathatja tartózkodási helyét, amit a férfi sokkal könnyebben megtesz.

Továbbá a női munka, kivált a férjes nők munkája — amint az Marx „Tőké"-je I. kötetének 375. oldalán (3. kiadás, Szikra 1955.) olvasható idézetből is kitűnik — még egy szempontból különösen kívánatos a vállalkozó számára. Mint munkásnő a férjes asszony „sokkal figyelmesebb és tanulékonyabb" a hajadonnál; rákényszerül erőinek a végsőkig való megfeszítésére, hogy gyermekeinek megszerezze a legszükségesebbet, s ezért sok mindent eltűr, amit nem tűr el a hajadon, s még kevésbé tűr el a munkás. Általában a munkásnő csak ritkán mer társaival jobb munkafeltételek kivívására szövetkezni. Ez is növeli értékét a vállalkozó szemében; sőt a vállalkozó gyakran éppen őt használja fel ütőkártyának az ellenszegülő munkásokkal szemben; továbbá, a nő türelmesebb, ügyesebb, fejlettebb az ízlése — e tulajdonságai számos munkára a férfinál alkalmasabbá teszik.

Az erényes kapitalista kellőképpen meg tudja becsülni ezeket a női erényeket, ennélfogva iparunk fejlődésével évről évre nagyobb a nő működési területe, de, és ez a lényeg, *szociális helyzete észrevehetően nem javul.* A női munkaerő alkalmazása gyakran kiszorítja a férfi munkaerőt. De a kiszorított férfi munkaerő is érvényesülni akar, kevesebb bérért ajánlkozik,

---

[1] Schuler gyárfelügyelő több betegpénztár adatai alapján készített kimutatása szerint a női betegpénztári tagok évi átlagban fejenként 7,17, a férfiak 4,78 munkanapot mulasztottak. Az egyes megbetegedések tartama a nőknél 24,8, a férfiaknál 21,2 nap volt. *O. Schwarz:* Die Folgen der Beschäftigung verheirateter Frauen in Fabriken vom Standpunkt der öffentlichen Gesundheitspflege (A férjezett nők gyári foglalkoztatásának következményei a közegészségügy szemszögéből). Deutsche Vierteljahrshefte für öffentliche Gesundheitspflege. 35. köt. 1903. 424. old.

és ez az ajánlat megint csak lenyomja a munkásnő bérét. A bérek lenyomása olyan csavar, amelyet a munkafolyamatnak folytonos átalakulásban levő technikája hoz mozgásba; különösen, ha ez az átalakulási folyamat a munkaerőmegtakarítás folytán *női* munkaerőket is szabaddá tesz, ami megint csak szaporítja a munkáskezek kínálatát. Újonnan kialakuló iparágak némileg ellensúlyozzák a relatíve felesleges munkaerőnek ezt az állandó termelését, de nem annyira, hogy a munkafeltételek tartósan javulhassanak. Hiszen ezekben az iparágakban, például az elektrotechnikában, a női munkaerő kiszorítja a férfiakat. Az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft kismotorgyáraiban például a legtöbb gépet lányok szolgálják ki. Valahányszor a munkabér egy bizonyos határon túl emelkedik, a vállalkozó igyekszik gépi berendezését tovább tökéletesíteni, az emberi kezet és emberi agyat igyekszik akarat nélküli, automatikus gépekkel helyettesíteni. A tőkés termelés kezdeti szakaszán a férfimunkás úgyszólván csak férfimunkással áll szemben a munkapiacon, most viszont az egyik nemet kijátsszák a másik ellen, sőt tovább menve, az egyik korosztályt a másik ellen. A nő kiszorítja a férfit, a nőt pedig kiszorítják a fiatalkorúak és a gyermekek. Ez a modern ipar „erkölcsi rendje".

Ez az állapot végül is elviselhetetlenné válna, ha a munkások szakmai szervezkedése nem fejtene ki hatalmas ellenhatást. A munkásnőnek is elemi érdeke, hogy csatlakozzék ezekhez a szervezetekhez, mert a munkásnő egymagában még sokkal kevésbé tud szembeszegülni a vállalkozóval, mint a munkás. Lassanként megértik ezt a munkásnők is. Így a szabad szakszervezetek női taglétszáma Németországban 1892-ben 4355, 1899-ben 19 280, 1900-ban 22 884, 1905-ben 74 411, 1907-ben 136 929, 1908-ban 138 443[1] volt. 1892-ben az összes szakszervezeti tagoknak csak 1,8%-a, 1908-ban 7,6%-a volt nő. A szakszervezeti mozgalomról kiadott ötödik nemzetközi jelentés szerint Nagy-Britanniában a női szakszervezeti tagok

[1] Az összes német szakszervezetekben 168 111.

száma 201 709, Franciaországban 88 906, Ausztriában 46 401 volt.

A vállalkozóknak azt a törekvését, hogy a munkanapot meghosszabbítsák és ily módon nagyobb értéktöbbletet préseljenek ki munkásaikból, megkönnyíti a munkásnők csekély ellenállóképessége. Ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy például a textiliparban, ahol a munkaerőknek több mint a fele nő, mindenütt a *leghosszabb* a munkaidő, s éppen ezért éppen itt volt kénytelen az állam törvényileg korlátozni a munkaidőt. A háztartási munka során a nő hozzászokott ahhoz, hogy az ő munkája nem korlátozódik egy bizonyos időre, és ezért ellenállás nélkül teljesíti a vele szemben támasztott fokozott követeléseket.

Más kereseti ágakban — például a kalapkészítésben, virágkészítésben stb.[1] — az nyomja le a bért és hosszabbítja meg a munkaidőt, hogy a nők különmunkát visznek haza, és nem törődnek vele, hogy ezzel csak önmaguknak csinálnak konkurrenciát, és hogy tizenhatórás munkaidő mellett sem keresnek többet, mint amennyit szabályozott tízórás munkaidő mellett keresnének.

Arról, hogy a nők kereső foglalkozása milyen arányokat öltött a különböző kultúrállamokban, képet nyújt a 232. oldalon levő táblázat. Ez egyrészt megmutatja a keresők nemek szerinti megoszlását, másrészt pedig az összlakossághoz viszonyított számát[2].

A táblázatból kitűnik továbbá, hogy a kereső nők száma valamennyi kultúrállamban igen jelentős hányadát teszi az összlakosságnak. Leginkább Ausztriában, Franciaországban és

---

[1] „Különösen a konfekcióüzemekben, de más gyárakban is: például a sonnebergi játékárugyárakban, fehérneműüzemekben, cigarettagyárakban, cipőgyárakban, papírgyárakban." *R. Wilbrandt:* Arbeiterinnenschutz und Heimarbeit (Munkásnővédelem és otthonmunka). Jena 1906. 84. old.

[2] Handwörterbuch der Staatswissenschaften (Az államtudományok kézikönyve). 3. kiad. 2. köt. 832. old. *F. Zahn:* Beruf und Berufsstatistik (Foglalkozás és foglalkozási statisztika).

A kereső lakosság megoszlása

Állam	Év	Összlakosság			Keresők			A kereső lakosság százaléka		
		férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
Német Birodalom	1907	30 461 100	31 259 429	61 720 529	18 599 236	9 492 881	28 092 117	61,1	30,4	45,5
Ausztria	1900	12 852 693	13 298 015	26 150 708	8 257 294	5 850 158	14 107 452	64,2	44,0	53,9
Magyarország	1900	9 582 152	9 672 407	19 254 559	6 162 298	2 668 697	8 830 995	64,3	27,6	45,9
Oroszország	1897	62 477 348	63 162 673	125 640 021	25 995 237	5 276 112	31 271 349[1]	41,6	8,4	24,9
Olaszország	1901	16 155 130	16 320 123	32 475 253	10 988 462	5 284 064	16 272 526	68,0	32,4	50,1
Svájc	1900	1 627 025	1 688 418	3 315 443	1 057 817	498 760	1 556 577	65,0	29,5	46,9
Franciaország	1901	18 916 889	19 533 899	38 450 788	12 910 565	6 804 510	19 715 075	68,2	34,8	51,3
Belgium	1900	3 324 834	3 368 714	6 693 548	2 123 072	948 229	3 071 301	63,8	28,1	45,9
Hollandia	1899	2 520 603	2 583 535	5 104 138	1 497 159	433 548	1 930 707	59,4	16,8	37,8
Dánia	1901	1 193 448	1 256 092	2 449 540	752 559	353 980	1 106 539	63,1	28,2	45,2
Svédország	1900	2 506 436	2 630 005	5 136 441	1 422 979	551 021	1 974 000	56,8	21,0	38,4
Norvégia	1900	1 066 693	1 154 784	2 221 477	599 057	277 613	876 670	56,1	24,0	39,5
Anglia és Wales	1901	15 728 613	16 799 230	32 527 843	10 156 976	4 171 751	14 328 727	64,6	24,8	44,1
Skócia	1901	2 173 755	2 298 348	4 472 103	1 391 188	591 624	1 982 812	64,0	25,8	44,3
Írország	1901	2 200 040	2 258 735	4 458 775	1 413 943	549 874	1 963 817	64,3	24,3	44,0
Nagy-Britannia és Írország	1901	20 102 408	21 356 313	41 458 721	12 962 107	5 313 249	18 275 356	64,5	24,9	44,1
Amerikai Egyesült Államok[2]	1900	39 059 242	37 244 145	76 303 387	23 956 115	5 329 807	29 285 922	61,3	14,3	38,4

[1] A nem önálló kereső hozzátartozók nélkül.

[2] Ezekben a számokban benne foglaltatik a hadsereg és a haditengerészet 91 219 tagja, akik a számláláskor nem tartózkodtak az ország területén.

Olaszországban — aminek oka alighanem a számlálás módja, amennyiben nemcsak a főfoglalkozást vették figyelembe, hanem a mellékfoglalkozást folytató nőket is —, a legkevésbé az Egyesült Államokban. Fontos azonban annak megállapítása is, hogy miképpen növekedett a kereső lakosság száma az előző évekhez képest. Nézzük először Németországot.

A számlálás éve	Összlakosság		Keresők		A keresők %-os aránya a		100 keresőből	
					férfi	nő		
	férfi	nő	férfi	nő	lakosságban		férfi	nő
1882	22 150 749	23 071 364	13 415 415	5 541 517	60,57	24,02	71,24	28,76
1895	25 409 161	26 361 123	15 531 841	6 578 350	61,13	24,96	70,25	29,75
1907	30 461 100	31 259 429	18 599 236	9 492 881	61,06	30,37	66,21	33,79

A táblázatból kitűnik, hogy a keresők száma jóval gyorsabb ütemben nő, mint a népességszaporulat, hogy a női munkaerőnek a kereső pályákra való áramlása még inkább túlszárnyalja a népszaporulat ütemét, hogy a kereső férfilakosság száma viszonylag állandó, hogy a kereső női lakosság száma viszont relatíve és abszolúte emelkedik, s hogy a női munka egyre jobban kiszorítja a férfimunkát.

A keresők száma 1882 és 1895 között 16,6%-kal, 1895 és 1907 között 19,34%-kal emelkedett, mégpedig a kereső férfiaké ugyanezen két időszakban 15,8, illetve 19,35%-kal, a kereső nőké viszont 18,7%-kal, illetve 44,44%-kal! Minthogy a népszaporulat 1882 és 1895 közt csak 19,8%, 1895 és 1907 között pedig csak 19,34% volt, a kereső lakosság száma általában emelkedett. De míg a kereső férfiak számának emelkedése viszonylag lépést tartott az összlakosság számának emelkedésével, addig a női keresők száma jobban emelkedett. Ez amellett szól, hogy a létért való küzdelem nagyobb erőfeszítéseket követel, mint régebben.

1882-től 1895-ig és 1895-től 1907-ig Németországban a követ-

kező csoportok létszáma az össznépességhez képest növekedett (+) illetve csökkent (—):

	1882—1895	1895—1907
Női keresők	+ 1 005 290 = 23,60 %	+ 2 979 105 = 56,59 %
Férfi keresők	+ 2 133 577 = 15,95 %	+ 3 077 382 = 19,85 %
Női cselédek	+ 31 543 = 2,46 %	— 64 574 = 4,91 %
Férfi cselédek	— 17 151 = 40,35 %	— 9 987 = 39,38 %

A kereső személyek megoszlása a következő volt:

	1882		1895		1907	
	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi
Mező- és erdőgazdaság	2 534 909	5 701 587	2 753 154	5 539 538	4 598 986	5 284 271
Ipar és bányászat ..	1 126 976	5 269 489	1 521 118	6 760 102	2 103 924	9 152 330
Kereskedelem és közlekedés	298 110	1 272 208	579 608	1 758 903	931 373	2 546 253
Különféle bérmunkák	183 836	213 746	233 865	198 626	320 904	150 791
Közszolgálat és szabad pálya	115 272	373 593	176 648	618 335	288 311	799 025
Hadsereg és haditengerészet	—	542 282	—	630 978	—	651 194

A következőképpen szaporodott illetve csökkent a kereső személyek száma:

	1882—1895				1895—1907			
	nő	%	férfi	%	nő	%	férfi	%
Mező- és erdőgazdaság ..	+ 218 245	8,60	+ 162 049	2,80	+1 845 832	67,04	— 255 267	4,61
Ipar és bányászat	+ 394 142	35,00	+1 490 613	28,30	+ 582 806	38,31	+2 392 228	35,39
Kereskedelem és közlekedés	+ 281 498	98,40	+ 486 695	38,30	+ 351 765	60,69	+ 787 350	44,76
Különféle bérmunkák ...	+ 50 029	27,20	— 15 120	7,10	+ 87 039	37,22	— 47 835	24,08
Közszolgálat és szabad pályák	+ 61 376	53,25	+ 154 285	33,25	+ 111 663	—	+ 180 690	—
Hadsereg és haditengerészet	—	—	+ 179 153	39,65	—	—	+ 20 216	—
Összesen ...	+1 005 290	23,60	+2 133 577	15,90	+2 979 105	—	+3 077 382	—

A kereső személyek közül

	1895				1907			
	nő	%	férfi	%	nő	%	férfi	%
Önálló	1 069 007	22,1	4 405 039	31,3	1 052 165	—	4 438 123	—
Alkalmazott	39 418	0,81	582 407	4,1	159 889	—	1 130 839	—
Munkás stb. (cselédek nélkül) ..	3 745 455	77,09	9 071 097	64,6	6 422 229	—	11 413 892	—
	4 853 880=100,00		14 058 543=100,00		7 634 283=100,00		16 982 854=100,00	

Az *önálló* nők megoszlása 1907-ben (1895-höz képest):

	1907	1895
Ipar (háziipar)	477 290	519 492 — 42 202 = 8,10 %
Kereskedelem és közlekedés ..	246 641	202 616 + 44 025 = 21,77 %
Mezőgazdaság	328 237	346 896 — 18 659 = 9,04 %

A nők a legnagyobb arányban voltak képviselve:

	1907	1895
Mezőgazdaságban	4 585 749	2 745 840
Ruházati és tisztítóiparban	883 184	713 021
Kereskedelemben	545 177	299 829
Textiliparban	528 235	427 961
Vendéglátóiparban	339 555	261 450
Élelmezési iparban és az élvezeti cikkeket gyártó iparban	248 962	140 333
Fémfeldolgozóiparban	73 039	36 210
Kő-, tégla- és agyagépítő iparban	72 270	39 555
Papíriparban	67 322	39 222
Fa- és faragottáru iparban	48 028	30 346

A legfőbb kereseti ágak, amelyekben a női munkások száma Németországban jelentősen túlhaladja a férfiak számát:

	Nő	Férfi
Mezőgazdaság	4 217 132	2 737 768
Textilipar	466 210	390 312
Ruházati ipar	403 879	303 264
Tisztítóipar	85 684	58 035
Vendéglátóipar	266 930	139 002
Háztartási munkák	279 208	36 791
Egészségügy és betegápolás	129 197	78 520

Ezek a számok világos képet nyújtanak a németországi helyzetről. A kereső foglalkozásúak számának növekedése jóval meghaladja a népességszaporulat ütemét, de a női munkaerőnek a kereső foglalkozások felé való áramlása ezt a fokot is jóval túlhaladta. A nők foglalkoztatása minden téren gyors ütemben halad előre. Míg a kereső férfilakosság száma viszonylag állandó, a kereső női lakosság száma relatív és abszolút egyaránt növekszik. Sőt, a kereső nők számának növekedéséből adódik elsősorban a keresők százalékarányának az összlakossághoz képest megfigyelhető növekedése. A női hozzátartozóknak a női népességhez viszonyított százalékaránya az 1895. évi 70,81 százalékról 1907-ben 63,90-re csökkent. A női munka ezzel olyan arányokra és olyan jelentőségre tett szert, hogy teljesen nevetségessé vált az a lapos filiszterszemlélet, amely szerint az asszonynak otthon a helye.

Angliában az iparban foglalkoztatottak száma:

	Összesen	Férfi	Nő	100 keresőből	
				férfi	nő
1871	11 593 466	8 270 186	3 323 280	—	—
1881	11 187 564	7 783 646	3 403 918	69,59	30,41
1891	12 751 995	8 883 254	4 016 230	68,09	31,91
1901	14 328 727	10 156 976	4 171 751	70,09	29,91

30 év alatt tehát a foglalkoztatott férfiak száma 1 886 790-nel, vagyis 22,8%-kal, a foglalkoztatott nőké viszont 848 471-gyel, vagyis 25,5%-kal emelkedett. Különösen figyelemre méltó,

hogy bár 1881-ben, a válság esztendejében a foglalkoztatott férfiak száma 1871-hez képest 486 540 fővel csökkent, a nők száma 80 638-cal emelkedett. A női munkaerők számának 1901. évi relatív csökkenése csak látszólagos, mert a mezőgazdaság rovatában szereplő szám nem hasonlítható össze az 1891. évi megfelelő adattal, minthogy a bérlők feleségei és leányai most zömükben a foglalkozás nélküliek rovatába kerültek. Azonkívül az utolsó húsz esztendőben különösen azok az iparágak indultak erős fejlődésnek, amelyek túlnyomórészt férfi munkaerőt foglalkoztatnak, ezzel szemben a textilipar relatíve, 1891-től kezdve pedig abszolúte is visszafejlődött:

	1881	1901	Növekedés %-ban	A nők száma
Tégla és agyagépítő ipar	528 474	805 185	53	5 006
Fémfeldolgozás és gépipar	812 915	1 228 504	52	61 233
Építőipar	764 911	1 128 680	47	2 485
Textilipar	1 094 636	1 155 397	5	663 222

S a női munka mindamellett ismét csak növekedett a férfi munkaerő rovására. Csak a női munka növekedési kvótája csökkent az 1851—1861. évi 12,6%-ról és az 1871—1881. évi 7,6%-ról 1891 és 1901 között 1,8%-ra. 1907-ben a textiliparban 407 360 (36,6%) munkás és 679 863 (63,4%) munkásnő dolgozott.

Ezzel szemben a konfekcióiparban és a kereskedelemben sokkal inkább előretört a női munka. A továbbiak során azonban az is kitűnt, hogy a fiatalabb női munkaerő kiszorítja az idősebbet. S minthogy a 25 éven aluli nők többnyire hajadonok, az idősebbek pedig többnyire férjezettek, illetve özvegyek, a férjezett vagy özvegy asszonyok helyébe leányok kerülnek.

Azok a kereseti ágak, amelyekben a női munkások száma

jelentősen túlhaladta a férfiak számát, Angliában elsősorban a következők voltak:

	Nő	Férfi
Háztartás	1 690 686	124 263
Konfekcióipar	711 786	414 637
Textilipar	663 222	492 175
ebből pamutipar	328 793	193 830
„ gyapjú- és fonalipar	153 311	106 598
„ kender, jutaipar	104 587	45 732
„ selyemipar	22 589	8 966
„ himzőipar	28 962	9 587

A nők bére csaknem mindenütt jóval alacsonyabb a férfiakénál, bár munkaidejük *egyforma hosszú*. A legújabb kimutatások szerint a textilipari munkások átlagos heti keresete 1906-ban 28 shilling 1 penny (28,55 márka) volt, a munkásnőké viszont csak 15 shilling 5 penny (15,66 márka)[1]. A kerékpáriparban, ahol a gépesítés nyomán az utóbbi időben egyre több nőt foglalkoztatnak, a nők bére csak heti 12—18 shilling, míg a férfiaké 30—40 shilling[2]. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a papíriparban, a könyvkötészetben és a cipőiparban. Különösen rosszul fizetik a női munkát a fehérneműkonfekcióban: heti 10 shilling ott már jó keresetnek számít. „Általában a nő keresete egyharmada vagy fele a férfi hetibérének"[3].

Ugyanilyen különbségek vannak a férfiak és a nők fizetése között a postai szolgálatban és az oktatásban. Csak a lancashire-i gyapotiparban fizettek férfiaknak és nőknek azonos munkaidőre csaknem azonos bért.

Az Egyesült Államokban a női munkaerő alkalmazása a következőképpen alakult:

[1] Textile trades in 1906 (A textilipar 1906-ban). London 1909.

[2] *E. Cadbury, C. Matheson és G. Shann:* Women's work and wages (Női munka és munkabér). London 1906. 121. old.

[3] *E. Cadbury és G. Shann:* Sweating (Izzasztás). London 1907. 76. old.

	1880	%	1890	%	1900	%
Mezőgazdaság . .	594 510		678 884		977 336	
Szabad pályák	177 255		311 687		430 597	
Házimunka és személyi szolgálat	1 181 300		1 667 651		2 095 449	
Kereskedelem és közlekedés .	63 058		228 421		503 347	
Üzemek	631 034		1 027 928		1 312 668	
Nő.....	2 647 157	14,7	3 914 571	17,4	5 319 397	18,8
Férfi	14 774 942	85,3	18 821 090	82,6	23 753 836	81,2
Összesen...	17 392 099	100	22 735 661	100	29 073 233	100

Látjuk, hogy a kereső nők száma az 1890. évi 3 914 571-ről 1900-ban 5 319 397-re emelkedett, tehát a növekedés jóval gyorsabb volt, mint az összlakosságé, amely az 1890. évi 62 622 250 főről 1900-ig 76 303 387-tel, vagyis csak 21%-kal szaporodott. Ugyancsak feltartóztathatatlanul csökken a foglalkoztatott férfiak száma, akiket a nők kiszorítanak. Jelenleg 100 kereső közül 18,8% a nő, 1880-ban viszont csak 14,7% volt ez az arány.

A 312 közül mindössze 9 olyan foglalkozási ág van, ahol nem dolgoznak nők. Az 1900. évi cenzus szerint 5 női révkalauz, 45 női mozdonyvezető és fűtő, 185 kovács, 508 gépész, 11 fúró, 8 kazánkovács van. „Persze e számoknak nincs nagy szociológiai jelentőségük. Csupán azt bizonyítják, hogy igen kevés az olyan foglalkozás, amelyből a nők teljesen ki vannak rekesztve, akár alkati okokból, akár törvényes rendelkezések folytán"[1].

Különösen nagy számban vannak képviselve a nők a következő foglalkozásokban: kiszolgálólány és pincérnő 1 213 828, női ruhakonfekció 338 144, mezőgazdasági munkás 497 886, mosónő 332 665, tanítónő 327 905, farmer 307 788, textilipari

[1] Statistics of women at work (A dolgozó nők statisztikája). Washington 1908. 31. old.

munkás 231 458, házvezetőnő 147 103, elárusítónő 146 265, varrónő 138 724, ápolónő és bába 108 691, segédmunkás 106 916. E tizenkét foglalkozási ágban 3 583 333 nő dolgozik — az összes kereső nők 74,1%-a. Azonkívül van 85 086 gyorsíró, 82 936 masamód, 81 000 kereskedősegéd, 72 896 könyvelő stb., összesen 19 olyan foglalkozási ágban, melyekben 50 000-nél több nő, az összes kereső nők (4 293 894) 88,8%-a dolgozik.

Van néhány foglalkozási ág, ahol a nők vannak túlsúlyban. Ezek a következők (100 keresőre számítva):

	Nő	Férfi
Fehérneműkonfekció	99,4	0,6
Kalapkészítés	98	2
Varrás	96,8	3,2
Gallérkészítés	77,6	22,4
Kötszövés	72,8	27,2
Kesztyűkészítés	62,6	37,4
Könyvkötészet	50,5	49,5
Textilgyári munkás	50	50
Gondnok	94,7	5,3
Betegápoló	89,9	10,1
Mosodai munkás	86,8	13,2
Szolgáló személyzet	81,9	18,1
Szobabérbeadó	83,4	16,6
Gyorsíró	76,7	23,3
Tanító	73,4	26,6
Zenetanár	56,9	43,1

4 833 630 16 éven felüli kereső nő közül 3 143 712 volt hajadon, 769 477 férjezett, 857 005 özvegy, 63 436 elvált.

„A kereső nők százalékarányának emelkedése — írja az amerikai jelentés — leginkább a férjes asszonyoknál mutatkozott; ez 1900-ban egy negyedrésszel volt nagyobb, mint 1890-ben. 1890-ben 22 nő közül egy, 1900-ban 18 közül egy volt kereső."

Igen nagy — relatív és abszolút értelemben egyaránt — az özvegyek és az elvált asszonyok száma. 2 721 438 özvegy közül

1900-ban 857 005 — 31,5% dolgozott, és még nagyobb volt az elvált asszonyok számaránya. 114 935-ből 1900-ban 55,3%, 1890-ben 49% volt kereső. Így tehát évről évre több nő válik önálló keresővé.

303 olyan foglalkozási ág közül, amelyben dolgoznak nők,

79	foglalkozási ágban	100-nál kevesebb
59	„ „	100—500
31	„ „	500—1000
125	„ „	1000
63	„ „	több mint 5000 nő dolgozik.

100 16 éven felüli személy keresete így alakul:

Férfi		Nő	
7 dollárnál kevesebb	18	7 dollárnál kevesebb	66,3
7—9 dollár	15,4	7—9 dollár	19,6
9—20 „	60,6	9—15 „	13,2
20—25 „	4,8	15—20 „	0,8
25 dollárnál több...	2	20—25 „	0,1
Átlagos hetibér	11,16 dollár		6,17 dollár

Látjuk, hogy a férfiak 60,6 %-a 9 dollárnál többet keres, a munkásnőknek viszont csak 14,1 %-a keres többet 9 dollárnál, és több mint kétharmadának (66,3 %) bére nem éri el a 7 dollárt[1]. A férfiak átlagos hetibére 11,16 dollár, a nőké 6,17, vagyis a férfiak bérének alig több mint a fele.

Ugyanilyen nagy a különbség a hivatalnokoknál. 185 874 állami tisztviselő közül 172 053 férfi (92,6 %) és 13 821 nő (7,4 %) volt. Columbiában, a közigazgatás központjában a nők százalékaránya 29 %-ra emelkedik. Ennek ellenére az összes nők 47,2 %-ának kevesebb a fizetése 720 dollárnál, míg a férfiaknak csak 16,7 %-a kap ilyen keveset[2].

---

[1] Earnings of wage-earners (A bérmunkások keresete). 93. Bulletin. Washington 1908. 11. old.

[2] Executive civil service of the United States (Az Egyesült Államok közalkalmazottai). Washington 1908.

Franciaországban az 1901. évi népszámlálás szerint a kereső lakosok száma 19 715 075 volt, ebből 12 910 565 férfi és 6 804 510 nő. Az egyes foglalkozási ágakban a megoszlás így alakult:

	Férfi	%	Nő	%
Mezőgazdaság	5 517 617	72	2 658 952	28
Kereskedelem	1 132 621	65	689 999	35
Házi munka	223 861	23	791 176	77
Szabad pályák	226 561	67	173 278	33
Ipar	3 695 213	63,5	2 124 642	36,5

„A női dolgozó lakosság tehát a férfi dolgozó lakosságnak a fele"[1].

Mint mindenütt, itt is azokban a foglalkozási ágakban a legkisebb a nők számaránya, amelyek nagy testi erőt kívánnak. (A bányászatban 2,03 nő jut 100 férfira, a kőbányákban 1,65, a kohászatban 1,06.) A legtöbb a nő a textiliparban — 116 nő jut 100 férfira, a konfekcióiparban, a mosodákban 1247, a fehérneműkonfekcióban 3286[2].

Amint C. Milhaud asszony megállapítja, általában azon iparágak felé áramlik a legtöbb nő, ahol a munkaidő különösen hosszú és a bér a legkisebb. „Szomorú tény: a rövid munkaidővel dolgozó iparágak csak néhányezer nőt foglalkoztatnak, azokban a foglalkozásokban viszont, ahol a munkaidő hosszú, sok százezer nő dolgozik"[3].

Ami a munkabért illeti, a polgári beállítottságú E. Levasseur azt mondja, hogy a nők munkabére csak ritkán éri el a férfi munkás bérének kétharmadát, s leginkább a férfi munkabérének fele körül mozog[4].

[1] *C. Milhaud:* L'ouvrière en France (A munkásnő Franciaországban). Párizs 1907. 4—5. old.

[2] *E. Levasseur:* Questions ouvrières et industrielles en France sons la troisième république (Munkás- és ipari kérdések Franciaországban a harmadik köztársaság idején). Párizs 1907. 275—276. old.

[3] *C. Milhaud,* id. mű, 22. old.

[4] *E. Levasseur,* id. mű, 537. old.

2. A férjes nők gyári munkája. A háziipar és az egészséget veszélyeztető iparok

A férjes asszonyok százalékaránya a munkásnők között igen nagy, s ez a munkások családi élete szempontjából meglehetősen kedvezőtlen körülmény. Ráadásul a foglalkoztatott férjes asszonyok száma állandóan növekszik. A német gyárfelügyelők 1899-ben azt a megbízást kapták, hogy gyűjtsenek adatokat a munkaidő tartamára és azokra az okokra vonatkozólag, amelyek a férjes asszonyt kereső foglalkozás folytatására késztetik[1].

Eszerint összesen 229 334 nő dolgozik gyárban. Azonkívül, a porosz bányahatóságok jelentései szerint, bányaüzemekben 1063 nő végez felszíni munkát. Badenben a gyárfelügyelőség hatáskörébe tartozó üzemekben a férjes asszonyok száma 1894—1899-ben 10 878-ról 15 046-ra emelkedett, ami az összes felnőtt munkásnők 27,05, illetve 31,27 százaléka.

Az alábbi kimutatásból kitűnik, hogy a 229 334 nőből hányan dolgoznak a legfőbb iparágakban:

Textilipar	111 194
Élelmiszer- és élvezeti cikkeket gyártó ipar	39 080
Tégla- és agyagégetés	19 475
Ruházati és tisztítóipar	13 156
Papíripar	11 049
Fémfeldolgozás	10 739
Fa- és faragottáru ipar	5 635
Nyomdaipar	4 770
Gépipar	4 493
Vegyiipar	4 380
Egyéb	5 363
Összesen	229 334

[1] Die Beschäftigung verheirateter Frauen in Fabriken. Nach den Jahresberichten der Gewerbeaufsichtsbeamten für das Jahr 1899 bearbeitet im Reichsamt des Innern (Férjes asszonyok foglalkoztatása gyárakban. A gyárfelügyelők 1899-ről szóló évi jelentései alapján feldolgozta a Birodalmi Belügyi Hivatal). Berlin 1901. 18, 21, 23, 49, 53, 62, 63. old.

A textilipar után nagy számmal szerepel az élelmiszer- és az élvezeti cikkeket gyártó ipar, ahol főleg a cigaretta- és dohánygyártásban foglalkoztatnak sok nőt. Ezután következik a papírgyártás, elsősorban a rongyválogatás és a téglagyártás. „Az asszonyokat túlnyomórészt megerőltető foglalkozási ágakban (kőbányákban, téglaégetésnél, festödékben, vegyiüzemekben, cukorgyárakban stb.) nehéz, gyakran piszkos munkára alkalmazzák, míg a fiatalabb, 21 éven aluli munkásnők porcelángyárakban, fonodákban, szövödékben, papírgyárakban, cigarettagyárakban és a ruházati iparban dolgoznak. A legrosszabb munkára, melytől mások húzódoznak, csak az idősebb és főleg a férjezett munkásnők kaphatók"[1].

Ama sok nyilatkozat közül, amelyek a férjes, illetve elvált és özvegy asszonyok munkájának elterjedését elemzik, csak néhányat említünk meg. A potsdami kerületben a nők gyári foglalkoztatásának okául igen sok esetben a férfi elégtelen keresetét jelölték meg. Két gyárfelügyelő jelentése szerint Berlinben a kereső feleségek 53,62 %-a azt állította, hogy a családfenntartó keresete nem elég. Hasonlóképpen nyilatkoznak a Nyugat-Poroszországban, Odera-Frankfurtban, Közép-Frankföldön, Württembergben, Alsó-Elzászban és másutt működő felügyelők is. A magdeburgi felügyelő ugyanezt a magyarázatot adja a foglalkoztatott nők többségére vonatkozólag; mások viszont, véleménye szerint azért dolgoznak, mert a férj túlságosan sokat költ vagy könnyelmű életet él. Vannak nők, akik megszokásból dolgoznak, és azért, mert nem készítették elő őket női hivatásuk teljesítésére. Elfogadhatjuk ugyan, hogy az esetek egy kis részére vonatkozhat ez a megállapítás, de a nagy többség azért dolgozik, mert szüksége van a keresetre. Kijelentette ezt Stuttgartban a famunkások szakszervezete is, egy 1900. évi ankét során. Az alsó-elzászi felügyelő szerint a férjes asz-

[1] „Azokon a vidékeken, ahol a legtöbb szövőgyár működik, a gyári munkásnők között a férjes asszonyok száma jóval meghaladja az átlagos 26 %-ot; Sachsen-Altenburgban például ez a szám 56 %, Reussban 58 %." *R. Wilbrandt:* Die Weber in der Gegenwart (A takácsok jelenlegi helyzete). Jena 1906. 143. old.

szonyok munkájának fő oka a modern kultúrában, a közlekedési eszközökben és a korlátlan versenyből fakadó, *olcsó munkaerő iránti* keresletben rejlik. Azonkívül a férjes asszonyt azért is szívesen foglalkoztatják, mert az ilyen *munkaviszonyt a nagyobb megbízhatóság és állandóság jellemzi.* A badeni gyárfelügyelő (Dr. Wörishoffer) ezt mondja:

„Elsősorban azonban a munkásnők kis bére az, ami mindenütt — ahol ilyesmire egyáltalán lehetőség van — kívánatossá teszi alkalmazásukat a munkaadó szemében. Elegendő bizonyíték erre az, hogy a bérek azokban az iparágakban a legalacsonyabbak, ahol a legtöbb munkásnőt foglalkoztatják . . . Ezekben az iparágakban tehát a nagyobbszámú munkásnő alkalmazásának a lehetősége arra készteti a munkáscsaládokat, hogy ténylegesen munkába is állítsák az asszonyokat."

A koblenzi tisztviselő így nyilatkozik: „Az asszonyok általában megbízhatóbban és szorgalmasabban dolgoznak, mint a lányok. Fiatalabb munkásnők általában húzódoznak a piszkos és kellemetlen munkáktól, s ezért az ilyen munkák általában az igénytelenebb asszonyokra hárulnak. Így például a rongyválogató üzemeknek főként asszonyokat kell alkalmazniuk"[1].

Ami a munkabért illeti, közismert tény, hogy a női munkát általában rosszabbul fizetik, mint a férfimunkát — még azonos teljesítmény mellett is. Ebben a magánvállalkozó nem különbözik sem az államtól, sem a községtől. A vasútnál és a postánál alkalmazott nőknek kevesebb a keresetük, mint az azonos munkát végző férfiaknak; a tanítónőket a községek rosszabbul fizetik, mint a tanítókat. Az okok a következők: a nő igénytelenebb, főleg pedig kiszolgáltatottabb; keresete sok esetben csupán a férj vagy az apa (a tulajdonképpeni családfenntartó) keresetének a kiegészítése; a női munka dilettáns, provizórikus és alkalmi jellegű; a munkásnőknek, nagy ipari tartalékseregük miatt, csekélyebb az ellenállóereje; az úgynevezett „középréteg" „tisztességtelen konkurrenciát" folytat a varrásban, kalapkészítésben, virágkészítésben, papíriparban; végül a nő

[1] Ugyanott, 57, 63. old.

általában kötve van lakhelyéhez. Ezért a nő munkaideje a leghosszabb, ha a törvényhozás be nem avatkozik.

1893-ban Mannheimben a gyári munkások bérének vizsgálata során néhai dr. Wörishoffer a hetibéreket három kategóriába osztotta[1]: a legalsó kategória a 15 márkán aluli, a középső a 15—24 márka közötti és a felső a 24 márkán felüli munkabért foglalta magában.

Eszerint a bérek a következő képet mutatják:

	Kategória		
	Legalsó	Középső	Felső
Az összes munkások	29,8 %-a	49,8 %-a	20,4 %-a
A férfi „	20,9 %-a	56,2 %-a	22,9 %-a
A női „	99,2 %-a	0,7 %-a	0,1 %-a

A munkásnők zöme éhbérért dolgozik, mert 100 közül

heti 5 márkánál kevesebbet keres	4,62 %
„ 5—6 márkát keres.....	5,47 %
„ 6—8 „ „	43,96 %
„ 8—10 „ „	27,45 %
„ 10—12 „ „	12,38 %
„ 12—15 „ „	5,38 %
„ 15 márkánál többet keres	0,74 %

A berlini iparfelügyelőség kérdőívére beérkezett válaszok szerint a munkásnők átlagos hetibére 11,36 márka volt. 6 márkánál kevesebbet keresett 4,3 %, 6—8 márkát 7,8 %, 12—15 márkát 27,6 %, 15—20 márkát 11,1 %, 20—30 márkát 1,1 %. A legtöbbnek a keresete 8—15 márka körül mozog (75,7 %). Karlsruheban az összes munkásnők átlagos heti bére 10,02 márka[2].

[1] *Wörishoffer:* Die soziale Lage der Fabrikarbeiter in Mannheim (A gyári munkások szociális helyzete Mannheimban).

[2] *Marie Baum:* Drei Klassen von Lohnarbeiterinnen in Industrie und Handel der Stadt Karlsruhe (A bérmunkásnők három kategóriája Karlsruhe városának iparában és kereskedelmében). Karlsruhe 1906. 60. old.

A legnyomorúságosabban az otthonmunkában fizetik a munkásokat, a férfiakat is, a nőket is, de a nők fizetése még kisebb. Amellett az idényben a munkaidőnek nincsenek korlátai. Ráadásul az otthonmunkában sok helyütt alkalmazzák az izzasztórendszert; a munkát a munkásoknak közvetítők adják ki, s ezért a közvetítő — mester stb. — a vállalkozó által fizetett bérnek egy jelentős részét fáradozása díjaként a maga számára igényli.

Hogy milyen nyomorúságosan fizetik az otthonmunkában a női munkát, az kitűnik néhány, a berlini viszonyokra vonatkozó adatból. Színes férfiingeket (barchetingeket), amelyeknek tucatjáért 1889-ben még 2—2,50 márkát fizettek, 1893-ban 1,20 márkáért szállítottak a vállalkozónak. Egy átlagos ügyességű varrónőnek kora reggeltől késő estig kell dolgoznia, hogy naponta 6—8 inget megvarrhasson; heti bére tehát 4—5 márka. Egy köténykészítőnő heti 2,50—5 márkát keres, egy nyakkendőkészítőnő 5—6 márkát, egy *ügyes* blúzvarrónő 6 márkát, egy *igen jó* fiúöltönykészítőnő 8—9 márkát, egy gyakorlott férfiöltönykészítőnő 5—6 márkát. Egy nagyon gyakorlott ingvarrónő, élénk üzletmenet mellett, ha reggel 5 órától este 10 óráig dolgozik, 12 márkát kereshet. Olyan masamód, aki önállóan tud modelleket másolni, *havi* 30 márkát keres, gyakorlott díszítőnők, akik már évek óta dolgoznak, *idényben havi* 50—60 márkát keresnek. Az idény mindössze öt hónapig tart. Egy esernyőkészítőnő tizenkét óra munkaidő mellett heti 6—7 márkát keres. Ilyen éhbérek a munkásnőket a prostitúció karjaiba hajtják, mert még a *legszerényebb igényű* munkásnő sem tud Berlinben heti 9—10 márkánál kevesebből megélni.

Az ismertetett tények azt mutatják, hogy a modern fejlődés a nőt egyre inkább kiragadja a család köréből, a házi tűzhely mellől. A házasság és a család felbomlik, széthullik, s így e tények világánál is abszurdum a nőt kizárólag a háztartásra és a családi életre szorítani. Ilyesmit csak az mondhat, aki nem gondolkodik, s aki nem látja, nem is akarja látni azt, ami körülötte történik.

Számos iparág van, amely kizárólag nőket foglalkoztat, még

több iparágban túlnyomórészt nők dolgoznak, és a fennmaradók legtöbbje szintén kisebb-nagyobb számban foglalkoztat munkásnőket. A munkásnők száma egyre nő, és állandóan újabb foglalkozási ágakba hatolnak be.

Az 1891. évi német ipartörvény felnőtt gyári munkásnők normálmunkaidejét napi tizenegy órában szabta meg, de ezt a megállapított időt gyakran túllépték a hatóságok által elfogadott kivételes esetekben. A törvény megtiltotta a munkásnők éjjeli munkáját is, ám a szövetségi tanács itt is engedélyezhetett kivételeket a több műszakban dolgozó gyárak esetében, vagy pedig bizonyos idénymunkákra (például cukorgyártás). Csak miután az 1906 szeptember 26-i berni nemzetközi egyezmény kötelezővé teszi a tizenegyórás éjjeli pihenőt (gyárakra nézve); miután a szociáldemokrácia éveken át erélyesen követelte a nők éjjeli munkájának a megtiltását és a napi munkaidőnek nyolc órára való csökkentését — engednek végül, hosszú ellenállás után, a kormány és a polgári pártok. Ekkor a bizottságnál megrekedt átfogó iparnovellából kiragadták azokat a részeket, melyek a női munka szabályozására vonatkoznak. E rendelkezésen kívül az 1908 december 28-i törvény a nők *maximális munkaidejét tíz órában* szabja meg minden olyan üzemben, amely *legalább tíz munkást* foglalkoztat. A vasár- és ünnepnapok előtti munkanapokon a munkaidő tartama nem lépheti túl a nyolc órát. Munkásnők a szülés előtt és után összesen nyolc hétig nem foglalkoztathatók. Újbóli munkába lépésükkor igazolniuk kell, hogy a szülés óta legalább hat hét telt el. Munkásnőket nem szabad foglalkoztatni kokszolóművekben és nem lehet felhasználni építkezéseknél anyagszállításra. A szociáldemokrácia erélyes tiltakozása ellenére elfogadtak egy olyan javaslatot, amely szerint a felettes hatóságok ötven nap túlmunkát engedélyezhetnek.

Külön figyelmet érdemel a 137/a §, amely az első beavatkozás az otthonmunka útján való kizsákmányolásba. A rendelkezés így szól: „Munkásnőknek vagy fiatalkorú munkásoknak azokon a napokon, amelyeken a törvényesen megszabott időn át az üzemben foglalkoztatva voltak, semmiféle, az üzemen kívül

elvégzendő munkát nem lehet sem közvetlenül, sem harmadik személy útján kiadni." Az új törvény fogyatékosságai ellenére is haladást jelent az eddigi helyzethez képest.

Ám a nőt nemcsak azokba a foglalkozási ágakba vonják be egyre nagyobb mértékben, amelyekre a nő gyengébb fizikumánál fogva megfelel, hanem mindazon munkákba is, amelyekben a kizsákmányolók a nő felhasználásából nagyobb profitot sajtolhatnak ki. Ide tartoznak a *legmegerőltetőbb*, a *legveszélyesebb*, az egészségre nézve *legártalmasabb* munkák, s ez a tény valódi jelentőségére redukálja azt a *fantasztikus* felfogást, amely szerint a nő gyengéd, finomlelkű lény, ahogy a költők és regényírók a férfiak kedvéért gyakran ábrázolják a nőt.

A tények makacs dolgok, és mi csak a tényekkel foglalkozunk, mert ezek megóvnak bennünket a hamis következtetésektől és a szentimentális locsogástól. S a tények azt mutatják, amint már tudjuk, hogy a nőket többek közt a következő iparokban foglalkoztatják: a textiliparban, a vegyiiparban, a fémfeldolgozó iparban, a papíriparban, a gépiparban, a faiparban, az élelmezési és élvezeti cikkeket gyártó iparban, a bányászatban felszíni munkán, sőt Belgiumban — ha a munkásnő 21. életévét betöltötte — földalatti munkán is. Továbbá a kertészetben, a földművelésben, az állattenyésztésben, valamint az ezekkel kapcsolatos iparokban, végül néhány olyan foglalkozásban, amelyeket már régóta mintegy kiváltságként kizárólagosan a nők gyakoroltak; a fehérneműkészítésben, nőiruhavarrásban, a divatáruszakma különböző ágaiban, dolgoznak továbbá mint elárusítónők, irodai alkalmazottak, tanítónők, gyermekgondozónők, írónők, művészek stb. A középosztály szegényebb rétegeihez tartozó nők tízezrei bolti rabszolgákként és piaci elárusítónőkként robotolnak, s ez úgyszólván teljesen elvonja őket a háztartástól és a gyermekneveléstől. Végül fiatalabb és főként csinos nőket egyre nagyobb számban alkalmaznak — s ez egész életüket megronthatja — különféle lokálokban, mint kiszolgálókat, énekesnőket, táncosnőket stb. az élvezetekre vágyó férfiak csábítására. Olyan terület

ez, ahol a legundorítóbb állapotok uralkodnak, és a fehér rabszolgatartás legféktelenebb orgiáit üli.

A felsorolt foglalkozások közül nem egy *rendkívül* veszélyes. Így például a szalmakalapkészítésnél és szalmakalapmosásnál igen nagy a kénsavas és alkalikus gázok hatásának a veszélye; a klórgáz belélegzésének veszélye növényi anyagok fehérítésénél; a mérgezés veszélye a színes papír- és színes ostyagyártásnál és a művirágkészítésnél, a metakromotípiában, mérgek és vegyszerek készítésénél, ólomkatonák és ólomjátékszerek festésénél. A tükrök foncsorozása a terhes asszonyok magzatára halálos kihatással lehet.

Poroszországban az élve született gyermekek közül első életévében átlag 22 % halt meg, a foncsorozónők élve született gyermekei közül viszont, dr. Hirt adatai szerint, 65 %, az üvegcsiszolók gyermekei közül 55 %, az ólommunkásnők gyermekei közül 40 %. 1890-ben 78 gyermekágyas asszony közül, akik a Wiesbaden közigazgatási kerület betűöntödéiben dolgoztak, csak 37-nek a szülése volt normális. Dr. Hirt véleménye szerint a terhességi idő második felében különösen veszélyes a színes papír gyártásánál és művirágkészítésnél végzett munka, a brüsszeli csipkéknek ólomfehérrel való úgynevezett beporozása, levonóképek készítése, a tükrök foncsorozása, a kaucsukipar és mindazok az üzemek, ahol a munkásnők ártalmas gázokat, szénoxidgázt, szénsavat és kénhidrogéngázt lélegezhetnek be. Roppant veszélyes a foszforos gyufa gyártása és a rongyfosztógéppel végzett munka is. A badeni iparfelügyelő 1893. évi jelentése szerint a kereső foglalkozást űző nőknél a koraszülések *évi* átlaga 1882—1886 közt 1039 volt, s ez a szám 1887—1891-ben 1244-re emelkedett. Az olyan szülések száma, amelyeknél műtéti beavatkozásra volt szükség, 1882 és 1886 között évi átlagban 1118 volt, 1887 és 1891 között viszont már 1385. Még sokkal aggasztóbb tények derülnének ki, ha Németország minden részében végeznének hasonló vizsgálatokat. Az iparfelügyelők jelentései azonban rendszerint beérik ezzel a megjegyzéssel: „A nők gyári foglalkoztatásával kapcsolatban különösebb hátrányokat nem észleltem." Hogyan is észleltek volna

rövid látogatásaik során, az orvos szakvéleményének ismerete nélkül? Továbbá megállapított tény, hogy nagy veszély fenyegeti a dolgozók életét és testi épségét különösen a textiliparban, a gyújtóárugyártásnál és a mezőgazdasági gépek kezelésénél. Ráadásul a felsorolt munkák közül nem egy még a férfiak számára is a legnehezebb és legmegerőltetőbb munkák közé tartozik, — erről meggyőződhetünk, ha egy pillantást vetünk e nagyon is hiányos listára. Hiába mondják, hogy ez vagy az a munka a nőhöz nem méltó, — mi haszna, ha nem biztosítanak számára más, megfelelőbb foglalkozást?

Dr. Hirt véleménye szerint[1] egyes iparágakban vagy egyes munkáknál egyáltalán nem volna szabad fiatal lányokat foglalkoztatni, minthogy ezeknek egészségükre, különösen a nemi funkciókra káros kihatása van. Ilyenek: bronzfestékek, selyempapír és csiszolópapír készítése, nemezelés (kalapgyártás), csiszolás (üvegáru), nyomtatványok bronzporozása (litográfia), lengerebenezés, lószőrtisztítás, barchettépés, vasbádogcinezés, lenmalomban és rongyfosztógépen végzett munka.

A következő cikkek gyártásában csak akkor volna szabad alkalmazni fiatal lányokat, ha a szükséges munkavédelmi intézkedések (ventillációra stb. vonatkozó) megtörténtek és ezeket ellenőrizték: papírtapéta, porcelán, ceruza, ólomsörét, illóolajok, timsó, vérlúgsó, bróm, kinin, szóda, paraffin és ultramarin, (mérgező) színes papírok, (méregtartalmú) ostyák, metakromotípiák, foszforosgyufák[2], schweinfurti zöld és művirágok. Ugyancsak ide tartozik a rongyok tépése és osztályozása, dohánylevelek osztályozása és őrlése, pamutverés,

---

[1] Die gewerbliche Tätigkeit der Frauen (A nők ipari tevékenysége). 1878.

[2] Dánia, Németország, Franciaország, Olaszország, Luxemburg, Németalföld és Svájc 1906 szeptember 26-án egyezményt kötött, amely ezekben az államokban 1911 január 1-től kezdődőleg megtiltja fehér foszfornak a gyufagyártáshoz való használatát. Németországban ilyen gyufa 1907 január 1. óta nem gyártható, és 1908 január 1-től kezdve iparszerűen nem árusítható, és általában kereskedelmi forgalomba nem hozható. Angliában 1909-ben hoztak ilyen törvényt.

pamut- és selyemcsévélés, ágytolltisztítás, ecsetszőrosztályozás, szalmakalapmosás (kénezés), kaucsuk vulkanizálása és oldása, kelmefestés és nyomás, ólomkatonafestés, burnótcsomagolás, sodronymázolás, tükörfoncsorozás, varrótű- és acéltollköszörülés.

Valóban nem éppen épületes látvány, amikor a nők, még terhes állapotban is, a férfiakkal versengve nehéz talicskákat tolnak a vasútépítésnél, vagy a házépítésnél segédmunkásként meszet és cementet kevernek, köveket hordanak, vagy szenet és vasércet mosnak. Az ilyen munka megfosztja a nőt minden nőiességétől, mint ahogy megfordítva — a férfi sok foglalkozási ágban elveszti férfias vonásait. Ezek a társadalmi kizsákmányolás és a társadalmi háború következményei. Korrupt társadalmunk a fejük tetejére állítja a dolgokat.

Nem csodálkozhatunk azon, ha az érdekelt férfiak nem valami barátságosan szemlélik azt, hogy a női munka minden foglalkozási ágban egyre inkább tért hódít. Kétségtelen, hogy a női munka ilyen térhódítása mindjobban tönkreteszi a munkás családi életét, hogy ennek természetes következménye a házasság és a család bomlása, s az erkölcstelenség, züllés, degeneráció, mindenféle betegség és a gyermekhalandóság ijesztő mérvű növekedése. A Német Birodalom népességi statisztikája szerint azokban a városokban, amelyek az utóbbi évtizedek során iparvárosokká fejlődtek, a gyermekhalandóság jelentősen emelkedett. Ugyanez a jelenség tapasztalható azokban a községekben is, ahol a tej drágulása és a tej elvonása következtében romlik az élelmezés színvonala. A legnagyobb a gyermekhalandóság Felső-Pfalzban, Felső- és Alsó-Bajorországban, a liegnitzi és breslaui kerület egyes részeiben és a chemnitzi kerületben. 1907-ben 100 élve született gyermek közül első életévében meghalt: Stadtamhofban (Felső-Pfalz) 40,14, Parsbergben (Felső-Pfalz) 40,06, Friedbergben (Felső-Bajorország) 39,28, Kelheimben (Alsó-Bajorország) 37,71, Münchenben 37,63, Glauchauban (Szászország) 33,48, Waldenburgban (Szilézia) 32,49, Chemnitzben 32,49, Reichenbachban (Szilézia) 32,18, Annabergben 31,41 stb. Még rosszabb volt a helyzet a nagy gyári települések legtöbbjében: a halálozási arányszám néhol elérte

a 40—50 %-ot. S mégis, e társadalmi fejlődés, amely ilyen szomorú eredményekkel jár, éppúgy haladás, mint az iparszabadság, a szabad költözés, a házasságkötés szabadsága stb. Mindez elősegíti a nagykapitalista fejlődést, s ezáltal halálos csapást mér középosztályunkra.

A munkások nem hajlandók a kisiparnak segítséget nyújtani, ha ez megpróbálja korlátozni az iparszabadságot és a szabad költözködést, s vissza akarja állítani a céhsorompókat a törpeipar mesterséges életbentartása céljából, mert hiszen csak erről van szó. Ámde éppúgy nem lehet a női munka terén sem visszaállítani a régi állapotokat, ami persze nem zárja ki azt, hogy szigorú törvényekkel ne tiltsák meg a női munka mértéktelen kizsákmányolását és az iskolaköteles korú gyermekek ipari munkáját. Itt a munkás érdekei találkoznak az állami és az általános emberi kultúrérdekekkel. Ha például az állam kénytelen — miként az utóbbi évtizedek során több ízben, legutóbb 1893-ban, amikor a hadsereg újabb jelentős megerősítésére került sor — leszállítani a katonamértéket, mert gazdasági rendszerünk degeneráló hatása miatt egyre nő a katonai szolgálatra alkalmatlan ifjak száma, akkor mindenki érdekelt az óvóintézkedések meghozatalában[1]. A végcél csak az lehet, hogy kiküszöböljük mindazokat a *hátrányokat*, amelyeket a gépesítés, a munkaeszközök tökéletesedése és a modern munkamódszer előidéz, s ugyanakkor az emberi munka megfelelő szervezésével a társadalom minden tagja javára gyümölcsöztessük azokat az óriási *előnyöket*, amelyeket e fejlődés az emberiségnek nyújt és egyre nagyobb mértékben nyújtani fog.

---

[1] A végleg leszereltek között 1902-ben 58,5 %, 1903-ban 57,1 %, 1904-ben 56,4 %, 1905-ben 56,3 %, 1906-ban 55,9 %, és 1907-ben 54,9 % volt alkalmas katonai szolgálatra. Katonai szolgálatból a besorozás megtörténte után el kellett bocsátani 1881—1885 között 2,07 %-ot, 1891—1895 között 2,30 %-ot, 1901—1905 között 2,47 %-ot. *W. Claassen:* Die abnehmende Kriegstüchtigkeit im Deutschen Reiche in Stadt und Land von 1902 bis 1907 (A harcratermettség csökkenése a Német Birodalomban városban és falun 1902-től 1907-ig). Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie 1909. 1. füzet.

Fonák és tarthatatlan állapot, hogy olyan kulturális vívmányok, amelyeket a közösség hozott létre, csak azoknak válnak javára, akik anyagi hatalmuk révén elsajátíthatják őket, ezzel szemben szorgalmas munkások és munkásnők, kézművesek stb. ezreit rémület fogja el, ha valami új találmányról, az emberi gondolkodás újabb sikeréről hallanak, amelynek segítségével a kézi munka sokszorosát lehet elvégezni, úgyhogy az a veszély fenyegeti őket, hogy felesleges és haszontalan munkaerőként az utcára kerülhetnek[1]. Ezáltal az, amit mindenkinek örömmel kellene üdvözölnie, ellenséges indulatok tárgyává válik, korábbi évtizedekben nemegyszer gyárak megostromlásához és gépromboláshoz vezetett. Hasonló ellenségeskedés van ma sok helyütt a férfi és a női munkások között. Ez is természetellenes jelenség. Olyan társadalmi viszonyok megteremtésére kell tehát törekednünk, amelyek közepette mindenki, nemi különbség nélkül, teljesen egyenjogú.

Ez megvalósítható lesz, mihelyt az összes munkaeszközök társadalmi tulajdonba kerülnek; továbbá, amikor a munka — minden technikai és tudományos vívmánynak és segédeszköznek a munkafolyamatban való felhasználása révén — maximális termelékenységet ér el, és amikor minden munkabíró egyén köteles lesz egy bizonyos mennyiségű munka elvégzésével hozzájárulni a társadalmi szükségletek kielégítéséhez, amiért viszont a társadalom mindenki számára biztosítja a képességei kifejlesztéséhez és az élet élvezéséhez szükséges feltételeket.

---

[1] *A. Redgrave* gyárfelügyelő 1871 december végén előadást tartott *Bradfordban*, s többek közt ezt mondotta: „Egy idő óta meglepett a gyapjúárúgyárak megváltozott külseje. Régebben tele voltak nőkkel és gyermekekkel, most úgy látszik, a gépi berendezés végez el minden munkát. Kérdésemre egy gyáros a következő felvilágosítást adta: A régi rendszerben 63 embert foglalkoztattam; a tökéletesített gépek bevezetése után a munkáskezek számát 33-ra csökkentettem, legutóbb pedig, további nagy változtatások következtében, 33-ról 13-ra csökkenthettem számukat." Néhány év alatt tehát a munkáslétszám csaknem 80 %-kal csökkent, úgyszólván azonos termelés mellett. — Számos hasonlóképpen érdekes közlést találunk Karl Marx „Tőké"-jében.

A nő, éppenúgy mint a férfi, legyen a társadalom hasznos és egyenlőjogú tagja, a férfihoz hasonlóan legyen módja arra, hogy teljes mértékben kibontakoztathassa valamennyi testi és szellemi képességét, és kötelességeinek teljesítéséért az azzal járó jogokat is követelhesse. Ha mint szabad és egyenlőjogú személy áll szemben a férfival, biztosítva lesz a méltatlan bánásmóddal szemben.

A társadalom jelenlegi fejlődése egyre inkább az ilyen állapot felé halad, s éppen fejlődésünk nagy és súlyos hibái teszik szükségessé az ilyen új állapotnak a megteremtését.

A nő harca a művelődésért

1. Forradalom a családi életben

Jóllehet a nő helyzetének ismertetett fejlődése nyilvánvaló és vitathatatlan tény, egyesek még mindig a nő „természetes hivatásáról" fecsegnek és a háztartás meg a család körébe utalják a nőt. Különösen ott hallatszanak ilyen hangok, ahol a nő megkísérli, hogy behatoljon a szellemi pályákra, például a felsőbb oktatásba és a közigazgatásba, az orvosi és a jogi pályára, természettudományos pályákra stb. Felhozzák a legnevetségesebb ellenérveket és ezeket a tudományosság álarcában védelmezik. Tudós hírében álló urak itt is, mint sok más kérdésben, a tudományra hivatkoznak, hogy a legabszurdabb és legképtelenebb álláspontot védelmezzék. Fő ütőkártyájuk az, hogy a nő szellemi képességek tekintetében alsóbbrendű a férfinál, nem képes figyelemre méltó intellektuális teljesítményre.

Ezek az ellenérvek olyannyira megegyeznek a legtöbb férfinak a női hivatásról és a nő képességeiről táplált előítéleteivel, hogy mindenütt helyeslésre találnak.

Új eszmék, amíg az általános műveltség és gondolkodás színvonala olyan alacsony, mint manapság, mindenkor konok ellenállásba fognak ütközni, kivált ha az uralkodó osztályoknak érdekük, hogy a műveltséget és a gondolkodás privilégiumát maguknak tartsák fenn. Ennélfogva az új eszmék kezdetben csak egy csekély kisebbséget hódítanak meg, s ezt a kisebbséget általában kigúnyolják, szidalmazzák, sőt üldözik. Ám ha az új eszmék helyes és értelmes eszmék, ha a fennálló viszonyok szükségszerű következményei, akkor tért fognak hódítani, és a kisebbség végül többséggé válik. Így volt ez eddig minden új

eszmével a történelemben, s így lesz a nő teljes felszabadításának gondolatával is.

Vajon a kereszténység hívei nem voltak-e valaha csekély kisebbség? Nem voltak-e a reformátoroknak, a modern polgárságnak túlerőben levő ellenfeleik? S mégis győztek. Vagy talán a szociáldemokrácia belepusztult abba, hogy a német birodalomban tizenkét éven át béklyóba verték a kivételes törvénnyel? Győzelme sohasem volt biztosabb, mint amikor azt hitték, hogy végeztek vele.

A háztartásra és a gyermekek gondozására, mint a nő természetes rendeltetésére hivatkozni éppoly ésszerű dolog, mint azt állítani, hogy királyok örökké lesznek, mert az emberiség történetében valahol mindig voltak. Nem tudjuk, hol volt az első király, mint ahogy azt sem tudjuk, hol jelent meg az első tőkés, azt azonban tudjuk és látjuk, hogy a királyság intézménye az évszázadok során jelentős változásokon ment keresztül, s a fejlődés iránya az, hogy a királyságot egyre jobban megfossza hatalmától, míg el nem jön az az idő — s ez már nincs messze —, amikor ez az intézmény feleslegessé válik. Mint a királyságnak, úgy minden állami és társadalmi intézménynek állandó változás és átalakulás, s végül megsemmisülés a sorsa. E munka történeti fejtegetéseiből láttuk, hogy a házasság formája és a nő helyzete korántsem volt „öröktől fogva" olyan, mint ma, hanem ellenkezőleg, mindkettő olyan történelmi fejlődés terméke, amely korántsem fejeződött be. Körülbelül 2350 évvel ezelőtt elmondhatta Demoszthenész: a nő egyetlen hivatása az, hogy „törvényes gyermekeket szüljön és a ház hűséges őre legyen", de ma ez már túlhaladott álláspont. Aki manapság emellett mint „természetes" hivatás mellett síkra szállna, azt alighanem megvádolnák, hogy lebecsüli a nőt. Persze akadnak olyan különcök, akik titokban egyetértenek az öreg athénival, de ma már senki sem meri nyíltan hangoztatni azt, amit évezredek előtt az egyik legjelentékenyebb görög férfiú szabadon és nyíltan, mint *magától értetődő* dolgot jelenthetett ki. Ebben mutatkozik a haladás.

A modern fejlődés ugyan millió meg millió házasságot tönkre-

tett, másrészt azonban kedvezően hatott a házasság fejlődésére. Még néhány évtizeddel ezelőtt minden polgári és parasztházban nemcsak azt tartották természetesnek, hogy az asszony varrt, kötött és mosott — jóllehet már ez is meglehetősen divatját múlta —, hanem azt is, hogy kenyeret sütött, szőtt és font, fehérített, sört, szappant főzött, gyertyát öntött. Egy ruha varratását mértéktelen pazarlásnak tekintették. Vízvezeték, gázvilágítás, gáz- vagy petróleumfőző stb. — a villanyról nem is szólva — és rengeteg más, ma már általánosan elterjedt háztartási és konyhafelszerelés ismeretlen volt. Kivételképpen persze még ma is vannak idejétmúlta állapotok. A nők többsége felhagy sok olyan munkával, amelyeket azelőtt természetesnek tartottak; az ipar ezeket jobban és olcsóbban elvégzi, mint a háziasszony, s éppen ezért, legalábbis a városokban, nincs is meg a hozzájuk szükséges házi felszerelés. Néhány évtized alatt tehát nagy forradalom ment végbe a családi életben, s erre csak azért fordítunk olyan kevés figyelmet, mert természetesnek tartjuk. Az emberek az úgyszólván szemük előtt végbemenő változásokat, ha nem hirtelen jelennek meg előttük és nem zavarják a megszokott rendet, nem veszik észre, az új nézetek ellen azonban, amelyek esetleg kiragadhatják megszokott tunyaságukból, fellázadnak.

Ez a forradalom, amely családi életünkben végbement és egyre tovább halad, más vonatkozásban is jelentősen megváltoztatta a nőnek a családban elfoglalt helyzetét. A nő szabadabb, függetlenebb lett. Nagyanyáinknak, ha tisztes iparosok feleségei voltak, eszükbe se jutott, nem is juthatott, hogy például a segédeket és a tanoncokat távoltartsák a maguk háztartásától és asztalától, s a házimunka helyett színházba, hangversenyre, szórakozóhelyekre járjanak, akár hétköznap is. S e derék asszonyságok közül vajon melyik mert arra gondolni, hogy közügyekkel foglalkozzék — amit ma már sok asszony megtesz. Egyesületeket szerveznek a legkülönbözőbb célkitűzésekkel, újságokat alapítanak, kongresszusokat hívnak egybe. A munkásnők szakszervezetekbe tömörülnek, eljárnak a férfiak gyűléseire és egyleteibe, és itt-ott — most Német-

országról beszélünk — már feljogosították őket arra, hogy részt vegyenek az ipari döntőbíróságok választásában; e jogot azonban a Reichstag maradi többsége az Úr ezernyolcszázkilencvenedik esztendejében ismét megvonta tőlük.

Alig akadt olyan vaskalapos alak, aki ne harcolt volna e változások ellen, de hiába. Nem tagadható, hogy a napfényes oldalak mellett vannak e változásoknak árnyoldalaik is, amelyek összefüggnek forrongó és rothadó társadalmunkkal — de az előbbiek túlsúlyban vannak. Maguk a nők, akármilyen konzervatívak is általában mind a mai napig, a legkisebb hajlamot sem érzik többé arra, hogy visszaállítsák a régebbi idők korlátozott, patriarchális viszonyait.

Az Egyesült Államokban ugyan szintén polgári alapokra épült a társadalom, de nem kellett harcolnia sem ósdi európai előítéletek, sem elavult intézmények ellen, s ezért sokkal alkalmasabb új eszmék és intézmények befogadására, ha ezek előnyösnek ígérkeznek. Ott jóideje másképpen ítélik meg a nő helyzetét, mint nálunk. A jobb anyagi helyzetben levő körök például már régen felismerték, hogy fáradságos, körülményes, sőt anyagilag sem előnyös, ha az asszony maga süti a kenyeret és főzi a sört; sőt még azt is feleslegesnek tartják, hogy *saját konyhájában főzzön*. Az élelmezési szövetkezetek mindenféle géppel és célszerű segédeszközökkel berendezett központi konyhája helyettesíti a magánkonyhát. A szövetkezethez tartozó asszonyok felváltva teljesítenek szolgálatot; az étel olcsóbb és ízletesebb, változatosabb és elkészítése jóval kevesebb fáradságba kerül. Tisztjeink, akik nem szocialisták és nem kommunisták, ugyanezt teszik. Kaszinóikban háztartási szövetkezetet alakítanak, kineveznek egy gondnokot, aki az élelmiszerek nagybani vásárlását intézi, összeállítják az étlapot, s az ételeket elkészíttetik a kaszárnya modern felszerelésű konyhájában. Jóval olcsóbban élnek, mint szállodában, és legalább olyan jól étkeznek. Mint ismeretes, a leggazdagabb családok ezrei egész éven át vagy az év egy részében panzióban vagy szállodákban laknak, anélkül, hogy a házi konyhának hiányát éreznék; a magánkonyha fenntartásától való megszabadulást

igen kellemes dolognak tartják. Jómódú vagy gazdag asszonyoknak a konyhai foglalatosság iránt érzett ellenszenve sem amellett szól, hogy ez a tevékenység „természetes hivatása" a nőnek. Sőt az a tény, hogy fejedelmi udvarok és általában előkelő családok, továbbá a nagyobb szállodák is, kivétel nélkül *szakácsokat* alkalmaznak, inkább arra mutat, hogy a főzés férfi-foglalkozás. Méltóztassanak ezt figyelembe venni azok, akik a nőt főzőkanál nélkül el sem tudják képzelni.

Mármost mi sem egyszerűbb, mint a központi konyha mellett központi mosodát létesíteni a megfelelő szárító berendezésekkel együtt, amilyeneket gazdag magánosok vagy spekulánsok minden nagyobb városban létesítettek, és amelyek kitűnően beváltak; továbbá a központi konyhával együtt felszerelni a központi fűtést, a hidegvízvezetékek mellett a melegvízvezetékeket, s ez máris tömérdek terhes és időrabló munkát kiküszöböl. Nagy szállodákban, sok magánházban, kórházban, iskolában, kaszárnyában, középületben már vannak is ilyen és hasonló berendezések — villanyvilágítás, fürdő stb. —, a hiba csak az, hogy kizárólag közintézmények és a jómódú rétegek élvezik ezeket az előnyöket, amelyek, ha mindenki számára hozzáférhetővé válnának, tömérdek időt, fáradságot, munkaerőt és anyagot takarítanának meg, és jelentősen emelnék az életszínvonalat. 1890 nyarán a lapok ismertették, hogy az Egyesült Államokban milyen eredményeket értek el a központi fűtés és a szellőztető berendezések bevezetése terén. Többek közt ezt írják:

„Azok az újabban főként Észak-Amerikában végzett kísérletek, amelyek arra irányulnak, hogy egész házcsoportokat vagy városrészeket egy helyről fűtsenek, jelentős eredményekkel jártak, és a fűtés bevezetését konstrukciós szempontból olyan gondosan és célszerűen végezték el, hogy — tekintettel a kedvező tapasztalatokra és a pénzügyi előnyökre — számolhatunk e rendszer további terjedésével. Legújabban arra is törekszenek, hogy a fűtésen kívül a *friss* — mégpedig akár melegített, akár hűtött — levegővel való ellátást is központilag oldják meg egyes nem túlságosan kiterjedt városrészekben."

Amit akkor tervbe vettek, az ma nagyrészt megvalósult, mégpedig tökéletesített formában. A nyárspolgári szűkkeblűség és korlátoltság nálunk az ilyen vagy hasonló terveket vállvonogatva szokta fogadni, pedig Németországban is végbemegy az a technikai forradalom, amely a magánkonyhát és az eddigi háztartási munkákat éppen úgy feleslegessé teszi, ahogy a gép és a modern technika feleslegessé tette a kézműipart. A tizenkilencedik század elején azt a gondolatot, hogy egy hajót gőzzel hajtsanak, még Napóleon is egy őrült agyszüleményének nyilvánította; a vasútépítés eszméjét pedig olyanok, akik okos emberek hírében állottak, ostobaságnak tartották, mert — úgymond — az ilyen közlekedési eszközön senki sem maradna életben, hiszen a sebességtől elállna az utas lélegzete. Ma is így fogadnak sok új gondolatot. Ha valaki száz esztendővel ezelőtt asszonyainknak felajánlotta volna, hogy vízvezeték segítségével mentesíti őket a vízhordástól, azt bizonyára megvádolták volna, hogy lustaságra akarja csábítani a gazdasszonyokat és a cselédeket.

Ám a nagy technikai forradalom minden területen előnyomulóban van, és semmi fel nem tartóztathatja többé. A polgári társadalomra az a történelmi feladat hárul, hogy e forradalmat, amelyet ő indított meg, csúcspontjára juttassa, s minden téren *napfényre hozza* a csíráit azoknak az átalakulásoknak, *melyeket egy új alapokon nyugvó társadalom lesz hivatva naggyá és általánossá fejleszteni és közkinccsé tenni.*

Társadalmi életünk tehát nem abban az irányban fejlődik, hogy a nőt ismét a család körébe és a tűzhely mellé száműzze, mint azt a háztartás fanatikus szószólói szeretnék, és ami után úgy siránkoznak, mint a zsidók a pusztában az elvesztett egyiptomi húsosfazekak után, hanem *azt követeli, hogy a nő lépjen ki a háztartás szűk köréből és minden erejének latbavetésével vegyen részt a közéletben* (amely akkor már nem lesz a férfiak kizárólagos területe) *és az emberiség kulturális feladatainak a megoldásában.* Igaza van Laveleye-nek, amikor ezt írja: „Amilyen mértékben fejlődik az, amit civilizációnak szoktunk nevezni, olyan mértékben gyengülnek a kegyelet érzései és a családi

kötelékek, s gyakorolnak mind kevesebb befolyást az emberek cselekedeteire. Ez annyira általános jelenség, hogy társadalmi fejlődéstörvénynek tekinthetjük"[1]. Nemcsak a nő helyzete változott meg, hanem a fiúnak meg a leánynak a családhoz való viszonya is; a gyermekek lassanként azelőtt ismeretlen önállósághoz jutottak, különösen az Egyesült Államokban, ahol az egyént sokkal inkább önállóságra és függetlenségre nevelik, mint nálunk. A fejlődés ezen irányának még ma is mutatkozó árnyoldalai nem szükségképpen e fejlődéssel vannak kapcsolatban, hanem korunk szociális viszonyaiból fakadnak.

A polgári társadalomban nincs egyetlen olyan új, örvendetes jelenség sem, amelynek ne volna meg az árnyoldala; e társadalomnak minden előre tett lépése, mint azt már Fourier igen találóan megjegyezte, kettős és ellentmondásos.

Miként Laveleye, dr. Schäffle is a társadalmi fejlődés hatásának tekinti a mai család megváltozott jellegét. Ezt írja:

„A történelmen kétségkívül végigvonul a II. pontban tárgyalt irányzat: a család visszafejlődik abban az értelemben, hogy ismét *specifikus* funkcióinak körére szorul vissza. Sorra lemond időlegesen és helyettesként gyakorolt funkcióiról, s amennyiben csupán surrogative töltötte be egyes szociális funkciók hézagait, átadja helyét a jogszolgáltatás, a rendfenntartás, a hatalom, az istentisztelet, az oktatás, a technika stb. önálló intézményeinek, mihelyt ezek az intézmények kialakulnak"[2].

2. A nő szellemi képességei

A nők még előbbre akarnak törni, bár egyelőre csak egy kisebbségnek, sőt még e kisebbségből is csak egy résznek vannak teljesen világos célkitűzései. Nemcsak a kereső foglalkozásokban,

---

[1] Das Ureigentum (Az őstulajdon). 20. fej. Hausgemeinschaft (A házközösség). Lipcse 1879.

[2] Bau und Leben des sozialen Körpers (A társadalmi test felépítése és élete). 1. köt. Tübingen 1878.

az ipar terén akarják összemérni erejüket a férfiakkal, nemcsak a családban kívánnak szabadabb, önállóbb helyzetbe kerülni, hanem arra is törekszenek, hogy a magasabbrendű hivatásokban és a közéletben érvényesíthessék szellemi képességeiket. Szívesen hoznak fel ezzel szemben olyan ellenérvet, hogy a nő erre nem képes, mert nincsenek meg a megfelelő természetes adottságai. A magasabbrendű hivatások gyakorlásának kérdése a mai társadalomban csak kevés nőt érint közvetlenül, mégis elvi jelentőségű kérdés. A férfiak nagy többsége csakugyan meg van győződve arról, hogy a nőnek a férfival szemben örökös szellemi alárendeltségben kell maradnia és nincs joga az egyenlőségre — éppen ezért a leghatározottabban ellenzi az effajta törekvéseket.

Ugyanazok a férfiak, akiknek nincs semmi ellenvetésük, ha a nőket olyan munkákra alkalmazzák, amelyek közül nem egy rendkívül megerőltető, gyakran veszélyes is, amelyek női mivoltukat veszélyeztetik és a legnyilvánvalóbb módon meggátolják őket anyai kötelességeik teljesítésében — nos, ezek a férfiak ki akarják rekeszteni a nőt azokból a foglalkozásokból, amelyekben ezek az akadályok és veszélyek sokkal kevésbé vannak meg, s amelyek testi adottságainak sokkal jobban megfelelnek.

Németországban élénk agitáció indult a nőknek az egyetemekre való felvétele érdekében, ám ez az agitáció heves ellenfelekre talált, akik elsősorban a nőknek az orvosi karra való felvétele ellen tiltakoznak—például Pochhammer, Fehling, S. Binder, Hegar és mások. Bärenbach főként azzal véli bebizonyítani a nőnek a tudományos munkára való alkalmatlanságát, hogy a nők között eddig egyetlen zseni sem akadt, s hogy a nő nyilvánvalóan képtelen filozófiai tanulmányokra. Ha a világnak elegendő férfi filozófusa van, akkor bátran lemondhat a női filozófusokról. Az az érv, mely szerint a nők még egyetlen zsenit sem adtak a világnak, szintén nem állja meg a helyét és nem bizonyít semmit. A zseni nem az égből pottyan: szüksége van arra, hogy képezze magát és fejlődhessék, márpedig ez a lehetősége eddig nem volt meg a nőnek, akit évezredeken át elnyomtak, s

akinek egyáltalán nem, vagy alig nyújtottak módot és alkalmat szellemi erői kibontakoztatására. Aki azt mondja, hogy a nők közt nem lehet lángész, és aki a meglehetősen nagyszámú jelentékeny nő közül egyetlenegyet sem tart lángésznek, az éppolyan ferdén látja a dolgot, mint az, aki szerint a férfiak közt csak az volt lángész, akit annak tekintenek. Pedig minden falusi tanító tudja, hogy tanulói közül mennyi tehetség elkallódik, mert nincs lehetősége a kibontakozásra. Igen, mindannyian ismertünk olyan embereket, akikről az volt a véleményünk, hogy ha szerencsésebb körülmények közt élnek és képességeiket kifejleszthetik, a társadalom büszkeségeivé, zsenikké válhattak volna. A tehetségek, a lángelmék száma jóval nagyobb a férfiak közt, mint hinnők. Ugyanez a helyzet a nőkkel is, akiket évezredeken át még sokkal jobban elnyomtak, megnyomorítottak, mint a férfiakat. Nincs mércénk, amelynek alapján pontosan megítélhetnénk, hogy férfiak és nők egyaránt milyen hatalmas szellemi erőket és képességeket bontakoztathatnak ki, mihelyt a feltételek ezt lehetővé teszik.

Ma az emberi társadalomban ugyanaz a helyzet, mint a növényvilágban. Értékes magok milliói nem fejlődnek ki, mert a talaj, amelybe hullottak, alkalmatlan volt vagy már el volt foglalva, s így a fiatal palántának nem jutott elég levegő, fény és táplálék. A természet törvényei az emberre is érvényesek. Ha valamely kertész vagy gazda azt állítaná egy növényről, hogy nem alkalmas a nemesítésre, noha erre kísérletet sem tett, felvilágosultabb szomszédja tökfilkónak tartaná. Ugyanez az eset, ha nem hajlandó egyik nőstény háziállatát egy nemesebb fajtájú hímmel keresztezni, hogy szebb utódokhoz jusson.

Ma már nincs olyan paraszt, aki ne tudná, milyen előnyökkel jár növény- és állatállományának ésszerű kezelése. Más kérdés, hogy rendelkezik-e a jobb módszerek alkalmazásához szükséges anyagi eszközökkel. Csupán az emberi társadalomra vonatkozólag nem akarják még igen tanult emberek sem elismerni azt, amit más téren megdönthetetlen törvénynek tekintenek. S mégis mindenki, még ha nem is természettudós, tanulságos megfigyeléseket tehet az életben. Mi az oka annak, hogy a paraszt-

gyerekek különböznek a városi gyermekektől? Mi az oka annak, hogy a vagyonosabb osztályok gyermekei rendszerint mind arcberendezésük, mind testi felépítésük, mind pedig bizonyos szellemi tulajdonságaik tekintetében különböznek a szegény emberek gyermekeitől? Ennek oka az életfeltételek és a nevelés különbözőségében rejlik.

Az az egyoldalúság, amely egy bizonyos foglalkozásra való kiképzéssel jár együtt, rányomja bélyegét az emberre. A legtöbb esetben könnyűszerrel felismerjük a lelkészt vagy a tanítót testtartásáról és arckifejezéséről, ugyanúgy a katonát, még ha civil ruhában jár is. A csizmadiát sem nehéz megkülönböztetni a szabótól, az asztalost a lakatostól. Két ikertestvér, akik fiatal korukban nagyon hasonlítottak egymáshoz, felnőtt korban sokkal jobban különböznek, ha más-más foglalkozást űznek; ha például az egyik nehéz testi munkát végez, teszem azt kovács, a másik meg bölcseleti tanulmányokat folytatott. Egyrészt az átöröklésnek, másrészt az alkalmazkodásnak döntő szerepe van az emberi fejlődésben, akár az állatvilágban, — ráadásul az ember valamennyi élőlény közül a leghajlékonyabb és a legrugalmasabb. Gyakran néhány évi megváltozott életmód vagy foglalkozás átalakítja az embert, a külső változás akkor a legszembeszökőbb, ha valaki szegényes és szűkös viszonyok közül lényegesen jobb helyzetbe kerül. Múltját legkevésbé talán szellemi műveltségében fogja megtagadhatni; ennek az az oka, hogy a legtöbb emberben egy bizonyos koron túl nem él már a szellemi fejlődés iránti törekvés, s gyakran nincs is erre szüksége. A parvenü szinte sohasem szenved emiatt. Korunkban, amely a pénzt és az anyagi eszközöket oly nagyra tartja, *sokkal nagyobb tekintélye van a pénzeszsáknak, mint a nagytudású és kiváló szellemi képességekkel rendelkező embernek, kiváltképpen ha az utóbbinak szerencsétlenségére nincs sem vagyona, sem rangja.* Az aranyborjú imádata sohasem volt annyira általános jelenség, mint napjainkban. Ezért élünk „a lehető világok legjobbikában".

Annak, hogy különböző nevelés és teljesen különböző életfeltételek miként hatnak az emberre, jellegzetes példáit láthatjuk iparvidékeinken. Ott a munkások és a vállalkozók már külsőleg

is annyira különböznek egymástól, mintha más emberfajtához tartoznának. Csaknem megdöbbentő formában tárult szemünk elé ez a különbség egy választógyűlésen, melyet 1877 telén az Érchegység egyik ipari városában tartottak. A gyűlést, amelyen egy liberális professzorral való vita volt programba véve, úgy rendezték, hogy mindkét párt egyforma arányban legyen képviselve. A terem első sorait az ellenfél foglalta el, csaknem kivétel nélkül egészséges, erős, magasnövésű férfiak, a hátsó sorokban és a karzaton a munkások és kispolgárok ültek, kilenctizedrészben takácsok, leginkább alacsony, szűkmellű, sápadt arcú emberek, akikről lerítt a gond és a nyomor. Azok a polgári társadalom jóllakott erényét és fizetőképes erkölcsét képviselték, emezek a dolgos méheket, az igavonó barmokat, amelyeknek munkahozadékából növesztettek pocakot az urak. Helyezzenek csak egyetlen nemzedéket egyenlő életfeltételek közé, s a különbség a többségnél eltűnik, az utódoknál pedig már nyomokban sem lesz meg.

Nőknél a társadalmi helyzetet általában nehezebb a külső alapján megítélni, mint férfiaknál. A nők igen könnyen alkalmazkodnak új viszonyokhoz és hamar elsajátítják az új szokásokat, az új modort stb. Alkalmazkodási képességük nagyobb, mint a nehézkes férfié.

Ami a növény számára a jó termőtalaj, levegő, fény, azt jelentik az ember számára az egészséges szociális körülmények, amelyek lehetővé teszik testi és szellemi adottságainak, képességeinek kibontakoztatását. Az ismert német mondás: „der Mensch ist, was er isst" (az ember az, amit eszik), kissé egyoldalúan bár, de ugyanezt a gondolatot fejezi ki. Nemcsak arról van szó, amit az ember eszik, hanem egész életmódjáról, arról a szociális miliőről, amelyben mozog, amely testi és szellemi fejlődését gátolja vagy elősegíti, érzelmeit, gondolkodását, cselekedeteit jó vagy rossz irányban befolyásolja. Nap mint nap tapasztaljuk, hogy az ember jó anyagi viszonyok közt is tönkremehet szellemileg és erkölcsileg, ha családi vagy személyi kapcsolatainak szűk körén túl kedvezőtlen *szociális* hatások érik, s ha e hatások olyan erősek, hogy rossz útra terelik. A kör-

nyezet, az általános helyzet, amelyben az ember él, gyakran sokkal inkább hat rá, mint a család. Ám ha a társadalmi fejlődési feltételek mindkét nemre nézve egyenlők, ha nincsenek akadályok és ha a társadalom szociális viszonyai egészségesek, *akkor a nő is eljut a tökéletesedés olyan fokára, amelyről ma elképzelésünk is alig lehet, hiszen az emberiség fejlődéstörténete során ilyen viszonyok eddig még nem alakultak ki.* Az, amire időnként egyes nők képesek voltak, a legszebb reményekre jogosít fel bennünket; mert e nők éppúgy kimagaslottak a nők nagy tömegéből, mint a férfi lángelmék a többi férfi közül. Sőt, ha a fejedelmekre alkalmazott mértékkel mérünk, a nők átlagban több tehetséget mutattak a kormányzásra, mint a férfiak. Példaként említsük meg Kasztiliai Izabellát és Blankát, Sforza Katalint, Milánó és Imola hercegnőjét, Angliai Erzsébetet, Katalin cárnőt, Mária Teréziát stb. Abból kiindulva, hogy még a legféktelenebb, vad hordák közt is a világ minden népénél és minden földrészen akadnak nők, akik kiváló uralkodók voltak, Burbach megjegyzi, hogy *a nők valószínűleg alkalmasabbak volnának a politikára, mint a férfiak*[1]. Amikor Viktória angol királynő 1901-ben meghalt, egy nagy angol lap azt indítványozta, hogy vezessék be Angliában a kizárólagos női trónöröklést, mivel, az angol történelem tanúsága szerint, a királynők jobb uralkodók, mint a királyok.

Nem egy nagy ember alakja összezsugorodna az utókor szemében, ha tudnánk róla, mit köszönhet magának, s mit másoknak. A német történetírók, például Sybel, a francia forradalom egyik legzseniálisabb alakjának tekintik Mirabeau grófot. De a kutatás kiderítette, hogy csaknem minden beszédének fogalmazványát néhány tudós készséges segítségével állította össze, akik titokban dolgoztak részére. Másrészt viszont olyan nőalakok, mint Sappho vagy Diotima Szokratész korában, Alexandriai Hypátia, Madame Roland, Marie Wollstonecraft, Olympe de Gouges, Madame de Stäel, George Sand és mások, a legnagyobb tiszteletet érdemlik; nem egy férficsillag elhal-

[1] *Dr. Havelock Ellis:* Férfi és nő.

ványul mellettük. Ugyancsak közismert, hogy milyen érdemeket szerzett sok kiváló férfi szülőanyja. A nők megtették, ami az egészükben véve *roppant kedvezőtlen körülmények között* lehetséges volt, s ez a jövőt illetően a legvérmesebb reményekre jogosít bennünket. Valójában csak a XIX. század második felétől nyílt lehetőség arra, hogy a nők nagyobb számban vegyék fel a versenyt a férfiakkal a legkülönbözőbb területeken. Az elért eredmények teljesen kielégítők.

De tegyük fel, hogy a nők átlagban nem annyira fejlődőképesek, mint a férfiak, s hogy nincsenek köztük lángelmék és nagy bölcselők; vajon a férfiakra nézve irányadó volt-e ez a körülmény, amikor őket a törvény a „lángelmékkel" és a „bölcselőkkel" egyenrangúnak nyilvánította? Ugyanazok a tudósok, akik tagadják a nő magasabbrendű képességeit, hajlamosak ugyanígy kezelni a kézművest és a munkást is. Ha a nemesség az ereiben folyó „kék" vérre és családfájára hivatkozik, gúnyosan mosolyognak és vállukat vonogatják; de az alacsonyabb társadalmi helyzetben levő férfiakhoz képest arisztokratáknak tartják magukat, olyanoknak, akik nem a kedvező életfeltételeknek, hanem egyes-egyedül különleges tehetségüknek köszönhetik, hogy azzá lettek, amik. E férfiak bizonyos területen a legelfogulatlanabbak közé tartoznak, s nem sokra becsülik azokat, akik nem olyan szabadgondolkodók mint ők, más területen viszont, ott, ahol társadalmi és osztályérdekeik forognak kockán, vagy pedig hiúságuk és önzésük van érintve, ostobán korlátoltak és szinte fanatikusan ellenségesek. A felsőbb rétegekhez tartozó férfi rendszerint lenézi az alsóbb rétegekhez tartozókat, és csaknem valamennyi férfi lenézi a nőket. A férfiak többsége a nőben csak szükségletei és élvezetei kielégítésének eszközét látja, s előítéletei miatt képtelen arra, hogy a nőt *egyenjogúnak* tekintse. A nő legyen alázatos és szerény, szorítkozzék a háztartásra, s minden más területet engedjen át a „teremtés urának". Szorítsa korlátok közé gondolatait és hajlamait, és várja meg, mit határoz róla földi gondviselője: az apja vagy a férje. Minél inkább megfelel eme követelményeknek, annál „okosabbnak, erkölcsösebbnek és erényesebb-

nek" mondják, még ha belepusztul is a kényszerhelyzetéből fakadó testi és lelki szenvedésbe. De ha *minden ember egyenlőségéről* beszélünk, képtelenség ebből az egyenlőségből az emberiség felét kirekeszteni.

A nőnek a férfival *egyenlő* joga van erőinek kifejtéséhez és szabad érvényesítéséhez; ő is éppenúgy ember, mint a férfi, s neki is meg kell adni azt a szabadságot, amit a férfinak, ti., hogy önállóan rendelkezzék saját személyével. Az, hogy valaki véletlenül nőnek született, ezen mit sem változtathat. Éppen olyan igaztalan dolog a nőt kizárni az egyenjogúságból csak azért, mert nőnek, nem pedig férfinak született — amiben egyébként a férfi ugyanolyan ártatlan, mint a nő —, mint bizonyos szabadságjogok gyakorlását attól tenni függővé, hogy valaki milyen vallású vagy milyen politikai nézetet vall, s éppen olyan képtelenség, mint az, hogy két ember egymást ellenségnek tekinti, mert a születés véletlensége folytán különböző népekhez vagy nemzetiségekhez tartoznak. Ezek szabad emberhez méltatlan nézetek. Az emberiség haladása abban áll, hogy ledönt mindent, ami egyik embert a másiktól, egyik osztályt a másiktól, egyik nemet a másiktól függőségben tartja. *Nincs jogosultsága más egyenlőtlenségnek, csak annak, amelyet a természet hozott létre az egyének lényében rejlő különbségekkel és a természeti rendeltetés betöltése végett. A természetszabta korlátokat pedig egyik nem sem fogja áthágni, mert ezzel megsemmisítené természeti rendeltetését.*

3. A férfi és a nő közti testi és szellemi különbségek

A nő és a férfi közti *egyenjogúság* ellenzőinek az a legfőbb ütőkártyájuk, hogy a nőnek kisebb az agytérfogata, mint a férfinak, s más tulajdonságok tekintetében is elmarad a férfi mögött, s ez bizonyítja állandó inferioritását (alacsonyabbrendűségét). Bizonyos, hogy férfi és nő különböző nemű emberek, mindegyiknek megvannak — nemi céljának megfelelően — a maga különleges szervei, s hogy ama feladatokhoz képest,

amelyeket az egyes nemeknek teljesíteniük kell a természeti cél elérése érdekében, számos fiziológiai és pszichikai különbség van közöttük. E tények azonban, amelyeket senki sem vonhat kétségbe és nem is fog kétségbe vonni, *nem indokolják, hogy különbséget tegyünk férfi és nő között a társadalmi és politikai egyenjogúság tekintetében.* Az emberiség, a társadalom a két nemből tevődik össze, *mindkettő nélkülözhetetlen* az emberiség, illetve a társadalom fennállásához és fejlődéséhez. Anya szülte a legnagyobb lángelmét is, aki gyakran neki köszönheti legjobb tulajdonságait. Milyen alapon akarják hát megtagadni a nőtől a férfival való egyenjogúságot?

A férfi és nő közötti lényeges testi és szellemi különbségek kiváló szaktekintélyek szerint a következők: az átlagos testmagasság Havelock Ellis szerint a férfinál 170 cm, a nőnél 160 cm (Vierordt szerint 172 illetve 160, Észak-Németországban Krause szerint 173 illetve 163 cm). A különbség tehát 10—12 cm. A testmagasságok aránya 100 : 93. Súlyátlagnak felnőtteknél 65, illetve 54 kg tekinthető. Régóta ismeretes különbség, hogy a nők törzse viszonylag hosszabb; ám ezt, mint a pontos mérésekből kitűnik, többnyire lényegesen túlbecsülik. A középtermetű nő lába csak 15 mm-rel rövidebb, mint a középtermetű férfié, és Pfitzner kételkedik abban, hogy ez a különbség egyáltalán észrevehető. „A testmagasságon belül törzshosszát és a végtagok hosszát kizárólag a testalkat befolyásolja és a nemtől teljesen független." Ezzel szemben a női kar kétségkívül rövidebb, mint a férfi karja (100 : 91,5). Függetlenül a férfikéz nagyságától és szélességétől a férfi gyűrűsujja általában hosszabb, mint a mutatóujja, a nőnél megfordítva. Ez a férfikezet majomszerűbbé teszi, aminthogy a hosszabb kar is „pithekoid" (majomszerű) vonás.

Ami a fej nagyságát illeti, a férfi és a női fejhosszúságra vonatkozóan abszolút értékben 100 : 94-et vehetünk; a relatív fejhosszúság azonban 100 : 100,8, ami azt jelenti, hogy a nő feje abszolúte kisebb, relatíve azonban valamivel nagyobb. Pfitzner szerint az abszolút fejhosszúság aránya 100 : 96,1, a relatív fejhosszúságé viszont 100 : 103; ebből valamivel világo-

sabban kitűnik, hogy a nőnek relatíve nagyobb a feje. A nő csontjai kisebbek, vékonyabbak, finomabb felépítésűek és simább felületűek, mert a gyengébb izomzatnak kevesebb durva felületre van szüksége a tapadáshoz. Az izomzat kisebb fejlettsége a nő egyik legjellegzetesebb vonása; ez az egyes izmok csekély vastagságában nyilvánul meg, azonkívül a nő izmai puhábbak és nagyobb víztartalmúak. (Az izomzat víztartalma Bibra szerint a férfinál 72,5 %, a nőnél 74,4 %.) A zsírszövet tekintetében éppen fordított a helyzet. Ez a nőnél jóval fejlettebb, mint a férfinál. A mellkas viszonylag rövidebb és zömökebb, más különbségek közvetlenül a nemi céllal vannak összefüggésben. Különböző szerzőknek a belső szervek abszolút és relatív súlyára vonatkozó adatai gyakran igen ellentmondók. Így például Vierordt szerint a szív és a test közti súlyarány 1 : 215, Cleudinning szerint 1 : 158, a nőnél ugyanezen szerzők szerint 1 : 206 illetve 1 : 149. Általában feltehető, hogy a nő belső szervei, jóllehet abszolúte általában kisebbek, relatíve, a testsúlyhoz képest, nehezebbek. A férfi szívének a súlya 350, a nőé 310 gramm körül mozog.

A nő vérének valamivel nagyobb a víztartalma (80,11 % 78,15 %-kal szemben), kevesebb a vértestecskék száma egy téregységben, és kevesebb a vérfesték is (a különbség Ellis szerint 8 %). A nőnél a kisebb szív, a szűkebb véredényrendszer és valószínűleg a vér nagyobb víztartalma is azt eredményezi, hogy kevésbé intenzív az anyag felhasználása és kisebb a táplálkozási szükséglete. A gyengébb állkapocsnak is ez lehet a magyarázata. „Ezért van az, hogy még a civilizált férfi is közelebb áll egyes állatokhoz, különösen a majomhoz, mint a nő, s hogy a férfi »pithekoid« vonásokat mutat, amelyek közül az arc csontozatán kívül még a végtagok hosszát említhetjük meg."

Ami a két nem koponyaalkata közti különbséget illeti, mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Bartels szerint eddig nem ismerünk olyan általános ismertetőjegyet, amelynek alapján minden esetben tejes bizonyossággal meg lehetne állapítani, hogy valamely koponya férfi vagy nő koponyája-e. Ilyen krité-

rium valószínűleg nincs is. Abszolúte véve a férfi koponyája minden dimenzióban nagyobb, mint a nőé. Ennek megfelelően a koponya belső térfogata és súlya is nagyobb (arány 1000 : 888). De ha külön vizsgáljuk az agykoponyát és az arckoponyát, akkor némileg eltérő eredményekhez jutunk. Az utóbbi a férfinál nemcsak abszolúte, hanem relatíve is nagyobb. Az agykoponya méretei a nőnél általában relatíve nagyobbak. A koponyatartalom számadatai is a nő relatíve nagyobb koponyájára mutatnak.

Felnőtt egyének normális agyvelejének átlagsúlya a férfinál (Grosser szerint) 1388 gramm, a nőnél 1252 gramm[1]. A férfiagyvelő súlya túlnyomórészt (84 %-ban) 1250—1550, a nőié (91 %-ban) 1100—1450 gramm. Ám e számok nem hasonlíthatók össze közvetlenül, mert a nő kisebb a férfinál. Tehát a relatív agyvelősúly megállapítására van szükségünk. A testsúllyal összehasonlítva, a férfinál 21,6, a nőnél 23,6 gramm agyszubsztancia jut a testsúly 1 kilogrammjára. Ezt a különbséget általában azzal a ténnyel magyarázzák, hogy a nő kisebbtermetű, mint a férfi[2].

Más eredményeket kapunk különböző nemű, de egyenlő testmagasságú egyének összehasonlítása alapján. Marchand szerint a női agyvelő súlya minden testmagasság-csoportban kisebb, mint az ugyanolyan magas termetű férfiaké. De ez a módszer éppenolyan hibás, mint a testhosszúsággal való összehasonlítás. Bebizonyítottnak tételezi fel azt, ami bizonyítandó: a testhosszúság és az agysúly közti direkt összefüggést. Blake-

[1] Átlagsúly

	férfiagyvelő	női agyvelő
Bischoff szerint (Bajorország)	1362	1219
Boyd „ (Anglia)	1325	1183
Marchand „ (Hessen)	1399	1248
Retzius „ (Svédország)	1388	1252

[2] „Zseniális férfiak általában alacsony termetűek és tömör agyvelejűek; a gyermekeknél is megvan ez a két fő ismertetőjel, s a zseniális férfiak arckifejezése és temperamentuma a gyermekekére emlékeztet." *Havelock Ellis:* Férfi és nő.

man, Alice Lee és Pearson angolokra vonatkozó adatok és mérések alapján megállapították, hogy férfi és nő között agysúly szempontjából nincs észrevehető relatív különbség, vagyis az átlagos nővel azonos testmagasságú, életkorú és koponyaméretű férfinak állítólag az agysúlya is ugyanolyan[1].

Még Marchand is hangsúlyozza, hogy a női agy kisebb méretei talán az idegelemek finomabb anyagára vezethetők vissza. „Persze — mondja Grosser — mikroszkópiailag ez még nem bizonyított és nehezen is volna megállapítható. Mégis, per analogiam utalnunk kell arra, hogy a nő szemgolyója és füllabirintusa is kisebb valamivel, mint a férfié, anélkül, hogy ezek az apparátusok bármely vonatkozásban kevésbé pontosak vagy kisebb teljesítőképességűek volnának. A női agy valóban kisebb fejlettségének egyik további oka, s valószínűleg a főoka az a körülmény, hogy a női izomzat kevésbé fejlett"[2].

Amennyire az említett különbségek a nemi különbség természetéből fakadnak, természetesen nem lehet rajtuk változtatni. Hogy a vérösszetétel és az agy e különbségei az életmód változásával (táplálkozás, szellemi és testi gimnasztika, foglalkozás stb.) mennyire módosulnának, afelől egyelőre nem lehet határozott véleményt mondani. *Az, hogy ma a nő nagyobb mértékben differenciálódik a férfitól, mint az őskorban vagy az elmaradt népeknél, kétségtelennek látszik és nagyon is érthető annak a szociális fejlődésnek az alapján, amelyet az utóbbi 1000—1500 évben a nő a kultúrnépek között megtett.*

Havelock Ellis szerint a nők koponyatérfogata (ha a férfiét 1000-nek vesszük) a következőképpen alakul:

---

[1] *J. Blakeman, Alice Lee és C. Pearson:* A study of the biometric constants of English brainweights (Tanulmány angol agysúlyok biometrikai konstánsairól). IV. köt. Biometrika 1905.

[2] *Dr. Otto Grosser* magántanár: Der Körperbau des Weibes in „Mann und Weib" (A női testalkat a „Férfi és nő" c. kötetben). Kiadta dr. Kossmann berlini egyetemi tanár és dr. Walliss, Bécs. Stuttgart 1907. 40. old.

néger	984	orosz	884
hottentotta	951	német	838—897[1]
hindu	944	kínai	870
eszkimó	931	angol	860—862
holland	919 (909)	párizsi (19 éves)	858

Az ellentmondó német adatok azt mutatják, hogy a méréseket mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben heterogén anyagon végezték, és ezért azok nem abszolút megbízhatók. Egy dolog azonban kétségkívül kiderül e számokból. A néger, hottentotta, hindu nőknek lényegesen nagyobb a koponyatérfogatuk, mint a német, angol, párizsi nőknek, holott ez utóbbiak intelligensebbek.

Híres férfiak agyvelősúlyának összehasonlítása során hasonló ellentmondásokat és furcsaságokat tapasztalunk. Reclam professzor közlése szerint Cuvier természettudós agya 1830 gramm, Byroné 1807, Gaussé, a híres matematikusé 1492, Hermann filológusé 1358, Hausmann párizsi prefektusé 1226 gramm volt. Ez utóbbinak az agya kevesebbet nyomott az átlagos női agy súlyánál. Gambetta agyveleje is jelentősen kevesebbet nyomott az átlagos női agyvelőnél: csupán 1180 gramm volt. Állítólag Danténak is az átlagosnál kisebb súlyú agyveleje volt. Hasonló adatokat találunk Havelock Ellisnél. Egy átlagember agya Bischoff mérése alapján 2222 grammot nyomott, Turgenyevé 2012 grammot; ezzel szemben nagyságban a harmadik egy Hants grófságbeli bolondnak az agyveleje; egy egyszerű munkás agya 1925 grammot nyomott, ugyancsak Bischoff mérései alapján. A legnehezebb női agyvelők súlya 1742—1580 gramm volt, ezek közül kettő elmebeteg nőé volt. Amint azt az 1902 augusztusában Dortmundban tartott német antropológiai kongresszuson Waldeyer professzor megállapította, Leibniz, az 1716-ban elhunyt filozófus koponyájának a vizsgálatakor kitűnt, hogy annak űrtartalma csupán 1450 köbcentiméter, ami 1300 gramm agyvelősúlynak felel meg.

[1] Öt különböző szerző szerint 838, 864, 878, 883, 897. Poroszországra (Kupfer) vonatkozólag 918, Bajorországra (Rause) 893.

Hansemann szerint, aki Mommsen, Bunsen és Adolf Menzel agyvelejét vizsgálta meg, Mommsen agyveleje 1429,4 grammot nyomott, tehát nem haladta túl egy felnőtt ember átlagos agyvelősúlyát, Menzel agyveleje csak 1298 grammot, Bunsené pedig még kevesebbet — 1295 grammot, tehát kisebb volt az átlagnál és nem jelentősen nagyobb az átlagos női agyvelőnél. Meglepő tények ezek, amelyek halomra döntik azt a régi felfogást, hogy a szellemi képességek egyenes arányban vannak a koponya űrtartalmával.

Raymond Pearl az angol adatok vizsgálatából ezt a következtetést vonja le: „Nincs bizonyíték arra, hogy a szellemi képességek és az agyvelősúly között szorosabb összefüggés van"[1].

W. Duckworth angol antropológus ezt írja: „Nincs cáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy az embernél a nagy agysúly nagy szellemi képességekkel párosul. Az agysúly, a koponya kapacitása, a fej térfogata, ha egyáltalán megállapíthatók, nem tekinthetők a szellemi képességek fokmérőjének"[2].

Kohlbrügge, aki az utóbbi évek során vizsgálatokat folytatott különböző emberfajták agyvelejével kapcsolatban, kijelenti: „Intelligencia és agyvelősúly két egymástól teljesen független nagyság. Az sem tartható bizonyító erejűnek, hogy híres embereknek nagyobb az agyveleje, mert ez súlyban ugyan meghaladja az átlagot, de nem haladja meg annak a felsőbb társadalmi osztálynak az átlagos agyvelősúlyát, amelyhez e férfiak tartoztak. Persze nem akarjuk vitatni, hogy az agyvelő súlya, főleg fiatal korban, a fokozott munkainger folytán nem növekedhet. Ez magyarázatul szolgálhat a felsőbb társadalmi osztályoknak vagy a jobb tanulóknak nagyobb agyvelejére (koponyatérfogatára), főleg akkor, ha, ami a jobbmódúaknál általános, a túltáplálás esete is fennáll. Ennek a szellemi túl-

[1] *Raymond Pearl:* Variation or correlation in brainweight (Az agysúly variációja vagy korrelációja). Biometrika. IV. köt. 1905 június, 83. old.

[2] *W. Duckworth:* Morphology and Anthropology. Cambridge 1904. 421—422. old.

erőltetés által előidézett súlygyarapodásnak, mint ismeretes, megvan a negatív oldala is: elmebetegek agyvelősúlya gyakran igen nagy. A lényeg: nem bizonyítható az, hogy az intelligenciának (ami egészen más mint a munkateljesítmény) bármiféle köze van az agy súlyához. A külső formára is érvényes, hogy ez ideig nem sikerült bebizonyítani, hogy van-e kapcsolat bizonyos koponyaformák és magasabb szellemi képzettség, zsenialitás vagy intelligencia között"[1].

Kétségtelen tehát, hogy amint a testmagasságból nem következtethetünk a testi erőre, ugyanúgy nem következtethetünk az agyvelő súlyából a szellemi képességekre sem. A nagy emlősöknek, az elefántnak, a cethalnak, a delfinnek stb. nagyobb és nehezebb az agyvelejük. A relatív agyvelősúly tekintetében viszont a legtöbb madár és kisemlős felülmúlja őket. Vannak nagyon kis állatok (hangyák, méhek), melyeknek nagyobb az intelligenciájuk, mint sokkal nagyobb állatoknak (például juh, tehén), éppenúgy, mint ahogy magastermetű emberek gyakran kevésbé intelligensek, mint a kis- vagy középtermetűek. Igen valószínű, hogy nem az agytömeg a lényeges, *hanem az agyorganizáció és az agybeli képességek gyakorlása és felhasználása.*

„Az én véleményem szerint — mondja L. Stieda professzor — az agykéreg finomabb felépítése a kétségtelen oka a pszichikai funkciók különbségének; az idegsejtek, a közti állomány, a véredények elrendezése, az idegsejtek minősége, formája, nagysága, száma, valamint táplálásuk módja, a bennük végbemenő anyagcsere"[2].

Az agyat, hogy képességeit teljes mértékben kifejleszthesse, éppenúgy gyakorolni kell, mint bármely más szervet, azonkívül megfelelően táplálni is kell; ha ezt elmulasztjuk, vagy ha

---

[1] *Kohlbrügge:* Untersuchungen über Grosshirnfurchen der Menschenrassen (Az emberfajták nagyagyi barázdáinak vizsgálata). Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. 11. köt. Stuttgart 1908. 3. füz. 598. old.

[2] *L. Stieda:* Das Gehirn eines Sprachkundigen (Egy poliglotta agyveleje). Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. 11. köt. 1907. 1. füz. 135. old.

helytelen irányban képezzük, akkor nemcsak a normális fejlődés marad el, hanem az agy elsatnyul. Az egyik irány a másik rovására jut érvényre.

Egyes antropológusok, például Manouvrier és mások azt állítják, hogy a nő morfológiai tekintetben felette áll a férfinak. Ez túlzás. „Ha összehasonlítjuk a két nemet — mondja Duckworth —, kitűnik, hogy nincs olyan konstans különbség, amely az egyik nemet morfológiai tekintetben a másik fölé helyezné"[1].

Havelock Ellis csak egy korlátozást hajlandó elfogadni. Úgy véli, hogy az egyes sajátságok variációs szélessége a nőnél kevésbé nagy, mint a férfinál. De Pearson ellenbírálatában részletesen kifejtette, hogy ez nem egyéb áltudományos babonánál[2].

Aki a nő fejlődéstörténetét bizonyos fokig ismeri, nem vitathatja, hogy a nő ellen évezredek során sokat vétkeztek és még ma is vétkeznek. Ha ezzel szemben Bischoff professzor azt állítja, hogy a nőnek éppenúgy módjában lett volna agyát és értelmét képeznie, mint a férfinak, akkor ez az állítás a szóban levő kérdésben megengedhetetlen és hallatlan járatlanságot árul el. A nőnek a kultúrfejlődés során kialakult helyzete, miként e munkában ismertettük, teljesen megmagyarázza azt, hogy a férfinak évezredek során elfoglalt uralkodó helyzete jelentős különbségeket hozott létre a szellemi és a testi fejlődésben egyaránt.

Természettudósainknak el kell ismerniük, hogy tudományuk törvényeit az emberre is alkalmazni kell. Az átöröklés és az alkalmazkodás törvénye éppenúgy vonatkozik az emberre, mint bármely más élőlényre. Ám ha az ember nem kivétel a természetben, akkor alkalmazni kell rá a fejlődéstant is, s így napnál világosabbá válik az, ami különben homályos és érthetetlen, és ami a tudományos misztika vagy misztikus tudomány tárgyává válna.

A nemek különböző nevelésének megfelelően — ha e meg-

[1] *Duckworth*, id. mű, 422. old.

[2] *Pearson:* Variation in man and woman in chances of death (A halálozási esély variációja férfinál és nőnél). 1. köt. London 1897. 376. old.

jelölés a múlt nagy részére és kivált a nőre vonatkozóan egyáltalában helyes; a dresszura szó talán pontosabb is — az agy is másképp *alakult*. A fiziológusok megegyeznek abban, hogy az agynak az értelmet befolyásoló részei az agy elülső részén foglalnak helyet, azok pedig, amelyek főleg az érzelmi és kedélyvilágot befolyásolják, középen. A férfinál a fej elülső része, a nőnél a középső része a jobban fejlett. *Ennek megfelelően alakult ki a férfiszépség és a női szépség eszménye.* A még ma is irányadó görög szépségideál *a nőtől keskeny, a férfitól magas és főleg széles homlokot* kíván. És ez a szépségideál, amely lealacsonyításuk kifejezése, olyan mélyen bele van plántálva a nőbe, hogy a magasabb homlokot rútnak tartja és úgy akarja korrigálni a természetet, hogy haját a homlokába fésüli, hogy a homlok alacsonyabbnak lássék.

4. A darwinizmus és a társadalom állapota

Tehát nincs bizonyítva, hogy a nő agytömege folytán alacsonyabbrendű lény, mint a férfi, mindamellett nem csoda, ha ma a nő szellemi téren az, ami. Darwinnak minden bizonnyal igaza van, amikor kijelenti, hogy a költészet, a festészet, a szobrászat, a zene, a tudomány és a filozófia nagyjainak névsora és az ugyanezen téren kiemelkedő nők névsora össze sem hasonlítható. De vajon lehet-e ez másként? *Az volna csoda, ha nem így volna.* Ezért mondja dr. Dodel-Zürich is[1], hogy más volna a helyzet, ha a férfiakat és a nőket nemzedékek során át egyformán nevelik és a művészetekre és diszciplinákra egyaránt oktatják. A nő átlagban fizikailag is gyengébb a férfinál, jóllehet sok vad népnél korántsem így van[2]. Hogy milyen eredmények

[1] Die neuere Schöpfungsgeschichte (Az újabb teremtéstörténet).

[2] Erre, mint már említettük, Havelock Ellis többször idézett könyvében találunk példákat. Eszerint sok vad és félvad népnél a nő testi erő és testmagasság tekintetében nemcsak egyenlő a férfival, hanem gyakran felül is múlja. Ezzel szemben Ellis abban is egyetért más szerzőkkel, hogy kultúrfejlődésünk következményeképpen a két nem koponyatartalma közti különbség fokozatosan növekedett.

érhetők el a fiatal korban elkezdett gyakorlat és nevelés útján, azt a női akrobaták példáján látjuk, akik bátorságban, merészségben, ügyességben és testi erőben bámulatos teljesítményekre képesek.

Lévén az ilyen irányú fejlődés az életfeltételek és a nevelés — természettudományosan és durván szólva „tenyésztés" — eredménye, kétségtelennek tekinthetjük, hogy az ember testi és szellemi életében a legszebb eredmények érhetők el, mihelyt az ember *céltudatosan belenyúl a saját fejlődésébe.*

A növények és az állatok fejlődése létfeltételeiktől függ: kedvező feltételek elősegítik, a kedvezőtlenek gátolják fejlődésüket, a kényszer életmódjuk és jellegük megváltoztatására készteti őket. Így van ez az embernél is. Az a mód, ahogy az ember megszerzi a létfenntartásához szükséges eszközöket, nem csupán külső megjelenésére hat, hanem érzelmeire, gondolataira és cselekedeteire is. Ha igaz az, hogy a kedvezőtlen létfeltételek — vagyis a rossz szociális viszonyok — kerékkötői az egyéni fejlődésnek, akkor igaz az is, hogy létfeltételeinek, vagyis a szociális viszonyoknak megváltoztatásával maga az ember is megváltozik. Tehát a szociális viszonyokat úgy kell alakítani, hogy mindenkinek legyen lehetősége képességei szabad kibontakoztatására, hogy a fejlődésnek és az alkalmazkodásnak a törvényei, amelyeket Darwinról darwinizmusnak neveztek el, minden ember érdekében célszerűen érvényesüljenek. Ez azonban csak a szocializmusban lehetséges.

A létfeltételeket vagy a szociális viszonyokat, és mindazt, ami ezekkel összefügg, az embernek gondolkodó és megismerő lényként céltudatosan alakítania és tökéletesítenie kell, mégpedig oly módon, hogy mindenki számára egyformán kedvező életfeltételek legyenek biztosíthatók. Minden egyén bontakoztassa ki hajlamait és képességeit a saját és a közösség érdekében, de ne legyen olyan hatalma, hogy másoknak vagy a közösségnek árthasson. Saját érdekei és a közösség érdekei fedjék egymást. A társadalomban uralkodó érdekellentét helyébe az érdekek harmóniájának kell lépnie.

A darwinizmus mint minden igazi tudomány, par excellence

demokratikus tudomány[1]; ha követői részben ennek ellenkezőjét állítják, akkor nem tudják megítélni tulajdon diszciplinájuk horderejét. Az ellenfelek, kivált a papok, akiknek mindig jó szimatuk van, ha tulajdon előnyeikről vagy hátrányaikról van szó, ezt világosan látták, és ezért a darwinizmust szocialista és ateista tannak bélyegzik. Ebben *Virchow* professzor is egyetért legádázabb ellenfeleivel. Virchow 1877-ben Münchenben, a természettudósok értekezletén *Häckel* professzor ellen ezt az ütőkártyát játszotta ki: „A darwini elmélet a szocializmushoz vezet"[2]. Virchow azért akarta a darwinizmus hitelét lerontani, mert Häckel követelte a fejlődéstannak az iskolai tantervbe való beiktatását. Mindenki, aki ragaszkodik a dolgok mai rendjéhez, küzd azellen, hogy a Darwin és az újabb természetkutatás értelmében vett természettudományt tanítsák az iskolákban. Ismeretes e tanok forradalmi hatása, s ebből fakad az a kívánság, hogy csak kiváltságosak foglalkozhassanak velük. Mi azonban így gondolkozunk: Ha a darwini tanok a szocializmushoz vezetnek, mint Virchow állítja, az nem e tanok ellen, hanem a szocializmus mellett

---

[1] „A tudomány csarnoka a demokrácia temploma." Idézve a német kiadásból: *Buckle:* Geschichte der Zivilisation in England (A civilizáció története Angliában). 4. kiad. 2. köt. 2. rész.

[2] Ziegler (id. mű, 11—12. old.) vitatja, hogy Virchow fejtegetéseinek ez az értelme. De ahogy ő beszámol Virchow fejtegetéseiről, az az előző állítást igazolja. Virchow kijelentette: „Képzelje csak el, *hogy a leszármazási elmélet miképpen tükröződik már ma egy szocialista fejében!* (Derültség.) Igen uraim, ezt egyesek nevetségesnek tarthatják, de a dolog komoly, és kívánom, hogy a leszármazási elmélet ne zúdítsa fejünkre *mindazon szörnyűségeket, amelyeket efféle elméletek a szomszéd országban ténylegesen előidéztek. Mindamellett ennek az elméletnek is, ha következetesen végigvisszük, megvan a roppant aggasztó oldala, és remélhetőleg nem kerülte el figyelmüket, hogy a szocializmus felfigyelt rá. Ezt tisztán kell látnunk.*" Nos, mi megtettük azt, amitől Virchow félt, levontuk a darwini elméletből azokat a következtetéseket, amelyeket maga Darwin és követőinek jó része vagy nem vontak le, vagy rosszul vontak le. És Virchow azért figyelmeztetett e tan aggasztó oldalára, mert előre látta, hogy a szocializmus le fogja vonni — *és kell hogy levonja — a benne rejlő következtetéseket.*

szól. A tudósok ne azt kutassák, hogy valamely tudomány következtetései ehhez vagy ahhoz az államberendezéshez, ehhez vagy ahhoz a társadalmi állapothoz vezetnek-e, vagy hogy igazolják-e ezeket. Nekik azt kell megvizsgálniuk, vajon e tanok igazak-e, *és ha igazak, akkor el kell őket fogadniuk összes konzekvenciáikkal együtt.* Aki másként cselekszik, akár személyes előnyöket, akár felettesek kegyét keresve, vagy osztály- és pártérdekből, az megvetésre méltó módon jár el és nem hoz dicsőséget a tudományra. A céhbeli tudomány képviselői, főleg egyetemeinken, bizony csak ritkán tarthatnak igényt arra, hogy önállóknak, jellemeknek tekintsék őket. Legtöbbjük attól fél, hogy elveszti zsíros állását, felettesei kegyét, vagy hogy le kell mondania rangról, kitüntetésről, előmenetelről. Ez arra készteti őket, hogy lapuljanak, és elhallgassák meggyőződésüket, vagy éppen mást valljanak nyíltan, mint amit hisznek vagy tudnak. Dubois-Reymond a berlini egyetem 1870. évi ünnepségén felkiáltott: „Az egyetemek a Hohenzollernek szellemi testőrségének nevelőintézetei", s ebből fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogyan gondolkozik a tudomány céljáról a tudósok többsége, akik sokkal kevésbé jelentősek, mint Dubois-Reymond[1]. A tudományt a hatalom szolgálójává alacsonyítják le.

Érthető, hogy Häckel tanár és követői, O. Schmidt professzor, Hellwald és mások, erélyesen tiltakoznak ama szörnyű szemrehányás ellen, hogy a darwinizmus a szocializmus malmára hajtja a vizet; azt állítják, hogy ennek ellenkezője az igaz, hogy a darwinizmus arisztokratikus, mert tanításai szerint a természetben a magasabb szervezettségű és erősebb élőlény mindenütt elnyomja az alacsonyabbrendűt. És minthogy véleményük szerint a társadalomban a vagyonos és művelt osztályok képviselik e magasabb szervezettségű és

[1] Dubois-Reymond, utalva az ellene intézett régebbi támadásokra, 1883 februárjában, a Nagy Frigyes születésének évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyen megismételte a fent idézett mondatot.

erősebb élőlényeket, ezeknek az uralmát természetesnek, a természeti törvények által igazoltnak tekintik.

Darwinistáink ezen irányzatának sejtelme sincs a polgári társadalomban uralkodó gazdasági törvényekről, amelyeknek vak hatalma nem a legjobbakat, nem a legügyesebbeket, nem a legderekabbakat emeli a társadalom csúcsaira, hanem gyakran a *legravaszabbakat* és a *legromlottabbakat*, s lehetővé teszi számukra, hogy utódaiknak a lét- és fejlődési feltételeit a lehető legkedvezőbbekké tegye anélkül, hogy azoknak akár csak a kisujjukat is mozdítaniuk kellene. Nincs olyan gazdasági rendszer, amelyben a jó és nemes emberi tulajdonságokkal rendelkező egyéneknek, általában véve, olyan kevés reményük volna arra, hogy felküzdjék magukat és felül is maradjanak, mint a tőkés gazdasági rendszerben. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ez annál valószínűtlenebb, minél inkább a tetőpontja felé halad ez a gazdasági rendszer. Az eszközök megválasztásában és alkalmazásában tanúsított kíméletlenség és lelkiismeretlenség hasonlíthatatlanul hatékonyabb és több eredményt ígér, mint az összes emberi erények együttvéve. Nos, egy ilyen alapokon felépülő társadalmat csak az tekinthet „a legtehetségesebbek és legjobbak" társadalmának, akinek e társadalom lényegére és természetére vonatkozó ismeretei a nullával egyenlők, vagy aki polgári előítéletek rabjaként nem képes e kérdésekről gondolkodni és nem képes logikusan következtetni.

A létért való küzdelem minden szervezetnél megvan, anélkül, hogy ismerné azokat a körülményeket, amelyek e küzdelemre kényszerítik őket — e küzdelem tudatuktól függetlenül megy végbe. Ez a létért való küzdelem folyik az emberi társadalomban, annak a társadalomnak a tagjai között is, amelyből a szolidaritás eltűnt vagy ahol még nem jutott érvényre. Ez a létért való küzdelem változik a társadalmi viszonyok formáinak változásával; osztályharc jellegét ölti, amely egyre magasabb szinten folyik. De ez a harc — és ebben különbözik az ember minden más élőlénytől — lehetővé teszi a társadalom lényegének egyre alaposabb felismerését és végül

azoknak a törvényeknek megismerését, amelyek a társadalom fejlődését megszabják és meghatározzák. *S végül az embereknek csupán alkalmazniuk kell ezeket az ismereteket politikai és szociális berendezéseikre, s az utóbbiakat megfelelően át kell alakítaniuk.* Ember és állat között tehát az a különbség, hogy *az embert nevezhetjük gondolkodó állatnak, de fordítva ez nem áll.* Ezt a darwinisták jó része egyoldalúsága miatt nem érti meg. Ezért nem tudják áttörni a bűvös kört[1].

Häckel professzor és követői azt is vitatják, hogy a darwinizmus ateizmushoz vezet, s ezért, miután összes tudományos fejtegetéseikkel és bizonyítékaikkal *kiküszöbölték* a „teremtőt", görcsös kísérleteket tesznek arra, hogy a hátsó ajtón ismét visszacsempésszék. Ilyen célból egyesek kialakítják maguknak saját „vallásukat", amelyet „magasabb erkölcsnek", „erkölcsi elveknek" stb. neveznek. Häckel professzor 1882-ben az eisenachi természettudós-kongresszuson a weimari nagyhercegi család jelenlétében nemcsak a vallás megmentésére tett kísérletet, hanem arra is, hogy mesterét, Darwint, vallásos embernek tüntesse fel. A kísérlet meghiúsult, amit

---

[1] *Enrico Ferri* professzor „Socialismo e scienza moderna, Darwin—Spencer—Marx" (Szocializmus és modern tudomány, Darwin—Spencer—Marx.) című művében éppen *Häckellel* szemben bizonyítja, hogy darwinizmus és szocializmus teljes harmóniában vannak egymással, s hogy Häckel alapvető tévedésben van, ha — mint még legutóbb is — a darwinizmust *arisztokratikusnak* mondja. Mi nem minden pontban értünk egyet Ferri munkájával és különösen nem azonosítjuk magunkat a nő tulajdonságaira vonatkozó felfogásával, amelyek lényegében megegyeznek Lombroso és Ferrero nézeteivel. *Ellis* „Férfi és nő" című művében bebizonyította, hogy a férfi és a nő tulajdonságai különbözők ugyan, de *egyenértékűek*, — ami annak a kanti tételnek az igazolása, hogy férfi és nő csakis *együtt* alkotnak egész embert. Mindamellett Ferri könyve a legjobb időben jelent meg, csak éppen a fordító elengedhette volna magának, hogy a 10. oldalon egy lábjegyzetben Zieglerrel kapcsolatban „Bebel meggondolatlan állításairól" beszéljen. Kurella úr nehezen tudná bizonyítani ezt a „meggondolatlanságot"; *meggondolatlanság* volt ennek a jegyzetnek beiktatása Ferri olyan mondatai közé, amelyekkel *teljesen* egyetértünk.

mindenki igazolhat, aki olvasta az előadást és Darwinnak abban idézett levelét[1]. Darwin levele Häckel professzor értelmezésének éppen az ellenkezőjét mondja, jóllehet óvatos kifejezésekkel. Darwinnak tekintettel kellett lennie honfitársai — az angolok — „jámborságára", ezért nem mondhatta meg nyilvánosan véleményét a vallásról. De privatim ezt megtette, amint az nem sokkal a weimari kongresszus után kiderült, ugyanis dr. L. Büchnerrel közölte, *hogy negyven éves kora — tehát 1849 óta — nem hisz semmiben, mert a hitre vonatkozólag nem tudott bizonyítékokat szerezni.* Egyébként Darwin élete utolsó éveiben támogatott egy New Yorkban megjelenő ateista lapot.

5. A nő és a szabad pályák

A nőknek szellemi téren is fel kell venniük a versenyt a férfival; nem szabad megvárniuk, amíg a férfinak kedve támad fejleszteni a nő agyfunkcióit és megnyitni előtte az utat. E mozgalom teljes erővel meg is indult. A nők már sok akadályt elhárítottak és kiléptek a szellemi küzdőtérre — néhány országban különösen nagy eredménnyel. Az a mozgalom, amely a nők egyetemi és főiskolai felvételéért és a felsőfokú tanulmányoknak megfelelő pályákra való bocsátásáért egyre erősebben folyik, viszonyaink jellegénél fogva a polgári nők körére korlátozódik. A proletár nők ebben nincsenek közvetlenül érde-

[1] Häckel professzor a „Zukunft" 8. számában (Berlin 1895) közzétett egy cikket a felforgatás ellen a Reichstag elé terjesztett törvényjavaslattal kapcsolatban, amelynek végén többek közt ezt mondja: „Bizonyára nem vagyok barátja Bebel úrnak, aki többször megtámadott és többek közt a nőről írt könyvében egyenesen *megrágalmazott.*" Az a szemrehányás, amelyet itt Häckel úr tesz nekem, a lehető *legsúlyosabb* szemrehányás, azt jelenti ugyanis — s Häckel professzor ezt úgy látszik nem tudja — hogy *jobb tudomásom ellenére* támadtam őt. Én erről nem tudok, és meg kell várnom, hogy Häckel professzor állítását bebizonyítja; amíg ezt nem teszi meg, kijelentését mint *felelőtlent* visszautasítom. — *A szerző.*

kelve, mert előttük e tanulmányok és az ezek által elérhető pályák egyelőre zárva vannak. Mégis, e mozgalom és sikere közérdekű. Először is elvi követelésről van szó, amely általában érinti a nőnek a férfival szemben elfoglalt helyzetét, másodszor, be kell bizonyítani, hogy mire képesek a nők már most, amikor fejlődésük szempontjából egészben véve roppant kedvezőtlen a helyzetük. Továbbá vannak bizonyos női érdekek, például az, hogy betegség esetén, ha szükségesnek tartják, női orvosokkal kezeltessék magukat, akik kevésbé feszélyezik őket, mint a férfiak. A nők nagy része számára a női orvos jótétemény, mert az a körülmény, hogy betegség esetén, és különféle, a nemi céllal összefüggő testi zavarok esetén, férfihoz kell fordulniuk, sok nőt visszatart attól, hogy a kellő időben vagy egyáltalán orvosi segítséget vegyen igénybe. Ebből aztán sok kellemetlenség és baj származik, nemcsak a nőre, hanem a férfira nézve is. Alig van orvos, aki ne panaszkodhatna a nőknek eme úgyszólván bűnös tartózkodása és attól való húzódozása miatt, hogy megvallják betegségüket. Ez érthető is. Épp ezért oktalan dolog, hogy a férfiak, köztük orvosok, nem akarják belátni, mennyire indokolt és szükséges már ezért is az orvosi pálya megnyitása a nők előtt.

A női orvos nem új jelenség. A legtöbb régi népnél, például a régi germánoknál is, a gyógyítás női hivatás volt. A IX. és X. században az arab birodalomban nagynevű orvosnők működtek, különösen az arab (mór) uralom alatt levő Spanyolországban, ahol a cordobai egyetemen tanultak. A mór befolyásnak volt köszönhető az is, hogy itáliai egyetemeken is tanulhattak nők, nevezetesen Bolognában és Palermóban. Amikor később megszűnt Itáliában a „pogány" befolyás, betiltották ezeket a tanulmányokat. A bolognai egyetem kollégiuma például 1377-ben elrendelte:

„S mivel a nő a bűn kútforrása, az ördög fegyvere, a paradicsomból való kiűzetés oka, a régi törvény megrontója, s mivel ezért a vele való társalgás feltétlenül kerülendő, nyomatékosan megtiltjuk, hogy valamely nőszemélyt — akár a

legtiszteletreméltóbbat is — a nevezett kollégiumba bárki is bevezetni merészeljen. S aki ezt mégis megcselekszi, azt a rektor sújtsa szigorú büntetéssel."

Az egyetemek kapuinak megnyitása a nők előtt először is azzal az eredménnyel jár, hogy a női konkurrencia nagyon előnyösen hat férfi-ifjúságunk munkakedvére, amely, mint többen állítják, meglehetősen lanyha. Már ez is nagy nyereség. A diákok erkölcseire szintén jó hatást gyakorolna: jóval kevesebb lenne az iszákosság, a kötekedés, a kocsmázás; azokon a helyeken, ahonnan kormányférfiaink, bíráink, ügyészeink, magasrangú rendőrtisztviselőink, papjaink és népképviselőink stb. kikerülnek, olyan hang honosodna meg, amely sokkal inkább megfelel az egyetem rendeltetésének. Márpedig elfogulatlan hozzáértők egyhangú véleménye szerint sürgős szükség van e hang megjavítására.

Az utóbbi évtizedekben gyors ütemben nőtt a száma azoknak az országoknak, amelyek megnyitják a nők előtt az egyetemek és főiskolák kapuit. Ha egy ország igényt tart arra, hogy kultúrállamnak tekintsék, akkor nem zárkózhat el sokáig e követelés elől. Az élen az Egyesült Államok haladt, utána következett Oroszország, két olyan állam, amely minden vonatkozásban tökéletes ellentéte egymásnak. Az Észak-Amerikai Unióban minden állam megnyitotta a főiskolákat a nők előtt: Utah 1850-ben, Jowa 1860-ban, Kansas 1866-ban, Wisconsin 1868-ban, Minnesota 1869-ben, Kalifornia és Missouri 1870-ben, Ohio, Illinois és Nebraska 1871-ben, majd a többiek is követték a felsoroltak példáját. Midőn kiterjesztették a nők művelődési szabadságát, a nők ennek megfelelően egyre nagyobb működési teret hódítottak meg maguknak. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint 7399 női orvos és sebész, 5989 írónő, 1041 építésznő, 3405 női lelkész, 1010 ügyvédnő és 327 905 tanítónő működött az Egyesült Államokban.

Európában Svájc bocsátotta először egyetemre a nőket. Itt a diákok száma, a rendkívüli hallgatókat és hallgatónőket is beleértve, a következőképpen alakult:

		Nők	A rendkívüli hallgatónőkkel együtt
1896/97	4181	391	728
1900/01	5301	854	1429
1905/06	7676	1502	2757
1906/07	8521	1904	3156

Az egyes karokon az 1906/07. évi téli szemeszterben a nők száma a következő volt: jogi — 175, orvostudományi — 1181, bölcsészeti — 648. Nemzetiség szerint: svájci 172, külföldi 1732. A Svájcban tanuló német diáklányok száma csökkent, mert a nőket, jóllehet bizonyos korlátozásokkal, már a német egyetemekre is felveszik. 1906/07-ben a szabályszerűen beiratkozott nők száma az összes diákok számának mintegy 30%-a, a rendkívüli hallgatónőkkel együtt pedig az összes rendes és rendkívüli hallgatók 37%-a volt. Angliában a nők hallgathatnak egyetemi előadásokat, de tudományos fokozatot Oxfordban és Cambridgeben nem nyerhetnek. Franciaországban 1905-ben 33 168 diák volt, köztük 1922 nő (774 külföldi). Megoszlásuk szakok szerint a következő volt: jog 57, orvostudomány 386, természettudományok 259, irodalom 838, egyéb 382. Azok az államok, amelyekben az egyetemekre felvesznek nőket, a következők: az Egyesült Államok, Anglia, Hollandia, Belgium, Dánia, Svédország, Norvégia, Oroszország, Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Svájc, Franciaország, Törökország és Ausztrália. Nők orvosi gyakorlatot folytathatnak Indiában, Abesszíniában, Perzsiában, Marokkóban, Kínában stb. Különösen a keleti országokban működik egyre több női orvos. Ezekben az országokban, ahol a vallás és az erkölcs a nőket annyira béklyóba szorítja, a női orvosok működése valóságos jótétemény.

Hosszú küzdelmek és hatalmas erőfeszítések után sikerült elérni, hogy végre Németország is, bár bizonytalan léptekkel, de új útra tért. A Bundesrat 1899 április 24-i határozatával lehetővé teszi a nők számára, hogy ugyanolyan feltételek mellett mint a férfiak, orvosi, fogorvosi és gyógyszerészi vizsgát

tegyenek. A Bundesratnak egy másik, 1900 július 28-án kelt határozata értelmében a külföldön vizsgázott orvosnők, ha német állampolgárok, orvosi gyakorlatot folytathatnak a Német Birodalomban, az orvostanhallgatónőknek pedig a tanulmányi időbe beszámítják a külföldön megkezdett tanulmányaikat. Egyes német egyetemek, például Heidelberg és Göttinga, már 1898 előtt is felvettek nőket. Az 1901/02-es téli szemeszterben az egyetemek már 1270 hallgatónőt tartottak nyilván. Azonkívül számos német városban alapítottak leánygimnáziumokat és reálgimnáziumokat; ilyenek például Karlsruhe, Stuttgart, Hannover, Königsberg, Hamburg, Majna-Frankfurt, Breslau, Berlin, Schöneberg, Mannheim stb. Csak 1902 tavaszán utasította el ismét a berlini egyetem szenátusa olyan diáklányok felvételi kérelmét, akik német gimnáziumban szereztek érettségi bizonyítványt. Németországban még nem tört meg egyes igen befolyásos köröknek a nők tanulásával szemben kifejtett ellenállása. Így például a porosz kultuszminiszter 1902 márciusában a porosz Landtagban beszédet mondott, amelyben többek közt kifejtette: A leánygimnázium tulajdonképpen olyan kísérlet, amelyet a közoktatási kormányzatnak el kell vetnie; attól tart, hogy a férfi és nő közti természetadta és a kultúra nyomán kifejlődött különbségek csökkenhetnek a gimnáziumok és egyetemek látogatásával. A lehetőségekhez képest meg kell őriznünk a német család számára a német nő sajátosságait. Ez teljesen a régi sablon. A német egyetemi tanárok nagy része továbbra is ellenezte a nők tanulását, jóllehet voltak, akik elismerték, hogy az egyetemre felvett nők közül igen sokan teljes mértékben megfelelnek a velük szemben támasztott követelményeknek, sőt egyesek kitűnően végzik tanulmányaikat. Hogy miképpen gondolkodott a diákság egy része — valószínűleg a nagy többség — a nők egyetemi tanulmányairól, tanúskodik a hallei szigorló orvosok 1902 márciusában nyilvánosságra hozott tiltakozása, amelyet a németországi szigorló orvosokhoz intéztek, támogatásuk elnyerése céljából. Ebben leszögezik, hogy tiltakozásukra az alkalmat a berlini „Nőképzés — nőoktatás" egyesületnek a nőknek az orvoskarra való fel-

vételéért kifejtett agitációja adta, s megállapítják: „Miután e lépéssel a kérdés a nyilvánosság fóruma előtt fel van vetve, a hallei szigorló orvosok azokhoz a körökhöz fordulnak, amelyek szempontjából elsősorban jelentős és fontos az e kérdésben hozott döntés: a német egyetemek szigorló orvosaihoz, mert ezek vagy saját tapasztalataikból ismerik az említett visszásságokat, vagy pedig el tudják képzelni, hogy a *közös klinikai oktatás helyenként milyen kínos és szeremremsértő helyzetekre vezet, olyan helyzetekre, amelyek túlságosan undorítóak ahhoz, semhogy megütközés keltése nélkül itt pontosabban meghatározhatnánk őket.* A hallei egyetem orvostudományi kara az elsők között tett kísérletet a Német Birodalomban arra, hogy a nők előtt az orvostudományi kart megnyissa. E kísérlet azonban *teljes kudarcot vallott. A becsületes törekvés csarnokaiba a nőkkel együtt bevonult a cinizmus,* s napirenden vannak az olyan jelenetek, amelyek az előadók és a diákok, valamint a betegek számára egyaránt megbotránkoztatók. *Itt a nő emancipációja botránnyá fajul, az erkölcsökkel kerül összeütközésbe,* és ezért ezen a téren le kell engedni a sorompót. Kollegák! Ki merne e tények láttán állást foglalni jogos követeléseinkkel szemben? Követeljük *a nők kizárását a klinikai oktatásból,* mert arra tanított bennünket a tapasztalat, hogy a férfi és női hallgatók közös klinikai oktatása az alapos orvosi tudományok érdekeivel éppoly kevéssé fér össze, mint *az illem és az erkölcs alapelveivel.* Az általunk felvetett kérdés tehát elvesztette helyi jellegét. Felsőbb helyen már hallatszottak olyan hangok, hogy az orvosi kart végleg meg kell nyitni a nők előtt. Ti most mindannyian egyképpen érdekelve vagytok a mi ügyünkben, és ezért felszólítunk benneteket: foglaljatok állást ebben a kérdésben és csatlakozzatok hozzánk közös tiltakozás céljából."

Ez a „tiltakozás" csattanós bizonyítéka a szigorló orvosok korlátoltságának, valamint kenyéririgységének, mert hiszen ilyen indítékokra kell visszavezetnünk erkölcsi meggondolásaikat. Ami a legtöbb kultúrállamban részint már évtizedek óta megengedett, a diákok erkölcseit és szeremérzését egyáltalán nem bántó dolog, az Németországban szerintük veszélyessé

válhat. A német diákok nem állnak valami rendkívüli erényhősök hírében, és lemondhatnának az ilyen tréfákról[1]. Ha az illemnek és az erkölcsnek nem árt, hogy ápolónők is jelen vannak a férfi és nőbetegeken végzett legkülönbözőbb műtéteknél, sőt, segítséget is nyújtanak, ha illő és erkölcsös dolog, hogy néhány tucat fiatalember tanulmányi célból vajúdó nők ágya mellett vagy női betegek műtétjénél nézőként szerepel, akkor nevetséges dolog a diáklányoktól elvitatni ezt a jogot.

Néhai Bischoff professzor egészen más érveket hozott fel a nők orvosi tanulmányai ellen, mint a hallei szigorló orvosok. Tudniillik a *diákok durvaságát!* Erről persze neki lehetett a legtisztább képe. De akármilyen is a korlátolt és a konkurrenciától félő férfiak álláspontja a nők egyetemi tanulmányainak kérdésében, a kérdés eldőlt, mégpedig a nők javára. 1908 augusztus 18-án megjelent egy rendelet a nőknek a poroszországi egyetemekre való felvételéről — itt ugyanis a nők addig csak rendkívüli hallgatók lehettek. Az ország egyetemein a diákokra érvényes szabályok vonatkoznak a nőkre is, azzal a megjegyzéssel, hogy belföldi állampolgárok egy bizonyos esetben és külföldi nők minden esetben miniszteri engedéllyel vétetnek fel[2]. Az 1908/09-es téli szemeszterben a német egyetemekre beiratkozott női hallgatók összlétszáma 1077 volt, szemben az 1908. nyári szemeszterben nyilvántartott 377-tel és az 1906. évi 254-gyel. Ebből az 1077 egyetemi hallgatónőből Berlinben 400, Bonnban 69, Breslauban 50, Erlangenben 11, Freiburgban 67, Giessenben 23, Göttingában 71, Greifswaldban 5, Halléban 22, Heidelbergben 109, Jenában 13, Kielben 2, Königsbergben 17, Lipcsében 44, Marburgban 27, Münchenben 134, Tübingában 6, Würzburgban 7 tanult. Csak a strassburgi,

[1] Egy statisztika, amelyet Blaschko állított össze, a következő képet nyújtja a nemi betegségeknek az egyes foglalkozási ágakban való elterjedtségéről. Első helyen állnak a titkos prostituáltak 30 százalékkal, utánuk következnek a diákok 25 százalékkal, a kereskedők 16 százalékkal, majd a munkások 9 százalékkal.

[2] Különleges okokból, a miniszter jóváhagyásával, egyes előadásokon való részvételből a nők kirekeszthetők.

rostocki és münsteri egyetemen nem ez a helyzet. A rendkívüli hallgatónők száma az 1908. évi nyári szemeszterben 1787, az 1908/09-es téli szemeszterben 1767 volt, mégpedig Berlinben 313, Strassburgban 249, Breslauban 168, Münchenben 131, Bonnban 120, Königsbergben 116, Lipcsében 95, Giessenben 93, Göttingában 73, Tübingában 67, Halléban 54, Freiburgban 50, és a többieken 50-nél kevesebb. A beiratkozott 1077 nő közül teológiát tanult 3, jogtudományt 31, orvostudományt 334, bölcsészetet 709.

Az a körülmény, hogy az egyetemeket megnyitották a nők előtt, szükségessé tette a nők középfokú oktatásának átfogó reformját. Az 1899 május 31-i rendelkezések a felsőbb leányiskola tanulmányi idejét kilenc évben, kivételképpen 10 évben szabják meg. Ezzel szemben a fejlődés egyre sürgetőbben követelte egy tizedik osztály beiktatását a felsőbb leányiskola tantervébe. Az 1901. évi statisztika 213 nyilvános felsőbb leányiskola közül 90 kilencosztályosat és 54 tízosztályosat tart nyilván, 1907 októberére a kilencosztályos iskolák száma 90-ről 69-re csökkent, a tízosztályosoké pedig 54-ről 132-re emelkedett. A magánjogú felsőbb leányiskolák között 1907 októberében 110 kilencosztályos mellett 138 tízosztályos iskola működött. Nem volt mit tenni, a tényleges fejlődésre rá kellett ütni a hivatalos pecsétet, és a lehetőséghez képest meg kellett menteni „a német nő sajátos vonásait". Az 1908 augusztus 18-i reform a felsőbb leányiskolák tanulmányi idejét már tíz osztályban szabja meg. „A nőnevelésnek a német nők jövendő élethivatása irányában való kiegészítése céljából" tervbe vették egy két-, illetve egyéves líceum szervezését. És hogy a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó leányoknak lehetővé tegyék az akadémiai pályákra való felkészülést is, olyan *leánylíceumot* terveznek, amelynek a felsőbb leányiskolával közös vezetése lesz.

Tehát a közoktatási kormányzat most, hat esztendő után, a gazdasági fejlődés nyomására országos méretekben megvalósít egy olyan kísérletet, amelyet ugyanaz a minisztérium még 1902 márciusában elvetett. Lássuk a hivatalos indokolást: „Kultúránk gyors fejlődése, valamint a társadalmi, kereseti

és művelődési viszonyoknak ebből adódó eltolódása folytán éppen a közép- és felső rétegekhez tartozó lányok közül sokan ellátatlanok maradnak, és sok, a közösség számára értékes női munkaerő parlagon hever. A női lakosságnak a férfi lakossággal szemben mutatkozó számbeli túlsúlya, és a felsőbb rétegekhez tartozó férfiak közt egyre általánosabb jelenséggé váló nőtlenség a művelt körök leányainak mind nagyobb részét kényszeríti rá arra, hogy lemondjon a feleség és anya hivatásáról. Ezek előtt meg kell nyitni a nevelésüknek megfelelő pályákra vezető utat, legtöbbjük előtt azért is, hogy megszerezhessék a létfenntartáshoz szükséges anyagi eszközöket, nem csupán a tanári pályán, hanem más olyan, egyetemi tanulmányokhoz kötött pályákon is, amelyek nők számára tekintetbe jöhetnek." Szinte azt hihetnők, hogy könyvem egy részének a kivonatát olvassuk.

Bárhogy van is, a nőket az egyetemekről már nem lehet kiszorítani. Kisebb-nagyobb számban már a világ minden kultúrországában működnek orvosnők, sőt olyan országokban is, amelyek nem számítanak kultúrországnak. Az elhunyt Li Hung-csang háziorvosának egy kínai orvosnőt nevezett ki, aki szülővárosa női kórházában folytatott orvosi gyakorlatot. Az elhunyt Kovalevszka asszony, a híres matematikus, 1889-től haláláig, 1891-ig a matematika professzora volt Stockholmban. Az Egyesült Államokban igen sok női egyetemi tanár van, s akadnak néhányan Olaszországban, Svájcban, Angliában, Franciaországban is. Franciaországban Marie Curie, a híres fizikus, aki férjével együtt felfedezte a rádiumnak és poloniumnak elnevezett radioaktív elemeket, férje halála után (1906) vette át a tanszék vezetését. A nők, mint orvosok, fogászok, bírák, jogászok, vegyészek, fizikusok, geológusok, botanikusok, tanárok stb., közszolgálatban és magánintézményeknél egyaránt működnek, s kizárólag rajtuk áll, hogy tevékenységükkel bebizonyítsák: ugyanolyan jól és lelkiismeretesen el tudják látni a rájuk bízott feladatokat, mint a férfiak. 1899 nyarán Zürich kanton választóinak többsége arra szavazott, hogy engedélyezzék a nőknek az ügyvédi gyakorlat folytatását.

A döntést 21 717 szavazattal hozták meg 20 046 ellenében. Amerikában 34 államban működnek női ügyvédek, úgyszintén Franciaországban, Hollandiában, Svédországban, Dániában, Finnországban, Oroszországban, Kanadában és Ausztráliában.

Sok férfi, köztük sok tudós is, azért helyteleníti a nők egyetemi tanulmányait, mert a tudomány lealacsonyításától tart, s azt hiszi, hogy a tudomány tekintélye szenvedne csorbát, ha nők is foglalkozhatnának tudománnyal. A tudománnyal való foglalkozást valami privilégiumnak tekintik, amely csak a férfinemhez tartozó kiválasztottaknak engedhető meg.

Egyetemi oktatásunknak, egész közoktatásunkhoz hasonlóan, sajnos még igen sok fogyatékossága van. A népiskolákban a gyermek legdrágább idejét rabolják el, amikor olyasmikkel tömik tele a fejét, amelyek sem az értelemmel, sem a tudományos megismeréssel nincsenek összhangban; rengeteg felesleges ismeretet kell elsajátítania, amelyeknek az életben semmi hasznát sem veszi, s amely inkább gátolja haladásában és fejlődésében. Főiskoláinkon ugyanez a helyzet. Az egyetemekre előkészítő iskolákban a tanulók agyát töménetlen száraz, adatszerű tananyaggal gyömöszölik tele, ami igénybe veszi idejük nagy részét, legértékesebb szellemi erejüket. Az egyetemeken jórészt ebben az irányban folyik tovább az oktatás. A kétségtelenül hasznos és helyes ismereteken kívül igen sok elavult, ósdi és felesleges anyagot tanítanak. A legtöbb tanár egyszer már megírt előadásait évről évre változatlanul darálja le, sőt gyakran ugyanazokkal az élcekkel fűszerezi. Az egyetemi katedrát sokan közönséges kenyérkereső foglalkozásnak tekintik, és a hallgatóknak nincs szükségük különösebb éleslátásra, hogy ezt észrevegyék. Az egyetemi élet hagyományos felfogása is hozzájárul ahhoz, hogy az ifjúság ne vegye túlságosan komolyan a tanulást; sokakat pedig, akik komolyan vennék, egyes professzorok vaskalapos és élvezhetetlen előadásmódja riaszt el. A tanulási kedv csökkenése egyetemeinken és főiskoláinkon általános jelenség, amely az illetékes körökben is aggodalmat kelt. Mindezzel szoros összefüggésben van a törtetés és a protekció, amely gerinctelen korunkban főiskoláinkon is egyre általá-

nosabbá válik. Nem a tudás és tehetség számít, hanem a jó családi összeköttetés, a politikai „megbízhatóság"; ha valaki „hazafi" — vagyis olyan ember, akinek nincs önálló véleménye, csak buzgón helyesel feletteseinek, aki jól tudja, kinek mekkora befolyása van, aki csúszik-mászik — azt többre becsülik, mint a jellemes, nagytudású férfiút. Az ilyen törtető, ha elérkezik a vizsga ideje, néhány hét alatt bemagolja azt, ami feltétlenül szükségesnek látszik. Ha aztán szerencsésen átcsúsztak a vizsgán és megfelelő hivatali vagy egyéb állásba jutottak, akkor az ilyen emberek legnagyobbrészt teljesen mechanikusan és iparszerűen végzik munkájukat, és nagyon rossz néven veszik, ha egy „tanulatlan" ember nem a legnagyobb tisztelettel viseltetik irányukban és nem kezeli őket felsőbbrendű emberként. Ügyvédeink, bíráink, orvosaink, tanáraink, hivatalnokaink, művészeink stb. jórészt nem egyebek, mint egyszerű *mesteremberek szakmájukban, akik örülnek, hogy a húsos fazék mellett ülhetnek.* Csak az *iparkodó* ember veszi észre később, hogy mennyi feleslegeset tanult, hogy gyakran éppen azt nem sajátította el, amire a legnagyobb szüksége volna, s csak akkor lát hozzá komolyan a tanuláshoz. Élete legfogékonyabb éveiben sok felesleges vagy káros dologgal gyötörték; életének második felét arra kell fordítania, hogy elfelejtse azt, ami felesleges és ártalmas, s kora színvonalára emelkedjék, mert csak ezek után válhat a társadalom hasznos tagjává. Sokan nem jutnak túl az első szakaszon sem, mások megrekednek a második szakaszban, s csak kevésnek van annyi ereje, hogy a harmadikba felküzdje magát.

Ám a dekórum megkívánja, hogy ragaszkodjunk a középkori limlomhoz és a felesleges tananyaghoz; ez pedig — mivel a nők már eleve ki voltak és részben ki vannak rekesztve a középiskolákból — kényelmes ürügy arra, hogy bezárjuk előttük az egyetemek kapuit. Lipcsében a hetvenes években egy híres orvosprofesszor őszintén megmondotta egy hölgynek: „*A gimnáziumi végzettségre az orvostudomány megértéséhez ugyan nincs szükség, de mégis a felvétel feltételévé kell tenni, nehogy csorba essék a tudomány tekintélyén.*"

Lassanként Németországban is erősödik az az irányzat,

amely a klasszikus studiumokat nem tekinti az orvostudomány tanulmányozása előfeltételének. A természettudományok óriási fejlődése és nagy gyakorlati jelentősége szükségessé teszi az ifjúság ez irányú képzését. A gimnáziumi oktatás a klasszikus nyelvet, a görögöt és a latint helyezi előtérbe, a természettudományos oktatást viszont csekélyebb értékűnek tekinti és elhanyagolja, s ez az oka annak, hogy a leendő egyetemi hallgatók gyakran nem rendelkeznek az egyes szakokhoz, például az orvostudományhoz feltétlenül szükséges természettudományi előképzettséggel. Az ilyen egyoldalú képzés ellen végül még a pedagógusok is szót emeltek. Külföldön, például Svájcban, már régóta a természettudományos oktatásra vetik a fősúlyt, és mindenkit, aki rendelkezik a szükséges természettudományos és matematikai ismeretekkel, felvesznek az orvoskarra klasszikus műveltség nélkül is.

Ugyanígy járnak el Oroszországban, az Egyesült Államokban stb.

Oroszországban, ahol a zsidók üldözése és jogfosztottsága a kormányzat alapelvei közé tartozik, egy 1897. évi cári ukáz előírta, hogy az akkor megnyíló női orvostudományi főiskolába csak 5 százalékban vehető fel nem keresztény felekezetű hallgató. Ebből az ötből is csak 3 százalék lehet zsidó, míg 2 százalékot a muzulmán hitfelekezet tagjainak kell fenntartani. Ez az Oroszországban napirenden levő reakciós intézkedések tömegében csak egy a sok közül. Pedig az orosz kormánynak annál kevésbé van oka ilyen intézkedésekre, mert egyrészt az óriási birodalomban még nagy az orvoshiány, másrészt az orosz orvosnők, bármilyen vallásúak és származásúak, a legnagyobb áldozatkészségről tettek tanúságot. Dr. Erismann professzor, aki hosszú évekig Oroszországban működött, Oltenben, a központi orvosegylet 54. gyűlésén tartott előadásában ezt mondotta: „Igen kedvező tapasztalatokat szereztünk az első években az orvosnők tevékenységéről is. Kezdettől fogva meg tudták nyerni a lakosság bizalmát; a férfi kollegáikkal való nemes versenyben megállták a helyüket; hamarosan kiderült, hogy a női orvosokra évi átlagban több beteg jutott,

mint a férfiakra, jóllehet ez utóbbiak is a legnagyobb odaadással és önfeláldozással végezték munkájukat; különösen a beteg nők fordultak tömegével a női Aesculapokhoz orvosi segítségért"[1].

Másrészt a női konkurrenciának, amelytől a férfiak különösen az orvosi gyakorlatban annyira félnek, seholsem volt káros hatása. Először is — mint megállapítható — az orvosnők betegei leginkább olyan nők köréből kerülnek ki, akik csak ritkán és a legvégső esetben fordultak férfihoz orvosi tanácsért, azonkívül kiderült az is, hogy azoknak az orvosnőknek jórésze — amikor később férjhezmentek — vagy egyáltalán nem nyitott rendelőt, vagy hamarosan felhagyott az orvosi gyakorlattal. Ez azt mutatja, hogy a polgári társadalomban a feleségre, főleg ha gyermekei is vannak, oly sok kötelezettség hárul, hogy sok nő képtelen egyszerre két úrnak szolgálni. Az orvosnőnek ráadásul minden időben, éjjel és nappal egyaránt készenlétben kell állnia, hogy hivatását teljesítse. Erre pedig nem mindenki képes[2].

Angliában[3], valamint az Egyesült Államokban és Franciaországban egy idő óta nőket is alkalmaznak iparfelügyelőnek, s erre annál is inkább szükség volt, mert a munkásnők száma, mint kimutattuk, évről évre nő, s egyre több az olyan üzem,

[1] „Die Organisation der unentgeltlichen polyklinischen Krankenpflege in den grossen Städten Russlands. (St. Petersburg und Moskau.)" (Az ingyenes poliklinikai betegellátás megszervezése Oroszország nagyvárosaiban [Szentpétervár és Moszkva].) Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentliche Gesundheitspflege, Braunschweig.

[2] Arra vonatkozólag, hogy milyen nehézségekkel kell megküzdenie annak a nőnek, akinek családja van és amellett kereső foglalkozást akar vagy kénytelen folytatni, sok érdekes anyagot tartalmaz Adele Gerhard és Helene Simon könyve: „Mutterschaft und geistige Arbeit" (Anyaság és szellemi munka). (Berlin 1901. Georg Reimer). Írónők, művésznők, énekesnők, színésznők stb. szólalnak meg a könyvben és saját tapasztalataik alapján mondják el véleményüket. Ezek a tapasztalatok pedig azt bizonyítják, hogy a társadalomnak előbb alapvetően meg kell változtatnia a nők szociális helyzetét ahhoz, hogy a meglevő nagyszámú és érvényesülésre törő női értelmiség teljes értékű tevékenységet fejthessen ki, ami éppen a társadalomnak elsőrendű érdeke.

[3] A legutóbbi, 1908-as jelentés szerint Angliában 16 női iparfelügyelő van, köztük Miss A. M. Anderson, mint vezető, aki mellett 15 beosztott működik.

ahol kizárólag vagy túlnyomórészt nőket foglalkoztatnak. Ezért a fentemlített példát több német állam is követte. Baden, Bajorország, Hessen, a szász királyság, Weimar, Württemberg stb. az iparfelügyelők mellett női segéderőket alkalmaztak, s ezek közül néhányan máris nagy megbecsülést szereztek tevékenységükkel. A poroszországi iparfelügyeletnek Berlinben három, Düsseldorfban, Breslauban, Wiesbadenben pedig egy-egy női tisztviselő áll a rendelkezésére. E tény azt bizonyítja, hogy Poroszország ebben a tekintetben is messze elmarad más országok mögött. Hiszen egyetlen női segéderő sincs olyan kerületekben, mint Potsdam (itt a munkásnők száma 32 229), Odera-Frankfurt (31 971 munkásnő) és Liegnitz (31 798) stb., pedig okvetlenül szükség volna rájuk. Ezen a téren is kitűnik, hogy a munkásnők sokkal több bizalommal vannak nőkhöz, a női felügyelők sokmindenről tájékozva vannak, ami férfikollegáiknak nem jut tudomására. Az intézmény fogyatékossága egyelőre még az, hogy e női tisztviselőknek nem mindenütt van meg a munkájukhoz szükséges önállóságuk, a fizetésük is kevés. A legtöbb kormány csak tapogatózva és félénken alkalmazta ezt az intézményt[1].

Németországban a nőknek közszolgálatba lépésével kapcsolatban különösen erős a nők iránti bizalmatlanság és a kenyéririgység, mert évente olyan sok szolgálaton kívüli katonatiszt vagy kiszolgált altiszt pályázik állami és községi állásokra, hogy másféle munkaerő számára alig van elhelyezkedési lehetőség. De ha mégis alkalmaznak nőket, akkor jóval kisebb fizetést adnak nekik, s ezért a féltékeny férfiak részint csekélyebb értékűnek, részint bérletörőknek tekintik őket.

A nő sokoldalúsága különösen az 1893-as chicagói világkiállításon jutott érvényre. A női iparművészeti kiállítás pompás pavilonját női építészek tervezték; a kiállított tárgyak, amelyeket kizárólag nők készítettek, művészi kivitelükkel, ötletességükkel általános sikert arattak. A nők már a talál-

[1] 1897-től kezdve, amikor Bajorországban az első női gyárfelügyelőt kinevezték, 1909-ig 26-ra emelkedett a női tisztviselők száma. Tizennégy szövetségi államban még egyáltalán nincs női gyárfelügyelő.

mányok területén is jelentékeny eredményekre hivatkozhatnak, s bizonyos, hogy a jövőben még többre lesznek képesek. Egy amerikai szaklap felsorolta a nőktől származó találmányokat, amelyek közt ilyenek szerepelnek: tökéletesített fonógép, rotációs szövőszék (rotary loom), amelynek háromszor akkora a teljesítőképessége, mint egy közönséges gépé; láncelevátor, csavargőzösökhöz való forgattyú, mentőkészülék tűzvész esetére, gyapjúmérleg, mely egyike az eddig feltalált legérzékenyebb gépeknek, és amely felbecsülhetetlen érték a gyapjúipar számára, hordozható víztartály tűzoltáshoz, olyan eljárás, amellyel a gőzgépek fa és szén helyett petróleummal fűthetők, javított szikrafogó mozdonyokhoz, vasúti jelzőkészülék útkeresztezésekhez; tűz nélküli vagonfűtési rendszer, olajozó nemez (lubricating felt) a súrlódás csökkentésére (vasútnál), egy írógép, tengerészeti jelzőrakéta, tengerfenékvizsgáló teleszkóp, egy magasvasutakra felszerelhető hangtompító készülék, füstemésztő, papírzacskóhajtogató gép stb. Különösen varrógépeken hajtottak végre a nők sok tökéletesítést, például alkalmassá tették vitorlák és vastag posztók varrására, feltaláltak egy befűzőkészüléket, egy bőrvarró gépet stb. Az utóbbi találmány egy olyan nőtől származik, akinek New Yorkban évek óta szíjgyártó műhelye van. A tengerfenékvizsgáló teleszkóp, melyet Mather asszony talált fel és leánya tökéletesített, igen nagyfontosságú találmány, mert lehetővé teszi a legnagyobb hajók gerincének vizsgálatát is, anélkül, hogy a hajót szárazdokkba kellene vontatni. Segítségével a hajó fedélzetéről meg lehet vizsgálni elsüllyedt hajóroncsokat, meg lehet látni hajózási akadályokat, torpedókat stb.

Rendkívül bonyolult szerkezetével és zseniális konstrukciójával Amerikában és Európában egyaránt feltűnést keltett egy papírzacskó-készítő gép. Sok férfi, köztük számos kitűnő mechanikus, mindeddig sikertelenül törekedett ilyen gép megkonstruálására. Feltalálója — Miss Maggie Knight — azóta még egy gépet konstruált a papírzacskók hajtogatására, amely harminc személy munkáját végzi el; a gépet maga a tervező állította fel Amherstban (Massachusetts állam).

A nő jogi helyzete

1. Harc a magánjogi egyenlőségért

Az ország törvényei és politikai intézményei mindig kifejezik egy faj, osztály vagy nem függő társadalmi helyzetét. A törvény paragrafusokba foglalja az uralkodó érdekeket — s ez lesz az ország joga. *A nő függő, elnyomott nem, ennek megfelelően alakul jogi helyzete minden országban.* Vannak negatív és pozitív jellegű törvények. Negatívok, amennyiben a jogok elosztásánál az elnyomottakat mellőzik, pozitívok, amennyiben alárendelt helyzetüket megállapítják és esetleges kivételeket tesznek.

Magánjogunk a római jogon alapszik, amely az embert csak mint birtokló személyt ismeri. Csak részben maradt érvényben a régi germán jog, amely a nő iránt méltányosabb. A francia nyelv ember és férfi megjelölésére egyaránt az „homme" szót használja, az angol a „man" szót, ugyanígy a francia jog az embert csak mint férfit ismeri, s ez volt a helyzet még néhány évtized előtt is Angliában, ahol a nő rabszolgaként függött a férfitól. Így volt ez valaha Rómában. Csak római polgárokról és római polgárok feleségeiről volt szó, polgárnőkről nem.

Németországban a nő jogi helyzete annyiban javult, hogy a tarka egyveleg helyébe egységes polgári jog lépett, és ezáltal általánossá váltak olyan jogok, amelyekkel a nő helyenként rendelkezett. Ennek alapján a hajadon nő jogot nyert gyámi tiszt viselésére; házasságkötésnél és végrendelkezésnél is tanúzási képességet kaptak a nők; teljes lett cselekvőképességük oly értelemben, hogy jogosultak szerződések kötésére, kivéve,

hogy a férjes nő férje hozzájárulása nélkül saját személyében kötelezettséget, gyámi tisztet nem vállalhat. A házassági együttélés mindkét félre kötelező, feltéve, hogy az egyik fél nem él vissza ezzel a jogával. Ha azonban ebben a kérdésben a házasfelek közt nézeteltérés támad, akkor a *férfi* dönt, nevezetesen őt illeti a lakóhely és lakás megválasztásának joga is. Az asszony csak abban az esetben nem köteles engedelmeskedni, ha a férj visszaél jogával. A háztartás vezetésére csak a nő jogosult, övé az ún. „kulcshatalom", melynél fogva a háztartás körén belül ellátja férje ügyeit és képviseli annak érdekeit. A férj felelős a feleség által vállalt kötelezettségekért. De a férjnek joga van a felesége kulcshatalmát korlátozni, vagy teljesen meg is vonhatja tőle. Ha visszaél ezzel a jogával, a gyámhatóság megszüntetheti a korlátozást. A feleség köteles ellátni a házimunkákat és végezni a férj foglalkozási körébe eső munkákat is, de csak abban az esetben, ha ilyen tevékenység a férj életviszonyai között szokásos.

A Reichstag elvetette azt a javaslatot, hogy a házastársak közt általános szabály a „külön vagyon" legyen. Ez csak a házassági szerződés útján biztosítható, de a szerződéskötés elég gyakran elmarad a házasság megkötésekor, és ez utólag bonyodalmakhoz vezet. Ezzel szemben szabály a férj vagyonkezelési joga, e szerint a férjet illeti a feleség vagyonának kezelése és haszonélvezete, de ez csak a házasságba hozott vagyonra vonatkozik. Szabadon a nő csupán azt kezeli és azzal rendelkezik, amit a házasság fennállása alatt saját munkájával vagy valamely üzleti tevékenységgel szerez. A férjnek nincs joga arra, hogy jogügyletek útján a nő által hozott vagyonnal kapcsolatban a nőt terhelő kötelezettséget vállaljon. Azonkívül, ha alapos ok alapján gyanítható, hogy a házasságba hozott női vagyon veszélyeztetve van, ami gyakran csak későn derül ki, — az asszonynak joga van biztosítékot követelni. Azonkívül keresetet indíthat a közös vagyonkezelés megszüntetése iránt, ha a férj magatartásával a feleség és a gyermekek megélhetését komolyan veszélyezteti. A helytelen kezelésből származó kárért a férj a felelős.

Nagy igazságtalanság érheti a nőt a házasság felbontása esetén. Ilyen esetben ugyanis a házastársak közszerzeménye a férfié marad, akkor is, ha *a férfi hibájából* mondják ki a válást és ha a nő szerezte a vagyon nagyobb részét, ezzel szemben a nő csak akkor igényelheti a társadalmi helyzetének megfelelő eltartást, ha saját vagyonából vagy munkájából erre nem futja. Továbbá a férjé marad válás esetén az a vagyon, amely a nő vagyonának el nem használt jövedelméből gyűlt össze.

Az apai hatalom helyébe a szülői hatalom lépett, de a szülők közötti nézeteltérés esetén az apa véleménye a döntő. Ha az apa meghal, akkor a szülői hatalom gyakorlása, a gyermek vagyonának haszonélvezetével együtt az anyára száll. Az elvált asszony, még ha a gyermek nevelése rá van is bízva, nem képviselheti gyermekét és nem kezelheti ennek vagyonát, az apa ezzel szemben szülői jogát csorbítatlanul gyakorolhatja.

Angliában 1870-ig a szokásjog szerint a férjet illette a feleség ingó vagyonának a tulajdonjoga. A feleség csak ingatlan javainak a tulajdonjogát tartotta meg, de a férjet illette a kezelés és a haszonélvezet joga. Törvény előtt az angol nő nulla volt; jogcselekményeket nem végezhetett és még érvényes végrendeletet sem készíthetett; férje jobbágya volt. Olyan bűncselekményért, melyet férje jelenlétében követett el, a férj volt felelős; a nőt kiskorúnak tekintették. Ha valakinek kárt okozott, ezt a kárt úgy ítélték meg, mintha *háziállat* követte volna el; a férjnek kellett a kárt megtérítenie. J. N. Wood püspöknek 1888-ban a Westminster kápolnában tartott előadásából kitűnik, hogy a nőnek még száz évvel ezelőtt nem volt szabad az asztalnál ennie, és csak akkor szólhatott, ha kérdezték. Az ágy felett a férj hatalmának jelvényeként korbács lógott, amelyet a férj használt, ha felesége nem járt kedvében. Az asszony parancsainak csak leányai tartoztak engedelmeskedni, fiai szolgálónak tekintették.

Az 1870., 1882. és 1893. évi törvények értelmében a nő nemcsak egyedüli tulajdonosa mindannak, amit a házasságba visz, hanem annak is, amit szerez vagy amihez öröklés vagy ajándékozás útján hozzájut. E jogviszony csak a házastársak

közötti külön szerződéssel módosítható. Az angol törvényhozás itt az amerikai példát követte. Az 1886. évi Custody of Infants Act óta a szülői hatalom az apa halála után az anyára száll. Az 1890. évi Intestate Estates Act óta érvényben levő megreformált örökösödési jog a férfit továbbra is előnyben részesíti. Mindkét házastársnak van végrendelkezési joga. Ha azonban nincs végrendelet, akkor az elhalt feleség egész *ingó* vagyona az apára száll. Az özvegy ellenben csak az ingó vagyon egyharmadát örökli, a többi a gyermekeké. Az új, 1908. évi Married Women's Property Act értelmében a férjes asszony köteles szüleinek és férjének eltartására. De a régi középkori jognak még igen sok maradványa van érvényben, amelyek még nagyon erősen befolyásolják a férjes asszony helyzetét. Amint láttuk, a házasság felbontása terén a nő jogi helyzete még ma is nagyon kedvezőtlen. A férfi által elkövetett házasságtörés még nem szolgál válóokul a nő számára, csak ha kegyetlenkedéssel, bigámiával, nemi erőszakossággal stb. párosul[1].

A nőt illetően különösen elmaradott a magánjog Franciaországban és mindazokban az országokban — többnyire latin országokban —, amelyekben erősen érezhető a francia Code Civil hatása, vagy ahol az bizonyos módosításokkal ezideig érvényes. Így például Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Orosz-Lengyelország, Németalföld és a legtöbb svájci kanton területén. I. Napóleonnak a nő helyzetéről alkotott véleményére jellemző egy mondása, amely még ma is időszerű: „Nem is francia az a nő, aki azt teheti, ami neki tetszik"[2]. A nő, mihelyt férjhez megy, férje gyámsága alá kerül. A Code Civil 215. §-a értelmében férje beleegyezése nélkül nem járhat el bíróság előtt, még ha nyilvános kereskedést folytat is. A 213. § szerint a férj tartozik feleségét megvédeni. Ez viszont enge-

[1] *A. Chapman* and *M. Chapman:* The statuts of women under the english Law (A nő helyzete az angol törvényhozásban). London 1909.

[2] *L. Briedel:* La puissance maritale (A férji hatalom). Lausanne. 1879.

delmességgel tartozik férjének. A férj kezeli a nőnek a házasságba hozott vagyonát, felesége javait eladhatja, elidegenítheti vagy jelzálogkölcsönnel terhelheti meg anélkül, hogy ehhez a feleség közreműködése vagy beleegyezése szükséges volna. Ennek következtében az asszony gyakran rabszolga-helyzetben van. A férfi léha nőszemélyekkel vagy a kocsmában elkölti azt, amit a nő megkeres, adósságokba veri magát, vagy elkártyázza az asszony keresetét, és a feleség gyermekeivel együtt nyomorog; a férfinak joga van ahhoz is, hogy felesége keresetének kifizetését követelje annak munkaadójától. Ki veheti rossz néven a nőtől, ha ilyen körülmények között lemond a frivol házasság megkötéséről, ami Franciaországban oly gyakori eset?

Továbbá a nő a legtöbb latin országban nem tanúskodhat szerződéskötésnél, végrendelkezésnél vagy közjegyző előtt — s ez volt a helyzet Franciaországban is 1897-ig. Különös ellentmondás, hogy ezzel szemben tanúskodhat a törvény előtt bűnperekben, sőt esetleg az ő tanúvallomása alapján ítélhetnek halálra egy embert. *Büntetőjogi szempontból a nőt mindenütt teljesjogúnak tekintik, és minden bűntettért és vétségért éppen úgy felel, mint a férfi.* Ezt az ellentmondást derék törvényhozóink nem veszik észre. A nő mint özvegy végrendelkezhet vagyonáról, de sok országban nem lehet végrendeleti tanú, ezzel szemben a Code Civil 1029. cikkelye értelmében kinevezhető *végrendeleti végrehajtónak*. Olaszországban 1877 óta tanúskodhat magánjogi ügyekben is.

A férfi kiváltságos jogi helyzete különösen szembeötlő a házasság felbontását szabályozó törvényekben. A Code Civil értelmében Franciaországban a férj válókeresetet indíthatott, ha a feleség házasságtörést követett el; ezzel szemben a 230. cikkely értelmében az asszony csak akkor indíthatott ilyen keresetet, ha a férj ágyastársát befogadta a közös háztartásba. Ezt a cikkelyt az 1884 július 27-i válási törvény hatályon kívül helyezi, de a francia büntetőjogban továbbra is fennáll ebben a vonatkozásban a megkülönböztetés, ami nagyon jellemző a francia törvényhozókra. A nőt házasságtörésért 3 hónap-

tól 2 évig terjedhető fogházbüntetéssel sújtják. A férfit csak akkor büntetik meg, ha, a Code Civil előbbi meghatározása értelmében, a közös háztartásban ágyast tart, és a feleség emiatt panaszt emel. De ha bűnösnek nyilvánítják, csak 100—2000 frankig terjedhető pénzbüntetéssel sújtják. (A Code Pénal 337. és 339. cikkelye.) Ilyen jogegyenlőtlenség lehetetlen volna, ha a francia parlamentben nők is ülnének. Hasonló a helyzet Belgiumban. A nőt házasságtörésért ugyanazzal a büntetéssel sújtják, mint Franciaországban, a férj viszont csak akkor büntethető, ha a házasságtörés a házastársak lakásán történt, — ez esetben a férfit 1 hónaptól 1 évig terjedhető fogházbüntetéssel sújtják. Belgiumban valamivel igazságosabb a törvény, mint Franciaországban, de itt is, ott is kétféle jogszabály van érvényben. Hasonló rendelkezések vannak a francia jog befolyása alatt Spanyolországban és Portugáliában. Az olasz magánjog (1865) csak akkor engedi meg a nőnek a válást, ha a férj ágyasát a közös lakásban tartja vagy olyan helyen, ahol az ágyastárs jelenléte különösen sértő a feleségre. 1907-ben azzal a (június 21-i) törvénnyel egyidejűleg, amely a Code Civilnek a házasságkötésre vonatkozó több cikkelyét módosítja, végül mindkét kamara elfogadta a július 13-i törvényt, amely a nőt teszi egyedüli tulajdonosává mindannak, amit önállóan szerzett vagy amihez öröklés vagy ajándékozás útján jut. Megszűnt a férjnek a feleség különvagyonára vonatkozó rendelkezési joga. Ez az első rés a francia törvényhozásban, és a francia nő most érkezett arra a színvonalra, ahová az angol nőt az 1870-i törvény juttatta.

Nemcsak a Code Civilhez képest, hanem a német polgári törvénykönyvhöz képest is sokkal nagyobb haladást jelent az új svájci polgári törvénykönyv, amelyet 1907 december 10-én fogadtak el, és amely 1912 január 1-jével érvénybe lépett. Az egyes kantonok különféle törvényei részben a Code Civilt követték, mint például Genf, Waadt, az olasz Svájc, részben az osztrák jogot, mint Bern és Luzern, részben a régi szokásjogot — Schwyz, Uri, Unterwalden stb. — ezek helyett most Svájc egységes törvénykönyvet kap. A nő és a gyerme-

kek szabadsága biztosítva van. Az új törvény még akkor is elismeri a nőnek a közszerzeményre (illetve annak egyharmadára) való jogát, ha csak mint segéderő vagy mint háziasszony tevékenykedett. Az örökösödési jog szempontjából is jobb helyzetbe került, mint a Német Birodalomban. Így a férj szülei mellett a hagyaték felének tulajdonjogán kívül a másik felének életfogytiglani haszonélvezete is megilleti. A feleségükről és gyermekükről kellőképp nem gondoskodó férjek adósait a törvény kötelezheti arra, hogy a feleségnek fizessenek. A házassági akadályok között nem szerepel az a rendelkezés, mely szerint az elvált házastársaknak tilos házasságra lépniük azzal, akivel a házasságtörést elkövették. (A Code Civil ilyen értelmű 298. §-át 1904-ben Franciaországban is hatályon kívül helyezték.) A házassági vagyonjogot lényegében úgy rendezi, mint a német polgári törvénykönyv. Elsősorban a házassági szerződés az irányadó, ez pedig megköthető mind a házasság előtt, mind a házasság tartama alatt. Házasságon kívül született gyermekeknek, ha az anyának házasságot ígértek, nemcsak tartásdíjra van igényük, mint a Német Birodalomban, hanem az apa nevének és társadalmi vagyonának megítélésére is, és ezzel a törvényes gyermekek jogi helyzetét nyerik el.

Svédország az 1874 december 11-i törvénnyel a feleségnek szabad rendelkezési jogot ad mindarra nézve, amit személyes munkájával szerez. Dánia 1880-ban ugyanezt az elvet emelte jogérvényre. Azonkívül a dán törvények értelmében a nő nem felel vagyonával a férje adósságaiért. Hasonlóan intézkedik az 1888-i norvég és az 1889-i finn törvény: a férjes asszony ugyanúgy rendelkezik vagyona felett, mint a hajadon, csak egyes kivételeket ismer a törvény. A norvég törvény megmondja, hogy *a nőt a házasság megfosztja szabadságától.*

„A skandináv országokban, mint csaknem mindenütt máshol is, a nő »külön vagyonához« való jogára irányuló egyetemes mozgalom éppen azon a ponton kezdődött, ahol Angliában is: a feleség *kereseténél.* Az uralkodó osztályok ugyanis sokkal könnyebben feladták a kisembernek a dolgozó asszony-

nyal szemben bírt patriarchális jogát, mint a saját rétegükhöz tartozó férfi jogát a vagyonos nővel szemben"[1].

Az 1908 május 27-i törvénnyel a dán törvényhozás további lépést tesz előre. Ha a férj, illetve apa nem tesz eleget tartási kötelezettségének, akkor a feleség, illetve a gyermekek követelhetik, hogy a nekik járó tartásdíj összegének hatósági megállapítása után a tartásdíjat nekik állami eszközökből folyósítsák.

A legtöbb országban a fennálló törvények értelmében a gyermekek nevelésének és a nevelésre vonatkozó intézkedésnek joga az apát illeti; itt-ott az anyának alárendelt beleszólást biztosítanak. Az anyajogi időkkel szöges ellentétben álló régi római elv, amely szerint az apát illeti a gyermek felett minden jog és hatalom, mindenütt uralkodik a törvényhozásban.

Oroszországban a férjes asszonynak joga van a vagyona feletti rendelkezésre. Ami kereső tevékenységét illeti, teljesen függő helyzetben van férjétől. Ennek engedélye nélkül nem állítanak ki részére útlevelet, amely minden lakhelyváltozáshoz szükséges. Állás vállalásához vagy valamely kereső tevékenység gyakorlásához szintén szüksége van férje hozzájárulására. A válást az érvényben levő törvények annyira megnehezítik, hogy ez csak a legritkább esetekben valósítható meg. Sokkal függetlenebb volt a nő régebben a régi paraszti közösségekben, ami a még fennmaradt kommunisztikus intézményeknek vagy azok emlékének tulajdonítható. A nő maga kezelte vagyonát. A kommunizmus általában a nőnek megfelelő állapot, mint ezt már az anyajog idejére vonatkozó fejtegetéseink megmutatták[2].

[1] *Marianne Weber:* Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung (Feleség és anya a jogfejlődésben)* Tübingen 1907. 377. old.

[2] E felfogás helyessége kitűnik Arisztophánésznek „A nők ünnepe" c. vígjátékából is. Arisztophánész ebben a vígjátékban leírja, hogy az athéni államügyek olyan kuszáltak voltak, hogy senki sem tudta, mihez lehet fogni. A Prytanok a népgyűlésen felteszik a kérdést Athén polgárainak, miként lehet megmenteni az államot. Erre egy férfinak öltözött

Az Egyesült Államokban a nők kivívták teljes magánjogi egyenlőségüket, s megakadályozták az angol vagy más hasonló prostitúciós törvények bevezetését is.

2. Harc a politikai egyenjogúságért

Az a körülmény, hogy a nők a férfiakkal szemben jogi tekintetben nyilvánvalóan hátrányos helyzetben vannak, a leghaladóbb nőket politikai jogok követelésére késztette, hogy így a törvényhozás útján elérhessék egyenjogúsításukat. Ugyanez a gondolat vezette a munkásosztályt, amikor a politikai hatalom megragadása érdekében fejtett ki agitációt. Ami helyes a munkásosztály szempontjából, nem lehet helytelen a nő szempontjából sem. Az elnyomott, jogfosztott, háttérbe szorított nőnek nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy védekezzék és minden megfelelőnek látszó eszközt megragadjon függetlensége biztosítására. Persze e törekvések ellen ismét síkra szállnak a reakciósok: Lássuk, mi jogon.

Kiváló szellemi képességű nők a legkülönbözőbb népeknél a legkülönbözőbb korszakokban — ott is, ahol nem volt kezükben a fejedelmi hatalom — jelentős politikai befolyásra tudtak szert tenni. Még a pápai udvarban is akad erre példa. Ha a nők az őket megillető jogok révén nem tudtak közvetlenül befolyást gyakorolni, akkor megtették ezt úgy, hogy éltek szellemi fölényükkel, sőt még cselszövésekhez és fordorlatokhoz is folyamodtak. Különösen nagy hatalmuk volt századokon át a francia udvarban, de ugyanúgy a spanyol udvarban és az itáliai udvarokban is. Fülöp spanyol király

nő ezt javasolja: adják át a nőknek az állam kormányzását, s ezt a javaslatot, „minthogy eddig egyedül ezt nem kísérelték még meg Athénban", ellentmondás nélkül elfogadták. A nők kezükbe vették a kormányrudat és nyomban bevezették a *kommunizmust*. Arisztophánész persze ezt az állapotot kigúnyolja, de a jellemző az, hogy a nők, mihelyt döntő szavuk lehetett a közügyekben, bevezették a kommunizmust, mint az ő szempontjukból nézve egyetlen ésszerű társadalmi és államrendet. Arisztophánész nem sejtette, hogy tréfájában mennyire fején találta a szöget.

udvarában, a XVII. század vége felé tizenhárom évig Marie de Trémouille főkamarásnő, Bracciano és Ursino hercegnője volt Spanyolország első minisztere, s ezen idő alatt kitűnően irányította a spanyol politikát. Egyes fejedelmi maîtresse-ek is nagyszerűen értettek ahhoz, hogy óriási politikai befolyást biztosítsanak maguknak; gondoljunk csak Madame de Maintenonnak, XIV. Lajos maîtresse-ének, és Pompadournak, XV. Lajos maîtresse-ének ismert nevére. Ama nagy szellemi mozgalomtól, amelynek a XVIII. században Montesquieu, Voltaire, d'Alembert, Holbach, Helvetius, La Mettrie, Rousseau és mások voltak fő képviselői, a nők sem tartották távol magukat. Sokan közülük talán csak divatból vagy intrikus hajlamaik kielégítése céljából, esetleg más, nem éppen emelkedett indokokból vettek részt e nagy mozgalomban, amely kétségbevonta az állam és a hűbéri társadalom alapjait, de annyi bizonyos, hogy nagyrészt a magasztos célokért való lelkesedés és az őszinte érdeklődés vezérelte őket. Már évtizedekkel azelőtt, hogy a nagy forradalom tisztító viharként végigseperte Franciaországot, gyökerestül' kitépve és földre döntve mindent, ami régi, s ujjongó lelkesedést keltve az egész kultúrvilágban, tömegesen áramlottak a nők a tudományos és politikai klubokba, ahol részt vettek a filozófiai, természettudományos, szociális és politikai kérdések körül folyó, rendkívül bátor vitákban. S amikor végül 1789 júliusában a Bastille ostroma megadta a jelt a nagy forradalomra, mind a felső rétegekből, mind a nép köréből való nők igen tevékenyen beleavatkoztak az eseményekbe és — akár pozitív, akár negatív irányban — jelentős befolyást gyakoroltak alakulásukra. Jóban és rosszban a szélsőségek felé hajolva, felléptek ott, ahol alkalmuk nyílt rá. A történetírók legtöbbje a nagyszerű eredményeknél jóval többet foglalkozott a forradalom túlkapásaival, amelyek az adott viszonyok mellett igen természetesek voltak, mert az uralkodó osztályok mondhatatlan korrupciója, kizsákmányolása, csalásai, aljassága és árulása feletti elkeseredésből fakadtak. Ezen egyoldalú leírások hatására írta Schiller, hogy „... hiénákká lesznek itt a nők és gúnyt űznek

az iszonyattal". S mégis, azokban az években a nők annyi példát mutattak a hősiességre, a lelki nagyságra és csodálatraméltó önfeláldozásra, hogy tárgyilagos könyvet írni „a nagy forradalom asszonyairól" annyi volna, mint messze világító diadaloszlopot állítani nekik[1]. Hiszen még Michelet szerint is a nők alkották a forradalom élcsapatát. Az általános nyomor, melyben a francia nép a Bourbonok gyalázatos rablóuralma alatt élt, természetesen a nőket sújtotta a legjobban. Csaknem minden tisztességes kereseti lehetőségtől elzárva, tízezrek estek áldozatul a prostitúciónak. Ehhez járult az 1789-es éhínség, amely alatt a nők és gyermekeik, hozzátartozóik szenvedése a tetőfokra hágott. Ez kényszerítette őket októberben arra, hogy megostromolják a városházát és tömegesen kivonuljanak Versailles-ba, az udvar székhelyére; továbbá sokakat közülük arra is, hogy petíciót nyújtsanak be a nemzetgyűléshez, hogy „állítsák vissza az egyenlőséget férfi és nő között, biztosítsák a nőknek a munka szabadságát, és nyissák meg előttük azokat a hivatalokat, amelyeknek betöltésére megfelelő képességekkel rendelkeznek". S mivel megértették, hogy jogaik kivívásához hatalomra van szükségük, s hogy hatalmuk csak akkor lesz, ha szervezkednek és tömörülnek — Franciaország-szerte nőegyesületeket alakítottak, amelyek egy részének meglepően nagy taglétszáma volt. Emellett a nők részt vettek a férfiak gyűlésein is. A zseniális Madame Roland a forradalom „államférfiai", a girondisták között játszott vezető szerepet, a tüzes és ékesszóló Olympe de Gouges pedig a nép asszonyainak vezetését vette kezébe és szenvedélyes lelkesedéssel szállt síkra érdekeikért.

Amikor 1793-ban a konvent proklamálta az emberi jogokat (les droits de l'homme), Olympe de Gouges azonnal felismerte, hogy itt csak a férfi jogairól van szó. Rose Lacombebal és másokkal együttműködve 17 pontban kidolgozta „a nők jogait", és ezeket társai Brumaire 28-án (1793 november

[1] Lásd *Emma Adler:* Die berühmten Frauen der französischen Revolution (A francia forradalom híres asszonyai). Bécs 1906.

20-án) a párizsi községtanács előtt részletesen megindokolták. Fejtegetéseik még ma is teljesen helytállók, és a következő, a helyzetnek megfelelő mondat is szerepelt bennük: „Ha joga van a nőnek a vérpadra lépni, akkor a szónoki emelvényre lépni is legyen joga." Követeléseiket nem teljesítették. Ezzel szemben az a megállapítás, hogy a nőnek joga van a vérpadra lépni, véresen beigazolódott. A nők jogaiért való fellépése és a konvent túlkapásai ellen vívott harca elég volt ahhoz, hogy a konvent érettnek ítélje őt a vérpadra; feje november 3-án porba hullott. Öt nappal később követte őt a vérpadon Madame Roland. Mindketten hősökhöz illően haltak meg. Nem sokkal haláluk előtt, 1793 október 17-én a konvent azzal is tanújelét adta nőellenes felfogásának, hogy elhatározta az összes nőegyesületek feloszlatását. Később odáig mentek, hogy — amikor a nők továbbra is tiltakoztak a rajtuk esett igazságtalanság ellen — eltiltották nekik a konvent meg a nyilvános gyűlések látogatását és mint zendülőket kezelték őket.

Midőn a konvent a Franciaország ellen vonuló monarchikus Európával szembenállva kihirdette, hogy „veszélyben a haza", s elrendelte a népfelkelést, a párizsi nők ajánlkoztak arra — amit húsz esztendővel később lelkes porosz nők meg is tettek —, hogy fegyverrel a kezükben védik a hazát. Azt remélték, hogy ezzel bebizonyítják az egyenlőségre való jogukat. De a községtanácsban felállt a radikális Chaumette, és megkérdezte: „Mióta van joguk a nőknek nemüket megtagadni és férfiakká lenni? Mióta szokás elvetni a háztartás szelíd gondjait, gyermekeik bölcsőjét, hogy kilépjenek a nyilvánosság porondjára, a szónoki emelvényről beszédeket mondjanak, a katonaság soraiba lépjenek, egyszóval, olyan kötelességeket teljesítsenek, amelyeket a természet egyedül a férfi számára tartott fenn? A természet a férfihoz így szólt: Légy férfi! A lóverseny, a vadászat, a földművelés, a politika és mindenféle erőfeszítés a te *kiváltságod!* A nőhöz így szólt: Légy nő! A gyermekek, a háztartás gondja, az anyaság édes nyugtalansága — ez a te *munkád!* Oktalan asszonyok, miért akartok férfiakká lenni? Nincsenek eléggé megosztva az emberek? Mire van még szük-

ségetek? A természet nevében maradjatok, amik vagytok; ahelyett, hogy oly viharos életünk veszélyeiért irigyelnétek bennünket, érjétek be azzal, hogy családunk körében feledtetitek velünk e veszélyeket gyengéd gondoskodásotok által boldoggá tett gyermekeink látványával."

A radikális Chaumette kétségtelenül a mai férfiak legtöbbjének a szíve szerint beszélt. Mi is úgy véljük, hogy helyes munkamegosztás a férfiakra bízni az ország védelmét, a nőkre meg az otthon és a családi tűzhely gondját. Egyébiránt Chaumette szónoki kitörése merő frázis. Amit a férfinak a földművelésben végzett fáradságos munkájáról mond, nem helytálló, hiszen a földművelésben a nőnek ősidőktől fogva a mai napig elég nehéz szerep jutott. A vadászat és a lóverseny fáradsága nem „fáradság", hanem férfi-mulatság. A politika pedig csak *azokra* nézve veszedelmes, akik az ár *ellen* úsznak, egyebekben legalább annyira szórakoztató, mint amennyire fárasztó. Chaumette beszédéből a férfi önzése szól.

Olyan törekvések, amilyeneket Franciaországban az enciklopedisták fellépése és a nagy forradalom nyomán megfigyelhettünk, jelentkeztek az Egyesült Államokban is, amikor az ország a XVIII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben kivívta az Angliától való függetlenségét és a demokratikus alkotmányt. Elsősorban Mercy Ottis Warren és Mrs. Adams, Amerika későbbi, második elnökének a felesége és más, hozzájuk hasonló gondolkodású nők szálltak síkra a politikai egyenjogúságért. Az ő befolyásuknak volt köszönhető, hogy legalább New Jersey állam megadta a választójogot a nőknek, bár 1807-ben ismét megvonta tőlük, Franciaországban még a forradalom kitörése előtt (1787-ben) Condorcet, a későbbi girondista, egy ragyogóan megírt esszében követelte a nők szavazati jogát és a nemek teljes politikai egyenlőségét.

A szomszédos országban végbement nagy eseményeken felbuzdulva a csatorna másik oldalán a bátor Marie Wollstonecraft (született 1759-ben) emelte fel szavát. 1790-ben könyvet írt a francia forradalom leghevesebb ellenfele, Burke ellen s ebben védelmezte az emberi jogok követelését. De

nemsokára a nők számára is igényelte ugyanezeket a jogokat, mégpedig az 1792-ben megjelent „A Vindication of the Rights of Women" (A nők jogainak védelme) című könyvében, melyben szigorúan bírálva a nőket, a köz érdekében követelte és bátran védelmezte a nők teljes egyenjogúságát. De természetesen a leghevesebb ellenállásba ütközött. Könyvére éles és igazságtalan támadásokkal válaszoltak. Kortársaitól félreismerten és kigúnyoltan, súlyos lelki válság közepette halt meg (1797).

Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor, amikor Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban megtörténtek az első komoly kísérletek a nők politikai egyenjogúságának kivívására, az akkor még oly elmaradt Németországban is akadt német író — Th. G. Hippel —, aki síkra szállva a nők jogaiért, Berlinben 1792-ben név nélkül egy könyvet adott ki „Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber" (A nők polgári helyzetének javításáról) címmel. Olyan időpontban történt ez, amikor Németországban „A férfiak polgári helyzetének javításáról" ugyanolyan joggal lehetett volna könyvet írni. Annál csodálatra méltóbb a bátorsága ennek az írónak, aki levonta könyvében a nemek társadalmi és polgári egyenjogúsításának összes következményeit, és igen ügyesen, szellemesen védelmezte álláspontját.

Ezután sokáig nem vetődött fel a nő és a férfi egyenjogúságának a kérdése, de ez a követelés lassanként valamennyi kultúrország nőmozgalmának posztulátumává vált, s több országban részben meg is valósult. Franciaországban a saint-simonisták és a fourieristák emelték fel szavukat a nemek társadalmi egyenjogúsításáért; 1848-ban a fourierista Considérant a francia parlament alkotmányozó bizottságában indítványozta a nők politikai egyenjogúsítását. Pierre Leroux 1851-ben megismételte ezt az indítványt a kamarában, de ugyancsak eredménytelenül.

Ma egészen más a helyzet. Azóta a viszonyok nagyon megváltoztak, s megváltozott a nők helyzete is. A nő sorsa, jobban mint valaha, szorosan összeforrott a társadalom egész fejlődés-

menetével, s erre a fejlődésre a nő egyre inkább tevékeny befolyást gyakorol. Látjuk, hogy minden kultúrállamban nők milliói működnek a férfiak mellett a legkülönbözőbb pályákon, s évről évre növekszik azoknak a száma, akik saját erejükre és képességeikre utalva vívják a létért folyó küzdelmet. Tehát a nő számára éppoly kevéssé közömbös, mint a férfi számára, hogy milyenek társadalmi és politikai viszonyaink. Például az ilyen kérdések: milyen bel- és külpolitikát folytatunk, vajon az ilyen politika háborúra vezet-e vagy sem; hogy az állam fegyverbe hív-e évente sokszázezer egészséges férfit és külföldre kényszerít-e tízezreket; hogy a legfontosabb létszükségleti cikkeket megdrágítják-e adókkal és vámokkal, ami a legkeményebben a sokgyermekes családokat sújtja, méghozzá olyan időben, amikor a létfenntartási eszközökből amúgy sincs elég — a nőt éppen úgy érintik, mint a férfit. Azonkívül a nő ugyanúgy fizeti jövedelméből az egyenes és közvetett adókat. A nevelési rendszernek az ő szempontjából igen nagy fontossága van, mert a nevelés módja jelentősen befolyásolja neme helyzetét; de érdekelt benne mint anya is.

Továbbá, a sokszáz különböző foglalkozási ágban működő sokszázezer és millió nő személye szerint nagyon érdekelve van szociális törvényhozásunkban. A munkaidő tartama, az éjjeli, vasárnapi és gyermekmunka, a bérfizetési és felmondási határidő, a gyárakban és műhelyekben alkalmazott óvóintézkedések, egyszóval a munkásvédelem, azonkívül az egész biztosítási törvényhozás, az ipari bíráskodás ügye stb. — ezek mind olyan kérdések, amelyek a nőt a legközvetlenebbül érintik. A munkásoknak egyáltalán semmilyen vagy csak hiányos ismereteik vannak sok olyan iparágról, amelyek kizárólag vagy túlnyomórészt munkásnőket foglalkoztatnak. A vállalkozónak elemi érdeke, hogy elleplezze azokat a visszásságokat, amelyekért felelős. Ugyanakkor az iparfelügyelet sok olyan iparágra nem terjed ki, amely csak nőket foglalkoztat, s azonkívül még egyáltalán nem működik kielégítően, holott éppen ezekben az iparágakban van a legnagyobb szükség a munkásvédelmi intézkedésekre. Gondoljunk csak azokra a nagyvárosi műhelyekre,

amelyekben varrónőket, szabónőket, masamódokat stb. zsúfolnak össze. Innen nem hatol ki panaszszó, s ide nem hatol be semmiféle vizsgálat. Azonkívül a nő mint kereső érdekelve van a kereskedelmi és vámügyi törvényhozásban, valamint az összes magánjogi rendelkezésekben. Kétségtelen tehát, hogy a nőnek, éppen úgy mint a férfinak, életbevágó érdeke, hogy a törvényhozás útján befolyást gyakoroljon a viszonyok alakulására. A közéletben való részvétele igen hasznos eredményekkel járna, s a nők sok új szempontra hívhatnák fel a figyelmet.

Az ilyen érvelést röviden azzal szokták elutasítani, hogy a nők nem értenek a politikához, a legtöbben hallani sem akarnak róla, s nem is tudnak élni a szavazati joggal. Ez igaz is, meg nem is. Bizonyos, hogy eddig, legalábbis Németországban, a nőknek még nem valami nagy része követelte a politikai egyenjogúságot. Az első nő, aki az emancipáció mellett Németországban már a hatvanas évek vége felé síkra szállt, Hedwig Dohm asszony volt. Újabban főképpen a szociáldemokrata érzelmű munkásnők folytatnak élénk agitációt ennek érdekében.

Azzal az ellenvetéssel, hogy eddig a nők nem túlságosan érdeklődtek a politikai mozgalom iránt, semmit sem bizonyítunk. Ha a nők eddig nem törődtek politikával, az nem bizonyíték arra, hogy nem *kellene* vele törődniük. A nők szavazati joga ellen felhozott érvek a hatvanas évek első felében a férfiak általános választójoga ellen is elhangzottak. E munka szerzője még 1863-ban is azok közé tartozott, akik az általános választójog *ellen* nyilatkoztak; négy évvel később az általános választójog alapján került a Reichstagba. Tízezrek lettek Saulusból Paulusszá. Ma is sok még az olyan férfi, aki nem él legfontosabb politikai jogával, vagy pedig nem tudja, miként éljen vele; de ez nem ok arra, hogy e jogot ne adjuk meg neki, vagy hogy megvonjuk tőle. A Reichstag-választásokon rendszerint a választók 25—30%-a nem szavaz, és ez a szám a társadalom *valamennyi* osztályának a tagjaiból tevődik össze. A választásokban részt vevő 70—75% többsége is *úgy* szavaz véleményünk szerint, ahogy *nem volna szabad* szavaznia, ha ismeri saját érdekeit. S ez azért van így, mert politikai képzettségük igen hiányos.

A politikai képzettség színvonalát úgy nem lehet emelni, ha távoltartjuk a tömegeket a közügyektől; csakis úgy érhetünk el eredményt, hogy biztosítjuk számukra politikai jogaik gyakorlását. Gyakorlat teszi a mestert. Az uralkodó osztályoknak eddig sikerült érdekeiknek megfelelően a nép túlnyomó többségét politikai kiskorúságban tartaniuk. Ezért mindeddig egy osztály- és céltudatos kisebbségre hárult az a feladat, hogy erélyesen és lelkesen harcoljon a köz érdekeiért, felrázza a renyhe tömegeket és felemelje őket. Így volt ez minden nagy mozgalomban; ne csodálkozzunk és ne csüggedjünk hát, ha a nőmozgalomban sincs másként. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a fáradság és az áldozatkészség nem vész kárba, és a jövő meghozza a győzelmet.

Mihelyt a nő a férfival egyenjogúvá válik, fel fog ébredni benne kötelességeinek tudata is. Ha szavazásra szólítják, felmerül benne a kérdés: miért? kire? E pillanattól fogva a nő és férfi közös érdeklődési területe erősen kiszélesedik, s ez nemcsak hogy nem rontja, hanem ellenkezőleg, javítja majd a köztük levő viszonyt. A tájékozatlan nő természetszerűleg a tájékozott férfihoz fordul. Ebből olyan eszmecsere következik majd, amelyből mindkét fél tanulhat: ilyen viszony a férfi és a nő között régen a legritkább esetben alakult ki. Ez életüket új vonással, új ösztönzéssel gazdagítja. Egyre inkább ki fog egyenlítődni a nemek műveltségében és felfogásában mutatkozó különbség, amely olyan gyakran vezet nézeteltérésre és viszálykodásra, amely miatt a férfi nem tud eleget tenni sokoldalú kötelezettségeinek, és amely árt a közérdeknek. A hasonló gondolkodású nő nem kolonc a férfi nyakán, hanem segítőtársa a férfinak; ha őt magát kötelezettségei visszatartják is a részvételtől, férjét kötelessége teljesítésére fogja ösztönözni. Rendben levőnek fogja tartani azt is, hogy jövedelmüknek egy töredékét valamely újság előfizetésére vagy agitációs célokra fordítsák; hiszen az újság őt is tanítja és szórakoztatja, s megérti, hogy áldozni kell az agitációra, amely ki fogja vívni azt, ami férjének és gyermekeinek nincs meg — az emberhez méltó életet.

Így aztán nemesítően fog hatni a házastársakra együttes

harcuk a közösség érdekeiért, melyek tulajdon érdekeikkel a legszorosabb kapcsolatban vannak. Az ellenkezője fog megtörténni annak, amit rövidlátó emberek, vagy a teljes egyenjogúságon alapuló társadalom ellenségei állítanak. A két nem viszonya olyan mértékben fog javulni, ahogy a társadalmi intézmények a férfit és nőt megszabadítják az anyagi gondoktól és a munka túlságosan nagy terheitől. A gyakorlatnak és a nevelésnek itt, mint más esetekben is, szintén nagy jelentősége van. Ha nem megyek a vízbe, sohasem tanulok meg úszni; ha idegen nyelvet tanulok, de nem gyakorlom magam benne, sohasem fogok beszélni ezen a nyelven. Ezt mindenki természetesnek tartja, de sokan nem értik, hogy ugyanez az állam és a társadalom ügyeire is vonatkozik. Vajon a mi asszonyaink alkalmatlanabbak, mint a sokkal alacsonyabb fokon álló négerek, akiknek Észak-Amerikában megadták a politikai jogegyenlőséget? Vagy egy nagyműveltségű nő kevesebb jogot élvezzen, mint a legdurvább, legműveletlenebb férfi — például, egy tudatlan hátsópomerániai napszámos vagy egy ultramontán lengyel csatornatisztító —, csak azért, mert ez véletlenül férfinak született? A fiúnak több joga van, mint anyjának, akitől talán legjobb tulajdonságait örökölte, azokat, amelyek azzá tették, ami. Ez valóban különös!

Azonkívül már azt sem kockáztatjuk, hogy a sötétben kell botorkálnunk. Észak-Amerikában, Új-Zélandban, Ausztráliában és Finnországban már elvégezték az úttörő munkát. Ennek hatásáról már 1872 november 12-én így írt egy Kingmann nevű Lasamie City-beli bíró a Nők Lapjának (Women's Journal) Chicagóba:

„Ma három esztendeje annak, hogy territóriumunkban a nők megkapták a választójogot, valamint azt a jogot is, hogy hivatalokat tölthessenek be, mint a többi választó. Ezen idő alatt a nők választottak és megválasztattak különböző hivatalokba; működtek mint esküdtek és békebírák. Részt vettek valamennyi választásunkon, és jóllehet véleményem szerint egyesek közülünk elvben nem helyeslik a nőknek ezt a tevékenységét, aligha akad valaki, aki el ne ismerné, hogy a nők

részvétele *nevelő* hatást gyakorolt választásainkra. Azt eredményezte ugyanis, hogy a választások nyugodtan és rendben zajlottak le, és ugyanakkor bíróságaink le tudtak sújtani különféle bűnösökre, akik eddig büntetlenek maradtak.

Amikor például a territóriumot szervezték, csaknem mindenki revolvert hordott magánál, és a legkisebb civakodás alkalmával használta is. Egyetlen esetre sem emlékszem, amikor egy férfiakból álló esküdtszék vétkesnek nyilvánított volna valakit fegyverhasználatért; de ha volt két-három nő is az esküdtek között, akkor mindig követték a bíróság instrukcióit..."

Hogy pedig a női választójog életbeléptetése után huszonöt évvel Wyomingban miként gondolkoztak erről a kérdésről, kitűnik abból a memorandumból, amelyet az állam népképviselete 1894 november 12-én a világ összes parlamentjeihez intézett. E memorandum többek közt megállapítja:

„Annak a körülménynek, hogy a nők megkapták és gyakorolják a választójogot, Wyomingban nincs semmiféle kedvezőtlen hatása, sőt, *sok szempontból igen jó hatása van*; igen jelentős mértékben hozzájárult ez ahhoz, hogy a bűnt és a nyomort száműzzük ebből az államból, mégpedig minden erőszakos eszköz alkalmazása nélkül; elősegítette a békés és nyugodt választásokat, a jó kormányzást, a figyelemre méltó színvonalú műveltséget és közrendet; s büszkén utalunk arra a tényre, hogy huszonöt éve, amióta a nőknek választójoguk van, Wyoming egyetlen kerületében sincs szegényház, hogy fogházaink úgyszólván üresek és a bűnözés nálunk csaknem ismeretlen. Tapasztalataink alapján azt kívánjuk, hogy a világ minden civilizált országa haladéktalanul adja meg a nőknek a választójogot."

Bár a legnagyobb elismeréssel adózunk a wyomingi nők politikai tevékenységének, mégsem megyünk olyan messzire, mint a női választójognak az ottani népképviseleti szervben levő lelkes szószólói, akik az ott uralkodó irigylésre méltó állapotokat kizárólag a női választójognak tulajdonítják; ebben nyilván számos szociális momentumnak szerepe van; mindamellett bizonyos, hogy a női választójog bevezetése Wyomingban *jó* eredményekkel járt, és *semmiféle* káros követ-

kezmény nem származott belőle. Ez bevezetésének *legmeggyőzőbb* igazolása.

A wyomingi példa követőkre talált. Az Egyesült Államok-beli nők 1893-ban megkapták a választójogot Coloradóban, 1895-ben Utahban, 1896-ban Idahóban, 1908-ban Dél-Dakotában, 1909-ben Washingtonban, s nyomban számos női képviselőt választottak. 1899-ben, öt évvel a reform bevezetése után, a coloradói parlament 45 szavazattal 3 ellenében a következő határozatot hozta:

„Mérlegelve azt a körülményt, hogy Coloradóban öt év óta a *két* nemre vonatkozólag *azonos választójog* van érvényben, mely idő alatt a választójogot a nők éppen úgy gyakorolták, mint a férfiak, mégpedig azzal az eredménnyel, hogy a közhivatalokba *alkalmasabb* jelölteket választottunk, a választási rendszeren *javítottunk*, a törvényhozást *tökéletesítettük*, az általános műveltségi színvonalat *emeltük*, a politikai felelősségtudat a női befolyás folytán *erősödött*, az alsóház határozatilag kimondja, hogy ezen eredmények alapján a nők *politikai egyenjogúsítását* az Észak-Amerikai Unió minden államának és minden területének olyan törvényhozási intézkedésül *ajánlja*, amely alkalmas jobb és tökéletesebb rend kialakítására."

Számos államban a parlament elfogadta a női választójog bevezetését, de a népszavazás elvetette e határozatokat. Így például Kansasban, Oregonban, Nebraskában, Indianában és Oklahomában; Kansasban és Oklahomában ez kétszer, Oregonban háromszor is megismétlődött, s a nők politikai emancipációját ellenző többség minden alkalommal kisebb lett.

„Ha azt vizsgáljuk, mit értek el a nők a jogegyenlőséggel a községi közigazgatás terén, igen változatos képet kapunk; mindent egybevetve azonban e vívmányok nem túlságosan jelentékenyek. Természetesen teljes kommunális polgárjogot élveznek a nők abban a négy államban, amely megadta nekik a politikai választójogot. De ezeken kívül csak egyetlen államban, Kansasban kapták meg az aktív és passzív községi választójogot, amely magában foglalja az iskolák igazgatásával kapcsolatos aktív és passzív választójogot, valamint az adók meg-

szavazásának kérdésében tartott népszavazáson való részvétel jogát. Michiganben 1893 óta van a nőknek aktív községi választójoguk, de ez nem általános, mert iskolai végzettséghez van kötve. Louisiana, Montana, Iowa és New York államban a nőknek a községi adóügyekre vonatkozólag van szavazati joguk. Aktív és passzív választójoguk van az iskolák igazgatásával kapcsolatosan a következő államokban: Connecticut, Delaware, Illinois, Massachusetts, Minnesota, Montana, Nebraska, New Hampshire, New Jersey, New York, Észak- és Dél-Dakota, Ohio, Oregon, Vermont, Wisconsin, Washington, valamint Arizona területiumon. Kizárólag aktív választójoguk van a nőknek iskolaügyi téren Kentuckyban és Oklahoma területiumon, ám az elsőben csak bizonyos kategóriákhoz tartozó nők és meghatározott feltételek mellett gyakorolhatják ezt a jogot. Kaliforniában, Iowában, Louisianában, Maineben, Pennsylvaniában és Rhode-Islandon megadták a nőknek a passzív iskolai választási jogot, az iskolaigazgatás bizonyos hivatalaira korlátozva azt"[1].

Új-Zélandban a nők 1893-ban kapták meg a politikai választójogot. Nagyon élénken részt vettek a parlamenti választásokban, élénkebben, mint a férfiak; de csak aktív választójoguk van, csupán a férfiak választhatók. 139 915 nagykorú nő közül 1893-ban 109 461 vétette fel magát a választók névjegyzékére, vagyis 1000 közül 785. A választásokban 90 290 nő vett részt, 1000 közül 645. 1896-ban a női szavazók száma 108 783 (68 %), 1902-ben 138 565, 1905-ben 175 046 volt.

Tasmániában a nők 1884-ben kapták meg a községi, és 1903-ban a politikai választójogot. Dél-Ausztráliában a nőknek 1895 óta van politikai választójoguk, Nyugat-Ausztráliában 1900 óta, New-South-Wales-ben 1902 óta, Queenslandban 1905 óta, Victoriában 1908 óta. E gyarmati államok szövetsége a nők szavazati jogát még 1902-ben bevezette. A szavazati

[1] *K'ara Zetkin:* Zur Frage des Frauenwahlrechts (A női választójog kérdéséhez). Berlin 1907. 64—65. old. — 1909-ben a nőknek Dél-Dakotában és Washingtonban is megadták a választójogot.

jog elismerésével együttjár itt a választhatóság joga is, de eddig még egyetlen nőt sem választottak be a parlamentbe.

Nagykorú nők aktív és passzív parlamenti választójogát ugyanolyan feltételek mellett adták meg, mint amilyenek a férfiakra érvényesek. Kevésbé demokratikus a községi közigazgatás szabályozása. A községi igazgatásban való részvétel joga a katonakötelezettséggel van összekapcsolva. 1889 óta az adófizető nők megválaszthatók a városok és falvak szegénygondozási tanácsaiba. Szegényházak vezetője is lehet nő, megválaszthatók továbbá az iskolai tanácsokba és az iskolai igazgatóságokba.

Az 1905 októberi hatalmas általános sztrájknak és az orosz forradalom győzelmének eredményeként Finnországban ismét helyreállították az alkotmányt. A munkásosztálynak sikerült olyan erős nyomást kifejtenie, hogy a rendi országgyűlés a nőkre nézve is törvénybe iktatta az általános választójogot. Kizártak belőle olyan egyéneket, akik szegénysegélyt kapnak, vagy akik tartoznak az államnak a férfiak részére 2 márkában, nők részére 1 márkában megállapított egyéni adóval. 1907-ben a népképviseleti szervbe 19, 1908-ban 25 nőt választottak meg.

Norvégiában 1889 óta vesznek részt nők az iskolák igazgatásában. A városokban a községtanács delegálhatja őket az iskolai tanácsokba. Olyan nők, akiknek van gyermekük, az iskolafelügyelők választásánál szavazati joggal rendelkeznek. Vidéken mindazok, akik iskolaadót fizetnek, nemre való tekintet nélkül, jogosultak az iskolaigazgatás választásain való részvételre. A nők betölthetik az iskolafelügyelői tisztet. Lassanként más községi ügyekbe is egyre több beleszólást engedtek a nőknek. 1901-ben megkapta az aktív és passzív választójogot minden norvég nő, aki betöltötte 25. életévét, norvég állampolgársággal rendelkezik és 5 éve az országban lakik, s a legutóbbi adóévben vagy maga fizetett állami, illetve községi adót vidéken 337,50 márka (300 korona), városban 450 márka (400 korona) minimális évi jövedelem után, vagy olyan férjjel él vagyonközösségben, aki a megállapított jövedelmi adót

befizette. 200 000 nő kapta meg a választójogot, ezek közül Krisztiániában 30 000. Az első választáson, melyen nők is résztvettek, 90 nőt (és 160 pótképviselőt) választottak be az országgyűlésbe meg a községi tanácsokba, ezek közül Krisztiániában 6 városi képviselőt és egy pótképviselőt. 1907 július 1-én a norvég nők a politikai választójogot is megkapták. De nem ugyanolyan feltételek mellett, mint a férfiak. A nők politikai választójogára vonatkozóan ugyanazok a rendelkezések vannak érvényben, mint a községi választójogra vonatkozóan. Mintegy 250 000 nagykorú proletár nő továbbra is meg van fosztva a politikai jogoktól.

Svédországban 1862 óta a hajadon nőknek ugyanolyan feltételek mellett van meg az aktív választójoguk a kerületi tanácsválasztásokon és a községi választásokon, mint a férfiaknak; vagyis, ha legalább 562,50 márka jövedelem után fizetnek adót, és ha nincs adótartozásuk. Még 1887-ben 62 000 nőből csak 4000 szavazott. A községi hivatalokba való megválaszthatóság jogát eleinte teljesen megtagadták a nőktől, de egy 1889-ben hozott törvény lehetővé tette a szegényügyi és iskolaügyi tanácsokba való megválaszthatóságukat. 1909 februárjában a svéd nők megkapták a passzív választójogot, minden községi és városi képviselőtestületbe. 1902-ben a nők politikai választójogát a második kamara 114 szavazattal 64 szavazat ellenében, 1905-ben pedig 109 szavazattal 88 ellenében elvetette.

Dániában a nők sokévi agitáció után 1908 áprilisában megkapták az aktív és passzív községi választójogot. Mindazoknak a nőknek van szavazati joguk, akik 25. életévüket betöltötték, és vagy maguk rendelkeznek a városokban legalább 900 márka (vidéki kerületekben kevesebb) évi jövedelemmel, vagy pedig olyan férfival élnek vagyonközösségben, aki a kötelező jövedelmi adót befizette. Azonkívül választójoggal rendelkeznek azok a női háztartási alkalmazottak, akiknél a lakás és ellátás beleszámít a bérbe. Az 1909. évi első választásokon Koppenhágában 7 nőt választottak meg a városi képviselőtestületbe. Izlandban a nőknek 1907 óta van aktív és passzív községi választójoguk.

Nem érdektelen, hogy az angol nők hogyan vívták ki maguknak a választójogot. A régi jog szerint a középkorban azok a nők, akiknek földbirtokuk volt, rendelkeztek szavazati joggal, és ebben a minőségben a bírói hatalmat is gyakorolták. Az idők folyamán ezeket a jogokat elvesztették. Az 1832. évi választási reformtörvény a „person" szót használja, ami az angol fogalmak szerint mindkét nemre, mind a férfira, mind a nőre vonatkozik. Azonkívül a törvénynek a nőkre vonatkozólag volt egy megszorítása; visszautasította őket ott, ahol megkísérelték a választásban való részvételt. Az 1867. évi választójogi reformtörvényben viszont a „person" szó helyébe a „man" szót iktatták. John Stuart Mill azt indítványozta, hogy „man" helyett használják ismét a „person" szót, azzal a megokolással, hogy ez esetben a nőknek ugyanolyan feltételek mellett lenne szavazati joguk, mint a férfiaknak. A javaslatot, 194 szavazattal 73 ellenében, elvetették. 16 évvel később (1883) az alsóházban ismét kísérlet történt arra, hogy a nők megkapják a szavazati jogot. Ezt az indítványt csupán 16 szótöbbséggel vetették el. Egy újabb kísérletet 1884-ben, amikor a Házban lényegesen több képviselő volt jelen, 136 szótöbbséggel vetettek el. De a kisebbség nem kedvetlenedett el. 1886-ban sikerült két olvasásban elfogadtatnia egy javaslatot a nők parlamenti választójogáról. De a parlament feloszlatása megakadályozta a végleges döntést.

1888 november 29-én Edinburghban tartott beszédében Lord Salisbury többek közt kifejtette: „Őszintén remélem, hogy nincs már távol az a nap, amikor a férfiakkal együtt a nőknek is lesz szavazati joguk a parlamenti választásokon, és szavuk lesz az ország politikai irányításában." Alfred Russell Wallace, az ismert természettudós, Darwin követője, így nyilatkozott erről a kérdésről: „Ha a férfiak és a nők szabadon követhetik legjobb ösztöneiket, ha ezek is, azok is a lehető legjobb nevelésben részesülnek, ha a nemi hovátartozás véletlenszerűsége folytán nem raknak helytelen módon béklyókat egyetlen emberi lényre sem, ha a közvéleményt a legbölcsebbek és a legjobbak fogják irányítani és az ifjúságba rendszeresen bele-

plántálni, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy az emberi kiválasztás olyan rendszere jut majd érvényre, amely egy megreformált emberiséghez fog vezetni. Amíg a nők kénytelenek eszköznek tekinteni a házasságot, melynek segítségével megmenekülnek a szegénységtől és az elhagyatottságtól, addig hátrányban vannak és lesznek a férfiakkal szemben. Az első lépés tehát a nők emancipációja terén mindazon korlátok eltávolítása, amelyek meggátolják, hogy a nők az iparban és a különböző foglalkozási ágakban versenyezhessenek a férfiakkal. Ámde tovább kell mennünk és meg kell engednünk a nőknek *politikai jogaik* gyakorlását. Sok olyan korlátozás, amelytől a nők eddig szenvedtek, elkerülhető lett volna számukra, ha lett volna közvetlen képviseletük a parlamentben."

1892 április 27-én 175 szavazattal 152 ellenében ismét elvetették Sir A. Rollit egy javaslatának második olvasásra bocsátását, ezzel szemben 1897 február 3-án az alsóház elfogadott egy, a szavazati jog megadására vonatkozó javaslatot, de az ellenfelek különféle mesterkedései miatt a tervezet nem került harmadik olvasásra. 1904-ben ugyanez ismétlődött meg. Az alsóház 1906-ban megválasztott tagjai közül a nagy többség a női választójog mellett nyilatkozott megválasztása előtt. 1908 június 21-én a Hyde-parkban grandiózus tüntetés zajlott le. Már február 28-án 271 szavazattal 92 ellenében elfogadták Stonger javaslatát, aki olyan feltételek mellett követelte a nők szavazati jogának elismerését, amelyek ma a férfiakra vonatkozólag érvényben vannak.

A helyi közigazgatás területén egyre jobban kiterjesztik a nők szavazati jogát. Az egyházkerületi gyűléseken az adófizető nőknek éppen úgy van részvételi és szavazati joguk, mint a férfiaknak. 1899 óta az angol nőknek a férfiakkal azonos feltételek mellett aktív és passzív választójoguk van a községi tanácsok, a kerületi tanácsok és a grófsági tanácsok választásain. A vidéki, községi és kerületi tanácsokban, valamint a szegénygondozás szerveiben az összes tulajdonosok és bérlők — beleértve a nőket is — szavazati joggal rendelkeznek, ha az illető községben vagy kerületben laknak. A nevezett testületekben

passzív választójoguk van az összes nagykorú lakosoknak nemre való tekintet nélkül. Az iskolai tanácsokban a nőknek a férfiakkal azonos feltételek mellett aktív, 1870 óta pedig passzív választójoguk is van. 1903-ban azonban a reakciós angol iskolatörvény London grófság iskoláinak igazgatására vonatkozólag megvonta a nőktől a passzív választójogot. 1869 óta a független és hajadon nőknek szavazati joguk van az állami tanácsok megválasztásában. Két 1907-ből származó törvény Angliára és Skóciára vonatkozóan bevezeti a hajadon nők választhatóságát a grófsági és községi tanácsokba. De az a nő, akit ilyen gyűlés elnökévé választanak, az ezzel együttjáró békebírói tisztet nem töltheti be. A nők jelenleg megválaszthatók a kerületi egyházközségi és szegényügyi tanácsokba is. Az első női polgármestert 1908 november 9-én Aldeburghban választották meg. 1908-ban az angol szegényügyi tanácsoknak 1162, az iskolai tanácsoknak 615 nőtagja volt. Írországban az önálló adófizető nőknek 1887 óta megvan az aktív községi választójoguk, 1896 óta pedig aktív és passzív választójoguk van a szegénygondozás terén. Az észak-amerikai brit gyarmatokon a legtöbb tartományban bevezették a nők szavazati jogát a községi közigazgatásban általában ugyanolyan feltételek mellett, mint amilyenek most Angliában érvényesek. Az afrikai angol gyarmatokon ugyancsak bevezették a községi közigazgatásban a női választójogot.

Franciaországban az első kis lépés a haladás irányában az 1880 február 27-i törvény volt. Ez a törvény olyan választott testületet hoz létre, amelynek iskolaigazgatónők, főfelügyelőnők, menhelyfelügyelőnők a tagjai. Ennek a választott testületnek az a feladata, hogy a népoktatással foglalkozzék. Egy 1898 január 23-án hozott további törvény a kereskedelemmel foglalkozó nőknek megadja a kereskedelmi bíróságok választásában való részvétel jogát. Az ipari bíróságokat megreformáló 1907 március 27-i törvény biztosítja a nők részére az aktív választójogot, 1908 november 25-e óta pedig a nőknek megvan a passzív választójoguk is.

Olaszországban a nőknek 1893 óta — Németországgal ellen-

tétben — aktív és passzív választójoguk van az ipari bíróságok választásain. A nők megválaszthatók kórházak, árvaházak, javító-nevelő intézetek és iskolabizottságok elnökségébe és igazgatóságába.

Ausztriában azok a nők, akik birtokuk szerint tagjai a nagybirtokos kúriának, gyakorolhatják az aktív választójogot a birodalmi tanács és az országgyűlés választásain, akár személyesen, akár férfi meghatalmazott útján. A községi képviselet választásán a nők csak akkor vehetnek részt, ha 24. életévüket betöltötték, s mint a község tagjai tényleges vagyonuk, iparuk vagy jövedelmük után közvetlen adót fizetnek; férjezett nők szavazati jogukkal férjük útján, mások pedig meghatalmazottjuk útján élnek. Ami az országgyűlési választásokat illeti, a nagybirtokos osztályhoz tartozó nőknek mindenütt van választójoguk, amelyet azonban — Alsó-Ausztriától eltekintve — nem kell személyesen gyakorolniuk. Csak az említett örökös tartományban rendelkezik az 1896. évi törvény úgy, hogy a nagybirtokosoknak nemre való tekintet nélkül, személyesen kell szavazniuk. Az ipari bíróságok megválasztásában a nőknek, mint Németalföldön is, csak aktív választójoguk van.

Németországban a nőket a tulajdonképpeni parlamenti testületek aktív és passzív megválasztásából kifejezetten kirekesztik. A községi tanácsválasztásokba a nőknek csak egyes országokban, illetve országrészekben van beleszólásuk. Passzív választójoguk a nőknek egyetlen városi vagy falusi közösségben sincs. A városokban az aktív választójogból is ki vannak zárva. Ezalól csupán Szászország-Weimar-Eisenach nagyhercegségnek, Schwarzburg-Rudolstadt és Schwarzburg-Sondershausen hercegségeknek, Bajorország Rajna-jobbparti részének városai és Travemünde lübecki városka kivételek.

A bajor városokban szavazati joguk van az összes *háztulajdonos nőknek*, a szászországi-weimari és schwarzburgi városokban az összes *polgárnőknek*. De csak Travemündében gyakorolhatják *személyesen* a szavazati jogot[1]. Ami a falusi községeket illeti,

[1] Politisches Handbuch für Frauen (Politikai kézikönyv nők számára). Berlin 1909. 86. old.

a nőknek általában megvan az aktív választójoguk mindazokban a községekben, ahol a szavazati jog földbirtoktól vagy bizonyos meghatározott adó fizetésétől függ. De a szavazati jogot a nők csak képviselő útján gyakorolhatják, azonkívül nem választhatók. Így van ez Poroszországban, Braunschweigben, Schleswig-Holsteinben, Szászország-Weimarban, Hamburgban és Lübeckben. A szász királyságban, községi rendszerünk szerint, a nő csak akkor élhet szavazati jogával, ha földbirtoka van és *hajadon*. Ha férjnél van, a szavazati jog a férjre száll át. Azokban az államokban, amelyekben a szavazati jog a községi polgárjog függvénye, a nőknek a legtöbb esetben nincs szavazati joguk. Ez a helyzet Württembergben, a bajor Pfalzban, Badenben, Hessenben, Oldenburgban, Anhaltban, Gothában és Reussban. Szászország-Weimar-Eisenachban, Koburgban, Schwarzburg-Rudolstadtban és Schwarzburg-Sondershausenban azonban a nők nemcsak megszerezhetik ugyanolyan feltételek mellett a polgárjogot, mint a férfiak, hanem ugyanolyan, a tulajdontól teljesen független szavazati joguk is van. Mindamellett itt sincs joguk ennek személyes gyakorlására.

Azokban a porosz országrészekben, ahol a korlátozott községi női választójog van érvényben, a választásra jogosult nők közvetve vagy közvetlenül részt vesznek a járási, a járási gyűlési választásokban is. A nagyobb földbirtokosoknak, a bányák és ipari üzemek képviselőinek választási kötelékében a nők közvetlenül választják a járási képviselőket, a községekben pedig közvetve, minthogy ott a községi gyűlések vagy községi tanácsok nem képviselőket, hanem rendszerint csak elektorokat választanak. Minthogy a járási gyűlések képviselőket választanak a tartománygyűlésekbe, a választójoggal rendelkező kisszámú nő közvetve csupán igen csekély befolyást gyakorolhat a tartományi közigazgatásra.

Az utóbbi évek során a nőket egyre nagyobb számban és egyre eredményesebben vonják be a szegény- és árvagondozásba (kivétel csupán Bajorország), egyes városokban pedig az iskolabizottságokba (Poroszország, Baden, Württemberg, Bajorország,

Szászország), és a lakásvizsgáló bizottságokba is (Mannheim). Az egyetlen terület, ahol a nőknek aktív és passzív választójoga van, továbbra is a betegbiztosítás; az ipari és kereskedelmi bíróságokra vonatkozólag továbbra is megtagadják tőlük a választójogot.

Németországban és Ausztriában tehát a választójog az említett esetekben csaknem kivétel nélkül nem a személyhez, hanem a tulajdonhoz van kötve. Igen tanulságos ez az uralkodó államerkölcs és az érvényben levő jog szempontjából. Az ember politikailag nulla, ha nincs pénze és tulajdona. Nem az értelem és a műveltség — a tulajdon a döntő.

Azt az elvet tehát, hogy a nőnek mint kiskorú személynek ne lehessen szavazati joga, valójában megtörték. Mégis vonakodnak biztosítani neki a teljes jogot. Azt mondják, veszélyes a nőnek szavazati jogot adni, mert könnyen hozzáférhető a vallási előítéletek számára és konzervatív. De ez csak azért van így, mert a nő tudatlan; nevelni kell és fel kell világosítani igazi érdekei felől. Egyébként a vallásos befolyásnak a választásokkal kapcsolatos jelentőségét eltúlozzák. Az ultramontán agitáció Németországban csak azért volt olyan eredményes, mert össze tudta kapcsolni a *szociális érdekeket a vallási érdekkel.* Az ultramontán káplánok sokáig a szociáldemokratákkal vetélkedve tárták fel a szociális rothadást. Ebből ered tömegbefolyásuk. Amint a kultúrharcnak vége, ez a befolyás fokozatosan megszűnik. A klérus kénytelen felhagyni az államhatalommal szembeni oppozícióval, s ugyanakkor, az élező osztályellentét miatt rákényszerül, hogy jobban tekintettel legyen a katolikus burzsoáziára és a katolikus nemességre, következésképpen szociális téren is tartózkodóbban viselkedik. Ezzel veszít befolyásából a munkások körében, különösen akkor, ha tekintettel az államhatalomra és az uralkodó osztályokra, olyan cselekedeteket és törvényeket hagy jóvá és tűr meg, amelyek a munkásosztály érdekei ellen irányulnak. Ugyanezek az okok végül aláássák a klérusnak a nőkre gyakorolt befolyását is. Ha a nő a gyűléseken hallja, az újságokban olvassa és saját tapasztalatai alapján megta-

nulja, hogy mi az igazi érdeke, akkor ugyanúgy függetleníteni fogja magát a klérustól, mint a férfi[1].

Belgiumban, ahol az ultramontanizmus a nép nagy tömegei közt még csaknem korlátlanul uralkodik, a katolikus klérus egy része a női választójog megadását hatékony szociáldemokráciaellenes fegyvernek tartja. Egyes konzervatív képviselők Németországban is, valahányszor a Reichstagban a szociáldemokrácia követelte a női választójogot, mellette foglaltak állást, mégpedig azzal az indokolással, hogy az fegyver a szociáldemokrácia ellen. E nézeteknek kétségtelenül van valami alapjuk, ha tekintetbe vesszük a mai nők tudatlanságát és a klérusnak a nőkre gyakorolt befolyását. Ez azonban nem ok arra, hogy megtagadjuk tőlük a választójogot. Még ma is sok millió olyan munkás van, akik osztályérdekeik ellenére a polgári és klerikális jelöltekre szavaznak, s ezzel politikai kiskorúságukat bizonyítják, de azért nem akarjuk tőlük megvonni a szavazati jogot. A szavazati jogot nem azért tagadják meg vagy rabolják el, mert félnek a tömegek — köztük a nők — tudatlanságától, hiszen az uralkodó osztályok tették őket olyanná, amilyenek, hanem azért, mert attól félnek, hogy lassanként felnyílik a szemük és saját útjukon fognak haladni.

Egyelőre egyes német államok annyira elmaradottak, hogy még a politikai egyesülési jogot sem adták meg a nőknek. Poroszországban, Bajorországban, Braunschweigben és számos más német államban a nők nem alakíthattak politikai egyesüle-

---

[1] Ezt a veszélyt a klérus igen hamar észrevette. A nőmozgalom még polgári körökben is olyan nagy jelentőségre tett szert és olyan méreteket öltött, hogy a katolikus centrum vezetői felismerték: a szembehelyezkedéssel nem sokra mennek. Frontot változtattak hát. Az egyház szolgáira annyira jellemző ravaszsággal most támogatják azt, ami ellen azelőtt küzdöttek. Nemcsak a nők egyetemi felvétele mellett szállnak síkra, hanem teljes egyesülési és gyülekezési szabadságuk mellett is. Sőt, az okosabbak a nők választójogát is követelik, azt remélve, hogy ebből elsősorban az egyháznak lesz a legtöbb haszna. Úgyszintén előmozdítják a nők szervezkedését, még a háztartási alkalmazottakét is. De ezeket a törekvéseket nem méltányosságból támogatják, hanem azért, hogy ne kergessék a nőt az egyházi és politikai ellenfél karjaiba.

teket, Poroszországban még politikai egyesületek által rendezett ünnepélyeken sem vehettek részt, amint azt a legfelsőbb közigazgatási bíróság még 1901-ben kimondotta. Sőt, a berlini egyetem rektora 1901 őszén képtelen ízléstelenséget követett el: megtiltotta, hogy a társadalomtudományi diákegyletben nő előadást tartson. Ugyanebben az évben a braunschweigi rendőrség megtagadta a nőktől az evangélikus szociális kongresszus ülésein való részvétel jogát. Az a tény, hogy a porosz belügyminiszter 1902-ben kegyesen késznek mutatkozott megengedni a nőknek, hogy jelen lehessenek a politikai egyesületek gyűlésein, ha, mint a zsidó nők a zsinagógában, a teremnek egy meghatározott részében foglalnak helyet, jól jellemzi a közügyeink intézésében megnyilvánuló kicsinyességet. 1904 februárjában Posadowsky ünnepélyesen kijelenthette a Reichstag ülésén: „A politikától a nők tartsák távol magukat." De a helyzetet még a polgári pártok is kezdték kellemetlennek érezni. Hiszen az egyesülési jog hiányán leginkább a proletár nőmozgalom tudta túltenni magát. Végre az 1908 április 19-i új birodalmi egyesülési törvény meghozta a nők egyenjogúságát az egyesülés és gyülekezés terén — egyébként ez az egyetlen lényegesnek mondható haladás.

Az aktív választójoggal természetesen együtt kell járnia a passzív választójognak. „Egy nő a Reichstag szószékén, az volna aztán a szép dolog" — halljuk az ellenvetést. A valóság az, hogy más államokban igenis ott vannak már a nők a parlament szónoki emelvényén, s mi is régóta hozzászoktunk ahhoz, hogy kongresszusaikon és különféle gyűléseiken nőket lássunk a szószéken. Észak-Amerikában a templomi szószékeken és az esküdtek padján is ott találjuk őket, miért ne léphetnének hát a Reichstag szószékére? Az első nő, aki bekerül a Reichstagba, tud majd tekintélyt szerezni magának. Amikor az első munkások a Reichstagban megjelentek, akkor is voltak, akik azt hitték, hogy ezen élcelődhetnek; kijelentették, hogy a munkások hamarosan meg fogják érteni, milyen ostobaságot követtek el, amikor ilyen embereket választottak meg. Ám a munkások képviselői csakhamar tekintélyt szereztek maguk-

nak, s most egyesek attól tartanak, hogy maholnap nagyon is sok lesz a munkásképviselő. Frivol élcelődők viszont azt mondják: „Képzeljünk csak el egy terhes asszonyt a Reichstag szószékén, micsoda «esztétikus» látvány!" Ugyanezek az uraságok rendben levőnek tartják, ha terhes nőket a legkevésbé esztétikus munkákra alkalmaznak, amelyek aláássák a nők méltóságát és egészségét. Alávaló az a férfi, aki egy terhes nőn élcelődik. Az ilyennek elboríthatná az arcát a szégyenpír arra a gondolatra, hogy tulajdon anyja is terhes volt valaha, mielőtt megszülte volna őt, s szégyenkezve el kellene némulnia arra a másik gondolatra is, hogy ő, a durva élcelődő, feleségének hasonló állapotától várja leghőbb vágya teljesülését[1].

Az az asszony, aki gyermekeket hoz a világra, legalább akkora szolgálatot tesz a közösségnek, mint az a férfi, aki az ellenséges hódítóval szemben életével védi hazáját és tűzhelyét; asszony hozza a világra és neveli fel a férfit is, aki sajnos túlságosan gyakran vérzik el a „becsület mezején". Azonkívül, az asszony élete

[1] „Finnország női képviselői felerészben anyák illetve feleségek . . . A férjes szociáldemokrata képviselők közül eddigi parlamenti működésük során hárman lettek anyává, s ennek semmi más zavaró következménye nem volt, mint hogy néhány hétig távol maradtak az ülésekről. Parlamenti tevékenységük alatt bekövetkezett terhességük, amelyet mindenki természetes valaminek fogott fel, sem meglepetést, sem feltűnést nem keltett. Sokkal inkább beszélhetnénk arról, hogy ez a körülmény a gyűlésre nevelő hatást gyakorolt. Ami mármost a nőknek szorosabb értelemben vett parlamenti munkáját illeti, hangsúlyozzuk, hogy pártjaik őket is megválasztották a különbizottságokba. S ez bizonyítja, hogy az illető pártok meg voltak győződve a nők munkaképességéről. A munkásügyi bizottságban, amely a munkásvédelmi, munkásbiztosítási törvényeket és az új ipartörvényt dolgozta ki, tizenkét férfi mellett négy nő is volt, három nőt pedig póttagnak választottak meg. A törvényhozási és az alkotmányozó bizottságba 2—2 nőt választottak meg rendes tagnak és 1—1 nőt póttagnak. S a nők a választmányokban becsülettel helytálltak." *H. Pärssinen* kisasszony, a finn országgyűlés tagja: Das Frauenstimmrecht und die Beteiligung der Frauen an den parlamentarischen Arbeiten in Finnland (A nők szavazati joga és a nők részvétele a finn parlament munkájában). Dokumente des Fortschritts, 1909 július. 542—548. old.

minden szülés alkalmával *veszélyben forog;* mindegyikünk anyja szembenézett a halállal, amikor születtünk, és sokan közülük életükkel fizettek a mi életünkért. „Hiszen például Poroszországban a gyermekágyas asszonyok halálozási arányszáma — ezek között vannak a gyermekágyi láz áldozatai is — jelentősen felülmúlja a tífusz okozta veszteségeket. 1905-ben és 1906-ban 10 000 nő közül tífuszban 0,73 illetve 0,62 halt meg, gyermekágyban viszont 2,13, illetve 1,97. Hogyan alakultak volna a viszonyok — jegyzi meg joggal Herff professzor —, ha ilyen nagyszámú férfi szenvedne ettől? Nem mozgatnánk-e meg mindent a baj enyhítésére?"[1] *Azoknak a nőknek a száma, akik szülés következtében meghalnak vagy súlyosan megbetegszenek, jóval nagyobb a csatatéren elesett vagy megsebesült férfiak számánál.* 1816 és 1876 között csak a gyermekágyi láznak 321 791 nő esett áldozatul Poroszországban — évente átlag 5363. Angliában a gyermekágyban meghalt nők száma 1847 és 1901 között 213 533 volt, és minden egészségügyi rendszabály ellenére most is évente átlag 4000 a halálesetek száma[2].

Sokkal nagyobb ez a szám, mint az ugyanezen idő alatt a különböző háborúkban megölt vagy sebeikbe belepusztult férfiaké. És a gyermekágyi lázban meghalt asszonyok óriási számához járulnak még azok, akik a szülés következtében súlyosan megbetegszenek vagy korán meghalnak[3]. Már csak ezért is megilleti a nőt a férfival való teljes egyenjogúság. Erre különösen azoknak a figyelmét kell felhívnunk, akik a férfi kiváltságos helyzetét a honvédelmi kötelezettséggel akarják

---

[1] *Professor Dr. Otto v. Herff:* Im Kampfe gegen das Kindbettfieber (Harcban a gyermekágyi láz ellen). Lipcse 1908. 266. old.

[2] *W. Williams:* Deaths in childbed (Gyermekágyi halálozás). London 1904. 6—7. old.

[3] „Minden nőre, aki ma gyermekágyban meghal, tizenöt vagy húsz olyat kell számítanunk, aki többé-kevésbé súlyos fertőzést kap, és az altesti szervek zavarában vagy általános szervi bajokban szenved, s gyakran élete végéig sem épül fel." *Dr. med. H. B. Adams:* Das Frauenbuch (A nők könyve). I. köt. Süddeutsches Verlagsinstitut, Stuttgart 1894. 363. old.

indokolni. Ráadásul a legtöbb férfi ténylegesen nem is teljesíti e kötelezettségét, amely sokak számára csak elvben van meg.

Mindezek, a nők közéleti tevékenysége ellen hangoztatott felületes ellenvetések elképzelhetetlenek volnának, ha a két nem között természetes viszony állna fenn, nem pedig mesterségesen kinevelt antagonizmus. Hiszen már kora ifjúságukban elkülönítik őket a társadalmi érintkezés és a nevelés terén. Különösen a kereszténység okozta antagonizmus az, amely a nemeket elválasztja, egyiket a másik felől tudatlanságban tartja, ami gátolja a szabadabb társadalmi érintkezést, a kölcsönös bizalom kialakulását és a jellembeli tulajdonságok kölcsönös kiegészítését[1].

Az ésszerűen megszervezett társadalom egyik legelső és legfontosabb feladata az lesz, hogy megszüntesse ezt az áldatlan meghasonlást és a természetet visszahelyezze jogaiba. A természetellenes állapot már az iskolában elkezdődik. Az iskola különválasztja a nemeket, s vagy helytelen ismereteket nyújt, vagy semmit sem mond arról, amit az embernek mint nemi lénynek tudnia kell. Manapság minden valamirevaló iskolában tanítanak természetrajzot, amelyből a gyermek megtudja, hogy a madár tojást rak és azt kikölti; megtudja azt is, mikor van a párzás ideje, megtudja, hogy ehhez hímre és nőstényre van szükség, hogy mindketten együtt végzik a fészekrakást, a tojások kiköltését és a kicsinyek nevelését. Megtudja továbbá, hogy az emlősállatok eleveneket szülnek; hall az üzekedésről és a hímeknek a nőstényekért vívott harcáról; azt is megtudja, hogy általában hány kölyket ellik az anyaállat és esetleg azt is, hogy mennyi ideig tart a vemhesség. De az ember keletkezése és fejlődése felől tudatlanságban hagyják, ezt a kérdést homály fedi. Ha aztán a gyermek természetes tudásvágytól

[1] Az Úr 1902. esztendejében a Rajna melletti Neuss község elöljárói megtagadták egy nyilvános fürdő anyagi támogatását, mert erkölcsi szempontból nem látták kívánatosnak, hogy fürdőnadrágos fiúk egymás meztelen testét lássák."

hajtva különféle kérdéseket intéz szüleihez, elsősorban anyjához — a tanítóhoz nem mer fordulni —, a legbárgyúbb dajkamesékkel hallgattatják el, amelyek nem elégíthetik ki, és amelyek rossz hatással vannak rá, mert egy napon mégis csak rájön a titok nyitjára. Kevés olyan gyermek akad, aki tizenkét éves koráig meg *ne* ismerné ezt a titkot. Hiszen a gyermekek minden kisvárosban, de főleg vidéken, már zsenge korukban közvetlen közelről megfigyelhetik a baromfiak, háziállatok párosodását az udvaron, az utcán, a legelőn stb. A különféle állatok üzekedéséről és ellésről a szülők, a cselédek, az idősebb testvérek a legfesztelenebbül és a legrészletesebben tárgyalnak. Mindezek hatására a gyermek kételkedni kezd abban, amit saját születéséről a szülők szájából hallott. Végül mégis megtudja az igazságot, de másként, mint ahogyan azt természetes és értelmes nevelés esetén megtudta volna. A gyermek titka hozzájárul a gyermeknek szüleitől, különösen anyjától való elidegenedéséhez. A szülők oktalan és rövidlátó módszereikkel az ellenkezőjét érik el annak, amit el akartak érni. Aki a saját maga és gyermekkori pajtásai gyermekkorára gondol, tudja, hogy mindennek gyakran mi a következménye.

Egy amerikai nő[1] többek között elmondja, hogy nyolcéves fia előtt, aki folytonosan faggatta őt születéséről, s akit nem akart dajkamesékkel áltatni, felfedte az igazságot. A gyermek nagy figyelemmel hallgatta, s attól a naptól fogva, hogy megtudta, milyen sok gondot és fájdalmat okozott anyjának, addig ismeretlen gyengédséggel és tisztelettel viseltetett iránta, s ezt az érzést más nőkre is átvitte. A szerző abból a helyes felfogásból indul ki, hogy csak természetes neveléstől várható lényeges javulás, nevezetesen az, hogy a férfiak a nők iránt nagyobb tiszteletet és önuralmat tanúsítsanak. Aki elfogulatlanul gondolkodik, nem juthat más következtetésre.

Bárhonnan kiindulva bíráljuk is viszonyainkat, végül mindig

---

[1] *Isabella Becher-Hooker:* Womanhood, its sanctities and fidelities (Az asszonyiság, tisztasága és hűsége). Boston. Lee and Shepard, Publishers. New York 1874. Lee, Shepard and Dillingham.

csak egy dologra lyukadunk ki: *társadalmi viszonyaink alapos átalakítására* és ennek révén a nemek helyzetének alapos megváltoztatására van szükség. A nőnek, hogy gyorsabban célt érjen, szövetségeseket kell keresnie, s ezeket természetszerűleg a proletár-mozgalomban fogja megtalálni. Az osztályöntudatos proletariátus már jó ideje megindította az ostromot az osztályállam ellen, amely fenntartja az egyik nemnek a másik felett gyakorolt uralmát. Az osztályállam várát minden oldalról futóárkokkal kell körülvenni, és a legkülönbözőbb kaliberű ágyúkkal megadásra kell kényszeríteni. Az ostromló hadsereg mindenütt talál tiszteket és alkalmas fegyverzetet. A társadalomtudomány és a természettudományok, a történelemtudomány, a pedagógia, a közegészségügy és a statisztika szolgáltatják a mozgalomnak a muníciót és a fegyvereket. A filozófia sem marad el mögöttük, és Mainländer „Philosophie der Erlösung" (A megváltás filozófiája) című művében az „eszményi állam" közeli megvalósulását hirdeti.

Az osztályállam meghódítását és átalakítását megkönnyíti a védői között támadt szakadás. Ezek — bár a közös ellenséggel szembeni közös érdekeik összekapcsolják őket — a zsákmányért való harcban egymás ellen fordulnak. Az egyik réteg érdeke szemben áll a másikéval. Hasznunkra van továbbá az ellenség soraiban napról napra fokozódó pártütés, hiszen az ellenség harcosainak egy része hús a húsunkból, vér a vérünkből, akik csupán helyzetüket félreismerve s félrevezetve harcolnak ellenünk és önmaguk ellen, de egyre inkább felismerik a való helyzetet és csatlakoznak hozzánk. Segítségünkre van továbbá az is, hogy az eddig velünk ellenségesen szemben álló gondolkodók közül számos becsületes, jobb belátásra jutott tudós elhagyja az ellenség sorait, tudásától, felismerésétől hajtva alantas osztályérdekeik fölé emelkedik, s az igazság iránti nemes törekvését, őszinte igazságvágyát követve, csatlakozik a szabadságra vágyó tömegekhez.

Sokan még nem ismerték fel, hogy az állam és a társadalom a bomlás állapotában van, s ezért ezt részletesen ki kell fejtenünk.

Harmadik rész

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

Az osztályállam és a modern proletariátus

1. Közéletünk

A társadalom az utolsó évtizedekben a világ minden kultúrállamában roppant gyorsan fejlődött, s e fejlődést az emberi tevékenység különféle területein elért eredmények tovább gyorsítják. Társadalmi viszonyainkon ezáltal eddig nem látott nyugtalanság, erjedés és bomlás hatalmasodott el. Az uralkodó osztályok lába alatt inog a talaj, és az intézményeknek egyre kevésbé van erejük ahhoz, hogy a minden oldalról meginduló rohamnak ellenálljanak. A szorongás, bizonytalanság és elégedetlenség érzése úrrá lett a legfelső és legalsó rétegeken egyaránt. Az uralkodó osztályok görcsös erőfeszítései, amelyek arra irányulnak, hogy a társadalmi szervezet foldozgatásával-toldozgatásával változtassanak ezen a rájuk nézve tűrhetetlen állapoton, hiúnak, elégtelennek bizonyulnak. Az ebből fakadó mind nagyobb bizonytalanság azonban csak növeli nyugtalanságukat és szorongásukat. Alighogy a düledező házba — valamely törvény alakjában — beillesztettek egy gerendát, máris azt látják, hogy tíz más helyen még nagyobb szükség volna ilyen javításra. Ráadásul, az uralkodó osztályokon belül állandó a viszálykodás és a nézeteltérés. Amit az egyik párt az egyre elégedetlenebb tömegek megnyugtatására és megbékítésére szükségesnek ítél, azt a másik sokallja, megbocsáthatatlan gyengeségnek és engedékenységnek tartja, amely csak arra jó, hogy a tömeg vérszemet kapjon. Erre mutatnak a vég nélküli parlamenti viták, amelyek újabb és újabb törvényeket és intézményeket eredményeznek anélkül, hogy ez bárkit meg-

nyugtatna és kielégítene. Magukon az uralkodó osztályokon belül is részben áthidalhatatlan ellentétek vannak, s ezek még inkább élezik a társadalmi harcokat.

A kormányok — mégpedig nemcsak Németországban — úgy ingadoznak, mint szélben a nádszál; támaszra van szükségük, mert anélkül nem tudnak meglenni, s azt hol az egyik, hol a másik oldalon keresik. Alig van Európában haladott állam, ahol a kormánynak tartós parlamenti többsége volna, melyre biztosan számíthatna. A társadalmi ellentétek fellazítják és megbontják a többségeket; az állandóan változó irányvonal, főként Németországban, aláássa az uralkodó osztályok önbizalmának utolsó maradványát is. Ma az egyik párt az üllő, a másik a kalapács, holnap megfordítva. Az egyik lebontja azt, amit a másik nagy üggyel-bajjal az imént épített fel. A zavar nőttön nő, az elégedetlenség egyre általánosabb, a súrlódások mind gyakoribbak, s hónapok alatt több erőt emésztenek fel, mint azelőtt évek alatt. Emellett az anyagi követelések is nagyobbodnak különböző adók formájában, az államadósságok a végtelenségig nőnek.

Az állam — természeténél és lényegénél fogva — osztályállam. Láttuk, hogyan vált szükségessé ez az állam a kialakult magántulajdon megvédésére, és a tulajdonosok egymás közötti, valamint a tulajdonnal nem rendelkezőkhöz való viszonyának intézmények és törvények útján való rendezésére. Bármily alakot ölt is a történelmi fejlődés során a tulajdon elsajátítása, a tulajdon lényegéhez tartozik az, hogy a legnagyobb birtokosok egyúttal az állam leghatalmasabb tényezői, akik az államot érdekeiknek megfelelően alakítják. De a magántulajdon lényegéhez hozzátartozik az is, hogy az egyes embernek sohasem lehet belőle annyi, hogy beérné vele, és ne törekedne minden eszközzel a gyarapítására. Igyekszik tehát az államot úgy alakítani, hogy annak segítségével minél jobban megvalósíthassa céljait. Így aztán az állam törvényei és intézményei úgyszólván önmaguktól osztálytörvényekké és osztályintézményekké válnak. Ám az államhatalom és mindazok, akiknek érdekük a fennálló államrend megtartása, nem volnának képesek ezt az államrendet

huzamos ideig fenntartani a szemben álló tömegek ellenére, ha e tömegek felismernék a fennálló rend igazi természetét. Ezt tehát mindenáron meg kell akadályozniuk.

E célból a tömegeket lehetőleg tudatlanságban kell tartani a meglevő állapotok felől. De ez sem elég. Arra kell tanítani őket, hogy a fennálló rend öröktől fogva létezik és örökké létezni is fog, s aki meg akarja szüntetni, az az Isten által teremtett rend ellen lázad. Ezért aztán a vallást is e rend szolgálatába állítják. Minél tudatlanabbak és babonásabbak a tömegek, annál jobb; a tömegeknek e tudatlanságban és babonában való megtartása — állam- és „köz"-érdek, vagyis azoknak az osztályoknak az érdeke, amelyek a jelenlegi államban a maguk osztályérdekeit védő szervet látnak. Ide tartozik a vagyonnal rendelkezőkön kívül az állami és az egyházi hierarchia is — s mindezek közös akciókra szövetkeznek érdekeik védelmére.

Ám a tulajdon szerzésére irányuló törekvéssel és a tulajdonosok számának növekedésével együtt fejlődik a kultúra. Bővül a köre azoknak, akik részt akarnak venni a haladás vívmányaiban, s akiknek ez bizonyos mértékben sikerül is. Új alapokon új osztály alakul ki, amelyet az uralkodó osztály nem ismer el egyenjogúnak és teljesértékűnek, de amely mindent latba vet, hogy azzá legyen. Végül újabb osztályharcok, sőt erőszakos forradalmak törnek ki, amelyek által az új osztály kivívja elismertetését és az uralomban való részvételét, különösen azáltal, hogy az elnyomott és kizsákmányolt tömegek ügyének bajnokaként lép fel és az ő segítségükkel szerzi meg a győzelmet.

Mihelyt az új osztály részesévé vált a hatalomnak, összefog egykori ellenségeivel egykori szövetségesei ellen, és egy idő múlva ismét megkezdődik az osztályharc. De minthogy az új uralkodó osztály, amely időközben az egész társadalomra rányomta létfeltételeinek jellegét, csak úgy tudja kiterjeszteni hatalmát és tulajdonát, ha a kultúrvívmányokból részt juttat az általa elnyomott és kizsákmányolt osztályoknak is, növeli ez utóbbiak teljesítőképességét és fokozza öntudatát. De ezzel maga adja kezükbe a fegyvert saját megsemmisítésére. A tömegek

harca immár minden osztályuralom ellen irányul, bármily alakot öltsön is.

Minthogy ez az utolsó osztály a modern proletariátus, rá vár az a történelmi küldetés, hogy kivívja — nemcsak tulajdon felszabadulását —, hanem az összes elnyomottak, tehát a nők felszabadulását is.

Az osztályállam lényegéből azonban nemcsak a kizsákmányolt osztályok lehető legnagyobb mértékű jogfosztottsága következik, hanem az is, hogy az állam fenntartásának költségeit és terheit elsősorban ők viselik. Még inkább így van ez, ha a terhek és költségek áthárítása olyan formában történik, amely eredeti jellegüket elhomályosítja. Nyilvánvaló, hogy a közkiadások fedezésére szolgáló nagy egyenes adók annál nagyobb ellenállást váltanak ki, minél kisebb az a jövedelem, amelyre az adót kiróják. Az ésszerűség tehát azt parancsolja az uralkodó osztályoknak, hogy e téren mértéktartók legyenek és egyenes adók helyett közvetett, tehát a legszükségesebb fogyasztási cikkeket terhelő adókat vessenek ki, mert ezáltal az árakban kifejezésre jutó adóteher eloszlik a napi fogyasztásra. Ezt a legtöbben nem veszik észre és könnyen tévedésbe esnek az általuk fizetett adó összegét illetően. A legtöbb embernek fogalma sincs róla, mennyi adót vagy vámot fizet a kenyér, só, hús, cukor, kávé, sör, petróleum stb. után, és ezt nem is könnyű kiszámítani; nem is sejti, mennyire megcsapolják a pénztárcáját. És ezeknek az adóknak az összege a családtagok számával egyenes arányban növekszik — ez tehát a lehető legigazságtalanabb adóztatási rendszer. A vagyonos osztályok kérkednek az általuk lerótt egyenes adókkal és ezek összegéhez mérten gyakorolják a politikai jogokat, amelyeket a vagyontalan osztályoktól megtagadnak. Ehhez járulnak még azok az államsegélyek, amelyeket a vagyonos osztályok adóprémiumok és élelmiszerekre kivetett vámok alakjában, valamint különféle más címeken évente sok százmillió értékben megkaparintanak maguknak a tömegek rovására. Ehhez járul továbbá a nagytőkés vállalkozó szervezetek hallatlan arányú kizsákmányoló tevékenysége; e szervezetek a maguk konszernjei, trösztjei,

szindikátusai útján emelik a legkülönfélébb szükségleti cikkek árait, s ezt gazdaságpolitikájával az állam előmozdítja vagy eltűri, illetve tulajdon részvételével esetleg még támogatja is.

Amíg a kizsákmányolt osztályok előtt el lehet leplezni mindezeknek az intézkedéseknek a valódi természetét, addig nem jelentenek veszélyt az államra és az uralkodó osztályokra. Mihelyt azonban a megkárosított osztályok ennek tudatára ébrednek, márpedig amilyen mértékben politikai képzettségük emelkedik, egyre inkább kinyílik a szemük — ezek az intézkedések, amelyeknek égbekiáltó igazságtalansága nyilvánvaló, elkeseredést és felháborodást keltenek a tömegekben. Kivész belőlük az uralkodó osztályok igazságérzetébe vetett hitük utolsó szikrája is; felismerik valódi természetét annak az államnak, amely ilyen eszközöket használ, és annak a társadalomnak, amely az ilyen eszközök alkalmazását elősegíti. A következmény: harc az állam és a társadalom megsemmisítéséig.

Az állam és a társadalom, hogy a legnagyobb érdekellentéteket kiegyenlítse, rendre alapítja az új szervezeteket, de a régiből semmit sem szüntet meg teljesen és az újból semmit sem épít ki megfelelően. Felemás intézkedéseket hoznak, amelyek senkit sem elégíthetnek ki. A nép életéből sarjadó kultúrszükségleteket, ha az állam nem akar mindent kockára tenni, bizonyos mértékben figyelembe kell vennie, de még részleges kielégítésük is jelentős áldozatokat követel, s annál jelentősebbeket, mert mindenütt tömérdek az élősködő. Ugyanakkor a kultúrcélokkal ellentétben álló intézmények szintén mind fennmaradnak, sőt, a fennálló osztályellentétek következtében még bővülnek is, s annál terhesebbekké és nyomasztóbbakká válnak, minél világosabban látják a tömegek, hogy ezek az intézmények *feleslegesek*. A rendőrség, a katonaság, a bírósági szervezet, a fogházak stb., az egész közigazgatási apparátus egyre nagyobb és költségesebb, ám ez nem növeli sem a külső, sem a belső biztonságot, inkább az *ellenkező állapot* következik be.

Az egyes nemzetek közötti kapcsolatokban lassanként egészen

természetellenes helyzet alakult ki. A nemzetközi kapcsolatok mind szorosabbá válnak, abban a mértékben, ahogy növekszik az árutermelés, könnyebbé válik az árutömegek kicserélése az egyre tökéletesedő közlekedési eszközök segítségével, és a gazdasági és tudományos vívmányok minden nép közkincsévé válnak. Az egyes országok kereskedelmi és vámszerződéseket kötnek egymással, nemzetközi összefogás eredményeképp költséges közlekedési utak épülnek (Szuezi-csatorna, Szent Gotthard-alagút stb.). Egyes államok nagy összegeket költenek olyan hajózási vonalakra, amelyek fejlesztik a föld különböző országai közti közlekedést. Megalapítják a világposta-egyesületet — ami igen jelentős kulturális vívmány —, nemzetközi kongresszusokat hívnak egybe különféle gyakorlati és tudományos kérdések megvitatására, az egyes népek legkiválóbb szellemi termékeit lefordítják a kultúrnépek nyelveire, s ily módon a népek *internacionalizálásának* és *testvériesülésének* egyengetik az útját. De Európának és az egész kultúrvilágnak politikai és katonai helyzete különös ellentétben áll ezzel a fejlődéssel. Mindenütt mesterségesen szítják a nemzetek közti gyűlölködést és a sovinizmust. Az uralkodó osztályok igyekeznek fenntartani azt a hitet, hogy a népek, amelyek egymásnak halálos ellenségei, csak az alkalmas pillanatot várják, amikor egymást megrohanhatják és megsemmisíthetik. Az egyes országok tőkésosztályainak konkurrenciaharca nemzetközi síkon az egyik ország tőkésosztályának a másik ország tőkésosztálya elleni harcában ölt formát, s ez — a tömegek politikai vakságától támogatva — olyan fegyverkezési versenyt idéz elő, amilyenhez foghatót nem látott a világ. Ez a verseny mindeddig példa nélkül álló óriási hadseregeket hozott létre, és a szárazföldi és tengeri hadviseléshez olyan tökéletes öldöklő és pusztító fegyvereket konstruált, amilyenek csak a mai fejlett technika korában lehetségesek. Ez a verseny a pusztító fegyvereket olyan fejlettségi fokra emeli, amely végül tömeges öngyilkossághoz vezet. A hadsereg és a haditengerészet fenntartása minden országban évről évre növekvő áldozatokat követel, amelyek végül a leggazdagabb népet is tönkreteszik. 1908-ban

egyedül Németország rendes és rendkívüli kiadások címén — beleértve a nyugdíjakat és a katonai kiadásokból származó államadósságok kamatait — csak hadseregére és haditengerészetére jóval több mint 1500 millió márkát költött. Ez az összeg azóta is évről évre növekszik. Neymarck szerint az európai államok katonai kiadásai így alakultak:

	1866	1870	1887	1906
	millió frankban			
Hadsereg és haditengerészet ..	3 000	3 500	4 500	6 725
Államadósságok	66 000	75 000	117 000	148 000
Kamatok	2 400	3 000	5 300	6 000[1]

Európa tehát évi 6725 millió frankot (5448 millió márkát) költ a hadseregre és a haditengerészetre, és 6000 millió frankot (4860 millió márkát) azoknak az adósságoknak a kamataira, amelyek jórészt katonai kiadásokból származnak! Valóban paradicsomi viszonyok!

Európa példáját követi Amerika és Ázsia is. Az Egyesült Államok 1875-ben 386,8 millió és 1907/08-ban 1436,9 millió márkát költött katonaságra. Japánban a hadseregre és haditengerészetre fordított rendes kiadások, a nyugdíjakkal együtt, 1875-ben 20,5, 1908/09-ben pedig 220,4 millió márkát tettek ki!

Ezek a kiadások elsősorban a művelődési és kulturális célok rovására történnek, a legsürgősebb kultúrfeladatokat elhanyagolják, és a honvédelmi kiadások olyan súllyal szerepelnek, hogy az államcélt is veszélyeztetik. Az egyre nagyobb létszámú hadseregek az egyes nemzetek legegészségesebb és legerősebb részét kötik le, a hadsereg fejlesztésére és a katonai kiképzésre

[1] *A. Neymarck:* La statistique internationale des valeurs mobilières. Bulletin de l'institut international de statistique (Az értékpapírok nemzetközi statisztikája. A nemzetközi statisztikai hivatal bulletinje). 17. köt. Koppenhága 1908. 405. old.

a szellemi és fizikai erőket oly mértékben igénybe veszik, mintha a tömeggyilkosságra való kiképzés korunk fő feladata volna. Az egyre tökéletesebb tömegpusztító fegyverek a gyorsaság, hatósugár és romboló erő tekintetében olyan fokra jutottak, hogy barát és ellenség számára egyaránt félelmetesek. Ha egy napon ez a roppant gépezet működésbe lép — ha az egymással ellenségesen szemben álló európai hatalmak 16—20 millió katonával vonulnak hadba —, kiderül majd, hogy ezt a gépezetet *nem lehet kormányozni és irányítani.* Nincs hadvezér, aki ilyen tömegeket vezényelni tudna, nincs csatatér, mely elég nagy a felvonulásukhoz, s nincs gépezet, mely huzamosabb ideig táplálni tudná őket. Ütközetek esetén nincs elég kórház a sebesültek befogadására, s a halottak elföldelése szinte a lehetetlenséggel volna határos.

Ha hozzávesszük ehhez azt a szörnyű pusztítást és rombolást, melyet a jövő háborúja Európában *gazdasági* téren véghezvisz majd, túlzás nélkül mondhatjuk: *a legközelebbi nagy háború lesz az utolsó háború.* Óriásira dagad az üzleti csődök száma. Megakad a kivitel, s ezáltal gyárak ezrei állnak le; megakad az élelmiszerszállítás, aminek szörnyű drágaság lesz a következménye, s milliókra rúg majd a családfenntartót nélkülöző és segélyezésre szoruló családok száma. De honnan vesszük az anyagi eszközöket? A Német Birodalomnak például a hadrakelt hadsereg és flotta napi 45—50 millió márkájába kerül.

Európa politikai-katonai helyzete olyan irányban fejlődik, hogy könnyen bekövetkezhet egy katasztrófa, mely pusztulásba sodorja a polgári társadalmat. Fejlődése csúcspontján e társadalom olyan viszonyokat hozott létre, melyek tarthatatlanná teszik létét. Azokkal az eszközökkel készíti elő saját pusztulását, amelyeket, mint a legforradalmibb társadalom az összes eddigiek közül, ő maga teremtett meg.

Lassanként kilátástalan helyzetbe jut községeink nagy része is, ugyanis ezek szinte képtelenek kielégíteni az évről évre fokozódó igényeket. Főként gyors ütemben növekvő nagyvárosainkkal és ipari városainkkal szemben támaszt a nagy népességszaporulat töméntelen olyan igényt, amelyeknek nagy

részét csak nagy adók kivetésével és kölcsönök felvételével tudják kielégíteni. Évről évre több pénz kell iskola- és útépítésre, közvilágításra, csatornázásra, vízvezetékhálózatra, egészségügyi, jóléti és kulturális célokra, a rendőrség és a közigazgatási apparátus fenntartására. Amellett a jómódú kisebbség mindenütt különösen sokat kíván a községektől: felsőbb tanintézeteket, színházakat és múzeumokat, előkelő városnegyedeket, parkokat megfelelő világítással, útburkolattal stb. A lakosság többsége hiába kifogásolja e kiváltságokat: ezek a viszonyokból következnek. A hatalom a kisebbség kezében van, s ezt arra használja fel, hogy kulturális szükségleteit lehetőleg a közösség rovására elégítse ki. E megnövekedett kulturális igények magukban véve nem is kifogásolhatók, mert ezek is haladást jelentenek; a hiba csak az, hogy jórészt a vagyonos osztálynak válnak használára, holott mindenkinek részesednie kellene belőlük. A másik visszásság, hogy a közigazgatás nem mindig a legjobb és igen költséges. A hivatalnokok sem mindig megfelelők és nem rendelkeznek elég ismerettel a gyakran nagy szakértelmet igénylő munka végzésére. A községi tanácsosoknak pedig többnyire annyi dolguk és gondjuk van saját megélhetésükkel, hogy nem tudják meghozni a kötelességeik teljesítésével járó áldozatokat. Gyakran ezeket az állásokat is egyéni érdekek szem előtt tartásával, és a közérdek hátrányára töltik be. A következményeket az adófizetőknek kell viselniük. E viszonyoknak valamennyire is kielégítő, alapos megváltoztatására ez a társadalom nem is gondolhat. Akármilyen formában történik is az adók kivetése, az elégedetlenség csak fokozódik. Néhány évtized múlva ezeknek a községeknek legnagyobb része képtelen lesz kielégíteni igényeit a közigazgatás és a közteherviselés mai formája mellett. Kiderül, hogy a községi életben, éppen úgy mint az államéletben, gyökeres átalakításra van szükség, mert a községekkel szemben igen nagyok a kulturális követelmények; a község az a mag, amelyből ki kell indulnia a társadalmi átalakulásnak, mihelyt meglesz az ehhez szükséges akarat és hatalom.

De hogyan történhetik ez meg, amikor jelenleg mindenütt a

magánérdek uralkodik, amely mellett eltörpül a közérdek? Röviden ilyen közéletünk állapota, s ez csak tükörképe a társadalom állapotának.

2. *Az osztályellentétek kiéleződése*

Társadalmi életünkben a létért való küzdelem egyre fokozódik. Hevesen dúl mindenki háborúja mindenki ellen, és e kegyetlen harcban nem igen válogatják meg az eszközöket. Az „ôte-toi de là, que je m'y mette" (takarodj onnan, hogy én lépjek a helyedbe) elve a gyakorlati életben erős könyöklés, oldalbavágások és rúgások formájában valósul meg. A gyengébb kénytelen átengedni helyét az erősebbnek. Ahol az anyagi erő, a pénz, a vagyon hatalma nem elégséges, ott a cél elérésére a legkörmönfontabb és leghitványabb eszközöket alkalmazzák. Hazugság, szédelgés, csalás, váltóhamisítás, hamis eskü, s a legsúlyosabb bűnök válnak a cél elérésének eszközeivé. Ahogyan ebben a harcban az egyén az egyénnel szembekerül, ugyanúgy harcol osztály osztály ellen, a férfi a nő ellen, egyik nemzedék a másik ellen. Az emberi kapcsolatok egyetlen szabályozója a haszon, emögött minden más szempont háttérbe szorul. Ha az anyagi érdek megkívánja, ezer meg ezer munkást és munkásnőt kilöknek az utcára. E munkanélküliek, miután felemésztették mindenüket, amijük volt, a közjótékonyságra vannak utalva, vagy kénytelenek a vándorbotot kezükbe venni. A munkások úgyszólván csapatostul vonulnak az egyik helyről a másikra, keresztül-kasul bejárják az országot; a társadalom pedig félve és irtózva tekint rájuk, annál is inkább, mert a tartós munkanélküliség során külsőleg, belsőleg egyaránt lezüllenek. Az úri osztály nem is sejti, mi az, ha valakinek hónapokon át nélkülöznie kell a rend és a tisztaság legelemibb feltételeit, ha üres gyomorral egyik helyről a másikra kell vándorolnia, és többnyire csak rosszul leplezett utálkozásban és megvetésben van része éppen azoktól, akik a rendszer fő pillérei. E szerencsétlenek családjai a legnagyobb nyomorban élnek és hatósági

gondozásra szorulnak. A kétségbeesés a szülőket nemritkán a legszörnyűbb cselekedetekre ragadtatja — öngyilkosságra és családirtásra. Kivált válság idején megdöbbentő mértékben növekszik e rémtettek száma. De az uralkodó osztályokat ez nem zavarja. Ugyanabban a lapban, amelyből megtudjuk, mire vezetett a nyomor és a kétségbeesés, zajos ünnepségekről és fényes hivatalos bankettekről szóló beszámolókat olvashatunk, mintha minden örömben és bőségben úszna.

Az általános nyomor és a létért való küzdelem élesedése egyre több asszonyt és leányt hajt a prostitúció és a romlás karjaiba. Mind gyakoribb a züllés, a durvaság és a bűn, virágzanak a fogházak, fegyházak és az úgynevezett javítóintézetek, amelyek szörnyen túlzsúfoltak, s alig tudják befogadni a bűnösöket.

A bűnözés szoros kapcsolatban van a társadalom szociális viszonyaival, s ezt hiába is tagadják. A társadalom strucc módjára a homokba dugja a fejét, hogy ne kelljen beismernie az őt vádló állapotokat, s azzal ámítja magát, hogy a bajok oka csupán a munkások „lustasága", „élvezethajhászása" és „vallástalansága". Ez a legrosszabbfajta öncsalás, a legundorítóbb képmutatás. Minél kedvezőtlenebbek a társadalmi viszonyok a többségre nézve, annál nagyobb mérvű a bűnözés. A létért vívott harc a legdurvább és legerőszakosabb formákat ölti, s olyan helyzetet teremt, amelyben egyik ember a másikat halálos ellenségének tekinti. A társadalmi kötelékek meglazulnak, és az ember ellenségként áll szemben embertársával[1].

---

[1] Már Platón is ismerte az ilyen állapot következményeit: „... nem egy, hanem szükségképpen kettő az ilyen állam: a szegényeké és a gazdagoké, akik egy és ugyanazon a helyen laknak és egymásra örökkön örökké acsarkodnak ... meg aztán az se valami szép dolog, hogy körülbelül háborút se igen lehet viselniök, mert kénytelenek volnának vagy a felfegyverzett tömegeknek a segítségére szorulni, amitől pedig jobban félnek, mint az ellenségtől ..." *(Platón:* Állam. Ford. Simon József Sándor, Franklin 1903. 293. old.) Arisztotelész ezt mondja: „... káros dolog, ha sok ember elszegényedik; mert csoda volna, ha az ilyenek nem lennének forradalmárokká." *(Arisztotelész.* Politika. ford. Szabó Miklós. Magyar Filozófiai Társaság könyvtára sorozat 4. sz. Budapest 1923. 51. old.)

Az uralkodó osztályok, amelyek a dolgok okait nem kutatják vagy nem is akarják kutatni, a maguk módján próbálják a bajokat orvosolni. Ha a szegénység, nyomor és ennélfogva a züllés és a bűnözés fokozódik, akkor nem a baj okát keresik, és nem azt szüntetik meg, hanem az állapotok következményeit büntetik. S minél súlyosabbak a bajok, s minél többen vannak a gonosztevők, annál kegyetlenebbül üldözik és büntetik őket. Azt hiszik, hogy Belzebubbal űzhetik el az ördögöt. Häckel professzor is rendben levőnek tartja, hogy a bűnöket a legszigorúbban büntessék, és hogy a halálbüntetést következetesen alkalmazzák[1]. Ebben teljes egyetértés van közte és a legkülönbözőbb árnyalatú reakciósok között, akik különben halálos ellenségei neki. Häckel úgy véli, hogy a javíthatatlan bűnözőket és semmittevőket ki kell irtani, mint a gazt, amely a növényektől elvonja a fényt, a levegőt és a talajt. Ha Häckel nemcsak kizárólag természettudománnyal, hanem társadalomtudománnyal is foglalkozott volna, akkor tudná, hogy ezeket a bűnözőket az emberi társadalom értékes, hasznos tagjaivá lehetne változtatni, ha a társadalom megfelelő létfeltételeket biztosítana nekik. Azt látná, hogy az egyes bűnözők kivégzése vagy ártalmatlanná tétele éppen úgy nem vet gátat az újabb bűnöknek, mint amikor egy szántóföldet megtisztítanak ugyan a gaztól, de a gaz gyökereit és magját nem irtják ki. Az embernek sohasem fog sikerülni teljesen megakadályozni a természetben káros organizmusok keletkezését, de *arra van lehetőség, hogy saját, önmaga által alkotott társadalmi szervezetét úgy megjavítsa, hogy ez kedvező létfeltételeket teremtsen mindenki számára, egyenlő fejlődési szabadságot biztosítson mindenkinek, s ezáltal senki se kényszerüljön éhségét, birtoklási vagy becsvágyát mások rovására kielégíteni.* A bűnözés *okait* kell tanulmányozni, az okokat kell kiküszöbölni, s akkor kiküszöböljük a bűnözést is[2].

---

[1] Natürliche Schöpfungsgeschichte (Természetes teremtéstörténet). Negyedik javított kiadás. Berlin 1873. 155. és 156. old.

[2] Ilyen értelemben mondja Platón az „Állam"-ban, hogy ilyen bűnök „csakis műveletlenség, rossz nevelés és hibás államszerkezet következtében támadhatnak." (id. mű, 294. old.) Platón tehát jobban ismerte

Azok, akik a bűnözést úgy akarják megszüntetni, hogy megszüntetik a bűnözés okait, természetesen idegenkednek az erőszakos megtorló intézkedésektől. Nem gátolhatják meg a társadalmat abban, hogy a maga módján védekezzék a bűnözők ellen, akiknek a garázdálkodását semmiképpen sem nézheti ölbetett kézzel, de annál sürgetőbben követelik a társadalom gyökeres átalakítását, vagyis a bűnözés okainak kiküszöbölését.

A társadalom szociális viszonyai és a vétségek meg a bűncselekmények közötti összefüggést a statisztikusok és szociálpolitikusok sokszor bebizonyították[1]. Az egyik leggyakoribb vétség — mert társadalmunk ezt a jótékonyságról szóló minden keresztény tanítások ellenére is vétségnek tekinti — rossz üzletmenet idején a koldulás. A Szász Királyság statisztikája azt mutatja, hogy a koldulás miatt megbüntetett személyek száma olyan mértékben növekedett, amilyen mértékben éleződött az a nagy eladási válság, amely Németországban 1890-ben kezdődött és 1892—93-ban érte el a csúcspontját. 1890-ben ezért a vétségért 8815, 1891-ben 10 075 és 1892-ben 13 120 személyt büntettek meg. Ugyanígy Ausztriában, ahol 1891-ben munkakerülés és koldulás miatt 90 926 személyt, 1892-ben pedig 98 998 személyt ítéltek el[2]. Ez a szám a helyzet jelentős rosszabbodására mutat.

Tömeges elproletarizálódás az egyik oldalon, a gazdagság gyarapodása a másikon — általában korunk jellemző vonása.

---

a társadalom lényegét, mint sok tudós 2300 évvel később. Ez persze nem éppen örvendetes tény.

[1] *M. Sursky:* Aus der neuesten Literatur über die wirtschaftlichen Ursachen der Kriminalität (A bűnözés gazdasági okaival foglalkozó legújabb irodalomból). Neue Zeit, 23. évfolyam, 2. köt.

[2] *H. Herz:* Verbrechen und Verbrechertum in Österreich (Bűncselekmény és bűnözés Ausztriában). Tübingen 1908. 49. old. „A bűntettek szempontjából — mondja a szerző — a mindenkori gazdasági forma domináló jelentőségű. A termelés és a fogyasztás megszervezése, valamint a gazdasági javak elosztása számos vonatkozásban döntő módon befolyásolja a bűnözést."

Az a tény, hogy Amerikában öt embernek, J. D. Rockefellernek, a nemrég elhunyt Harrimannak, D. Pierpont Morgannak, W. N. Vanderbiltnek és G. D. Gouldnak 1900-ban együttvéve 3200 millió márka vagyona volt, és döntő befolyása az Egyesült Államok és részben Európa gazdasági életére, mutatja a jelenlegi fejlődés irányát. A nagy tőkés egyesülések minden kultúrországban a legújabb kor figyelemre méltó jelenségei közé tartoznak, s egyre nagyobb társadalmi és politikai befolyásra tesznek szert.

A koncentrálódási folyamat a kapitalista iparban

1. A mezőgazdaságot kiszorítja az ipar

A kapitalista gazdasági rendszer nemcsak a társadalmi, hanem a politikai szervezeten is uralkodik; befolyásolja, sőt irányítja a társadalom érzéseit és gondolkodását. A kapitalizmus a vezető hatalom. A tőkés ura és parancsolója a proletároknak, akiknek a munkaerejét mint árut felhasználás és kihasználás céljából megvásárolja, mégpedig olyan áron, amely, mint minden más áru ára, a kereslettől és a kínálattól függ, és amely az előállítási költségek körül ingadozik, — néha meghaladja, néha meg el sem éri őket. Ám a tőkés a munkaerőt nem azért vásárolja meg, hogy ezzel istennek tetsző dolgot míveljen, vagy hogy a munkásnak szívességet tegyen — bár így tünteti fel a dolgot —, hanem azért, hogy a munkás munkájából értéktöbblethez jusson. Ezt a többletet a tőkés vállalkozói nyereség, kamat, bérleti díj, földjáradék címén zsebeli be. A munkásból kipréselt értéktöbblet — ha a tőkés el nem tékozolja — ismét tőkévé kristályosodik, s lehetővé teszi számára, hogy üzemét állandóan nagyobbítsa, javítsa a termelési folyamatot, és állandóan új munkaerőket alkalmazzon. Ez pedig lehetővé teszi számára, hogy gyengébb versenytársát, mint a páncélos lovag a fegyvertelen gyalogost, megtámadja és megsemmisítse.

Ez az egyenlőtlen küzdelem egyre inkább kibontakozik minden területen, és ebben a nőnek, a serdülők és a gyermekek után a legolcsóbb munkaerőnek, mind fontosabb szerep jut. Ennek az állapotnak az a következménye, hogy a társadalom élesen szétválik két részre: a viszonylag kevés hatalmas tőkésre,

és a tőke nélküli, munkaerejük állandó eladására kényszerülő nincstelenek óriási tömegére. A középréteg e fejlődés során aggasztó helyzetbe kerül.

A tőkés kizsákmányolás egyre újabb és újabb munkaterületekre hatol be, amelyeken addig a kisipar uralkodott. A tőkéseket egymásközti versenyük arra kényszeríti, hogy egyre újabb területeket aknázzanak ki. A tőke úgy jár fel s alá, „mint az ordító oroszlán, s keresi, kit faljon fel". A kisebbek és a gyengébbek tönkremennek, s ha nem sikerül más területre menekülniük — ami egyre nehezebbé, sőt lassanként lehetetlenné válik —, akkor lesüllyednek a bérmunkások vagy a catilinai exisztenciák osztályába. Hatástalannak bizonyul minden kísérlet arra, hogy a kisipart és a középrétegeket megmentsék olyan törvényekkel és intézményekkel, amelyeket csak a múlt lomtárából szedhetnek elő; az ilyesmi egyeseket ideig-óráig tévedésbe ejthet helyzetüket illetően, de az illúziót a tények ereje hamarosan szertefoszlatja. A nagy halak felfalják a kis halakat, s ez a folyamat a természeti törvény erejével és kérlelhetetlenségével mindenki számára látható és kézzelfogható módon megy végbe.

A népszámlálási adatok képet adnak arról, hogy Németország társadalmi struktúrája rövid huszonöt esztendő alatt — 1882-től 1895-ig és 1895-től 1907-ig — miképpen változott meg.

	A keresők száma a fő foglalkozási ágakban:			Csökkenés illetve növekedés 1882-től kezdve
	1882	1895	1907	
Mezőgazdaság	8 236 496	8 292 692	9 883 257	+ 1 646 761 = 19,99
Ipar	6 396 465	8 281 220	11 256 254	+ 4 859 789 = 75,98
Kereskedelem és közlekedés	1 570 318	2 338 511	3 477 626	+ 1 907 308 = 121,46
Házi munka	397 582	432 491	471 695	+ 74 113 = 18,63
Közszolgálat és szabad pályák	1 031 147	1 425 961	1 738 530	+ 707 383 = 68,56
Foglalkozás nélküliek ..	1 354 486	2 142 808	3 404 983	+ 2 050 497 = 151,40
Összesen ...	18 986 494	22 913 683	30 232 345	+ 11 245 851 = 53,95

	A keresők száma hozzátartozókkal együtt			Csökkenés illetve növekedés 1882-től kezdve
	1882	1895	1907	
Mezőgazdaság	19 225 455	18 501 307	17 681 176	— 1 544 279 = 18,18
Ipar	16 058 080	20 253 241	26 386 537	+ 10 328 457 = 64,25
Kereskedelem és közlekedés	4 531 080	5 966 846	8 278 239	+ 3 747 159 = 82,69
Házi munka	938 294	886 807	792 748	— 145 546 = 15,57
Közszolgálat és szabad pályák	2 222 982	2 835 014	3 407 126	+ 1 184 144 = 53,33
Foglalkozás nélküliek ..	2 246 222	3 327 069	5 174 703	+ 2 928 481 = 130,36
Összesen ...	45 222 113	51 770 284	61 720 529	+ 16 498 416 = 34,27
+ a cselédek ...	1 324 924	1 339 318	1 264 755	— 60 169 = 4,53

E számok azt mutatják, hogy az említett huszonöt év alatt igen jelentős eltolódás ment végbe a lakosság foglalkozásában. Az iparból (bányászat és építőipar), kereskedelemből és közlekedésből élő lakosság száma növekedett a mezőgazdasági lakosság rovására; csaknem az egész népességszaporulat — 1882-től 1895-ig 6 548 171 fő, 1895-től 1907-ig 9 950 245 fő — az említett foglalkozási ágakra esett. Igaz ugyan, hogy a mezőgazdaságot fő foglalkozásként folytatók száma 1 646 761 fővel emelkedett, de ez a szám messze elmarad az össznépesség szaporulata mögött; az ehhez a kategóriához tartozó keresők hozzátartozóinak száma pedig 1 544 279 fővel, vagyis 8%-kal csökkent.

Egészen más képet mutat az ipar (beleértve az építőipart és a bányászatot), a kereskedelem és a közlekedés. Mindkét kategóriában jelentékenyen emelkedett a foglalkoztatottak valamint hozzátartozóik száma, mégpedig a népességszaporulatnál jobban. Az iparban foglalkoztatottak száma, amely már 1895-ben elérte a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát, most 1 372 997 fővel, vagyis 15%-kal meghaladta ezt a számot. Hozzátartozóik száma viszont 8 705 361 fővel, vagyis 49%-kal (1895-ben 1 751 934-gyel) haladta meg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak hozzátartozóinak a számát. Még nagyobb

növekedést mutat a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak és hozzátartozóik száma.

Ennek eredményeképpen a mezőgazdasági lakosságot, vagyis a lakosság voltaképpeni konzervatív részét, a régi rend fő támaszát egyre jobban háttérbe szorítja és számbelileg egyre gyorsabb ütemben túlszárnyalja az iparban, kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatott lakosság. Az, hogy 1882 óta jelentékenyen emelkedett a közszolgálatban és a szabad pályákon működők és hozzátartozóik száma is, mit sem változtat e tényen. Meg kell még jegyeznünk, hogy az utolsó számláláskor ebben a foglalkozási kategóriában a keresők száma némileg — bár csak relative — csökkent, a szabad foglalkozásúaké ellenben 1882-höz képest 1895-ben is, meg 1907-ben is tovább emelkedett, jóllehet csökkenő ütemben: 1882-től 1895-ig 38,29%-kal, 1895-től 1907-ig csak 21,96%-kal. A foglalkozásnélküliek és hozzátartozóik számának jelentős emelkedése a járadékosok nagyobb számával (közéjük kell számítani a balesetbiztosítási, rokkantsági és öregségi járadékosokat is), valamint az alamizsnából élőknek, különféle diákoknak, a szegényházak, szeretetotthonok, tébolydák, börtönök lakóinak létszámnövekedésével magyarázható.

Jellemző a háztartásban foglalkoztatottak számának csekély növekedése is, valamint a cselédek számának effektív csökkenése, ami egyrészt arra mutat, hogy viszonylag kevesebben vannak az olyanok, akiknek kereseti viszonyaik lehetővé teszik alkalmazottak fogadását, másrészt arra, hogy a nagyobb személyi függetlenségre törekvő proletár nők ezt a foglalkozást egyre kevésbé keresik.

1882-ben a kereső lakosság 43,38%-ának, 1895-ben 36,19%-ának, 1907-ben pedig már csak 32,69%-ának volt a mezőgazdaság a fő foglalkozása; az egész mezőgazdasági lakosság 1882-ben az összlakosság 42,51%-a, 1895-ben 35,74%-a, 1907-ben pedig csak 28,65%-a volt. Az iparban viszont (beleértve a bányászatot és az építőipart is) a fő foglalkozásúakként foglalkoztatottak száma 1882-ben 33,69%, 1895-ben 36,14% és 1907-ben már 37,23%. Ezek hozzátartozóikkal együtt 1882-ben

35,51, 1895-ben 39,12, 1907-ben pedig már 42,75%-ot tettek ki. A kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak és hozzátartozóik számának emelkedését a következő adatok mutatják:

	1882	1895	1907
Hozzátartozókkal	10,02	11,52	13,41
Hozzátartozók nélkül	8,27	10,21	11,50

Látjuk tehát, hogy Németországban jelenleg az összlakosság 56,16%-át (sőt Szászországban 74,5%-át) foglalkoztatja az ipar és a kereskedelem, míg a mezőgazdaságra csupán 28,65% (Szászországban csak 10,07) jut.

2. A proletarizálódás fokozódása. A nagyüzem túlsúlya.

Nem érdektelen megvizsgálni azt is, hogy miként oszlott meg a kereső lakosság az önállóak, alkalmazottak és munkások kategóriájára, s hogy e kategóriákon belül milyen a két nem megoszlása. A vonatkozó adatokat a 356. oldalon levő táblázat mutatja.

Az adatokból kitűnik, hogy a mezőgazdaságban az önállóak száma 1882-től 1895-ig 280 692 fővel — 12,5%-kal — emelkedett, 1895 és 1907 között azonban 67 751 fővel csökkent, úgyhogy 1882-höz képest az önállóak száma csak 212 941-gyel — 9,2%-kal — emelkedett. Ezzel szemben a munkások száma, amely 1882 és 1895 között 254 025 fővel — 4,3%-kal — csökkent, 1895 óta jelentékenyen emelkedett: 1 655 677 fővel — 29,4%-kal. Ha közelebbről szemügyre vesszük az emelkedést, azt látjuk, hogy ez főleg a munkában segédkező női hozzátartozók kategóriájának növekedéséből adódott (a férfiak száma 170 532-vel, a nőké 1 820 398-cal emelkedett, ami összesen 1 990 930). Ha csak a falusi napszámosokat és a cselédeket vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a férfiak száma 381 195-tel csökkent, a nőké 45 942-vel emelkedett, a mező-

		Önálló			Alkalmazott			Munkás		
		1882	1895	1907	1882	1895	1907	1882	1895	1907
Mezőgazdaság	férfi ..	2 010 865	2 221 826	2 172 740	60 763	78 066	82 548	3 629 959	3 239 646	3 028 983
	nő ...	277 168	346 899	328 234	5 881	18 107	16 264	2 251 860	2 388 148	4 254 488
	Összesen ...	2 288 033	2 568 725	2 500 974	66 644	96 173	98 812	5 881 819	5 627 794	7 283 471
Ipar	férfi	1 621 668	1 542 272	1 499 832	96 807	254 421	622 071	3 551 014	4 963 409	7 030 427
	nő	519 478	519 492	477 290	2 269	9 324	63 936	545 229	992 302	1 562 698
	Összesen ...	2 201 146	2 061 764	1 977 122	99 076	263 745	686 007	4 096 243	5 955 711	8 593 125
Kereskedelem	férfi ..	550 936	640 941	765 551	138 387	249 920	426 220	582 885	836 042	1 354 482
	nő ...	150 572	202 616	246 641	3 161	11 987	79 689	144 377	365 005	605 043
	Összesen ...	701 508	843 557	1 012 192	141 548	261 907	505 909	727 262	1 233 047	1 959 525
Eredmény	férfi	4 183 469	4 405 039	4 338 123	295 957	582 407	1 130 839	7 763 858	9 071 097	13 694 160
	nő	1 007 218	1 069 007	1 052 165	11 311	39 418	159 889	2 941 466	3 745 455	4 161 961
	Összesen ...	5 190 687	5 474 046	5 490 288	307 268	621 825	1 290 728	10 705 324	12 816 552	17 836 121

gazdasági munkások száma tehát jelentősen — vagyis 335 253 fővel — csökkent. A mezőgazdaságban tehát nemcsak az önálló egzisztenciák száma lett kisebb, hanem a cselédeké és a napszámosoké is; a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámnövekedése az előző népszámláláshoz képest a munkában segédkező családtagok, főként a női családtagok számának a megnövekedésével magyarázható.

Más a helyzet az iparban. Itt huszonöt év alatt az önálló egzisztenciák száma 234 024-gyel — 10,6%-kal emelkedett (1882-től 1895-ig 139 382-vel — 5,2%-kal), míg a népességszaporulat 36,48% volt (1882-től 1895-ig 14,48%). Az elmaradás a segéderő nélkül és a két segéderővel dolgozó üzemeknél mutatkozik. A munkások száma 1882-től 1895-ig 1 859 468 fővel, 1895-től 1907-ig pedig további 2 637 414 fővel emelkedett. Ha csak a voltaképpeni munkásokat nézzük, családtagok nélkül, akkor ez a szám 5 899 708-ról (1895) 8 460 338-ra (1907) emelkedett. Az iparban foglalkoztatott személyek háromnegyed része (75,16%-a) munkás.

Megfordított az arány a kereskedelemben és a közlekedésben, ahol az önállóak, de az iparhoz hasonlóan az alkalmazottak és munkások száma is jelentősen emelkedett. Különösen az önálló nők száma növekszik a kereskedelemben, — részben özvegyek igyekeznek mint kiskereskedők megélni, részben pedig a feleség próbálkozik azzal, hogy ily módon egészítse ki a férfi jövedelmét. Az önállók száma 1882-től 1907-ig 310 584-gyel — 44,3%-kal emelkedett, de az alkalmazottak és a munkások száma még jobban megnövekedett (364 361-gyel — 258,8%, illetve 1 232 263-mal — 169,4%). Csattanós bizonyítéka ez annak, hogy milyen gyors ütemben fejlődött a nagykereskedelem, főként 1895-től 1907-ig. Az alkalmazottak száma csaknem megkétszereződött, a női alkalmazottaké meghatszorozódott.

Az önállók száma 1882 és 1907 között a három kategóriában együttvéve 5,7%-kal emelkedett, tehát jelentősen elmaradt a népességszaporulat mögött (36,48%). Az alkalmazottak száma ezzel szemben 325,4%-kal emelkedett, ami arra mutat,

hogy a minden téren nagy fejlődésnek indult nagyüzemnek szüksége van alkalmazottakra. A munkások száma 39,1%-kal emelkedett. Megjegyzendő, az 5 490 288 önálló közt igen sok az olyan egzisztencia, amely teljesen proletár színvonalon él. Így például a 2 086 368 ipari üzemből 994 743 segéderő nélkül dolgozó üzem volt, 875 518 pedig ötnél kevesebb munkást foglalkoztatott. Az árukereskedelemben 1907-ben 709 231 üzemből 232 780 segéderő nélkül működött, továbbá a kereskedelemben és a közlekedésben működő önálló egzisztenciák közül 35 306 házaló kereskedésben dolgozott segéderő nélkül, 5240 volt az altisztek, kifutók stb. száma, többezer a biztosítási ügynök, a kereskedelmi utazó stb.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy az önálló egzisztenciák száma a három kategóriában nem egyezik meg az üzemek számával. Ha például egy vállalkozónak több tucat fióküzlete van, ami gyakori eset például a dohány- és cigarettakereskedelemben, vagy ha egy fogyasztási szövetkezet több bolttal rendelkezik, akkor minden fióküzlet külön üzemnek számít. Ugyanez vonatkozik az ipari vállalkozásokra: ha például valamely gépgyárnak van egy vasöntödéje és egy asztalosműhelye, akkor azokat is külön üzemnek számítják. A közölt adatok tehát nem nyújtanak kellő tájékoztatást az üzemek koncentrációjáról és az egzisztenciák minőségéről.

De a legújabb, 1907 június 12-i iparstatisztika e fogyatékosságok ellenére is a tőkének az iparban, kereskedelemben és közlekedésben végbemenő óriási arányú koncentrációját és centralizációját mutatja. Kiderül belőle, hogy az egész gazdaság fokozott iparosodásával együtt gigászi léptekkel folyik az összes termelési eszközöknek néhány tőkés kezében való koncentrálódása.

Az egyedül dolgozó önálló egzisztenciák száma 1882-ben még 1 877 872 volt, 1895 óta ez a szám tovább süllyedt; 1895-ben 1 714 351, 1907-ben pedig már csak 1 446 286 volt, vagyis a csökkenés 431 586 — 22,9 %-os. A kisüzem részaránya népszámlálásról népszámlálásra erősen csökkent. 1882-ben 59,1 %, 1895-ben 46,5 % és 1907-ben már csak 37,3 %-át foglalkoz-

tatta az iparban dolgozó összes kereső személyeknek. A fordított folyamat ment végbe a nagyüzem esetében, ahol 22,0 %-ról 29,6 %-ra, 1907-ben pedig 37,3 %-ra emelkedett ez az arányszám. Minél nagyobbak az üzemek, annál gyorsabb a növekedés. 1895-től 1907-ig a kisüzemekben foglalkoztatott személyek száma 12,2 %-kal, a középüzemekben foglalkoztatottaké 48,5 %-kal és a nagyüzemekben foglalkoztatottaké 75,7 %-kal emelkedett. 1907-ben az összesen 5 350 025 személylyel dolgozó nagyüzem lett a legnagyobb kategória, pedig 1882-ben az még sokkal kevesebb személyt foglalkoztatott, mint a segéderő nélkül dolgozó üzem. Hét iparágban a nagyüzemé a vezető szerep: az összes dolgozóknak több mint a felét foglalkoztatja. A nagyüzemi dolgozóknak az egyes iparágak szerinti megoszlása 100 személyt számítva a következő:

Bányászat	96,6 %
Gépipar	70,4 %
Vegyiipar	69,8 %
Textilipar	67,5 %
Papíripar	58,4 %
Építőanyagipar	52,5 %
Szappan- és olajgyártás	52,3 %

A többi csoportban a nagyüzem már 1895-ben túlsúlyban volt, s pozíciója azóta is mindenütt jelentősen erősödött (a fémfeldolgozás 47,0, a nyomdaipar 43,8, a közlekedés 41,6, az építőipar 40,5 %-át foglalkoztatja az összes kereső személyeknek). A fejlődés tehát csaknem minden területen a nagyüzemeknek vált a hasznára.

Az üzemeknek — és ami ezzel egyenlő, a tőkének a koncentrációja különösen ott megy végbe gyorsan, ahol a kapitalista üzem teljesen uralomra jutott. Nézzük például a sörgyártást. A német söradó-terület, amelyhez Bajorország, Württemberg, Baden és Elzász-Lotaringia nem tartozik hozzá, a következő képet nyújtja:

	Üzemben levő sörgyár	Ezek közül kisipari	Kapacitás 1000 hektoliterben
1873	13 561	10 927	19 655
1880	11 564	10 374	21 136
1890	8 969	8 054	32 279
1900	6 903	6 283	44 734
1905	5 995	5 602	46 264
1906	5 785	5 423	45 867
1907	5 528	5 251	46 355

Az üzemben levő sörgyárak száma tehát 1873-tól 1907-ig 8033-mal — 59,3 %-kal — csökkent, a kisipari sörfőzőké 5676 — 51,9 %-kal, a sörtermelés viszont 26 700 000 hektoliterrel — 135,7 %-kal emelkedett. Ez azt jelenti, hogy a kis- és középüzemek tönkrementek, a nagyüzemek pedig jelentősen megnövekedtek, s termelésük megsokszorozódott: 1873-ban egy sörfőzőre 1450, 1907-ben 8385 hektoliter jutott. Így van ez mindenütt, ahol a kapitalizmus uralomra kerül. Ausztriában 1876-ban 2248 sörfőző működött, s ezek 11 671 278 hektoliter sört termeltek, — 1904/05-ben már csak 1285, de ezek 19 098 540 hektolitert állítottak elő.

Hasonló eredményeket mutat a német kőszéntermelés és az egész német bányaipar fejlődése. A kőszéntermelésben a fő üzemek száma, amely 1871—1875-ben átlag 623 volt, 1889-ben már csak 406, de ugyanakkor a termelés 34 485 400 tonnáról 67 342 200 tonnára, s az üzemek személyzetének átlagos létszáma 172 074-ről 239 954 főre emelkedett. Az alanti táblázat szemlélteti a kőszén- és barnaszénbányászatban 1907-ig végbement koncentrációs folyamatot.

Év	Kőszén			Barnaszén		
	fő üzem	személyzet (átlagban)	termelés 1000 t-ban	fő üzem	személyzet (átlagban)	termelés 1000 t-ban
1900	338	413 693	109 290,2	569	50 911	40 498,0
1905	331	493 308	121 298,6	533	54 969	52 512,1
1906	322	511 108	137 117,9	536	58 637	56 419,6
1907	313	545 330	143 185,7	535	66 462	62 546,7

A kőszéntermelésben tehát a hetvenes évek óta az üzemek száma 49,8 %-kal csökkent, ezzel szemben a foglalkoztatott munkások száma 216,9 %-kal, a termelés 420,6 %-kal nőtt.

Az egész bányaipar a következő fejlődést mutatja:

Év	Fő üzemek száma	Személyzet (átlagban)	Termelés 1000 t-ban
1871—1875	3 034	277 878	51 056,0
1887	2 146	337 634	88 873,0
1889	1 962	368 896	99 414,0
1905	1 862	661 310	205 592,6
1906	1 862	688 853	229 146,1
1907	1 958	734 903	242 615,2

Az üzemek száma tehát 35,5 %-kal csökkent, ezzel szemben a foglalkoztatott munkások száma 164,4 %-kal, a termelés pedig 374,5 %-kal növekedett.

A kevesebb, de nagyon meggazdagodott vállalkozóval a proletárok jelentősen megnövekedett száma áll szemben. 1871 és 1875 között minden üzemben átlag 92, 1887-ben 160 és 1907-ben 307 volt a létszám, míg az üzemek száma az 1906. évi 1862-ről 1907-ben 1958-ra emelkedett!

„A rajna-vesztfáliai iparvidéken 1907-ben ugyan még 156 üzem volt, de 34-ben (21,8 %) összpontosult a termelés több mint 50 %-a. Jóllehet az üzemi statisztika még 156 ruhrvidéki bányatelepet is nyilvántart, a szénszindikátusnak, amelyhez kevés kivétellel valamennyi üzem csatlakozott, csak 76 tagja volt; már ilyen nagyfokú az üzemi koncentráció. Az 1908 februári adatok szerint a szénszindikátusban való részesedés 77,9 millió tonna szén volt"[1].

1871-ben 306 kohó 23 191 munkással 1 563 682 tonna nyersvasat, 1907-ben pedig 303 kohó 45 201 munkással 12 875 200

[1] *Otto Hué:* Entwicklungsgeschichtliches über die Montanindustrie (A bányaipar fejlődéstörténetéből). Neue Zeit, 27. évfolyam, 1. köt. 665. old.

tonnát termelt, vagyis egy kohó 1871-ben 5110 tonna, 1907-ben pedig 42 491 tonna nyersvasat állított elő! „A «Stahl und Eisen» című lap 1896 márciusában közölt adatai szerint ebben az időben csak egyetlen német kohóműnek, az Oberhauseni Gutehoffnungs-kohónak volt 24 óránként 820 tonna nyersvas a termelési kapacitása. De már 1907-ben 12 olyan üzem volt, amelyeknek a napi termelése meghaladta az 1000 tonnát"[1].

1871/72-ben a cukoriparban 311 gyár 2 250 918 tonna, 1907/08-ban viszont 365 gyár 13 482 750 tonna cukorrépát dolgozott fel. Egy gyár átlagos termelése az 1871/72. évi 7237-ről 1907/08-ban 36 939 tonnára emelkedett! 1871/72-ben a termelés 186 441 tonna — a feldolgozott répa 8,28 %-a, 1907/08-ban 2 017 071 tonna — 14,96 % — volt.

S ez a technikai forradalom nemcsak az iparban megy végbe, hanem a közlekedésben is. A német tengeri kereskedelem adatai a következő fejlődést mutatják:

Év	Vitorláshajó	Befogadóképesség regisztertonna	Legénység létszáma
1871	4 372	900 361	34 739
1901	2 270	525 140	12 922
1905	2 294	493 644	12 914
1908	2 345	433 749	12 800
1909	2 361	416 514	12 844
a csökkenés 1871-hez képest	2 011	483 847	21 895

A vitorlázás tehát jelentékenyen háttérbe szorul, a meglevő vitorláshajóknak pedig csökken *a befogadóképességük és a legénységük.* 1871-ben egy vitorláshajó átlagos befogadóképessége

[1] *Otto Hué,* id. mű, 666. old.

205,9 regisztertonna, legénysége pedig 7,9 fő volt, 1909-ben a befogadóképesség 176,4 regisztertonna, a legénység pedig csak 5,4 fő volt. Más képet nyújtanak a német tengeri gőzhajózás adatai:

Év	Gőzhajók száma	Befogadóképesség regisztertonna	Legénység
1871	147	81 994	4 736
1901	1 390	1 347 875	36 801
1905	1 657	1 774 072	46 747
1908	1 922	2 256 783	57 995
1909	1 953	2 302 910	58 451
növekedés 1871-hez képest	1 806	2 221 006	53 715

Eszerint jelentékenyen emelkedett a gőzhajók száma, de még jobban növekedett befogadóképességük, ezzel szemben a legénység létszáma viszonylag csökkent. 1871-ben egy gőzhajó befogadóképessége átlag 558 regisztertonna volt, legénysége 32,1 fő, 1909-ben viszont befogadóképessége 1230 regisztertonna, legénysége pedig csak 29 fő.

Gazdasági rendszerünk kapitalista fejlődésének jellemző vonása a hajtóerő gyors növekedése is. Viebahn szerint 1861-ben a vámunió területének ipara 99 761 lóerőt használt fel[1]. 1875-ben Németországban az ötnél több személyt foglalkoztató üzemek 1 055 750 lóerőt használtak fel, mégpedig 25 152 esetben, 1895-ben viszont 2 938 526 lóerőt, csaknem háromszor annyit, 60 176 esetben. A vasút (és villamosvasút) és a gőzhajózás ezekben az adatokban nem szerepel.

Poroszországban a felhasznált lóerő mennyisége a következő képet mutatja:

[1] *A. Hesse:* Gewerbestatistik (Ipari statisztika). Jena 1909. 168. old.

Év	Stabil gőzgépek	Helyváltoztató gőzgépek és lokomobilok	Év	Stabil gőzgépek	Helyváltoztató gőzgépek és lokomobilok
1879	888 000	47 000	1905	4 684 900	315 200
1896	2 534 900	159 400	1906	4 995 700	334 400
1900	3 461 700	229 600	1907	5 190 400	363 200

Poroszországban tehát 1879-től 1907-ig a felhasznált lóerő mennyisége csaknem meghatszorozódott! Hogy az 1895. évi számlálás után milyen óriási ütemben fejlődött az ipar, látható abból, hogy Poroszországban a stabil gőzgépek száma 1896-tól 1907-ig 35%-kal, s a gépek összkapacitása 105%-kal emelkedett. Míg 1898-ban összesen 3305 darab, összesen 258 726 lóerő kapacitású gőzgép szolgált dinamók hajtására, 1907-ben ez a szám 6191-re, illetve 954 945-re emelkedett, ami 87 illetve 269 %-os növekedésnek felel meg[1].

Az alábbi számadatokból látható, hogy a legfontosabb iparágakban az alkalmazott gőzerő hogyan növekedett (lóerőben):

Iparág	1879	1897	1907
Bányászat és kohászat	516 000	1 430 000	2 284 000
Építőanyagipar	29 000	132 000	255 000
Fémfeldolgozás	23 000	57 000	113 000
Gépek	22 000	61 000	329 000
Textil.....	88 000	243 000	323 000[2]

Ám egyesek még a termelőerőknek e mesébeillő fejlődése és a hatalmas tőkekoncentráció láttán is próbálják elhomályosítani e tények jelentőségét. Erre tett kísérletet például Yves

[1] *A. Hesse*, id. mű, 163—164. old.

[2] *Dr. S. Reyer:* Kraft. Ökonomische, technische und kulturgeschichtliche Studien über die Machtentfaltung der Staaten (Gazdasági, technikai és kultúrtörténeti tanulmányok az államok erőkifejtéséről). Lipcse 1908. 348. old.

Guyot francia közgazdász a Nemzetközi Statisztikai Intézet tizenegyedik kongresszusán Koppenhágában (1907 augusztus). Egy felületesen összeállított statisztika alapján azt indítványozta, hogy a „koncentráció" szót küszöböljék ki a statisztikából. Többek között Karl Bücher válaszolt neki: „Az üzemek számának abszolút emelkedésével egyidejűleg igenis végbemehet azok erős koncentrációja. Mindenütt, ahol az adatgyűjtést üzemek (établissements) szerint végzik, elkerülhetetlen, hogy számos adat kétszer be ne kerüljön a statisztikába; egy bankot és annak 100 fiókját 101-nek számítják, egy sörgyárat és a hozzá tartozó 50, helyiséggel és felszereléssel rendelkező sörmérést 51-nek veszik. Az ilyen statisztika eredményei a vizsgált jelenségre vonatkozóan semmit sem bizonyíthatnak.

Az újabb vizsgálatok szerint úgy *látszik*, hogy csak a mezőgazdaságban nem megy végbe koncentrációs folyamat; a bányászatban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a biztosításban és az építőiparban ez a folyamat nyilvánvaló; az iparban azért ismerhető fel nehezebben, mert minden gyorsan fejlődő kultúrnépnél feltétlenül be kell következnie az ipari termelés bővülésének, mégpedig négy okból: 1) mert az ipar átveszi a háziipar egyes funkcióit; 2) mert a fogyasztásban a természeti termékeket ipariakkal szorítják ki (a fát a vassal, a festőfüvet, festőbuzért és indigót a kátrányfestékekkel stb.); 3) az új találmányok miatt (gépkocsi); 4) az exportlehetőségek miatt. Ennélfogva éppen itt nagyfokú koncentráció megy végbe, anélkül, hogy a vállalkozások száma csökkenne, sőt, esetleg számuk még növekszik is. Mindenütt, ahol az ipar kész típusgyártmányokat állít elő, az önálló kisüzemek elkerülhetetlenül tönkremennek. Ily módon a gazdaság legfontosabb szektoraiban gyorsan fejlődnek a tőkés termelési formák. Nem bölcs dolog a szocialistákkal ott harcolni, ahol igazuk van, márpedig az az állításuk, hogy a koncentráció fokozódik, kétségtelenül igaz"[1].

Németország gazdasági fejlődéséhez hasonló fejlődést tapasz-

[1] Bulletin de l'Institut International de Statistique. 17. köt. 183—184. old. Koppenhága 1908.

talunk a világ minden ipari országában. Minden kultúrállam arra törekszik, hogy egyre inkább ipari országgá váljon; nemcsak saját iparcikk-szükségletét akarja fedezni, hanem kivitelre is törekszik. Ezért nemcsak nemzetgazdaságról beszélhetünk, hanem *világgazdaságról* is. A világpiac szabályozza számtalan ipari és mezőgazdasági termék árát, és meghatározza az egyes népek gazdasági helyzetét. Az Észak-Amerikai Unió az a termelési terület, amely döntő módon befolyásolja a világpiac alakulását; mostantól kezdve innen indul ki minden nagyobb lökés a világpiaci viszonyok és a polgári társadalom forradalmasítására. A legutóbbi három évtized az összeírások szerint a következő képet mutatja:

Az iparba befektetett tőke összege:

1880	2 790	millió dollár
1890	6 525	„ „
1900	9 813	„ „

Az ipari termelés értéke:

1880	5 369	millió dollár
1890	9 372	„ „
1900	13 000	„ „

Ma tehát az Egyesült Államok az ipari államok közt az első helyen áll a világon, kivitele mind iparcikkekben, mind mezőgazdasági terményekben évről évre nő. Az az óriási tőke, amely e fejlődés során felhalmozódik, az ország határain túl keres teret a felhasználásra, s az európai iparra és közlekedésre is nagy befolyást gyakorol. S most már nem az egyes tőkések a motorjai e fejlődésnek, hanem a tőkések és vállalkozók konzorciumai, a tőkések egyesülései, amelyek tevékenységi szférájukban a legerősebb magánvállalkozókat is megsemmisítik. Mihez kezdhet e fejlődéssel szemben a kis- és középvállalkozó ott, ahol még a nagyvállalkozónak is be kell vonnia vitorláit?

3. *A vagyon koncentrációja*

Gazdasági törvény, hogy az üzemek koncentrációjával és növekvő termelékenységével a munkások száma *viszonylag* csökken, s a gazdagság az összlakosság számához képest egyre kevesebb kézben összpontosul.

Ezt akkor látjuk a legvilágosabban, ha megvizsgáljuk a jövedelem eloszlását a különböző kultúrországokban.

A nagyobb német államok közül Szászországnak van a legrégibb és viszonylag a legjobb jövedelmi adóstatisztikája. A jelenlegi törvény 1879-ben lépett életbe. Ajánlatos azonban egy későbbi évet alapul venni, mert az első években a becslések átlaga túlságosan alacsony volt. Szászország lakossága 1880-tól 1905-ig 51 %-kal szaporodott, az adózó személyek száma 1882-től 1904-ig 160 %-kal növekedett, az adóalapul összeírt jövedelem pedig 23 %-kal. A kilencvenes évek elejéig a 300 márkán, attól fogva a 400 márkán aluli évi jövedelem adómentes volt. 1882-ben az adófizetésre nem kötelezett személyek száma 75 697 volt, vagyis az összeírottak 6,61 %-a, 1904-ben pedig 205 667 — vagyis az összeírottak 11,03 %-a. Megjegyezzük, hogy Szászországban a feleségek és a 16 éven aluli családtagok jövedelmét hozzászámítják a férj illetve a családfő jövedelméhez.

A 400—800 márka jövedelemmel rendelkező adófizetők száma 1882-ben az összeírottak 48 %-a, 1904-ben csak 43,81 %-a volt, egy részük tehát magasabb kategóriába emelkedett. Az ebbe a kategóriába tartozó adófizető átlagos jövedelme ebben az időszakban 421 márkáról 582 márkára, tehát 37 %-kal emelkedett, de még nem érte el a 600 márkás átlagot. A 800—1250 márka jövedelmű adókötelesek 1882-ben az összeírottak 12 %-át alkották, 1904-ben pedig 24,38 %-át, az 1250—3300 (1895-től 3400) márka jövedelmű adóköteles személyek száma viszont 1882-ben az adókötelesek 20 %-át, 1904-ben pedig csak 16,74 %-át érte el. 1882-ben az összeírottak 97,60 %-ának, 1904-ben 95,96 %-nak a jövedelme 3300 illetve 3400 márka alatt volt. Ha figyelembe vesszük, hogy Lassalle 1863-ban a 3000 márkát

meghaladó jövedelmeket az összes jövedelmek 4 %-ára becsülte Poroszországban, hogy időközben a lakbérek, az adók és csaknem az összes létszükségleti cikkek ára emelkedett, és hogy az igények megnövekedtek, akkor azt látjuk, hogy a nagy tömegek életszínvonala viszonylag alig javult. 1904-ben a 3400—10 000 márkás közép-jövedelmeket csak az összeírottak 3,24 %-a érte el, a 10 000 márka feletti jövedelmeket pedig még 1 % sem (0,80 %). A 12 000—20 000 márka jövedelemmel rendelkező összeírottak száma 0,80 %. A 12 000 márkán felüli jövedelmek száma az 1882. évi 4124-ről 1904-ben 11 771-re, tehát 188 %-kal emelkedett. A legnagyobb jövedelem 1882-ben 2 570 000 márka, 1906-ban 5 900 600 márka volt. Összegezve tehát: a legalsó kategóriában emelkedtek ugyan a jövedelmek, de ez az emelkedés nemigen tudott lépést tartani az árak emelkedésével, a középső kategóriákban mutatkozik a legkisebb százalékos javulás, ezzel szemben a leggazdagabbak jövedelme emelkedett a legjobban. Az osztályellentétek tehát éleződtek.

Adolf Wagner professzor, aki megvizsgálta a nemzeti jövedelem eloszlását Poroszországban 1892 és 1902 között, az alábbi eredményekre jutott. Poroszország lakosságát három nagy csoportra osztja: alsó kategória (a) 420 márkáig, b) 420—900, c) 900—2100 márka), középső kategória (a) 2100—3000, b) 3000—6000, c) 6000—9500 márka), és felső kategória (a) 9500—30 500, b) 30 500—100 000 és c) 100 000 márkát meghaladó jövedelemmel). Az összjövedelem e három kategória között csaknem egyenlő arányban oszlik el. A felső kategória, amely az összlakosság 3,51 %-a, az összjövedelem 32,1 %-ával, az adómentesek 70,66 %-át magába foglaló alsó kategória a jövedelem 32,9 %-ával, és a 25,83 %-ot kitevő középső kategória az összjövedelem 34,9 %-ával rendelkezik. Ha csak az adóköteles jövedelmet vesszük figyelembe, akkor azt tapasztaljuk, hogy a 900—3000 márka jövedelmű összeírottakra, akik 1892-ben az összes összeírottak 86,99 %-át, 1902-ben 88,04 %-át alkották, az adóköteles jövedelemnek valamivel több mint a fele esik: 1892-ben 51,05 %-a, 1902-ben pedig 52,1 %-a. Az összeírott jövedelmeknek 1892-ben 12, 1902-ben 13 %-át kitevő

3000 márkán felüli jövedelmek a megfelelő években az összes adóköteles jövedelmek 49 illetve 48 %-át tették ki. A kisjövedelműek átlagjövedelme egész Poroszországban 1892-ben 1374, 1902-ben 1348 márka volt, tehát 1,89 %-kal csökkent. Ezzel szemben a nagyjövedelműek átlagjövedelme az 1892. évi 8811 márkáról 1902-ben 9118 márkára, vagyis 3,48 %-kal emelkedett. A felső kategóriára, amely 1892-ben az összes összeírottaknak csak 0,5 %-át, 1902-ben 0,63 %-át tette ki, 1892-ben az összjövedelem 15,95 %-a, 1902-ben 18,37 %-a jutott. A legkisebb az emelkedés a középső kategória a) és b) csoportjában, valamivel nagyobb az alsó kategória c) csoportjában, de a legnagyobb — a jövedelem csoportról csoportra való emelkedésével egyenes arányban — a középső kategória c) csoportjában és főleg az egész felső kategóriában. Minél nagyobb jövedelműek, minél gazdagabbak egy-egy csoport összeírottjai, relatíve annál nagyobb a számszerű növekedésük. És egyre többen vannak a nagyobb és a legnagyobb jövedelmű összeírottak, akik átlagban maguk is egyre nagyobb jövedelmet érnek el. Más szóval, végbemegy a jövedelmeknek egyre nagyobb mértékű koncentrációja, nemcsak egyes különösen gazdag emberek kezében, hanem egy erősen gyarapodó, jóllehet abszolúte és relatíve kisszámú felső és legfelső réteg kezében. „Ebből az következik, hogy a modern gazdasági fejlődés kétségkívül javára vált az egész népnek a jövedelem emelkedése és minden gazdasági és szociális osztály létszámnövekedése szempontjából, de igen különböző mértékben — leginkább a gazdagabb, azután a legalsó kategóriának, a legkevésbé a középsőnek; hogy ennélfogva a szociális osztálykülönbség, amennyiben a jövedelem nagyságán alapul, növekedett"[1].

[1] *Adolf Wagner:* Zur Methode der Statistik des Volkseinkommens und Volksvermögens und Weitere statistische Untersuchungen über die Verteilung des Volkseinkommens in Preussen auf Grund der neuen Einkommenstatistik 1892 bis 1902 (Adalékok a nemzeti jövedelem és a nemzeti vagyon statisztikájának a módszeréhez és További statisztikai vizsgálatok a nemzeti jövedelem eloszlásával kapcsolatban az 1892—1902-ig terjedő új jövedelemstatisztika alapján). Zeitschrift des königlich preussischen statistischen Landesamtes. 1904.

Az 1908. évi jövedelemadó-kivetés szerint Poroszországban 104 994 adófizetőnek volt 9500 márkán felüli, összesen 3 123 273 000 márka jövedelme. Ezek közül 3796 adófizetőnek volt 100 000 márkán felüli, összesen 934 000 000 márka jövedelme. 77 adófizetőnek a jövedelme meghaladta az 1 millió márkát. Tehát a 9500 márkán felüli jövedelemmel rendelkező 104 904 adófizetőnek, vagyis 1,78 %-nak ugyanakkora volt az összjövedelme, mint a 900—1350 márka jövedelmű 3 109 540 (52,9 %) adófizetőnek!

Ausztriában „az adófizetők átlag 12—13 %-ára a 4000—12 000 korona jövedelmi kategóriában a megadóztatott nettó jövedelemnek kerek 24 %-a jut. Ha összevonjuk a 12 000 koronáig terjedő jövedelmeket, akkor ez a csoport teszi ki az adófizetők 97 %-át és a jövedelem 74 %-át. *A hátrálévő 3 %-ra jut az adóköteles jövedelem 26 %-a*"[1]. Az adómentes létminimum határa magasabb, mint Poroszországban: 1200 korona, vagyis 1014 márka. Az 1200—4000 korona jövedelmű kis adófizetők 1904-ben az összes adókötelesek 84,3 %-át tették ki. A 200 000 koronán felüli jövedelemmel rendelkező leggazdagabbak száma 1898-ban 255, 1904-ben 307, vagyis az összes adófizetők 0,032 %-a volt.

Nagybritanniában és Írországban L. G. Chiozza Money szerint a nemzeti jövedelem fele (több mint 16 600 millió márka) a lakosság egykilenced részére esik. Ez a szerző a lakosságot három csoportra osztja: gazdagokra, — 700 font sterlinget (14 000 márkát) meghaladó jövedelemmel, jómódúakra — 160—700 font sterling (3200—14 000 márka) jövedelemmel, és szegényekre — 160 font sterlingen aluli jövedelemmel. (Lásd 371. oldalon levő táblázatot.)

Eszerint tehát a nemzeti jövedelem több mint egyharmada a lakosságnak alig harmincad részére jut. Booth vizsgálatai Londonra, és Rowntree vizsgálatai Yorkra vonatkozólag kimu-

[1] *F. Leiter:* Die Verteilung des Einkommens in Österreich (A jövedelem eloszlása Ausztriában). Lipcse 1908. 123. old.

		Családtagokkal együtt	Jövedelem font sterlingben
Gazdagok	250 000	1 250 000	585 000 000
Jómódúak	750 000	3 750 000	245 000 000
Szegények	5 000 000	38 000 000	880 000 000
		43 000 000	1 710 000 000

tatták, hogy az összlakosság 30 %-a élethossziglan a permanens nyomor karmai közt vergődik[1].

Franciaországról E. Levasseur az örökségi statisztika alapján a következő összeállítást közli: „A nemzeti vagyon kétötöde a 100 000 franknál kevesebb vagyonnal rendelkező 98 % tulajdonában van; körülbelül a harmada egy 1,7 %-ot kitevő kis csoporté; az egész nemzeti vagyon negyede pedig jelentéktelen kisebbség — 0,12 % — kezében van!"[2]

Látjuk, milyen nagy a vagyontalan tömeg, s milyen vékony a vagyonos osztályok rétege.

„A növekvő egyenlőtlenség — mondja G. Schmoller — vitathatatlan... Nem férhet kétség ahhoz, hogy Közép-Európában 1300-tól 1900-ig a vagyoneloszlás egyenlőtlensége állandóan fokozódott, persze az egyes országokban nagyon különböző mértékben... Az újabb fejlődés a fokozódó osztályellentétekkel erősen növelte a vagyon- és jövedelemkülönbségeket"[3].

Ámde a kapitalizmusnak ez az összes kultúrállamokban végbemenő fejlődési és koncentrációs folyamata, a termelési mód anarchiája mellett, amelyet eddig semmiféle trösztés konszernalakítás nem tudott meggátolni, szükségképpen túltermelésre, eladási pangásra vezet, ez pedig válságot idéz elő.

---

[1] *L. G. Chiozza:* Money, Riches and Poverty (Pénz, gazdagság és szegénység). London 1908. 41—43. old.

[2] *E. Levasseur*, id. mű, 617. old.

[3] *G. Schmoller:* Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre (Az általános nemzetgazdaságtan alapjai). 2. köt. 454, 463. old.

Válságok és konkurrencia

1. A válságok okai és hatásai

Válság azért keletkezik, mert nincs mérték, amelynek segítségével az egyes áruk iránti tényleges szükséglet mindenkor megállapítható és áttekinthető volna. Nincs a polgári társadalomban olyan hatalom, amely képes volna az egész termelés szabályozására. Egyrészt valamely áru fogyasztói igen nagy területen vannak szétszórva, és azoknak a fogyasztóknak a vásárlóképességét, akiktől a fogyasztás mennyisége függ, tömérdek tényező befolyásolja, amelyeket az egyes termelők nem tudnak ellenőrizni. Azonkívül minden egyes termelési ágban sok termelő van, s ezek nem ismerik egymás termelési kapacitását. Mindegyik igyekszik a rendelkezésére álló eszközökkel — olcsóbb árral, reklámmal, hosszabb lejáratú hitelek nyújtásával, kereskedelmi utazók kiküldésével, sőt még a konkurrens cégek áruinak alattomos becsmérlésével, ócsárlásával is (ilyen eszközhöz főleg válságok idején folyamodnak) összes versenytársait kiütni a nyeregből. Tehát a termelés egészében véve az egyes termelők szubjektív mérlegelésének a függvénye. Minden vállalkozónak el kell adnia egy bizonyos mennyiségű árut, hogy fenntarthassa magát; de ennél sokkal nagyobb mennyiséget akar eladni, nemcsak azért, hogy nagyobb jövedelemre tegyen szert, hanem azért is, hogy nagyobb valószínűsége legyen versenytársai legyőzésére és a felülkerekedésre. Egy időre az eladás biztosítva van, sőt fokozódik; ez a vállalkozás jelentős kiterjesztésére és tömegesebb termelésre készteti. Ám a kedvező viszonyok nem egy, hanem *minden* vállalkozót ilyen irányba terelnek. A termelés jóval felülmúlja a szükség-

letet. Hirtelen kiderül, hogy a piac telítve van. Az eladás pang, az árak esnek, a termelést korlátozzák. Valamely iparág termelésének korlátozása a munkások létszámának csökkentésével, a bérek leszállításával, a munkanélküliek fogyasztásának csökkenésével jár. Ennek szükségszerű következménye: a termelés és az eladás pangása más iparágakban is. Különféle kisiparosoknak, szatócsoknak, kocsmárosoknak, pékeknek, mészárosoknak stb., akiknek vevőköre főként munkásokból kerül ki, lecsökken az üzleti forgalmuk, és ezek is nehéz helyzetbe jutnak.

Az ilyen válság hatását mutatja a berlini szakszervezetek által 1902 január végén készített statisztika. Ekkor Berlinben és külvárosaiban 70 000 teljes és 60 000 részleges munkanélkülit tartottak nyilván. 1909 február 13-án a berlini szakszervezetek újabb számlálást végeztek, amely szerint 106 722 volt a munkanélküliek száma (92 655 férfi és 14 067 nő)[1]. Angliában 1908 szeptemberében 750 000 munkanélküli volt. Olyan munkások ezek, akik dolgozni akarnak, de nem találtak munkát a világok eme lehető legjobbikában. Elképzelhetjük, milyen siralmas körülmények között élnek ezek az emberek!

Az egyik iparág ellátja a másikat nyersanyaggal, az egyik függ a másiktól, ennélfogva az egyiket sújtó csapásoktól a másik is szenved. A részesek és érintettek köre tágul. Számos kötelezettséget, amelyet a fennálló helyzet huzamos fennállásának reményében vállaltak, nem tudnak teljesíteni, és ez fokozza a válságot, amely hónapról hónapra mélyül. Felhalmozott áruk, szerszámok, gépek óriási tömege értéktelenedik el. Az árukat igen sok esetben potom áron valósággal elkótyavetyélik. Ez pedig gyakran nemcsak az áruk tulajdonosát teszi tönkre, hanem sok mást is, akik emiatt kénytelenek áruikat ugyancsak önköltségi áron alul eladni. De a válság alatt is állandóan javítják a termelési módszereket, azzal a szándékkal, hogy sikeresebben tudják megvívni a harcot a fokozódó konkurrenciával;

[1] Die Arbeitslosigkeit und die Arbeitslosenzählungen im Winter 1908/09 (A munkanélküliség és a munkanélküliek számlálása 1908/09 telén) Berlin 1909. Buchhandlung Vorwärts.

ám ez ismét újabb válságok csíráját rejti magában. A válság hosszú évei után, amikor a túltermelést a termékek elkótyavetyélésével, a termelés korlátozásával és a kisebb vállalkozók tönkretételével lassanként megszüntették, a társadalom kezd lassanként magához térni. A szükséglet növekszik, de ezzel együtt nyomban nő a termelés is. Kezdetben lassan és óvatosan, a kedvező körülmények hatására azonban újult iramban kezdődik a régi játék. Ismét pótolni akarják, amit elvesztettek, s abban bíznak, hogy révbe jutnak, mielőtt az újabb válság kitör. De mivel az összes vállalkozók ugyanarra a célra törekszenek, mivel mindegyik javítja a termelési eszközöket, hogy a másik fölébe kerekedjék, a katasztrófa elkerülhetetlenül, sőt még gyorsabban és még végzetesebb hatással bekövetkezik. Számtalan nemrég még virágzó egzisztencia megy tönkre ily módon, s ebből az állandó kölcsönhatásból jön létre az a rettenetes állapot, melyet minden válságban átélünk. A válságok egyre gyakoribbak, minthogy a tömegtermelés és a konkurrenciaharc nemcsak az egyének közt, hanem nemzetközi viszonylatban is fokozódik. Egyre hevesebben folyik a kicsiben a vevőkért, nagyban a piacokért vívott harc, és végül óriási veszteségekkel végződik. Az áruk és a készletek tömegei hallatlan mennyiségben halmozódnak fel, eközben pedig azoknak az embereknek a tömegei, akik szeretnének fogyasztani, de nincs erre módjuk, éheznek és nyomorognak.

1901-ben és 1907/08-ban ismét tapasztalhattuk a fenti fejtegetés helyességét. Az üzleti depresszió évei után, amely alatt azonban a nagytőkés fejlődés nem állt meg, megkezdődött a fellendülés, amelyet jelentősen elősegítettek azok az átalakítások és új létesítmények, amelyeket a katonaság és a haditengerészet követelt meg. Ebben az időszakban gombamódra kezdtek szaporodni az újabb ipari vállalkozások, míg másokat kibővítettek és megnagyobbítottak, hogy a modern technika színvonalát elérjék, s hogy teljesítményük fokozódjék. De ugyanilyen arányban növekedett a száma azoknak a vállalkozásoknak is, amelyek az egyes tőkések kezéből tőkés egyesülések (részvénytársaságok) tulajdonába mentek át; az ilyen változással pedig

mindig együttjár az üzem többé-kevésbé jelentős bővítése. Az újonnan alapított részvénytársaságok sokmillió márkát képviselnek. Másrészt minden ország tőkései nemzeti és nemzetközi egyesülések alapítására törekszenek. A kartellek, konzorciumok, trösztök gombamódra szaporodnak; ezek hivatottak az árak rögzítésére és a termelésnek pontos statisztikai kimutatások alapján való szabályozására, a túltermelésnek és az árak lenyomásának meggátlása céljából. Egész iparágak nagyszabású monopolizálásának vagyunk szemtanúi, amely a vállalkozók javára és a munkások meg a fogyasztók rovására megy végbe. Sokak szerint a tőke ezzel birtokába jutott egy olyan eszköznek, amely lehetővé teszi számára azt, hogy a piac korlátlan ura legyen, a közönség kárára és a maga hasznára. Ám a látszat csal. A tőkés termelés törvényei mindig erősebbek a rendszer legfurfangosabb képviselőinél is, akik azt hiszik, hogy módjukban van a piacot szabályozni. A válság mégiscsak kirobbant, s újra kiderült, hogy a legokosabb számítások is tévesek voltak, és hogy a polgári társadalom nem kerülheti el végzetét.

De a kapitalizmus tovább halad a régi úton, mert nem bújhat ki a bőréből. Tevékenységével halomra dönti a polgári közgazdaságtan összes törvényeit. A szabad verseny — a polgári társadalom alfája és omegája — állítólag a legkiválóbbakat állítja a vállalatok élére. De a tapasztalatok tanúsága szerint általában csak a leglelkiismeretlenebbek és a legagyafúrtabbak kerülnek oda. Azonkívül a részvénytársaság erősen csökkenti az egyéniség szerepét. A kartell, a tröszt, a konzorcium még tovább megy: nemcsak az egyes vállalkozó tűnik el mint önálló tényező, hanem a részvénytársaság is láncszeme lesz egy olyan láncnak, amelyet maroknyi tőkés tart a kezében, s amelynek feladata a közönség kizsákmányolása és kifosztása. Néhány monopolista ráül a társadalom nyakára; ők diktálják az árakat, ők diktálják a munkások bér- és létfeltételeit.

Ez a fejlődés megmutatja, mennyire feleslegessé vált a magánvállalkozó, és hogy a nemzeti és nemzetközi szinten irányított termelés az a cél, amelyre a társadalom törekszik.

Csak azzal a különbséggel, hogy a szervezett termelésnek és elosztásnak — *nem úgy mint ma — nem a tőkésosztály érdekeit, hanem végül is az összesség javát kell szolgálnia.*

A leírt gazdasági forradalmat, amelynek hatására a polgári társadalom rohamos ütemben halad fejlődésének tetőpontja felé, folyvást újabb, nagyfontosságú események gyorsítják. Európa elhelyezési piacait, sőt belső piacát is évről évre jobban fenyegeti a gyorsan erősödő észak-amerikai verseny, mi több, keleten is jelentkeznek ellenfelek, akik a világgazdasági helyzetet idővel még *válságosabbá* fogják tenni.

A konkurrencia a kapitalistát, a Kommunista Kiáltvány szavaival élve, végig űzi az egész földtekén. Egyre újabb piacok után kutat, vagyis olyan országok után, ahol eladhatja áruját és újabb szükségleteket teremthet. A legutóbbi évtizedben a különböző országok egyrészt mindenáron igyekeztek gyarmatokat szerezni maguknak, így Németország is, amelynek sikerült ugyan nagy földterületeket elfoglalnia, de ezeket olyan népek lakják, amelyeknek, a legprimitívebb kultúrfokon állván, nincsen említésre méltó szükségletük európai áruk iránt. Másrészt az a törekvés jelentkezik, hogy a modern kapitalista kultúrát elterjesszék azok között a népek között, amelyek már magasabb kultúrfokon vannak, de amelyek eddig többé-kevésbé mereven elzárkóztak a modern fejlődés elől. Ilyenek az indusok, a japánok, s mindenekelőtt a kínaiak. Olyan népekről van itt szó, amelyek a föld népességének több mint egyharmadát teszik, de olyanokról is, amelyek — s ezt a japánok már az Oroszország elleni háborúban megmutatták — mihelyt ösztönzést kapnak és példát látnak maguk előtt, képesek maguk is kifejleszteni országukban a kapitalista termelési módot, mégpedig úgy, hogy az a haladó népekre nézve végzetes következményekkel fog járni. Az említett népek teljesítőképessége vitathatatlan, s ugyanúgy vitathatatlan igénytelenségük, — amely mindenekelőtt az éghajlatnak tulajdonítható — és vitathatatlan az is, hogy szükség esetén kitűnően alkalmazkodnak új feltételekhez. Az óvilágnak — s most ide értjük az Egyesült Államokat is — olyan gazdasági versenytársa támad majd itt, amely be fogja

bizonyítani, hogy az egész földkerekségen tarthatatlan a kapitalista termelési mód.

Egyelőre a konkurrens nemzetek — elsősorban az Egyesült Államok, Anglia és Németország — küzdenek az elsőségért, és minden eszközt felhasználnak arra, hogy minél nagyobb részt biztosítsanak maguknak a világuralomból. A világpiac uralmáért folyó harc világuralmi politikára vezet, az összes jelentős nemzetközi eseményekbe való beavatkozásra. Ezt célozza a mindeddig példátlan arányú tengeri fegyverkezés, amely ismét felidézi a nagy politikai katasztrófák veszélyét.

Ily módon a gazdasági verseny területével együtt növekszik a politikai versenyé is. Az ellentmondások nemzetközi viszonylatban egyre éleződnek, és minden fejlett tőkés országban ugyanazokra a jelenségekre és ugyanazokra a küzdelmekre vezetnek. És nem csupán a termelés módja, hanem a termelt javak elosztásának a formája is hozzájárul ezeknek az áldatlan állapotoknak az előidézéséhez.

2. A közvetítő kereskedelem és az élelmiszerek drágulása

Az emberi társadalomban az egyéneket ezer szál kapcsolja egymáshoz, mégpedig annál több szál, minél *magasabb* az illető nép kulturális színvonala. Ha zavar keletkezik, akkor ezt a társadalom minden egyes tagja megérzi. A termelés zavarai kihatnak az elosztásra és a fogyasztásra, s megfordítva.

A tőkés termelés jellemző sajátsága a termelési eszközöknek egyre nagyobb termelőhelyeken való koncentrációja. Az elosztásban az ellenkező folyamatot figyelhetjük meg. Aki a kegyetlen versenyben mint termelő kibukott az önálló egzisztenciák sorából, az tíz eset közül kilencben kereskedőként igyekszik a termelő és a fogyasztó közé ékelődni, hogy így tartsa fenn magát[1].

Ez magyarázza a közvetítők, kereskedők, szatócsok, házalók, zsibárusok, ügynökök stb. feltűnő elszaporodását. Ezek

[1] „A régi kézműipar hanyatlása nem az egyetlen oka a kiskereskedelem aránytalan növekedésének. Az ország egyre nagyobbmérvű iparoso-

között igen nagy számban vannak képviselve a nők mint önálló üzlettulajdonosok. Legtöbbjük gondokkal küzdve, nyomorúságos életet él. Sokan, megélhetésük biztosítása végett, kénytelenek embertársaik *legalantasabb* szenvedélyeire spekulálni és azokat ösztönözni. Ezért van egyre nagyobb szerepe a reklámnak is, főleg azokban az üzletágakban, amelyek az élvezetvágy kielégítését szolgálják.

Mármost nem vitatható, sőt magasabb szempontból nézve igen örvendetes jelenség, hogy a modern társadalomban egyre erősödik az élet élvezésére való törekvés. Az emberek kezdik megérteni, hogy ha emberek akarunk lenni, *emberhez méltó életet kell élnünk*, s igyekeznek ezt a szükségletet olyan formák közt kielégíteni, amelyek megfelelnek az élet élvezetéről alkotott fogalmaiknak. Ám társadalmunk a vagyon elosztását tekintve *sokkal arisztokratikusabb* most, mint azelőtt volt. A leggazdagabbak és a legszegényebbek közötti távolság ma nagyobb mint valaha, ezzel szemben — eszméit és törvényeit tekintve — *demokratizálódott* a társadalom[1]. A tömeg nagyobb egyenlőség után vágyik, és mivel tudatlansága miatt nem ismeri még az egyenlőség megvalósításához vezető utakat,

dása és kommercializálódása — a nagyüzem irányában ható tendencia ellenére — mindig újabb alapot teremt a kis üzletek számára. Az újabb iparágakat létrehozó találmányok is előidézik azt, hogy e termékek eladására új kiskereskedések is alakulnak. De a kiskereskedelem erős növekedését elsősorban az magyarázza, hogy — mint azt a drezdai kereskedelmi és iparkamara a szász kormánynak adott szakvéleményében, »Konsumgenossenschaften und Mittelstandspolitiker« (Fogyasztási szövetkezetek és középosztálybeli politikusok) című brosúra 18. oldalán kifejti —, a kiskereskedelem lett a nagy gyűjtőhelye azoknak, akik kételkednek abban, hogy más úton boldogulni tudnak." *Paul Lange:* Detailhandel und Mittelstandspolitik (Kiskereskedelem és a középosztály politikája). Neue Zeit, 25. évfolyam. 2. köt. 695. old.

[1] *Adolf Wagner* professzor Rau „Lehrbuch der politischen Ökonomie" (A politikai gazdaságtan tankönyve) c. munkájának első átdolgozásában hasonló gondolatot fejt ki. A 361. oldalon így nyilatkozik: „A szociális kérdés nem egyéb, mint az a tudatossá vált ellentmondás, amely egyrészt a nemzetgazdaság fejlődése, másrészt pedig a szabadságnak és egyenlőségnek eszményként előttünk lebegő és a politikai életben megvalósuló társadalmi fejlődési elve között fennáll."

abban keresi az egyenlőséget, hogy igyekszik utánozni a jobb helyzetben levőket és igyekszik megszerezni magának minden elérhető élvezetet. Egyesek aztán minden lehetséges eszközzel igyekeznek ezt a hajlamot a maguk javára kiaknázni, s ez igen aggasztó következményekkel jár. Egy önmagában véve jogosult törekvés sok esetben tévútra, sőt bűnözésre vezet, és a társadalom a maga módján védekezik ezellen, anélkül, hogy a tényeken változtatni tudna.

A közvetítők nagy elszaporodása káros következményekkel jár. Jóllehet ezek többnyire sok munkával keresik meg kenyerüket és rossz viszonyok közt élnek, zömükben élősdi réteget alkotnak, olyan réteget, amely nem végez produktív munkát, s éppen úgy mások munkájának a termékéből él, mint a vállalkozók rétege. A közvetítő kereskedelem elkerülhetetlen következménye a szükségleti cikkek drágulása. E cikkek oly mértékben drágulnak, hogy gyakran a termelői ár kétszeresén vagy többszörösén kerülnek a fogyasztóhoz[1]. Márpedig

[1] Így például dr. *E. Sax* „Die Hausindustrie in Thüringen" (Az otthonipar Thüringiában) című írásában közli, hogy 1869-ben 244,5 millió palavessző előállításáért a munkások 122 000—200 000 forint munkabért kaptak, az eladási ár azonban végül 1 200 000 forintra emelkedett, vagyis legalább hatszorosa volt annak, amit a termelő kapott. 1888 nyarán 5 mázsa tőkehalért 5 márkát fizettek a termelőknek. A kiskereskedő a nagykereskedőnek 15 márkát, a fogyasztóközönség pedig a kiskereskedőnek 125 márkát fizetett. Ugyanakkor tömegesen semmisítenek meg élelmiszereket, mert az árak nem bírják a szállítási költségeket. Így például olyan években, amikor igen sok a hering, egész hajórakományokat használnak fel trágyául, holott a tengerparttól távoleső vidékeken sok ezer ember van, akinek nem telik heringre. Ugyanez történt Kaliforniában 1892-ben a rendkívül gazdag burgonyaterméssel. Amikor 1901-ben a cukor ára nagyon esett, egy szaklap komoly formában javasolta a készletek nagy részének tengerbe süllyesztését, megsemmisítését, hogy az árak emelkedjenek. Tudott dolog az is, hogy Charles Fourier akkor kezdett gondolkozni szocietárius társadalmi rendszere kialakításán, amikor egy touloni cég gyakornokaként azt a megbízást kapta, hogy az árak emelése végett egy hajórakomány rizst süllyesszen a tengerbe. Úgy vélekedett, hogy az olyan társadalom, amely ilyen barbár, értelmetlen eszközökhöz nyúl, csak helytelen alapokon nyugodhat, — s így lett szocialista.

az áruk jelentős drágulása sem nem tanácsos, sem nem lehetséges, mert következménye a fogyasztás csökkenése, éppen ezért az áruk minőségét mesterségesen lerontják, az élelmiszereket hamisítják, hamis mértéket és súlyokat használnak, hogy biztosítsák maguknak a más módon elérhetetlen nyereséget. A vegyész *Chevalier* beszámol arról, hogy tudomása szerint a kávét 32, a bort 30, a csokoládét 28, a lisztet 24, a pálinkát 23, a kenyeret 20, a tejet 19, a vajat 10, az étolajat 9, a cukrot 6 féle módon hamisítják. A csalás gyakran az áruk csomagolásakor történik: a szatócsüzletekben egy kiló helyett gyakran 900 vagy 950 grammot adnak el és így duplán megkeresik azt, amit az árból engednek. A munkások és a kisemberek járnak a legrosszabbul, akik hitelre vásárolnak és ezért kénytelenek hallgatni még akkor is, ha a csalás szemük láttára történik. A pékáruk eladásánál is gyakori a méréssel való visszaélés. A csalás és becsapás ugyanis szerves folyománya szociális állapotainknak, és bizonyos állami intézkedések, pl. a nagy közvetett adók és vámok, elősegítik a becstelen módszerek alkalmazását. Az élelmiszerhamisítás meggátlását célzó törvényeknek kevés a foganatjuk. A létért való küzdelem arra kényszeríti a csalókat, hogy mind körmönfontabb eszközökhöz folyamodjanak. Az *alapos* és *szigorú* ellenőrzés pedig igen ritka. Sőt, azzal az ürüggyel, hogy a hamisítások leleplezéséhez igen kiterjedt és drága apparátus szükséges — ami igaz is —, s hogy ettől „a legális üzlet is szenvedne", minden komoly ellenőrzést meggátolnak. Ha mégis alkalmaznak hatékony ellenőrző rendszabályokat, akkor ez jelentős áremelkedéshez vezet, mert az alacsony árat csupán az áru meghamisításával lehetett fenntartani.

A kereskedelem e hibáin, amelyektől mindig és mindenütt leginkább a dolgozó tömegek szenvednek, fogyasztási szövetkezetek alakításával igyekeznek segíteni. Különösen Németországban olyan jelentőségre tettek szert a katonaság és hivatalnokok fogyasztási szövetkezetei, hogy emiatt számos üzlet tönkrement. A legutóbbi évtizedben a munkások fogyasztási szövetkezetei is nagyszerű fejlődésnek indultak, sőt részben

bizonyos használati tárgyak önálló előállítására is rátértek. A hamburgi, lipcsei, drezdai, stuttgarti, breslaui, bécsi stb. fogyasztási szövetkezetek mintaszerű intézményekké fejlődtek; a német fogyasztási szövetkezetek sok százmillió márka évi forgalmat bonyolítanak le. Néhány év óta a német munkás-fogyasztási szövetkezeteknek Hamburgban is van egy bevásárló központjuk, amely nagy tételekben vásárolja az árut; s ezáltal az egyes szövetkezeteknek igen olcsó áron szállíthat. E szövetkezetek tehát a szétforgácsolt közvetítő kereskedelem feleslegességét bizonyítják. Ez legnagyobb előnyük, azonkívül, hogy jóminőségű árut hoznak forgalomba. A tagoknak nem nagyon jelentős anyagi előnyeik vannak, s a szövetkezetek nyújtotta könnyebbségek semmiképp sem elégségesek ahhoz, hogy a tagok életszínvonala jelentősen emelkedjék. Mindamellett a fogyasztási szövetkezetek alapítása annak a jele, hogy a legszélesebb körökben felismerték a közvetítő kereskedelem felesleges voltát. A társadalom végül olyan szervezeti formához fog eljutni, amely a kereskedelmet egyáltalában feleslegessé teszi, mert a termékek közvetlenül jutnak majd el a fogyasztóhoz — csupán a szállítást és a szétosztást végző, társadalmi szolgálatban levő közvetítő személyek bekapcsolásával. Az élelmiszerek közös beszerzésének megoldása után kétségkívül felvetődik az a gondolat, hogy az élelmiszerek elkészítése is közösen, nagy méretekben történjék, ami szintén nagy erő-, hely-, anyag- és költségmegtakarítást tenne lehetővé.

A mezőgazdasági forradalom

1. A tengerentúli konkurrencia és a vidékről való menekülés

Az iparban és a közlekedésben végbemenő gazdasági forradalom nagymértékben átterjedt a mezőgazdaságra is. A kereskedelmi és ipari válságok a falun is érezhetőkké válnak. A különböző iparvállalatok a falusi lakosság közül sok százezer családtagot foglalkoztatnak ideiglenesen vagy állandóan, és e foglalkoztatás köre egyre tágul, egyrészt mert a kisgazdák jó részének saját gazdaságában nincs elég munkája a maga és hozzátartozói számára, másrészt mert a nagygazdák *terményeik fontos részeit mindjárt a birtokukon átalakítják ipari termékekké.* Ezzel megtakarítják a nyersanyag — például a szeszkészítéshez szükséges burgonya és gabona, a cukorgyártáshoz szükséges répa, a liszthez vagy serfőzéshez szükséges kalászosok stb. — nagy szállítási költségeit; továbbá módjuk van arra, hogy váltakozva folytassanak mezőgazdasági és ipari termelést, s így jobban kihasználják a meglevő munkaerőket, azonkívül ezek a munkaerők olcsóbbak is, könnyebben kezelhetők, mint a városban vagy az ipari kerületekben. Az építkezések és a bérleti díjak ugyancsak olcsóbbak az ilyen üzemekben, az adók és illetékek kisebbek, mert a falusi földesúr úgyszólván törvényhozó és a törvény végrehajtója egyszemélyben; számos képviselő kerül ki a földbirtokosok közül, s így kezükben tartják a közigazgatást és a rendőri hatalmat. Ez a magyarázata annak, hogy falun évről évre több gyárkéményt látunk. A földművelés és az ipar közt mind szorosabb kölcsön-

hatás alakul ki, és ez főleg a nagygazdaságoknak válik hasznára.

A tőkés fejlődés, amelynek útjára a nagybirtok Németországban is rátért, itt is olyan viszonyokat hozott létre, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. Már nem uralkodnak többé a vidéken olyan idillikus állapotok, mint még néhány évtizeddel ezelőtt. A modern kultúra lassanként a falun is minden zugba behatolt. Különösen a militarizmus gyakorolt — akarva-nemakarva — forradalmasító hatást. Az állandó hadsereg nagymértékű növekedése különösen a falu népére ró nagy véradót. Az állandó hadsereg legénységének nagy része a falusi lakosságból kerül ki. A parasztfiúnak, a napszámosnak vagy a béresnek, amikor két-három év múltán a városi és kaszárnyaéletből — amely erkölcseire nem éppen a legkedvezőbben hatott — visszatér falujába, tömérdek új nézete és olyan kultúrigényei vannak, amelyeket a jövőben is ki akar elégíteni. Hogy erre módja legyen, elsősorban nagyobb bért követel; régi igénytelenségének már nyoma sincs. Sőt, sok esetben inkább vissza se tér a falujába, s ezen nem tudnak változtatni: hiába próbálják — a katonai hatóságok támogatásával — visszaédesgetni vidékre. Az egyre bővülő és tökéletesedő közlekedési hálózat szintén hozzájárul a falusi lakosság igényeinek növekedéséhez. A várossal való érintkezése során a falusi ember egészen új és vonzó oldaláról ismeri meg a világot, új gondolatai és kultúrigényei támadnak. Ezért egyre elégedetlenebb helyzetével. Amellett az állam, a megye, a község stb. mind nagyobb igényeket támaszt a paraszttal és a mezőgazdasági munkással szemben, s ez csak fokozza rebellis hangulatát.

Mindehhez további fontos mozzanatok járulnak.

Az európai mezőgazdaság, így a német mezőgazdaság is, a múlt század hetvenes éveinek végén új fejlődési szakaszba lépett. Addig az egyes országok a maguk vagy (mint például Anglia) a szomszédos országok — Franciaország és Németország — mezőgazdasági termékeire voltak utalva. Ettől az időponttól kezdve a helyzet megváltozott. A közlekedés —

a tengeri hajózás, az észak-amerikai vasútépítés — gyorsütemű fejlődése következtében megkezdődött az amerikai élelmiszerek importja Európába. Ezáltal a gabonaárak annyira estek, hogy a fő gabonafajták termelése Közép- és Nyugat-Európában már nemigen fizetődött ki a termelés viszonyainak gyökeres megváltoztatása nélkül. Ehhez járult az a körülmény, hogy a nemzetközi gabonatermelés területe jelentősen megnövekedett. Oroszország és Románia mellett, amelyek gabonakivitelüket a lehetőséghez képest fokozni akarták, megjelent a gabonapiacon Argentína, Ausztrália, India és időnként Kanada is. A további fejlődés során újabb kedvezőtlen mozzanat érvényesült. A kisparasztok és a mezőgazdasági munkások menekülni kezdtek a faluról, s a fenti okok miatt vagy a tengerentúlra vándoroltak ki, vagy pedig csapatostul költöztek faluról a városba és az iparvidékekre, úgyhogy falun munkaerőhiány keletkezett. A túlhaladott patriarchális viszonyok, főként Németország keleti részén, továbbá a mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek szolgai helyzete és a velük való rossz bánásmód miatt még inkább nőtt a faluról menekülők száma.

Hogy az 1840-es és az 1905-ös népszámlálás közti időben milyen mértékű volt az elköltözésből adódó falusi népességcsökkenés, arra a következő összehasonlításból következtethetünk: a kelet- és nyugat-poroszországi tartományok, Pomeránia, Posen, Szilézia és Hannover 4 049 200 személyt, ugyanakkor Bajorország, Württemberg, Baden és Elzász-Lotaringia 2 026 500 személyt vesztett, ezzel szemben például Berlin lakossága ugyanezen idő alatt kerek 1 000 000, Hamburgé 402 000, a Szász Királyságé 326 200, a Rajnavidéké 343 000, Vesztfáliáé pedig 246 100 fővel szaporodott[1].

[1] Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. 1908. I. 423. old.

2. Parasztok és nagybirtokosok

Az említett változásokkal függött össze az, hogy a mezőgazdaságban tőkehiány kezdett mutatkozni, s hogy az a régebbi fejlődés, amelynek során a nagybirtok felvásárolta és bekebelezte a közép- és kisbirtokot, jórészt az ellenkező tendenciának adott helyet. E nyomásnak azonban az volt a következménye, hogy a mezőgazdasági vállalkozók nehézkessége lassanként csökkent, mert felismerték, hogy nem haladhatnak tovább az eddigi vágányokon: új gazdálkodási módokat kell keresniük. A birodalom és az egyes államok próbálták megfelelő vám- és közlekedési politikával, továbbá különböző nagyarányú, közvetlen beruházásokkal a köz terhére talpraállítani a mezőgazdaságot. Főleg a közép- és nagybirtok az, amely — ha félig-meddig szakszerűen gazdálkodnak rajta — most már ismét kifizetődő. Mutatják ezt az utóbbi években erősen emelkedő terményárak.

Tőkés társadalomban a mezőgazdaság csak akkor virágozhat, ha tőkés gazdálkodás folyik. Itt is az a lényeg, ami az iparban, tudniillik, hogy az emberi munkaerőt gépekkel és fejlettebb technikával helyettesítsük, illetve segítsük. S ez egyre inkább így is van: a német mezőgazdaságban 1882 és 1895 között a gőzekék száma 836-ról 1696-ra, a cséplőgépek száma 75 690-ről 259 364-re emelkedett. Ez persze még roppant kevés ahhoz képest, amit mezőgazdasági gépekkel el lehetne végezni, és egyrészt a mezőgazdaság nagy elmaradottságát mutatja, másrészt pedig azt, hogy az anyagi eszközök hiánya, valamint az egyes gazdálkodók által művelt földterület csekély volta miatt eddig nem lehetett gépeket alkalmazni. A gépet, ha racionálisan akarjuk alkalmazni, egyféle növénnyel beültetett nagyobb földdarabon kell használni. Nagy akadálya ennek a sok kis- és középparaszti gazdaság, szétforgácsolt parcelláival és különböző kultúrákkal.

Az alábbi táblázatokból láthatjuk, hogyan oszlik meg a mezőgazdasági célokra használt földterület a Német Birodalomban[1].

[1] *Karl Kautsky:* Die Agrarfrage (Az agrárkérdés). Stuttgart 1899;

1907-ben 5 736 082 üzem közül 4 384 786 — az összes mezőgazdasági üzemek 76,8 százaléka — 5 hektáron aluli volt, s ezek, ha nem kertészkedést folytatnak rajtuk vagy ha talajuk nem kiváló, csak szegényes egzisztenciát biztosítanak a művelőnek. Jórészük pedig semmiképp sem jöhet számításba, mert 2 731 055 üzemnek a területe 1 hektár vagy még annál is kevesebb.

Mezőgazdasági üzemek	Az üzemek száma			Csökkenés, illetve növekedés	
	1882	1895	1907	1882—1895	1895—1907
2 hektáron alul	3 061 831	3 236 367	3 378 509	+ 174 536	+ 142 142
2—5 hektár	981 407	1 016 318	1 006 277	+ 34 911	— 10 041
5—20 hektár	926 605	998 804	1 065 539	+ 72 199	+ 66 735
20—100 hektár	281 510	281 767	262 191	+ 257	— 19 576
100 hektáron felül	24 991	25 061	23 566	+ 70	— 1 495
	5 276 344	5 558 317	5 736 082	+ 281 973	+ 177 765

Mezőgazdasági üzemek	Mezőgazdasági terület hektárban			Csökkenés, illetve növekedés	
	1882	1895	1907	1882—1895	1895—1907
2 hektáron alul	1 825 938	1 808 444	1 731 317	— 17 494	— 77 127
2—5 hektár	3 190 203	3 285 984	3 304 872	+ 95 781	+ 18 888
5—20 hektár	9 158 398	9 721 875	10 421 565	+ 568 477	+ 699 690
20—100 hektár	9 908 170	9 869 837	9 322 106	— 38 333	— 547 731
100 hektáron felül	7 786 263	7 831 801	7 055 013	+ 45 538	— 776 788
	31 868 972	32 517 941	31 834 873	+ 648 969	— 683 068

De az 5 hektáron felüli üzemek között is sok az olyan, amely

és Vorläufige Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszählung am 12. Juni 1901 (Az 1901 június 12-i mezőgazdasági üzemstatisztikai összeírás ideiglenes eredményei). Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. 2. füzet.

a talaj gyenge minősége, a kedvezőtlen éghajlati viszonyok, a rossz földrajzi fekvés, a közlekedési eszközök hiánya miatt stb. művelőjének — kemény és sok munka ellenére is — csak szegényes megélhetést nyújt. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a földművelők kilenctizede nem rendelkezik sem a szükséges eszközökkel, sem a kellő ismeretekkel a föld megfelelő kiaknázásához. Azonkívül a kis- és középparaszt nem kapja meg terményeiért azt az árat, amelyet megkapna, ha nem kereskedővel volna dolga, aki markában tartja. A kereskedő, aki bizonyos napokon vagy az év bizonyos szakaiban bejárja az országot, és általában viszonteladónak ad el, szintén haszonra törekszik. A sok kis tétel begyűjtése azonban sokkal több munkával jár, mint egy nagybirtokos termésének a megvásárlása, a kis- és középparaszt tehát sokkal kevesebbet kap árujáért, mint a nagybirtokos, ha pedig még a minőség is gyengébb — ami a primitív gazdálkodási mód mellett gyakran megesik —, akkor bármilyen árat el kell fogadnia. Ezenkívül a paraszt vagy a bérlő gyakran be sem várhatja azt az időt, amikor az eladásra szánt terményért megadják a legmagasabb árat. Fizetnie kell a bérleti díjat, a kamatot, az adót, vissza kell fizetnie a felvett kölcsönt, ki kell egyenlítenie tartozását a kereskedőnél, az iparosnál, mégpedig határidőre, tehát el kell adnia az áruját, akármilyen kedvezőtlen is az időpont. Földjének javítása vagy örököstársainak, illetve gyermekeinek kielégítése végett jelzálogkölcsönt vett fel; de nem sok hitelező között válogathat, és ezért a feltételek nem valami kedvezők. A nagy kamatok és a törlesztési határidők sok bajt okoznak neki. Egy rossz termés vagy egy balul kiütő számítás — s a tönk szélére kerül. A termények átvevője és a pénzkölcsönző *gyakran* egy és ugyanaz a személy, s ilyenkor a paraszt végképp ki van szolgáltatva hitelezőjének. Egész községek vagy kerületek parasztjai gyakran néhány hitelező markában vannak: például a komló-, bor-, dohány- és zöldségtermelő parasztok Dél-Németországban és a Rajnavidéken, a kisparasztok Közép-Németországban. A jelzáloghitelező kiszívja utolsó csepp vérüket, de ezért meghagyja őket tulajdonosként a parcellán, amely már nem is az övék. A tőkés vérszopó számára

gyakran sokkal kifizetődőbb, ha így gazdálkodik, mint ha maga venné kezébe, maga művelné meg a földet és adná el a termést. Így aztán sokezer paraszt szerepel a telekkönyvben mint tulajdonos, holott valójában már nem is az. Persze megtörténik, hogy jónéhány nagybirtokos, aki nem ért a gazdálkodáshoz, vagy nem volt szerencsés, vagy kedvezőtlen feltételek mellett vette át a birtokot, ugyancsak áldozatul esik egy-egy kíméletlen tőkésnek. A tőkés a föld tulajdonosává lesz és — hogy több nyereségre tegyen szert — uzsoraüzletekkel foglalkozik; parcellázza a birtokot, mert így hasonlíthatatlanul nagyobb árat kap, mint ha egészben adná el. Azonkívül több kisebb birtokos esetében több reménye van arra, hogy uzsoraügyleteit a legszebb eredményekkel folytathatja. Közismert dolog, hogy a legtöbb házbér a városokban azokból a házakból folyik be, amelyekben sok kislakás van. Néhány kisember megvásárolja a parcellázott birtok egy részét, s kapitalista jótevőjük arra is hajlandó, hogy csekély összeg lefizetése ellenében nagyobb földterületet adjon át nekik. A vételár hátrálékos részét jó kamat mellett betábláztatja a birtokra. S itt a bökkenő. Ha a kisbirtokosnak szerencséje van, és sikerül a legnagyobb erőfeszítéssel földjéből tűrhető hasznot húznia vagy kivételesen olcsóbb kölcsönt szereznie, akkor megmenekül, különben úgy jár, amint fentebb leírtuk.

Ha a kisparasztnak vagy a bérlőnek néhány állata elpusztul, ez nagy csapás számára; ha lányát kiházasítja, ezáltal növeli adósságát, s elveszít egy olcsó munkaerőt; ha fia megnősül, akkor vagy részt kér magának a földből vagy pénzbeli kielégítést kíván. A szükséges talajjavításról gyakran le kell mondania; ha marhaállománya nem szolgáltat elég trágyát — s többnyire ez az eset —, akkor a föld hozama csökken, hiszen a gazdának nincs pénze trágyára. Gyakran még jobb minőségű vetőmagot sem tud venni; gépek használatára sincs módja; a talaj vegyi összetételének megfelelő vetésforgót sem mindig alkalmazhat. Az állattenyésztésben sem élhet a tudomány és tapasztalat útmutatásaival, — meggátolja ebben a megfelelő takarmánynak, a megfelelő istállóknak s más berendezéseknek a hiánya.

Több oka van tehát annak, hogy a kis- és középparaszt nehezen boldogul[1].

Más a helyzet a nagygazdaságokkal. Ez esetben viszonylag kevés üzemről, de nagy földterületről van szó. A közölt statisztikából látjuk, hogy a 7 055 013 hektárral rendelkező 23 566 üzemnek 2 019 824 hektárral nagyobb a területe, mint a 4 384 786 (5 hektárnál kisebb) üzemnek.

Ám az üzemstatisztika és a földbirtokstatisztika adatai nem fedik egymást: például 1895-ben 912 959 különféle nagyságú bérleti üzem működött, 1 694 251 részben saját, részben bérelt földdel rendelkezett, 983 917 pedig olyan üzem volt, amely természetbeni járandóság, szolgálati illetmény, a községi földből való részesedés stb. formájában volt a művelők birtokában.

Egyesek viszont több mezőgazdasági üzemet mondhatnak magukénak. A legnagyobb német földbirtokos a porosz király, akinek 83 birtoka van (98 746 hektár), utána következik

Pless herceg	75	birtok	70 170	hektár
Hohenzollern-Sigmaringen herceg	24	„	59 968	„
Ujest herceg	52	„	39 742	„
Hohenlohe-Öhringen herceg	—	„	39 365	„
Ratibor herceg	51	„	33 096	„

Poroszországban 1895-ben a hitbizományilag kötött birtokok száma 1045, területe pedig 2 121 636 hektár volt, vagyis az egész földterület 6,09 százaléka. Ezek a hitbizományok 939 tulajdonos kezében voltak, területük 206 600 hektárral haladta meg Württemberg királyságét, amely kereken 1 915 000 hektár. 1903-ban 1034 birtokosnak 1152 hitbizománya volt, vagyis egyesek több hitbizománnyal rendelkeztek. A hitbizományilag megkötött terület 1903-ban 2 197 115, 1904-ben 2 232 592 hektár volt; ennek mintegy 90 százaléka 1000 hektárnál nagyobb komplexumokat alkotott. A hitbizományosoknak körülbelül 10 százaléka több mint 5000 hektárt tartott a kezében — a kötött

[1] Lásd *A. Hofer:* Der Bauer als Erzieher (A paraszt mint nevelő). Neue Zeit, 1908/09. évf. 2. köt. 714, 786, 810. old.

terület 53,3 százalékát[1]. A közép- és a nagybirtoknak természetszerűen érdeke a jelenlegi állapot fenntartása. Nem ez a helyzet a kisbirtokkal, amelynek a viszonyok racionális átalakításából sok előnye származna. A dolgok természetéből következik, hogy a nagybirtok terjeszkedni akar és minden megszerezhető parasztbirtokot magához ragad. Látjuk ezt Felső-Sziléziában, Lausitzban, Hessen nagyhercegségben stb., — ezeken a vidékeken nagy arányokban folyik a parasztbirtokok felvásárlása.

Ausztriában viszonylag sokkal több a nagybirtok, mint Németországban, illetve Poroszországban. Itt a nemességen és a burzsoázián kívül a katolikus egyház biztosított magának hatalmas részt a földbirtokból. A felszabadított jobbágyparasztoknak földjükről való elűzése is nagyban folyik Ausztriában. Stájerországban, Tirolban, Salzburgban, Felső- és Alsó-Ausztriában, a Szudétákban minden eszközzel igyekeznek a parasztokat kiszorítani földjükről és a parasztbirtokokat urasági birtokká változtatni. Ugyanaz játszódik le ma szemünk előtt Ausztria legszebb vidékein, ami egykor Skóciában és Írországban végbement. Egyes személyek és társaságok óriási birtokokat vásárolnak, ami pedig egyelőre nem eladó, azt kibérlik, hogy aztán vadászterületté változtassák. A völgyekbe, hegycsúcsokra és kis tanyákra vezető utakat az új urak elzárják, s az egyes tanyák és alpesi legelők konok tulajdonosait, akik nem akarják beadni derekukat, a legkülönfélébb zaklatásokkal kényszerítik rá arra, hogy eladják tulajdonukat a gazdag erdőbirtokosoknak. Olyan megművelt földeket, amelyek évezredek óta sok-sok nemzedéknek nyújtottak megélhetést, vadonná, szarvasok és őzek tanyájává változtatnak, a hegyeken pedig, amelyeket a nemesi vagy polgári származású tőkés sajátjának mond, zergenyájak legelnek. Egész községek szegényednek el, mert lehetetlenné teszik nekik, hogy az állatokat kihajtsák a havasi legelőkre, vagy mert egyáltalán elvitatják tőlük a legeltetés jogát. S kik azok, akik a paraszt tulajdona és

[1] *J. Conrad:* Fideikommisse. Handwörterbuch der Staatswissenschaften (Hitbizományok. Államtudományi kézikönyv). 4. köt. 3. kiad. 120—123. old.

önállósága ellen támadnak? Rothschild, Mayer-Melnhof báró, Koburg és Meiningen herceg, a Hohenlohe hercegek, Liechtenstein herceg, a braganzai herceg, Rosenberg hercegnő, Pless herceg, Schönfeld, Festetich, Schafgotsch, Trauttmannsdorff gróf, a gróf Károlyi vadásztársaság, a báró Gustädt-vadásztársaság, a blühnbachi nemesi vadásztársaság stb. A nagybirtokok mindenütt terjeszkednek. 1875-ben Alsó-Ausztriában csak 9 személynek volt fejenként több mint 5000 hold, összesen 89 490 hektár birtoka; 1895-ben számuk már 24-re, birtokaik nagysága összesen 213 574 hektárra növekedett.

A nagybirtok területe egész Ausztriában 8 700 000 hektár, a kisbirtokra pedig 21 300 000 hektár jut. A hitbizományok tulajdonosai — 297 család — 1 200 000 hektárt tartanak a kezükben. A sok millió kisbirtokossal, akik az egész terület 71 százalékát művelik meg, néhányezer nagybirtokos áll szemben, akik Ausztria területének több mint 29 százalékával rendelkeznek. Kevés az olyan vidék, ahol ne volnának nagybirtokosok. A legtöbb helyen két vagy több nagybirtokos van, s ezeknek igen nagy a politikai, szociális és társadalmi befolyásuk. A nagybirtokosok csaknem felének az ország több adókörzetében van birtoka, sokuknak a birodalom több örökös tartományában. Alsó-Ausztriában, Csehországban, Morvaországban, Sziléziában nincs is kerület, ahol nagybirtokosok ne volnának. Csak az ipar szorította vissza őket némileg, például Észak-Csehországban és a cseh-morva határvidéken. Egyébként a nagybirtok területe mindenütt növekszik: Felső-Ausztriában, ahol valamennyi örökös tartomány között a legmódosabb volt a parasztság, csakúgy mint Görzben és Gradiskában, Stájerországban, Salzburgban, Galíciában és Bukovinában, kisebb mértékben azokban az országokban, ahol már amúgy is jórészt a nagybirtokosok az urak, nevezetesen Csehországban, Morvaországban, Sziléziában és Alsó-Ausztriában.

Alsó-Ausztriában az 1 982 300 hektárnyi területből a nagybirtokra (393 tulajdonosra) 540 655 hektár, az egyházra pedig 79 181 hektár jutott. Tizenhárom, (egyenként 1000 hektáron felüli) nagybirtok területe összesen 425 079 hektár, vagyis az

egész földterület 9 százaléka, s ebbe bele van számítva Hoyos-Sprinzenstein gróf 33 124 hektárja; Morvaország területe 2 181 220 hektár, ebből az egyházra 81 857 (3,8 százalék) jutott; 116 (1000 hektáron felüli) birtoknak nagyobb a területe, mint az összes birtokok 92,1 százalékát kitevő 500 000 10 hektáron aluli birtoknak. Osztrák-Szilézia 514 677 hektárnyi területéből az egyháznak 50 845 hektárja, 79 tulajdonosnak pedig összesen 204 118 hektárja volt. Csehország területe 5 194 500 hektár, a földtulajdonosok száma 1 237 085. A földbirtokeloszlás jellemző vonása az, hogy rendkívül sok a törpebirtok, a nagybirtok pedig hatalmas kiterjedésű. Az összes birtokoknak csaknem 43 százaléka ½ hektárnál kisebb, és több mint $^4/_5$-e nem haladja meg az 5 hektárt. Ez a 703 577 birtok (81 százalék) Csehország területének csak 12,5 százaléka. Ezzel szemben az egész terület 35,6 százaléka 776 személynek, tehát az összes földbirtokok 0,1 százalékának a kezében van. Még kirívóbb az egyenetlenség, ha elemezzük a „200 hektáron felüli" kategóriát. Ekkor a következő eredményre jutunk:

Hektár	Összesen hektár
380 személyé fejenkint 200— 500	116 143
144 „ „ 500—1000	101 748
104 „ „ 1000—2000	150 567
151 „ „ több mint 2000	1 436 084

Az utolsó csoportból 31 személynek fejenként 5000—10 000 hektárja, 21 személynek fejenként 10 000—20 000 hektárja, Lobkovitz M., Ferdinand Kinsky, Karl Schwarzenberg, Windischgrätz hercegeknek, Ernst Waldstein, Johann Harrach, Karl Buquoy grófoknak fejenként 20 000—30 000 hektárja, Clam-Gallas és Czernin grófoknak több mint 30 000 hektárja, Liechtenstein hercegnek 36 189 hektárja, Max Egon Fürstenbergnek 39 162 hektárja, Colloredo-Mannsfeld hercegnek 57 691 hektárja, Schwarzenberg hercegnek 177 310 hektárja van — e birtokok Csehország egész területének 3,4 százalékát teszik ki.

A császári birtokok nagysága 35 873 hektár. E nagybirtokok területe összesen 1 082 884 hektár = Csehország területének 20,9 százaléka. Az egyház 150 395 hektár földet (Csehország területének 3 százaléka) tart a kezében[1].

Ez volt a kép 1896-ban, s időközben a helyzet még inkább romlott. Az 1902. évi mezőgazdasági üzemstatisztika adatai szerint 18 437 üzemre (az összes üzemek 0,7 százalékára) 9 929 920 hektár, vagyis az egész terület egyharmada jutott!

Az új földesurak a schwazi kerületben hét, a zelli kerületben tizenhat havasi legelőt változtattak át *vadászterületté*. Az egész Karwendel-hegységet *elzárták* a jószág elől. Ausztria és Németország arisztokratái és gazdag polgári parvenüi a havasokban 70 000 holdnyi, sőt még nagyobb területet vásároltak fel és kerítettek be vadászati célokra. Egész falvak, a parasztporták százai tűnnek el, a lakosok kiszorulnak földjeikről, az emberek táplálására szolgáló jószág helyét őzek, szarvasok és zergék foglalják el. Azok között pedig, akik ily módon fél tartományokat néptelenítenek el, nem egy akad, aki a parlamentben „a paraszt nyomoráról" szónokol, és visszaél hatalmával azért, hogy a vagyontalanok rovására gabona-, fa-, állat- és húsvámok, szeszadó-prémiumok stb. formájában állami segítséget szerezzen magának.

A legfejlettebb ipari államokban más a helyzet, mint Ausztriában. Itt nem a kiváltságos osztályok fényűzési szükségletei szorongatják a kisbirtokot, hanem az egyre sűrűbb népesség igényei teszik szükségessé a gazdaság kapitalista átszervezését, hogy a szükséges táplálékmennyiség előállítható legyen. Mutatja ezt elsősorban az iparilag igen fejlett Belgium példája. Az Annuaire Statistique-ban (Statisztikai Évkönyv), amelyet Emil Vandervelde „A földtulajdon Belgiumban 1834-től 1899-ig" c. cikkében idéz, a következő adatok találhatók: Csakis az 5 hektáron aluli, különösen pedig a 2 hektáron aluli gazdaságok száma csökkent. Ezzel szemben a 10 hektáron felüli gazdaságok

[1] Erről részletesebben: *T. W. Teifen:* Die Besitzenden und die Besitzlosen in Österreich (A vagyonosok és a vagyontalanok Ausztriában). Bécs 1906. Erste Wiener Volksbuchhandlung (Ignaz Brand).

száma 3789-re emelkedett. A földbirtok koncentrációja, amely megfelel a nagyüzem fejlődésének és a racionális állattenyésztés igényeinek, itt igen világosan megmutatkozik. 1880 óta a fejlődés éppen az ellenkező irányt követi, mint 1866 és 1880 között. 1880-ban még 910 396 mezőgazdasági üzemet tartottak nyilván, 1895-ben már csak 829 625-öt, vagyis 15 év alatt az üzemek száma 80 771-gyel — 9 százalékkal — csökkent. A visszafejlődés csakis az 5 hektáron aluli üzemeknél mutatkozik, ezzel szemben az 5—10 hektár közötti üzemek száma 675-tel, a 10—20 hektár közöttieké 2168-cal, a 20—30 hektár közöttieké 414-gyel, a 30—40 hektár közöttieké 164-gyel, a 40—50 hektár közöttieké 187-tel, az 50 hektáron felülieké 181-gyel emelkedett.

3. A város és a falu közötti ellentét

A föld állapota és megművelésének módja kultúránk fejlődése szempontjából roppant nagyfontosságú. A földtől és terményeitől függ elsősorban a népesség megélhetése. A földet nem lehet tetszés szerint szaporítani; annál inkább érdeke mindenkinek, hogy megművelése és kihasználása megfelelően történjék. Németországnak, amelynek lakossága évente mintegy 870 000 fővel szaporodik, jelentékeny gabona- és húsbehozatalra van szüksége ahhoz, hogy a legszükségesebb élelmiszerek árai megfizethetők legyenek.

Ám itt megmutatkoznak a földművelő és az ipari lakosság ellentétes érdekei. A nem földművelő lakosságnak az az érdeke, hogy olcsó élelmiszerhez jusson, mert ettől függ boldogulása — mint emberé és mint iparűző vagy kereskedő individuumé egyaránt. Az élelmiszerek bárminő drágulása lerontja a lakosság nagy részének táplálkozási viszonyait, hacsak megfelelő arányban nem emelkedik a munkabére vagy egyéb jövedelme a lakosság azon részének, amely mezőgazdasági termények vásárlására van utalva. A munkabérek emelkedése azonban gyakran együttjár az iparcikkek árának emelkedésével, ennek pedig, a világpiac helyzetétől függően, az iparcikkek iránt

megnyilvánuló külföldi kereslet csökkenése lehet a következménye. Ha viszont a mezőgazdasági cikkek drágulását nem kíséri a jövedelem emelkedése, akkor korlátozódnak az egyéb szükségletek is, amit ebben az esetben is elsősorban az ipar meg a kereskedelem fog megszenvedni.

A földművelő szempontjából más a helyzet. Mint a gyáros, ő is a lehető legnagyobb haszonra törekszik, s közömbös számára, hogy ezt melyik termény hajtja neki. Ha a külföldi gabonabehozatal miatt gabonatermeléssel nem tudja elérni a kívánt, általa szükségesnek tartott nyereséget, akkor más, hasznothajtóbb növényt fog vetni. Kenyérnek való búza meg rozs helyett cukorrépát termel cukorgyártás, burgonyát és gabonát szeszfőzés céljaira. A legtermékenyebb földeken dohányt termeszt, zöldség és egyéb kerti vetemények helyett. Mások sok ezer hektár földet lólegelőnek használnak, mert a lovakat jó áron eladhatják a hadseregnek. Másrészt nagy erdőterületeket, amelyeket szántóföldül lehetne használni, előkelő uraságok szórakozására vadászterületnek tartanak fenn, gyakran olyan vidékeken, ahol néhányszáz vagy néhányezer hektár erdő kiirtása és szántófölddé való átalakítása lehetséges volna anélkül, hogy az erdő csökkentése káros hatással volna az illető vidék nedvességviszonyaira.

Németországban tehát, ebből a szempontból nézve, még sok ezer négyzetkilométer termőtalajt lehetne földművelés céljaira felszabadítani. De az ilyen átalakítások sértik egyrészt a hivatali hierarchia egy részének, az erdészeti tisztviselőknek anyagi érdekeit, másrészt a vadászathoz és a vadászterületekhez ragaszkodó nagybirtokosok kedvteléseit. Magától értetődik, hogy ilyen erdőirtást csak ott szabad végezni, ahol az valóban haszonnal járna. Ugyanakkor nagy területeket lehetne fásítani az ország javára, különösen a hegyes és puszta vidékeken.

Újabban egyesek vitatják az erdőségek szerepét a nedvességi viszonyok alakulásában, de ez nyilvánvalóan helytelen álláspont. Hogy az erdőség milyen nagy befolyással van a talaj nedvességére s ezzel a föld termékenységére, arra nézve

meggyőző adatokkal szolgál Parvusnak és dr. Lehmannak „Az éhező Oroszország" c. könyve. A szerzők saját közvetlen tapasztalatuk alapján megállapítják, hogy Oroszország legtermékenyebb vidékein az utóbbi évtizedekben bekövetkezett rossz terméseket a mértéktelen és tervszerűtlen erdőirtások okozták. Sok más tény mellett megállapítják, hogy az évek során Sztavropol kormányzóságban öt kis folyó és hat tó tűnt el, Buzuluk kormányzóságban négy kis folyó és négy tó, Szamára kormányzóságban hat kis folyó, Buguruszlav kormányzóságban pedig két kis folyó. Nyikolajevszk és Novouszenszk kormányzóságban négy folyó kiapadóban van. Sok falu, amelynek a közelében azelőtt folyóvíz volt, most meg van tőle fosztva; kútvízre sok helyütt csak 45—60 méter mélységben bukkannak. A talaj ennélfogva kemény és repedezett. Az erdőirtás következtében elapadtak a források és csökkent az esőzés.

A föld kapitalista kihasználása kapitalista viszonyokhoz vezet. A gazdák egy része például hosszú éveken át óriási hasznot húzott a cukorrépatermelésből és az azzal kapcsolatos cukorgyártásból. Az adóztatási rendszer kedvezett a cukorkivitelnek, mégpedig oly módon, hogy a cukorrépatermelőkre és a cukorfogyasztásra kivetett adót jórészt kiviteli prémiumokra fordították.

A cukorgyárosoknak adott visszatérítés métermázsánként lényegesen nagyobb volt, mint a cukorrépaadó, és ez a prémium lehetővé tette számukra, hogy a belföldi adófizetők rovására óriási mennyiségű cukrot exportáljanak, és a cukorrépatermelést egyre jobban kiterjesszék. Ez az adóztatási rendszer a cukorrépagyárosoknak évente több mint 31 millió márka hasznot hozott. Sok százezer (1907/08-ban 450 030) hektárt, ahol azelőtt gabonatermesztés folyt, cukorrépaföldekké változtattak, sorra alapították a gyárakat, ez pedig szükségképpen csődre vezetett. A cukorrépatermesztésből eredő nagy jövedelem hatására emelkedett a föld ára. Ennek következménye a kisbirtokok felvásárlása volt; a tulajdonosokat a magas árak eladásra csábították. A földet ipari spekulációra

használták fel, a gabona- és burgonyatermelést gyenge minőségű földekre korlátozták, s ezáltal növekedett a kereslet a külföldi élelmiszerek iránt. Végül a cukorprémium-rendszerből származó visszásságok, melyek lassanként nemzetközi méreteket öltöttek, arra kényszerítették a kormányokat és a parlamenteket, hogy a félig-meddig természetes állapot helyreállítása végett eltöröljék a prémiumokat.

A jelenlegi viszonyok közt a kisparasztok, sőt jórészt a középparasztok sem érhetik el — bármennyit fáradoznak, dolgoznak és nélkülöznek — azt a szociális helyzetet, amelyre egy kultúrállam polgárai igényt tarthatnak. Hiába próbálja az állam és a társadalom mindenképpen megtartani magának e rétegeket, amelyek a fennálló állam- és társadalmi rend jelentős pillérei — ez csak toldozgatás-foldozgatás. Az agrárvámok többet ártanak, mint használnak a földművelők e rétegének. A nagy többség még annyit sem termel, amennyi a létfenntartáshoz kell neki; a létszükségleti cikkek egy részét kénytelen megvásárolni, s az ehhez szükséges anyagi eszközöket ipari vagy egyéb mellékfoglalkozás útján szerzi meg. Kisparasztjaink jó részének az ipar és a közlekedés megfelelő fejlődése inkább érdeke, mint a földművelésé, mert gyermekei az iparban és a közlekedésben találják meg megélhetésüket, amelyet ő nem nyújthat nekik. Egy rossz termés után mind több paraszt kényszerül mezőgazdasági cikkek vásárlására. Mi hasznuk tehát az agrárvámokból, a behozatali tilalmakból, az agrárcikkek zárolásából azoknak, akiknek nincs semmi eladni valójuk, s akiknek sok mindent meg kell venniük? Márpedig ilyen helyzetben van az összes mezőgazdasági üzemeknek legalább 80 százaléka.

Hogy a földművelő miként gazdálkodik, az a magántulajdon korszakában őrá tartozik. Olyasmit termel, amit a leghasznothajtóbbnak tart, tekintet nélkül a társadalom szükségleteire vagy érdekeire. Tehát: szabad a pálya előtte.

Hisze n a vállalkozó ugyanezt teszi. Obszcén képeket, erkölcstelen könyveket ad ki, gyárakat alapít élelmiszerek hamisítására. Az ilyen és más hasonló tényked ések ártanak a társa-

dalomnak, aláássák az erkölcsöket és fokozzák a korrupciót. De pénzt hoznak, mégpedig többet, mint erkölcsös képek, tudományos művek és jóminőségű élelmiszerek. A nyereségvágyó vállalkozónak csak arra kell ügyelnie, hogy a rendőrség le ne csapjon rá. Gyalázatos üzelmeit abban a biztos tudatban folytathatja, hogy az így szerzett pénzért a társadalom irigyelni és tisztelni fogja.

Korunk mammonjellegét a legvilágosabban a tőzsde és az ott folyó üzelmek jellemzik. A föld és az iparcikkek, a közlekedési eszközök, az időjárási és a politikai viszonyok, hiány és felesleg, tömegnyomor és katasztrófák, államadósságok, találmányok és felfedezések, befolyásos személyiségek egészsége vagy betegsége és halála, háború és célzatosan előidézett háborús pánik, — mindez és még sok egyéb spekuláció tárgyává, egymás kölcsönös becsapására szolgáló eszközzé válik. A tőke matadorjai döntő befolyást gyakorolnak az egész társadalom helyzetére, és hatalmas anyagi eszközeik, kapcsolataik segítségével mesés gazdagságot halmoznak fel. Miniszterek és kormányok bábokká válnak kezükben, amelyeknek úgy kell ágálniuk, ahogyan a tőzsdelovagok a kulisszák mögött a drótot rángatják. Nem az államhatalom tartja kezében a tőzsdét, hanem a tőzsde tartja kezében az államhatalmat. A miniszter kénytelen akarata ellenére trágyázni a „méregfát", melyet legszívesebben kiirtana.

Mindezek a napról napra mindenki előtt nyilvánvalóbbakká váló tények sürgős és alapos orvoslást követelnek, hiszen a bajok súlyosbodnak. De a társadalom tanácstalan; mint a ló a taposómalomban, egyre csak körben forog, tanácstalanul, tehetetlenül, mint a szerencsétlenség és az ostobaság megtestesülése. Akik orvosolni szeretnék a bajokat, még túlságosan gyengék; azok, akiknek ehhez segítséget kellene nyújtaniuk, még nem látnak tisztán; akik tudnának segíteni, azok nem akarnak — bíznak az erőszakban és a legjobb esetben úgy vélekednek, mint Madame Pompadour: après nous le déluge (utánunk az özönvíz). De ha az özönvíz még az ő életükben bekövetkezik?

Negyedik rész

A TÁRSADALOM SZOCIALIZÁLÁSA

A szociális forradalom

1. A társadalom átalakítása

Az ár egyre nő és alámossa az alapot, amelyen állami és társadalmi rendszerünk nyugszik. Mindenki érzi, hogy az alap inog és csak erős támasztékokkal tartható fenn. Ám ez a megtámasztás nagy áldozatokat kíván az uralkodó osztályoktól. És itt az akadály. Az uralkodó osztályok dühödten támadnak s a fennálló állam- és társadalmi rend felforgatására irányuló törekvésnek bélyegeznek minden olyan javaslatot, amelynek megvalósítása komolyan sértené anyagi érdekeiket és veszélyeztetné kiváltságos helyzetüket. Ám a beteg világ nem gyógyítható meg az uralkodó osztályok kiváltságainak és előjogainak kétségbevonása, s végül eltörlése nélkül.

„A dolgozó osztályok felszabadításáért vívott harc nem előjogokért vívott harc, hanem egyenlő jogokért, egyenlő kötelességekért és minden előjog eltörléséért vívott harc", mondja a szociáldemokrata program. Ebből következik, hogy fél rendszabályok és kis engedmények mit sem érnek.

Az uralkodó osztályok azonban a maguk kiváltságos helyzetét tökéletesen természetesnek és magától értetődőnek tartják, amelynek jogossága és fennmaradása nem vonható kétségbe. Természetes tehát az is, hogy e kiváltságos helyzet megrendítésére irányuló minden kísérletet visszautasítanak és támadnak. Még olyan javaslatok és törvények is, amelyek sem a fennálló társadalmi rend alapjait, sem kiváltságos helyzetüket nem érintik, a legnagyobb izgalomba hozzák őket, mihelyt pénzáldozatot követelnek vagy követelhetnek tőlük. A par-

lamentekben papírhegyekké nőnek a kinyomtatott szónoklatok — s a vajúdó hegyek egeret szülnek. A munkásvédelem legelemibb követelményeinek megvalósítása olyan ellenállásba ütközik, mintha a társadalom léte forogna veszélyben. S ha hosszadalmas harcok után az uralkodó osztályok kénytelenek egy-két engedményt tenni, akkor úgy viselkednek, mintha vagyonuk jó részét feláldozták volna. Ugyanilyen makacs ellenállást tanúsítanak, ha az elnyomott osztályok egyenjogúságának formai elismeréséről van szó, vagy arról, hogy például a munkaszerződés kérdéseiben velük mint egyenjogúakkal tárgyaljanak.

Ez a legegyszerűbb dolgokban és a legtermészetesebb követelésekkel szemben tanúsított ellenállás igazolja azt a régi tapasztalati tényt, hogy egyetlen uralkodó osztályt sem lehet meggyőzni *észokokkal*, ha a körülmények ereje belátásra és engedékenységre nem kényszeríti őket. De a körülmények ereje éppen abban gyökerezik, hogy viszonyaink fejlődése egyre inkább helyzetük tudatára ébreszti az elnyomottakat. Az osztályellentétek mind mélyebbekké, nyilvánvalóbbakká és érezhetőbbekké válnak. Az elnyomott és kizsákmányolt osztályok felismerik a fennálló rend tarthatatlanságát; felháborodásuk fokozódik, s ezzel együtt egyre parancsolóbban követelik, hogy a viszonyokat átalakítsák és emberhez méltóbbá tegyék. E nézetet mind szélesebb körök teszik magukévá, s végül *magáévá teszi a társadalom óriási többsége, amelynek ez az átalakulás közvetlen érdeke.* De amilyen mértékben a tömegek felismerik a fennálló rend tarthatatlanságát és gyökeres átalakításának szükségességét, olyan mértékben *csökken az ellenállóképessége az uralkodó osztálynak, amelynek hatalma az elnyomott, kizsákmányolt osztályok tudatlanságára és tájékozatlanságára épül.* E kölcsönhatás nyilvánvaló, és éppen ezért üdvözölnünk kell mindent, ami ezt előmozdítja. A nagytőkés haladást ellensúlyozza annak az ellentmondásnak egyre világosabb felismerése, amely a fennálló társadalmi rend és a nép nagy többségének érdekei között van. Ha a társadalmi ellentétek megoldása és megszüntetése nagy áldozatokat és erőfeszítéseket követel is,

a megoldásra rá fognak találni, mihelyt az ellentétek elérik fejlődésük tetőpontját, amely felé egyébként gyors ütemben haladnak.

Hogy a fejlődés egyes szakaszaiban milyen lépéseket kell tenni, az a mindenkori körülményektől függ. Nem lehet előre megmondani, hogy az egyes esetekben a körülmények milyen lépéseket tesznek majd szükségessé. Egyetlen kormány, egyetlen miniszter sem tudhatja előre — még ha a leghatalmasabbak közé tartozik is —, hogy a következő évben mire kényszerítik a körülmények. Különösen az olyan lépésekről nem lehet bizonyosat mondani, amelyeket előreláthatatlan és kiszámíthatatlan körülmények befolyásolnak. A harci eszközök kérdése a harci taktika kérdésével egyértelmű. De a taktika függ az ellenféltől, továbbá a két fél rendelkezésére álló segédeszközöktől. Olyan eszköz, amely ma kiváló, holnap ártalmas lehet, ha megváltoztak a tegnapi alkalmazást igazoló körülmények. Ha a célt szemünk előtt tartjuk, a cél elérésére szolgáló eszközök az időtől és a körülményektől függnek; csupán arra van szükség, hogy mindig a leghatékonyabb és *legmegfelelőbb* eszközökhöz nyúljunk, *amelyeknek használatát az időpont és a körülmények lehetővé teszik.* Ha tehát le akarjuk írni, miként alakul a jövő, csak hipotézisekkel dolgozhatunk; bizonyos feltevéseket valóságnak kell tekintenünk.

E nézőpontból kiindulva feltesszük, hogy egy adott időpontban a vázolt bajok annyira súlyosbodnak, és a népesség nagy többsége számára oly nyilvánvalóvá és érezhetőkké válnak, hogy már szinte elviselhetetlenek; a tömegeken úrrá lesz a gyökeres átalakítás ellenállhatatlan vágya, mely a leggyorsabb segítséget tekinti a legcélravezetőbbnek.

Kivétel nélkül minden társadalmi bajnak a forrása a társadalmi rendben keresendő, s e rend jelenleg a kapitalizmuson, a kapitalista termelési módon nyugszik. E termelési mód alapján a tőkésosztály birtokosa az összes munkaeszközöknek — a földnek, a bányáknak, nyersanyagoknak, szerszámoknak, gépeknek, közlekedési eszközöknek —, és ezáltal kizsákmányolja és elnyomja a nép nagy többségét, ezzel pedig együtt-

jár a növekvő létbizonytalanság és a kizsákmányolt osztályok lealacsonyítása. Eszerint tehát a legrövidebb és leggyorsabb lépés az lenne, ha ezt a tőkéstulajdont általános kisajátítással társadalmi tulajdonná (köztulajdonná) változtatnánk. *Ez esetben az árutermelés szocialista termeléssé, a társadalom és a társadalom által végzett termeléssé változik. A nagyüzem és a társadalmi munka állandóan fokozódó jövedelmezősége, amely eddig a kizsákmányolt osztályok nyomorának és elnyomásának forrása volt, most minden egyes ember legfőbb jólétének és harmonikus kiképzésének a forrásává lesz.*

2. A kisajáttítók kisajátítása

Az összes munkaeszközöknek köztulajdonná változtatása megteremti a társadalom új alapját. Gyökeresen megváltoznak *mind a két* nem élet- és munkafeltételei az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben, a nevelésben, a házasságban, a tudományos, művészeti és társadalmi életben egyaránt. Az emberi élet új tartalmat kap. Lassanként talaját veszti az állami szervezet is, és *eltűnik az állam,* mintegy önmagát szüntetve meg.

E munka első részében kimutattam, miért volt szükségszerű az állam kialakulása. Az állam olyan társadalmi fejlődésnek a produktuma, amely az őskommunizmuson alapuló társadalomból indult ki; ez a társadalom a *magántulajdon* kialakulásával párhuzamosan bomlott fel. A magántulajdon megjelenésével kifejlődnek a társadalomban az antagonisztikus érdekek. Olyan rendi és osztályellentétek keletkeznek, amelyek szükségképpen osztályharcra vezetnek a különböző érdekcsoportok között, és amelyek az új rendet létében veszélyeztetik. Az új rend ellenségeinek fékentartása és a veszélyeztetett tulajdonosok megvédése érdekében szükség van egy olyan szervezetre, amely ezeket a támadásokat visszaveri, s a tulajdont „jogosnak", „szentnek" nyilvánítja. *Ez a tulajdont megvédő és fenntartó szervezet és hatalom az állam lesz.* Az állam törvé-

nyekkel biztosítja a tulajdonosnak a tulajdonát, s mint ítélő és megtorló hatóság lép fel mindazokkal szemben, akik a törvényes rend ellen támadnak. Az uralkodó birtokos osztály és az államhatalom érdeke tehát belső lényegénél fogva mindig konzervatív. Az államszervezet csak akkor változik, ha a tulajdon érdeke megköveteli. S mivel az állam egy osztályellentéteken alapuló társadalmi rendnek *szükségszerű* szervezete, nyilvánvaló, hogy mihelyt a magántulajdon felszámolásával megszűnnek az osztályellentétek, az állam *létezésének szükségszerűsége és lehetősége* is megszűnik. Az uralmi viszony kiüszöbölésével az állam fokozatosan megszűnik éppen úgy, amint megszűnik a vallás is, ha már nem él többé a hit a természetfeletti lényekben vagy az értelemmel rendelkező, érzékfeletti erőkben. Kell hogy a szavaknak tartalmuk legyen; ha e tartalmat elvesztik, akkor már nem fejeznek ki fogalmakat.

A kapitalista rendszerrel rokonszenvező olvasó itt megjegyezheti, hogy mindez szép és jó, de miféle „jogalappal" igazolható a társadalomnak ez a gyökeres, mindent felforgató átalakítása? A jogalap az, amely mindig adva volt, amikor ilyen jellegű változtatásokra és átalakításokra sor került, tudniillik — a *közjó*. A jog forrása nem az állam, hanem a társadalom, az államhatalom csupán a társadalom megbízottja, amelynek a jogot meg kell valósítania és érvényre kell juttatnia. Az uralkodó rétegek eddig mindig csak csekély kisebbségben voltak, de az egész társadalom (a nép) nevében cselekedtek, magukat nyilvánították „társadalommá", mint ahogy XIV. Lajos is magát mondta az államnak. L'état c'est moi (az állam én vagyok). Ha az újságok ezt írják — kezdődik az idény, a társaság a városba megy; vagy — vége az idénynek, a társaság vidékre megy, akkor nem a népre gondolnak, hanem a „társaság"-ra, vagyis a felső tízezerre, az „államra". A tömegnek plebs, vile multitude, canaille, nép a neve. Ennek megfelelően mindaz, amit az állam a társadalom nevében a „közjóért" tesz, elsősorban az uralkodó osztályok javát és hasznát szolgálja. Az ő érdekükben hozzák a törvényeket. „Salus rei publicae suprema lex esto" (az állam jóléte legyen a legfőbb

törvény) — ismert alapelve a régi római jognak. De ki volt Rómában az „állam"? A leigázott népek, a sok millió rabszolga? Nem! A viszonylag kis számban levő római polgárok, elsősorban a római nemesek, akik a leigázottakkal eltartatták magukat.

Midőn a középkorban a nemesek és a fejedelmek a közvagyont fosztogatták, „jog szerint", a „közjó érdekében" cselekedtek, s hogy emellett milyen jól kezelték a közvagyont és a tehetetlen parasztok tulajdonát, láthatjuk a középkor történetének minden egyes lapjából, egészen a legújabb korig. A legutóbbi ezer esztendő agrártörténete nem egyéb, mint a köztulajdon és a paraszti tulajdon szakadatlan fosztogatásának története — ezt tette ugyanis a nemesség és az egyház Európa minden országában. Amikor aztán a nagy francia forradalom a nemesi és az egyházi javakat kisajátította, „a közjó nevében" cselekedett; az a nyolcmillió földbirtokos, amely a polgári Franciaország támasza, javarészt ennek a kisajátításnak köszönheti létét. Spanyolországban a „közjó nevében" vették el többször is az egyházi birtokokat, Olaszországban pedig, ugyanilyen címen, teljes egészükben elkobozták őket — a „szent tulajdon" legbuzgóbb védelmezőinek tapsai közepette. Az angol nemesség századokon át meglopta az ír és az angol népet: 1804-től 1832-ig „a közjó érdekében" nem kevesebb mint 3 511 710 acre közbirtokot ajándékozott magának „törvényes" úton. S amidőn a nagy észak-amerikai rabszolgafelszabadító háborúban — minden kárpótlás nélkül — szabaddá nyilvánítottak sok millió rabszolgát, akik gazdáiknak tisztességes úton szerzett tulajdonai voltak, akkor ez is „a közjó nevében" történt. Egész polgári fejlődésünk a kisajátítások és elkobzások szakadatlan folyamata, amelynek során a gyáros a kisiparost, a nagybirtokos a parasztot, a nagykereskedő a kiskereskedőt, és végül az egyik tőkés a másikat, vagyis a nagyobb a kisebbet kisajátítja és felfalja. Ha burzsoáziánkra hallgatunk, akkor mindez a „közjó" érdekében, a „társadalom javára" történik.

A napoleonidák brumaire 18-án és december 2-án „meg-

mentették" a „társadalmat", és a „társadalom" üdvözölte őket; ha a társadalom a jövőben megmenti önmagát azzal, hogy ismét kezébe veszi azt a tulajdont, amelyet ő maga hozott létre, akkor a legemlékezetesebb történelmi cselekedetet fogja végrehajtani, *mert nem azért cselekszi ezt meg, hogy egyeseket mások érdekében elnyomjon, hanem hogy mindenki számára biztosítsa az egyenlő létfeltételeket és mindenki számára lehetővé tegye az emberhez méltó életet.* Ez lesz a legnagyszerűbb erkölcsi cselekedet, amelyet a társadalom valaha véghezvitt.

Hogy e nagy társadalmi kisajátítási folyamat milyen formában és milyen módon fog végbemenni, azt nem lehet előre megjósolni. Senki sem tudhatja, milyenek lesznek akkor a viszonyok.

Kirchmannhoz írt negyedik, „A tőke"[1] című szociális levelében, Rodbertus ezt mondja (117. old.): „Az egész földtőke megváltása *nem* agyrém, hanem nemzetgazdaságilag igen könnyen elképzelhető. S kétségkívül ez volna *a legradikálisabb segítség a társadalom számára,* amely, röviden szólva, a járadék — a föld- és a tőketulajdon-járadék — növekedése miatt szenved. Ez lenne tehát az egyetlen olyan formája a föld- és tőketulajdon megszüntetésének, amely *még pillanatokra sem szakítaná meg a nemzeti vagyon forgalmát és gyarapodását.*" Mit szólnak agráriusaink egykori kollégájuknak ehhez a nézetéhez?

Hogy egy ilyen rendszabály után miként alakulna a helyzet, azt nem lehet bizonyossággal megállapítani. Senki sem tudhatja, hogyan fogják a jövendő nemzedékek kialakítani egyes szociális szervezeteiket, és hogyan tudják a legjobban kielégíteni szükségleteiket. A társadalomban, akár a természetben, minden állandóan mozog, keletkezik, és elmúlik; a régi, elhaló helyébe az új, az életképesebb lép. A sok, legkülönbözőbb fajta találmány, felfedezés és tökéletesítés, amelyeknek horderejét és jelentőségét gyakran senki sem látja előre, forradalmasítja és átalakítja az emberi életmódot, az egész társadalmat.

---

[1] Berlin 1884.

További fejtegetéseink során tehát csak olyan általános elvek kifejtéséről lehet szó, amelyek az eddig kifejtettekből önként következnek, és amelyeknek megvalósítása egy bizonyos fokig áttekinthető. A társadalom már eddig sem volt olyan lény, amelyet egyesek irányíthattak és vezethettek — bár a látszat, Goethe szavaival élve, sokszor azt mutatta: „azt gondolod, sodorsz, pedig sodornak" —, hanem olyan szervezet, amely bizonyos immanens törvényszerűségek szerint fejlődik. A jövőben meg éppenséggel lehetetlen lesz, hogy a társadalmat egyesek a maguk önkénye szerint irányítsák vagy vezessék. A társadalom demokráciává lesz, amely felismerte lénye titkát, feltárta a maga fejlődéstörvényeit és ezeket további fejlődése érdekében céltudatosan felhasználja.

A szocialista társadalom alaptörvényei

1. Minden munkaképes egyén munkábaállítása

Mihelyt a társadalom birtokába veszi az összes munkaeszközöket, *az összes munkabíró egyének munkakötelezettsége, nemre való tekintet nélkül, a szocializált társadalom alaptörvényévé lesz.* A társadalom nem állhat fenn munka nélkül. Joga van tehát megkövetelni, hogy mindenki, aki szükségleteit ki akarja elégíteni, testi és szellemi képességeihez mérten, maga is tevékenyen részt vegyen a szükségletek kielégítését szolgáló tárgyak előállításában. Az a bárgyú állítás, hogy a szocialisták meg akarják szüntetni a munkát, párját ritkító képtelenség. Herék, léhűtők *csak* a polgári társadalomban vannak. A szocializmus egyetért a bibliának ezzel a kijelentésével: aki nem dolgozik, ne is egyék. Ám a munka legyen hasznos, produktív tevékenység. Az új társadalom tehát azt fogja követelni, hogy mindenki meghatározott ipari, mezőgazdasági vagy egyéb irányú hasznos tevékenységet fejtsen ki, amelynek révén az illető a meglevő szükségletek kielégítése végett bizonyos munkateljesítményt végez. *Ne legyen élvezet munka, és munka élvezet nélkül.*

Ha mindenki egyaránt köteles dolgozni, akkor mindenkinek egyaránt érdeke, hogy a munka során az alábbi három követelményt tiszteletben tartsák. Először is azt, hogy a munka korlátozott időtartamú legyen és senkit se erőltessen meg túlságosan; másodszor, hogy lehetőleg kellemes és változatos legyen, harmadszor, hogy minél termelékenyebb legyen, mert ettől függ a munkaidő és az élvezetek mértéke. E három követel-

mény megvalósítása a rendelkezésre álló munkaeszközök és munkaerők minőségétől és mennyiségétől függ, valamint attól, hogy a társadalomnak milyen igényei vannak az életszínvonal tekintetében. A szocialista társadalom nem azért alakul ki, hogy proletár módra éljen, *hanem hogy a nagy többség proletár életmódján változtasson.* Arra törekszik, hogy mindenkinek minél többet juttasson az élet szépségeiből. Felvetődik hát a kérdés: mekkora igényeket támaszt majd a társadalom?

Hogy ezt megállapíthassuk, olyan közigazgatásra van szükség, amely felöleli a társadalom valamennyi tevékenységi területét. Ehhez célszerű alapul szolgálnak községeink; ha ezek túlságosan nagyok és nem teszik lehetővé a gyors áttekintést, kerületekre osztják őket. A község összes nagykorú tagjai — mint valaha az őstársadalomban — *nemre való tekintet nélkül* részt vesznek a választásokon és kijelölik azokat a bizalmi személyeket, akikre a közigazgatás vezetését rá akarják bízni. A helyi közigazgatási szerveket a központi közigazgatás fogja össze, amely, hangsúlyozzuk, nem uralkodói hatalommal felruházott kormány, hanem közigazgatási végrehajtó testület. Hogy a központi szervet közvetlenül az összesség vagy a községi szervek jelölik-e ki, az közömbös. E kérdéseknek a jövőben már nem lesz olyan nagy jelentőségük, mint ma, hiszen már nem nagyobb hatalmat, befolyást és jövedelmet biztosító pozíciók elfoglalásáról lesz szó, hanem bizalmi állásokról, amelyekre a legalkalmasabb *férfiakat és nőket* jelölik ki, akik visszahívhatók vagy újraválaszthatók, a szükséglet és a választók kívánsága szerint. Minden állást csupán meghatározott időre töltenek be. Ezen tisztségek betöltőinek tehát nincs valami különleges „hivatalnoki" minőségük, nincs meg a funkciójuk állandó jellege és az előléptetések hierarchikus rendje. A jelzett okokból az is közömbös, hogy a központi szerv és a helyi szervek között vannak-e közbeeső lépcsőfokok, például megyei szervek stb. Ha ilyeneket szükségesnek fognak tartani, létrehoznak majd ilyen szerveket, ha nem, akkor mellőzik őket. Mindezt a gyakorlati szükséglet dönti el. Ha a társadalmi fejlődés során régi szervezetek feleslegessé válnak, akkor minden

további nélkül megszüntetik őket, mert senkinek sem fűződik egyéni érdeke fennállásukhoz; s helyettük más, új intézményeket hoznak létre. *Ez a legszélesebb demokratikus alapokon nyugvó közigazgatás tehát a maitól gyökeresen különbözik.* Milyen harcok folynak lapjaink hasábjain, milyen éles szócsatákat vívnak parlamentjeinkben, micsoda aktahegyeket halmoznak fel hivatalainkban, amíg a közigazgatásban vagy a kormányzatban akár a legjelentéktelenebb módosítást is végrehajtják!

A fő feladat először is megállapítani a rendelkezésre álló erők mennyiségét és minőségét, a munkaeszközök, a gyárak, műhelyek, közlekedési eszközök, föld stb. mennyiségét és minőségét, valamint addigi teljesítőképességét. Meg kell állapítani továbbá, milyen készletekkel rendelkezünk és azt, hogy meghatározott időre az egyes cikkekből és tárgyakból mekkora a szükséglet. Mint ahogy jelenleg az állam és az egyes közületek megállapítják évi költségvetésüket, úgy a jövőben ez meg fog történni az egész társadalom szükségletére vonatkozólag. Ez esetben teljességgel figyelembe vehetők olyan változások, amelyek megnövekedett vagy új szükségleteket hoznak létre. Itt a statisztikának van a legfontosabb szerepe; az új társadalomban ez a legjelentősebb segédtudomány, ez szabja meg minden társadalmi tevékenység mértékét.

A statisztikát már ma is széles körben felhasználják hasonló célokra. A birodalmi, állami, községi költségvetések igen sok statisztikai adatra épülnek, amelyeket az egyes közigazgatási ágakban évente megállapítanak. Hosszabb tapasztalat és a szükségletek bizonyos stabilitása megkönnyíti ezt a munkát. *Normális* viszonyok közt minden nagyobb gyár tulajdonosa, minden kereskedő ugyancsak meg tudja pontosan határozni, mik lesznek a szükségletei a következő negyedévben, és mi módon kell megszerveznie termelését és bevásárlásait. E számítások elvégzése, ha nincsenek rendkívüli változások, nem ütközik különösebb nehézségekbe.

A válságokat a termelés vak anarchiája idézi elő, vagyis az, hogy a termelők termelnek, de ugyanakkor fogalmuk sincs

arról, hogy mekkora az egyes cikkekben a készlet, a kínálat és a kereslet a világpiacon. E tapasztalatból okulva, mint már hangsúlyoztuk, a különböző iparágak nagyiparosai évek óta kartellekben és trösztökben egyesülnek, egyrészt azért, hogy megállapítsák az árakat, másrészt pedig, hogy a leszűrt tapasztalatok és a beérkezett rendelések alapján szabályozzák a termelést. Minden egyes üzem termelési kapacitása és a valószínű fogyasztás alapján határozzák meg, hogy a következő hónapokban az egyes vállalatok mennyit termelhetnek. A megállapított korlátok áthágását magas kötbérrel és kizárással büntetik. A vállalkozók ezeket a megállapodásokat nem a közönség javára, hanem annak kárára és a maguk hasznára kötik. Céljuk: az egyesülés erejét felhasználni arra, hogy maximális előnyökhöz jussanak. A termelés szabályozásával azt akarják elérni, hogy a közönségtől olyan árakat követelhessenek, amilyeneket az egymással konkurráló vállalkozók sohasem követelhetnének. Tehát a fogyasztó rovására gazdagodnak, ezek pedig kénytelenek a számukra szükséges termékért megadni a kívánt árat. De a kartellek, trösztök stb. nemcsak a fogyasztót, hanem a munkást is megkárosítják. A termelésnek a vállalkozók által való szabályozása a hivatalnokok és a munkások egy részének elbocsátásához vezet, s ezek, hogy megélhessenek, hajlandók magukat dolgozó társaiknál olcsóbban áruba bocsátani. Azonkívül a kartell társadalmi hatalma akkora, hogy a munkásszervezetek is csak ritkán tudnak eredményesen szembeszállni velük. A vállalkozóknak tehát kettős a hasznuk: nagyobb árakat kapnak, és kisebb béreket fizetnek. A termelésnek ilyen, a vállalkozók egyesülése által történő szabályozása az *ellenkezője annak, amit a szocializált társadalom meg fog valósítani.* Ma a vállalkozók érdeke az irányadó, a jövőben a közösség érdekei lesznek az irányadók. Ám a polgári társadalomban a legjobban szervezett kartell sem képes áttekinteni és számításba venni minden tényezőt; a konkurrencia és a spekuláció a kartellek ellenére is tovább dühöng a világpiacon, s így egyszer csak kiderül, hogy a számításba hiba csúszott, és a mesterséges építmény összeomlik.

A nagyiparhoz hasonlóan a kereskedelem is rendelkezik átfogó statisztikákkal. A nagyobb kereskedelmi központok és kikötők hetente készítenek kimutatásokat a petróleum-, kávé-, pamut-, cukor-, gabona- stb. készletekről; persze ezek nem pontosak, mert az árutulajdonosoknak sokszor érdekük fűződik ahhoz, hogy az igazság ne kerüljön nyilvánosságra. De egészükben véve e statisztikák mégis eléggé megbízhatók, és az érdeklődőnek áttekintést nyújtanak a piac alakulásáról. Ám itt is figyelembe kell venni a spekulációt, amely minden számítást felboríthat és gyakran minden reális üzletet meghiúsít. A polgári társadalomban, ahol sok ezer ellentétes érdekű magántermelő áll szemközt egymással, szó sem lehet a termelés általános szabályozásáról, s éppen úgy nem lehet szó az elosztásnak (a termékek elosztásának) a szabályozásáról sem, tekintettel a kereskedelem spekulációs jellegére, a kereskedők nagy számára és érdekellentéteire. Mindaz, ami mármost megtörténik, csupán azt mutatja, mi minden történhet akkor, ha a magánérdek eltűnik és a köz érdeke lesz úrrá mindenütt. Bizonyítják ezt például a különböző kultúrországokban évente készülő állami termés-statisztikák, amelyekből következtetni lehet a terméseredményekre, továbbá arra, hogy a termés mennyire fedezi a szükségletet, és milyen áralakulás várható.

A szocializált társadalomban ellenben teljesen rendezettek a viszonyok, az egész társadalom szolidáris egységbe forr. Minden terv szerint és rendben megy végbe, s így könnyű megállapítani a különböző szükségletek nagyságát. Ha rendelkezünk már némi tapasztalattal, akkor ez egyáltalán nem ördöngösség. Ha például statisztikailag meg van állapítva, hogy mi az átlagos kenyér- és péksütemény-, hús-, cipő-, fehérnemű- stb. szükséglet, s ha másrészt pontosan ismerjük a számbajövő termelőüzemek kapacitását, *akkor ebből következik a társadalmilag szükséges napi munkaidő átlagos mértéke. Továbbá megállapítható ebből, hogy bizonyos cikkek gyártása céljából szükség van-e további termelőüzemekre, vagy pedig, hogy egyes felesleges üzemeket meg kell-e szüntetni, vagy más cikkek gyártására kell-e átállítani.*

Mindenki maga dönti el, milyen foglalkozási ágban óhajt működni. A legkülönbözőbb foglalkozási ágak nagy száma és változatossága lehetővé teszi a legkülönbözőbb kívánságok figyelembevételét. Ha valamely területen munkaerő-felesleg, a másikon pedig munkaerő-hiány mutatkozik, akkor a közigazgatásnak intézkednie kell, és ki kell egyenlítenie a különbséget. A választott funkcionáriusok fő feladata az lesz, hogy a termelést szervezzék és a különböző munkaerők számára lehetővé tegyék a képességeiknek megfelelő elhelyezkedést. Amilyen mértékben megfelelő gyakorlatra tesznek szert az egyes munkaerők az egyes munkakörökben, a gépezet annál jobban működik. Az egyes munkaágak és részlegek rendezőket választanak, akik a vezetés tisztjét ellátják. Ezek nem hajcsárok, mint a mai munkafelügyelők és művezetők, hanem munkatársak, akik termelőmunka helyett a rájuk bízott adminisztratív feladatot végzik. Nem lehetetlen, hogy egy fejlett szervezet kialakulása és az összes tagok magasfokú kiképzése esetén ezeket a funkciókat az összes érdekeltek, *nemi különbség* nélkül, váltakozva fogják betölteni.

2. Az érdekek harmóniája

A teljes szabadság és demokratikus egyenlőség alapján szervezett munka, amelyet egy mindenkiért és mindenki egyért, tehát a teljes szolidaritás jegyében végez, olyan alkotó kedvet és versengést fog előidézni, amilyen a mai gazdasági rendszerben elképzelhetetlen. S ez az alkotó és kezdeményező szellem kihat majd a munka termelékenységére is.

Továbbá, *mivel az emberek kölcsönösen egymásért fognak dolgozni*, közös érdek lesz, hogy lehetőleg mindent jól, tökéletesen, minél kevesebb erő- és időráfordítással állítsanak elő, akár munkaidő megtakarítása végett, akár azért, hogy időt nyerjenek nagyobb igények kielégítését szolgáló újabb termékek előállítására. *E közös érdek mindenkit arra késztet, hogy a munkafolyamat javítására, egyszerűsítésére és gyorsítására*

törekedjék. A feltalálás és felfedezés becsvágya a legnagyobb mértékben fokozódik, az emberek egymást akarják túlszárnyalni a javaslatokkal és ötletekkel[1]. Éppen az ellenkezője következik be hát annak, amit a szocializmus ellenfelei állítanak. Hány feltaláló és felfedező megy tönkre a polgári társadalomban! Hányat használnak ki és tolnak félre! Ha a polgári társadalomban a vagyon helyett a szellemé és a tehetségé volna a vezetés, akkor *a vállalkozók legnagyobb része kénytelen volna átadni a helyét munkásainak, művezetőinek, mérnökeinek, vegyészeinek stb.* Száz eset közül kilencvenkilencben tőlük származnak azok a felfedezések, találmányok és tökéletesítések, amelyeket aztán a pénzeszsák tulajdonosa felhasznál. Hány ezer feltaláló és felfedező ment tönkre, mert nem talált olyan emberre, aki rendelkezésükre bocsátotta volna a felfedezés, illetve a találmány kivitelezéséhez szükséges anyagi eszközöket, hány kiváló felfedező és feltaláló fulladt bele a hétköznapok nyomorúságába. Nem a világosfejű és éleselméjű férfiak, hanem a nagypénzű emberek a világ urai, ami persze nem zárja ki, hogy olykor ne egyesüljön egy személyben a világos gondolkodás és a tömött erszény.

Aki ismeri a gyakorlati életet, az tudja, milyen bizalmatlanul fogad ma a munkás minden tökéletesítést, minden talál-

---

[1] „A versengés hatalma, amely az embereket a legnagyobb erőfeszítésekre készteti, hogy kiérdemeljék mások dicséretét és csodálatát, a tapasztalatok szerint mindenütt hasznosnak bizonyul, ahol emberek nyilvánosan versengenek egymással, még ott is, ahol frivol, a közönség számára hasznot nem hajtó dolgokról van szó. Az a versengés azonban, hogy ki tehet a legtöbbet a köz javára, olyan konkurrencia, amelyet a szocialisták nem vetnek el" (*John Stuart Mill:* Principles of Political Economy [A nemzetgazdaságtan alapelvei]). Az egy célra törő emberek minden egylete, egyesülése, ugyancsak számos példáját mutatja az olyan nemesebb törekvésnek, amelyet csak eszmei siker koszorúz. A versengőket mindenesetre az a becsvágy hajtja, hogy kitüntessék magukat, az a vágy, hogy a közös ügynek használjanak. Ámde az effajta becsvágy erény; mindenkinek a javát célozza, s amellett az egyén is megtalálja kielégülését. A becsvágy csak akkor ártalmas és elvetendő, ha az egész kárára vagy mások rovására érvényesül.

mányt. Joggal. Általában nem neki van belőle haszna, hanem annak, aki alkalmazza; a munkásnak tartania kell attól, hogy az új gép, a technikai tökéletesítés folytán mint felesleges ember az utcára kerül. Ahelyett hogy örömmel üdvözölné a találmányt, amely az emberiségnek dicsőségére és hasznára válik, szitokra és átokra fakad. S számos, a munkafolyamat tökéletesítésére szolgáló eljárást nem vezetnek be. A munkás, aki felfedezte, hallgat róla, mert attól fél, hogy nem előnyére, hanem kárára válhat. Ezek az érdekellentét természetes következményei[1].

A szocialista társadalom *kiküszöböli* az érdekek ellentétét. Mindenki kifejleszti képességeit, hogy saját magának használjon, s ezzel használ a közösségnek is. Manapság az egyéni érdek kielégítése és a közérdek többnyire egymást kizáró *ellentét*, az új társadalomban az ilyen ellentétek megszűnnek,

---

[1] „Der isolierte Staat" (Az elszigetelt állam) (Rostock) c. művében *Thünen* ezt írja: „Az ellentétes érdekben rejlik az oka annak, hogy proletárok és vagyonosok immár ellenségesen állnak szemben egymással, és nem békülnek ki mindaddig, *amíg az érdekek ellentéte meg nem szűnik*. A gyáriparban alkalmazott találmányok, az út- és vasútépítések, új kereskedelmi kapcsolatok létesítése által nemcsak a munkáltató jóléte emelkedik, hanem időről időre jelentősen emelkedhet a nemzeti jövedelem is. Ám a mai társadalmi rendben a munkást ez nem érinti, helyzete marad amilyen volt: s *a jövedelem egész növekedése a vállalkozóknak, a tőkéseknek és a földbirtokosoknak jut.*" Ez az utolsó mondat csaknem szó szerinti anticipálása Gladstone szavainak, aki 1864-ben az angol parlamentben kijelentette, hogy „a gazdagságnak és hatalomnak e szédítő növekedése (amely Angliában az utolsó húsz évben végbement) teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik". Műve 207. oldalán pedig ezt mondja Thünen: „*A baj forrása a munkásnak a termékétől való elválasztása.*"

Morelly „Prinzipien der Gesetzgebung" (A törvényhozás elvei) c. művében ezt mondja: „A tulajdon két osztályra oszt bennünket, gazdagokra és szegényekre. Azok szeretik vagyonukat és nem képesek az államot megvédeni; ezek nem szerethetik a hazát, mert nem ad nekik mást, mint nyomort. De a vagyonközösségben mindenki szereti hazáját, mert mindenki életet és boldogságot kap tőle."

az egyéni érdek kielégítése és a közérdek előmozdítása harmóniában van egymással, fedi egymást[1].

Az ilyen erkölcsi állapot nagyszerű hatása nyilvánvaló. A munka termelékenysége roppant mértékben meg fog nőni. Különösképpen növekedni fog azáltal is, hogy megszűnik a *munkaerők* hihetetlen mérvű *szétforgácsolása* sok százezer és millió törpeüzemben, amelyek a legtökéletlenebb szerszámokkal és munkaeszközökkel termelnek. Fentebb már utaltunk rá, hogy a német ipar számtalan törpe-, közép- és nagyüzemre forgácsolódik szét. Ha a kis- és középüzemeket a legmodernebb technika minden előnyével rendelkező nagyüzemekbe vonnák össze, rengeteg erőt, időt, mindenféle anyagot (világítás, fűtés stb.) és helyet lehetne megtakarítani, s a munka termelékenységét a többszörösére lehetne emelni. Hogy mekkora különbség van termelékenység tekintetében a kis-, közép- és nagyüzem között, megmutatja például Massachusetts államnak egy 1890-ből származó ipari statisztikája. Ez a statisztika a tíz fő iparág üzemeit három kategóriába osztja. Azok, amelyek 40 000 dollárnál kevesebb áruértéket termelő üzemek, a legalsó, a 40 000—150 000 dollár áruértéket termelők a középső, és a 150 000 dollár áruértéknél többet termelők a felső kategóriába tartoznak.

Az eredmény így alakult:

	Az üzemek száma	%-os aránya az összes üzemekhez képest	A termelés összértéke dollárban	%-os részesedés a termékek összértékében
Alsó kategória	2042	55,2	51 660 617	9,4
Középső kategória	968	26,2	106 868 635	19,5
Felső kategória	686	18,6	390 817 300	71,1
	3696	100	549 346 552	100

[1] Stuart Mill, a kommunizmus előnyeit és hátrányait mérlegelve így nyilatkozik a „Principles of Political Economy" c. művében: „Egyetlen tér sem mozdíthatja elő jobban az ilyen felfogás kialakulását (ti. azt, hogy

Tehát a kisüzemek, bár számuk a közép- illetve nagyüzemekének több mint a kétszerese volt, csupán az össztermelés 9,4 százalékát, míg a 18,6 százalékot kitevő nagyüzemek az összes üzemek termelésének csaknem két és félszeresét állították elő. De még a nagyüzemeket is jóval ésszerűbben lehetne berendezni, úgy hogy a legfejlettebb technika alkalmazása nyomán jóval *nagyobb* lehetne a termelékenység.

Az ésszerű alapra helyezett termeléssel elérhető időmegtakarításról érdekes számításokat közöl Th. Hertzka 1886-ban megjelent „Die Gesetze der sozialen Entwicklung" (A szociális fejlődés törvényei) című könyve. Hertzka megvizsgálta, mennyi munkaerő és idő szükséges ahhoz, hogy Ausztria akkor 22 millió főnyi lakosságának szükségleteit nagyüzemű termelés útján fedezzék. E célból Hertzka adatokat gyűjtött a nagyüzemek teljesítőképességéről a különböző területeken, és azután számításokat végzett. 10 $^1/_2$ millió hektár szántóterület és 3 millió hektár rét megművelését vette számba; véleménye szerint ennyivel fedezni lehet 22 millió lakos mezőgazdasági termék- és hússzükségletét. Továbbá figyelembe vette Hertzka a lakásépítést oly módon, hogy minden család kapna 150 négyzetméter területű, öt helyiségből álló házacskát, amelynek élettartamát 50 évre kalkulálta. Kiszámította, hogy a mezőgazdaságnak, az építőiparnak, a liszt- és cukortermelésnek, a szén-, vas- és gépiparnak, a ruházati iparnak és a vegyiparnak 615 000 munkaerőre van szüksége, akik a most szokásos napi átlagos munkaidőt alapul véve egész éven át dolgoznának. Ez a 615 000 fő azonban *Ausztria munkaképes lakosságának csak 12,3%-a, ha leszámítjuk az összes nőket, valamint a 16 éven aluli és 50 éven felüli férfiakat.* Ha a számítás időpontjában Ausztriában élő 5 millió férfit ugyanúgy foglalkoz-

---

a közérdek egyben egyéni érdek is), mint a kommunista társulás. Minden becsvágy, miként minden testi és szellemi tevékenység, amely most elszigetelt, önző célokra tör, más működési teret követelne és azt természetszerűleg a közösség javára irányuló törekvésben találná meg."

tatnák, mint a 615 000-ret, *akkor mindegyiküknek csak 36,9 napot, kereken 6 hetet kellene dolgoznia.* Ennyi idő alatt elő lehetne állítani 22 millió lakos legfontosabb létszükségleti cikkeit. Ha pedig évi 300 munkanapot veszünk 37 helyett, akkor, 11 órás munkanapot számítva, a munka új megszervezése esetén a legfontosabb szükségletek előállításához csak *napi $1\,^3/_8$ órára lenne szükség.*

Hertzka a jobbmódúak fényűzési szükségleteit is figyelembe veszi, és úgy látja, hogy ezek kielégítésére, 22 millió ember szükségleteit alapul véve, további 315 000 munkásra van szükség. Hertzka szerint tehát, tekintetbe véve néhány, Ausztriában nem eléggé fejlett iparágat, kereken 1 millió munkásra, vagyis a 16 éven aluliak és 50 éven felüliek leszámításával a munkaképes férfilakosság 20 százalékára lenne szükség ahhoz, hogy 60 nap alatt fedezzék *az egész lakosság szükségleteit.* Ha megint az egész munkaképes férfilakosságot tekintjük, akkor egy személynek naponta átlag *csak két és fél órát kellene dolgoznia*[1].

Ezen a számításon senki sem fog meglepődni, akinek van áttekintése a helyzetről. Tegyük fel, hogy ilyen korlátozott munkaidő esetén a betegektől és rokkantaktól eltekintve az 50 éven felüli férfiak is dolgozhatnak, azonkívül foglalkoztatni lehet a 16 éven aluli fiatalságot is, valamint a nők nagy részét, akiket nem vesz igénybe a gyermeknevelés, a háztartás stb. Ebben az esetben a munkaidő még jobban csökkenthető lenne, vagy pedig mód nyílna a szükségletek jelentős fokozására. Azt sem vitatja senki, hogy a munkafolyamatnak még

---

[1] „Irrlehren" (Tévtanok) c. munkájában Eugen Richter úr gúnyolódik azon, hogy mi a munkaidő rendkívüli megrövidítését helyezzük kilátásba az esetre, ha az általános munkakötelezettség és a munkafolyamatnak a legfejlettebb technika alapján történő szervezése bekövetkezik. Igyekszik a nagyipar teljesítőképességét lekicsinyelni, a kisiparét pedig felnagyítani, hogy kijelenthesse, a szükséges többtermelés nem valósítható meg. Hogy a szocializmus lehetetlennek lássék, a fennálló „rend" védelmezői kénytelenek diszkreditálni saját társadalmi rendszerük előnyeit.

nagyon lényeges, el sem képzelhető tökéletesítését lehet remélni, ami további előnyökkel jár majd. Másrészt arról van szó, hogy mindenki kielégíthessen olyan szükségleteket, amelyeket ma csak a kisebbség tud kielégíteni; a kultúra fejlődése nyomán pedig mind újabb szükségletek keletkeznek, amelyeknek szintén eleget kell tenni. *Ismételten hangsúlyozzuk: az új társadalom nem proletár módra, hanem magas fejlettségű kultúrnép módjára kíván élni, mégpedig első tagjától az utolsóig.* De nem elég, ha minden anyagi szükségletet kielégít, azonkívül időt kell biztosítania tagjai számára a pihenéshez, valamint ahhoz is, hogy tudományokban és művészetekben képezhessék magukat.

3. A munka szervezése

A szocialista közösségi gazdaság még sok más, igen lényeges pontban el fog térni a polgári egyéni gazdaságtól. A szocialista gazdaságban elesik az „olcsón és rosszul" alapelve, amely a polgári termelés nagy része számára irányadó, mégpedig szükségképpen az, hiszen a vevők legnagyobb része csak olcsó, gyorsan tönkremenő árukat vásárolhat. Csak a legjobb minőségben fognak termelni, hogy az áru minél tovább tartson, és minél ritkábban kelljen pótolni. Megszűnik a divathóbort és a divatőrület, amely csak a pazarlást és gyakran az ízléstelenséget mozdítja elő. Kétségtelenül célszerűbb és tetszetősebb lesz a ruházkodás, mint ma — mellesleg az utolsó száz év divatja, főképp a férfidivat, ízléstelenségével tűnik ki —, de nem fognak minden negyedévben új divatot bevezetni. Ez az őrület egyrészt a nők egymás közti konkurrenciaharcával, másrészt a kérkedéssel, a hiúsággal, a gazdagság fitogtatásával függ össze. Azonkívül ma sokan a divatőrületből élnek, érdekük tehát ennek ösztönzése és fokozása. A ruházkodásban megnyilvánuló divatőrületekkel együtt eltűnnek a lakásberendezés hóbortjai is. Itt nyílnak a különcködés legbetegebb virágai. Néhány év alatt lejáratnak és aztán félretolnak olyan stílusokat, amelyek kialakulásához századok kellettek

és amelyek a legkülönbözőbb népeknél fejlődtek ki; — ma már nem is elégszenek meg az európai stílusokkal, hanem áttérnek a japán, hindu, kínai stb. stílusokra. Iparművészeink már azt sem tudják, mihez fogjanak a sok mintával és modellel. Alighogy az egyik „stílusból" megfelelő készlettel látták el magukat, és azt remélik, hogy a befektetett költségek megtérülnek, máris itt az új „stílus", amely ismét nagy idő- és pénzáldozatokat, szellemi és testi erőfeszítéseket követel. A divatok és stílusok esztelen, önkényes változtatásában világosan tükröződik korunk idegessége. Senki sem állíthatja, hogy ebben a rohanásban és kapkodásban van valami értelem, s hogy ez a társadalom egészségének a jele.

Csak a szocializmus fog a társadalom szokásainak megint nagyobb állandóságot biztosítani; lehetővé teszi majd a nyugodt élvezetet, s megszabadítja a társadalmat a mostani kapkodástól és izgatottságtól. Ezzel megszűnik az idegesség, korunknak ez a betegsége.

A munkának azonban lehetőleg kellemesnek kell lennie. Ehhez ízlésesen és célszerűen berendezett munkahelyekre van szükség, a lehető legtökéletesebb munkavédelmi berendezésekre, a kellemetlen szagok, gőzök, füst stb., egyszóval minden egészségtelen és ártalmas behatás kiküszöbölésére. Kezdetben az új társadalom a régi társadalomtól átvett segéd- és munkaeszközökkel végzi majd a termelést. Ám ezek elégtelenek. A rengeteg szétszórt, minden vonatkozásban elégtelen munkahely, a sok tökéletlen szerszám és gép, amelyek használhatósága igen különböző mértékű, nem felel meg sem a foglalkoztatottak számának, sem a kényelemmel és célszerűséggel szemben támasztott igényeiknek. A legsürgősebben szükség van tehát nagyszámú tágas, világos, levegős, tökéletesen felszerelt és ízlésesen berendezett munkahelyiségre. A művészetnek és a technikának, az ötletességnek és a kézügyességnek nyomban tág tere nyílik az érvényesülésre. A gépgyártásra, a szerszámkészítésre, az építőiparra és a helyiségek belső berendezésével összefüggő iparágakra tömérdek munka vár. Amit a kellemes és kényelmes épületek, a célszerű szellőztetés, világ-

gítás és fűtés, a gépi és technikai berendezések, valamint tisztító berendezések terén az emberi találékonyság létrehoz, azt mind fel fogják használni. Hogy gépi erőben, fűtésben, világításban és időben megtakarításokat tudjunk elérni, továbbá, hogy mindenkinek kellemesebbé tehessük munka- és életkörülményeit, ahhoz a munkahelyeket a célszerűség maximális figyelembevételével meghatározott pontokra kell *koncentrálni*. A lakásokat a munkahelyiségektől különválasztják, és megszabadítják az ipari tevékenységgel járó kellemetlen behatásoktól. Azonkívül magukat e kellemetlen mozzanatokat különféle célszerű berendezésekkel és óvintézkedésekkel a minimumra redukálják és végül kiküszöbölik. A technika mai állása mellett vannak már eszközök arra, hogy a legveszélyesebb foglalkozásokat, a bányászatot, a vegyiipart stb. *teljesen* veszélytelenné tegyük. A polgári társadalomban ezeket az eszközöket nem alkalmazzák, mert nagyon költségesek, és mert a munkáltatókat semmiféle előírás nem kötelezi arra, hogy a munkások védelmére a legszükségesebb rendszabályok életbeléptetésénél többet tegyenek. Azok a kellemetlenségek, amelyek például a bányamunkát oly nehézzé teszik, elkerülhetők többek közt az aknaépítés más módszerével, a bőséges szellőztetéssel, a villanyvilágítás bevezetésével, a munkaidő lényeges csökkentésével, és a munkaerők gyakori váltásával. Nem kell különösebb leleményesség azon óvintézkedések alkalmazásához, amelyek mondjuk az építkezéseknél a baleseteket úgyszólván teljesen kiküszöbölik, és a munkát a lehető legnagyobb mértékben megkönnyítik. Különösebb nehézség nélkül alkalmazhatók a nagy építkezéseknél és más, szabadban végzett munkáknál a túlságosan erős napsütés vagy az eső elleni védőberendezések.

Azonkívül a szocialista társadalomban, amely elegendő munkaerővel rendelkezik, könnyűszerrel meg lehet majd valósítani a munkaerők gyakrabbi váltását és bizonyos munkáknak meghatározott év- és napszakokra való koncentrálását.

A por, füst, korom, rossz szagok kiküszöbölése már ma is tökéletesen megoldható a kémia és a technika segítségével,

de ez egyáltalán nem, vagy csak részben történik meg, mert a magánvállalkozók nem hajlandók anyagi áldozatokra. A jövő társadalmában tehát a munkahelyek, bárhol legyenek is, a föld alatt vagy a föld felszínén, igen előnyösen különbözni fognak a mostaniaktól. A berendezések tökéletesítése a magángazdaság számára elsősorban pénzkérdés, vagyis ott arról van szó, hogy elbírja-e az üzlet? kifizetődik-e? Ha nem fizetődik ki, akkor a munkás akár tönkre is mehet. A tőke nem áldoz arra, amiből nem származik profit. Az emberiességnek nincs árfolyama a tőzsdén[1].

A szocialista társadalom, amelyben a profit kérdése fel sem merül, csupán egy szempontot ismer: *a társadalom tagjainak a javát.* Ami hasznukra válik és óvja őket, azt meg kell valósítani, ami pedig kárukra van, mellőzni kell. Senkit sem kényszerítenek arra, hogy részt vegyen egy veszélyes játékban. Ha olyan vállalkozásokba fognak, amelyek bizonyos veszélyekkel járnak, biztosak lehetünk benne, hogy tömegesen lesznek önkéntes jelentkezők, annál is inkább, mert sohasem a kultúrának ártó, hanem mindig csakis a kultúrát fejlesztő vállalkozásokról lehet szó.

4. A munka termelékenységének a növekedése

A hajtóerők, továbbá a legtökéletesebb gépek és szerszámok széleskörű alkalmazása, a messzemenő munkamegosztás és a munkaerők ügyes kombinációja tehát olyan magaslatra

[1] „A tőke — mondja a »*Quarterly Reviewer*« — menekül a tumultustól és a viszálytól, és félénk természetű. Ez nagyon igaz, de mégsem a teljes igazság. A tőke irtózik a profit hiányától, vagy a nagyon kicsi profittól, mint a természet az ürességtől. Megfelelő profit esetén a tőke nekibátorodik. Tízszázalékos biztos profit, és mindenütt alkalmazható; 20 százaléknál felélénkül; 50 százaléknál határozottan vakmerő; *100 százalékért minden emberi törvényt lábbal tipor; 300 százalék — és nincs olyan bűntett, amelyet meg ne kockáztatna, még ha akasztófa fenyegeti is.* Ha a tumultus és a viszály profitot hoz, mindkettőt szítani fogja." (*Marx.* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 703. old. 250. jegyzet.)

fogják lendíteni a termelést, hogy *jelentősen csökkenteni lehet majd* a létszükségleti cikkek szükséges mennyiségének előállításához megkívánt *munkaidőt.* A termelés növekedése mindenkire nézve előnyös; *az egyeseknek a termékekben való részesedése együtt emelkedik a munka termelékenységével, az emelkedő termelés pedig lehetővé teszi a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentését.*

A felhasznált hajtóerők közül alighanem a villamosság a legfontosabb. A polgári társadalom máris arra törekszik, hogy a villamosságot minden téren hasznosítsa. Minél nagyobb mértékben és tökéletesebben történik ez meg, annál nagyobb előnyök származnak belőle az általános haladás szempontjából. A természeti erők e leghatalmasabbjának forradalmasító hatása hozzájárul majd a polgári társadalom kötelékeinek minél *gyorsabb* szétfeszítéséhez és a szocializmushoz vezető út megnyitásához. Ám ennek az erőnek a legteljesebb felhasználása és legszélesebbkörű alkalmazása csupán a szocializált társadalomban fog bekövetkezni. A villamosság mint hajtóerő és mint fény- és hőforrás egyaránt óriási mértékben hozzájárul majd a társadalom létfeltételeinek megjavításához. A villamosságnak minden más erővel szemben az az előnye, hogy a természetben roppant nagy mennyiségben található. A sok vízesés, a tenger apálya és dagálya, a szél, a napfény megszámlálhatatlan lóerő villamosságot szolgáltat, mihelyt értünk teljes és célszerű felhasználásához.

„Mindenféle szükségletet messze túlhaladó energiabőséggel rendelkeznek a föld felszínének azok a részei, amelyekre a nap melege — többnyire felhasználatlanul, sőt káros módon — oly rendszeresen árad, hogy ezzel a hővel szabályszerű technikai üzem is fenntartható. Talán nem volna túlzott elővigyázatosság, ha egy-egy nemzet már most részt biztosítana magának ezekből a vidékekből. Nincs is szükség túlságosan nagy területekre; *néhány négyzetmérföld Észak-Afrikában fedezné egy olyan ország szükségletét, mint a Német Birodalom.* A nap melegének koncentrálásával igen magas hőfok érhető el, és ezáltal biztosítva van minden egyéb — átvihető mechanikai

munka, akkumulátortöltés, fény és hő, illetve elektrolízis útján közvetlenül fűtőanyag is"[1]. Az a férfiú, aki ezt a távlatot felvázolja, nem holmi rajongó, hanem a berlini egyetem tekintélyes tanára és a birodalmi fizikai-technikai intézet volt elnöke, olyan férfiú, akinek a tudományos világban igen előkelő helye van. A British Association winnipegi (Kanada) 79. kongresszusán (1909 augusztus) tartott megnyitó beszédében Sir S. Thomson, a híres angol fizikus ezt mondotta: „Nincsen túlságosan távol az a nap, midőn a napsugarak felhasználása forradalmasítani fogja életünket, midőn az ember nem függ többé a széntől meg a vízierőtől, s minden nagyvárost hatalmas apparátusok vesznek majd körül, szabályszerű napsugártárolók, amelyek felfogják a nap melegét és az így nyert energiát hatalmas tartályokba gyűjtik ... A nap ereje az, amely a szénben, a vízesésekben, a táplálékban felhalmozódva, minden munkát elvégez. Hogy milyen hatalmas erőt áraszt ránk a nap, világossá válik, ha mérlegeljük, hogy Langley kutatásai szerint a földre erős napsütés és derült ég esetén acrenként 7000 lóerő értékű energia árad. S bár mérnökeink egyelőre még nem találták meg ezen óriási erőforrás kihasználásának a módját, nem kétlem, hogy ez végül is sikerülni fog nekik. Ha majd egykor a föld szénkészletei kimerültek, s a vízierők sem elégítik már ki szükségleteinket, akkor ebből a forrásból fogjuk meríteni mindazt az energiát, amely a munkák elvégzéséhez kell. Az ipari központokat áthelyezik a Szahara forró sivatagaiba, s valamely ország értékét az fogja megszabni, mennyiben alkalmas nagyméretű »napsugártárolók« felállítására"[2]. Eszerint nem kell aggódnunk, hogy valaha is híján

---

[1] *Fr. Kohlrausch:* Die Energie der Arbeit und die Anwendung des elektrischen Stromes (A munka energiája és a villanyáram felhasználása). Lipcse 1900. Duncker & Humblot.

[2] Augustin Mouchot már 1864-ben kísérletet tett arra, hogy a nap melegét közvetlenül ipari célok szolgálatába állítsa, s egy napgépet konstruált, amelyet Pifré tökéletesített. A legnagyobb napgép (heliomotor) Kaliforniában van és szivattyúkészüléknek használják. A gép percenként 11 000 liter kútvizet szivattyúz fel.

leszünk fűtőanyagnak. Az akkumulátorok feltalálása lehetővé teszi nagyobb energiamennyiségek megkötését és tetszés szerinti helyen és tetszés szerinti időre szóló tárolását, így tehát a nap, a dagály és apály által szolgáltatott energián kívül össze lehet gyűjteni és fel lehet használni a szélnek és a hegyipatakoknak időnként nyerhető energiáját is. S ha ez így van, akkor nincs olyan emberi tevékenység, amely számára szükség esetén ne lehetne hajtóerőt biztosítani.

Csak a villamosság segítségével vált lehetővé a vízierők nagyarányú felhasználása. *T. Koehn* szerint nyolc európai ország a következő *vízienergia-készletekkel* rendelkezik:

	Lóerő	1000 lakosra jut
Nagy-Britannia	963 000	23,1
Németország	1 425 900	24,5
Svájc	1 500 000	138
Olaszország	5 500 000	150
Franciaország	5 857 000	169
Ausztria-Magyarország	6 460 000	454,5
Svédország	6 750 000	1290
Norvégia	7 500 000	3409

A német szövetségi államok közül Badennek és Bajorországnak van a legtöbb vízienergiája. Baden egyedül a Felső-Rajnán kereken 200 000 lóerőt nyerhet. Bajorországnak 300 000 lóerő felhasználatlan (és 100 000 lóerő felhasznált) vízienergia áll a rendelkezésére. Rehbock professzor (Karlsruhe) 8 milliárd lóerőre becsüli a föld egész felszínén elfolyó víz nyersenergiáját. Ha ennek csak tizenhatodrészét fel lehetne használni, még mindig maradna 500 millió lóerő energiamennyiség, amely jóval több mint tízszerese az 1907-ben termelt szénmennyiségnek (1000 millió tonna). Bár az ilyen számítások egyelőre még csak elméleti jellegűek, mégis következtethetünk belőlük, mit várhatunk a jövőben a „fehér széntől". Csupán a Niagara folyó vízesései, amelyek a Németország egész területének

(540 000 km²) 43 százalékát kitevő 231 880 négyzetkilométernyi tóvidékből táplálkoznak, több vízierőt szolgáltatnak, mint amennyivel Anglia, Németország, Svájc együttvéve rendelkezik[1]. Egy másik számítás szerint, amelyet egy hivatalos jelentés idéz, az Amerikai Egyesült Államoknak nem kevesebb mint 20 millió lóerő vízienergiája van, ami évi 300 millió tonna szénnel egyenlő[2]. Azoknak a gyáraknak, amelyeket ezzel a „fehér" vagy „zöld" szénnel, a zúgó hegyipatakok és vízesések energiájával hajtanak, nem lesz kéményük, nem lesz se füst, se korom.

A villamosság lehetővé teszi majd vasutaink sebességének megkétszerezését. A múlt század kilencvenes éveinek az elején Meems úr Baltimoreban lehetségesnek tartotta egy olyan villamosmozdony építését, amely óránként 300 kilométer utat tesz meg; a lynni (Massachusetts) Elihu Thomson professzor pedig hitt abban, hogy gyárthatók olyan villanymotorok, amelyek a vasutak felső szerkezetének megfelelő megerősítése és a jelzőrendszer megfelelő tökéletesítése esetén óránként 260 kilométeres utat tesznek meg. Nos, ezek a várakozások úgyszólván teljesültek. A Berlin—Zossen-i katonai vasútvonalon 1901-ben és 1902-ben tett próbautak máris megmutatták, hogy a menetsebesség óránként 150 kilométerre fokozható. És az 1903-ban végzett kísérletek során a Siemens-mozdony 201 km, az Általános Villanytársulat mozdonya 208 km sebességet ért el. Az ezt követő években a gőzmozdonyokkal végzett gyorsasági kísérleteknél ugyancsak elértek óránként 150 km-es, sőt ennél nagyobb sebességet is.

Most a jelszó: 200 km óránként. S már meg is jelenik a porondon új gyorsvasút-tervezetével August Scherl, aki a meglevő vasútvonalakat teherforgalom céljaira akarja felhasználni és

---

[1] *T. Koehn:* Über einige grosse europäische Wasserkraftanlagen und ihre wirtschaftliche Bedeutung. Elektrotechnische Zeitschrift (Néhány nagy európai vízierőmű és gazdasági jelentőségük). Elektrotechnische Zeitschrift 1909. 38. füzet.

[2] Supply and distribution of cotton (Gyapotkészlet és gyapotelosztás). Washington 1908. 37. old.

a nagyobb városokat egyvágányú vasútvonalakkal kötné össze, amelyeken 200 km sebességű vonatok közlekednének[1].

A vasutak villamosításának kérdése már napirendre került Angliában, Ausztriában, Olaszországban meg Amerikában. Philadelphia és New York közt olyan vasutat terveznek, amelyen óránként 200 kilométer sebességgel haladó villanyvonatok bonyolítanák le a forgalmat.

Úgyszintén fokozódik a gőzhajók sebessége is. Döntő szerepe van ebben a gőzturbinának[2]. „Ma a gőzturbina áll a technikai érdeklődés előterében. Úgy látszik, széles területen ki fogja szorítani a dugattyús gőzgépet. A legtöbb mérnök a jövőben megvalósítandó feladatnak tekintette a gőzturbinát, holott már időszerű kérdéssé vált, amely magára vonta az összes technikusok figyelmét . . . Az elektrotechnika a maga nagysebességű gépeivel óriási kiterjedésű alkalmazási területet teremtett az új erőgép számára. A ma működő gőzturbinák legnagyobb része áramfejlesztőgépek hajtására szolgál"[3]. Különösen az óceánjáró hajókon mutatkozott meg a gőzturbina fölénye a régebbi dugattyús gőzgéppel szemben. A „Lusitania" nevű angol óceánjáró például, amely gőzturbinával van felszerelve, 1909 augusztusában Írországból 4 nap 11 óra és 42 perc alatt ért New Yorkba, vagyis az utat óránként 25,85 csomó (körülbelül 48 kilométer) átlagos sebességgel tette meg. Az 1863-ban épült „Amerika", amely annakidején a leggyorsabb hajó volt, 12,5 csomó (23,16 kilo-

[1] Az 1904 november 4-i új vasúti és üzemszabályzat az átmenő fékkel ellátott személyvonatok legnagyobb sebességét óránként 100 km-ben szabja meg. 1908-ban a porosz közmunkaügyi minisztérium elhatározta a Lipcse—Bitterfeld—Magdeburgi és a Lipcse—Hallei vasútvonal villamosítását.

[2] A régi gőzgép csak közvetve (az ide-oda mozgó dugattyú segítségével) forgatja a hajtó- és lendkerekeket, a gőzturbina viszont közvetlenül hozza létre a forgó mozgást úgy, ahogyan a szél forgatja a szélkerekeket.

[3] *C. Matchoss:* Die Entwicklung der Dampfmaschine (A gőzgép fejlődése). 2. köt. Berlin 1908. 606—607. old.

méter) sebességgel haladt[1]. Nincs már messze az az idő, amikor megtalálják a kielégítő megoldását annak, hogy a nagy hajókon is villanyenergia hajtja a propellert. Kis hajóknál máris alkalmazzák ezt a módszert. Egyszerű karbantartása, nagy üzembiztonsága, jó önszabályozása, egyenletes forgása folytán a gőzturbina eszményi hajtóerő a villanyenergia hajón való termelésére. S a vasutak villamosításával párhuzamosan a hajózás villamosítása is meg fog történni.

A villamosság a teherszállítás technikáját is forradalmasítja. „A gőzerő egyáltalán lehetővé tette, hogy természeti erővel működő emelőgépeket konstruáljanak; a villamos erőátvitel viszont teljes fordulatot idézett elő az emelőgépek építésében, amennyiben csak ezeknél a gépeknél volt biztosítható a szabad mozgathatóság és az állandó üzemképesség." A villamosítás gyökeres változásokat idézett elő többek közt az emelődaruk szerkezetében. „Hengerelt vasból készült hajlott csőrével, súlyos téglaalapzatán, lassú mozdulataival, a kipufogó gőz sistergése közepette a gőzdaru ősidőbeli szörnyre emlékeztet. Mihelyt működni kezd, óriási emelőerőt fejt ki, de segédmunkásokra van szüksége, akik a terhet odaláncolják a horoghoz. Mivel a teher megragadásában tehetetlen, s mivel lassú és nehézkes, csak nagy terhek emelésére alkalmas, s nem használható tömegek gyors mozgatására . . . Egész más képet nyújt már pusztán külsőleg is az acélművekben használatos modern, villanyerővel hajtott daru: Megpillantunk egy szabadon a csarnok fölé feszített acél rácsostartó darut, amelyről karcsú, minden irányban mozgatható fogókar emelkedik ki; az egész szerkezetet egyetlen munkás kezeli, aki a vezérlőkarra gyakorolt gyenge nyomással szabályozza a villanyáramot, és ezáltal gyors mozgásra kényszeríti

[1] „Még az ötvenes években is átlagosan hat hét alatt jutott el a vitorláshajó New Yorkba, a gőzös pedig két hét alatt ért oda; a kilencvenes években viszont ez az út egy hétbe telt, ma pedig már csak 5½ napba telik. E haladás folytán a két világrész közelebb került egymáshoz, mint amilyen közel Berlin volt Bécshez száz esztendővel ezelőtt." *E. Reyer:* Kraft (Erő). Lipcse 1908. 173. old.

a daru karcsú acélvégtagjait, úgyhogy azok segédmunkás közreműködése nélkül megragadják az izzó acéltömböt és a levegőbe lendítik; közben nem hallatszik más zaj, mint a villanymotorok halk zúgása"[1]. E gépek nélkül az állandóan növekvő terhek szállítását nem lehetne megoldani. Hogy a tizenkilencedik század derekától végéig a daruk teherbírása milyen mértékben fejlődött, meglátjuk abból, ha összehasonlítjuk a polai és a kieli hajógyári darukat. Az első teherbírása 60 tonna volt, a másodiké 200 tonna. Egy Bessemer-acélmű üzemben tartása egyáltalában csak akkor lehetséges, ha gyorsan működő emelőgépek állnak rendelkezésünkre, különben a hatalmas tömegű folyékony acél, amelyet rövid idő alatt állítanak elő, nem szállítható át az öntőmintákba. Egyedül az esseni Krupp-műveknél 608 emelődaru működik összesen 6513 tonna teherbírással, ami egyenlő egy 650 vagonból álló tehervonatéval. A tengeri szállítás sem lehetne ilyen olcsó — márpedig a tengeri szállítás létfeltétele a mai világforgalomnak —, ha a hajókba beruházott tőkét a gyors kirakás révén nem lehetne ilyen intenzíven kihasználni. Egy hajónak elektromos fedélzeti emelődarukkal való felszerelése folytán az évi üzemi költségek 23 000-ről 13 000 márkára, tehát a felére csökkentek. Amellett ez az összehasonlítás csak körülbelül egy évtized fejlődését szemlélteti.

A közlekedési technika valamennyi területén minden egyes nap úttörő eredményekkel jár. A repülés problémája, amely két évtizeddel ezelőtt még megoldhatatlannak látszott, ma már megoldott. A kormányozható léghajó és a különböző légi közlekedési eszközök ugyan ma még nem a gyorsabb és olcsóbb teherszállítást, hanem a sport és a katonaság céljait szolgálják, a jövőben ezek is a társadalom termelőerőit fogják gyarapítani. Nagy fejlődést mutat a drótnélküli távíró és a telefon is; ipari felhasználásuk napról napra terjed. Hatásuk néhány év múlva az egész közlekedést új alapokra fogja helyezni.

Manapság az egész bányászatban, a fejtés kivételével, olyan

[1] *O. Kammerer:* Die Technik der Lastenförderung einst und jetzt (A teherszállítás technikája régen és most). Berlin 1907. 260. old.

átalakulás megy végbe, amelyet tíz évvel ezelőtt még el sem tudtunk képzelni. Ez az átalakulás a víztelenítés, légvezetés, a táró- és aknaszállítás villamosításában áll. Az elektromotoros üzem forradalmasította a munkagépeket, a szivattyúkat, csörlőket, szállítógépeket.

Mesébe illő távlatokat nyitott az a beszéd is, amelyet Berthelot professzor, volt francia kultuszminiszter (meghalt 1907 március 18-án) tartott a kémia jövőbeli jelentőségéről 1894 tavaszán, a vegyiiparosok szindikátusának bankettjén. Berthelot professzor ecsetelte, mi lesz a helyzet a kémiában 2000 körül, és bár leírása tartalmaz néhány humoros túlzást, beszédében mégis sok helyes állítás van, s ezért kivonatosan ismertetjük. Berthelot a vegyészet néhány évtized alatt elért fejlődéséről beszélve egyebek közt a következőkben jelölte meg az eredményeket: „A kénsav-, a szódagyártás, a fehérítés és a festés, a répacukor, a terapeutikus alkaloidák, a gáz, az aranyozás és az ezüstözés stb.; ezután következett az elektrokémia, amely gyökeresen átalakította a kohászatot, a termokémia és a robbanó anyagok kémiája, amely új energiákkal látja el a bányaipart és a haditechnikát, a szerves kémiának, a színek, illatok, terapeutikus és antiszeptikus szerek stb. előállításában véghezvitt számos csodája." Ám ez szerinte csak a *kezdet,* amelyet sokkal jelentékenyebb problémák megoldása fog követni. A 2000. év körül nem lesz mezőgazdaság és nem lesznek parasztok, mert a kémia feleslegessé teszi majd az eddigi földművelést. Nem lesznek szénbányák, tehát nem lesznek bányász-sztrájkok sem. A *tüzelőanyagokat* kémiai és fizikai folyamatok fogják helyettesíteni. Vámok, háborúk nem lesznek többé; a *léghajózás,* amely vegyi anyagokat használ fel hajtóerőül, kimondja a halálos ítéletet ezekre az elavult intézményekre. Az ipar előtt az a probléma áll, mondja Berthelot, hogy kimeríthetetlen és a lehető legkevesebb munkával felújítható erőforrásokat találjon. Eddig gőzt termeltünk az elégetett kőszén vegyi energiájával; a szén termelése azonban nehézkes és a készletek napról napra fogynak. Arra kell gondolnunk, hogy hasznosítsuk a *nap melegét* és a *föld belsejének hőenergiáját.* Joggal remélhetjük, hogy mindkét hőforrás korlátlanul felhasználható

lesz. Egy 3—4000 méter mély akna fúrása nem haladja meg a mai, még kevésbé a jövendő mérnökök tudását. Ez pedig megnyitná minden hőnek és minden iparnak a forrását; ha ehhez még hozzávesszük a *vizet*, akkor minden elképzelhető gépet működtethetünk, mégpedig úgy, hogy az erőforrás csökkenése évszázadok során alig lenne észrevehető.

A föld melegének a segítségével a kémia számos problémáját meg lehetne oldani, köztük a legnagyobbat: az *élelmiszerek* vegyi úton való előállítását is. Berthelot szerint ez már megoldottnak tekinthető; a zsírok és olajok szintézisét régóta ismerjük, ugyancsak ismerjük a cukrot és szénhidrátokat, s nemsokára ismerni fogjuk a nitrogénvegyületek összetételét is. Az élelmiszer-kérdés merőben kémiai probléma; azon a napon, amidőn birtokában leszünk a megfelelő olcsó energiának, különféle élelmiszereket tudunk majd előállítani a szénsavból nyert szénnel, a vízből nyert hidrogénnel és oxigénnel, a levegőből nyert nitrogénnel. Amit eddig a *növények* végeztek, azt most az *ipar* fogja elvégezni, mégpedig *tökéletesebben*, mint a természet. Eljön az az idő, amikor mindenki egy adag vegyszert hord majd a zsebében, s ezzel fogja kielégíteni fehérje-, zsír- és szénhidrát szükségletét; így függetlenné válik a nap- és évszakoktól, az esőtől és a szárazságtól, a fagytól és a jégesőtől, és a kártékony rovaroktól. Akkor olyan átalakulás fog bekövetkezni, amilyent ma el sem tudunk képzelni. A gyümölcsösök, szőlőhegyek, legelők el fognak tűnni; az ember jobb és erkölcsösebb lesz, mert nem él már élőlények megöléséből és elpusztításából. Megszűnik a különbség termékeny és terméketlen vidékek között is, s talán *a sivatagok lesznek az ember legkedveltebb tartózkodási helyei*, mert egészségesebbek a miazmás, áradásos területeknél és a posványos síkságoknál, ahol most a földművelés folyik. Akkor az emberi élet minden szépségével együtt kibontakozik a *művészet* is. A földet már nem fogják úgyszólván eltorzítani a földművelés rajzolta mértani ábrákkal, hanem *kertté* fogják varázsolni, ahol gazdagon, szabadon nő a fű és a virág, a bokor s az erdő, s ahol az emberiség bőségben éli aranykorát. De azért az ember mégsem lesz henye és elpuhult. A boldogsághoz hozzátartozik a

munka, és az ember dolgozni fog, ugyanannyit, mint régebben, mert csak *magának* fáradozik, azért, hogy a legmagasabb fokra emelje szellemi, erkölcsi és esztétikai fejlettségét.

Az olvasó Berthelot előadásából annyit ismer el helyesnek, amennyit akar, de az bizonyos, hogy a jövőben a legkülönbözőbb területeken végbemenő fejlődés következtében a termékek minősége, mennyisége és sokfélesége hatalmasan megnövekszik, és a jövő nemzedékek életszínvonala hihetetlen mértékben emelkedni fog.

Elihu Thomson professzor egyetért Werner Siemensszel, aki már 1887-ben, a berlini természettudós-gyűlésen kijelentette: elektromosság segítségével lehetővé válik majd, *hogy az alapanyagokat közvetlenül élelmiszerekké alakítsák át.* Werner Siemens véleménye szerint egyszer, a távoli jövőben, valamely szénhidrátot, például szőlőcukrot, később pedig az ezzel közeli rokonságban levő keményítőt, mesterséges úton is elő lehet állítani, s ezáltal lehetővé válik, hogy „kőből kenyeret készítsünk"; dr. V. Meyer vegyész pedig azt állítja, hogy a farostot emberi táplálékká lehet majd átalakítani. Időközben (1890) Emil Fischernek valóban sikerült mesterséges úton szőlőcukrot és gyümölcscukrot előállítania, s ezzel olyan felfedezést tett, amelyet Werner Siemens csak a „távol jövőben" tartott valószínűnek. Azóta a vegyészet tovább fejlődött. Indigót, vanilint, kámfort ma mesterséges úton is elő tudnak állítani. 1906-ban W. Löbnek sikerült nagy elektromos feszültséggel a szénsav asszimilációját a növényen kívül egészen a cukorig végrehajtani. 1907-ben Emil Fischer egy nagyon bonyolult szintetikus testet állított elő, amely igen közel van a természetes proteinhez (egy fehérjeféleséghez). 1908-ban pedig R. Willstätter és Benz klorofilt állítottak elő tiszta állapotban, és bebizonyították róla, hogy nem más, mint magnézium-vegyület. Azonkívül mesterségesen előállítottak számos igen fontos anyagot, amelyeknek a szaporodásnál és az átöröklésnél van szerepük. Ezzel adva van a lehetősége annak, hogy a szerves kémia fő kérdését — a fehérje előállítását — a nem túlságosan távoli jövőben megoldjuk.

5. A szellemi és a testi munka közötti különbség megszűnése

Az ember természetében mélyen gyökerezik az a vágy, hogy foglalkozását szabadon választhassa meg, és hogy munkája változatos legyen. A legjobb ételtől is megundorodunk, ha állandóan csak azt rakják elénk. Ugyanígy vagyunk a naponta ismétlődő, taposómalom szerű tevékenységgel: az elme eltompul, s a lélek elfásul tőle. Az ember mechanikusan dolgozik, csak azt végzi el, ami feltétlenül szükséges — igazi lendület és élvezet nélkül. *Minden* emberben számos képesség és hajlam szunnyad, amelyeket fel kell ébreszteni és ki kell fejleszteni, hogy a legszebb eredményeket hozzák létre. Csak ha ez megvalósul, akkor lesz az ember valóban emberré. A szocialista társadalom elegendő alkalmat fog nyújtani a változatosság szükségletének kielégítésére. A termelőerők hatalmas megnövekedése, a munkafolyamat egyre nagyobb egyszerűsödésével együtt, nem csupán a munkaidő jelentős korlátozását teszi lehetővé, hanem *a legkülönbözőbb készségek elsajátítását is megkönnyíti.*

A régi tanoncrendszer már túlélte magát, és csak olyan *elmaradt, elavult* termelési formákban van és lehet meg, amilyen a kisipar. Minthogy azonban a kisipar az új társadalomban eltűnik, vele együtt eltűnnek a kisipar sajátságos intézményei és formái is: újabbak lépnek a helyükbe. Már manapság is láthatjuk, milyen kevés a gyárakban az olyan munkás, aki az eredetileg kitanult mesterségét folytatja. A munkások a legkülönbözőbb foglalkozási ágakhoz tartoznak; többnyire rövid idő elegendő egy részmunka begyakorlásához, amihez aztán — az uralkodó kizsákmányoló rendszernek megfelelően — hosszú munkaidő mellett, változatosság, hajlamaik figyelembevétele nélkül hozzá vannak láncolva, és a gép mellett maguk is géppé válnak[1]. A társadalom szervezetének megváltozásával ez az álla-

[1] „A munkások nagy tömege Angliában, éppen úgy mint a legtöbb más országban, annyira nem választhatja szabadon a foglalkozását vagy tartózkodási helyét, s gyakorlatilag annyira függ a merev szabályoktól

pot is megszűnik. Bőven marad idő a kézügyességekre és az iparművészeti tevékenységre. Technikailag tökéletesen felszerelt, nagy és kényelmes műhelyekben könnyítik meg fiataloknak is, öregeknek is valamely mesterség elsajátítását. Korszerű, a tudomány összes követelményeinek megfelelő kémiai és fizikai laboratóriumok állnak majd a rendelkezésükre, és lesz elegendő oktató személyzet is. Csak akkor fogjuk látni, hogy a tőkés termelési rendszer a hajlamok és képességek mekkora világát fojtotta el, illetve fejlesztette helytelen irányba[1].

De nemcsak a változatosság igénye figyelembevételének lehetőségéről van szó, hanem arról is, hogy ez igény kielégítése *a társadalom célja legyen*, mert ezen alapszik *az ember harmonikus kiképzése is*. A hivatásfizionómiák, amelyek ma társadalmunkban kialakultak — akár bizonyos egyoldalú teljesítményben, akár henyélésben merülnek ki e hivatások — lassanként eltűnnek majd. Jelenleg igen kevés az olyan ember, aki változatos tevékenységet fejt ki. Néhányan a sors különös kegyéből meg tudnak szabadulni a napi munka egyformaságától, s miután lerótták adójukat a fizikai munkának, felüdülhetnek a szellemiekben. Másrészt hellyel-közzel akadnak olyan szellemi munkások is, akik valamilyen mesterséget űznek, kertészkednek stb. A szellemi és testi munka váltakozásának jótékony hatását

---

és idegen akarattól, amennyire valamely rendszerben — eltekintve a tényleges rabszolgaságtól — egyáltalán függhet valaki." *John Stuart Mill:* Political economy. Hamburg 1864.

[1] Egy francia munkás írja San Franciscóból való visszatértekor: „Sohasem hittem volna, hogy képes lennék mindazokat az iparokat gyakorolni, amelyeket Kaliforniában űztem. Szilárdan meg voltam győződve, hogy a könyvnyomtatáson kívül semmire sem vagyok jó . . . Mihelyt belecsöppentem a kalandorok e világába, akik könnyebben váltogatják szakmájukat, mint az ingüket, hitemre, úgy tettem mint a többiek. Minthogy a bányamunka nem bizonyult elég jövedelmezőnek, otthagytam és a városba költöztem, ahol sorjában nyomdász, tetőfedő, ólomöntő stb. lettem. E tapasztalat folytán, hogy minden munkára alkalmas vagyok, kevésbé érzem magam puhánynak és inkább embernek." *(Marx:* A tőke. 1. köt. Szikra 1955. 454—455. old. 308. jegyzet.)

minden egészségügyi szakember igazolhatja: *csakis az ilyen tevékenység felel meg a természetnek.* Elengedhetetlen feltétel persze, hogy mindenben *mértéktartók legyünk,* és hogy az illető munka összhangban legyen az egyén erejével.

„A tudomány és a művészet jelentősége" című írásában Tolsztoj ostorozza a művészetnek és tudománynak társadalmunk fonákságaiból fakadó hipertrófikus és természetellenes jellegét. A legélesebben elítéli a fizikai munka megvetését, mely a mai társadalomban tért hódított, és ajánlja a természetes viszonyokhoz való visszatérést. Mindenkire, aki a természet szerint akar élni és élvezni akarja az életet, érvényes az, hogy a napot elsősorban a mezőgazdaságban végzett testi munkával, másodsorban kézművesmunkával, harmadsorban szellemi munkával, negyedsorban művelt társadalmi érintkezéssel kell eltölteni. Nyolc óránál tovább ne végezzen fizikai munkát az ember. Tolsztoj, aki ezt az életmódot a gyakorlatban megvalósítja, és aki saját szavai szerint azóta érzi magát igazán embernek, amióta így él, csupán azt hagyja figyelmen kívül, hogy ami neki, mint független embernek lehetséges, az a mai viszonyok közt a nagy tömegek számára lehetetlen. Akinek napi tíz-tizenkét órán át vagy még tovább is nehéz munkát kell végeznie, hogy csak a legnyomorúságosabb megélhetést is biztosítsa magának, és aki tudatlanságban nőtt fel, az nem folytathatja a Tolsztoj ajánlotta életmódot. Nem teheti meg ezt senki sem, aki a létért való küzdelemben kénytelen e küzdelem követelményeihez alkalmazkodni, azok a kevesek pedig, akik követhetnék Tolsztoj példáját, jórészt nem érzik ennek szükségét. Tolsztoj egyik illúziója az, hogy meggyőzéssel és jó példával át lehet alakítani a társadalmat. Azok a tapasztalatok, amelyeket Tolsztoj életmódjával szerzett, bebizonyítják annak az életmódnak észszerű voltát, de ahhoz, hogy ez az életmód általánossá válhassék, más társadalmi viszonyokra, új társadalomra van szükség.

A jövő társadalmában ilyenek lesznek a viszonyok; ebben a társadalomban számtalan tudós és művész él majd, s mindegyik testi munkával fogja eltölteni a nap egy részét, a hátralevő időt

pedig kedve szerint tanulmányaira, a művészetre és a társadalmi érintkezésre fordítja[1].

A szellemi és a testi munka között fennálló ellentétnek tehát, amelyet az uralkodó osztályok igyekeznek kiélezni, hogy az uralkodás szellemi eszközeit is biztosítsák maguknak, *meg kell majd szűnnie.*

6. *A fogyasztóképesség növekedése*

Az eddigiekből kitűnik továbbá, hogy a jövő társadalomban nem lehet sem válság, sem munkanélküliség. A válságoknak az az oka, hogy a profit vágyától hajtott tőkés termelés, amely nem ismeri a valóságos szükséglet megbízható mértékét, előidézi az árupiac túltelítettségét, a túltermelést. Az a körülmény, hogy a tőkés gazdasági rendben a termékeknek árujellegük van, és ezeket az árukat tulajdonosaik igyekeznek kicserélni, az áruk elhasználását a fogyasztók *vásárlóképességétől* teszi függővé. Ám a lakosság óriási többségének vásárlóképessége korlátozott, hiszen a dolgozó értékén aluli díjat kap munkateljesítményéért, sőt, egyáltalán nem is tudja értékesíteni munkaerejét, ha annak felhasználója nem sajtolhat ki belőle értéktöbbletet. *Vásárlóképesség és fogyasztóképesség a polgári társadalomban két különböző dolog.* Emberek millióinak van szükségük új ruhára, cipőre, bútorra, fehérneműre, ételre, italra, de nincs

---

[1] Hogy mi lehet az emberből kedvező feltételek mellett, azt többek közt *Leonardo da Vinci* példája mutatja, aki nagyszerű festő, híres szobrász, keresett építész és mérnök, jeles haditechnikus, zenész és improvizátor volt. *Benvenuto Cellini* híres ötvös, kiváló mintázó, jó szobrász, elismert haditechnikus, nagyszerű katona és jeles zenész volt. *Abraham Lincoln* favágó, földműves, hajós, kereskedősegéd és ügyvéd volt, mielőtt elfoglalta az Amerikai Egyesült Államok elnöki székét. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a legtöbb ember foglalkozása *nem* felel meg képességeinek, mert nem a szabad akarat, hanem a viszonyok kényszere jelölte ki pályáját. Némely rossz professzorból remek varga és némely ügyes vargából kitűnő professzor lehetne.

pénzük, s ilyenformán szükségletük, vagyis *fogyasztóképességük* kielégítetlen marad. Az árupiac túltelített, de a tömeg éhezik; az emberek dolgozni akarnak, de nincs aki megvásárolja munkájukat, mert a vállalkozó nem keres rajta. Halj meg, pusztulj éhen, légy csavargóvá, bűnözővé — én, a tőkés, ezen mit sem változtathatok; nem használhatok olyan árut, amelyre nem találok vevőt megfelelő nyereség mellett. És a maga szempontjából kétségtelenül igaza van.

Az új társadalom kiküszöböli ezt az ellentmondást: nem „árut" termel, hogy „vegyen" és „eladjon", *hanem létszükségleti cikkeket, amelyeket — más céljuk nem lévén — a lakosság felhasznál, elfogyaszt.* Ebben a társadalomban, szemben a polgári társadalommal, a fogyasztóképességnek a korlátja nem az egyesek vásárlóképessége, *hanem az összesség termelőképessége.* Ha van munkaeszköz és munkaerő, akkor *minden* szükséglet kielégíthető. A társadalmi fogyasztóképességnek csupán a *fogyasztók kielégítettsége* szab határt.

De ha az új társadalomban nincs „áru", akkor végül pénz sem lesz. A pénz látszólag az áru ellentéte, valójában azonban maga is áru! De jóllehet maga is áru, egyúttal minden más áru társadalmi egyenértékformája, minden más áru értékmérője. Az új társadalom azonban nem árut termel, hanem szükségleti tárgyakat, használati értékeket, amelyeknek előállításához meghatározott mértékű társadalmi munkaidőre van szükség. Valamely tárgy előállításához szükséges átlagos munkaidő az az egyedüli mérték, amelyhez az illető tárgyat a társadalmi használatban mérik. Az egyik tárgyban foglalt tíz percnyi társadalmilag szükséges munkaidő annyi, mint egy másik tárgyban foglalt tíz percnyi társadalmilag szükséges munkaidő, nem több és nem kevesebb. A társadalom nem akar „keresni", csupán azonos minőségű, azonos használati értékű tárgyak kicserélését akarja lehetővé tenni a társadalom tagjai között; végeredményben arra sincs szüksége, hogy egy használati értéket állapítson meg — azt termeli, amire szüksége van. Ha például a társadalom úgy látja, hogy az összes szükséges termékek előállításához napi három órai munkaidő kell, akkor

három órai munkaidőt szab meg[1]. Ha a termelési módszerek annyira tökéletesednek, hogy a szükséglet már két órai munkával előállítható, akkor a munkaidőt két órában fogja megállapítani. Ha viszont a közösség magasabb igények kielégítését kívánja, mint amilyenek a munkaerők számának emelkedése és a megnövekedett termelékenység mellett két vagy három óra alatt kielégíthetők, akkor a munkaidő ennél hosszabb lesz. A maga akarata szerint üdvözül.

Azt, hogy minden egyes termék előállítása mennyi társadalmi munkaidőt igényel, könnyű kiszámítani[2]. Így mérik az adott munkaidőrésznek az egész munkaidőhöz való arányát. Akármilyen igazolás, egy nyomtatott papír, egy darab arany vagy bádoglap nyugtázza a teljesített munkaidőt és tulajdonosának módot ad arra, hogy ezeket az igazolványokat a legkülönbö-

---

[1] Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az egész termelés a technikai fejlődés legmagasabb fokán van megszervezve, és hogy *mindenki* dolgozik, így aztán bizonyos körülmények között a három órai munkaidő még sok is lehet. Owen, aki gyáros volt, tehát szaktekintélynek számít, a XIX. század első negyedében elégségesnek tartotta a kétórai munkaidőt.

[2] „A társadalmi munkának valamely termékben rejlő mennyiségét ekkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani; a mindennapos tapasztalat közvetlenül mutatja meg, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámíthatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, az utolsó aratás egy hektoliternyi búzájában, bizonyos minőségű posztó négyzetméterjében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben lefektetett munkamennyiségeket, melyeket akkor közvetlenül és feltétlenül ismer, továbbra is egy csak viszonylagos, ingadozó, elégtelen — azelőtt kisegítő eszközként elkerülhetetlen — mértékben, egy harmadik termékben, nem pedig természetes, megfelelő, abszolút mértékükben, az időben fejezze ki . . . A termelési tervet a termelési eszközöknek megfelelően kell majd kidolgoznia s a termelési eszközökhöz tartoznak nevezetesen a munkaerők is. A tervet végeredményben a különféle használati tárgyak haszonhatásai fogják meghatározni, melyeket egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel mértek le. Az emberek igen egyszerűen fogják mindezt elintézni a híresnevezetes »érték« közbejötte nélkül." *(Engels:* Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt. Szikra 1950. 320—321. old.)

zőbb szükségleti tárgyakra becserélje[1]. Ha úgy látja, hogy nincs szüksége annyira, amennyit teljesítményéért kap, akkor rövidebb ideig dolgozik. Ha azt, amit nem használt fel, el akarja ajándékozni, senki sem fogja ebben megakadályozni: ha *önként* dolgozni akar valakire, hogy az illető élvezhesse a dolce far niente-t, vagy meg akarja vele osztani a társadalmi termékekre való igényeit, ezt senki sem tiltja meg neki. Ám senki sem kényszerítheti, hogy bárki másnak a javára dolgozzék, senki sem veheti el tőle munkateljesítményével szerzett igényeinek egy részét. Mindenki számolhat minden teljesíthető kívánsága és igénye teljesítésével — de nem mások rovására. Megkapja az ellenértékét annak, amit a társadalomnak adott (sem többet, sem kevesebbet), és biztosítva van azellen, hogy harmadik személy kizsákmányolja.

---

[1] Eugen Richter úr „Tévtanok" c. művében annyira csodálkozik a pénznek a szocialista társadalomban való megszűnésén — a munkatermék ugyanis *árujellegének* eltűnése nyomán feleslegessé válva magától szűnik meg —, hogy külön fejezetet szentel ennek a folyamatnak. Különösen azt nem tudja felfogni, miért közömbös az, hogy a teljesített munkaidőt egy nyomtatott papírral, egy darab arannyal vagy bádoglappal nyugtázzák-e. Kijelenti: de hiszen az arany ismét becsempészi a jelenlegi világrend ördögét a szociáldemokrata államba (azt, hogy végül már csak szocialista társadalom van, nem pedig szocialista „állam", következetesen figyelmen kívül hagyja Richter úr; ezzel ugyanis polémiájának jó része alól kicsúszna a talaj), mert az aranynak önálló fémértéke van, könnyen megőrizhető, s ezzel az aranydarabok tulajdona lehetővé tenné értékek felhalmozását, a munkakötelezettség megváltását, sőt még kamatozó kölcsön nyújtását is.

Nagy tökfilkónak tarthatja az olvasót az, aki ilyesmit tálal fel neki. Richter úr nem tud szabadulni a tőkefogalomtól, s így természetesen azt sem értheti meg, hogy ahol nincs tőke és nincs áru, ott nem lehet „pénz" sem, s ahol nincs „tőke" és nincs „pénz", ott kamatról sem lehet szó. Richter úrba a tőkefogalom annyira beleplántálódott, hogy tőke nélkül el sem tudja képzelni a világot. Szeretnénk tudni, hogy a szocialista társadalom valamely tagja mi módon „takaríthatja meg" arany munkaigazolványát vagy adhatja kölcsön másoknak, ráadásul „kamatra", amikor a többieknek szintén van olyan „igazolványuk", amilyet az illető kínál és — *amiből él.*

„De hol a különbség lusták és szorgalmasak, értelmesek és ostobák között?" Ellenfeleinknek ez az egyik fő kérdésük, és a kapott válasz a legnagyobb főfájást okozza nekik. Hogy például a mi hivatalnoki hierarchiánkban nem tesznek különbséget a „lusták" és „szorgalmasak", az „értelmesek" és „ostobák" közt, hanem a *szolgálati idő* dönti el a fizetés nagyságát, és hacsak valamely magasabb állás nem követel különleges képzettséget, többnyire az előléptetést is — arra nem gondol senki e mindentudók és nagyokosok közül. A tanítók, a tanárok — főleg ez utóbbiak közül kerülnek ki a legnaivabb kérdezők — nem képességeik, hanem állásuk szerint kapják fizetésüket. Még a verebek is azt csiripelik, hogy katonai, hivatali és tudományos hierarchiánkban az előléptetés sokszor nem a legjobbaknak jut, hanem azoknak, akik a születés, rokoni vagy baráti kapcsolat előnyeit, vagy a nők kegyét élvezik. A gazdagság sem a szorgalom és az intelligencia függvénye; meggyőzően bizonyítják ezt a porosz háromosztályos választási rendszer első osztályában szavazó berlini vendéglősök, pékek és hentesek, akik közül sokan nem tudják megkülönböztetni a tárgyesetet a részeshatározó esettől, ugyanakkor pedig a berlini értelmiségiek, tudósok, a birodalom legfőbb hivatalnokai a második vagy a harmadik osztályban szavaznak. Nincs különbség a lusták és a szorgalmasak, az értelmesek és ostobák között, mert eltűnt az, ami e különbséget teszi. „Léhűtőnek" például a társadalom azt nevezi, aki, munkája nem lévén, csavargásra kényszerül és végül csavargóvá is válik, vagy aki rossz neveltetése következtében elzüllött. De ha valaki léhűtőnek nevezi azt, aki a jólétben dúskál és az időt semmittevéssel, dorbézolással üti agyon, az egy „tiszteletre méltó" férfiút sért meg.

S mi a helyzet az új társadalomban? Mindenki azonos létfeltételek közt fejlődik, mindenki *ott* működik, ahová hajlama és készségei utalják, s éppen ezért a teljesítményben csak csekély különbségek fognak mutatkozni[1]. Az a társadalmi légkör,

[1] „Minden rendes szervezetű ember *csaknem egyenlő értelemmel szüle-*

amely mindenkit versengésre serkent, a különbségek elmosódásához is hozzájárul. Ha valaki úgy látja, hogy valamely területen nem képes olyan teljesítményre, mint a többiek, akkor más, erőinek és képességeinek megfelelő foglalkozást választ. Aki valamely üzemben sok emberrel dolgozott együtt, tudhatja, hogy aki egy bizonyos munkában alkalmatlannak és használhatatlannak bizonyult, más posztra állítva esetleg kitűnően végezte munkáját. Nincs olyan normális ember, aki valamely foglalkozási ágban, mihelyt a megfelelő helyre kerül, akár a legnagyobb igényeknek is ne tudna megfelelni. Mi jogon kívánja az egyik ember, hogy kiváltságokat élvezzen a másikkal szemben? Ha valakivel a természet olyan mostohán bánt, hogy a legjobb akarattal sem tudja elvégezni azt, amit mások elvégeznek, akkor *a társadalom nem büntetheti őt a természet hibájáért.* Ha viszont valakinek a természet olyan készségeket adományozott, amelyek mások fölé emelik, *akkor a társadalom nem köteles jutalmazni azt, ami nem személyes érdeme.* Tekintetbe kell vennünk továbbá, hogy a szocialista társadalom mindenki számára egyenlő lét- és nevelési feltételeket biztosít, hogy mindenkinek módjában áll tudását és képességeit hajlamainak és érdeklődésének megfelelően fejleszteni, s ez nemcsak arra nyújt biztosítékot, hogy a szocialista társadalomban a tudás és a műveltség sokkal magasabb színvonalú, mint a polgári társadalomban, hanem arra is, hogy *egyenletesebben* van elosztva és mégis *sokoldalúbb.*

Midőn Goethe egyik rajnai útja alkalmával tanulmányozta a kölni dómot, az építési okmányokban azt a felfedezést tette, hogy a régi építőmesterek a munkaidő alapján egyenlően fizették munkásaikat; ezt azért tették, mert jó és lelkiismeretes

---

tik, de a nevelés, a törvények és a körülmények különbözőkké teszik őket. A helyesen felfogott egyéni érdek egybeolvad a közérdekkel vagyis a társadalom érdekével." Lásd *Helvétius:* De l'homme, de ses facultés et de son éducation (Az ember, szellemi képességei és nevelése). Ami az emberek igen *nagy* többségét illeti, Helvétiusnak igaza van; a különbség csak az egyeseknek a legkülönbözőbb foglalkozásokra való hajlamában mutatkozik.

munkára tartottak igényt. A polgári társadalom ezt visszásságnak tartja. Bevezette a darabbérrendszert, amely mellett a munkások kölcsönösen arra kényszerítik egymást, hogy agyondolgozzák magukat, s így a vállalkozó annál könnyebben fizethet nekik még kevesebbet, csökkentheti a bérüket. A szellemi munkateljesítménnyel ugyanaz a helyzet, mint a testi munkával. Az ember annak a kornak, azoknak a körülményeknek a terméke, amelyek között él. Goethéből, ha egyaránt kedvező fejlődési feltételek közt nem a tizennyolcadik században, hanem a negyedikben születik, valószínűleg nem híres költő és természettudós, hanem *nagy egyházatya* lett volna, aki talán elhomályosítja Szent Ágostont. Ha viszont Goethe nem egy gazdag frankfurti patrícius, hanem egy szegény frankfurti varga fiaként látja meg a napvilágot, akkor aligha lett volna belőle a weimari nagyhercegség minisztere, hanem megmarad vargának és tiszteletre méltó cipészmesterként száll a sírba. Goethe maga is elismerte, milyen előnyei származtak abból, hogy anyagilag és társadalmilag kedvező viszonyok között nőtt fel és kibontakoztathatta képességeit („Wilhelm Meister"). Ha I. Napoleon tíz évvel később születik, sohasem lesz belőle Franciaország császára. S az 1870—71-es háború nélkül Gambetta sohasem lett volna azzá, amivé lett. Ha intelligens szülők jóképességű gyermekét vademberek között neveljük fel, vadember lesz belőle. *Az embert tehát a társadalom teszi azzá, ami.* Az eszmék nem felülről jövő, magasabb inspiráció hatására támadnak az egyesek fejében: olyan termékek ezek, amelyeket a társadalmi élet, *a „korszellem"* hoz létre az egyes emberek gondolkodásában. Arisztotelészben nem születhettek meg Darwin eszméi, s Darwin szükségképp másként gondolkodott, mint Arisztotelész. Mindenki úgy gondolkodik, ahogyan azt a kor szelleme, vagyis a környezet, és a kor jelenségei diktálják. Ezért tapasztaljuk, hogy sokszor különböző emberek *egyidejűleg* jutnak ugyanarra a gondolatra, hogy egymástól távoleső pontokon egyidejűleg születik meg ugyanaz a felfedezés vagy találmány. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy olyan eszme, amely ötven esztendővel előbb hidegen hagyta az embereket, ötven évvel később az

egész világot megmozgatja. Zsigmond király 1415-ben megszeghette Husz Jánosnak adott szavát és elégethette őt Konstanzban; V. Károly, bár jóval fanatikusabb volt, 1521-ben kénytelen volt Luthert bántatlanul elengedni a wormsi birodalmi gyűlésről. Az eszmék a társadalmi együttműködés, a társadalmi élet termékei. S ami érvényes a társadalomra általában, érvényes az egyes osztályokra is, amelyek egy bizonyos történelmi korban a társadalmat alkotják. Minden osztálynak, minthogy megvannak a maga külön érdekei, megvannak külön eszméi és nézetei is, s ezek vezetnek ama osztályharcokhoz, amelyek az emberiség történelmileg ismert korszakait betöltik, és amelyek a jelen kor osztályellentéteiben és osztályharcaiban érik el tetőpontjukat. Nemcsak az a lényeg tehát, milyen *korszakban* él valaki, hanem az is, hogy egy bizonyos korszaknak melyik *társadalmi rétegében* él, mert ez is meghatározza érzés- és gondolatvilágát, valamint cselekedeteit.

A modern társadalom nélkül nincsenek modern eszmék. Ez világos és nyilvánvaló. Az új társadalomban még azt is figyelembe kell venni, hogy az eszközök, amelyeket az egyén a maga képzéséhez felhasznál, *a társadalom tulajdonában vannak*. A társadalom tehát nem lehet köteles külön jutalmazni *azt*, amit ő maga tett lehetővé, és ami *tulajdon terméke*.

Ennyit a testi és a szellemi munka minősítéséről. A mondottakból továbbá az következik, hogy nem lehet különbség magasabb- és alacsonyabbrendű munka között sem; manapság például egy gépész gyakran többre tartja magát egy napszámosnál, aki különféle alkalmi munkákat végez. A társadalom csak társadalmilag hasznos munkákat végeztet, s így a társadalom szempontjából minden munka egyenlő értékű. Ha bizonyos kellemetlen, visszataszító munkákat nem lehet mechanikai illetve vegyi úton elvégezni és valamilyen módon kellemes munkává változtatni — bár a technika és vegyészet mai fejlődése mellett *alig kétséges*, hogy ez lehetővé válik —, és ha nincsenek meg a szükséges önkéntes munkaerők, akkor mindenki köteles kivenni részét a munkából, amint rá kerül a sor. Itt nincs helye az álszeméremnek és hasznos munka ostoba megvetésé-

nek. Ilyesmivel csak a mi here-államunkban találkozunk, ahol a semmittevést irigylésre méltó sorsnak tekintik, és ahol a munkást annál jobban megvetik, minél keményebb, fáradságosabb és kellemetlenebb munkát végez, s minél nagyobb szüksége van a társadalomnak arra a munkára. Ma a munkát annál rosszabbul fizetik, minél kellemetlenebb. Ennek oka az, hogy tömérdek igen alacsony kultúrfokon tartott munkásunk van, akik a termelési folyamat állandó forradalmi átalakulása folytán a munkanélküliek tartalékseregét alkotják, s akik, hogy megélhessenek, a legalantasabb munkára is olyan áron adják el munkaerejüket, hogy „nem rentábilis" a gépek bevezetése. Például közmondásosan a legrosszabbul díjazott munkák közé tartozik a kőtörés. E műveletet könnyűszerrel lehetne gépekkel elvégeztetni, mint az Egyesült Államokban, de olyan tömegű olcsó munkaerővel rendelkezünk, hogy a gép nem „fizetődik ki"[1]. Utcaseprés, csatornatisztítás, szeméthordás, mélyépítési

[1] „Ha választanunk kellene a kommunizmus és annak minden jó oldala, másrészt a mai társadalmi állapot és annak minden szenvedése és igazságtalansága között; ha a magántulajdon intézményének az volna a szükségszerű következménye, hogy a munka eredménye úgy oszlik el, ahogyan azt most látjuk, vagyis a munkával csaknem fordított arányban — *hogy a legnagyobb rész azoknak jut, akik egyáltalán nem dolgoztak; a nagyságban ezt követő rész azoknak, akiknek a munkája csaknem névleges és így tovább lefelé, úgy, hogy a díjazás ugyanolyan arányban zsugorodik össze, amilyen arányban a munka nehezebbé és kellemetlenebbé válik, S így, végül a legfárasztóbb és legfelőrlőbb munka arra sem számíthat biztonsággal, hogy csak a legégetőbb létszükségleteket is megkeresi: ha, mondom, ilyen alternatíva előtt állnánk: ez vagy a kommunizmus, akkor a kommunizmussal kapcsolatos összes aggályok, a nagyok mint a kicsik is — csak pelyva súlyával esnének a mérleg serpenyőjébe.*" — *John Stuart Mill:* Political economy. — Mill becsületesen igyekezett „megreformálni", „észretéríteni" a polgári társadalmat. Persze hiába. Így aztán, mint minden gondolkodó, a helyzetet világosan látó ember, végül szocialistává vált. Ezt azonban nem merte életében beismerni, hanem meghagyta, hogy halála után tegyék közzé önéletrajzát, s ez tartalmazza szocialista hitvallását. Úgy tett, mint Darwin, aki nem akarta, hogy életében tudják róla, hogy ateista. Ilyen színészkedésre kényszeríti a polgári társadalom az emberek ezreit. A burzsoázia lojalitást, vallásosságot és tekintélytiszteletet színlel, mert uralmának az az alapja, hogy a tömeg elismeri ezeket az „erényeket" — de magában kineveti őket.

munkák stb. már fejlődésünk mai fokán is elvégezhetők lennének gépek és technikai berendezések segítségével úgy, hogy minden velük együttjáró kellemetlenség megszűnne. Szigorúan véve az a munkás, aki a csatornákat tisztítja, hogy megóvja az embereket az egészségükre ártalmas miazmáktól, igen hasznos tagja a társadalomnak, ezzel szemben az a professzor, aki az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően hamisított történelmet tanít, vagy az a teológus, aki igyekszik az agyakat természetfeletti, transzcendens tanításokkal elködösíteni, rendkívül ártalmas egyén.

A manapság hivatalviselő és köztiszteletben álló tudósok jórészt egy olyan céhbe tömörülnek, amelynek az a rendeltetése, s amelyet azért is fizetnek, hogy a tudomány tekintélyével védelmezze és igazolja, igazságosnak és szükségesnek tüntesse fel a vezető osztályok uralmát, és hogy fenntartsa a meglevő előítéleteket. A valóságban az e céhhez tartozók többsége áltudományt művel, mérgezi az elméket, kultúraellenes tevékenységet fejt ki, szellemi bérmunkát végez a burzsoázia és csatlósai érdekében[1].

Az olyan társadalmi rend, amely lehetetlenné teszi az ilyen elemeket, az emberiség felszabadításának érdekét szolgálja.

Másrészt az igazi tudomány gyakran igen kellemetlen, visszataszító munkával jár együtt: az orvosnak például rothadó hullát kell boncolnia vagy gennyes testrészeken kell műtétet végeznie, a vegyésznek ürüléket kell vizsgálnia. Olyan munkák ezek, amelyek gyakran visszataszítóbbak, mint a napszámosok és tanulatlan munkások által végzett legkellemetlenebb munkák. Ennek elismerése azonban senkinek sem jut az eszébe. A különbség az, hogy az egyik munka elvégzése átfogó tanulmányokat feltételez, a másik ellenben előzetes tanulmányok nélkül is elvégezhető. Ez az oka a megítélésbeli különbségnek. De egy olyan társadalomban, amelyben mindenki számára adva van a leg-

[1] „A tudományosság gyakran éppenúgy szolgálja a tudatlanságot, mint a haladást." *(Buckle:* Az angol civilizáció története.)

magasabb műveltség megszerzésének lehetősége, s ezáltal eltűnnek a művelt és műveletlen ember között ma meglevő különbségek, el fognak tűnni a tanult és tanulatlan munka közötti ellentétek is, annál is inkább, mert a technika fejlődése nem ismer határt, s a kézi munkát javarészt helyettesíteni lehet gépekkel vagy technikai folyamatokkal. Egy pillantást kell csak vetnünk kézműiparaink, például a rézmetszés, a fametszés stb. fejlődésére. A legkellemetlenebb munkák tehát gyakran a leghasznosabbak; s a kellemes és kellemetlen munkáról alkotott fogalmunk, mint olyan sok más fogalom a polgári társadalomban, felületes, külsőségekhez tapadó fogalom.

8. A kereskedelem megszűnése. A közlekedés átalakulása

Az új társadalom, mihelyt össztermelése a vázolt alapokon fog nyugodni, mint már megjegyeztük, nem termel többé árut, hanem használati tárgyakat a társadalom szükségleteinek fedezésére. Ezzel megszűnik a kereskedelem is, hacsak más, még polgári alapokon álló népekkel való érintkezés szükségessé nem teszi a kereskedelem régi formáját, amelynek csak árutermelésen alapuló társadalomban van értelme és lehetősége. Ezáltal igen sok munkaerő — férfi és nő egyaránt — felszabadul a produktív munka számára. Ezek a felszabadult munkaerők immár szükségleti cikkeket termelnek, és ez lehetővé teszi a szükségleti cikkek nagyobb arányú fogyasztását, illetve e munkaerők alkalmazása elősegíti a társadalmilag szükséges munkaidő korlátozását. Ma ezek a személyek kisebb-nagyobb mértékben mások munkájának eredményéből élősködnek, de persze — ezt nem vonjuk kétségbe — gyakran serényen dolgoznak azért, hogy megfelelő megélhetést biztosíthassanak maguknak. Az új társadalomban ezek az emberek mint kereskedésből élők, kocsmárosok, kupecek, közvetítők feleslegessé válnak. A boltok, üzlethelyiségek százainak és ezreinek a helyét nagy községi raktárak, fényes bazárok, egész kiállítások foglalják majd el, amelyek viszonylag kisszámú személyzetet igényelnek. Az egész

kereskedelmi élet központosított, merőben igazgatási tevékenységgé változik; a szükséges teendők roppant egyszerűek lesznek és az összes társadalmi intézmények centralizációja következtében egyre jobban egyszerűsödnek. Ugyanilyen irányú átalakulás megy végbe a közlekedésben.

A távíró, a telefon, a vasút, a posta, a folyami és a tengeri hajók, a teher- és személyautók, valamint minden néven nevezendő berendezések és járművek, amelyek a társadalom forgalmát közvetítik, immár *társadalmi* tulajdonban vannak. Ezek közül a posta, a távíró, a telefon, a vasutak nagy része Németországban máris állami intézmény, köztulajdonná való átalakításuk csak formai kérdés. Magánérdek itt már nem forog kockán. Ha az állam ebben az irányban működik tovább, annál jobb. Ám ezek az állami igazgatásban levő üzemek *nem* szocialista üzemek, mint ahogy egyesek tévesen hiszik. Olyan üzemek ezek, amelyeket az állam éppen olyan kapitalista módon aknáz ki, mint a magánvállalkozó. Sem a tisztviselőknek, sem a munkásoknak nincs belőle különösebb előnyük. Az állam nem kezeli őket másképp, mint a magánvállalkozó; amikor például a haditengerészetre és a vasútigazgatóságra vonatkozóan olyan rendeletet adnak ki, hogy negyven éven felüli munkásokat nem alkalmazhatnak, ezzel olyan intézkedést hoznak, mely magán viseli az államnak — a kizsákmányolók államának — osztálybélyegét, s amely a munkásokat szükségképpen az állam ellen lázítja. De az ilyen és ehhez hasonló intézkedések, ha az államtól indulnak ki, sokkal súlyosabban esnek a latba, mint a magánvállalkozó hasonló intézkedései. Az utóbbi az államhoz képest mindig csak kis vállalkozó, és azt a munkást, akinek alkalmazását ő megtagadja, más esetleg felveheti. Az állam viszont mint monopolhelyzetben levő munkaadó ilyen elvekkel egy csapásra ezreket dönthet nyomorba. Ezek tehát nem szocialista, hanem kapitalista szellemű intézkedések, és a szocialisták joggal tiltakoznak azellen, ha a jelenlegi állami üzemet szocialista üzemnek és szocialista törekvések megvalósulásának tekintik.

Mint ahogy a sok millió magánvállalkozó, kereskedő és köz-

vetítő helyébe nagy központosított intézmények lépnek, úgy az egész közlekedésügy is más alakot ölt. A sok millió kis küldemény, amelyet naponta csaknem ugyanannyi tulajdonosnak kézbesítenek ki, és amelyeknek kezelése óriási munka-, idő- és anyagpocsékolással jár, most nagy szállítmányokká növekszik, amelyeket a közraktárakba és a központi termelőhelyekre irányítanak. A munka tehát itt is nagyon leegyszerűsödik. Mint ahogy például egy ezer munkással dolgozó üzem részére sokkal egyszerűbb nyersanyagot szállítani, mint száz szétszórt kisüzem részére, úgy az egész községeket vagy városrészeket kiszolgáló termelő- és elosztóhelyek is igen nagy ilyen természetű megtakarításokat tesznek majd lehetővé. Ez hasznára válik az egész társadalomnak, de *minden egyénnek* is, mert a közérdek és az egyéni érdek fedi egymást. Ezáltal tökéletesen megváltozik majd termelőhelyeink, közlekedésünk, valamint lakóhelyeink külső képe: minden sokkal barátságosabbá válik. Az idegölő lárma, tolongás és rohanás óriási forgalmú nagyvárosainkban lényegében megszűnik. Könnyűszerrel meg lehet valósítani azokat az egészségügyi intézkedéseket, amelyek ma egyáltalán nem vagy csak nagy költségekkel, tökéletlenül és gyakran csak az előkelő negyedekben hajthatók végre.

Ilyen viszonyok közt a közlekedés fejlődése előtt óriási távlatok nyílnak; lehet, hogy a jövőben a léghajózás lesz a legelterjedtebb közlekedési mód. A közlekedési eszközök azok a véredények, amelyek a termékcserét — a vérkeringést — az egész társadalomban lebonyolítják, amelyek az emberek személyes és szellemi kapcsolatait közvetítik, s éppen ezért a legnagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy biztosítsák az egész társadalom jólétének és műveltségének *egy színvonalra* való felemelkedését. A legtökéletesebb közlekedési eszközök elterjesztése és az ország legeldugottabb zugaiba való eljuttatása tehát *szükségszerűség és általános társadalmi érdek.* Az új társadalom előtt álló feladatok messze túlhaladják azokat, amelyeket a jelenlegi társadalom elvállalhat. A legnagyobb mértékben tökéletesített közlekedési rendszer elő fogja segíteni a jelenleg a nagyvárosokban és az ipari központokban összezsúfolt ember-

tömegeknek az egész országban való egyenletesebb eloszlását, s ezáltal a közlekedés döntő jelentőségű tényezővé válik az egészségügy fejlesztése, valamint a szellemi és anyagi kultúra emelése szempontjából.

Szocializmus és mezőgazdaság

1. A föld magántulajdonának megszüntetése

A termelési és közlekedési eszközökkel együtt a társadalmat illeti meg a föld is, minden emberi munkának tulajdonképpeni ősanyaga és minden emberi lét alapja. A fejlődés legmagasabb fokán a társadalom visszaveszi azt, ami eredetileg is az övé volt. A kultúra bizonyos fokán a föld minden egyes népnél *köztulajdon*. A köztulajdon az alapja minden primitív társulásnak; köztulajdon nélkül ilyen társulás el sem képzelhető. Amint láttuk, csupán a magántulajdon és az azzal kapcsolatos *uralmi formák* kialakulása, kifejlődése szüntette meg, nehéz harcok között, a köztulajdont, amely azután magántulajdonná vált. A föld elrablása és személyi tulajdonná változtatása volt az első oka a szolgaságnak, amely a rabszolgaságtól kezdve a huszadik század „szabad" bérmunkásáig minden lehető lépcsőfokon átment. Végül, a tulajdon többezer éves fejlődése után a leigázottak ismét köztulajdonná változtatják a földet.

A föld igen nagyfontosságú az emberi megélhetés szempontjából, és ez a magyarázata annak, hogy a világ minden szociális harcában — Indiában, Kínában, Egyiptomban, Görögországban (Kleoménesz), Rómában (Gracchusok), a keresztény középkorban (vallási szekták, Münzer, parasztháborúk), az aztékok és az inkák birodalmában, az újkor szociális mozgalmaiban — a föld birtoklása volt a harcolók fő célja. Még ma is akadnak, akik helyesnek tartják, hogy a föld köztulajdonban legyen — Adolf Samter, Adolf Wagner, dr. Schäffle, Henry George és má-

sok —, holott más téren hallani sem akarnak köztulajdonról[1].

A népesség jóléte elsősorban a föld megművelésétől és kiak-

[1] Amikor a köztulajdon még túlsúlyban volt, de elrablása mind nagyobb arányokat öltött, az egyházatyák, pápák és püspökök is kommunisztikus szellemben hirdették az igét. Persze a XIX. század szillabusai és enciklikái ezt a hangot már nem ismerik: a római pápák is alávetik magukat a polgári társadalomnak és annak lelkes bajnokaiként küzdenek a szocialisták ellen. *I. Kelemen* püspök (meghalt i. sz. 102-ben) ezt mondotta: „A világ minden dolgainak a használata legyen mindenki számára közös. Igazságtalanság kijelenteni: Ez az enyém, az én tulajdonom, az a másé. Innen származik az emberek közötti viszálykodás." *Ambrus*, milánói püspök 374-ben így kiáltott fel: „A természet az összes javakat közösen adja az embereknek, mert isten azért teremtette a dolgokat, hogy azokat mindenki közösen élvezze, és hogy *a föld közös tulajdonná legyen.* A természet tehát létrehozta a közösség jogát és csak a jogtalan bitorlás (usurpatio) hozza létre a tulajdonjogot." *Aranyszájú Szent János* (meghalt 407-ben) Konstantinápoly lakosságának erkölcstelensége és romlása ellen intézett homiliáiban így szólt: „*Senki semmit ne nevezzen tulajdonának;* istentől kaptunk mindent közös élvezetre, *és az enyém meg a tied a hazugság szavai!*" *Szent Ágoston* (meghalt 430-ban) kijelentette: „Mert egyéni tulajdon van, azért vannak pörök, ellenségeskedések, viszálykodások, háborúk, felkelések, bűnök, igazságtalanságok, gyilkosságok. Honnan származnak mindezek a csapások? Csakis a tulajdonból. Tartózkodjunk tehát attól, testvéreim, hogy *valamit tulajdonul bírjunk*, vagy legalábbis tartózkodjunk attól, hogy *azt szeressük.*" *Gergely* pápa 600 körül így nyilatkozott: „Tudjátok meg, hogy *a föld, amelyből* származtok és vagytok, minden embernek *közös* tulajdona, s hogy ezért a föld gyümölcsei *különbség nélkül legyenek mindenkié.*" *Bossuet*, a híres Meaux-i püspök (meghalt 1704-ben) „A Szentírás politikája" c. munkájában ezt írta: „A kormányok nélkül a föld és annak javai ugyanúgy közös tulajdonai lennének az embereknek, mint a levegő és a világosság; a természet ősi joga szerint senkinek nincs semmire külön joga. *Minden mindenkié; a polgári uralomból származik a tulajdon.*" A befejező mondatnak, világosabban kifejezve, így kellene szólnia: Minthogy a közös tulajdon magántulajdonná vált, kialakultak a polgári kormányok, amelyek ezt védik. S egy modern író, *Zachariä* „Negyven könyv az államról" c. munkájában ezt mondja: „Mindazok a szenvedések, amelyek a civilizált népekre szakadtak, mint végső okra *a föld magántulajdonára* vezethetők vissza." Az idézetek szerzői mind többé-kevésbé világosan felismerték a magántulajdon természetét,

názásától függ. Tehát elsőrendű közérdek a földművelésnek a legmagasabb színvonalra való emelése. Arra pedig már rámutattunk, hogy ez a legmagasabbfokú fejlődés a magántulajdon uralma idején nem lehetséges. Egyébként a föld maximális kiaknázása nemcsak a gazdálkodás módjától függ, hanem olyan tényezőktől is, amelyekkel sem a legnagyobb magánbirtokos, sem a leghatalmasabb egyesülés nem tud megbirkózni, olyan tényezőktől, amelyek bizonyos körülmények között az állam keretein is túlnőnek, és amelyekkel nemzetközi síkon kell megküzdenünk.

2. *Talajjavítás*

A társadalomnak a földet, annak *topográfiai* tulajdonságait, hegyeit, síkságait, erdőségeit, tengereit, folyóit, tavait, pusztaságait, mocsarait és lápjait adott egésznek kell tekintenie. A földrajzi helyzeten kívül, amely nem változtatható meg, ezek a topográfiai tulajdonságok bizonyos hatást gyakorolnak az éghajlatra és a talaj minőségére. Az emberi ráhatásnak itt óriási tere nyílik, bár még számos tapasztalatot lehet gyűjteni és temérdek kísérletet kell végezni. Az állam ebben az irányban mindeddig vajmi keveset tett. Egyrészt csak keveset áldoz ilyen célokra, azonkívül, még ha akarna is nagyobbszabású intézkedéseket hozni, a nagybirtokosok, akiknek döntő szavuk van a törvényhozásban, meggátolnák ebben. A magántulajdonba való erélyes beavatkozás nélkül e téren nem érhető el semmiféle eredmény. Ám az állam létének alapja a magántulajdon „szentté nyilvánítása", legfontosabb pillérei pedig éppen a nagybirtokosok; ezért nincs az államnak hatalma ahhoz, hogy a megjelölt irányban haladjon. Nagyszabású és átfogó jellegű talajjavításra, fásításra és erdőirtásra, csatornázásra és lecsa-

---

amely fennállása óta, amint azt Szent Ágoston igen helyesen mondja, pöröket, ellenségeskedéseket, viszálykodásokat, háborúkat, felkeléseket, bűnöket, igazságtalanságokat, gyilkosságokat szül, olyan bajokat, amelyek a magántulajdon megszűntével ismét el fognak tűnni.

polásra, talajkeverésre, terepváltoztatásra, ültetésre stb. volna szükség, a föld termőképességének növeléséhez.

A földművelés szempontjából nagy fontossága van a kiterjedt folyam- és csatornahálózatnak, amelyet tudományos alapokon kell kiépíteni. Bár az új társadalomban kisebb jelentőségű lenne az olcsóbb víziszállítás kérdése, amely a mai társadalom számára oly fontos, a víziutak mint kényelmes, minimális erő- és anyagfelhasználást igénylő szállítási lehetőségek igen figyelemre méltók. De a legnagyobb jelentősége a folyam- és csatornahálózatnak a trágyázásra és a talajjavításra szolgáló anyagok, valamint a termés stb. szállítása szempontjából, továbbá mint átfogó öntözési és lecsapolási rendszernek van.

A tapasztalatok szerint a vízben szegény vidékek jóval többet szenvednek a hideg telektől és meleg nyaraktól, mint a vízben gazdag vidékek. Ezért például a tengerparti vidékek alig ismerik az időjárás szélsőségeit. Márpedig a szélsőséges időjárás nem kedvező és nem kellemes sem az ember, sem a növényzet számára. A kiterjedt csatornahálózat célszerű erdőművelésssel egybekötve e tekintetben kétségkívül kedvező hatást gyakorolna. Ilyen csatornahálózat, valamint nagyobb medencék — vízgyűjtők és víztárolók — építése nagy előnnyel járna olyan esetben, amikor az olvadás és a heves esőzések következtében a folyók megáradnak és kilépnek medrükből. Hasonlóképpen kellene szabályozni a hegyi folyókat és patakokat. Ez elejét venné az árvizeknek és pusztító hatásuknak. A kiterjedt vízfelületek erősebb párolgásukkal alkalmasint előmozdítanák a szabályosabb csapadékképződést is. Az ilyen csatorna- és medencehálózat lehetővé tenné továbbá szükség esetén a földek öntözésére szolgáló szivattyú- és emelőművek építését.

Nagy földterületeket, amelyek ma csaknem terméketlenek, mesterséges öntözéssel termékeny vidékekké lehetne varázsolni. Ott, ahol most a juhok is alig találnak táplálékot, és legjobb esetben igénytelen fenyők vegetálnak, dús termést lehetne betakarítani, és a sűrű lakosság bőséges táplálékot találhatna. Például csak munkabefektetés kérdése, hogy a Mark-területnek, „a szent Német Birodalom porzótartójának" nagykiterje-

désű homokos vidékeit termékeny paradicsommá változtassák. Hangsúlyozta ezt az 1894 tavaszán Berlinben rendezett német mezőgazdasági kiállítás egyik előadója is[1]. De a Mark földbirtokosainak nincs módjukban elvégeztetni a szükséges csatornázást, öntözőberendezések építését, talajjavítást, talajkeverést stb. Így aztán a birodalmi főváros közvetlen szomszédságában nagy földterületek maradnak olyan művelési színvonalon, amely a későbbi nemzedékek előtt érthetetlennek fog látszani. Másrészt csatornázással nagykiterjedésű mocsarakat és lápokat lehet lecsapolni és művelhetővé tenni, például Németország északi és déli részén. A csatornákat haltenyésztésre is fel lehet használni — ez esetben bő táplálékforrásul szolgálnának —, továbbá olyan községek számára, melyeknek nincsen folyóvizük, lehetővé tennék fürdők létesítését[2].

Az öntözés nagy jelentőségének érzékeltetésére hadd hozzunk néhány példát. Weissenfels közelében 7 $^1/_2$ hektár jól öntözött rét 480 mázsa sarjút termett, a szomszédos, ugyanolyan talajminőségű, de nem öntözött 5 hektár rét csak 32 mázsát. Az előző tehát több mint a tízszeresét termette az utóbbinak. A szászországi Riesa határában 65 hold öntözött rét tiszta jövedelme 5850 márkáról 11 100 márkára emelkedett. Buchenbenger szerint a Lippe balpartján elterülő bocki puszta terméketlen homoktalajának öntözésével, 124 000 márka költséggel, egy azelőtt úgyszólván terméketlen területen kereken évi 400 000 márka

---

[1] A chicagói világkiállításról szóló hivatalos jelentésben ez áll: „Egyre jobban törekednünk kell a gyümölcs- és zöldségtermesztésben a víz felhasználására; az e célból alakult szövetkezetek nálunk is paradicsommá változtathatnák a pusztaságokat."

[2] „Hiszen például az osztrák monarchia egyik legkulturáltabb vidékén — Csehországban — 656 000 hektár szántóföldet, vagyis az egész szántóterület egynegyed részét kellene csatornázni; ugyanakkor az egész 174 000 hektár legelőterületnek egyharmada vagy túlságosan száraz vagy túlságosan nedves. Persze sokkal rosszabb a helyzet olyan vidékeken, amelyek a gazdasági fejlődés szempontjából általában elmaradottak, nevezetesen Galíciában." *(Dr. Eugen von Philippovich:* Volkswirtschaftspolitik [Nemzetgazdaságpolitika]. Tübingen 1909. 97. old.)

bruttó hasznot értek el. Alsó-Ausztriában a talajjavítás 1 millió korona költséggel 6 millió koronával emelte a hozamot. A nagy befektetés tehát kifizetődő volt. De Németországban a Markon kívül még más kiterjedt területek is vannak, amelyeknek lényegében homokos talaja csak akkor ad félig-meddig jó termést, ha nagyon esős a nyár. Ezek a vidékek megfelelő csatornázás, öntözés és talajjavítás esetén rövid idő alatt öttízszeres termést adnának. Spanyolországban van példa arra is, hogy a jól öntözött földek hozama a nem öntözött földekének harminchétszerese volt. Tehát vizet, vizet — és új élelmiszertömegek nőnek ki a földből.

Alig múlik el esztendő, hogy Németország legkülönbözőbb tartományaiban, államaiban a patakok, folyók áradása ne okozna egyszer, kétszer vagy többször kisebb-nagyobb árvízkárokat. A víz nagy területekről elhordja a termékeny földet, más területeket meg homokkal, kővel és törmelékkel borít el és tesz évekre vagy örökre terméketlenné. Egész gyümölcsfaültetvényeket, melyeknek fejlődéséhez évtizedek kellettek, tép ki gyökerestül az ár. Házakat, hidakat, utcákat, gátakat mos alá, vasutakat rongál meg, emberáldozatot szed, állatokat pusztít, megművelt földeket, vetéseket tesz tönkre. Nagy területeket, amelyek gyakran vannak kitéve árvízveszélynek, egyáltalán nem, vagy csak részben művelnek meg, nehogy a gazdálkodók újabb veszteségeket szenvedjenek. Nagyarányú erdőirtások, melyeket a hegyekben, főleg magánvállalkozók végeznek, csak növelik az árvízveszélyt. Állítólag az ostoba, profitra törő erdőirtás az oka annak, hogy csökkent a terméshozam Poroszországban és Pomerániában, Karintiában és Steiermarkban, Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban, Oroszországban és másutt.

A hegyekben végzett erdőirtásoknak gyakori áradások a következményei. A Rajna, Odera és Visztula áradásait főként a svájci, illetve a galíciai és a lengyelországi erdőirtások számlájára írják. Ugyanez okozza a gyakori olaszországi áradásokat is, nevezetesen a Po völgyében. S ugyanilyen okokból csökkent erősen Madeirának, Spanyolország jelentős területeinek, Orosz-

ország legtermékenyebb vidékeinek, a kiterjedt, valaha dúsan termő és gazdag előázsiai földeknek a termékenysége[1].

Végül azonban a polgári társadalom is ráébredt, hogy itt is beavatkozásra van szükség, és hogy nagyszabású, helyes intézkedésekkel a kultúrát romboló erők kultúrát építő erőkké változtathatók. Hatalmas vízmennyiséget összegyűjtő nagy duzzasztóművek építéséhez kezdtek hát hozzá, amelyek erejét az ipar és a mezőgazdaság villamosítására használják fel. Kiváltképpen a bajor állam végez nagyarányú munkákat a hegyi folyamok és patakok hasznosítása terén, hogy így energiát nyerjen a vasutak villamosításához és különféle ipari üzemek létesítéséhez. A régi agrár Bajorország ily módon lassanként modern ipari állammá alakul át.

3. A földművelés átalakulása

Magától értetődik, hogy e nagy feladatok nem oldhatók meg egyik napról a másikra, de egy új társadalom minden ereje latbavetésével fog hozzálátni megoldásukhoz, mert legfőbb hivatása éppen az, hogy *kultúrfeladatokat* oldjon meg, és *ebben ne tűrjön halasztást.* Az idők során olyan műveket fog létrehozni és olyan munkákat fog elvégezni, amelyekre a jelenlegi társadalom még csak gondolni se mer.

Az egész földművelés jóval kedvezőbben fog alakulni a már említett és más hasonló intézkedések révén. A talajkihasználás fejlesztésével kapcsolatban a már kifejtett szempontokon kívül még egyebek is figyelembe vehetők. Manapság például sok négyzetmérföld területet burgonyával ültetnek be, hogy a termésből nagymennyiségű pálinkát főzzenek, s ezt csaknem teljes egészében a szegény, szűkölködő és nyomorgó lakosság fogyasztja

[1] Schwappach nézete szerint igen nagy hasznot hajtanak az erdőségek a talaj megkötésével; nevezetesen a hegyvidéken a kimosások megakadályozásával és a síkságon a futóhomok megkötésével. Oroszországban a szántóföldek elhomokosodásának egyik fő oka az erdőirtás.

el: a pálinka az egyetlen stimuláns, a „gondűző", amelyet megszerezhet magának. Az új társadalom kultúrembere nem fogyaszt pálinkát — a föld és a munkaerők felszabadulnak egészséges táplálék termelésére. Utaltunk már a cukorrépatermesztésre és az exportra dolgozó cukorgyártásra is. Nálunk a legjobb gabonaföldekből több mint 400 000 hektárt használnak fel évenként a cukorrépatermesztésre, hogy Angliát, Svájcot, az Egyesült Államokat stb. ellássuk cukorral. Ebben a versenyben vereséget szenvednek azok az országok, amelyeket éghajlatuk a cukornádtermelésre utal. Állandó hadseregünk, a szétforgácsolt termelés, a szétforgácsolt közlekedés, a szétforgácsolt mezőgazdaság stb. következtében sok millió lóra, a lótartáshoz és a lótenyésztéshez pedig megfelelő nagyságú területekre van szükség. A jövőben a teljesen átalakított társadalmi viszonyok jórészt felszabadítják az erre a célra igénybe vett földet. Tehát ismét nagy területeket és rengeteg munkaerőt nyerünk más kultúrcélokra. Újabban sok négyzetkilométernyi területet vonnak el a mezőgazdaságtól és egész helységeket tesznek a föld színével egyenlővé, mert az új messzehordó lőfegyverek és a megváltozott hadviselési módszerek olyan lő- és gyakorlótereket kívánnak, amelyeken egész hadtestek mozoghatnak. A jövőben ez is megszűnik.

A talaj-, erdő- és vízgazdálkodás kérdéseivel már régóta terjedelmes szakirodalom foglalkozik. Egyetlen kérdés sem maradt érintetlenül: az erdőgazdaság, az öntözés, a lecsapolás, a gabonafélék, a hüvelyesek, a gumós növények, a zöldség-, a gyümölcs-, a virág- és dísznövény-termesztés, a takarmányfélék, a rétművelés, az ésszerű baromfi-, szarvasmarha- és haltenyésztés, a méhészet, a trágyázás, a hulladékok mezőgazdasági és ipari felhasználása, a talaj vegyi vizsgálata, továbbá különböző célokra való felhasználása és előkészítése, a vetőmagok minősége, a vetésforgó, a gépek és szerszámok, a különféle gazdasági épületek célszerűsége, az éghajlati viszonyok stb. — mindez tudományos vizsgálódás és kutatás tárgyává lett. Alig múlik el nap anélkül, hogy új felfedezéseket ne tennének és új tapasztalatokat ne szerezné-

nek, amelyeknek következménye a mezőgazdaság valamelyik ágának tökéletesítése és nemesítése. A földművelés Thaer és Liebig óta tudománnyá, mégpedig az egyik legelőkelőbb és legfontosabb tudománnyá vált, mely olyan kiterjedésű és jelentőségű, hogy az anyagi termelőtevékenységgel kapcsolatos tudományágak közül egy sem ér a nyomába. Ám ha ezt a különféle irányú, óriási haladást összevetjük mezőgazdaságunk valódi helyzetével, akkor *meg kell állapítanunk, hogy eddig a magánbirtokosoknak csak egy töredéke tudta ezt a haladást némileg kihasználni.* Minden birtokos csak a maga érdekét tartja szem előtt, tekintet nélkül a közérdekre. Gazdáink jó részének, mondhatni 99 százalékának, nincs is módjában felhasználni mindazokat az előnyöket és eredményeket, amelyeket a tudomány és a technika haladása nyújt, mert vagy az anyagi eszközeik hiányoznak, vagy a kellő ismereteik, vagy mind a kettő. Az új társadalom itt elméletileg és gyakorlatilag jól előkészített talajra lel, amelyet csak meg kell szerveznie, hogy elérhesse a legszebb eredményeket.

4. Nagyüzem és kisüzem. Az elektrokultúra fejlődése

Még szocialista körökben is találkozunk azzal a nézettel, hogy a kisüzem — vezetőjének és hozzátartozóinak szorgalma révén — felveheti a versenyt a nagyüzemmel, szakkörökben azonban régóta más a felfogás. Bármennyit dolgozik is a paraszt — bárhogy megfeszíti a maga és hozzátartozói erejét —, helyzete már pusztán a kultúrember nézőpontjából is sajnálatra méltó. Akármilyen nagyok is e túlfeszített munka és e nélkülözések eredményei, a földművelés modern technikája és tudománya többet tud nyújtani ezeknél az eredményeknél. A paraszt csakis a technika és a tudomány alkalmazása révén válhat teljes mértékben kultúremberré, míg jelenleg nem más, mint birtokának rabszolgája és hitelezőjének helótája.

A mezőgazdasági nagyüzemnek, ha ésszerűen felhasználjuk, óriási előnyei vannak. Elsősorban jelentősen kiterjeszti a ki-

használható területet, azáltal, hogy eltűnik a számtalan kocsi-, gyalogút és mezsgye, amelyek a szétdarabolt birtok velejárói. Ennek megszűnése tömérdek idő megtakarítását is jelenti. Ötven, nagyüzemben foglalkoztatott személy, eltekintve a racionálisabb munkaeszközöktől, sokkal többet végezhet, mint ugyanannyi munkaerő egy kisüzemben. Csak a nagyüzem teszi lehetővé a munkaerők legcélszerűbb kombinálását és irányítását. Ehhez járulnak még azok az óriási előnyök, amelyek a különféle gépek és tökéletesített berendezések alkalmazásából, a termés ipari feldolgozásából, az ésszerű állat- és baromfitenyésztésből stb. származnak. Különösen nagy előnyökkel jár az elektromos üzemeltetés alkalmazása a mezőgazdaságban, amely minden más munkamódszert felülmúl.

P. Mack[1] megállapítja, hogy a gépi munka bevezetése révén hektáronként több mint 5000 lónapnyi munkamegtakarítás, és egyszeri kb. 40 000 márka tőkebefektetéssel a terméknek több mint 12 000 márkás, vagyis hektáronként 48 márkás olcsóbbodása érhető el anélkül, hogy figyelembe vennénk a mélyszántás bevezetéséből, valamint az egzaktabb művelésből és a gépek alkalmazásából adódó terméstöbbletet[2].

A mélyszántás következtében a termés a szemesnövények-

---

[1] *P. Mack* nyugalmazott százados és althof-ragniti földbirtokos: Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebs durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten (Mezőgazdasági üzemünk fellendülése a termelési költségek csökkenése következtében. Tanulmány a gépi technika és a villamosság által a mezőgazdaságnak nyújtott előnyökről). Königsberg 1900.

[2] Az utóbbi években nagy jelentőségre tett szert a Campbell-féle altalajtömörítő, amely Észak-Amerika csapadékszegény vidékein állítólag bámulatos eredményeket ért el. A munkaerőmegtakarítás lehetősége vezetett arra, hogy cséplőszekrény számára távetetőkészüléket, továbbá szalmaemelő berendezéseket stb. konstruáltak. Ugyancsak a munkaerőhiány teszi szükségessé további munkamegtakarítással járó gépek — például burgonyaosztályozó gép, lyukvájógép, burgonyaültetőgép, hengeres szárítókészülék, szénarakógép, rendrakógép stb. — alkalmazását is.

nél, a közölt adatok szerint, 20—40 százalékkal emelkedik, kapásnövényeknél pedig helyenként 50 százalékkal is. De ha csak átlag 20 százaléknyi terméstöbbletet veszünk is, akkor a szóban forgó birtokon ebből hektáronként 55,45 márka többlethozadék adódik, ami a már említett megtakarítással együtt hektáronként 103,45 márkát tesz ki. Ha egy hektár föld árát 800 márkának vesszük, akkor az 13 $^1/_2$ százalék külön nyereségnek felel meg. Az a lényeg tehát, hogy létrehozzuk a szükséges villanycentrálékat, amelyeknek segítségével az üzem fenntartható. Ez esetben aztán nemcsak a szükséges gépeket lehet üzemben tartani, hanem a villamosenergiát fel lehet használni fűtésre és világításra is. A villanytelepek segítségével a lakásokon és utcákon kívül az istállók, pajták, pincék, tárházak, gyárépületek villanyvilágítása is megoldható, szükség esetén pedig éjszaka is lehet aratni. Mack számítása szerint a villamosság általános bevezetésével a mezőgazdaságban az igásjószág kétharmad része (vagyis 1 741 300 állat) feleslegessé válna, ami évente 1 002 989 000 márka tiszta nyereséget jelent. Ha ebből leszámítjuk az elektromos energiával kapcsolatos költségeket, a megtakarítás évente kereken 741 794 000 márka.

A villamosítás a mezőgazdaságnak egyre inkább technikai-ipari folyamat jellegét kölcsönzi. Az elektromosságnak a mezőgazdaságban való sokirányú felhasználásáról a következő összeállítás nyújt képet[1]:

Villanymotorral hajthatók: 1. olyan gépek, amelyek a bruttó hozamot növelik: *a)* a művelésnél: vetőmagtisztítógépek, triőrök, villanyekék (már megvalósult); *b)* az aratásnál: kaszálógépek kévekötő-aratógépekkel (kidolgozás alatt), burgonyaaratógépek (ez idő szerint alig felülmúlható, tökéletes formában készülnek), öntözőberendezések. 2. Olyan gépek, amelyek a költségeket csökkentik: *a)* emelőberendezések, kirakókészülékek csűrökhöz, elevátorok a gabonának és szalmának kazlakba

[1] *Kurt Krohne:* Die erweiterte Anwendung des elektrischen Betriebs in der Landwirtschaft (Az elektromos üzem kibővített alkalmazása a mezőgazdaságban). Elektrotechnische Zeitschrift, 1908. 39—41. füzet.

illetve csűrökbe, valamint szénának padlásra való berakására, zsákfelvonók, trágyalészivattyúk; *b)* szállítóeszközök: szállítószalagok, valamint szellőzőberendezések gabonaszállításra, mezei vasutak, csörlők és emelők nehéz terhek szállítására; *c)* az értékesítésnél: szalmaprések, őrlőgépek, szecskázógépek. 3. A mezőgazdasági ipar gépi felszerelése: *a)* szeszgyártáshoz és keményítőgyártáshoz szükséges gépek, különféle vízszivattyúk; *b)* tejgazdaság: tejhűtők, centrifugák, vajköpülők, keverőgépek, prések stb.; *c)* fűrészmalmok, körfűrészek és keretfűrészek; *d)* kerékgyártó gépek, szalagfűrészek, fúrógépek, esztergapadok, forgógépek. 4. Takarmányfeldolgozógépek az állattenyésztéshez: szecskavágók, répavágók, darálómalmok, burgonya-, zab- stb. zúzógépek, vízszivattyúk. A rendelkezésünkre álló adatok szerint az összes mezőgazdasági munkáknak már átlag 15 százalékát villanymotorral lehet elvégezni gazdaságos idő- és munkaeszköz-felhasználás mellett.

Megállapították, hogy 1000 kg gabona cséplésséhez és szállításra kész állapotba hozásához szükséges kézi munka mennyisége a következőképpen alakul:

	Munkaóra
1. Ha minden munkát kézzel végeznek	104
2. Ha kis cséplőgépet használnak csörlővel és tisztítógéppel	41,4
3. Ha elektromos meghajtású cséplőgépet használnak 20 lóerős motorral	26,4
4. Ha elektromos meghajtású óriás cséplőgépet használnak, távetetőkészülékkel, pelyva- és szalmaszelelőkészülékkel, szalmapréssel és elevátorral, 60 lóerős motorral	10,5

Ezek után már mi sem áll útjában a villanyeke általános alkalmazásának a mezőgazdasági üzemekben. A villanyvonatokhoz hasonlóan a villanyerővel hajtott ekék is a tökéletesség magas fokára jutottak. A nehéz és drága gőzeke felhasználása csak nagykiterjedésű területen és mélyszántásnál ésszerű, csupán a kapásnövények magasabb hozamának az elérését segíti

elő. Ezzel szemben a villanyeke egyaránt használható mély- és laposszántásra, s jól használható középbirtokon is. Lehetővé teszi meredek lejtők megmunkálását, ahol a fogatos eke is nehézségekkel küzd. Roppant sok munkát takarít meg, ami kitűnik a villanyekével, valamint a ló-, az ökörfogatú és a gőzekével kapcsolatos költségek alábbi összehasonlításából:

	Az egy holdra jutó költségek közepes mélységű szántás esetén hüvelykenként				
	4	6	8	11	14
Ló	2,50	3,00	4,20	7,70	13,30
Ökör	3,65	4,65	5,80	7,90	10,20
Bérelt gőzeke min.	6,00	6,70	7,60	9,15	10,70
„ „ max.	7,50	8,40	9,35	11,00	12,55
Gőzeke saját tulajdonban min.	4,50	5,00	5,85	7,30	8,85
„ „ „ max.	6,00	6,70	7,60	9,15	10,70
Villanyeke, 40 lóerős	2,70	3,55	4,60	6,25	7,95
„ 60 „	2,65	3,40	4,30	5,70	7,10
„ 80 „	2,50	3,15	3,90	5,20	6,50

A villanyenergia könnyű szállíthatósága és oszthatósága, az elektromos gépek kiszolgálásának és karbantartásának egyszerűsége igen nagy előnyt jelent a mezőgazdaságban, ahol nagy területek energiaellátásához egy vékony szál drót elegendő. S minthogy az elektromos gépek alkalmazásának egy országos centráléhálózat, egy tervszerű elektromos hálózat a feltétele, a mezőgazdaság villamosítása könnyen összekapcsolható az *elektrokultúrával*, a növények növekedésének elektromos úton való közvetlen befolyásolásával.

Az utóbbi években a növényfiziológusok és velük együtt a gyakorlati agronómusok is nagy érdeklődéssel tanulmányozták azt, hogy milyen hatással van a villamosság fontos kultúrnövényeink, különösen gabonafajtáink növekedésére és megtermékenyülésére. A problémát az 1906-ban elhunyt K. S. Lemström professzor oldotta meg. Nagy vetésterületek felett

dróthálót feszített ki, amelynek többnyire influencia-gépek segítségével pozitív töltést adott, míg a negatív pólus a föld volt. Az elektromosság a vegetációs időszak egész tartama vagy annak egy része alatt a kísérleti terepre lassú kisülés formájában hatott, míg az ugyanolyan fekvésű kontroll-területet semmiféle elektromos hatás nem érte. A kísérletek, amelyeket különböző szélességi fokokon végeztek, helyes művelés mellett egyöntetűen egyrészt a termés 30—100 %-os növekedését, másrészt az érés idejének megrövidülését, és végül a minőség lényeges javulását mutatták. A módszerrel kapcsolatban bizonyos gyakorlati aggályok még felmerültek, amelyeket azonban Newman, egy angol mezőgazda ki tudott küszöbölni. Newmannek sikerült Oliver Lodge, a híres angol fizikus érdeklődését felkeltenie a Lemström-féle módszer iránt. Lodge újabb közlése szerint, aki az eddig használt influencia-gépet egy saját maga konstruálta higanyegyenirányítóval helyettesítette, az 1906—1908. években ezeket a kísérleteket 10 hektáros területre terjesztették ki, és bebizonyították, hogy a drótháló 5 méter magasságban lehet a földtől, anélkül, hogy csökkenne a terméshozamra gyakorolt kedvező hatás. Szerinte ez az a magasság, amely lehetővé teszi, hogy egy megrakott szekér kényelmesen elhaladjon a drótháló alatt, s hogy egyáltalán zavartalanul lehessen elvégezni a különféle mezőgazdasági munkákat, a kapásnövények megmunkálását stb., míg Lemström szerint a drótháló legfeljebb 40 cm távolságban lehet a befolyásolandó növényektől[1]. Pékek összehasonlító sütési kísérleteket végeztek és azt tapasztalták, hogy a villanyozott gabonából sokkal jobb kenyeret lehet sütni, mint a nem villanyozottból. Eszerint tehát az új eljárás megérett arra, hogy eredményesen átvigyék a földművelés és a kertészet gyakorlatába.

Hogy a Fowler-féle gőzekét compound-lokomotívval ésszerűen

---

[1] *M. Breslauer:* Beeinflussung des Pflanzenwachstums durch Elektrizität (A növények növekedésének befolyásolása elektromosság útján). Elektrotechnische Zeitschrift, 1908. 38. füzet, 1915. old. — Berlin közelében Breslauer vezetésével most épül egy kísérleti telep.

ki lehessen használni, ahhoz 5000 hektárnyi területre van szükség, vagyis többre, mint amennyi a legtöbb parasztközség szántóterülete. Kiszámították, hogy ha például 1895-ben az egész megművelt területet a legkülönbözőbb gépek és más előnyök felhasználásával művelték volna meg, 1600 millió márkát lehetett volna megtakarítani. Ruhland[1] véleménye szerint már a gabonabetegségek eredményes leküzdése is elég lenne ahhoz, hogy feleslegessé váljék Németország jelenlegi gabonabehozatala. A wormsi dr. med. Sonnenberg „Unsere Wiesen- und Feldkräuter" (Réti és mezei dudváink) című brosúrájában közli, hogy egy bajorországi hivatalos statisztika szerint a földek elgazosodása évi 30 százalékos termésveszteséget okoz a bajor mezőgazdaságnak. Két négy négyzetméternyi területen, amelyek közül az egyik elgazosodott, a másik gaztól mentes volt, Nowatzki a következő eredményeket tapasztalta:

	Kalász	Szem	Szalma
Az elgazosodott területen	216	180	239 gramm
A gaztól mentes területen	423	528	1077 „

Dr. Rümker, a breslaui egyetem mezőgazdasági intézetének tanára kijelenti, hogy mezőgazdasági statisztikára alapított gondos talajjavítási eljárás Németországban úgyszólván nem létezik. Mind a vetés, mind a föld megművelése gyakran teljesen sematikusan, meggondolatlanul, olyan tökéletlen és alkalmatlan szerszámokkal történik, hogy a munkának és a fáradságnak szükségképpen igen csekély a gyümölcse. *A német mezőgazdák még az ésszerű vetőmag-válogatás könnyű munkáját sem végzik el.* Rümker professzor az alanti táblázaton mutatja be, miként növelhető a hektáronkénti hozam a vetőmag-válogatás révén:

---

[1] *Dr. G. Ruhland:* Die Grundprinzipien aktueller Agrarpolitik (A korszerű agrárpolitika alapelvei). Tübingen 1893. Lauppsche Buchhandlung.

Búzatermés	Nem válogatott vetőmag után ha-ként, kg-ban	Válogatott vetőmag után ha-ként kg-ban	A válogatott vetőmag terméstöbblete kg-ban
Össztermés	8 000	10 800	+ 2 800
Szemtermés	1 668	2 885	+ 1 217
Szalma és pelyva	6 332	7 915	+ 1 583
A termés hektolitersúlya	77,2	78,7	+ 1,5

A válogatás által elért szemtöbblet tehát hektáronként 1200 kg, ami mázsánként 15 márkát számítva összesen 180 márka. Ha a hektáronkénti válogatási költségeket maximum 4,40 márkának vesszük, akkor még marad *tiszta bevételi többlet magának a szemtermésnek az értékesítéséből — hektáronként 175,60 márka, anélkül, hogy a szalmát és a pelyvát számítanánk. Rümker továbbá számos kísérleti vetés eredményéből megállapította, hogy az egyes vidékek számára legalkalmasabb fajta kiválogatásával átlagosan a következő bruttó többletet lehet elérni termésben, illetve pénzben :*

Rozs	300— 700 kg	szemtermés	42— 98	márka	(hektáronként)
Búza	300— 800 „	„	45—120	„	„
Árpa	200— 700 „	„	34—119	„	„
Zab	200—1200 „	„	26—156	„	„

Ha összeadjuk a vetőmag kiválogatásából és a legmegfelelőbb fajta megválogatásából adódó terméstöbbletet, akkor kitűnik, hogy búzánál *a szemtermést hektáronként 1500—2000 kg-mal, illetve 220—295 márkával lehet növelni.*

A „Die Zukunft der deutschen Landwirtschaft" (A német mezőgazdaság jövője)[1] című munka kimutatja, milyen óriási terméstöbblet volna elérhető minden mezőgazdasági terméknél, ha a talajt bőséges és szakszerű trágyázással — ásványi

[1] Írta: Heinrich Albert-Bieberich kereskedelmi tanácsos Homuth mezőgazdasági szaktanár közreműködésével Friedenau-Berlin 1901.

trágya: szuperfoszfát és thomaszliszt, kainit és foszforsav alkalmazásával — termőbbé tesszük. Németországban eszerint könnyűszerrel el lehetne érni búzából 36, rozsból pedig 24 mázsás átlagtermést. Azonkívül a jelenlegi rozsföldek javarészét jobb trágyázással és műveléssel gabonatermelésre lehetne felhasználni, s így a kenyérgabonából — ha a terület kétötöde búza, háromötöde rozs — az átlagtermés hektáronként 28,8 mázsa lehetne. A vetőmag és a csekélyértékű gabona levonása után közélelmezési célokra 26 mázsa maradna fenn. Azt a 7,9 millió hektárt, ahol jelenleg kenyérgabonát termesztenek, további 1,5 millió hektár legelővel, ugarral, pusztasággal és lápföldekkel[1] lehetne növelni, s ily módon hektáronként 26 mázsás átlagtermés és 9,4 millió hektárnyi vetésterület esetén 251,92 millió mázsa kenyérgabonát termeszthetnénk. Fejenként évi 175 kg fogyasztás mellett eszerint *144 millió embert láthatnánk el kenyérgabonával.* Az 1900. évi népszámláláskor Németországnak kereken 56 345 000 lakosa volt, tehát a német föld már a technika és a tudomány akkori állása mellett is két és félszer akkora lakosságot elláthatott volna kenyérgabonával. Az elaprózott magánbirtok mai gazdálkodási módszerei mellett Németország kénytelen kenyérgabona-szükségletének átlag egykilenced részét külföldről importálni. Ha a jelenlegi gazdálkodási mód mellett csak megközelítőleg hasonló terméshozamokat akarnánk elérni, akkor ez az élelmiszerárak oly nagyarányú emelkedésére vezetne, hogy a lakosság zöme képtelen volna őket megfizetni és így ezzel nem érnénk célt. Csak a nagyszabású kommunista üzem alapján érhetők el ezek az eredmények, de erre az említett szerzők természetesen nem gondolnak. Az ő számításaik szerint intenzív földműveléssel a német mezőgazdaságban a következő *többleteket* lehet elérni:

---

[1] Az 5 millió hektárnyi pusztaságból, ugarból, legelőből stb. 4½ millió hektár van elszámolva. Amennyivel több kerül belőle erdősítésre, azt erdőknek szántóterületté illetve rétekké való változtatásával lehetne pótolni.

Kenyérgabona	145,1	millió mázsa
Burgonya	444,0	„ „
Zab, árpa, borsó, bab	78,7	„ „
Rétiszéna	146,2	„ „
Széna és takarmány	110,0	„ „
Takarmányrépa	226,0	„ „

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Mack fentebb ismertetett javaslatai szerint az elektromos üzem bevezetésével igen sok igásállat feleslegessé válna, akkor jelentősen növelhető volna a vágómarhatenyésztés, vagy pedig az addig állattartáshoz felhasznált földterület az emberi táplálkozás céljaira volna felhasználható.

A mezőgazdasági tevékenységnek további olyan területe, amelyet egészen más méretekben lehet kiaknázni, a baromfitenyésztés. Németországba évente 149,7 millió márka értékű tojást importálunk (1907), a behozott élő baromfi értéke pedig 40 millió márka. Ezen a téren még nagyon el vagyunk maradva. Továbbá, az istállózásnak, a különféle tárházaknak, pincéknek, tenyésztelepeknek, trágyatelepeknek stb. a koncentrált nagyüzemmel kapcsolatos koncentrálása nemcsak jelentős idő-, erő- és anyagmegtakarítást fog jelenteni, hanem a racionális kihasználás szempontjából is olyan előnyöket nyújt majd, amelyekkel a kis- és középüzem egyáltalán nem, a nagyüzem pedig csak ritkán rendelkezik. Milyen hiányosak például az egészségügyi berendezések a legtöbb istállóban, milyen tökéletlenek az etetőberendezések és milyen sok kívánnivalót hagy a szarvasmarha- és baromfiállomány kezelése! Arról, hogy a tisztaságra, világosságra és levegőre az állatnak ugyanúgy szüksége van, mint az embernek, a XX. század parasztja még nemigen vett tudomást. Nyilvánvaló, hogy a koncentrált nagyüzemben a tej, vaj, sajt, tojás, méz, hús termelése illetve előállítása sokkal ésszerűbb, egészségesebb és előnyösebb feltételek mellett fog végbemenni, mint manapság.

A rendelkezésre álló emberi és gépi erő ésszerű felhasználásával azonban nemcsak a föld megművelése, hanem az aratás és a betakarítás is egészen új, tökéletesebb módszerek alapján

fog történni. Nagyméretű fedett csarnokok, szárítószínek stb. építése bármilyen időjárás esetén lehetővé teszi majd az aratást és a betakarítást, és ezzel elkerülhetők lesznek a ma olyan gyakori óriási veszteségek. Így például Goltz szerint egyetlen alkalommal, amikor kedvezőtlen az idő az aratáshoz, Mecklenburgban 8—9 millió márka, a königsbergi közigazgatási kerületben 12—15 millió márka termés megy veszendőbe.

5. A jövő bortermelése

A jövőben a gyümölcstermelés és a kertészet is eddig alig sejtett fejlődést fog elérni és meg fogja sokszorozni hozamát. A gyümölcstermelésben igen sok hibát követünk el, jóllehet éppen Németországnak roppant kedvező az éghajlata a gyümölcs- és különösen az almatermelés szempontjából; kitűnik ez abból, hogy évente több mint 40 millió márka értékű friss gyümölcsöt és több mint 20 millió márka értékű szárított gyümölcsöt importálunk. Egyszeriben megleljük erre a magyarázatot, ha látjuk, milyen rossz állapotban vannak gyümölcsfáink Németország legnagyobb részében, sőt még olyan híres gyümölcstermő vidékeken is, mint Württemberg. Ebben a vonatkozásban igen sok a tennivaló. Áll ez a bogyósgyümölcstermelésre is, amely még gyermekcipőben jár.

A nagy, védett csarnokokban mesterségesen előállított meleg és nedvesség minden évszakban lehetővé teszi a nagybani zöldség- és gyümölcstermelést. Nagyvárosaink virágüzleteinek a kirakatai a legkeményebb télben is olyan virágpompát tárnak elénk, amely vetekszik a nyárival. A mesterséges gyümölcstermelés terén a sziléziai Briegben nagyszerű eredményeket ért el Haupt kertészeti igazgató: mesterséges „szőlőhegyének" már számos utánzója akadt, más országokban pedig — például Angliában — már meg is előzték. Ennek berendezését és az elért eredményeket a „Vossische Zeitung" 1890 szeptember 27-i száma oly csábító színekkel ecseteli, hogy kivonatosan közöljük. A lap ezt írja:

„500 négyzetméternyi, vagyis egyötöd holdnyi megközelítően négyzet alakú területen épült az a 4,5—5 méter magas üvegház, amelynek falai pontosan a négy égtáj felé néznek. Észak—déli irányban egymástól 1,8 m távolságra, 12 kettős oszlopsor húzódik, amelyek egyszersmind a gyengén lejtő tető támaszai. Az üvegház földje két rétegből áll. Az alsó 25 cm vastag, ebben csőhálózat van elhelyezve, a talaj szellőzésére szolgáló függőleges irányú csövekkel. Fölötte egy 1,25 méter vastag réteg van, amely mész és építkezési törmelék, homok, rothadó trágya, csontliszt és kálisó hozzákeverése által laza, a levegőt és a nedvességet könnyen átereszti, termékeny talajjá vált. Ebbe a talajba Haupt úr az oszloppárok mellé háromszázhatvan szőlőtőkét ültetett olyan fajtákból, amelyek a Rajnavidék legnemesebb borait adják, vagyis fehér meg vörös rizlinget, fehér meg kék muskotályt és burgundit.

A helyiség szellőzését az oldalfalakon levő nyílásokon kívül a tetőn levő 20 méter hosszú ablakok biztosítják, amelyeket egy csavarorsóval és forgatókarral ellátott vas emelőszerkezet nyit illetve zár, s minden helyzetben úgy rögzít, hogy a szél nem csaphatja be őket. A tőkék öntözésére 26 öntözőrózsa szolgál, amelyek függővezetékre erősített 1,25 m hosszú gumicsövek végén vannak elhelyezve. De Haupt úr még egy valóban szellemes, s a gyors és alapos öntözésre kiválóan alkalmas módszert vezetett be »szőlőhegyén«: *a mesterséges esőztetést.* A tető alatt négy hosszú rézcső húzódik, rajtuk félméternyi távolságra kis lyukak vannak. A belőlük felszálló finom vízsugarak fátyolszövetből készült kis kerek szitákba ütköznek, és ezeken keresztülhatolva, szétporladnak. Gumicsövekkel az alapos öntözés több órát vesz igénybe, — itt viszont csak egy csapot kell kinyitni, és az egész nagy helyiségben enyhe, frissítő, egyenletes eső permetezik a magasból a szőlőtőkékre, a földre és a gránittal burkolt utakra. Az üvegház hőmérséklete minden fűtés nélkül, merőben természetes tulajdonságai révén 8—10 Réaumur fokkal meghaladja a külső hőmérsékletet. Ha a filoxéra, a szőlő legpusztítóbb és legveszélyesebb ellensége jelentkezik, elég a levezető csöveket elzárni és a vízvezeték csapjait kinyitni: a

szőlőtőkék ekkor víz alá kerülnek, a víztől pedig a filoxéra tudvalevően elpusztul. Vihar, hideg, fagy, túl sok eső ellen a kertet az üvegtető és a falak védik; jégverés ellen a tető fölé feszített finom sodronyháló; szárazság ellen a mesterséges esőztető berendezés. Az ilyen »szőlőhegy« vincellérje maga csinálja az időjárást, és nevethet a »közönyös« vagy kegyetlen természet kiszámíthatatlan szeszélyén és gonoszságán, amely a bortermelő fáradságának és munkájának gyümölcsét pusztulással fenyegeti.

Haupt úr várakozásai igazolódtak. A szőlőtőkék az egyenletes melegben pompásan fejlődtek. A szőlő teljesen beért, és már 1885 őszén olyan mustot adott, amely nagy cukor- és csekély savtartalmával egyáltalán nem maradt el a rajnavidéki mustok mögött. Az ezt követő évben és a kedvezőtlen 1887. évben ugyancsak igen jól fejlődött a szőlő. Ebben az üvegházban, ha a szőlőtövek elérik 5 méteres maximális magasságukat és végig tele lesznek fürtökkel, évente mintegy 20 hektoliter bort lehet majd termelni, és egy üveg nemes bor önköltsége nem lesz több 40 pfennignél.

Nem tudjuk, mi gátolhatná a bortermelésnek ezt a tökéletesen gyári módját, amely a legnagyobb és legegyenletesebb eredményekkel kecsegtet. Ilyesféle üvegházakat amilyen itt $^1/_5$ holdon épült, hasonló szellőztető és öntöző, vízlevezető és esőztető berendezéssel kétségkívül egyholdnyi területen is be lehet rendezni. Ezekben is néhány héttel hamarabb fog kezdődni a növényzet fejlődése, mint a szabadban, ezekben is védve lesz a szőlő a májusi fagyok, az esők és hidegek ellen a virágzáskor, a szárazság ellen a bogyók növekedése idején, a kártékony madarak és szőlőtolvajok ellen az érés alatt, a filoxéra ellen az egész esztendőben, és a fürtök novemberig, decemberig ott függhetnek a vesszőn. Midőn e telepet 1888-ban a kertészet fejlesztésére alakult egyesület meglátogatta, Haupt előadást tartott a látogatóknak — ebből merítettem leírásom technikai adalékainak egy részét —, és befejezésül a következő csábító perspektívát vázolta fel: Mivel a szőlőművelésnek ez a módja egész Németországban, s nevezetesen a különben terméketlen, homo-

kos és köves talajokon is (mint amilyen például a legrosszabb fajta Mark vidéki talaj) megvalósítható — ugyanis ezeket ezáltal művelhetővé és öntözhetővé lehet tenni —, világos, hogy az »üvegházi bortermelés« országos mezőgazdasági érdek. Ezt a művelési módot *»a jövő bortermelésének«* nevezhetném."

A cikkíró azután megállapítja, hogy az itt szüretelt borról a szakértők a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak, és hozzáfűzi: „a szőlőkertben egyidejűleg még más kifizetődő növényeket is lehet termelni. Így például Haupt úr két-két szőlőtőke közt egy-egy rózsafát is nevel, amely áprilisban és májusban virít; a keleti és a nyugati fal mellett pedig oszlopra futtatva őszibarackot; a virágok pompája áprilisban ennek az üvegpalotának a belsejét mesés szépségűvé varázsolja."

Újabban különösen Belgium szentel nagy figyelmet az ilyenfajta gyümölcstermelésnek. De Németországban is nagymértékben tért hódít ez a módszer, például az ananásztermelésben.

Mi sem akadályozza, hogy a legkülönbözőbb kultúrák részére még sokkal nagyobb méretekben létesítsünk efféle telepeket, s ilyenformán számos termékből kétszeres, sőt háromszoros termést takarítsunk be. Ma azonban a vállalkozások elsősorban a jövedelmezőségtől függenek, és termékeik csak a társadalom kiváltságosai számára hozzáférhetők, akik meg tudják fizetni őket. A szocialista társadalom csak egy kérdést ismer: van-e elég munkaerő, s ha van, akkor a terv valóra válik az összesség érdekében.

6. Hogyan gátolhatjuk meg a talaj kimerülését

Látjuk tehát, hogy ma a táplálék előállítása terén gyökeres átalakulás megy végbe. *Ám a felfedezések hasznosítása roppant lassan történik, mert a hatalmon levő osztályoknak — a földbirtokosoknak és szociális meg politikai támaszaiknak — létérdekük, hogy e vívmányok ne jussanak érvényre.* Tavasszal ugyan minden vasárnap imádkoznak a templomokban a jó termésért, de ugyanazzal a hallgatólagos fenntartással, amellyel állítólag a

hivők Szent Flóriánhoz könyörögnek: Szent Flórián, oltalmazd meg a házamat, a másét gyújtsd fel. Tudniillik ha világszerte jó a termés, akkor ennek óriási áresés a következménye, a földbirtokost pedig még az áresés gondolatára is rémület fogja el. Neki árt az, ami mindenki másnak használ, s ezért titkos ellensége minden olyan találmánynak vagy felfedezésnek, amely nemcsak neki, hanem másnak is hasznot hajthat. Társadalmunk mindenütt ellentmondásba kerül önmagával.

Ahhoz, hogy a talaj termékenysége ne csökkenjen, hanem ellenkezőleg, fokozódjék, elsősorban elegendő trágyára van szükség. A trágya előállítása tehát az új társadalomnak is egyik legfontosabb feladata[1]. A trágya a talajnak ugyanaz, ami az embernek a táplálék, és miként az ember számára nem minden étel egyformán tápláló, ugyanúgy a föld számára sem egyenlő értékű *minden* trágya. A talajnak éppen azokat a kémiai alkatrészeket kell visszaadnunk, amelyeket a legutóbbi termés elvont

[1] „Van egy recept arra, hogyan kell biztosítani a földek termékenységét és állandó hozamukat; ez az eszköz, ha következetesen alkalmazzuk, kifizetődőbb lesz mindazoknál, amelyeket a mezőgazdaság eddig alkalmazott. Ez pedig a következő: Minden gazda, aki egy zsák gabonát visz a városba, vagy egy mázsa repcét, répát, burgonyát stb., tegyen úgy, mint a kínai kuli, s lehetőleg ugyanannyit (vagy még többet) vigyen haza a termékei által a talajtól elvont anyagokból, és adja vissza őket a földnek; ne vessen meg egyetlen kis burgonyahéjat, egyetlen szalmaszálat sem, hanem gondoljon arra, hogy egyik burgonyájának a héja, egyik kalászának a szála hiányzik. Ez kevés kiadással járna, és a befektetés biztos, biztosabb, mint akármelyik takarékpénztár: egyetlen tőke sem biztosít számára nagyobb jövedelmet; *földjének hozamát tíz év alatt már megkétszerezi*, több gabonát, több húst és több sajtot fog termelni anélkül, hogy több munkát és időt fordítana rá, és nem fog örökös nyugtalanságban új, ismeretlen — egyébként nem is létező — módszerek után kutatni, hogy földje termékenységét valami más módon tartsa fenn . . . Régi csontot, kormot, hamut — kilúgozva vagy kilúgozatlanul —, állatvért és mindenféle hulladékokat külön szerveknek kellene gyűjteniük és szállításra előkészíteniük . . . A kormányzatoknak és a városi rendőrhatóságoknak gondoskodniuk kellene a latrinák és kloákák megfelelő berendezéséről, s ezáltal elejét venniük annak, hogy ezek az anyagok veszendőbe menjenek." *Liebig:* Chemische Briefe (Kémiai levelek). Lipcse—Heidelberg 1865.

tőle, olyanokat pedig fokozott mennyiségben kell a talajba juttatni, amilyenek egy meghatározott növényfajtához kiváltképpen szükségesek. Éppen ezért a vegyészet tanulmányozására, gyakorlati alkalmazására az eddiginél sokkal nagyobb mértékben lesz szükség.

Az állati és emberi hulladékanyagok tartalmazzák azokat a vegyi alkatrészeket, amelyek az emberi táplálék újratermelésére alkalmasak. Arra kell tehát törekednünk, hogy ezeket az anyagokat a legtökéletesebb formában állítsuk elő és a legcélszerűbben osszuk szét. E téren jelenleg igen sok a mulasztás. Különösen a városok és az ipartelepek fogyasztanak óriási mennyiségű élelmiszert, de a legbecsesebb hulladékanyagokat csak igen kis részben adják vissza a termőföldnek. Ennek az a következménye, hogy a városoktól és ipartelepektől távolabb fekvő birtokok, amelyek termékeik legnagyobb részét a városokba szállítják, nagy trágyahiányban szenvednek. A birtokon élő emberek és állatállomány trágyaanyaga ugyanis gyakran nem elegendő, mert ezek csak a termés egy részét fogyasztják el; ilyen rablógazdálkodás következtében aztán a föld kimerülne és a terméshozam csökkenne, ha a természetes trágya hiányát nem pótolnák műtrágyával. Azok az országok, amelyek mezőgazdasági termékeket exportálnak, de nem kapnak vissza trágyaanyagokat, termőföldjük kimerülése miatt előbb-utóbb tönkremennek — gondoljunk Magyarországra, Oroszországra, a dunai fejedelemségekre stb.

Liebig a múlt század közepén fejtette ki a szántóföld anyagainak pótlásáról szóló tanítását, s ebből következett a koncentrált trágyák alkalmazása. Schulze-Lupitz bebizonyította, hogy bizonyos növények, jóllehet nem kaptak nitrogén-trágyát, mégis nitrogénnel gazdagították a talajt. E jelenség megmagyarázása és megfejtése Hellriegel érdeme, aki kimutatta, hogy a bacilusok milliárdjai bizonyos hüvelyesekkel szimbiózisban élve a nitrogént kivonják a levegőből és közvetlenül átadják azoknak a növényeknek, amelyeknek szükségük van rá[1]. Liebig

[1] A német mezőgazdaság a századfordulón. *Dr. Max Delbrück* ünnepi beszéde a Királyi Mezőgazdasági Akadémián 1900 január 12-én.

óta a tudományos földművelés egyik alapja a mezőgazdasági kémia, a másik alapja pedig a mezőgazdasági bakteriológia lett. Azonkívül Németország káli- és kainitkészletei, thomaszlisztje, szuperfoszfátja és foszforsava kimeríthetetlen forrása az ásványi trágyáknak; ezek helyes felhasználása — a termőföld észszerű művelése mellett — óriási mennyiségű élelem termelését teszi lehetővé.

A különféle műtrágyák jelentőségéről képet nyújt a következő adat: Németország 1906-ban mintegy 300 millió márka értékű műtrágyát használt fel, mégpedig 58,3 millió márka értékben kénsavas ammoniákot, 120 millió márka értékben chilei salétromot, a hátralevő összeg pedig thomaszlisztre és szuperfoszfátra, káliumsókra, guanóra és egyéb anyagokra jut. E trágyák közül a legfontosabb a nitrogéntrágya. Rendkívül nagy hatására a következő adat vet fényt. Wagner vizsgálatai szerint a zabtermés egy hesseni földön foszforsav-hiány esetén 17 százalékkal, káli-hiány esetén 19 százalékkal, nitrogén-hiány esetén viszont 89 százalékkal csökkent a teljes trágyázáshoz képest. Az összes kísérletek és kísérleti évek átlageredményeként az 1 évre és 1 hektárra eső tiszta nyereség a következő volt: teljes trágyázás esetén 96 márka, káli-hiány esetén 62 márka, foszforsav-hiány esetén 48 márka, nitrogén-hiány esetén 5 márka. Kiszámították, hogy ha Németország megkétszerezné a nitrogéntrágyázást, nemcsak egész gabona- és burgonyaszükségletét fedezhetné, hanem még jelentős exportfeleslegre is szert tehetne. S e rendkívül értékes trágya fő forrásai, Chile salétromtelepei, valamint a guano-telepek, hamarosan kimerülnek, ezzel szemben a nitrogénkészítmények iránti kereslet mindenütt — Németországban, Franciaországban, Angliában és az utóbbi tíz év során az Amerikai Egyesült Államokban is — egyre növekszik. William Crookes angol vegyész már 1899-ben felvetette ezt a kérdést, s jóval fontosabbnak tartotta, mint a brit szénbányák esetleges kimerülésének kérdését. A kémia fő feladata szerinte annak a kérdésnek a megoldása, hogy miként lehet a levegő óriási nitrogénkészletéből nitrogéntrágyát előállítani. Gondoljuk csak meg, hogy az egy négyzetcentiméter földterü-

let feletti levegőmennyiség kereken egy kg súlyú, és ennek négyötöde nitrogén; ebből kiszámítható, hogy a föld atmoszférájának nitrogéntartalma kereken 4000 millió tonna. Ezzel szemben a jelenlegi salétromfogyasztás hozzávetőlegesen 300 000 tonna nitrogénnek felel meg. Ha tehát egyáltalán nem volna pótolható a nitrogén, akkor kémiai vegyülete is elég lenne ahhoz, hogy a világ jelenlegi salétromszükségletét több mint 14 000 millió évre fedezze.

S e feladat ma megoldódott. A. Frank és N. Caro már 1899-ben a levegő nitrogénjének és kalciumkarbidnak (mésznek és szénnek) magas hőmérsékleten történő egyesítéséből kalciumcianamidot állítottak elő, amely nyers tömegében 14—22 százalék nitrogént tartalmaz. Az új trágyafajta mésznitrogén néven kerül forgalomba. De nem ez az egyetlen eljárás. A norvég C. Birkelandnak és S. Eydének 1903-ban sikerült a levegő nitrogénjét közvetlenül, villamos úton történő oxidációval salétromsavvá alakítani. E második eljárás olyan terméket hoz létre, amely a chilei salétrommal minden vonatkozásban egyenértékű, sőt bizonyos talajfajták esetében még felül is múlja. Néhány év óta a német trágyapiacon norvég salétrom néven van forgalomban. 1905-ben pedig Otto Schönherrnek sikerült olyan eljárást kidolgoznia, amely a Birkeland—Eyde-féle eljáráshoz képest technikailag még előnyösebb. Elektromos energián kívül csak a legolcsóbb anyagok kellenek hozzá, tudniillik víz meg mészkő. Mésznitrogén előállításához viszont szénre is van szükség, és a szükséges nitrogén nem alkalmazható levegő formájában, hanem ki kell belőle választani. A mezőgazdaság tehát egy új trágyaféleséggel gazdagodott, amelyet tisztán technikai-ipari folyamat útján állítanak elő, és amely felmérhetetlen mennyiségekben áll rendelkezésre[1].

---

[1] Bernthsen professzornak a hetedik Nemzetközi Kongresszuson, Londonban „A levegősalétromsav" címmel tartott előadása alapján. Zeitschrift für angewandte Chemie, 1909. 24. füzet. Minthogy az új iparnak az elektromosság előállításához olcsó vízienergiára van szüksége, a badeni Anilin- és Szódagyár és több más német vegyészeti gyár a Birkeland—Eyde-féle norvég—francia társasággal karöltve megfelelő vízi-

A. Müller szerint egy egészséges felnőtt ember évente átlag 48,5 kg szilárd és 438 kg folyékony exkrementumot választ ki. Ezek az anyagok a mai trágyaárak mellett — ha a kigőzölgésekből stb. származó értékcsökkenés nélkül használhatók fel — kb. 5,15 márka értéket képviselnek. Ezen anyagok teljes hasznosításának nehézsége abban rejlik, hogy még nem rendelkezünk célszerű gyűjtőberendezésekkel, és hogy igen nagyok a szállítási költségek. A városokban az exkrementumok nagy része a folyókba jut és azokat beszennyezi. A háztartási, ipari és kereskedelmi hulladékok, amelyek ugyancsak felhasználhatók trágyának, többnyire szintén veszendőbe mennek.

Az új társadalom meg fogja találni az eszközeit és a módjait annak, hogy ezt a pazarlást meggátolja. A kérdés megoldása annál is könnyebb lesz, mert *a nagyvárosok a lakosság decentralizálása következtében lassanként eltűnnek.*

7. *A város és falu közti ellentét megszűnése*

Mai nagyvárosaink felduzzadását senki sem tarthatja egészséges jelenségnek. Az iparosodás és az uralkodó gazdasági rendszer a lakosság nagy tömegeit vonzza a nagyobb városokba[1] —

---

erőket biztosított magának Norvégiában. A norvég vízierőknek salétromkészítéshez való felhasználása céljából két társaság alakult, egyenként 16 000 000 korona részvénytőkével. Azonkívül a badeni Anilin- és Szódagyár egy olyan terv engedélyezését kérte a bajor kormánytól, amely szerint az Alzból mintegy 50 000 lóerőnyi villamosenergiát állítanának elő és Burghausen mellett (Délkelet-Bajorországban) egy gyárat létesítenének.

[1] Az 1907 június 12-i népszámlálás adatai szerint Németországban 42 olyan nagyváros van, amelynek lakossága meghaladja a 100 000 főt. 1816-ban Németországban csak 2 városnak volt 100 000 főnél több lakosa. 1871-ben is csak 8 ilyen város volt. Berlinben 1871-ben kereken 826 000, 1900-ban 1 888 000, 1905-ben 2 040 148 ember élt, tehát a város több mint a kétszeresére növekedett. „Nagy-Berlinnek" 1871-ben 875 328, 1900-ban 2 469 009 lakosa volt. 1907-ben 42 nagyváros 11 790 000 lakosával jelenleg az összlakosság 19 százaléka. E nagyvárosok közül

az ipar és a kereskedelem központjaiba. Ott vannak a közlekedési csomópontok, ott tartózkodnak a nagy vagyonok tulajdonosai, ott vannak a központi hatóságok, a katonai parancsnokságok, a felsőbb bíróságok. Ott vannak a nagy művelődési intézmények, a művészeti akadémiák, a szórakozóhelyek, kiállítások, múzeumok, színházak, hangversenytermek stb. Ezreket a hivatás, ezreket a szórakozás, s még többet a könnyű kereset meg a kellemes élet reménye vonz a nagyvárosokba.

Ám ez a nagyváros-képződés, képletesen szólva, olyan emberre emlékeztet, akinek a hasa folyton nő, a végtagjai viszont egyre vékonyodnak és végül nem bírják már el a nagy terhet. Az ilyen városok közvetlen közelében levő falvak szintén városi jelleget öltenek, s a proletariátus lakótelepeivé válnak. A többnyire vagyontalan községek kénytelenek a végsőkig kihasználni az adózók erejét, de még így sem képesek eleget tenni a velük szemben támasztott követelményeknek. S végül, ha a nagyváros közvetlen közelébe kerülnek, akkor — mint a naphoz túlságosan közel került bolygó — belehullanak. De ez nem javít egyikük életviszonyán sem. Sőt, az életviszonyok még kedvezőtlenebbek lesznek, mert a tömegek szűk lakóhelyiségekben élnek összezsúfolva. A tömegek a fejlődés jelenlegi szakaszában szükséges, mintegy forradalmi központokat létrehozó koncentrálódása az új társadalomban már szükségtelenné, céltalanná válik. E tömegtelepüléseknek fokozatosan fel kell oszlaniuk; *a lakosság a nagyvárosokból vidékre vándorol majd, ahol új, a megváltozott viszonyoknak megfelelő községeket alkot és az ipari tevékenységet összekapcsolja a mezőgazdasági munkával.*

---

néhány kénytelen volt a szomszédságában kifejlődött és népességük számát tekintve szinte városokká növekedett ipari külvárosokat felvenni kötelékébe. Ezáltal a lakosság száma egy csapásra jelentősen megnövekedett. 1885 és 1905 között az egyes városok lakosságának száma a következőképpen emelkedett: Lipcséé 170 000-ről 503 672-re, Kölné 161 000-ről 428 722-re, Magdeburgé 114 000-ről 240 633-ra, Münchené 270 000-ről 538 983-ra, Breslaué 299 000-ről 470 904-re, Majna-Frankfurté 154 000-ről 334 978-ra, Hannoveré 140 000-ről 250 024-re, Düsseldorfé 115 000-ről 253 274-re, Nürnbergé 115 000-ről 294 426-ra, Chemnitzé 111 000-ről 294 927-re, Essené 65 074-ről 239 692-re stb.

S e vándorlás megkezdődik, mihelyt a városi lakosságnak a közlekedési eszközök, a termelési berendezések stb. fejlesztése révén módja nyílik arra, hogy a falun is kielégíthesse megszokott kulturális szükségleteit, hogy ott is megtalálja művelődési intézményeit, múzeumait, színházait, hangversenytermeit, könyvtárait, szórakozóhelyeit stb. A falun élvezni lehet majd a mostani nagyvárosi élet előnyeit, a *hátrányok nélkül.* A lakásviszonyok sokkal egészségesebbek és kellemesebbek lesznek. A falusi lakosság részt fog venni az ipari munkában, az ipari lakosság a földművelésben, kertészkedésben, s így az emberek munkájában meglesz az a változatosság, amely jelenleg csak keveseknek adatott meg, vagy ha igen, többnyire csak hosszú és megfeszített munka árán.

Mint minden téren, a polgári társadalom itt is előkészíti ezt a fejlődést azzal, hogy évről évre több ipari vállalkozás költözik vidékre. A nagyváros kedvezőtlen létfeltételei, a drága bérleti díjak, a magasabb munkabérek késztetnek sok vállalkozót erre az áttelepülésre. Másrészt a nagybirtokosok mindinkább gyárosokká válnak (cukor-, szesz-, sör-, cement-, agyagáru, tégla-, faipari és papírgyárosokká stb.). Egyébként ma már a nagyvárosokban dolgozó emberek, már akiknek a közlekedési eszközök lehetővé teszik, tízezerszám laknak a környékbeli helységekben.

A lakosság decentralizálása meg fogja szüntetni a falusi és városi lakosság közt jelenleg fennálló ellentétet is.

A paraszt, ez a modern helóta, aki eddig falusi magányában el volt zárva minden magasabb kulturális fejlődéstől, szabad emberré válik, mert teljes mértékben kultúremberré lesz[1]. Bis-

[1] Adolf Wagner professzor Rau már idézett „Lehrbuch der politischen Ökonomie" (A politikai gazdaságtan tankönyve) c. művében kijelenti: „A kis falusi földtulajdon más intézménnyel nem pótolható gazdasági bázisa a népesség egy igen fontos részének, a független, önálló parasztrétegnek, valamint e réteg sajátos szociálpolitikai helyzetének és funkciójának." Ha a szerző konzervatív barátai hatására nem rajongana à tout prix a kisparasztért, akkor a kisparasztot a legsajnálatraméltóbb embernek tartaná. A kisparaszt az *adott* viszonyok közt úgyszólván

marck egykori vágya, hogy a nagyvárosok semmisüljenek meg, teljesül, de nem úgy, ahogyan ő kívánta[1].

---

hozzáférhetetlen a magasabb kultúra számára, reggeltől késő estig robotol és gyakran rosszabb a sora, mint egy kutyának. A húst, vajat, tojást, amit termel, nem ő élvezi, mások részére termel; a jelenlegi feltételek mellett nem képes magasabb színvonalra felemelkedni, és ezáltal a *kultúrát gátló* elemmé válik. Aki szereti a maradiságot, mert megtalálja benne a számítását, azt örömmel töltheti el e társadalmi réteg létezése; az emberi haladás azonban eltűnését kívánja.

[1] Bismarck az 1850-es erfurti „egyesülési parlament"-ben ostorozta a nagyvárosokat, mint „a forradalom gócait", amelyeket a föld színével kellene egyenlővé tenni. Igaza volt: a polgári társadalom a modern proletariátusban saját „sírásóit" hozza létre.

Az állam megszűnése

Ha visszatekintünk eddigi fejtegetéseinkre, azt látjuk, hogy a munkaeszközök magántulajdonának megszüntetésével és a munkaeszközök társadalmi tulajdonná változtatásával lassanként eltűnik az a tömérdek baj, amelyet a polgári társadalomban lépten-nyomon tapasztalunk, és amely egyre elviselhetetlenebbé válik. Az osztályuralom megszűnik, a társadalom egész tevékenységét a maga alkotta terv szerint végzi; önmaga irányítja és ellenőrzi magát. A bérmunka-rendszer felszámolása véget vet az ember ember által való kizsákmányolásának, s ugyanúgy megszűnik a szédelgés meg a csalás, az élelmiszerhamisítás, a tőzsdézés stb. Mammon templomainak a csarnokai kiürülnek, mert az államkötvények, a részvények, az adós- és záloglevelek, jelzálogpapírok stb. mind makulatúrává váltak. Schiller szavai: „Adóskönyvünk elenyésszen, béküljön meg, aki él" — valósággá válnak, és a biblia szavai — „Orcád verítékével egyed a te kenyeredet" — immár a tőzsdelovagokra és a kapitalizmus heréire is vonatkoznak. S a munka, melyet a társadalom egyenjogú tagjaiként kell végezniük, egyáltalán nem fogja őket megnyomorítani, sőt jelentősen fokozza majd testi jólétüket. A vagyonnal együttjáró gondokat, amelyek, mint azt vállalkozóink és tőkéseink patetikusan bizonygatják, gyakran súlyosabbak a munkás bizonytalan és nyomorult sorsánál, örökre leveszik a vállukról. Meg lesznek kímélve a spekuláció izgalmaitól, amelyek tőzsdéseinknek oly sok esetben szívbajt, gutaütést okoznak és oly idegessé teszik őket. Nekik és utódaiknak is a *gondtalanság* lesz a sorsuk, és emellett jól fogják magukat érezni.

A magántulajdon és az osztályellentétek megszűnésével fokozatosan az állam is megszűnik. „A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, megteremti azt a hatalmat, melynek ezt a forradalmi átalakulást — ha nem akar elpusztulni — végre kell hajtania. Azzal, hogy mindinkább sürgeti a nagy, társadalmasított termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatását, maga mutatja meg e forradalmi átalakulás véghezvitelének útját . . .

Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, *amennyiben annak az osztálynak állama volt*, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végre ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, *fölöslegessé teszi önmagát*. Mihelyt nem lesz többé elnyomandó társadalmi osztály, mihelyt az osztályuralommal és a termelés eddigi anarchiájában gyökerező, az egyéni létért folytatott küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és erőszakosságok is megszűnnek, nem lesz mit elnyomni többé, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első ténykedés, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló ténykedése mint államnak. Valamely államhatalomnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozása fokozatosan minden téren fölöslegessé lesz, s azután magától megszűnik. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgok igazgatása és termelési folyamatok vezetése lép. Az államot nem »törlik el«, *az állam elhal*"[1].

Az állammal együtt eltűnnek képviselői: a miniszterek, a parlament, az állandó hadsereg, a rendőrség és a csendőrség, a törvényszékek, az ügyvédek és ügyészek, a fogházi tisztviselők, az adó- és vámhivatalok, egyszóval: az egész politikai appa-

[1] *Engels:* Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt. Szikra 1950. 289—290. old.

rátus. A kaszárnyákra és más katonai épületekre, az igazságügyi és közigazgatási palotákra, fogházakra stb. most szebb hivatás vár. Törvények, rendeletek és utasítások tízezrei válnak makulatúrává, értékük már csak történeti szempontból lesz. Megszűnnek a nagy és mégis oly kicsinyes parlamenti küzdelmek, amelyek során a szavak emberei azt képzelik, hogy beszédeikkel ők kormányozzák és igazgatják a világot. Igazgató testületek és bizottságok lépnek a helyükbe, amelyeknek a termelés, az elosztás legjobb megszervezésével, a szükséges készletek nagyságának megállapításával, a művészet, a közoktatás, a közlekedés, az ipari és mezőgazdasági termelés stb. terén bevezetendő célszerű újításokkal kell foglalkozniuk. Mindezek gyakorlati, érzékelhető, kézzelfogható dolgok, amelyekhez mindenki tárgyilagosan nyúl hozzá, mert nem vezérlik a társadalommal szemben ellenséges érdekek. Senkinek az érdekei sem ellentétesek a közérdekkel, amely arra irányul, hogy mindent a legjobban, legcélszerűbben és legelőnyösebben szervezzenek és oldjanak meg.

Az állam régebbi képviselőinek százezrei a legkülönbözőbb pályákra lépnek, és intelligenciájukkal, erőikhez mérten, előmozdítják a társadalom gazdagságának és jólétének fokozását. A jövőben a politikai és a közönséges bűncselekmények és vétségek egyaránt ismeretlenek lesznek. A tolvajok eltűnnek, mert eltűnt a magántulajdon, s az új társadalomban mindenki könnyűszerrel és kényelmesen kielégítheti szükségleteit, ha dolgozik. „Csavargók és munkakerülők" sincsenek, hiszen ezek egy magántulajdonon alapuló társadalom termékei, és mihelyt e társadalom megbukik, ők sem létezhetnek többé. Gyilkosság? Miért lenne? Senki sem gazdagodhat meg más ember vagyonából, a gyűlöletből vagy bosszúból elkövetett gyilkosság pedig közvetlenül vagy közvetve szintén a társadalom szociális viszonyaival függ össze. Hamis eskü, okmányhamisítás, csalás, örökséglesés, csalárd bukás? Nincs magántulajdon, amely ellen ezeket a bűnöket el lehetne követni. Gyújtogatás? Ki lelné örömét benne, ha egyszer a társadalom megszünteti a gyűlölet minden lehetőségét? Pénzhamisítás? „Hiszen a pénz csak agy-

rém" — kár volna a fáradságért. Istenkáromlás? Ostobaság; a mindenható és végtelen jóságú istenre bízzák, hogy büntesse meg azt, aki megsérti, feltéve, ha egyáltalán vitatkoznak még isten létéről.

Így a mai „rend" minden alappillére mítosszá válik. A szülők úgy beszélnek majdan gyermekeiknek róla, mint régmúlt időkről. S az üldözésekre, amelyekben az új eszmék hirdetőinek részük volt, az új társadalomban úgy fognak gondolni, mint mi az eretnek- és boszorkányégetésre. A „nagy" emberek nevei, akik mint az új eszmék üldözői tűntek ki, s akiket korlátolt kortársaik ezért tiszteltek és becsültek, feledésbe merülnek, és legfeljebb a történész botlik beléjük, ha régi könyveket forgat. Sajnos mi még nem élünk azokban a boldog időkben, amikor az emberiség majd *szabadon* lélegezhet.

A vallás jövője

A vallással ugyanaz történik, ami az állammal. Istent nem fogják „detronizálni", a vallást nem fogják „eltörölni", nem fogják „kitépni az emberek szívéből", mint ahogy az ateista felfogású szociáldemokratákat támadó ostobák mondogatják. Az efféle képtelenséget a szociáldemokrácia átengedi a polgári ideológusoknak, akik a francia forradalom idején ilyen eszközökkel kísérleteztek és természetesen csúfos kudarcot vallottak. A vallási szervezetek és velük együtt a templomok minden erőszakos támadás nélkül, és a meggyőződés szabadságának bármiféle korlátozása nélkül fognak lassanként eltűnni.

A vallás a mindenkori társadalmi állapot transzcendens tükröződése. Az emberi fejlődéssel, a társadalom átalakulásával együttjár a vallás átalakulása; a vallás, mint Marx mondja, a népnek illuzórikus boldogságra való törekvése, mely a társadalom olyan állapotából származik, amely rászorul az illúziókra[1], de eltűnik, mihelyt a valódi boldogság megismerése és megvalósításának lehetősége behatol a tömegek tudatába. Az uralkodó osztályok saját érdekükben arra törekszenek, hogy meggátolják ezt a felismerést, és igyekeznek a vallást mint uralmuk eszközét konzerválni. Ez a legvilágosabban a következő tételben jut kifejezésre: "A *nép* számára meg kell őrizni a vallást." Ez a feladat az osztályuralmon nyugvó társadalomban fontos hivatali funkcióvá válik. Kialakul egy olyan kaszt, mely

[1] *Marx:* Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie (A hegeli jogfilozófia bírálatához). Deutsch-Französische Jahrbücher. Párizs 1844. 1. és 2. szám.

átveszi e funkciót, és egész tehetségével azon van, hogy fenntartsa és bővítse a vallás épületét, mert ezzel saját hatalma és tekintélye is növekszik.

A vallás, amely a legalsó kultúrfokon, a kezdetleges társadalmi viszonyok közt a fetisizmus, magasabb fokon a politeizmus formáját ölti, a kultúra további haladásával monoteizmussá tisztul. Nem az istenek teremtik az embert, hanem az ember teremti magának az isteneket, az istent. Az ember „a maga képére és hasonlatosságára teremtette" istent és nem megfordítva. Immár a monoteizmus is feloldódott egy mindent átfogó, mindent átható panteizmusban, és a továbbiakban egyre inkább szertefoszlik. A természettudomány mítosszá tette a világ hat nap alatt való teremtéséről szóló tanítást; az asztronómia, a matematika és a fizika az eget levegőképződménnyé, s az égbolt csillagait — az angyalok trónusait — pedig állócsillagokká és bolygókká teszi, amelyeknek a természete minden angyali létet kizár.

A magát létében fenyegetve látó uralkodó osztály belekapaszkodik a vallásba mint minden tekintély támaszába — eddig ugyanis így vélekedett a vallásról minden uralkodó osztály[1].

---

[1] Arisztotelész következő kijelentése utal arra, hogy már a régiek is hogyan gondolkoztak erről: „A tyrannos . . . annak színét fogja viselni, mintha mindég az istenek tiszteletét kiválóan szívén hordaná. Mert a nép ilyennek irányában kevésbé fog félni törvénytelen és igazságtalan bánásmódtól, ha hiszi, hogy uralkodója istenfélő és vallásos, s kevésbé fog ellene törni vagy éppen merényleni, ha gondolja, hogy az istenek is szövetségesei és pártolói egy ilyennek." *Arisztotelész:* Politika. 5. könyv 9. fej.

„. . . a fejedelemnek mindig ügyelnie kell, . . . hogy azok akik látják és hallják, elhigyjék róla, hogy irgalmas, hűséges, emberséges, egyenes és vallásos . . .

A legfontosabb, hogy a vallásosság látszatát megőrizze.

. . . Kevesen tudják, milyen vagy a valóságban, de azok a kevesek nem szállnak szembe a többség meggyőződésével, mert a látszatot az állam tekintélye védelmezi.

. . . légy alkalmazkodó és megalkuvó ha a helyzet úgy hozza magával és ezek a tulajdonságok ártalmadra volnának. Akkor egyik pillanatról

A burzsoázia maga nem hisz semmiben sem; egész fejlődésével, az általa kifejlesztett modern tudománnyal szétrombolta a vallásba és minden tekintélybe vetett hitet. Hite csak látszathit, s az egyház elfogadja az álnok barát segítségét, mert rászorul a segítségre. „A vallás szükséges a nép számára."

Az új társadalom nem ismer ilyen szempontokat. A szüntelen emberi haladást és az igazi tudományt írja fel zászlajára. Akinek még vannak vallási szükségletei, az a hasonló gondolkodásúakkal együtt kielégítheti őket. A társadalom ezzel nem törődik. A papnak is dolgoznia kell, hogy megéljen, s minthogy eközben tanul, eljön az idő, mikor megérti majd: *a legnagyobb dolog embernek lenni.*

Az erkölcs vallás nélkül is létezik; ennek ellenkezőjét csak együgyűek vagy képmutatók állíthatják. Az erkölcs azon fogalmak kifejezése, amelyek az emberek egymásközti viszonyát és cselekedeteit szabályozzák, míg a vallás az embereknek érzékfeletti lényekhez való viszonyát öleli fel. De miként a vallás, úgy az erkölcsről alkotott fogalmak is az emberek mindenkori társadalmi viszonyaiból fakadnak[1]. A kannibál az emberevést nagyon erkölcsös dolognak tartja; a görögök és a rómaiak erkölcsösnek tekintették a rabszolgaságot, a középkori hűbérurak a jobbágyságot; a modern tőkés pedig igen erkölcsösnek látja a bérmunkarendszert, a nők kizsákmányolását és a gyermekek ipari munkával való demoralizálását[2]. Négy társadalmi fok — négy különböző erkölcsi fogalom, de egyikben sem uralkodik a legfejlettebb erkölcsi fogalom. A legfejlettebb erkölcsi állapot az, amikor az emberek *szabad* és *egyenlő* emberekként áll-

---

a másikra változz meg és cselekedd az ellenkezőjét." *Machiavelli:* Il Principe (A fejedelemről). 18. fej.

[1] Lásd *K. Kautsky:* Ethik und materialistische Geschichtsauffassung (Etika és materialista történelemfelfogás). Dietz. Stuttgart 1905.

[2] Ha a burzsoá nem tudja, miképpen igazoljon olyasmit, ami nem méltányos, akkor ezret tehetünk egy ellen, hogy az „erkölcsre" fog hivatkozni. 1894 tavaszán a berlini főtörvényszék egy „liberális" tanácsnoka az evangélikus egyház zsinatán „erkölcsös" dolognak nyilvánította, hogy csak annak legyen választójoga a gyülekezetben, aki adót fizet. (!)

nak szemben egymással, s amikor ez a tétel határozza meg az összes emberi viszonyokat: „Amit nem kívánsz magadnak, azt ne tedd embertársadnak." A középkorban a családfa volt a döntő, ma a vagyon az, a jövőben az ember embersége fog számítani. S a jövő a szocializmusé.

A szocialista nevelésügy

A nemrég elhunyt dr. Lasker képviselő egy előadásában, amelyet a hetvenes években Berlinben tartott, erre a következtetésre jutott: igenis lehetséges az, hogy a társadalom minden tagja egyenlő műveltségi színvonalra emelkedjék. Dr. Lasker azonban antiszocialista, a magántulajdon és a kapitalizmus merev híve volt, s közismert dolog, hogy ma a művelődés kérdése elsősorban *pénzkérdés*. Ilyen körülmények között az egyenlő műveltségi színvonal *lehetetlen*. Egyesek viszonylag kedvező körülmények között, sok nehézség leküzdése árán és nagy energiával (amivel egyébként nem sok ember rendelkezik) elsajátíthatják a magasabb műveltséget. De ezt a tömeg sohasem teheti meg, amíg társadalmi elnyomásban és függésben él[1].

Az új társadalomban a létfeltételek mindenki számára egyenlők. A szükségletek és a hajlamok különbözők, és az ember természetéből következően különbözők is fognak maradni, de

---

[1] „A kultúra és jólét bizonyos foka a filozófiai szellem fejlődésének elengedhetetlen külső feltétele . . . Ezért tapasztaljuk azt, hogy csak olyan nemzetek kezdtek el bölcselkedni, amelyek a jólét és a kultúra jelentékeny magaslatára emelkedtek." Tennemann. Jegyzet Bucklénál, id. mű, 1. köt. 10. old. — „Anyagi és szellemi érdekek szorosan összefüggnek. Az egyik a másik nélkül nem lehetséges. A kapcsolat olyan közöttük, mint a test és a szellem között; elválasztani őket annyi, mint megölni." ***Thünen:*** Der isolierte Staat (Az elszigetelt állam). — „. . . a legjobb élet, úgy az egyesekre különösen, mint az államokra, általánosságban véve, azon élet, melyben az erényhez a ***külső*** javakból annyi járul, hogy általok a tevőleges részvét a jó és szép cselekvényekben lehetővé tétessék." ***Arisztotalész:*** Politika. 7. könyv. Első fejezet vége.

egyenlő létfeltételek alapján mindenki kibontakoztathatja képességeit. Az uniformizált egyformaság, amellyel a szocializmust rágalmazzák, annyi más vádhoz hasonlóan merő ostobaság. Ha a szocializmus erre törekedne, oktalanságot követne el, mert az ember természetével kerülne ellentmondásba, és le kellene mondania arról, hogy a társadalom a maga elvei alapján fejlődjön[1]. Sőt, ha a szocializmusnak sikerülne a társadalmat rajtaütésszerűen megrohanni és természetellenes viszonyok közé kényszeríteni, akkor ezek az új viszonyok, amelyeket bilincsekként érezne magán, rövidesen szétrobbannának, és a szocializmusnak ütne az utolsó órája. A társadalom a maga immanens törvényszerűségei szerint fejlődik, s eszerint is cselekszik[2].

---

[1] Eugen Richter úr „Tévtanai"-ban még mindig azon az elcsépelt frázison kérődzik, mely szerint a szocialisták „kényszerállamot" akarnak — azt, hogy végül szó sem lesz „államról", e könyv olvasója bizonyára már világosan látja —; tehát Richter úr felteszi a társadalomról, hogy olyan „államot" vagy társadalmi rendet ad önmagának, amely *tulajdon érdekeivel ellenkezik*. De az előzőtől alapjában különböző államot vagy új társadalmi rendet *önkényesen nem lehet alkotni*, az ellenkezne az állam és a társadalom kialakulását és fejlődését meghatározó összes törvényekkel. Eugen Richter úr és elvbarátai megvigasztalódhatnak; ha a szocializmusnak tényleg olyan ostoba törekvései volnának, amilyeneket ráfognak, akkor tönkremenne az ő beavatkozásuk nélkül is.

Ugyanilyen tarthatatlan Richternek a következő megjegyzése: azok a társadalmi viszonyok, amelyeket a szocialisták akarnak, csak úgy valósulhatnának meg, ha az emberek „angyalok" lennének. De angyalok nincsenek, s nincs is szükségünk rájuk. Egyrészt a viszonyok befolyásolják az embert, másrészt az ember a viszonyokat, és annál inkább ez utóbbi eset fog megtörténni, minél jobban megismerik az emberek a *maguk kialakította* társadalom lényegét, és *minél céltudatosabban alkalmazzák tapasztalataikat a maguk társadalmi szervezetére. Ez a szocializmus.* Nekünk *nem másfajta emberekre* van szükségünk, hanem *okosabbakra és megértőbbekre, mint amilyenek ma a legtöbben*, és hogy okosabbakká és megértőbbekké tegyük őket, agitálunk és kiadunk olyan írásokat, amilyen ez a könyv is.

[2] Amilyen végtelenül korlátoltak a szocializmus ellenfelei, csoda, hogy még nem akadt köztük olyan, aki azt állította volna, hogy a szocializmusban mindenki egyforma ételadagot, egyforma méretű fehérneműt és ruhákat kap majd, az uniformizált egyenlőség betetőzéseképpen.

Az új társadalomnak egyik fő feladata az lesz, hogy az új nemzedéket megfelelően nevelje. Minden újszülött a társadalomnak örömmel fogadott gyarapodása; a társadalom benne látja fennállása, továbbfejlődése zálogát; éppen ezért kötelességének érzi, hogy legjobb tehetsége szerint gondoskodjék róla. Gondoskodásának első tárgya tehát az anya lesz. Kényelmes lakás, kellemes környezet, az állapotának megfelelő juttatások, gondos ápolás mind az anya, mind a gyermek részére — ez az első feltétel. Természetes, hogy a gyermek addig kapjon anyatejet, amíg lehetséges, illetve szükséges. Moleschott, Sonderegger, valamennyi egészségügyi szakember és orvos megegyezik abban, hogy az anyatejet semmiféle táplálék sem pótolja.

Akik Eugen Richterhez hasonlóan felháborodnak azon, hogy a fiatal anya szülőotthonba kerül, ahol körülveszi mindaz, amit manapság csak a gazdagság tesz lehetővé — bár még itt sem kaphat meg mindent, amit a külön erre a célra berendezett intézetek nyújthatnak —, gondoljanak arra: jelenleg az embereknek *legalább négyötöde* a kultúra és civilizáció vívmányait megcsúfoló *primitív* körülmények között születik. Az anyák hátralevő egyötöd részéből is csak egy kisebbség van abban a helyzetben, hogy valamelyest élvezhesse azt a gondozást és kényelmet, amely a nőnek ebben az állapotban kijár. *Azokban a városokban, ahol kitűnően berendezett szülőotthonok vannak, valóban már ma is sok asszony keresi fel a nehéz óra közeledtével ezt az intézetet és ott várja meg lebetegedését. A költségek azonban oly nagyok, hogy csak kevés asszony vehet igénybe szülőotthont: de vannak olyanok is, akiket ettől előítéleteik tartanak vissza.* Ez is példa arra, *hogy a polgári társadalom mindenütt méhében hordja az új rend csíráit.*

Egyébként a legtöbb előkelő nő anyaságának sajátos mellékízt ad az a körülmény, hogy anyai kötelességeit, mihelyt lehet, *áthárítják proletár dajkára.* Tudvalevőleg a vend Lausitz (a Spree-erdő) az a vidék, ahonnan a berlini burzsoáziához tartozó nők a dajkát hozatják, ha nem akarják vagy nem tudják szoptatni gyermeküket. Ezen a vidéken úgyszólván *iparszerűen* űzik a dajkatenyésztést, ami abból áll, hogy az ottani parasztlányok

gyermeket hoznak világra, hogy a gyermek megszületése után elszegődjenek dajkának valamelyik jómódú berlini családhoz. Nemritkán találkozunk olyan lányokkal, akik 3—4 törvénytelen gyermeket szülnek, hogy elmehessenek szoptatós dajkának, s az ottani fiatalemberek szemében annál kívánatosabbak, minél többet keresnek ezzel az iparral. A polgári erkölcs szempontjából ez az eljárás elítélendő, de a burzsoázia családi érdekeinek szempontjából dícséretes és kívánatos.

Mihelyt a gyermek felcseperedik, egykorú társaival közös felügyelet alatt játszadozik. Minden rendelkezésére áll, amire az ismeretek állása szerint szellemi és testi fejlődéséhez szüksége van. Aki megfigyelt gyermekeket, jól tudja, hogy *legkönnyebben a hozzájuk hasonló korúak társaságában nevelhetők;* társas és utánzó hajlamuk igen erős. A kisebbek különösen szívesen tekintik példaképüknek a nagyobb gyermekeket és inkább szót fogadnak nekik, mint szüleiknek. Ezeket a tulajdonságokat a nevelésben jól felhasználhatjuk[1]. A játszóiskolák és óvodák után következik a játékos bevezetés a tudás és a különféle ipari tevékenységek elemeibe. Majd megfelelő szellemi és testi munka következik, egybekötve gimnasztikai gyakorlatokkal és szabad mozgással a játszó- és tornatereken, a korcsolyapályán, az uszodában; mindezt gyaloglás, birkózás és egyéb testgyakorlatok egészítik ki mind a két nemnél. Egészséges, edzett, testileg és szellemileg normálisan fejlett nemzedéket kell nevelni. A bevezetés a különféle gyakorlati tevékenységekbe, a kertészetbe, a földművelésbe, a gyáriparba, a termelési folyamat technikájába lépésről lépésre történik. A tudás különféle ágaiban való szellemi kiképzésre is elegendő idő jut.

A nevelési rendszerben végbe kell mennie ugyanannak a tisztulási folyamatnak, ugyanannak a változásnak, mint a termelési rendszerben. Egy sereg elavult, felesleges, a szellemi és testi

[1] Ezt a gondolatot Fourier nagyszerűen kifejtette, jóllehet okfejtése során az utópia területére tévedt. Lásd *A. Bebel*: Charles Fourier, sein Leben und seine Theorien (Charles Fourier, élete és elméletei). 3. kiad. Stuttgart 1907.

fejlődést gátló módszer és tantárgy oktatása megszűnik. A természetes dolgoknak az értelmi fejlettséggel összhangban levő ismerete jobban fogja ösztönözni a tanulási kedvet, mint az olyan nevelési rendszer, amelyben az egyik tantárgy ellentmondásban van a másikkal és semlegesíti annak hatását, például ha egyrészt vallástant tanítanak a biblia alapján, másrészt pedig természettant és természetrajzot. Az új társadalom magas kultúrszínvonalának megfelelő a tantermek, a nevelő intézetek felszerelése. A tanszereket, tankönyveket, a ruházatot, az ellátást a társadalom adja; egy növendék sincs hátrányban a másikkal szemben[1]. Ez megint olyan kérdés, amely a „rend" polgári védelmezőit felháborítja[2]. Kaszárnyává akarják változtatni az iskolát, hogy a szülőknek ne lehessen befolyásuk a gyermekre, kiabálják ellenfeleink. Minderről szó sincs. A jövő társadalmában a szülőknek hasonlíthatatlanul több szabadidejük lesz, mint jelenleg nagy többségüknek van — gondoljunk csak a legtöbb munkás, posta-, vasúti, fogház- és rendőrségi hivatalnok tízórás és még hosszabb munkaidejére, az iparosok, kisparasztok, kereskedők, katonák, sok orvos stb. elfoglaltságának mértékére —, ennélfogva sokkal több időt szentelhetnek gyermekeiknek, mint ma. *Azonkívül a nevelésügy irányítása a szülők kezébe kerül, mert ők határozzák majd meg, milyen intézkedéseket kell hozni, milyen intézményeket kell létesíteni. Hiszen az új társadalom minden ízében demokratikus társadalom lesz. A nevelésügyi bizottságok a szülőkből — férfiakból és nőkből — és a nevelőkből fognak állani.* Ők talán érzelmeik és érdekeik ellenére cselekednek majd? A mai társadalomban ez történik, mert itt az

[1] *Condorcet* ezt követeli nevelési tervében: „A nevelés legyen ingyenes, egyenlő, általános, testi, szellemi, ipari és politikai, s irányuljon a valódi, tényleges egyenlőségre." Hasonlóképpen *Rousseau* is követeli Economie Politique-jában: „A nevelésnek nyilvánosnak, egyenlőnek és közösnek kell lennie, emberek és állampolgárok képzésére kell irányulnia." *Arisztotelész* is ezt kívánja: „Minthogy az állam csak egy célt tart a szeme előtt, ugyanúgy valamennyi tagját csak egy és ugyanazon nevelésben kell részesítenie, és az erről való gondoskodás az állam, ne pedig magánosok ügye legyen."

[2] Így például Eugen Richter „Tévtanai"-ban.

állam a maga nevelési érdekeit a szülők legtöbbjének akarata ellenére juttatja érvényre.

Ellenfeleink úgy tesznek, mintha az volna a szülők legkedvesebb időtöltése, hogy egész nap gyermekeikkel foglalkozzanak és neveljék őket. A valóságban más a helyzet. A gyermeknevelléssel járó nehézségeket és fáradságot legjobban azok a szülők tudják megítélni, akiknek közvetlen tapasztalataik vannak. Ha több gyermek van, az ugyan megkönnyíti a nevelést, de olyan sok munkát és fáradságot igényel, hogy az anya, aki a legtöbbet vesződik a gyerekekkel, örül, ha megkezdődik az iskolaév, és legalább a nap egy részében nincs velük baja. Azonkívül kevés szülő tudja igazán jól nevelni gyermekét. A többségnek ideje sincs hozzá; az apa munkájával, az anya a háztartással van elfoglalva, ha ugyan nem folytat ő is kereső foglalkozást. De még ha jut is idejük a nevelésre, számtalan esetben nincsenek meg a megfelelő *képességeik*. Hány szülő képes arra, hogy figyelemmel kísérje gyermeke iskolai tanulmányait, és segítségére legyen? Csak nagyon kevés. Az anya, aki ezt többnyire még a leginkább megtehetné, ritkán alkalmas rá, mert nincs meg hozzá a képzettsége. Amellett az oktatás módszere és a tananyag oly gyakran változik, hogy a szülők nem sokat tudnak hozzászólni.

Azonkívül a legtöbb gyermek olyan szűkös viszonyok közt él, hogy nincs meg sem a kellő kényelme, sem nyugalma házi feladatainak elkészítéséhez, s nem kap otthon semmiféle segítséget. A lakás szegényes és túlzsúfolt, mozgási lehetőség alig van benne; a bútorzat szegényes és a gyermeknek, ha tanulni akar, a legcsekélyebb kényelmet sem nyújtja. Sok helyütt a lakás sötét, levegőtlen és hideg; a tanszerek, ha egyáltalán vannak ilyenek, a legrosszabb minőségűek; megtörténik az is, hogy a gyermeket éhség gyötri, és ez megfosztja őt minden munkakedvétől. A gyermekek százezreivel végeztetnek mindenféle olyan házi és kereső munkát, amely megkeseríti fiatalságukat és megakadályozza őket a legszükségesebb ismeretek megszerzésében is. Sokszor korlátolt szülők ellenállását kell legyőznie a gyermeknek, hogy időt szakíthasson magának a tanulásra

vagy a játékra. Egy szó mint száz, rengeteg az akadály, és csoda, hogy az ifjúság nevelése még ennyire is eredményes. Ez a körülmény az emberi természet egészségességéről és az ember haladásra és tökéletesedésre való törekvéséről tanúskodik.

A polgári társadalom maga is elismeri e bajok egy részét, midőn az ifjúság nevelését megkönnyíti azzal, hogy bevezeti az ingyenes oktatást, és itt-ott ingyen tanszerekkel látja el a tanulókat, holott a szász kultuszminiszter már a nyolcvanas évek végén a szocialista országgyűlési képviselőkkel szemben ezt „*szociáldemokrata követelésnek*" bélyegezte. Franciaországban, ahol a népoktatás hosszú tespedés után most annál gyorsabb fejlődésnek indult, még tovább mentek, legalábbis Párizsban, s *megvalósították a gyermekek közköltségen való közös étkeztetését.* A szegények ingyen étkeznek, a jobbmódú szülők gyermekei pedig csekély összeget fizetnek be a községi pénztárba. Ez tehát már kommunista intézmény, amely a szülők és gyermekek megelégedésére kitűnően bevált.

A jelenlegi iskolaügy fogyatékosságait — amely gyakran még a vele szemben támasztott szerény igényeknek sem felel meg — bizonyítja továbbá, hogy sok-sok ezer gyermek *a hiányos táplálkozás miatt képtelen eleget tenni iskolai kötelezettségeinek. A városokban télen gyermekek ezrei mennek iskolába reggeli nélkül,* más százezreknek pedig *hiányos* a táplálkozásuk. E gyermekek részére nagy jótétemény lenne a közköltségen való ellátás és ruházás. Olyan intézményt nem tekintenének „fegyháznak", amely rendes ellátással és ruházkodással megtanítaná őket arra, mit jelent embernek lenni. A polgári társadalom sem hunyhat szemet e nyomor fölött, és így jótét lelkek egyesülnek reggeliztetési és ebédeltetési akciók szervezésére, hogy *jótékonykodással* próbálják részben pótolni azt, aminek teljesítése a társadalom kötelessége volna. Újabban némely helyen a legszegényebb gyermekeknek a közpénzből is adnak némi segélyt. De mindez nem elég, és jótéteményként adják meg azt, ami mindenkinek elemi joga[1].

[1] „Jelenleg 20 párizsi kerületben vannak iskolai kantinok, amelyek ebédet — húst, főzeléket osztanak. Csak az ebéd kötelező, de sok kerület-

Iskoláinkban nem ok nélkül csökkentik a lehetőséghez képest az úgynevezett házi feladatokat: felismerték ugyanis a szülői házban folyó tanulás elégtelenségét. A jómódú szülők gyermekei nemcsak azért vannak előnyös helyzetben a szegényebbekkel szemben, mert jobbak a külső körülményeik, hanem azért is, mert gyakran nevelőnők vagy házitanítók foglalkoznak velük és segítik őket. Ezzel szemben a gazdagabb tanulót lustaságra és felületességre készteti az, hogy szüleinek gazdagsága miatt feleslegesnek látja a tanulást, hogy gyakran az erkölcsileg legelvetendőbb példák lebegnek a szeme előtt, és különösen sok csábításnak vannak kitéve. Aki napról napra és óráról órára hallja és látja, hogy minden a rang és a pénz, az ennek megfelelő fogalmakat alkot magának az emberekről és kötelességeiről, valamint a társadalmi és állami intézményekről.

Ha jól meggondoljuk, a polgári társadalomnak semmi oka sincs arra, hogy megbotránkozzék a kommunista gyermeknevelésen, amelyre a szocialisták törekszenek, hiszen ezt már maga is rég bevezette a kiváltságos körök részére, *csak éppen eltorzított formában.* Emlékeztetünk a *kadétiskolákra, katonai árvaházakra, konviktusokra, szemináriumokra, papneveldékre* stb. Ezekben sok ezer — részben a legfelsőbb rétegekhez tartozó — gyermeket teljesen *egyoldalú és fonák módon a legszigorúbb kolostori fegyelemben* nevelnek és készítenek elő bizonyos pályákra. Sok jómódú szülő, mint orvosok, lelkészek, hivatalnokok, gyárosok, földbirtokosok, nagygazdák stb., akik falun és kisvárosokban laknak, ahol nincsenek felsőbbfokú iskolák, gyermekeiket nagyobb városokba küldik tanulni, és legfeljebb a nyári vakációban vannak együtt velük.

Ellenfeleink tehát önmagukkal kerülnek ellentmondásba, ha felháborodnak a kommunista gyermeknevelésen és a gyermekeknek a szülőktől való „elidegenítésén", akkor, amikor az ő

---

ben reggelit és vacsorát is adnak." Lásd *Helene Simon:* Schule und Brot (Iskola és kenyér). Hamburg 1907. 44. old. — A munkáspárt kezdeményezésének köszönhető, hogy Angliában 1906-ban megbíztak egy bizottságot az iskolai étkeztetés szabályozására vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásával.

körükben is ilyen nevelés folyik, csak éppen *kontár, hamis és elégtelen módon.* Arról is sokat tudnánk beszélni, miképpen nevelik a jómódú osztályok gyermekeiket dajkák, bonnok, nevelőnők, házitanítók segédletével, és akkor egy s más kiderülne családi életükről is. Kiderülne például, hogy ezen a téren is *képmutatás uralkodik, s a helyzet korántsem eszményi, sem a tanulók, sem a tanítók szempontjából.*

A teljesen megváltozott nevelési rendszernek megfelelően, mely az ifjúság testi és szellemi fejlődését tekinti céljának, emelkedni fog a tanerők száma is. A társadalomnak oly módon kellene gondoskodnia az új nemzedék neveléséről, mint a katonaságnál a katonák kiképzéséről: — a katonaságnál ugyanis 8—10 közlegényre egy altiszt jut. Ha a jövőben 8—10 tanulót egy tanító fog oktatni, akkor elértük azt, amit el kell érnünk. A technikai tevékenységekbe való bevezetés, amely tökéletesen berendezett műhelyekben, kerti és mezei munka során történik, lényeges része lesz az ifjúság nevelésének. A nevelés változatos lesz, nem fogja túlságosan megterhelni a tanulókat, — és sokoldalúan képzett embereket formál belőlük.

A nevelés továbbá *mindkét nem számára egyforma és közös lesz.* A nemek különválasztása csak akkor igazolható, ha azt a nemi különbség feltétlenül szükségessé teszi. Az ilyenfajta nevelésben az Egyesült Államok jóval előttünk jár. Ott az elemi iskolától kezdve egészen az egyetemig koedukáció van. *Nemcsak az oktatás, hanem a tanszerek is ingyenesek, beleértve a kézimunkához és a főzéshez, a kémia és a fizika oktatásához szükséges tárgyakat, valamint azokat az eszközöket, amelyekre a tanulóknak a kísérletezéshez és a műhelyi munkához szükségük van.* A legtöbb iskolának van sportpályája, fürdője, uszodája, játszótere. A felsőbb iskolákban a nők is tornásznak, úsznak, eveznek, túráznak[1].

---

[1] *Prof. Dr. Emil Hausknecht:* Amerikanisches Bildungswesen. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht der zweiten Städtischen Realschule zu Berlin (Amerikai közművelés. Tudományos melléklet a berlini 2. sz. Városi Reáliskola évi értesítőjéhez). 1894 húsvét. Gärtners Verlag.

A szocialista nevelési rendszer ennél sokkal többet fog nyújtani. A megfelelően szabályozott, rendezett és kellő ellenőrzés alá helyezett nevelés a nagykorúságig fog tartani. Az ifjak és a lányok egyaránt képesek lesznek arra, hogy minden vonatkozásban éljenek jogaikkal és teljesítsék kötelességeiket. A társadalomnak meglesz az a biztonsága, hogy minden irányban képzett, értékes polgárokká neveli a felnövekvő nemzedéket, olyan emberekké, akiktől semmi emberi sem idegen, akik ugyanúgy ismerik saját természetüket és lényüket, mint annak a társadalomnak a természetét és állapotát, amelynek teljes jogú tagjaivá válnak.

Ezen a módon el fognak tűnni ifjúságunk napról napra sokasodó kinövései, a rothadásnak és bomlásnak indult társadalmi viszonyok e természetes következményei. El fog tűnni a szertelenség, a fegyelmezetlenség, az erkölcstelenség és a durva élvezetvágy, amelyek különösen a felsőbbfokú iskolák, a gimnáziumok, politechnikumok, egyetemek stb. ifjúságánál jelentkeznek, s amelyeket a családi élet züllöttsége és nyugtalansága, valamint a társadalmi élet mérgező hatása idézett elő és táplált. Ugyancsak megszűnik majd az a káros hatás is, amelyet a gyári rendszer, a rossz lakásviszonyok, továbbá az a körülmény idéz elő, hogy az ifjúság túlságosan önálló és szabad életet él olyan korban, amikor az embernek a legnagyobb szüksége van az irányításra, meg arra, hogy önfegyelemre és önuralomra neveljék. A jövő társadalma mindezeket a bajokat el fogja kerülni anélkül, hogy erőszakos eszközökhöz kellene nyúlnia. A társadalmi intézmények és az általuk teremtett szellemi atmoszféra kiküszöböli ezeket a bajokat. Mint ahogy a természetben, ugyanúgy a társadalomban is csak bomlásban levő szervezetben támadnak betegségek.

Bizonyára senki sem vitatja, hogy jelenlegi oktatás- és nevelésügyünk nagy és veszedelmes betegségekben szenved, s hogy a felsőbbfokú iskolákban e betegségek hatása jobban megnyilvánul, mint az alsóbbfokúakban. A falusi iskola a gimnáziumhoz képest, egy szegény leányok számára létesített kézimunkaiskola pedig nem egy előkelő intézethez képest a magas erkölcsiség

példaképe. Ennek okát könnyű megtalálni. A felsőbb társadalmi osztályokból kihalt minden törekvés a magasabbrendű célok felé, *már nincsenek eszményeik. Az eszmények és a magasabbrendű céltudatos tevékenység híján egyre erősödik az élvezetvágy és a kicsapongásokra való hajlam, a megfelelő fizikai és morális kinövésekkel együtt.* Hogyan is lehetne más az az ifjúság, amely ebben a légkörben nő fel? Mindenütt mértéktelen és korlátlan élvezetvágyat tapasztal maga körül. Mire törekedne, amikor a szülők gazdagsága feleslegessé teszi az iparkodást? A burzsoácsemeték jó részének műveltségi *maximuma* az egyéves önkéntességre jogosító vizsga letétele. Ha ezt elérték, úgy érzik, megmászták a Peliont meg az Osszát, és félisteneknek tekintik magukat. Ha van a zsebükben egy tartalékos tiszti pátens, akkor büszkeségük és fennhéjázásuk alig ismer határt. Ennek a jellemben és tudásban általában véve gyenge, de kormányhűség és történetés tekintetében erős nemzedéknek nagy befolyása a jelenlegi időszakot a tartalékos tisztek korszakává bélyegzi. Sajátossága: sok lojalitás, de kevés jellemszilárdság és kevés tudás. Szervilisek felfelé, gőgösek és brutálisak lefelé.

A felsőbb osztályok leányait jórészt cifra bábokká, divatbolondokká és szalondámákká nevelik, akik hajszolják az örömöket, s végül megcsömörlenek tőlük, akiket gyötör az unalom meg mindenféle képzelt és valóságos betegség. Mire megöregszenek, szenteskedők, spiritiszták, babonás vénasszonyok lesznek, akik szemforgatva sopánkodnak a világ romlottságán és aszkézist prédikálnak. Az alsóbb rétegek műveltségi színvonalát igyekeznek leszállítani. Attól tartanak, hogy ha a proletárnak nagyon kinyílik a szeme, megelégeli a szolgaságot és fellázad a földi istenek ellen. Minél ostobább a tömeg, annál könnyebb irányítani és kormányozni. „A legbutább munkás a legkedvesebb nekünk", ismételték gyűléseiken többször is egyes kelet-elbai földbirtokosok. Ez az egyetlen mondat egész programot tartalmaz.

A népművelés és nevelés kérdéseiben tehát a mai társadalom épp olyan céltalan és tanácstalan, mint minden más szociális kérdésben. Mit tesz ez a társadalom? Bottal hadonász és hir-

deti a vallást, vagyis az alázatot és a megelégedettséget — azoknak, akik túlságosan is alázatosak és elégedettek; tartózkodást tanít azoknak, akiknek már a legszükségesebbről is le kell mondaniuk, mert semmijük sincs. Akik brutálisan fellázadnak, azokat pietista befolyás alatt álló úgynevezett javítóintézetekben helyezik el. S társadalmunk pedagógiai bölcsessége ezzel ki is merül. Azt, hogy a lezüllött proletárgyermekekkel szemben milyen nevelési módszereket alkalmaznak, mutatják azok a bántalmazások, amelyek miatt egyes úgynevezett nevelőotthonok vezetői ellen büntető eljárásokat indítottak. E perek során világosság derült arra, hogy a legfanatikusabb vallási hipokrízis milyen hátborzongató szadizmusra vetemedhetik. S mennyi borzalom marad rejtve a nyilvánosság előtt!

Művészet és irodalom a szocialista társadalomban

Az új társadalom a fiatal nemzedéket a nagykorúságig neveli, azon túl mindenkire rábízza, hogy maga gondoskodjék további képzéséről. Mindenki azzal foglalkozik, amire hajlama és képessége van. Az egyik fiatalember a mind jobban kibontakozó természettudományok valamelyik ágát választja tanulmánya tárgyává: az antropológiát, zoológiát, botanikát, ásványtant, geológiát, fizikát, kémiát, őslénytant stb., a másik a történelemtudományt, nyelvészetet, művészettörténetet stb. Egyiket érdeklődése a zene felé hajtja, a másik festő, szobrász, színész lesz. Nincsenek többé céhbeli művészek, sem céhbeli tudósok és céhbeli kézművesek. Nagyszerű tehetségek ezrei, amelyeket eddig elnyomtak, most kibontakozhatnak, és érvényre juttathatják tudásukat mindenütt, ahol alkalom nyílik rá. Nincsenek már olyanok, akik számára a színészet, művészet, tudomány pusztán kenyérkereső foglalkozás, mindenki *lelkesedésből és tehetsége, zsenije* erejénél fogva lesz azzá, ami. S amit alkotni fognak, az a jelenlegi teljesítményeket ugyanúgy felülmúlja majd, mint ahogy ipari, technikai és mezőgazdasági téren a jövő társadalma túl fogja szárnyalni a mait.

A művészetek és tudományok olyan korszaka virrad fel, amilyet a világ még nem látott, és az új társadalom nagyszerű művészeti és tudományos alkotásokat fog létrehozni.

Hogy a művészet milyen reneszánsza következik be, ha majd emberhez méltó állapotok uralkodnak, azt nem kisebb ember sejtette meg, mint *Richard Wagner*, aki már 1850-ben szólt erről „Kunst und Revolution" (Művészet és forradalom) című írásában. Különösen figyelemre méltó írás ez azért,

mert közvetlenül egy levert forradalom után jelent meg, amelyben Wagner is részt vett. Wagner megjósolja, hogy mit hoz a jövő; közvetlenül a munkásosztályhoz fordul, amelynek segítenie kell a művészeket az igazi művészet megteremtésében. Többek közt ezt mondja: „Ha a *majdani szabad embernek* a létfenntartás nem *életcélja* többé, ha egy aktívvá vált új hit vagy *jobb tudás* által az életfenntartás *egy az egyénnek megfelelő természetes tevékenység révén kétségtelenné vált*, egyszóval, ha az ipar már nem urunk, hanem szolgálónk, *akkor az életcél azonossá válik az életörömmel, és ezen öröm igazi élvezetére igyekszünk majd gyermekeinket a neveléssel képessé tenni. A nevelés, kiindulva az erő gyakorlásából és a testi szépség ápolásából, már csak a gyermek iránti zavartalan szeretetnél és a gyermek szépségének kivirágzása feletti örömnél fogva is tisztán művészi nevelés lesz, s valamilyen vonatkozásban minden ember valóban művész lesz. A természetes hajlamok különbözősége a különböző irányoknak eddig nem sejtett gazdagságát fogja kifejleszteni!*" Ez teljesen szocialista felfogás és tökéletesen megegyezik a mi fejtegetéseinkkel.

A jövőben a társadalmi élet egyre inkább nyilvános jellegűvé válik. Hogy a fejlődés merre tart, azt a legvilágosabban a nőnek a múlthoz képest teljesen megváltozott helyzetéből látjuk. Az otthoni élet a szükségesekre fog szorítkozni, ezzel szemben a társas érintkezésnek igen tág tere nyílik majd. Előadások és viták tartására, valamint a közösség által eldöntendő különféle társadalmi ügyek megtárgyalására szolgáló tágas gyűléstermek, éttermek, játék- és olvasótermek, könyvtárak, hangversenytermek, színházak, múzeumok, sportpályák, parkok és sétányok, nyilvános fürdők, különféle oktatási és művelődési intézmények, laboratóriumok stb. — persze a lehető legjobban felszerelve — bőséges alkalmat fognak nyújtani a művészet és a tudomány ápolására, valamint a szórakozásra. A betegek, rokkantak és aggok ápolását szolgáló intézmények ugyancsak megfelelnek a legmagasabb igényeknek is.

Milyen törpének fog feltűnni ehhez képest a mi oly sokat magasztalt korunk. A farkcsóváló hízelgés a felettesek kegyé-

ért és mosolyáért, a csúszó-mászó, kutyához méltó érzület, a kölcsönös féltékeny viaskodás a jobb pozícióért a legalantasabb eszközök felhasználásával; amellett a valódi meggyőződés elfojtása, jó, de esetleg nem tetsző tulajdonságok elrejtése, a jellem kasztrálása, érzelmek és vélemények színlelése — mindeme vonások, melyeket röviden *gyávaságnak és jellemtelenségnek nevezhetünk*, napról napra visszataszítóbb formát öltenek. Mindaz, ami az embert felemeli és nemesíti — öntudat, a meggyőződés függetlensége és megvesztegethetetlensége, önálló vélemény, önálló ítélőképesség —, a mai viszonyok közt többnyire hiba és bűn. Ezek a tulajdonságok gyakran tönkreteszik hordozójukat, ha nem tudja elleplezni őket. Sokan nem is érzik lealacsonyodásukat, annyira hozzászoktak. A kutya magától értetődőnek tartja, hogy van gazdája, aki rajta tölti ki haragját.

A társadalmi élet említett változásaival együtt gyökeres változás megy végbe az irodalomban is. A teológiai irodalom, amely jelenleg a kiadványok évi jegyzékében a legnagyobb számmal van képviselve, a jogi irodalommal együtt megszűnik. Az egyik iránt nincs már érdeklődés, a másikra nincs szükség; hasonlóképpen elsorvad az állami intézményekkel kapcsolatos napi harcok irodalma is, mivel eltűnnek az illető intézmények. Az ilyen irányú kutatások kultúrtörténeti jellegűek lesznek. A sekélyes irodalmi termékek, a romlott ízlés e bizonyítékai, amelyek egyike-másika gyakran csak a szerzői hiúság áldozatkészsége révén láthatott napvilágot, ugyancsak elesnek. Sőt, a mai viszonyokat tekintve túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az összes irodalmi termékek négyötöde hiányozhatna a piacról, s ennek *semmiféle kulturális érdek nem látná kárát.* Ekkora a felületes vagy káros termékek és nyilvánvaló fércmunkák tömege az irodalomban.

Ugyanez vonatkozik a szépirodalomra és a publicisztikára is. Alig képzelhető el sivárabb és felületesebb valami, mint a mai hírlapirodalom legnagyobb része. Ha lapjaink tartalmából következtetnénk kulturális és tudományos színvonalunkra, akkor azt igen alacsonynak találnánk. Egyes személyek tevékenységét és a dolgok állapotát a lapok teljesen elavult, a tudomány meg-

világításában már rég tarthatatlannak bizonyult szempontok szerint ítélik meg. Találóan jegyezte meg Bismarck, hogy hírlapíróink egy része „pályatévesztett ember", akinek műveltségi színvonala és bérigénye azonban megfelel a burzsoá üzleti érdekeknek. Amellett e hírlapoknak, éppen úgy mint a szépirodalmi lapok zömének, az a feladatuk, hogy hirdetési rovatukkal a legszennyesebb reklámcélokat szolgálják; a tőzsdei rovat más téren szolgál hasonló érdekeket. A vállalkozók anyagi érdekei szabják meg a tartalmat. A szépirodalom *általában véve* nem sokkal különb a hírlapirodalomnál; különösen a szexuális élet kinövéseivel foglalkozik, s hol a legsekélyesebb felvilágosultságnak, hol a legszánalmasabb előítéleteknek és babonáknak hódol. A cél az, hogy a polgári társadalmat, minden hibája ellenére, amelyeket részletekben elismernek, a világok lehető legjobbikának tüntessék fel.

E nagy és fontos területen a jövő társadalmának nagyarányú tisztogatást kell majd végeznie. Itt csakis a tudomány, az igazság, a szépség, a véleményeknek a legjobbra irányuló harca fog uralkodni. Aki derekas munkát akar végezni, annak lesz rá alkalma. Már nem a könyvkiadó, a pénzérdek, az előítélet fogja az illető sorsát eldönteni, hanem tárgyilagos szakértők véleménye, amelyhez maga is hozzászól és akiknek ítélete ellen mindenkor fellebbezhet a nyilvánossághoz. Ezt ma nem teheti meg sem egy lapszerkesztőséggel, sem pedig egy könyvkiadóval szemben, mert azokat csak a magánérdek vezeti. Azt a naiv felfogást, hogy a szocialista társadalomban nincs helye a vélemények harcának, csak azok képviselhetik, akik a polgári társadalmat tartják a legtökéletesebb társadalomnak és akik gyűlöletükben igyekeznek a szocializmust megrágalmazni és lekicsinyelni. A teljes, demokratikus egyenlőségen alapuló társadalom nem tűr semmiféle elnyomást. *Csak a tökéletes véleményszabadság teszi lehetővé a szakadatlan előrehaladást, amely a társadalom életelve.* Azok, akik a polgári társadalmat az igazi véleményszabadság harcosának tüntetik fel, vagy maguk tévednek, vagy másokat akarnak megtéveszteni. Az uralkodó osztályok érdekeit képviselő pártok csak azt fogják közzétenni a

sajtóban, ami nem árt ezeknek az érdekeknek, s jaj annak, aki vét ellenük. Sorsa meg van pecsételve — ezt tudja mindenki, aki ismeri a viszonyokat. S hogy a könyvkiadók hogyan bánnak el a nekik meg nem felelő irodalmi művekkel, arról az írók tudnának egyet-mást mesélni. Végül sajtó- és büntetőtörvényeink is mutatják az uralmon levő, vezető osztályok felfogását. Az igazi véleményszabadság az ő szemükben minden baj legveszedelmesebbike.

A személyiség szabad fejlődése

1. A gondtalan megélhetés

A társadalomnak az legyen a legfőbb célja, hogy az ember tökéletesen kifejleszthesse képességeit; ne legyen tehát hozzákötve ahhoz a röghöz, ahová a születés véletlensége helyezte. Az embereket és a világot ne csak könyvekből és újságokból ismerjük meg, hanem személyes élmények és gyakorlati tapasztalás alapján is. A jövő társadalma tehát tegye lehetővé mindenki számára azt, ami sokak számára már a mai társadalomban is lehetséges, jóllehet a legtöbb esetben a szükség kényszere idézi elő ezt a lehetőséget. *Az ember minden vonatkozásban szükségét érzi a változásnak; ez a szükséglet mélyen benne gyökerezik az emberi természetben.* A tökéletesedés ösztönéből fakad, amely minden élőlény sajátja. A növény, amely sötét helyen él, nyújtózik és kapaszkodik a világosság felé, mintha tudatosan tenné. S így van ez az emberrel is. Veleszületett ösztönét ésszerű módon ki kell elégíteni. Az új társadalom a változás ösztönével nem helyezkedik szembe, ellenkezőleg, éppen az teszi lehetővé, hogy ezt az ösztönt mindenki kielégíthesse. A maximálisan fejlett közlekedési hálózat kedvez ennek az ösztönnek, a nemzetközi kapcsolatok pedig éppenséggel fokozzák. A jövőben sokkal többen fognak utazni, mint eddig.

A társadalomnak továbbá minden szükségleti cikkből bőséges készletekre van szüksége ahhoz, hogy minden igényt kielégíthessen. A társadalom ennek megfelelően a szükséglet szerint szabályozza a munkaidőt; ez hol hosszabb, hol rövidebb lesz, amint azt a társadalom igényei és az évszakok célszerűvé

teszik. Az egyik évszakban főleg a mezőgazdasági, a másikban inkább az ipari és iparművészeti termelés nyomul előtérbe; a munkaerőket a társadalom úgy irányítja, ahogy a szükség megköveteli: a bőségesen rendelkezésre álló munkaerők kombinálásával és a tökéletes technikai berendezésekkel játszva végrehajthat ma lehetetlennek látszó vállalkozásokat.

A társadalom nemcsak az ifjúságról gondoskodik, hanem gondoskodik az öregekről, betegekről, rokkantakról is. Aki valamely körülmény folytán munkaképtelenné vált, annak ügyét a közösség karolja fel. Nem jótékonykodásról van itt szó, hanem *kötelességről*, nem kegyelemkenyérről, hanem a lehető legjobb ellátásról és a leghathatósabb segítségről, amely kijár annak, aki teljesítette a közösség iránti kötelességét akkor, amikor erőinek és munkaképességének teljében volt. A társadalom minden rendelkezésére álló eszközzel megszépíti az öregeknek életük alkonyát. Hiszen mindenki azt reméli, hogy egykor maga is élvezheti azt, amit most ő nyújt az öregeknek. Az öregeket az új társadalomban nem fogja kínozni az a gondolat, hogy az örökösök halálukat lesik. Attól sem kell már tartania senkinek, hogy ha öreg és tehetetlen lesz, félrelökik, mint a kifacsart citromot. Nincsenek ráutalva sem gyermekeik jóságára és támogatására, sem idegenek alamizsnáira[1]. Közismert dolog, hogy milyen helyzetben van a legtöbb szülő, aki öregkorában gyermekei támogatására van utalva. Közismert az is, hogy milyen

[1] „Az az ember, aki becsületesen és megfeszített munkában töltötte életét öregkoráig, vénségére ne szoruljon sem gyermekei, sem a polgári társadalom kegyére. Független, gondtalan és kényelmes öregség a legtermészetesebb jutalma az erő és egészség napjaiban kifejtett szüntelen erőfeszítéseknek." Lásd *Thünen:* Der isolierte Staat. — De mi a helyzet a polgári társadalomban? Milliók rettegve gondolnak arra az időre, amikor kiöregedve az utcára kerülnek. Márpedig a mi ipari rendszerünkben az emberek korán vénülnek. A Német Birodalomban a sokat dicsőített aggkori és rokkantellátás csak igen szegényes kárpótlást nyújt — beismerik ezt még legbuzgóbb védelmezői is. Segélyei sokkal elégtelenebbek, mint azok a nyugdíjak, amelyeket az állam és a községek fizetnek a hivatalnokok jó részének.

züllesztő hatással van a gyermekekre, kivált a közeli rokonokra az a remény, hogy *örökséghez* juthatnak. Milyen alantas szenvedélyeket ébreszt ez, és mennyi bűncselekménynek — gyilkosságnak, sikkasztásnak, örökségvadászatnak, hamis eskünek, zsarolásnak — az előidézője.

A társadalom erkölcsi és fizikai állapota, a munka-, lakás-, élelmezési és ruházkodási viszonyok, a közélet stb. — minden hozzá fog járulni a balesetek, megbetegedések, rokkantság elhárításához. Egyre általánosabbá lesz majd a természetes halál, az életerők elsorvadása. Az a tudat, hogy a mennyország a földön van és a halál a véget jelenti, arra készteti majd az embereket, hogy okosan éljenek. A legtöbbet az élvez, aki sokáig élvez. A hosszú életet éppen a papság tudja a legjobban értékelni, amely az embereket a „túlvilágra" készíti elő, s amelynek gondtalan élete lehetővé teszi, hogy elérje a legmagasabb átlagos életkort.

2. A táplálkozás átalakulása

Az elsőrendű életszükségletek: az étel meg az ital. Az ún. „természetes életmód" hívei gyakran kérdezik, miért közömbös a szociáldemokrácia a vegetáriánizmussal szemben. Nos, mindenki úgy él, ahogy tud. A vegetáriánizmus, vagyis az a tanítás, amely a növényekkel való táplálkozás elvét hirdeti, elsősorban olyan körökben talált hívekre, amelyek abban a kellemes helyzetben vannak, hogy választhatnak a növényi és az állati táplálék között. Ám az emberek igen nagy többsége nem tud választani, mert kénytelen anyagi eszközeihez mérten élni. E szűkös eszközök pedig úgyszólván kizárólag növényi táplálékra, mégpedig gyakran a legkevésbé tápláló növényi táplálékra utalja őket. Sziléziában, Szászországban, Türingiában stb. munkásaink fő tápláléka a burgonya, még a kenyér is csak másodsorban következik; hús csak ritkán kerül az asztalra, akkor is csak a legsilányabb minőségű. A falusi lakosok legnagyobb része is, bár állattenyésztéssel foglalkozik, szintúgy kevés

húst fogyaszt, mert el kell adnia az állatokat, hogy a pénzen más szükségleteket elégíthessen ki.

Ezeknek a botcsinálta vegetáriánusoknak a táplálkozását egy jókora adag beefsteak vagy egy ürücomb kétségtelenül javítaná[1]. Ha a vegetáriánizmus küzd a hús tápértékének *túl*becsülése ellen, igaza van, de nincs igaza, ha jórészt igen szentimentális okokból károsnak mondja a hús élvezetét. Például a vegetáriánusok érvelése szerint a természetes jóérzés tiltja, hogy állatokat megöljünk és „hullát" együnk. Nos, a kényelmes és zavartalan élet vágyától hajtva irtóhadjáratot folytatunk számos élőlény, mindenféle féreg ellen, s ha nem akarjuk, hogy a vadállatok felfaljanak minket, nekünk kell őket irtanunk. Ha pedig „az ember jóbarátait", a háziállatokat mind életben hagynók, e „barátaink" néhány évtized alatt elszaporodnának, és „felfalnának" bennünket azáltal, hogy megfosztanak táplálékunktól. Nem helytálló az az állítás sem, hogy a növényi táplálék szelíd érzületet szül. A szelíd, növényevő indusban is felébredt a „bestia", amikor az ángliusok kegyetlensége miatt fellázadt.

---

[1] Hogy ez csakugyan így van, azt igazolják azok a táplálkozási kísérletek, amelyekről újabban két olasz kutató beszámolt. Megvizsgálták egy olyan népesség anyagcseréjét, amely régtől fogva kizárólag növényi táplálékot fogyaszt. Ilyen nyomorúságos anyagi viszonyok közt tengődő falusi lakosság él például Dél-Olaszországban, az Abruzzókban. Tápláléka kukoricalisztből, főzelékfélékből és olivaolajból áll. Tejet, sajtot, tojást nem fogyaszt. Hús csak évenként három-négyszer kerül náluk az asztalra. Kísérletképpen hússal egészítették ki táplálékukat, mégpedig 15 napon át minden személy 100 gramm húst, további 15 napon át pedig 200 gramm húst kapott. Kitűnt, hogy „az asszimilációs folyamat — tehát a táplálék felszívódása a bélcsatornában — jóval kedvezőbben alakult. Minimálisra csökkent azon tápanyagok mennyisége, amelyek azelőtt felhasználatlanul távoztak a szervezetből. Nemcsak az újonnan adott állati fehérje felvétele ment végbe tökéletesebben, hanem az azzal együtt fogyasztott növényi táplálékok kihasználása is sokkal jobb volt, mint régebben. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert ez rosszul emészthető táplálék, csaknem kizárólag sok cellulózét tartalmazó kukorica volt." Lásd *Dr. med. A. Lipschütz:* Eine Reform unserer Ernährung? (Táplálkozásunk reformja?). Neue Zeit, 27. évfolyam. 1. köt. 915. old.

Valamely étel tápértéke fehérje szempontjából nemcsak attól függ, hogy mennyi fehérje van benne. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az illető ételben felvett fehérjének mekkora része marad megemésztetlen. A hús meg a rizs, illetve burgonya például fehérje tekintetében úgy viszonylik egymáshoz, mint 2,5:20, illetve 2,5:22, vagyis 100 gramm hússal felvett fehérjéből az ürülék 2,5 grammot, 100 gramm rizzsel, illetve burgonyával felvett fehérjéből 20, illetve 22 grammot tartalmaz. Pavlov, a neves orosz fiziológus és tanítványai kimutatták, hogy a kenyér emésztésekor jóval több fermentumot választunk ki, mint a hús emésztése során. Kimutatta továbbá Pavlov, hogy a gyomormirigyekből kiválasztott emésztőnedveket kvantitatíve két összetevő alkotja: a gyomornedv egyrészt a gyomor nyálkahártyájának a megfelelő táplálékok által való ingerlése folytán, másrészt mint „éhomi gyomornedv" az érzékszerveknek a táplálékok által való ingerlése folytán lép működésbe. Az éhomi gyomornedv mennyisége függ egyrészt mindenkori lelkiállapotunktól, például az éhségtől, bánattól, boszszúságtól, örömtől stb., másrészt az illető táplálék természetétől. Ám az éhomi gyomornedv jelentősége az emésztés szempontjából az egyes táplálékoknál különböző. Egyes táplálékok, például kenyér, tojásfehérje vagy tiszta keményítő a kísérletek tanúsága szerint egyáltalán nem emészthető meg, ha az emésztést nem indítja meg az éhomi gyomornedv. Csak ha étvággyal (vagy más táplálékkal együtt) fogyasztjuk, akkor tudjuk megemészteni őket. A hús viszont, mint Pavlov kimutatta, részben már éhomi gyomornedv nélkül is megemészthető, jóllehet éhomi gyomornedvvel a hús emésztése hasonlíthatatlanul (ötszörte) gyorsabban megy végbe. *„Ennélfogva tekintetbe kell vennünk az ember lelkiállapotával kapcsolatos körülményeket. Itt van meg a kapcsolat a táplálkozási fiziológia tényei és a szociális viszonyok között. A modern városlakók, kivált a munkásosztály nagy tömegei, olyan szociális viszonyok közt élnek, amelyek minden normális étvágyat megszüntethetnek. A fülledt gyárban végzett munka, az állandó kenyérgondok, a szellemi fáradtság, a jó hangulat hiánya, a teljes testi kimerültség, mindezek olyan mozzanatok,*

amelyek csökkentik az étvágyat. Ilyen lelkiállapotban nem vagyunk képesek annak az éhomi gyomornedvnek a kiválasztására, amely a növényi táplálék emésztésének megindításához és általában e táplálék megemésztéséhez szükséges. A hús ezzel szemben olyan táplálék, amely — hogy úgy mondjuk — maga gondoskodik megemésztéséről: nemcsak jórészt étvágy nélkül is megemészthető, hanem mint ingerlő és ízletes táplálék, erős étvágygerjesztő is. Ily módon a hús elősegíti a vele együtt fogyasztott vegetabiliák megemésztését is, s ezzel biztosítja az utóbbiakkal felvett anyagok hathatósabb kihasználását. Ebben látjuk az állati táplálék nagy előnyét a modern ember számára"[1].

Sonderegger fején találja a szöget, amikor megállapítja: „A táplálékok szükségességében nincs rangsor, de megdönthetetlen természeti törvény követeli változatosságukat." Az igaz, hogy pusztán hússal senki sem táplálkozhat, de pusztán növényi táplálékkal igen, ha azt megfelelően megválogathatja. Másrészt senki sem fogja beérni egy bizonyos növényi táplálékkal, még ha az a lehető legtáplálóbb is. Például a bab, a borsó, a lencse, szóval a hüvelyesek, a legtáplálóbb ételek közé tartoznak. Ámde kizárólag ezeket fogyasztani — ami állítólag lehetséges — kínszenvedés volna. Mint Marx a „Tőke" I. kötetében mondja, a chilei bányatulajdonosok arra kényszerítik munkásaikat, hogy egész évben csak babot egyenek, mert ez igen nagy erőt ad nekik, más ételnél nagyobb mértékben képessé teszi őket súlyos terhek cipelésére. A munkások nem akarnak kizárólag babbal élni, bármennyire tápláló is az, de rákényszerítik őket. Semmiképpen sem áll az, hogy az emberek boldogsága és jóléte, mint a fanatikus vegetáriánusok mondják, egy bizonyos táplálkozási módtól függ. Az éghajlat, a szociális helyzet, a megszokás és az egyéni ízlés az irányadó[2].

---

[1] *A. Lipschütz*, id. mű, 914—915. old.

[2] „Az ősi táplálkozás általában csaknem kizárólag növényi, csekély állati eredetű anyag hozzáadásával. A parasztok táplálkozásában a hús sok helyütt csak igen kis szerepet játszik. Ma már senki sem tagadhatja, hogy így is meg lehet élni. Még a tisztán növényi táplálék is, ha szak-

A kultúra fejlődésével persze a vadász- és pásztornépek kizárólagos hústáplálkozása helyébe fokozatosan a növényi táplálék lép. A növénytermesztés sokoldalúsága a magasabb kultúra jele. Azonkívül egy adott szántóterületen sokkal több növényi táplálék termelhető, mint amennyi húshoz állattenyésztés útján hozzájuthatunk. A fejlődésnek ez az iránya egyre nagyobb túlsúlyra juttatja a növényi táplálkozást. A hússzállítmányok, amelyek most a távoli országokban, Dél-Amerikában, Ausztráliában folytatott rablógazdálkodás folytán hozzánk érkeznek, néhány évtized múlva el fognak maradni. Másrészt az állatokat nem csak a húsukért tenyésztik, hanem a gyapjú, szőr, serte, bőr, tej, tojás stb. kedvéért is. Az állattenyésztés sok iparágat és emberi szükségletet elégít ki. Azonkívül az ipar és a háztartások számos hulladékát az állattenyésztésben lehet a legjobban hasznosítani. A jövőben a tenger is nagyobb mértékben fogja ellátni az embereket állati táplálékkal, mint eddig. Aligha történik majd meg, hogy nagyobb halfogás esetén, mint manapság, egész hajórakományokat használnak fel trágyázási célokra, mert a szállító és konzerváló berendezések nem teszik lehetővé feldolgozásukat, illetve mert a nagy szállítási költségek megnehezítik az eladást. S nagyon valószínű, hogy a város és a falu közti ellentét megszűnésével — amikor a népesség

---

szerűen állítják össze, igen változatos és teljesen kielégítő lehet. De világszerte félreérthetetlenül megnyilvánul egy másik igény is: az, hogy az ősi, egyszerű táplálkozási mód helyébe ízletesebb, változatosabb táplálékok lépjenek, és ehhez hozzátartoznak az oly sokféleképpen elkészíthető húsételek is. A táplálkozás megváltoztatására irányuló törekvés mindenütt tapasztalható, és az egyszerű szokások, erkölcsök, népviselet eltűnésével megindul a harc a régebbi táplálkozási formák ellen is. Ez az átalakulás minden országban érezteti hatását: Japánban, ahol azelőtt a sajátos nemzeti táplálkozás volt az uralkodó, az európai táplálkozás kiszorítja a régi szokásokat, s például a tengerészetnél is bevezették az új táplálkozási módot, mert ez táplálóbb és a szolgálatot teljesítők számára jobban bevált. Általános törekvés, hogy az emberek koncentrált, zsírban dús és ízletes táplálékhoz jussanak." Lásd *M. Rubner:* Volksernährungsfragen (A néptáplálkozás kérdései). Lipcse 1908. 31—32. old.

a nagyvárosokból a faluba áramlik, s amikor a zárt gyárakban végzett munka váltakozni fog a mezőgazdasági munkával — a hús ismét háttérbe szorul a növényi táplálkozással szemben. A növényi táplálék ingerlő hatásának a hiányát bizonyára pótolni lehet majd megfelelő, ésszerű elkészítési móddal és fűszerekkel. De az, hogy a jövő társadalma merőben növényi táplálékkal fog élni, nem valószínű, és nem is szükséges.

3. A kommunista konyha

A táplálkozásban a mennyiségnél sokkal fontosabb a *minőség*. Hiába a sok, ha az a sok nem jó. Ám a minőséget az elkészítés módja jelentősen javíthatja. *A táplálék elkészítésének éppen úgy tudományos alapon kell történnie, mint más emberi tevékenységnek*, ha azt akarjuk, hogy az étel minél jobb legyen. *Ehhez pedig tudásra és megfelelő berendezésre van szükség.* Aligha kell bizonyítanunk, hogy asszonyaink, akikre jelenleg a táplálék elkészítésének munkája hárul, általában *nem* rendelkeznek és nem is rendelkezhetnek ezzel a tudással. A nagy konyhák technikája már most a tökéletesség olyan fokára jutott, amely mögött messze elmarad a legjobban berendezett családi konyha is. Különösen a villanyfűtéssel és villanyvilágítással berendezett konyha mondható ideálisnak. Nincs füst, nincs hőség, nincs gőz; a konyha inkább szalonhoz hasonlít, mint valami munkahelyhez, s megvannak benne mindazok a technikai és gépi berendezések, amelyek játszva elvégzik a legkényelmetlenebb és leginkább időrabló munkákat is. A villanymeghajtású burgonya- és gyümölcshámozókkal, a magozókészülékekkel, a hurkatöltőgépekkel, a szalonnaprésekkel, a húsdarálókkal, a húsnyársalókkal, a pecsenyesütőkkel, a kávé- és fűszerdarálókkal, a kenyérvágókészülékekkel, a jégtörőkkel, a dugóhúzókkal és sok más kis géppel viszonylag kevés munkaerő nem túlságosan nagy erőfeszítés árán sok száz vendégnek elkészítheti az ételt. Ugyanez a helyzet az öblítő- és mosogatóberendezésekkel.

A magánkonyha a nők milliói számára egyike a legmegeről-

tetőbb, leginkább időtrabló és legkevésbé gazdaságos intézményeknek, amely tönkreteszi egészségüket, elrontja kedélyüket, s amely állandóan gondokat okoz, főleg akkor, ha — mint a legtöbb esetben — hiány van anyagiakban. A magánkonyha megszűnése a legtöbb nő számára megváltás lesz. A magánkonyha ugyanolyan elavult és túlhaladott intézmény, mint a kisiparosok műhelye; egyik sem gazdaságos, s ez is, az is nagy idő-, erő-, fűtő- és világítóanyag-, valamint élelmiszerpazarlással jár.

Az ételek tápértékét fokozza az, ha könnyen asszimilálhatók; ez döntő tényező[1]. Éppen ezért az új társadalom teremtheti meg mindenki számára a természetes táplálkozás lehetőségét. Cato dicséri a régi Rómát, ahol a város fennállásának hatodik századáig (Kr. e. 200-ig) voltak ugyan az orvostudománynak ismerői, de nem akadt dolguk. A rómaiak olyan józan és egyszerű életet éltek, hogy a betegség ritkaságszámba ment náluk, és a halál leggyakoribb oka a végelgyengülés volt. Csak amikor egyrészt elharapódzott a dőzsölés és a henyélés, másrészt általános lett a nyomor és a túlfeszített munka, akkor változott meg gyökeresen a helyzet. A jövőben lehetetlen lesz a dőzsölés meg a henyélés, de nem lesz szükség, nyomor, nélkülözés sem. Lesz mindenből elég mindenki számára. Hiszen már Heine is így énekel:

A föld ölén mindenkinek
elég kenyér csírázik,
rózsa, mirtusz, szépség és erő
s cukorborsó, rogyásig.

Cukorborsót mindenkinek,
ha pattan zsenge tokja!
A mennyországot bízzuk a
verebekre s angyalokra![2]

---

[1] Az a döntő, hogy egyesek milyen könnyen tudják az ételeket asszimilálni. — *Niemeyer:* Gesundheitslehre (Egészségtan).

[2] *Heinrich Heine:* Németország. Téli mese. *Lásd* Válogatott versei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1951. 344. old.

„Aki keveset eszik, jól él" (azaz soká él), mondotta a XVI. században az olasz Cornaro, akit Niemeyer idéz. Végül a jövőben a kémia is eddig nem ismert módon hozzájárul majd új és jobb minőségű élelmiszerek előállításához. Ma ezzel a tudományággal nagyon visszaélnek, hamisítványok készítésére használják fel; de világos, hogy egy vegyi úton előállított tápszer, amely rendelkezik a természeti produktum minden tulajdonságával, meg fog felelni ugyanannak a célnak. Az előállítás módja mellékes, ha egyébként a készítmény minden igényt kielégít.

4. A háztartás átalakulása

Nemcsak a konyhában, hanem az egész háztartásban is forradalmi átalakulás megy majd végbe. Számos munka, melyet ma még el kell végezni, feleslegessé válik. Miként a jövőben az élelmező központok szükségtelenné teszik az otthoni konyhát, ugyanúgy a központi fűtés, a villanyvilágítás ki fog küszöbölni minden olyan munkát, amely eddig együttjárt a kályhák fűtésével, a lámpák és világító készülékek kezelésével. A melegvízszolgáltatás — a hideg víz mellett — mindenki számára lehetővé teszi a mosdást és fürdést minden előkészítő munkálat nélkül. A fehérnemű mosásáról és szárításáról a központi mosodák és a központi szárítók gondoskodnak; a ruhák, szőnyegek stb. tisztítása központi tisztítókban történik. A chicagói kiállításon láthattunk olyan szőnyegtisztítógépet, amely a kiállítás hölgylátogatóinak legnagyobb bámulatára a legrövidebb idő alatt kitisztította a szőnyegeket. A villamosajtó érintésünkre önműködően nyílik és csukódik. Villanyberendezések szállítják a leveleket és az újságokat a házak minden emeletére; villamos felvonógépek feleslegessé teszik a lépcsőjárást. A házak belső berendezése — a padló, a falburkolat, a bútorzat — mind azt fogja célozni, hogy minél könnyebb legyen a takarítás és ne legyenek olyan helyek, ahol felgyülemlik a por és a baktérium. A szemét és mindenféle hulladék a használt vízhez hasonlóan csatornákon keresztül távozik a lakásokból. Az Egyesült Álla-

mokban, valamint néhány európai városban, például Zürichben, Berlinben és elővárosaiban, Londonban, Bécsben, Münchenben már vannak olyan minden kényelemmel berendezett házak, amelyekben számos jómódú család él — csakis ilyenek tudják fizetni a nagy házbért — és élvezi a leírt előnyök nagy részét[1].

Mindez ismét csak azt bizonyítja, hogy a polgári társadalom egyengeti az utat a háztartás forradalmasítása számára is, de ennek csupán a kiválasztottak látják hasznát. S ha a háztartás ilyen módon gyökeresen átalakul majd, akkor el fog tűnni a cseléd, „az úrnő minden szeszélyének rabszolgája". De eltűnik az úrnő is. „Cseléd nélkül nincs kultúra", kiált fel rémülten, komikus pátosszal Treitschke úr, aki éppoly kevéssé tudja elképzelni a társadalmat cselédek nélkül, mint Arisztotelész *rabszolgák* nélkül. Meglepő, hogy Treitschke úr cselédeinket „a kultúra hordozóinak" tekinti. Treitschkének is, Eugen Richternek is a cipőtisztítás meg a ruhakefélés okoz gondot, hiszen ezt végképp

---

[1] Wilmersdorfban 1908-ban 2521 lakás épült. Ebből

központi fűtés	1001 lakásban van	(39,71	százalék)
melegvízszolgáltatás	1373 „ „	(54,46	„)
villanyvilágítás	1288 „ „	(51,09	„)
fürdőszoba	2063 „ „	(81,83	„)
felvonó	699 „ „	(27,73	„)
porszívó	304 „ „	(12,06	„)

A gázt valamennyi lakásba bevezették.

Berlinben és környékén sok nagy egykonyhás ház is épült. E házak valamennyi lakója számára az ételt a közös konyhában készítik. A polgári társadalom tehát immár minden téren magában hordja a társadalom szocialista átalakításának csíráit. „A jövő kertvárosában a gáz-, a villany- és fűtési centrálé, az iskolák és klubhelyiségek mellett meg fogjuk találni az egész község központi konyháját is. Nem lesz lehetetlenség, hogy a folyosókat, amelyekben a villanykábelek és fűtési csövek vannak elhelyezve, úgy képezzék ki, hogy az ételeket — a nagyvárosok fő postahivatalai között tervezett földalatti villamos postakocsik mintájára — kis automata kocsikban telefonhívásra házhoz lehessen szállítani bennük. Ez sokkal könnyebben megvalósítható, mint a repülés problémájának nemrég még oly utópisztikusnak látszó megoldása." Lásd *E. Lilienthal:* Reform der Hausarbeit. Dokumente des Fortschritts (A házi munka reformja. A haladás dokumentumai). 1909. 9. füzet.

nem végezheti el mindenki maga. Holott tulajdonképpen az esetek kilenctized részében ma is mindenki vagy maga végzi el ezt a munkát, vagy elvégzi az asszony a férfi részére, vagy valamelyik leány- vagy fiúgyermek a család részére; s azt válaszolhatnók, hogy amit eddig a kilenctized rész megtett, el tudja végezni az egytized is. S van még egy megoldás. Miért ne lehetne a jövőben az *ifjúságot*, nemi különbség nélkül, erre és hasonló munkára felhasználni? A munka nem szégyen, akkor sem, ha az cipőtisztításban áll. Tapasztalhatta ezt nem egy ősnemesi családból származó tiszt, aki adósságai elől kereket oldott, és az Egyesült Államokban háziszolga vagy cipőtisztító lett. Eugen Richter úr odáig ment, hogy egyik brosúrájában a cipőtisztítás problémáján buktatta el a „szocialista birodalmi kancellárt" és züllesztette szét „a jövő szocialista államát". „A szocialista birodalmi kancellár" ugyanis hajlandó a cipőjét maga tisztítani, s ez a balszerencséje. Ellenfeleink pompásan mulattak ezen az íráson, s ezzel csak bebizonyították, milyen szerény igényeket támasztanak a szocializmus bírálatával szemben. Eugen Richter úrnak pedig nagy fájdalmára meg kellett érnie, hogy nem sokkal brosúrája megjelenése után egyik elvbarátja feltalált egy *cipőtisztítógépet*, sőt azt is, hogy 1893-ban a chicagói világkiállításon egy *villamos cipőtisztítógépet* mutattak be, amely ezt a munkát a legtökéletesebben elvégezte. Ekképpen tehát Richternek és Treitschkének a szocialista társadalom ellen emelt legfőbb kifogását gyakorlatilag szétzúzta egy találmány, amely ráadásul a polgári társadalomban született meg.

Az a forradalmi átalakulás, amely gyökeresen megváltoztatja az emberek összes életviszonyait, és különösképpen a nő helyzetét, eszerint már a szemünk előtt megy végbe. Csupán *idő* kérdése, hogy a társadalom ez átalakítás irányítását a legteljesebb mértékben a kezébe vegye, hogy meggyorsítsa és általánosítsa ezt az átalakítási folyamatot, *s ezáltal kivétel nélkül mindenkit részesévé tegyen az átalakulás számtalan és sokféle előnyének.*

A nő a jövőben

Ezt a fejezetet nagyon rövidre foghatjuk. Csak azokat a következtetéseket fogja tartalmazni, amelyek az eddigiekből a nőnek a jövő társadalmában elfoglalt helyzetére vonatkozólag adódnak, — ezeket pedig most már maga az olvasó is könnyűszerrel levonhatja.

Az új társadalomban a nő társadalmilag és gazdaságilag teljesen független, nem uralkodnak rajta, nem zsákmányolják ki: mint a férfinak szabad, egyenlő társa, maga tartja kezében sorsa irányítását. Ugyanolyan nevelésben részesül, mint a férfi, kivéve azokat az eltéréseket, amelyek a nemi különbségből és a nemi funkciókból adódnak; természetes életfeltételek közt élve testi és szellemi erőit és képességeit megfelelően kifejtheti és fejlesztheti: olyan területeken fog tevékenykedni, amelyek megfelelnek kívánságainak, hajlamainak és adottságainak, s munkáját a férfival egyenlő feltételek mellett fogja végezni. Lehet, hogy a nap egy részében valamilyen ipari tevékenységet fejt ki, másik részében mint nevelőnő, tanítónő, ápolónő dolgozik, harmadik részében valamely művészettel vagy tudománnyal foglalkozik, a hátralevő időben pedig közigazgatási funkciót tölt be. Tanul, dolgozik, szórakozik — nők vagy férfiak társaságában, tetszése és a lehetőségek szerint.

Párja megválasztásában éppúgy szabad és független, mint a férfi. Maga választ, vagy engedi, hogy őt válasszák, s amikor frigyre lép, vonzalmán kívül nem ismer más szempontokat. Ez a frigy magánszerződés, melynek megkötésénél nincs szükség hivatalnok beavatkozására, mint ahogy a házasság a középkorig magánszerződés volt. A szocializmus itt nem teremt újat,

csak magasabb kultúrfokon és új társadalmi formák között helyreállítja azt, ami *általánosan érvényben volt, mielőtt a magántulajdon eluralkodott a társadalmon.*

Az embernek, feltéve, hogy ösztöneinek kielégítése másokra nézve nem káros vagy hátrányos, szabadon kell rendelkeznie önmagával. *A nemi ösztön kielégítése éppen úgy magánügye mindenkinek, mint bármely más természetes ösztön kielégítése.* Senki sem tartozik erről számot adni másnak, és semmiféle hivatlan egyénnek nincs ebbe beleszólása. Az én dolgom, hogyan eszem, iszom, alszom vagy öltözködöm, s hogy miféle kapcsolatban vagyok egy a másik nemhez tartozó személlyel. A belátás és a műveltség, a teljes személyi függetlenség — e tulajdonságok a nevelés és a jövő társadalomban uralkodó viszonyok folytán természetessé válnak — mindenkit meg fognak óvni olyan cselekedetek elkövetésétől, amelyekből kára származhatik. A jövő társadalmában a férfiaknak és a nőknek sokkal több lesz az önfegyelmük és az önismeretük, mint a maiaknak. Már maga az a tény is, hogy eltűnik az az ostoba félelem és a nevetséges titkolódzás a nemi kérdések tárgyalásával kapcsolatban, sokkal természetesebbé fogja tenni a két nem viszonyát. Ha két ember, aki egymással frigyre lépett, nem fér össze, csalódik egymásban, vagy már nem szereti egymást, akkor az erkölcs azt parancsolja, hogy bontsa fel a természetellenessé, tehát erkölcstelenné vált köteléket. S minthogy megszűntek mindazok az okok, amelyek addig számos nőt egyedüllétre vagy teste árubabocsátására kárhoztattak, megszűnik a férfiak fölényes helyzete is. Másrészt a teljesen megváltozott szociális helyzet kiküszöböli a mai házaséletből azokat az akadályokat és zavarokat, amelyek olyan gyakran gátolják, illetve teljesen lehetetlenné teszik a házasélet kibontakozását.

Egyre többen felismerik, milyen ellentmondásos és természetellenes ma a nő helyzete. Az ezzel kapcsolatos problémákat mind a szociológiai, mind a regényirodalom tükrözi, jóllehet gyakran hibás formában. Azt, hogy a mai házasság már nem felel meg céljának, egyetlen gondolkodó ember sem tagadja, s így nem csoda, ha még olyanok is természetesnek tartják a párválasz-

tás szabadságát és a szerelmi viszony szabad felbontását, akik egyebekben nem hajlandók elismerni a mai társadalmi rend megváltoztatásának szükségességét s azt hiszik, hogy csak a kiváltságos osztályok számára kell követelniök a nemi érintkezés szabadságát. *Mathilde Reichhardt-Stromberg* például *Fanny Lewald* írónő emancipációs törekvései ellen folytatott polémiája[1] során kijelenti a következőket:

„Ha Ön (F. L.) a nőnek a férfival való teljes társadalmi és politikai egyenjogúságát követeli, akkor szükségképpen igaza van *George Sandnak* is a maga emancipációs törekvéseiben, amelyek nem irányulnak semmi egyébre, mint arra, ami a férfinak már régóta elvitathatatlanul megvolt. *Hiszen semmiféle értelmes ok nem szól amellett, hogy a nőnek miért csak a feje vegyen részt ebben az egyenjogúságban, és miért ne vegyen részt a szíve is, miért ne legyen meg a nőnek is az a szabadsága, hogy adjon és kapjon, mint a férfi.* Ellenkezőleg: ha a nőnek természete szerint — márpedig nem akarjuk parlagon hevertetni a nekünk adott talentumokat —, jogává és kötelességévé lesz, hogy agysejtjeit a legnagyobb mértékben megfeszítse és versenyre keljen a másik nembéli szellemi óriásokkal, akkor meg kell hogy legyen a joga ahhoz is, hogy *a férfiakhoz hasonlóan, az egyensúly fenntartása végett meggyorsíthassa szíve vérkeringését, mégpedig a neki alkalmasnak tetsző módon.* Hiszen mindannyian a legcsekélyebb erkölcsi felháborodás nélkül olvassuk például *Goethéről* — hivatkozzunk mindjárt a legnagyobbra —, hogy szívének melegét és nagy szellemének lelkesedését miként tékozolta mindig más és más nőre. A megértő ember szemében ez természetes éppen az ilyen nagy és nehezen kielégíthető léleknél, és csak a korlátolt erénycsősz akad fenn rajta. Miért gúnyolódik hát a női »nagy szellemeken«? ... Tegyük fel, hogy az egész női nem kivétel nélkül George Sand-hoz hasonló nagy szellemekből állna; hogy minden nő egy-egy Lucrezia Floriani

[1] Frauenrecht und Frauenpflicht. Eine Antwort auf Fanny Lewalds Briefe: Für und wider die Frauen (A nő joga és a nő kötelessége. Válasz Fanny Lewald leveleire: A nők mellett és ellenük). 2. kiad. Bonn 1871.

volna, akinek gyermekei mind a szerelem gyümölcsei, s aki ezeket a gyermekeket egytől egyig igazi anyai szeretettel és odaadással, megértően és értelmesen neveli. Mi lenne akkor a világból? *Nyilvánvalóan nem dőlne össze, sőt éppúgy haladhatna előre, mint ma, és esetleg még kitűnően is érezhetné magát.*"

De miért csak a „nagy szellemek" tarthatnak igényt erre? Ha Goethe és George Sand követhették szívük vonzalmát — hogy csak erre a kettőre hivatkozzunk a sok közül, akik hasonlóképpen cselekszenek; főként Goethe szerelmi ügyeiről egész könyvtárat írtak össze, amelyet tisztelői áhítattal és elragadtatással falnak —, akkor miért ítélnők el másoknál azt, ami, ha Goethéről vagy George Sand-ról van szó, lelkes csodálatot kelt?

Persze a polgári társadalomban a párválasztás szabadsága nem juthat érvényre — hiszen éppen ezt akartuk bizonyítani —, de ha az összességet olyan szociális viszonyok közé helyezzük, amilyenek közt ma csak az anyagilag és szellemileg kiváltságosak vannak, akkor az összességnek is meglesz a lehetősége ugyanarra a szabadságra. George Sand a „Jacques"-ban leír egy férjet, aki feleségének egy más férfival folytatott házasságtörő viszonyát így ítéli meg: „Egyetlen emberi lény sem parancsolhat a szerelemnek, és senki sem vétkes azért, hogy érzi vagy nélkülözi. A hazugság az, ami a nőt lealacsonyítja; a házasságtörés nem abban az órában történik, amelyet az asszony szeretőjével tölt, *hanem azon az éjjelen, amelyet utána férjével tölt.*" Jacques-ot e felfogása arra kötelezi, hogy átadja helyét vetélytársának (Borelnek), és eközben így okoskodik: „Borel az én helyemben jól elverte volna a feleségét, és azután pirulás nélkül karjaiba fogadta volna azt a nőt, akit ütlegeivel és csókjaival lealacsonyított. Vannak férfiak, akik hűtlen hitvesüket keleti szokás szerint minden teketória nélkül megölik, mert törvényes tulajdonuknak tartják. Mások párbajt vívnak vetélytársukkal, megölik vagy eltávolítják, és azután a nőt, akit állítólag szeretnek, csókért és ölelésért zaklatják, ez pedig vagy riadtan visszahúzódik tőlük, vagy kétségbeesetten enged nekik. A házasságban ez az általános eljárás, s úgy hiszem, a

disznók szerelme nem olyan alantas és durva, mint az ilyen embereké"[1]. Brandes az itt idézett részhez hozzáfűzi: „Ezek az igazságok, amelyek a mai *művelt* társadalmunk szemében természeteseknek látszanak, ötven esztendővel ezelőtt égbekiáltó szofizmák voltak." De „a vagyonos és művelt társaság" még ma sem meri nyíltan vallani a George Sand által hirdetett elveket, holott valójában azok szerint él. Mint ahogy színlel az erkölcsben és a vallásban, úgy színlel a házasságban is.

Amit annak idején Goethe és George Sand tettek, azt ma százan meg százan megteszik, akik nem mérhetik magukat Goethéhez vagy George Sand-hoz, s akiknek tekintélye ettől korántsem szenved csorbát. Elég ha valaki komoly pozíciót tölt be, s minden megy magától. Mindamellett az a szabadság, amelyet Goethe vagy George Sand magának megengedett, a polgári erkölcs szempontjából elítélendő, mert a társadalom által elfogadott erkölcsi törvényekbe ütközik és ellentétben van mai társadalmi rendünk természetével. A polgári társadalomban a kényszerházasság a normális házasság, a nemek egyetlen „erkölcsös" kapcsolata, minden más nemi kapcsolat erkölcstelen. A polgári házasság, ezt cáfolhatatlanul bebizonyítottuk, a polgári tulajdonviszonyok következménye. A legszorosabb kapcsolatban lévén a magántulajdonnal és az örökösödési joggal, „törvényes" gyermekek nemzése céljából kötik. S a társadalmi viszonyok e házasságot azokra is rákényszerítik, akiknek nincs mit örökül hagyniuk[2], s így az társadalmi joggá válik, amely-

[1] *George Brandes:* Die Literatur des neunzehnten Jahrhunderts (A tizenkilencedik század irodalma). 5. köt. Lipcse 1883. Veit & Co.

[2] Dr. Schäffle ezt írja „Bau und Leben des sozialen Körpers" (A társadalmi szervezet felépítése és élete) c. munkájában: „A házassági köteléknek a válás megkönnyítése által való meglazítása minden bizonnyal nem kívánatos, mert az emberi párosodás erkölcsi feladatai ellen irányulna és hátrányokkal járna mind a népesség fenntartása, mind a gyermekek nevelése szempontjából." Eddigi fejtegetéseinkből következik, hogy ezt a felfogást nemcsak helytelennek tekintjük, hanem „erkölcstelennek" is. Egyébként dr. Schäffle is nyilván elismerné, hogy egy a mainál lényegesen magasabb kultúrfokon élő társadalomban lehetetlen olyan intézményeket bevezetni és fenntartani, amelyek *ellentétben vannak az illető társadalomnak az erkölcsről alkotott fogalmaival.*

nek megsértését az állam oly módon bünteti, hogy a házasságtörő férfiakat vagy nőket, akik elválnak, egy időre szabadságvesztésre ítéli.

A szocialista társadalomban nincs mit örökül hagyni, hacsak a házi felszerelést és a személyes használati tárgyakat nem tekintjük örökségnek, s éppen ezért a házasság mai formája feleslegessé válik. Így megoldódik az örökösödési jog kérdése is: ezt a szocializmusnak nem kell eltörölnie, mert ha nincs többé magántulajdon, nem állhat fenn az örökösödési jog sem. A nő tehát *szabad*, s gyermekei, ha vannak ilyenek, nem korlátozzák szabadságát, csak örömet szereznek neki. Gondozónők, nevelőnők, barátnők, a felnövekvő női ifjúság támogatják mindenkor, ha segítségre szorul.

Lehet, hogy a jövőben is lesznek olyan férfiak, akik *A. Humboldthoz* hasonlóan ezt mondják: „Nem arra születtem, hogy családapa legyek. Különben is a házasodást vételnek, gyermekek nemzését bűnnek tartom." De baj ez? A természetes ösztönnek ereje másokban erősebben fog érvényesülni, és így helyreáll az egyensúly. Nem nyugtalanít bennünket sem Humboldt házasságellenessége, sem Schopenhauer, Mainländer vagy v. Hartmann filozófiai pesszimizmusa, akik az emberiségnek az „eszményi államban" való önmegsemmisítését jósolják. Mi Ratzellel értünk egyet, aki joggal írja:

„Az ember ne tekintse magát többé kivételnek a természeti törvények alól, hanem kezdje végre keresni a törvényszerűséget saját cselekedeteiben és gondolataiban, és törekedjék a természeti törvényeknek megfelelő életre. Így eljut majd odáig, hogy az embertársaival való egyesülést, vagyis a családot és az államot nem letűnt századok felfogása szerint fogja berendezni, hanem egy a természetnek megfelelő megismerés elvei alapján. A politika, az erkölcs, a jogelvek, amelyek most még a legkülönbözőbb forrásokból táplálkoznak, végre csakis a természeti törvények szerint fognak alakulni. Az emberhez méltó élet, amelyről évezredek óta szónokolnak, végre valósággá válik"[1].

[1] Idézve Häckel „Natürliche Schöpfungsgeschichte" (Természetes teremtéstörténet) c. műve 4 kiadása alapján.

Ez az idő *óriás léptekkel* közeledik. Évezredek során az emberi társadalom átment minden fejlődési fokon, hogy végre eljusson oda, ahonnan elindult, a kommunista tulajdonhoz, a teljes egyenlőséghez és testvériséghez, amely azonban már nemcsak egy törzs tagjaira terjed ki, hanem *az egész emberiségre.* Ez az a nagy előrelépés, amelyet meg fog tenni. Az emberek szabadsága, egyenlősége és testvérisége, amire a polgári társadalom hiába törekedett, amin megbukik és meg kell buknia, az a szocializmusban valóra válik. A polgári társadalom csak az elméletet tudta megalkotni; a gyakorlat, mint sok más téren, itt is ellentmondott az elméleteknek. A szocializmus egyesíteni fogja az elméletet és a gyakorlatot.

De amikor az emberiség visszakanyarodik fejlődése kiinduló pontjához, hasonlíthatatlanul magasabb kultúrfokon lesz, mint amelyről elindult. Az őstársadalom törzs- és nemzetségszervezeteiben a köztulajdon uralkodott ugyan, de csak igen durva formában és alacsony fokon. Az azóta végbement fejlődés a köztulajdont, jelentéktelen maradványoktól eltekintve, felbomlasztotta, a nemzetségeket szétzúzta és végül az egész társadalmat atomizálta, de ugyanakkor, az egyes szakaszokban, hatalmas mértékben megnövelte a társadalom termelőerőit és a szükségletek sokféleségét, a nemzetségekből és a törzsekből nemzeteket és nagy államokat hozott létre. Ezzel azonban ismét olyan állapotot teremtett, amely szöges ellentétben van a társadalom szükségleteivel. A jövő feladata ennek az ellentmondásnak a megoldása oly módon, hogy a tulajdont és a munkaeszközöket a legszélesebb alapokon ismét közös tulajdonná változtatja.

A társadalom visszaveszi, ami valaha az övé volt, és amit ő hozott létre, de az új életviszonyoknak megfelelően mindenki számára lehetővé teszi, hogy a *legmagasabb* kultúrfokon éljen. Vagyis *megadja mindenkinek azt, ami primitívebb viszonyok közt csupán egyes egyének vagy egyes osztályok kiváltsága lehetett.* S most a *nő* is *ismét* betöltheti azt az *aktív* szerepet, amelyet egykor az ősközösségi társadalomban betöltött, de most már nem mint úrnő, hanem mint egyenjogú társ.

„Az állami fejlődés vége az emberi lét kezdetéhez hasonlít. Az ősi egyenlőség végül ismét visszatér. Az anyából fakadó anyagi lét nyitja meg és zárja le az emberi dolgok körforgását" mondja Bachofen „Das Mutterrecht" (Anyajog) című művében. Morgan pedig ezt írja:

„A civilizáció kezdete óta oly hatalmasan megnövekedett a gazdagság, formái olyan sokrétűek lettek, alkalmazásának köre oly átfogó *és kezelése a birtokosok érdekében olyan tökéletes, hogy e gazdagság a néppel szemben legyőzhetetlen hatalommá vált.* Az emberi szellem tanácstalanul, lenyűgözve áll tulajdon alkotása előtt. Mégis eljön majd az idő, midőn az emberi értelem elég erős lesz arra, hogy uralma alá vesse a gazdagságot, midőn meg tudja állapítani mind az államnak a viszonyát az általa védett tulajdonhoz, mind pedig a tulajdonosok jogainak határát. *A társadalmi érdekek feltétlenül előbbre valók az egyéni érdekeknél, s e kétféle érdek közt igazságos és harmonikus viszonyt kell teremteni;* ha a haladás a jövőben is törvény marad, miként a múltban az volt, akkor a gazdagság utáni hajsza nem lehet az emberiség legfőbb rendeltetése. A civilizáció hajnalhasadása óta eltelt idő kis töredéke csupán az emberiség eddigi életének, és kis töredéke a még előtte álló útnak. *A társadalom felbomlásának veszélye fenyeget annak a történelmi pályának befejezéseként, mely egyetlen végcéljának a gazdagságot tekinti, az ilyen pálya ugyanis magában hordja saját megsemmisülésének elemeit.*

Demokrácia a közigazgatásban, testvériség a társadalomban, jogegyenlőség, általános nevelés — ez fogja felavatni a társadalom következő, magasabb lépcsőfokát, amely felé a tapasztalat, az ész és a tudomány szüntelenül törekszik.

Újjáéledése lesz ez — fejlettebb formában — az ősi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének"[1].

Így jutnak a legkülönbözőbb felfogású emberek, tudományos kutatásaik alapján, azonos eredményekre. A nő teljes felszabadítása és a férfival való egyenjogosítása kulturális fejlődésünk egyik célja, amelynek megvalósulását semmiféle földi hatalom

[1] *Morgan*, id. mű, 474—475. old.

nem gátolhatja meg. De e cél elérése csak olyan átalakulás alapján lehetséges, amely megszünteti az egyik embernek a másik felett, tehát a tőkésnek a munkás felett bitorolt uralmát. Csak ekkor jut el az emberiség fejlődésének valóban a legmagasabb fokára. Az „aranykor", melyről évezredek óta álmodnak az emberek és amely után epedve vágyakoznak, végül eljön. *Az osztályuralom örökre megszűnik, s vele együtt megszűnik a férfinak a nő feletti uralma is.*

A nemzetköziség

Az emberhez méltó élet nem lehet egyetlen nép kiváltsága. Ezt az állapotot egy nép sem tudná sem megteremteni, sem fenntartani a többi néptől elszigetelve. Egész fejlődésünk nemzeti és nemzetközi erők, kapcsolatok együtthatásának az eredménye. Jóllehet a nemzeti gondolat még nagymértékben uralkodik az embereken és a politikai és társadalmi uralom fenntartásának egyik eszköze — ez az uralom ugyanis csak nemzeti korlátok közt lehetséges — mégis, a nemzetköziségnek immár igen nagy jelentősége van.

Kereskedelmi, vám- és hajózási szerződések, a világposta-egyesülés, nemzetközi kiállítások, nemzetközi jogi kongresszusok és nemzetközi fokmérések, egyéb tudományos nemzetközi kongresszusok és kapcsolatok, nemzetközi kutatóexpedíciók, kereskedelmünk és közlekedésünk, különösen pedig a nemzetközi munkáskongresszusok, amelyek az új idők jelei, s amelyeknek erkölcsi befolyására 1890 tavaszán a Német Birodalom kezdeményezése nyomán Berlinben összeült az első nemzetközi munkásvédelmi kongresszus — mindez azt tanúsítja, hogy egyre erősbödnek, egyre internacionálisabb jellegűvé válnak a kultúrnemzetek közti kapcsolatok, és egyre inkább áttörik a nemzeti elszigeteltség kínai falát. A nemzetgazdasággal ellentétben *világgazdaságról* beszélünk, s ennek tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, mert ez lényeges tényezője az egyes nemzetek jólétének és virágzásának is. Saját árucikkeink nagy részét kicseréljük idegen országok árucikkeire, amelyeket már nem is tudnánk nélkülözni. S ahogyan valamely iparág megsínyli a másik megbénulását, ugyanúgy valamely ország nemzetgazda-

ságának jelentős kárt okoz más országok gazdasági pangása. Az egyes országok kapcsolatai, az olyan átmeneti zavarok ellenére, mint a háború és a nacionalista uszítás, egyre szorosabbakká válnak, mert ezt kívánja az anyagi érdek, minden érdek legerősebbike. Minden új közlekedési út, a közlekedési eszközök fejlődése, minden olyan találmány, amely a termelés tökéletesítését szolgálja és az árukat olcsóbbítja, szorosabbra fűzi ezeket a kapcsolatokat. Az a körülmény, hogy manapság a legtávolabbi országok és népek közt könnyűszerrel létesíthetők személyes kapcsolatok, újabb lényeges tényezője e kapcsolatok erősítésének. Mindegyik nép tanul a másiktól, mindegyik próbálja a másikat megelőzni a versenyben. A legkülönbözőbb anyagi termékek cseréje mellett a szellemi termékek cseréje is folyik. Élő idegen nyelvek megtanulása milliók számára válik szükségessé. Márpedig anyagi előnyökön kívül semmi sem alkalmasabb az antipátia megszüntetésére és szimpátia keltésére, mint az elmélyülés valamely idegen nép nyelvében és szellemi életében.

E nemzetközi közeledési folyamat hatására az egyes országok *szociális viszonyai egyre jobban hasonlítanak egymáshoz.* A legelőrehaladottabb és éppen ezért *irányadó* kultúrnépek között ez a hasonlóság már olyan nagy, hogy aki megismerte az egyik ilyen nép gazdasági struktúráját, az lényegében a többiét is ismeri. Körülbelül úgy vagyunk ezen a téren is, mint a természetben: ugyanazon fajta állatok csontváza szerkezet és felépítés tekintetében azonos, és ha egyes részeit ismerjük, elméletileg megkonstruálhatjuk az egész állatot.

További következménye a nemzetközi közeledésnek, hogy ahol hasonló a szociális alap, ott hasonlóak annak hatásai is: egyrészt nagy gazdagság felhalmozódása, másrészt bérrabszolgaság, a tömegeknek a gépek által történő leigázása; a kis vagyonos kisebbség uralma a tömegek felett, annak minden következményével, velejárójával együtt.

Valóban, azt tapasztaljuk, hogy ugyanazok az osztályellentétek és osztályharcok, amelyek Németországban dúlnak, mozgásba hozzák egész Európát, az Egyesült Államokat, Ausztrá-

liát stb. Oroszországtól Portugáliáig, a Balkántól, Magyarországtól és Olaszországtól Angliáig és Írországig ugyanaz az elégedetlenség uralkodik Európában, a társadalmi erjedésnek, az általános nyugtalanságnak és bomlásnak ugyanazok a tünetei mutatkoznak. E mozgalmak — noha külső formájukban, a fejlődés foka, a népesség jelleme és a politikai rendszer formája szerint különböznek egymástól — lényegüket tekintve mindenütt azonosak: a mélyreható szociális ellentétekből fakadnak. Ezek az ellentétek évről évre jobban éleződnek, az erjedés és az elégedetlenség mind mélyebbre hatol a társadalom szervezetébe, míg végül valamely, önmagában véve esetleg jelentéktelen ok előidézi a robbanást, amely villámsebesen átterjed az egész kultúrvilágra, s rákényszeríti az embereket, hogy állást foglaljanak az új eszmék mellett vagy ellen.

Megindul az új világ harca a régi ellen. Tömegek lépnek a porondra, olyan hatalmas szellemi erők vesznek részt a harcban, amilyeneket a világ még egyetlen küzdelemben sem látott, és többé nem is fog látni. *Mert ez az utolsó társadalmi harc.* Most, a huszadik század küszöbén, látjuk, mint közeledik e harc utolsó szakasza, amelyben az új eszmék győzedelmeskednek.

Az új társadalom azután ugyancsak nemzetközi alapon fog felépülni. Elérkezik a népek testvériesülésének kora, a népek kezet nyújtanak egymásnak, és igyekeznek az új állapotot fokozatosan kiterjeszteni az egész világra[1]. Az egyik nép nem ellenségként áll majd szemben a másikkal, nem akarja kizsákmányolni és elnyomni, nem akarja egy idegen hit képviselőjeként ezt a hitet rákényszeríteni, hanem úgy viselkedik majd, mint barát, aki minden embert kultúremberré kíván nevelni. Az új társadalom kulturális és kolonizációs tevékenysége lényegében és eszközeiben éppen úgy különbözni fog a mostanitól, mint amennyire a két társadalom lényegét tekintve alapvetően különbözik egymástól. Nem fognak sem lőporhoz, sem ólomhoz,

[1] „A nemzeti érdek és az emberiség érdeke ma ellenségesen áll szemben egymással. A civilizáció magasabb fokán majd e két érdek egybeesik és eggyé válik." Lásd *Thünen:* Der isolierte Staat (Az elszigetelt állam).

sem tüzes vízhez (pálinkához), sem bibliához folyamodni; kultúrmissziójukat csakis békés eszközökkel végzik, s így a civilizátorok a barbárok és a vadak szemében nem ellenségek, hanem *jótevők* lesznek. Értelmes utazók és kutatók már rég tudják, milyen könnyen járható ez az út.

Ha a kultúrnépek egyetlen nagy szövetségben egyesültek, akkor eljön az az idő is, amikor „a háború vihara örökre elül". Az örök béke akkor nem lesz már álom többé, ahogy ma az egyenruhában feszítő tiszt urak el akarják hitetni a világgal. S ez az idő eljön, mihelyt a népek felismerik igazi érdekeiket. Ezeknek az érdekeknek nem a küzdelem és a harc, nem az országokat és népeket romlásba döntő fegyverkezés kedvez, hanem a békés megegyezés és a közös kulturális munka. Az uralkodó osztályok és kormányaik egyébként, mint fentebb kifejtettük, gondoskodnak róla, hogy a hadi készülődésnek és a háborúknak tulajdon rémségeik vessenek véget. Az utolsó fegyverek, a sok-sok régebbi fegyverhez hasonlóan, a régiség-gyűjteményekbe kerülnek, s ott tanúsítják majd a jövő nemzedékek előtt, hogyan gyilkolták, marcangolták egymást elődeik évezredeken át vadállatok módjára — míg végül az ember felül nem kerekedett az állaton.

A háborúkat csupán a nemzeti különbözőségek és érdekellentétek idézik elő, amelyeket az uralkodó osztályok mindenütt mesterségesen táplálnak, hogy adott esetben egy nagy háborúval vezessék le a veszélyes belső áramlatokat. Igazolja ezt *Moltke* német hadvezér kijelentése is. Hagyatékának első kötetében, mely az 1870/71-es német—francia háborút tárgyalja, a bevezető részben többek közt így ír:

„*Mindaddig, amíg az egyes nemzetek elkülönülten élnek, lesznek olyan viszályok, amelyeket csak fegyverrel lehet elintézni, de az emberiség érdekében remélhető, hogy amilyen mértékben fokozódnak a háborús borzalmak, olyan mértékben válnak ritkábbá a háborúk.*"

Nos, ez a nemzeti különélés, vagyis az egyes nemzetek ellenséges elzárkózása, egyre inkább megszűnik a fenntartására irányuló törekvések ellenére is, ennélfogva a jövő nemzedékek könnyűszerrel meg fognak valósítani olyan feladatokat is, ame-

lyekre zseniális férfiak már rég gondoltak, és amelyeknek megoldását megkísérelték, anélkül, hogy célhoz érhettek volna. Így például már Condorcet is gondolt arra, hogy egy általános világnyelvet kellene teremteni. Ulysses Grant pedig, az Egyesült Államok egykori elnöke, egyik beszédében így nyilatkozott: „Minthogy a kereskedelem, az oktatás és a gondolatoknak meg az anyagoknak a távíró meg a gőz segítségével való gyors továbbítása mindent megváltoztatott, úgy vélem, isten arra készíti elő az emberiséget, hogy *egyetlen* nemzetté olvadjon össze, *egy* nyelvet beszéljen, s a tökéletesség olyan fokára jusson, *amelyen már nincs szükség hadseregekre és hajóhadakra.*" Persze, egy telivér yankeenél a jóistennek kell azt a kiegyenlítő szerepet betöltenie, amely kizárólag a történeti fejlődés folyománya. Ezen nincs mit csodálkoznunk. Sehol sem nagyobb a képmutatás, sőt a korlátoltság vallási kérdésekben, mint az Egyesült Államokban. Minél kevésbé irányítja az államhatalom a tömegeket a maga szervezetével, annál inkább a vallásra, az egyházra hárul ez a feladat. Ezért a burzsoázia ott a legvallásosabb, ahol az államhatalom a leglazább: az Egyesült Államokon kívül Angliában, Belgiumban, Svájcban. A forradalmár Robespierre, aki úgy játszott az arisztokraták meg a papok fejével, mint tekegolyókkal, tudvalevően igen vallásos volt, s ezért ünnepélyesen ismét beiktatta jogaiba a legfelsőbb lényt, amelyet a konvent nem sokkal azelőtt — ugyanolyan ízléstelen formában — trónfosztottnak nyilvánított. S minthogy a nagy forradalom előtt a könnyelmű és léha francia arisztokraták gyakran kérkedtek ateizmusukkal, Robespierre az ateizmust arisztokratikusnak tekintette és a konvent előtt a legfelsőbb lényről tartott beszédében ezekkel a szavakkal nyilatkozott róla: „*Az ateizmus arisztokratikus.* Egy legfelsőbb lény, amely őrködik az elnyomott ártatlanság felett, és megbünteti a diadalmaskodó bűnt, teljes egészében népi eszme. *Ha isten nem volna, fel kellene találni.*" Az erényes Robespierre sejtette, hogy erényes polgári köztársasága nem tudja kiegyenlíteni a társadalmi ellentéteket, *ezért* kellett egy olyan legfelsőbb lénybe vetett hit, amely megbocsát, és kiegyenlíti azt, amit annak idején az emberek

még nem tudtak kiegyenlíteni. Vagyis: e hit az első köztársaság számára szükségszerűség volt.

Ez az idő elmúlt. Az egyik kulturális vívmány követi a másikat, az emberiség mindig újabb feladatokat tűz maga elé, s eljut a kulturális fejlődésnek arra a fokára, amelyen ismeretlen a nemzeti gyűlölködés, a háború, a vallási viszálykodás és a múlt sok más maradványa.

A népesedés kérdése és a szocializmus

1. A túlnépesedéstől való félelem

Egyesek a *népesedés kérdését* tekintik a legfontosabb és legégetőbb kérdésnek, mert véleményük szerint „túlnépesedés" veszedelme fenyeget bennünket, sőt, ezzel a veszéllyel máris szembe kell néznünk. Ezt a kérdést nemzetközi szemszögből kell tárgyalni, mert a népélelmezés és a népesség eloszlása egyre inkább nemzetközi problémává vált. A népesedés törvényéről Malthus óta sokat vitatkoztak. „Essay on the Principle of Population" (Tanulmány a népesedés elvéről) c. könyvében, amely Marx szerint „nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellengős *plágium* Defoe, Sir James Stewart, Townsend, Franklin, Wallace stb. műveiből és egyetlenegy önálló tételt sem tartalmaz"[1], Malthus azt a nézetet hangoztatja, hogy az emberiség mértani haladványban szaporodik (1, 2, 4, 8, 16, 32 stb.), a táplálékot ellenben csak számtani haladványban lehet gyarapítani (1, 2, 3, 4, 5 stb.). Ennek az a szükségszerű következménye, hogy az emberek száma és az élelmiszerkészletek között hamarosan olyan aránytalanság támad, amely tömegnyomorhoz és tömeges éhhalálhoz vezet. Ezért ajánlatos a gyermekek nemzésében az „önmegtartóztatás". Akinek nincsenek meg az anyagi eszközei egy család eltartására, az ne házasodjék meg, különben utódai nem kapnak helyet „a természet asztalánál".

A túlnépesedéstől való félelem igen régi keletű. Megvolt már

[1] *Marx:* A tőke. 1. köt. 571. old.

a görögöknél és a rómaiaknál, s feléledt a középkor vége felé is. E félelem hatott Platónra és Arisztotelészre, a rómaiakra, a középkor kispolgárára, sőt még Voltaire-re is, aki erről a kérdésről értekezést írt a XVIII. század első negyedében. Számos más író is foglalkozott e kérdéssel, míg végre Malthus személyében fellépett az, aki ezeket az aggodalmakat a legpregnánsabban juttatta kifejezésre.

A túlnépesedéstől való félelem mindig olyan időszakokban jelentkezik, amikor a fennálló társadalmi rend bomlásnak indul. Az ilyenkor elharapódzó általános elégedetlenséget egyesek elsősorban az emberfeleslegnek és az élelemhiánynak tulajdonítják, nem pedig az élelemtermelés és elosztás módjának.

Az embernek ember által való kizsákmányolása mindenkor az osztályuralmon alapul. Az osztályuralom első és legelőkelőbb eszköze a föld birtokbavétele. A föld köztulajdonból fokozatosan magántulajdonná válik. A tömeg tulajdon nélkül marad és a vagyonosok szolgálatába kényszerül, hogy megszerezze élelmét. Ilyen körülmények között minden új családtag tehernek számít. Megjelenik a túlnépesedés réme, mely annál ijesztőbb, minél inkább monopoltulajdonná válik a föld és minél inkább veszít a termékenységéből, akár mert nem kielégítően művelik, akár mert juhlegelővé változtatják, vagy szórakozási célokra, vadászterületnek tartják fenn a legjobb földeket és ilyenformán elvonják őket az emberi táplálék termelésétől. Rómában és Itáliában akkor volt a legnagyobb az élelemhiány, amikor a föld mintegy háromezer latifundiumtulajdonos kezében összpontosult. Innen ered a vészkiáltás: a latifundiumok tönkreteszik Rómát. Itália földjét óriási vadászterületekké vagy díszkertekké változtatták az előkelő származású birtokosok szórakozására, gyakran pedig parlagon hagyták, mert a rabszolgák által való megművelése többe került, mint az Afrikából vagy Sziciliából behozott gabona. Ez az állapot kaput nyitott a gabonauzsorának, amelyben elsősorban megint csak Róma gazdag nemessége volt érdekelve. Sőt, ez lett egyik fő oka a hazai földek elhanyagolásának. A nemesség számára jobb üzlet volt a gabonauzsora, mint a hazai gabonatermelés.

Ilyen körülmények között a római polgár vagy az elszegényedett nemes inkább lemondott a házasságról és gyermekek nemzéséről. S ezt nem tudta megakadályozni semmiféle prémium, amelyet az uralkodó osztály létszámcsökkenésének meggátlása végett a házasságkötésre és gyermekszületésre kitűztek.

Hasonló jelenség mutatkozott a középkor vége felé. A nemesség meg a papság — a ravaszság és az erőszak minden eszközével élve — évszázadokon át temérdek parasztot megfosztott tulajdonától és magához ragadta a közösségi földeket. Az elszenvedett bántalmak következtében a parasztok fellázadtak, de leverték őket; a nemesség rablásai és fosztogatásai immár magasabb szinten folytatódtak, a református fejedelmek pedig az egyházi javakat sem kímélték. Ilyen körülmények közt soha nem látott arányban növekedett a rablók, koldusok, csavargók stb. száma. Ez a reformáció után volt a legnagyobb. A kisajátított falusi népesség a városokba özönlött. De a már leírt okokból a viszonyok itt is romlottak, és így mindenütt mutatkoztak a „túlnépesedés" tünetei.

Malthus fellépése az angol iparnak abba a szakaszába esik, amikor Hargreaves, Arkwright és Watt találmányai nagyarányú átalakulást idéztek elő a mechanikában és a technikában; ez főképpen a pamut- és vászonipart érintette, s az otthonmunkások tízezreit tette kenyértelenné. A földtulajdon koncentrációja és a nagyipar fejlődése abban az időben Angliában nagy arányokat öltött. Az egyik oldalon rohamosan nőtt a gazdagság, a másik oldalon fokozódott a tömegnyomor. Ilyen időkben az uralkodó osztályok, amelyeknek minden okuk megvolt rá, hogy a fennálló társadalmi rendet minden lehető világ legjobbikának tekintsék, szükségképpen elfogadhatónak látszó, őket felmentő magyarázatát keresték az olyan ellentmondásos jelenségnek, amilyen a tömeg pauperizálódása, s ugyanakkor a növekvő gazdagság és az óriási ipari fejlődés mellett, mi sem kényelmesebb, mint a bajokért a munkások túl gyors szaporodását okolni és ezzel elterelni a figyelmet a valódi okokról: arról, hogy a munkásokat a tőkés termelési folyamat és a földnek a landlordok kezében való koncentrálódása tette

feleslegessé. Ilyen körülmények közt Malthus „iskolásan felületes és paposan fellengős plágiuma" olyan magyarázatot adott a bajokra, amely kifejezte az uralkodó osztály legtitkosabb gondolatait és vágyait, és az uralkodó osztályt igazolta a világ előtt. Ez az oka annak, hogy Malthus tanítását egyrészt óriási tetszéssel fogadták, másrészt hevesen támadták. Malthus az angol burzsoázia érdekében *a kellő pillanatban kimondta a megfelelő szót, és ezért — jóllehet írása „egyetlenegy önálló tételt sem tartalmazott" — nagy és híres emberré lett, akinek neve az egész elméletet jelölte*[1].

2. A túlnépesedés termelése

Azok a viszonyok, amelyek Malthust brutális tanainak hirdetésére késztették — tanítását ugyanis a munkásosztályhoz intézte, s ezzel nemcsak hogy ártott a munkásosztálynak, hanem még csúfot is űzött belőle —, azóta évtizedről évtizedre általánosabbakká váltak. Nemcsak Malthus hazájában, Nagy-Britanniában van ez így, hanem a világ minden országában, ahol meghonosodott a tőkés termelési rendszer, amelynek következménye a föld elrablása és a tömegeknek a gépek és a gyár által való leigázása. E rendszer lényege, mint azt már bebizonyítottuk, a munkás elválasztása a munkaeszközöktől — a földtől illetve a szerszámtól, és a munkaeszközöknek a tőkés tulajdonává változtatása. Ez a rendszer egyre újabb iparágakat hoz létre, fejleszti és koncentrálja ezeket, de egyúttal mindig újabb és újabb néptömegeket dob az utcára és tesz „feleslegessé". Előmozdítja, mint a régi Rómában is, a latifundium-tulajdont és annak minden következményét. Írország az a klasszikus ország Európában, amely a legtöbbet szenvedett az angol rablórendszertől. Már 1874-ben 12 378 244 acre rétje és legelője volt, s csupán 3 373 508 acre szántóterülete; a lakos-

[1] Hogy Darwin és mások ugyancsak Malthus követőivé szegődtek, csak azt mutatja, milyen egyoldalú nézetekre vezethet a gazdasági ismeretek hiánya a természettudományok terén is.

ság száma évről évre csökken, s ezzel párhuzamosan folyik a szántóterületnek rétté és juh- meg marhalegelővé, valamint a landlordok vadászterületeivé való átalakítása[1]. (1908-ban 14 805 046 acre volt a rét meg a legelő, és 2 328 906 acre a szántóföld.) Az írországi szántóföldek egyébként jórészt számos kisbérlő kezén vannak, akik képtelenek a földet kellőképpen kihasználni. Ilyenformán az írek földművelő lakosságból fokozatosan pásztornéppé fejlődnek vissza. Amellett a lakosok száma, amely a XIX. század elején 8 millió fölött volt, jelenleg mindössze 4,3 millió, és még mindig van néhány milliós „fölösleg". Az írek Anglia elleni lázongása mindebből könnyen érthető. *Skóciában* Írországhoz hasonló a helyzet, ami a földbirtokviszonyokat és a föld megművelését illeti[2]. Hasonló a helyzet *Magyar-*

---

[1] Ferdinand Freiligrath „Írország" c. megrázó költeményében így énekel:

Figyel az úr, hogy ökrei,
szarvasai — pórjai tömjék,
de lápját nem szárítja ki,
Írország sok mocsaras földjét!
A föld henyél, mert rest az úr,
bár dús vetés ringhatna rajta,
szárcsának adja át gazul,
gébicsnek, vadkacsának adja.
De, Isten haragjára — lát!
s négymillió hold műveletlen!

(Ford. Devecseri Gábor)

[2] „*Kétmillió acre-t*, amelyek Skócia néhány *legtermékenyebb* földjét foglalják magukban, teljesen és tökéletesen pusztasággá tettek. Glen Tilt vadon növő füve Perth grófság legtáplálóbb füvei közé számított; Ben Aulder deer forestje (vadaskertje) a legjobb füves rétje volt a nagy Badenoch kerületnek; a Black Mount-forest egy része a legjobb skót legelő volt feketefejű juhok számára. A *vadászat kedvéért* parlagon hagyott föld kiterjedéséről fogalmat alkothatunk magunknak abból a tényből, hogy jóval nagyobb területet ölel fel, mint az egész Perth grófság. Hogy ez erőszakos pusztítás következtében milyen veszteség érte az országot termelési forrásokban, azt felbecsülhetjük abból, hogy a Ben Aulder (vadaskert) földje 15 000 juhot tudott táplálni, s hogy *ez Skócia egész vadászterületének csak* $^1/_{30}$*-a* . . . Mindez a vadászterület teljesen improduktív . . . akár az Északi-tenger hullámaiba süllyesz-

országon is, amely csak az utolsó évtizedekben indult meg a modern fejlődés útján. Ez az ország, amely termékeny földekben olyan gazdag, mint Európának alig néhány országa, eladósodott, népessége elszegényedett, az uzsorások karmai közt vergődik, s kétségbeesésében tömegesen vándorol ki. A föld pedig a modern tőkések kezében koncentrálódik, akik az erdőségekkel meg a szántóterülettel a legbűnösebb rablógazdálkodást folytatják, úgyhogy Magyarország rövid időn belül nem lesz már gabonát exportáló ország. Hasonló a helyzet Olaszországban. A nemzet politikai egységének megvalósulása, éppen úgy mint Németországban, elősegítette a tőkés fejlődést, de Piemonte és Lombardia, Toscana, Romagna és Szicilia szorgalmas parasztjai egyre jobban elszegényednek és tönkremennek. Lassanként újra mocsarak és lápok keletkeznek ott, ahol még néhány évtizeddel ezelőtt a kisparasztok jól ápolt kertjei és szántóföldjei terültek el. Róma kapui előtt, az úgynevezett Campagnában, sok százezer hektár föld hever parlagon, olyan vidéken, amely egykor a régi Rómában a legvirágzóbbak közé tartozott. Most ez a terület mérges miazmákat lehelő láp és mocsár. Ha a mocsarakat megfelelő eszközökkel lecsapolnák, és a területet célszerű módon csatornáznák, Róma lakossága gazdag éléskamrához és szép üdülőhelyhez jutna. De a nagyhatalmi tébolyban szenvedő Olaszország rossz közigazgatása, katonai és tengerészeti fegyverkezése és „gyarmatosításai" tönkreteszik a lakosságot, és így olyan kultúrfeladatokra, mint a Campagna termékennyé tétele, nem jutnak anyagi eszközök. A campagnai viszonyokhoz hasonló állapotok uralkodnak Dél-Olaszországban és Sziciliában is. Róma egykori gabonaraktára mindjobban elszegényedik; kiszipolyozottabb, nagyobb nyomorban élő, jobban kizsákmányolt népesség nincs egész Európában. Európa legszebb országának igénytelen gyermekei elárasztják fél Európát és Amerikát, mindenütt leszorítva a béreket, vagy pedig seregestül végleg kivándorolnak, mert nem akar-

---

tették volna." A londoni „Economist", 1866 július 2. Lásd *Marx:* A tőke. 1. köt. 679. old.

nak éhenhalni a hazai földön, amely nem az ő tulajdonuk. A malária, e szörnyű láz, Olaszországszerte olyan méreteket öltött, hogy a megrémült kormány már 1882-ben vizsgálatot rendelt el. Ennek szomorú eredménye az volt, hogy az ország 69 tartománya közül 32-ben a malária erősen elterjedt, 32 már érintve volt, és csak 5 volt teljesen ment e kórtól. A betegség, amelyet azelőtt csak falun ismertek, behatolt a városokba is; melegágya az összezsúfolt proletariátus volt, amelynek számát a proletarizálódott falusi lakosság szaporította.

3. Szegénység és termékenység

Bármely oldalról vizsgáljuk is a kapitalista gazdasági rendszert, azt tapasztaljuk, hogy a tömegek szegénységét és nyomorát nem a létfenntartási cikkek és az élelem hiánya idézi elő, hanem egyenlőtlen elosztásuk és az a fonák gazdálkodási mód, amely egyeseknek mindent megad, másokat pedig nélkülözésre kárhoztat. Malthus állításainak csupán a tőkés termelési mód szempontjából van értelmük. Másrészt viszont maga a tőkés termelési mód is követeli a gyermektermelést; műhelyei és gyárai számára szüksége van olcsó „kezekre" — a gyermekek munkaerejére. A proletárnál a gyermekek nemzése bizonyos fajta számítássá válik: a gyermekeknek maguknak kell megkeresniük eltartásuk költségeit. Az otthonmunkát végző proletárt szinte rákényszerítik a körülmények, hogy sok gyermeke legyen, mert ez biztosítja versenyképességét. Szörnyű rendszer ez; előmozdítja a munkás pauperizálódását és fokozza a vállalkozótól való függését. A proletár kénytelen egyre nyomorúságosabb bérért dolgozni. És minden munkásvédelmi intézkedés, minden szociális célokra szánt többletkiadás — amely nem érinti a vállalkozó által foglalkoztatott otthonmunkásokat — arra készteti a vállalkozót, hogy bővítse az otthonmunkások körét. Ez olyan előnyöket biztosít számára, amilyeneket másfajta vállalkozás aligha nyújthat, feltéve, hogy az illető iparág természetével összeegyeztethető az otthonmunka.

De a tőkés termelési rendszer nemcsak árukban és munkásokban idéz elő túltermelést, hanem szellemi munkásokban is. Az értelmiségiek szintén egyre nehezebben tudnak elhelyezkedni, a kínálat állandóan meghaladja a keresletet. Csak egy dolog nem felesleges ebben a kapitalista társadalomban: a tőke és tulajdonosa, a tőkés.

A polgári közgazdászok lehetnek malthusiánusok, hiszen ezt diktálja a burzsoázia érdeke, de ne próbálják polgári előítéleteiket átvinni a szocialista társadalomra. John Stuart Mill ezt mondja: „A kommunizmus a dolgoknak éppen az a rendje, amelytől elvárhatjuk, hogy a közvélemény a legerélyesebben szembeszáll majd az effajta önző mértéktelenséggel. Minden népszaporulat, amely rontana a népesség kedvező helyzetén vagy növelné a népesség bajait, a társadalom minden egyes tagját közvetlen és félreismerhetetlen módon sújtaná, s ez esetben a bajokért nem lehetne a munkáltatók kapzsiságát vagy a gazdagok igazságtalan kiváltságait okolni. Ilyen megváltozott körülmények között a közvélemény okvetlenül kifejezésre juttatná rosszallását, s ha ez nem bizonyulna elégnek, akkor valamiféle büntetéssel nyomná el a közre ártalmas mértéktelenséget. A kommunista elméletet tehát semmiképpen sem érheti az a szemrehányás, hogy túlságosan előmozdítja a túlnépesedést; sokkal inkább az jellemzi, hogy nagymértékben megvan benne a baj megelőzésére irányuló tendencia." Adolf Wagner professzor pedig Rau „Lehrbuch der politischen Ökonomie" (A politikai gazdaságtan tankönyve) című munkájának 376. oldalán kijelenti: „Legkevésbé egy szocialista közösségben volna elvileg megengedhető a házasság, illetve a gyermeknemzés szabadsága." Az említett szerzők tehát abból indulnak ki, hogy minden társadalomban megvan a túlnépesedésre való törekvés; a szocializmust mindketten olyan rendszernek tartják, amely minden más társadalmi formánál jobban egyensúlyban tudja tartani a népesedés és az élelem arányát. Az utóbbi nézet helyes, az előbbi nem.

Csakugyan volt néhány szocialista, aki a malthusi eszmék hatása alatt a túlnépesedés veszélyét imminensnek tartotta. De

ezek a szocialista malthusiánusok eltűntek: a polgári társadalom természetének és lényegének mélyrehatóbb vizsgálata nyomán megváltoztatták véleményüket. Agráriusaink sirámaiból szintén kiderül, hogy — a világpiac szempontjából — túlságosan sok élelmiszert termelünk, s így az ebből adódó alacsony árak miatt e cikkek termelése nem kifizetődő.

A mi malthusiánusaink azt képzelik, a polgári vezérszónokok kara pedig utánuk szajkózza, hogy a szocialista társadalom, amelyben a párválasztás szabadsága biztosítva van, és amelyben mindenki emberhez méltó életet élhet, „házinyúlfarmmá" válik; a nemi kicsapongás és a tömeges gyermeknemzés lesz benne úrrá. Holott véleményünk szerint ennek az ellenkezője fog bekövetkezni. Ma általában nem a jobbmódú rétegekben a legbőségesebb a gyermekáldás, hanem ellenkezőleg, a a legszegényebbeknél. Sőt, túlzás nélkül mondhatjuk: *minél szegényesebb helyzetben van egy proletár réteg, átlagosan annál nagyobb a gyermekáldás, kivételek persze lehetségesek.* Igazolja ezt Virchow is, aki a múlt század közepén ezt írta: „Mint ahogy az angol munkás szörnyű helyzetében, végső szellemi nyomorában az élvezetnek csak két forrását ismeri: az italt és a közösülést, úgy, *még néhány évvel ezelőtt,* a felső-sziléziai lakosságnak is minden kívánsága, minden törekvése erre a két dologra irányult. A pálinkafogyasztás és a nemi ösztön kielégítése teljesen szuverén helyet foglalt el nála, és így könnyen érthető, hogy a népesség száma éppoly gyorsan növekedett, amilyen gyorsan gyengült testi ereje és erkölcsi szilárdsága."

Hasonlóképpen nyilatkozik Marx „A tőké"-ben: „Valójában nemcsak a születések és halálozások száma, hanem a családok abszolút nagysága is fordított arányban van a munkabér magasságával, tehát a létfenntartási eszközöknek azzal a tömegével, amellyel a különböző munkáskategóriák rendelkeznek. *A tőkés társadalomnak ez a törvénye vademberek, sőt civilizált gyarmatosok között is értelmetlenül hangzanék.* Az egyénileg gyenge és sokat üldözött állatfajok tömeges újratermelésére emlékeztet." A továbbiakban Marx idézi Lainget, aki kijelenti: „Ha mindenki kényelmes körülmények között élne, akkor a világ

hamarosan elnéptelenednék"[1]. Laing véleménye tehát homlokegyenest ellenkezik Malthuséval; szerinte a jobb életkörülmények nem a születések számának emelkedését, hanem csökkenését idézik elő. Hasonlóképpen nyilatkozik Herbert Spencer: „A tökéletesség és a fajfenntartási képesség *mindig és mindenütt* ellentétben van egymással. Ebből következik, hogy az emberiség további fejlődése *valószínűleg a szaporodás csökkenésével fog együttjárni.*" Ebben a kérdésben tehát olyan emberek jutnak azonos megállapításokra, akik egyébként egészen különböző nézeteket vallanak; s véleményükhöz mi is csatlakozunk.

4. Emberhiány és élelemfelesleg

A népesedés egész kérdését röviden le lehetne zárni ezzel a kijelentéssel: belátható időn belül nem fenyeget bennünket a túlnépesedés veszélye, hiszen nagy, évről évre növekvő élelemfelesleggel rendelkezünk, s ilyenformán inkább az okoz gondot, hogy mit kezdjünk ezzel a gazdagsággal. A termelők bizonyára örülnének, ha a fogyasztók száma gyors ütemben növekedne. Ám malthusiánusaink fáradhatatlanok az ellenvetésben, így válaszolnunk kell nekik, nehogy azzal hozakodjanak elő, hogy nem tudjuk őket megcáfolni.

Azt állítják, hogy a túlnépesedés veszélye a „csökkenő földhozam" törvénye következtében meglehetősen közeli. Szerintük a föld „kifárad", nem várható a termés növekedése, s minthogy a még művelés alá vehető földek mennyisége állandóan csökken, a népesség további szaporodása esetén közvetlenül fenyeget az élelemhiány veszélye. Jóllehet már e műnek a mezőgazdaság fejlesztéséről írt fejezetében, úgy hisszük, cáfolhatatlan érvekkel bebizonyítottuk, hogy még az agrártudomány mostani állása mellett is milyen óriási élelmiszertömegeket termelhetünk, erre még további példákat hozunk. Egy igen rátermett nagybirtokos és elismert nemzetgazdász, aki mindkét

[1] *Marx:* A tőke. 1. köt. 597. old.

vonatkozásban jóval különb Malthusnál, már 1850-ben, amikor az agrokémia még gyerekcipőben járt, így nyilatkozott: „A nyersanyag-, nevezetesen *az élelem*termelés produktivitása a jövőben már nem fog elmaradni a gyári termelés és a szállítás produktivitása mögött . . . Az agrokémia csak napjainkban nyit olyan távlatokat a mezőgazdaság előtt, amelyek néhányszor még kétségkívül tévútra fognak ugyan vezetni, *de amelyek végezetül biztosítják majd, hogy az élelem előállítása éppen úgy a társadalom hatalmában álljon, mint ahogy ma a társadalomnak módjában van tetszés szerinti mennyiségű szövetet gyártania,* ha a szükséges gyapjúkészlet rendelkezésre áll"[1].

Justus v. Liebig, az agrokémia megteremtője úgy véli, hogy „ha van elegendő mennyiségű emberi munka és trágyaanyag, akkor a föld kimeríthetetlen, és szakadatlanul a leggazdagabb termést adja". A csökkenő földhozam törvénye nem más, mint Malthus-féle előítélet, amely annakidején, igen fejletlen mezőgazdaság mellett, még elfogadhatónak látszott, de amelyet a tudomány és a tapasztalat már rég megcáfolt. Ezzel szemben érvényben van ez a törvény: *Valamely föld hozama egyenes arányban van a ráfordított emberi munkával* (beleértve a tudomány és a technika eszközeit) *és a célszerűen felhasznált trágyaanyaggal.* Ha a kisparaszti Franciaországban sikerült a legutóbbi kilencven év során a föld hozamát több mint négyszeresére emelni, míg a népesség még csak meg sem kétszereződött, akkor egy szocialista módon gazdálkodó társadalomtól egészen más eredmények várhatók. Malthusiánusaink megfeledkeznek továbbá arról, hogy a mai helyzetben nemcsak a mi termőföldünk jön tekintetbe, hanem az egész világé, vagyis olyan területeket is figyelembe kell venni, amelyek hússzorta, harmincszorta termékenyebbek, mint a mi ugyanolyan kiterjedésű földjeink. A földet ugyan az emberek már csaknem teljesen birtokukba vették, de *egy kis töredék kivételével sehol sem művelik meg és használják úgy, ahogyan lehetne.* Nemcsak Nagy-Britannia ter-

[1] *Rodbertus:* Zur Beleuchtung der sozialen Frage (A szociális kérdés megvilágításához). 1850.

melhetne jóval több élelmiszert, mint ma, hanem Franciaország, Németország, Ausztria is, s a többi európai ország még sokkal inkább. A kis Württembergben, amelynek 879 970 hektár gabonaföldje van, a 6 140 000 mázsás átlagos termést csupán gőzeke alkalmazásával 9 000 000 mázsára lehetne emelni.

Európai Oroszország — Németország mai népsűrűségét véve alapul — a jelenlegi kb. 100 millió lakos helyett 475 milliót tudna eltartani. Európai Oroszországban jelenleg a népsűrűség mintegy 19,4 négyzetkilométerenként, Szászországban több mint 300.

Jogos ugyan az az ellenvetés, hogy Oroszországban nagykiterjedésű területek vannak, amelyeknek az éghajlata kizárja a nagyobbfokú termékenységet, ezzel szemben kivált délen olyan az éghajlat és a termőföld, amellyel Németország semmiképpen sem vetekedhet. Továbbá, a népsűrűség növekedése és a földművelésnek ezzel együttjáró fejlődése nyomán olyan éghajlati változások következhetnek be, amelyeknek a jelentőségét ma fel sem mérhetjük. Mindenütt, ahol sűrű tömegben élnek emberek, éghajlati változások mutatkoznak. E jelenségeknek nem tulajdonítunk kellő fontosságot, s azt teljes egészében fel sem mérhetjük, mert nincs okunk — és a dolgok mai állása mellett nincs is lehetőségünk — nagyarányú kísérletek végzésére. A ma olyan gyér lakosságú Svédország és Norvégia például, a maga hatalmas erdőségeivel, úgyszólván kimeríthetetlen ércbányáival, rengeteg folyójával, hosszú tengerpartjával bőséges megélhetést biztosíthatna az embereknek nagy népsűrűség esetén is. Az adott viszonyok között nem állnak rendelkezésre azok az eszközök és berendezések, amelyekkel ez országok gazdagsága feltárható lenne, s így még a gyér lakosság egy része is kivándorlásra kényszerül.

Amit elmondhatunk északról, még sokkal inkább vonatkozik a dél-európai országokra: Portugáliára, Spanyolországra, Olaszországra, Görögországra, a dunai államokra, Magyarországra, Törökországra stb. A rendkívül kedvező éghajlat, a gazdag, termékeny föld, amilyent az Egyesült Államok legjobb vidékein is alig találunk, ezekben az országokban egykor *bősé-*

ges táplálékot nyújtott a nagyszámú lakosságnak. De a rothadt politikai és társadalmi viszonyok következtében Európából százezrek vándorolnak ki a tengerentúlra, ahelyett, hogy hazájukban maradnának vagy a szomszéd országokban telepednének le. Mihelyt itt normális szociális és politikai viszonyok lesznek, újabb embermilliókra lesz szükség, akik e nagykiterjedésű és termékeny országokat magasabb kultúrfokra emelik.

Európában ahhoz, hogy *lényegesen* nagyobb kulturális célkitűzéseket lehessen megvalósítani, még sokáig nem emberfelesleg, hanem ember*hiány* lesz, s ilyen körülmények között oktalanság a túlnépesedéstől félni[1]. Amellett sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy *határtalan lehetőségek* nyílnak a meglevő élelmiszerforrásoknak a tudomány és a munka segítségével történő kihasználása előtt, *s minden nap új felfedezéseket és találmányokat hoz, amelyek szaporítják az élelemszerzés forrásait.*

Ha Európából más világrészekbe megyünk, azt tapasztaljuk, hogy ott *sokkal nagyobb az emberhiány és a földfelesleg.* A föld leggazdagabb, legtermékenyebb részei még *teljesen* vagy csaknem teljesen kihasználatlanok, mert megművelésükhöz és hasznosításukhoz nem lehet néhányezer emberrel hozzáfogni: *tízmilliós tömegek áttelepítésére lenne szükség ahhoz, hogy némileg úrrá legyünk a túlságosan gazdag természeten.* Ilyen földrész többek közt Közép- és Dél-Amerika, amelynek területe sok százezer négyzetmérföld. Argentina például 1892-ben még csak 5 millió hektárt művelt meg, holott az országnak 96 millió hektárnyi megművelhető földje van. A becslések szerint Dél-Amerikában legalább 200 millió hektárnyi gabonatermelésre alkalmas föld hever parlagon, míg az Egyesült Államok, Ausztria-Magyarország, Nagy-Britannia és Írország, Németország és Franciaország együttvéve csak mintegy 105 millió hektáron termel

[1] Vonatkozik ez Németországra is. A lakosság számának állandó emelkedése ellenére a kivándorlás éppen ilyen állandóan csökkent — 1891-ben például 120 089 fő, 1907-ben már csak 31 696 volt a kivándorlók száma. Ezzel szemben növekedett a bevándorlás, mert különböző iparágakban hiány van belföldi munkásokban. Így például 1900-ban 757 151, 1905-ben 1 007 149 volt a bevándorlók száma.

gabonát. *Carey* négy évtizeddel ezelőtt azt állította, hogy maga a 360 mérföld hosszú Orinoco-völgy annyi élelmiszert teremhetne, *amennyi elég volna az egész emberiség eltartására.* Nos, ha ennek csak a felét fogadjuk el, az is bőven elég. Mindenesetre egyedül Dél-Amerika el tudná látni élelemmel a föld jelenlegi lakosságának *többszörösét.* Egy banánfákkal beültetett terület termésének tápértéke úgy aránylik ugyanakkora, de búzával beültetett területéhez, mint 133 az 1-hez. A mi búzánk kedvező körülmények között tizenkétszeresen-hússzorosan fizet, míg hazájában a rizs nyolcvan-százszorosát, a kukorica kétszázötven-háromszázszorosát termi meg az elvetett magnak, némely vidéken pedig, például a Fülöp-szigeteken, a rizs hozama a becslések szerint négyszázszoros. Mindezen élelmiszereknél az a feladat, hogy azt úgy dolgozzák fel, hogy minél táplálóbbá tegyék. Az élelmiszerkémia előtt tehát beláthatatlan fejlődési lehetőségek állnak.

Közép- és Dél-Amerika, kivált Brazília (mely egymaga majdnem akkora, mint egész Európa: 8 524 000 négyzetkilométernyi területén körülbelül 22 millió ember él, míg Európában 9 897 010 négyzetkilométeren 430 millió) olyan termékeny, hogy minden utazót bámulatba ejt, azonkívül ércben és fémekben is roppant gazdag. De a világtól még csaknem teljesen el van zárva, mert népessége túlságosan közönyös, túlságosan kisszámú és túlságosan alacsony műveltségi színvonalon áll ahhoz, hogy úrrá legyen a hatalmas természeten. Az afrikai állapotokról a legutóbbi évtizedek felfedezései nyújtanak képet. Belső-Afrika nagy része ugyan európai földművelésre sohasem lesz alkalmas, de más nagykiterjedésű területek, ha ésszerű kolonizációs elvek szerint járunk el, igen nagy mértékben kihasználhatók. Ázsiában is vannak még igen nagy, termékeny vidékek, amelyek sok millió embert eltarthatnak. A múlt megmutatta, hogy olyan területek, amelyek most terméketlen pusztaságok, enyhe éghajlatuk mellett gazdag termést hoznak, ha az ember el tudja látni őket vízzel. Elő-Ázsiában, a Tigris és az Eufrátesz vidékén stb. a barbár hódító hadjáratok során elpusztultak a nagyszerű vízvezetékek és öntözőcsatornák, mindehhez

hozzájárult a lakosság szörnyű elnyomása, s végül sokezer négyzetmérföldnyi terület homoksivataggá változott[1]. Ugyanez a helyzet Észak-Afrikában, Mexikóban, Peruban is. Néhány millió civilizált emberre van csak szükség, s az élelem kiapadhatatlan forrásai nyílnak meg. A datolyapálma Ázsiában és Afrikában hihetetlen bőven terem, s amellett olyan kevés helyet foglal el, hogy egy holdon 200 fa is elfér. A cirokköles Egyiptomban több mint háromezerszeres termést hoz, s az ország mégis szegény. Ennek oka nem az emberfelesleg, hanem az a rablógazdálkodás, amelynek eredményeként a sivatag évtizedről évtizedre nagyobb területet foglal el. El sem tudjuk képzelni, hogy a közép-európai föld- és kertműveléssel milyen nagyszerű eredményeket lehetne elérni ezekben az országokban.

Az Észak-Amerikai *Egyesült Államok* a mezőgazdasági termelés *mai* állását véve alapul *könnyűszerrel* eltarthatja jelenlegi lakosságának (85 millió) tizenötszörösét-hússzorosát, tehát 1250—1700 millió embert; *Kanada* 6 millió helyett több száz milliót tudna élelemmel ellátni. S ott van még Ausztrália, ott van a Csendes- és az Indiai-óceán számos, részben nagykiterjedésű és igen termékeny szigete. *Szaporodjék az emberiség*, s ne fogyjon — ez a kultúra jelszava.

Mindenütt a társadalmi rendszer — a mindenkori *termelési és elosztási mód* — az, amely a szükséget meg a nyomort előidézi, *nem pedig az emberfelesleg*. Ha néhány éven át jó a termés, annyira *csökkennek* az élelmiszerárak, hogy a gazdálkodók egy része tönkremegy. A jó termés nem javít, hanem ront a termelők helyzetén. A gazdák nagy része ma *csapásnak tekinti a jó termést*, mert az lenyomja az árakat. Hát normális állapot ez? Nagy gabonavámokat vezetünk be, hogy más országok jó-

[1] Kärger becslése szerint Anatóliában a termés még rossz esztendőben is 9—13 mázsa, átlagosan 26,40—39 mázsa, jól trágyázott és öntözött talajon 66 mázsa. — *Prof. dr. Gustav Ruhland:* Die internationale landwirtschaftliche Konkurrenz, ein kapitalistisches Problem (A nemzetközi mezőgazdasági konkurrencia, a kapitalizmus egyik problémája). Berlin 1901.

természét távol tartsuk magunktól; ezzel megnehezítjük a külföldi gabona behozatalát, és lehetővé tesszük a belföldi gabona árának emelkedését. *Nem élelmiszerhiányban, hanem élelmiszerfeleslegben szenvedünk, mint ahogy feleslegünk van iparcikkekben is.* Millióknak volna szüksége különféle iparcikkre, amelyeket azonban a jelenlegi tulajdon- és kereseti viszonyok mellett nem vásárolhatnak meg, s ugyanúgy milliók szenvednek hiányt a legszükségesebb élelemben, mert nem tudják megfizetni az árát, jóllehet élelem van bőven. Az ilyen állapotok visszássága nyilvánvaló. Bő termés esetén a gabonaspekulánsok gyakran szándékosan használhatatlanná teszik a gabonát, mert tudják, hogy amilyen mértékben az árukészlet csökken, olyan mértékben emelkednek az árak. S még túlnépesedéstől félünk! Oroszországban, Dél-Európában és számos más országban évente *sok százezer* mázsa gabona megy tönkre megfelelő raktárak és alkalmas szállítási eszközök hiányában. Sok millió mázsa élelmiszer megy veszendőbe az aratáshoz szükséges mezőgazdasági felszerelés tökéletlensége miatt, vagy mert a kellő időpontban nincs elég munkás. Gabonaasztagokat, magtárakat, és egész gazdaságokat gyújtanak fel, mert a biztosítási díj növeli a hasznot; ugyanazért semmisítik meg az élelmiszert, amiért hajókat legénységükkel együtt a tenger fenekére küldenek[1]. A hadgyakorlatokon évente jelentős mennyiségű termés megy tönkre, egy néhány napos manőver költségei százezrekre rúgnak, a hiva-

[1] Már Szent Bazilius is (megh. 379) alighanem ezért ostorozta a gazdagokat: „Ti nyomorultak, mit válaszoltok majd az égi bírónak? Szőnyegekkel borítjátok falaitok meztelenségét, de nem takarjátok be ruhával embertársatok meztelenségét! A lovakat drága, puha takaróval ékesítitek, de megvetitek rongyokba burkolt testvéreteket. *Hagyjátok, hogy a gabonátok a csűrökben és a magtárakban tönkremenjen és egerek pusztítsák el, és egy pillantásra sem méltatjátok azokat, akiknek nincs kenyerük.*" Az erkölcsprédikáció sohasem gyakorolt különösebb hatást a hatalmasokra, s a jövőben sem fog sokat használni. Meg kell változtatni a társadalmi rendet, hogy senki se követhessen el igaztalan cselekedetet embertársával szemben, s akkor jól fogják érezni magukat az emberek.

talos becslés pedig, mint tudjuk, mindig igen alacsony. S ilyen hadgyakorlat több is van évente. Ugyanebből a célból egész falvakat rombolnak le és nagy területeket vonnak el minden műveléstől.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az említett élelmiszerforrásokhoz hozzá kell még számítani a tengert is, amely úgy aránylik a föld felületéhez, mint 18 a 7-hez, tehát két és félszer akkora, élelmiszerbősége pedig még ésszerű kiaknázásra vár. A jövőnek olyan képe tárul tehát elénk, amely nagyon is különbözik a malthusiánusok festette komor képtől.

Ki a megmondhatója, hol a határuk kémiai, fizikai, fiziológiai ismereteinknek? Ki merné megjósolni, milyen óriási vállalkozásokat fog végrehajtani a jövő századok embere, hogy lényegesen megváltoztassa az egyes országok éghajlati és talajviszonyait?

Már ma, a kapitalista társadalomban is belefognak olyan vállalkozásokba, amelyek egy évszázaddal ezelőtt lehetetlennek vagy őrültségnek látszottak. Széles földszorosokat vágnak át, tengereket kötnek össze. A föld mélyében vájt sok mérföld hosszúságú alagutak kapcsolják össze a magas hegyek által elválasztott vidékeket; alagutakat fúrnak a tengerfenék alatt távolságok megrövidítése, zavarok és veszélyek elkerülése végett. Hol van hát az a pont, ahol felkiálthatnánk: „eddig és ne tovább!" Mai tapasztalataink alapján nemcsak tagadnunk kell „a csökkenő földhozam törvényét", hanem egyben meg kell állapítanunk, hogy bőven van még megművelésre váró termőföld.

Ha mindezen kulturális feladatok megvalósításához egyszerre akarnánk hozzáfogni, akkor *nem túl sok, hanem túl kevés volna az ember.* Az emberiségnek még jelentős mértékben szaporodnia kell, hogy megoldhassa a rá háruló feladatokat. S a megművelt föld nincs úgy kihasználva, ahogy lehetne: *a földfelszín háromnegyed részének megművelésére nincs ember.* A relatív túlnépesedés, melyet a tőkés rendszer ma a munkás és az egész társadalom kárára szakadatlanul előidéz, *magasabb kultúrfokon jótéteménynek fog bizonyulni.* A lehetőséghez képest sűrű népes-

ség nem gátja a kulturális haladásnak, hanem eszköze, miként a kultúra magasabb fokának feltétele a jelenlegi áru- és élelmiszertúltermelés, vagy az, hogy a házasságot szétrombolja a nők és a gyermekek ipari munkája, a középrétegeknek a nagytőke által való kisajátítása.

5. A társadalmi viszonyok és a szaporodási képesség

A kérdés másik oldala ez: tetszés szerinti ütemben szaporodnak-e az emberek és *szükségletük-e ez?*

Az ember nagy szaporodási képességének bizonyítására a malthusiánusok szívesen hivatkoznak egyes családok vagy népek abnormis példáira. De ezzel semmit sem bizonyítanak. Ezekkel a példákkal szemben felhozhatunk másokat, amelyek azt mutatják, hogy kedvező létfeltételek ellenére rövid idő alatt teljes meddőség vagy igen csekély szaporodóképesség volt tapasztalható. Meglepő, hogy jómódú családok gyakran milyen hamar kihalnak. Jóllehet az Egyesült Államokban minden más országnál kedvezőbbek a feltételek a népesség szaporodására, és évente százezrekre rúg az erős és egészséges bevándorlók száma, a lakosság csak harminc év alatt kétszereződik meg. A lakosság megkétszereződésének tizenkét vagy húsz éves periódusára igen kevés bizonyíték van.

Már idéztük Virchow és Marx megállapításait, amelyek szerint a lakosság ott szaporodik a leggyorsabb ütemben, *ahol a legnagyobb a szegénység*, mert — mint Virchow helyesen mondja — az alkohol mellett a nemi élet az egyetlen öröme. Amikor VII. Gergely a papságra rákényszerítette a nőtlenséget, a mainzi egyházkerület alsóbb papjai — mint már említettük — panaszkodtak, hogy nekik nincs részük mindenféle élvezetekben, mint a prelátusoknak, az *ő egyetlen* örömük az asszony. A sokirányú elfoglaltság hiánya is egyik oka lehet annak, hogy a falusi lelkészek házasságát mindig bő gyermekáldás kíséri. Vitathatatlan az is, hogy Németország legszegényebb vidékei — a sziléziai Eulengebirge, a Lausitz, az Érc- és Fichtelhegy-

ség, a Türingiai erdő, a Harz stb. — a legsűrűbben lakottak. Itt a lakosság fő tápláléka a burgonya. Tény az is, hogy tüdőbetegeknél a nemi ösztön gyakran különösen erős, és ezek gyakran még a betegség olyan stádiumában is nemzenek gyermekeket, amelyben azt lehetetlennek tartanánk.

A természet törvénye az — állapítják meg Herbert Spencer is, Laing is, általunk idézett kijelentéseikben —, hogy mennyiségben igyekszik pótolni azt, ami minőségben elvész. A fejlődés legmagasabb fokán álló és legerősebb állatok: az oroszlán, az elefánt, a teve stb., háziállataink, a ló, szamár, tehén, keveset fiadzanak, az alacsonyabb fejlettségű állatok ellenben szervezetük tökéletességével fordított arányban szaporodnak, például a rovarfajták, a legtöbb hal stb., a kisebb emlősök, pl. a nyúl, patkány, egér. Másrészt Darwin megállapította, hogy bizonyos állatok, mihelyt a vadonból az ember keze alá kerülnek és megszelídülnek, vesztenek termékenységükből — például az elefánt. Ez azt bizonyítja, hogy *a megváltozott életfeltételek és az ebből következő megváltozott életmód döntő tényező a szaporodás szempontjából.*

De a modern malthusiánusok éppen a túlnépesedési elméletet valló darwinistákra hivatkoznak, mint tekintélyekre. Darwinistáink mindig elég szerencsétlenül próbálják elméleteiket az emberre alkalmazni: merőben empirikusan járnak el, és nem veszik figyelembe, hogy az ember a legtökéletesebb szervezetű állat ugyan, de — az állatokkal ellentétben — ismeri a természeti törvényeket, s képes azokat céltudatosan irányítani és felhasználni.

A létért való küzdelem elmélete, vagyis az a tanítás, mely szerint az új életek csírái sokkal nagyobb mennyiségben vannak meg, mint amennyi a meglevő megélhetési eszközök segítségével életben maradhat — az emberekre is vonatkozna, ha szellemi erejük megfeszítésével és a technika segítségével nem használnák fel célszerűen a levegőt, a földet meg a vizet, hanem baromcsordák módjára legelnének, vagy, mint a majmok, féktelen nemi életet élnének, azaz maguk is majmokká válnának. Mellesleg megjegyezve, az a tény, hogy a nemi ösztön meg-

nyilvánulása az emberen kívül csak a majmoknál nincs meghatározott időszakokhoz kötve, meggyőző bizonyítéka az ember és a majom rokonságának. De ha közeli rokonok is, nem egyenlők; nem állíthatók egy fokra és nem mérhetők azonos mértékkel.

Kétségtelen, hogy az eddigi termelési és tulajdonviszonyok mellett a létért való küzdelmet az egyes embereknek is meg kellett és meg kell vívniuk, és hogy sokan nem tudták megteremteni maguknak a szükséges létfeltételeket. De a létfenntartási eszközöket nem azért nem tudták előteremteni, mert nem voltak meg, hanem mert a társadalmi viszonyok a legnagyobb bőség mellett is lehetetlenné tették megszerzésüket. Tévedés volna ebből arra következtetni, hogy — mivel eddig így volt — ez a dolgok megváltoztathatatlan és örökös rendje. Ez az a pont, ahol a darwinisták hamis vágányra siklanak, — ismerik ugyan a természetrajzot és az antropológiát, de nem ismerik a szociológiát, és gondolkodás nélkül a polgári ideológusok uszályhordozóivá szegődnek. Így jutnak hamis következtetésekre.

A nemi ösztön az embernek állandó és legerősebb ösztöne, melynek elfojtása káros az egészségre. S ez az ösztön általában annál erősebb, minél egészségesebb és jobban fejlett az egyén; hasonlóképpen a jó étvágy meg a jó emésztés egészséges gyomorra mutat és alapvető feltétele a testi egészségnek. De a nemi ösztön kielégítése nem azonos a fogamzással. Az emberi faj termékenységéről a legkülönbözőbb elméleteket alkották meg. E nagyfontosságú kérdéseket illetően lényegileg még sötétben tapogatódzunk, mégpedig főként azért, mert évszázadokon át oktalan félelem tartott vissza minket attól, hogy megvizsgáljuk az ember keletkezésének és fejlődésének a törvényeit, hogy alaposan tanulmányozzuk a nemzés és fejlődés törvényeit. Ez csak lassanként, fokozatosan fog megváltozni.

Egyesek azt az elméletet állították fel, hogy a magasabb szellemi fejlettség és az erős szellemi munka, egyáltalán a magasabb idegműködés, gyengíti a nemi ösztönt és a nemzőképességet. Mások ezt kétségbevonják. Arra a tényre hivatkoznak, hogy a

jobbmódú rétegekben átlagosan kisebb a gyermekek száma, és ez nem tulajdonítható pusztán a preventív rendszabályoknak. Bizonyos, hogy a nagyon megerőltető szellemi munka gyengíti a nemi ösztönt, de hogy a vagyonos osztály többsége ilyen szellemi munkát végez, azt vitathatónak tartjuk. A túlságosan nagy fizikai megerőltetés ugyancsak gyengítő hatású. Általában mindenfajta túlságosan nagy megerőltetés káros, és ebből a szempontból elvetendő.

Mások azt állítják, hogy az életmód, különösen a táplálkozás az, amely — eltekintve a nő bizonyos fizikai állapotától — meghatározza a nemző és fogamzó képességet. Az állatoknál is látjuk, hogy elsősorban a megfelelő táplálkozás befolyásolja a nemzési aktus hatását. Ez alighanem csakugyan döntő tényező. A táplálkozás módjának bizonyos állatok szervezetére gyakorolt hatásáról érdekes tapasztalatokat gyűjtöttünk a méheknél, amelyek bizonyos táplálékok fogyasztása után tetszés szerint tenyésztenek maguknak királynőt. A méhek tehát nemi fejlődésük ismeretében előbbre vannak az embereknél. Bizonyára nem tanították nekik néhány évezreden át, hogy „illetlen" és „erkölcstelen" dolog a nemi problémákkal foglalkozni.

Ismeretes továbbá, hogy bizonyos növények jól trágyázott, megfelelő talajban buján tenyésznek ugyan, de magot nem teremnek. Aligha vonható kétségbe, hogy a táplálkozás módja az embereknél befolyásolja a férfi magösszetételét, valamint a női petesejt termékenységét. Ilyképpen a népesség szaporodási képessége nagy mértékben függ a táplálkozás módjától. Más tényezőknek, melyeknek természetét még kevéssé ismerjük, ugyancsak van szerepük.

A népesedés kérdésében a jövőben egy mozzanatnak döntő jelentősége van, ez pedig — a nők új helyzete, függetlensége. Intelligens és energikus asszonyok — a kivételektől eltekintve — általában nem hajlandók „isten akaratából" nagyszámú gyermeket világra hozni, és legjobb éveiket gyermekek kihordásával meg szoptatással tölteni. A sok gyermektől való idegenkedés, amely sok nőben már ma is megvan, a jövőben alighanem erősödni fog, bármennyire gondoskodik is a szocialista társadalom

a terhes asszonyokról és az anyákról. Véleményünk szerint ezért látszik valószínűnek, hogy a szocializmusban a népesség szaporodása lassúbb ütemű lesz, mint a polgári társadalomban.

A malthusiánusoknak valóban nincs okuk aggódni az emberiség jövőbeni szaporodása miatt. A történelemben arra találunk példát, hogy egy nép számának megfogyatkozása miatt ment tönkre, de az ellenkezőjére nem. Egy olyan társadalomban, amely a természetnek megfelelő módon él, a népesség számának szabályozása káros önmegtartóztatás nélkül és természetellenes preventív rendszabályok nélkül megy végbe. Marxot ebben a tekintetben is igazolni fogja a jövő; azt a felfogását, hogy minden gazdasági fejlődési szakasznak megvan a maga népesedési törvénye, a szocializmus igazolja majd.

„A gyermekek számának mesterséges korlátozása" című írásában H. Ferdy a következő álláspontot képviseli: A szociáldemokráciának a malthusianizmussal való szembenállása nem más, mint ravasz fogás. Szerinte a gyors népszaporodás elősegíti a tömeges elproletarizálódást, ez pedig fokozza az elégedetlenséget. Ha sikerülne gátat vetni a túlnépesedésnek, akkor vége szakadna a szociáldemokrácia terjedésének is, és a szocialista állam minden nagyszerűségével örökre el volna temetve. Íme: a sok régi eszköz mellett a szociáldemokrácia kiirtásának újabb eszközére bukkantunk — a malthusianizmusra[1].

Adolf Wagner professzor szintén azok közé tartozik, akik fél-

[1] A szocializmust irtó Ferdynek a szociáldemokráciával kapcsolatos hajmeresztő tájékozatlansága a legjobban a következő mondatokból világlik ki, amelyeket munkája 40. oldalán olvashatunk: „Követeléseiben a szociáldemokrácia tovább fog menni, mint a neomalthusianizmus. A minimális munkabér olyan megállapítását fogja követelni, hogy minden munkásnak legyen lehetősége a társadalom élelmezési viszonyai által megengedett számú gyermek nemzésére . . . Ha levonnák a szociáldemokrácia végső következtetéseit és megszüntetnék a magántulajdont, a legegyügyűbb ember is így okoskodna: Miért dolgozzak többet és keményebben, végezzek több és keményebb munkát csak azért, mert a szomszédom kegyeskedett egy tucat gyermeket kilökni a társadalomba?" Mégiscsak illene talán megismerni a szocializmus ábécéjét, mielőtt írni merészelnének róla, méghozzá ilyen ostobaságokat.

nek a túlnépesedéstől, és ezért a házasságkötés és a letelepedés szabadságának a korlátozását követelik. Azt panaszolja, hogy a munkások a középosztályhoz képest túlságosan korán házasodnak. Ő is, meg a hozzá hasonló gondolkodásúak is csupán arról feledkeznek meg, hogy a középosztályhoz tartozó férfiak csak idősebb korban kerülnek olyan helyzetbe, hogy rangjukhoz mért házasságot köthetnek. Ezért az önmegtartóztatásért a prostituáltaknál kárpótolják magukat. Ha a munkások számára is megnehezítik a házasságkötést, akkor ugyanerre az útra kényszerítik őket. De akkor ne panaszkodjanak a következmények miatt és ne beszéljenek „erkölcsi züllésről". S azon se háborodjanak fel, ha férfiak és nők — lévén nekik is olyan ösztöneik, mint a férfiaknak — természetes ösztönük kielégítése végett törvénytelen kapcsolatokra lépnek, és a törvénytelen gyerekek tömegével népesítik be a várost meg a falut. Wagnerék és elvbarátaik nézetei azonban ellentétben vannak a burzsoázia és a gazdasági fejlődés érdekeivel is: a burzsoáziának meglehetősen sok munkaerőre van szüksége ahhoz, hogy versenyképessé váljék a világpiacon. Kicsinyes, rövidlátó filiszterségből és maradiságból fakadó javaslatokkal a kor bajai nem gyógyíthatók. A huszadik század elején egyetlen osztály, egyetlen államhatalom sem elég erős ahhoz, hogy feltartóztassa vagy meggátolja a társadalom természetes fejlődését. Minden ilyen irányú kísérlet kudarccal végződik. A fejlődés sodra minden gátat ledönt. Nem hátrafelé, hanem előre — ez a jelszó, és önmagát áltatja, aki hisz az akadályok erejében.

Az emberiség a szocialista társadalomban, amelyben valóban szabad lesz és megtalálja természetes bázisát, tudatosan fogja irányítani önmaga fejlődését. Minden eddigi korszakban a fejlődéstörvények ismerete nélkül, vagyis öntudatlanul cselekedett mind a termelés és az elosztás, mind pedig a népszaporulat kérdéseiben: az új társadalomban saját fejlődéstörvénye ismeretében tudatosan és tervszerűen fog cselekedni.

A szocializmus az emberi tevékenység minden területére alkalmazott tudomány.

Befejezés

Fejtegetéseinkből kitűnik, hogy a szocializmus megvalósulása nem önkényes rombolás és építés, hanem természeti folyamat. Mindazok a tényezők, amelyeknek egyrészt a rombolás, másrészt a keletkezés folyamatában szerepük van, belső törvényszerűségeiknek megfelelően hatnak. Sem a „zseniális államférfiak", sem az „uszító demagógok" nem képesek a dolgokat saját akaratuk szerint irányítani. „Azt gondolod, sodorsz, pedig sodornak." De közeledik „az idők teljessége".

Az eddigiekben többször szó esett arról, hogy a túltermelés válságot idéz elő, amely a polgári társadalom sajátos, semmiféle előző fejlődési szakaszban nem ismert jelensége.

De a polgári társadalomban nemcsak áruban és munkásokban van túltermelés, hanem értelmiségiekben is. Németország az a klasszikus ország, ahol nagy méretekben folyik az olyan értelmiségiek túltermelése, akiket a polgári társadalom nem tud felhasználni. Ennek a jelenségnek egyik oka az az évszázadokon át tartó állapot, amely a német fejlődés szempontjából szerencsétlenség volt, tudniillik az apró államokra való tagoltság, és e politikai képződményeknek a nagykapitalista fejlődésre gyakorolt gátló hatása. A széttagoltság decentralizálta a nemzet szellemi életét, számos kis kultúrközpontot hozott létre, amelyek befolyása érződött az egészen. A kis államoknak sokkalta nagyobb hivatalnoki apparátusra volt szükségük, mint egyetlen központi kormánynak, a hivatalnokoktól pedig magasabb fokú képzettséget kívántak meg. Ennélfogva Németországban több főiskolát és egyetemet alapítottak, mint bárhol Európában. A különböző kormányok vetélkedésének és ambí-

ciójának is nagy szerepe volt ebben. Hasonló helyzet alakult ki, amikor egyes kormányok bevezették a kötelező népoktatást. Az a törekvésük, hogy a szomszédos államon túltegyenek, ezegyszer hasznot hajtott. Az emelkedő műveltségi színvonal, amellyel együttjárt a polgárság anyagi megerősödése, felkeltette a vágyat a politikai életben való részvétel, népképviseletek és a községi önkormányzat iránt. Ilyen körülmények közt egyre több értelmiségire volt szükség. Kis országok és kis körök kis testületeiről volt csupán szó, de az uralkodó osztályok gyermekei mégiscsak igyekeztek bejutni e testületekbe és igyekeztek ennek megfelelő képzettséget szerezni.

A művészetben is az volt a helyzet, mint a tudományban. Viszonylag egyetlen európai országnak sincs olyan sok képzőművészeti és technikai iskolája, múzeuma és műgyűjteménye, mint Németországnak. Más országok fővárosai talán fontosabb intézményekkel dicsekedhetnek, Németországban azonban ezek szét vannak szórva. Ami a művészetet illeti, csak Olaszország gazdagabb nála.

Ez az egész fejlődés pozitív hatással volt a német szellemi életre. A nagy politikai küzdelmek hiánya időt engedett egy bizonyos szemlélődő életmódra. Míg más nemzetek az uralomért küzdöttek a világpiacon, felosztották egymás között a földet és késhegyig menő belpolitikai harcokat vívtak, a németek otthon ültek, ábrándoztak és filozofáltak. Ámde ez az álmodozás, töprengés és filozofálás, amelynek kedvez az otthoni életre és az erőfeszítésekre kényszerítő éghajlat, kialakította azt a kritikus, megfigyelő szellemet, amelyről a németek felébredésük után tanúságot tettek.

Az angol polgárságnak már a XVII. század derekán, a francia polgárságnak a XVIII. század vége felé sikerült biztosítania az államra gyakorolt irányító befolyását, a német polgárság viszont csak 1848-ban tudott viszonylag igen mérsékelt befolyást kivívni. De 1848 volt a születési éve a német burzsoáziának mint öntudatos osztálynak, amely most önálló — liberális — pártként lépett ki a színre. Itt is megmutatkozott a német fejlődés sajátossága. Nem gyárosok, kereskedők, üzlet-

és pénzemberek voltak a burzsoázia szóvivői, hanem főként a liberáliskodó nemesek, tanárok, írók, jogászok és a különböző karok doktorai. A német ideológusok voltak ezek, s ez a körülmény ráütötte bélyegét művükre is. 1848 után a burzsoázia időlegesen visszavonulásra kényszerült; ám az ötvenes évek politikai életének temetői csendjét felhasználta a gazdasági élet felélénkítésére. Az osztrák—olasz háború kitörése, a poroszországi régensuralom kezdete ismét arra ösztönözte a polgárságot, hogy a hatalom után nyújtsa a kezét. Megindult a nemzeti egységmozgalom. A polgárság immár túlságosan fejlett volt ahhoz, hogy a sok kis államon belül tovább tűrje a számos politikai korlátot, melyek egyszersmind gazdasági korlátok is voltak. Fennállt a polgárság forradalmasodásának a veszélye. Bismarck világosan látta a helyzetet, és a maga módján fel is használta arra, hogy a polgárság érdekeit kibékítse a porosz királyság érdekeivel, amelynek a burzsoázia sohasem volt ellensége, hiszen maga is félt a forradalomtól meg a tömegektől. Végre ledőltek a korlátok, amelyek gátolták a burzsoázia anyagi fejlődését. Minthogy Németország szénben és ércben igen gazdag, és minthogy értelmes, de kisigényű munkásosztálya van, a burzsoázia néhány évtized alatt olyan óriási lépéseket tett előre, mint — az Egyesült Államok kivételével — egyetlen ország burzsoáziája sem. Ily módon Németország mint ipari és kereskedő ország hamarosan a második helyre került Európában, és most már az első helyre törekszik.

De ennek a gyors gazdasági fejlődésnek megvolt az árnyoldala is. A német egység megteremtése előtt a német államok kölcsönös elzárkózása roppant sok kézművesnek és kisparasztnak biztosította szűkös megélhetését. A védvámok hirtelen megszüntetése nyomán e rétegek egyszeriben a rohamosan fejlődő kapitalisztikus termeléssel kerültek szembe, s ez igen súlyos helyzetbe hozta őket. A hetvenes évek elején bekövetkezett gazdasági fellendülés folytán a veszély kezdetben kisebbnek látszott, de annál érezhetőbbé vált, amikor a válság kezdődött. A burzsoázia a prosperitás időszakát felhasználta a gyorsütemű gazdasági fejlődésre, most pedig a tömeges termeléssel tízszerte

erősebb nyomást fejtett ki. Ettől fogva gyorsan és rohamosan mélyült a szakadék a vagyonosok és a vagyontalanok között. Ez a bomlási és felszívási folyamat, amely mind gyorsabban halad előre, s amelyet előmozdít az anyagi hatalom növekedése az egyik oldalon, az ellenállóképesség csökkenése a másikon, egész osztályokat sodor egyre szorultabb helyzetbe. Ezek az osztályok mindinkább veszélyeztetve látják létüket, és látják azt is, hogy matematikai bizonyossággal közeledik bukásuk órája.

E kétségbeesett küzdelem során sokan foglalkozásuk megváltoztatásában keresnek menedéket. Az öregek erre már nem képesek, vagyont csak a legritkább esetben hagyhatnak gyermekeikre, tehát végső erőfeszítéssel és minden eszköz felhasználásával törekednek arra, hogy gyermekeik biztos jövedelmű, üzleti tőkét nem igénylő állásokba jussanak. A fiatalok elmennek állami, községi szolgálatba, a tanítói pályára, postai és vasúti tisztviselőnek, vagy a burzsoázia szolgálatában töltenek be magasabb állásokat: irodában, áruraktárakban és gyárakban mint tisztviselők, raktárkezelők, vegyészek, technikusok, mérnökök, tervezők stb. S nyitva állnak előttük az úgynevezett szabad pályák is: lehetnek jogászok, orvosok, teológusok, írók, művészek, építészek, tanítók stb.

Ezren meg ezren, akik azelőtt ipari foglalkozást választottak volna, kénytelenek most az említett pályák egyikén keresni az érvényesülést, mivel nincs lehetőségük az önállóságra és a kényelmes egzisztenciára. Mindenki magasabb képzettségre törekszik. Reáliskolák, gimnáziumok, politechnikumok stb. gombamódra nőnek ki a földből, és a meglevők zsúfolva vannak; ugyanilyen arányban nő a diákok száma az egyetemeken, a kémiai és fizikai laboratóriumokban, a művészeti akadémiákon, a kereskedelmi és ipariskolákban, a felsőbb leányiskolákban stb. Kivétel nélkül minden szakmában nagy a zsúfoltság, s az áradat egyre nő. A lakosság újabb gimnáziumok és felsőoktatási intézmények alapítását követeli, hogy a tanulni vágyókat el lehessen helyezni. Hatóságok és magánszemélyek hol ennek, hol annak a túlzsúfolt szakmának az elsajátításától

óvják az ifjúságot. Még a teológia is, amelyet azelőtt a jelöltek hiánya miatt a kihalás veszélye fenyegetett, új virágzásnak indult, és gondoskodhat az utánpótlásról. „Ha kívánják, tanítom én akár a tízezer istenben és ördögben való hitet is, csak adjanak állást, amelyből megélhetek", halljuk úton-útfélen. Az illetékes miniszterek gyakran vonakodnak engedélyezni újabb főiskolák alapítását, „mivel a meglevők a jelöltek iránti szükségletet minden szakmában teljes mértékben fedezik".

A helyzetet még súlyosbítja az, hogy a burzsoázián belül dúló kíméletlen konkurrenciaharc számos burzsoá család sarját álláskeresésre kényszeríti. Az egyre növekvő állandó hadsereg rengeteg tisztjének békeidőkben igen lassú az előmenetele s a dolgon úgy segítenek, hogy sok tisztet idő előtt nyugdíjaznak, s ezek az állam támogatásával igyekeznek a legkülönbözőbb hivatalokban elhelyezkedni. A nagyszámú altiszt, aki hivatali állásra pályázik, megint csak más, alacsonyabb rétegek elől eszi el a kenyeret. Hozzájárul mindehhez, hogy a különböző beosztású állami és községi hivatalnokok gyermekeiket ugyancsak elsősorban ilyen pályára nevelik, sőt kénytelenek erre nevelni. E körök, társadalmi helyzetük, műveltségi színvonaluk és igényeik miatt igyekeznek gyermekeiket távoltartani az úgynevezett alacsonyabbrendű foglalkozásoktól, amelyek egyébként ugyancsak túlzsúfoltak.

Az egyéves önkéntesség rendszere, amely azoknak, akik bizonyos képzettséget szereztek, lehetővé teszi, hogy bizonyos anyagi áldozatok árán két vagy három év helyett egy évig teljesítsenek katonai szolgálatot, szaporítja a hivatalokra pályázók számát. Különösen sok az olyan jómódú parasztfiú, akinek nincs kedve visszatérni a faluba, az eke szarvához.

Ez a magyarázata annak, hogy ma Németországnak bármely más országnál nagyobbszámú tudós- és művészproletariátusa, továbbá jókora úgynevezett lateiner-proletariátusa van, mely egyre csak szaporodik, és a fennálló viszonyokkal való elégedetlenséget és az erjedést a társadalom felsőbb rétegeibe is átviszi. Ez az ifjúság, amelyet a viszonyok a fennálló rend bírálatára késztetnek, lényegesen sietteti az általános bomlási folyama-

tot. Így tehát a fennálló rendet mindenfelől támadják és aláássák.

Mindezen tényezőknek részük van abban, hogy a német szociáldemokrácia vette át a vezető szerepet a jövőért vívott gigászi harcban. Német szocialisták fedezték fel a modern társadalom mozgástörvényeit, ők alapozták meg tudományosan a szocializmust, a jövő társadalmi formáját. Elsősorban Marx és Engels; majd Ferdinand Lassalle, aki agitációjával a tömegek közé dobta a tűzcsóvát. És főként a német szocialisták azok az úttörők, akik a szocialista gondolatot a különböző népek munkásai között terjesztik.

Fél évszázaddal ezelőtt, a német szellemi élet és művelődési viszonyok tanulmányozása alapján joggal írhatta Buckle, hogy Németországnak ugyan sok nagy gondolkodója van, de nincs ország, ahol a tanult osztály és a nép tömege között akkora volna a távolság, mint itt. Ma ez már *nem* helytálló. Helytálló volt addig, amíg Németországban a tudomány a gyakorlati élettől távolálló tudósok körének monopóliuma volt. Amióta Németországban gazdasági forradalom ment végbe, a tudomány kénytelen volt a gyakorlati élet szolgálatába állni. Maga a tudomány is gyakorlati jellegűvé vált. Megértették, hogy a tudomány csak akkor lehet teljes értékű, ha eszközévé válik annak az életnek, amelyet a nagytőkés termelés fejlődése kialakított. Ennek folytán Németországban az utóbbi évtizedek alatt valamennyi tudományág erősen demokratizálódott. Egyrészt a magasabb képzettségű fiatalság járult hozzá ahhoz, hogy a tudomány eredményei közkinccsé váljanak; ezenkívül az iskolai oktatás, amely Németországban színvonalasabb, mint a legtöbb más országban, megkönnyítette a tömegeknek bizonyos ismeretek megszerzését. Legfőképpen pedig a szocialista mozgalom, a maga irodalmával, hírlapjaival, egyesületeivel, gyűléseivel, parlamenti képviseletével és mindezen tényezők által a közélet minden területén gyakorolt bírálatával jelentősen emelte a tömegek szellemi színvonalát.

Nem változtatott ezen a tényen a szociáldemokrácia ellen hozott kivételes törvény (1878—1890) sem. Valamelyest szű-

kebb területre szorította a mozgalmat, s némileg lassította fejlődése ütemét. Másrészt azonban hozzájárult a mozgalom elmélyítéséhez, és szította a gyűlöletet az uralkodó osztályok meg az államhatalom ellen. A kivételes törvény visszavonása csak annak a fejlődésnek volt a következménye, amely a törvény fennállása idején a szociáldemokrata pártban és a nemzetgazdaságban végbement; azóta a mozgalom úgy halad, ahogyan az adott viszonyok között haladnia kell.

S mint Németországban, ugyanúgy minden kultúrállamban hihetetlenül fejlődött a szocialista mozgalom az utóbbi évtizedek során. Ékes bizonyítékai ennek a nemzetközi munkáskongresszusok, amelyek iránt egyre növekszik az érdeklődés.

A nagy szellemi küzdelem tehát minden kultúrállamban megindult és nagy hévvel folyik. A társadalomtudományon kívül a természettudományok széles területe, az egészségtan, a kultúrtörténet és a filozófia az az arzenál, amelyből a fegyverek kikerülnek. A fennálló rend alapjait *minden* oldalról támadják. A legkeményebb csapások a régi társadalom pilléreit érik. A forradalmi eszmék behatolnak a legkonzervatívabb körökbe is, és teljes zavart idéznek elő az ellenség soraiban. Kézművesek és tudósok, földművesek és művészek, kereskedők és tisztviselők, sőt gyárosok és bankárok — egyszóval a legkülönbözőbb rendű és rangú férfiak csatlakoznak a munkásokhoz, akik a derékhadát alkotják annak a hadseregnek, mely a győzelemért küzd és ki is fogja azt vívni. Valamennyien kölcsönösen támogatják és kiegészítik egymást.

A nőnek általában és a proletár nőnek különösen részt kell vennie ebben a küzdelemben, amely az ő felszabadításáért és megváltásáért is folyik. Rajta a sor, hogy bebizonyítsa: megértette, hol a helye a jelenkor mozgalmaiban és küzdelmeiben, melyek egy jobb jövőért folynak, s részt is akar venni bennük. A férfiaknak segíteniük kell a nőt abban, hogy megszabaduljon az előítéletektől és részt vegyen a harcokban. Senki se becsülje le a saját erejét, s ne higgye, hogy az ő részvétele nem sokat számít. Az emberiség haladásáért vívott harc nem nélkülözhet semmiféle erőt, még a legparányibbat sem. A folyton

hulló vízcsepp végül a legkeményebb követ is kivájja. És a sok cseppből lesz a patak, a patakokból lesznek a folyók, a folyók pedig folyammá dagadnak. S a folyam méltóságteljes hömpölygését semmiféle akadály sem képes feltartóztatni. Így van ez az emberiség kulturális életében is. Ha mindazok, akik magukat hivatottnak érzik, teljes erejükkel belevetik magukat ebbe a küzdelembe, akkor a győzelem nem maradhat el.

Ez a győzelem egykor majd annál fényesebb lesz, minél lelkesebben és önfeláldozóbban halad minden egyes harcos a kijelölt úton. Olyan meggondolások, hogy minden áldozat, munka és fáradság ellenére sem érhetik meg egyes emberek az új, szebb korszak kezdetét, nem élvezhetik a győzelem gyümölcseit, senkit se lankaszthatnak, még kevésbé téríthetnek le az útról. Igaz ugyan, hogy e legnemesebb célokért vívott harcnak nem tudjuk meghatározni sem tartamát, sem fejlődési szakaszait, éppen olyan kevéssé, mint ahogy saját életünk tartamáról sem tudhatunk bizonyosat. De mindezek ellenére van bennünk életkedv, s *remélhetjük*, hogy megérjük ezt a győzelmet. Hiszen olyan korban élünk, amely, mondhatnók, hétmérföldes csizmákkal rohan előre, s éppen ezért fogja el a rettegés az *új, tökéletesebb* társadalmi rend minden ellenségét.

Minden nap újabb bizonyítékait látjuk a szocialista eszmék egyre gyorsabb, egyre nagyobb mértékű elterjedésének. Minden téren mozgást és fejlődést tapasztalunk. Pirkad már egy szebb kor hajnala. Küzdjünk hát és haladjunk törhetetlenül előre, függetlenül attól, hogy „hol" és „mikor" verik a földbe az emberiség új, jobb korszakának határoszlopait. Ha pedig e nagy világfelszabadító harcban elesünk, új harcosok lépnek helyünkre a csatasorban. S abban a tudatban halunk meg, hogy megtettük emberi kötelességünket, *s azzal a meggyőződéssel, hogy az emberiség el fogja érni a kitűzött célt, bármennyire próbálják is meggátolni ezt az emberi haladással szembenálló hatalmak.*

„A SZOCIALIZMUSÉ A JÖVŐ,
TEHÁT ELSŐSORBAN
A MUNKÁSÉ MEG A NŐÉ."

TARTALOM

A magyar kiadáshoz V
Előszó a huszonötödik kiadáshoz VII
Előszó a harmincnegyedik kiadáshoz XXVI
Előszó az ötvenedik kiadáshoz XXVIII

Első rész

A NŐ A MÚLTBAN

Első fejezet. *A nő helyzete az őstársadalomban* 3
1. Az őstörténet fő korszakai 3
2. A család formái 9
3. Az anyajog 15

Második fejezet. *Harc az anyajog és az apajog között* 23
1. Az apajog elterjedése 23
2. Utalások az anyajogra görög mítoszokban és drámákban 29
3. Törvényes feleségek és hetérák Athénban 32
4. Az anyajog maradványai különféle népek szokásaiban 39
5. Az államrend kialakulása. A római gensek felbomlása 46

Harmadik fejezet. *A kereszténység* 53

Negyedik fejezet. *A nő a középkorban* 60
1. A nő helyzete a germánoknál 60
2. A feudalizmus és a ius primae noctis 63
3. A városok felvirágzása. A kolostorok és a prostitúció 67
4. A lovagság és a nő tisztelete 73

Ötödik fejezet. *A reformáció* 76
1. Luther 76
2. A reformáció következményei. A harmincéves háború 82

Hatodik fejezet. *A tizennyolcadik század* 87
1. A németországi fejedelmi udvarok 87
2. A merkantilizmus és az újabb házassági törvények 89
3. A francia forradalom és a nagyipar 93

Második rész

A NŐ A JELENKORBAN

Hetedik fejezet. *A nő mint nemi lény* 99
1. A nemi ösztön 99
2. Házasság és öngyilkosság 104

Nyolcadik fejezet. *A modern házasság* 109
1. A házasság mint hivatás 109
2. A születések csökkenése 111
3. Az érdekházasság és a házassági tőzsde 115

Kilencedik fejezet. *A család bomlása* 123
1. A válások számának növekedése 123
2. Polgári házasság és proletár házasság 132

Tizedik fejezet. *A házasság mint életbiztosítás* 141
1. A házasságkötések csökkenése 141
2. Gyermekgyilkosság és magzatelhajtás 145
3. A házasságra nevelés 151
4. A mai házasélet nyomorúsága 158

Tizenegyedik fejezet. *A házasság esélyei* 165
1. A nemek számaránya 165
2. Házassági nehézségek és akadályok. A nőfelesleg 177

Tizenkettedik fejezet. *Miért szükségszerű a prostitúció intézménye a polgári társadalomban* 189
1. Prostitúció és társadalom 189
2. A prostitúció és az állam 194
3. A leánykereskedelem 205
4. A prostitúció terjedése. Leányanyák 210
5. Az erkölcs elleni vétségek és a nemi betegségek 222

Tizenharmadik fejezet. *A nő mint kenyérkereső* 228
1. A női munka múltja és elterjedése 228
2. A férjes nők gyári munkája. A háziipar és az egészséget veszélyeztető iparok 243

Tizennegyedik fejezet. *A nő harca a művelődésért* 256
1. Forradalom a családi életben 256
2. A nő szellemi képességei 262
3. A férfi és a nő közti testi és szellemi különbségek 269
4. A darwinizmus és a társadalom állapota 278
5. A nő és a szabad pályák 284

Tizenötödik fejezet. *A nő jogi helyzete* 299
1. Harc a magánjogi egyenlőségért 299
2. Harc a politikai egyenjogúságért 307

Harmadik rész

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

Tizenhatodik fejezet. *Az osztályállam és a modern proletariátus* .. 337
1. Közéletünk 337
2. Az osztályellentétek kiéleződése 346

Tizenhetedik fejezet. *A koncentrálódási folyamat a kapitalista iparban* 351
1. A mezőgazdaságot kiszorítja az ipar 351
2. A proletarizálódás fokozódása. A nagyüzem túlsúlya 355
3. A vagyon koncentrációja 367

Tizennyolcadik fejezet. *Válságok és konkurrencia* 372
1. A válságok okai és hatásai 372
2. A közvetítő kereskedelem és az élelmiszerek drágulása 377

Tizenkilencedik fejezet. *A mezőgazdasági forradalom* 382
1. A tengerentúli konkurrencia és a vidékről való menekülés 382
2. Parasztok és nagybirtokosok 385
3. A város és a falu közötti ellentét 394

Negyedik rész

A TÁRSADALOM SZOCIALIZÁLÁSA

Huszadik fejezet. *A szociális forradalom* 401
1. A társadalom átalakítása 401
2. A kisajátítók kisajátítása 404

Huszonegyedik fejezet. *A szocialista társadalom alaptörvényei* 409
1. Minden munkaképes egyén munkábaállítása 409
2. Az érdekek harmóniája 414

3. A munka szervezése 420
4. A munka termelékenységének a növekedése 423
5. A szellemi és a testi munka közötti különbség megszűnése .. 434
6. A fogyasztóképesség növekedése 437
7. Általános és egyenlő munkakötelezettség 441
8. A kereskedelem megszűnése. A közlekedés átalakulása 447

Huszonkettedik fejezet. *Szocializmus és mezőgazdaság* 451

1. A föld magántulajdonának megszüntetése 451
2. Talajjavítás 453
3. A földművelés átalakulása 457
4. Nagyüzem és kisüzem. Az elektrokultúra fejlődése 459
5. A jövő bortermelése 469
6. Hogyan gátolhatjuk meg a talaj kimerülését 472
7. A város és falu közti ellentét megszűnése 477

Huszonharmadik fejezet. *Az állam megszűnése* 481

Huszonnegyedik fejezet. *A vallás jövője* 485

Huszonötödik fejezet. *A szocialista nevelésügy* 489

Huszonhatodik fejezet. *Művészet és irodalom a szocialista társadalomban* 501

Huszonhetedik fejezet. *A személyiség szabad fejlődése* 506

1. A gondtalan megélhetés 506
2. A táplálkozás átalakulása 508
3. A kommunista konyha 513
4. A háztartás átalakulása 515

Huszonnyolcadik fejezet. *A nő a jövőben* 518

Huszonkilencedik fejezet. *A nemzetköziség* 527

Harmincadik fejezet. *A népesedés kérdése és a szocializmus* 533

1. A túlnépesedéstől való félelem 533
2. A túlnépesedés termelése 536
3. Szegénység és termékenység 539
4. Emberhiány és élelemfelesleg 542
5. A társadalmi viszonyok és a szaporodási képesség 550

Befejezés 556

A címlapot tervezte: Erdélyi János

A könyv szedését 1957. II. 5-én kezdték meg. Megjelent IV. 10-én, 4000 példányban. Tartalmaz 31,1 szerk. ívet. Terjedelem 37 1/2 (A/5) iv.

13105. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi u. 28.
Felelős vezető: Vértes Ferenc